

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Періодичне видання

Наукові записки

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 3

ТЕРНОПІЛЬ
2009

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 3. – 364 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 30 листопада 2009 р. (протокол № 4).

Головний редактор

Іван Зуляк - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Леся Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Микола Бармак - доктор історичних наук, доцент
Лев Баженов - доктор історичних наук, професор
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Олександр Добржанський - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Віктор Савенко - кандидат історичних наук, доцент
Борис Савчук - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Галина Стародубець - доктор історичних наук, доцент
Оксана Гомотюк - доктор історичних наук, доцент

У збірнику праць викладачів історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, методики викладання історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

©Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2009

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)

Дмитро Ліщук

СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVI – ПЕРША ЧВЕРТЬ XVII СТ.)

Стаття присвячена становищу православної церкви в Україні у кінці XVI – першій чверті XVII ст.

У 1659 році Велике князівство Литовське, втягнуте у Лівонську війну і з Московською державою, вирішило зміцнити свій давній зв'язок із Польшою та об'єднатися з нею в одну державу – Річ Посполиту. У рамках цієї держави корона польська додала до своїх українських володінь – Галичини та Західного Поділля, також нові українські землі – Волинь, Київщину та Брацлавщину [1, с. 33].

У кінці XVI ст. українська православна церква перебувала в кризовому стані і потребувала реформування. На початку 90-х років XVI ст. православні ієрархи прийшли до усвідомлення цієї проблеми і здійснили спроби реформувати митрополію і перебудувати її за західним зразком. Упродовж 1590–1596 рр. в Україні збирались щорічні собори, на яких було вжито низку заходів, скерованих на відновлення функціонування церковної організації, оновлення усіх сфер духовного життя, а відтак відродження Київської митрополії. Укладення Берестейської унії було логічним продовженням реформаторської діяльності вищого православного кліру.

Берестейська унія 1596 року не була подією, що закінчувалась в рамках церковного життя і церковної історії. Вона тісно пов'язана з суспільно-політичним життям України, Білорусії і Московської держави.

Офіційне відкриття унійного собору відбулося 8 жовтня 1596 року, на якому митрополит і єпископи підписали офіційну заяву про унію. На противагу, як контрзахід, на другий день у приватному приміщенні, у якому зупинився К. Острозький відбувся собор противників унії. Значимо, що міщани в переважній більшості підтримували православ'я. Духовну групу віруючих православного обряду очолив Никифор, який прибув на собор на запрошення князя К. Острозького. Перед цим він втік з Хотинської в'язниці, куди його ув'язнили на вимогу короля, і уже під захистом козаків таємно прибув до Берестя. Також зі сходу прибув Кирил Лукарис (майбутній патріарх). Зважаючи на те, що Константинопольський престол на той час був вільний, можна сказати, що православні спромоглися залучити до собору як найсолідніше представництво [1, с. 116].

Серед тих, хто самовіддано і мужньо відстоював інтереси православ'я, творив європейську Русь-Україну був Констянтин-Василь Острозький. Загартований на той час у численних боях з татарами і ополченнями Московської держави, він вирішує з допомогою односторонців і протестантів реанімувати, вдихнути життя в зачахле на Русі православ'я та оголосити його ідеологією суверенності руських земель рівноапостольською справою в змаганнях за нову Європу на просторах Речі Посполитої [2, с. 11].

Польська шляхта вважала православ'я нижчою релігією і завдавала утисків щодо побудови храмів, культових відправ "людям грецької віри" тощо. Зрештою, рішення Берестейського собору 1596 р. поклато початок занепаду православної церковної ієрархії. Уніатство і полонізація швидко охоплювали нові верстви українського населення [3, с. 206].

Берестейська унія 1596 р. викликала потужний інтелектуальний сплеск, який посилив і поглибив відродження, розпочате в Острозі на два десятиліття раніше. Унія викликала гостру опозиційну реакцію, про що свідчили виступи православних на сеймах і сеймиках, а також твори письменників-полемістів, що набули чіткої антикатолицької спрямованості. Помітно активувалася діяльність братств, але найбільшу небезпеку для польської влади становила нова суспільна сила – козацтво. Походи запорожців проти татар велися під гаслом боротьби з "неприятелем святого Христа" [4, с. 22].

Загострення соціальних і конфесійних суперечностей в Україні в кінці XVI – першій чверті XVII ст. зумовило втручання козацтва у їх розв'язання. Це і боротьба козаків з ворогами православ'я під час повстання С. Наливайка, невиконання доручення короля Сигізмунда III відносно підкорення митрополитом М. Рогозою Києво-Печерського монастиря.

Державні інституції Речі Посполитої після Берестейської унії 1596 р. вдаються до курсу, скерованого на покатоличення українського населення. Православні українці усуваються від участі в самоврядуванні, йде неприхований тиск на міщан. Прикладом цьому служить виступ волинського посла у польському сеймі (1620 р.) відносно утисків у Львові: "Хто дотримується грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати у місті, міряти ліктем і квартою й бути прийнятим у цех" [5, с. 51–52]. Відбувається масове закриття православних храмів і монастирів і, навпаки, широке будівництво костелів. За свідченням Самовидця, "уже на Україні що городок, то костел бил" [6, с. 51]. Чинилися перешкоди й розвитку української освіти, відбувалася передача церков в оренду євреям тощо.

Упродовж першої чверті XVII ст. православна церква безпосередньо впливала на успішність дій козацтва, скерованих на послаблення в Україні влади Речі Посполитої й піднесення національної самосвідомості українців. Вирішальну роль у національно-релігійному житті України відігравали три чинники: православна ієрархія, уніатські владики та українське козацтво. Визначальним у відносинах цих трьох чинників було те, що православні зуміли використати силу козаків для покращення матеріального становища своєї митрополії та, спрямувавши її проти свого суперника, протистояти зміцненню позицій уніатської церкви. Це перешкодило поширенню уніатства в тих регіонах, де козаки контролювали ситуацію. Таким чином, якщо в Галичині, Волині, Поліссі уніати мали відчутні успіхи, то в Наддніпрянській Україні уніатських осередків фактично не було. А це передусім означало, що завдання оборони православної церкви, а разом з тим і народності, взяла на себе незалежна військово-політична сила, здатна боронити їх збройною боротьбою. М. Грушевський писав, що "козаччина приймала на себе справу, яка була протягом чверті століття предметом неустанних, завзятих, але без успішних змагань української інтелігенції" [7, с. 196].

Козацькі виступи у 10-х рр. XVII ст. набули такого розмаху, що викликали занепокоєння правлячих кіл Речі Посполитої і змусили їх на сеймі 1618 р. піти на деякі поступки православним, зокрема, визнати свободу їхніх релігійних відправ. Тут слід відзначити діяльність гетьмана Петра Сагайдачного, який доклав багато зусиль до згуртування козаків, городян і православного духовенства та до організації відсічі католицькій експансії [3, с. 148].

Солідарність козацтва з духовенством яскраво проявилась у захисті православ'я у 1610 р., коли митрополит І. Потій намагався підкорити собі київські церкви та схилити місцеве духовенство до унії. Організований виступ українського козацтва та православного духовенства примусив І. Потія відмовитися від своїх намірів. Так, архімандрит Печерського монастиря Є. Плетенецький, у 1613 р. з допомогою козацтва повернув великі маєтності, захоплені раніше уніатами [8, с. 50].

За умов майже цілковитої відсутності ієрархії, виросла роль православних монастирів. Боротьбою за утримання Києво-Печерського монастиря за православними, підтримкою з боку К. Острозького закінчується перше десятиліття XVII ст. Поява нової політичної сили запорозького козацтва – це нова доба в розвитку українського православ'я [9, с. 58–59].

На сеймах Волині, Київщини, Галичини неодноразово ставилося питання про свободу православ'я, але на їх резолюції у Варшаві тривалий час не звертали уваги. Лише 1618 р., коли королевич Владислав зі своїм військом опинився біля Москви у скрутному становищі і була потреба допомоги козаків, сейм ухвалив декларацію на право віросповідання людей "релігії грецької".

У досліджуваний період багатьма провідними діячами того часу, в тому числі і церкви, було обґрунтовано право української православної церкви на її існування. Це було здійснено на документальному рівні, виходячи із постанов, грамот, ухвал вищих урядових органів держави, ґрунтуючись на богословсько-публіцистичних творах минулого і, що найголовніше, на народній традиції, що увібрала в себе народне уявлення про незалежне буття нації та одного із найголовніших її атрибутів – церкви. У досліджуваний період у суспільній свідомості відбувалось ототожнення понять боротьби за українську православну церкву і українців за національні права на теренах багатонаціональної Речі Посполитої.

Таким чином, релігійна боротьба в Україні найтісніше переплітається з боротьбою народу і козаків Війська Запорозького проти національного й соціального поневолення.

Зазначимо, що "противники унії користувалися послугами козаків для силового тиску на своїх опонентів, що спиралися на силу влади та її війська, однак робили це таємно, не афішуєючи зв'язків з козаччиною" [1, с. 150].

Через призму досліджуваної проблеми простежимо це питання в діяльності окремих державних та релігійних діячів того часу, що відіграли значну роль у захисті політичних і релігійних прав українського народу.

23 лютого 2008 р. минуло 400 років із дня смерті князя Василя-Костянтина Острозького – однієї з найвеличніших постатей української історії. За останніми історичними дослідженнями, які провели історики Л. Соболев і І. Тесленко відносно точної дати його народження – це 2 лютого 1526 року [10, с. 21].

Зупинимось на висвітленні найважливішого аспекту його діяльності як просвітника і захисника православної церкви та його ставлення до козацтва, які контрзаходи він приймав, захищаючи православ'я. Зазначимо, що в ті часи і в подальшому важливу роль відігравали православні служителі культури. "І, що характерно, дуже часто розвідниками, які пробиралися з універсалами – закликами до різних куточків України, ставали священники, монахи й навіть манахи" [11, с. 63].

В Україні в XVI – XVII ст. церква виступала носієм національних культурних традицій і саме на релігійному ґрунті й починалось зростання національної ідеї. Отже, відстоювання прав православної церкви було своєрідною формою боротьби за вітчизняну культуру. Починаючи з 60-х років XVI ст. у Речі Посполитій з'являється значна кількість єзуїтських колегіумів. Не було нічого дивного в тому, що більшість православної шляхти посиляли своїх дітей навчатись у протестантські та єзуїтські школи.

"Першочерговим завданням у галузі освіти було створення православної школи вищого типу, яка б формувала кадри, потрібні для розвитку культури, виховувала б ідеологів, які б могли протистояти католицьким теологам" [12, с. 7]. Без своєї національної школи вирішити ці пекучі проблеми було неможливо. Першу таку школу Василь-Костянтин Острозький заснував у м. Острозі в кінці 1576 р. В наступному вона переросла в навчальний заклад вищого типу – слов'яно-греко-латинський колегіум. Починається масове друкування політичної літератури, підручників для шкіл. Школи відкриваються при кожній православної церкві, а таких було збудовано більше п'ятисот, на землях К. Острозького було понад 600 церков та 20 монастирів [12, с. 6].

Зазначимо, що К. Острозький демонстрував співпрацю зі всіма, навіть з католиками і протестантами. У Європі і в Україні дуже часто подають лише уніатів, як першовідкривачів європейських тенденцій для української культури. Аналіз джерел того часу показує, що першість належить саме К. Острозькому, який, за своїми поглядами і діями, демонстрував і втілював у життя політику релігійної модернізації, яка на той час утверджувалася в Європі (як відомо, Вестфальський мир 1648 р. примирив воюючі сторони і затвердив співіснування усіх конфесій). Так, ведучи переговори з протестантами, князь не забував при цьому друкувати в Острозькій друкарні полемічні твори проти них [13, с. 9–10].

З боку К. Острозького і його однодумців приймається низка контрзаходів відносно обстоювання політичних і національно-релігійних прав українського народу. Зокрема, це і ділові контакти у зв'язку з відкриттям Острозької академії, прийом дипломатів і посольських місій. В академії дітей навчають, насамперед, руській, а також грецькій і латинській мовам, створюється та утримується за власний кошт 20 тис. війська. Степові кордони як українських, так і польських земель на його кошти оберігають від татарських орд козацькі загани.

Перебуваючи на посаді київського воеводи, він опікувався козацтвом. При його дворі була надвірна козацька корогва (загін), яку спочатку очолював С. Наливайко – брат Дем'яна Наливайка, культурно-просвітницького діяча Острозького наукового осередку. Під час козацького повстання 1594–1596 рр., що охопило не тільки степове українське прикордоння, але й глибинні райони України і Білорусії, загани С. Наливайка здійснили кілька нападів на маєтності прибічників унії, зокрема – луцького старости О. Симашка та луцького владики К. Терлецького [1, с. 141–142]. Збереглися й згадки Константинопольського патріарха Кирило Лукаріса який при обговоренні козацького питання у колі своїх наближених згадував С. Наливайка, "хоч походив з народу, не знався на політиці і був необережно сміливим, з малим загonom мало не привів Річ Посполиту до остаточної згуби" [15, с. 76]. Свідченням ролі К. Острозького в залученні козацтва до релігійної боротьби свідчить той факт, що у листі до протестантів у 1595 році, який було перехоплено, князь грозився виступити проти короля на чолі 15–20 тисячного війська, якщо унію укладатимуть без обговорення на соборі [14, с. 55–56].

Аналіз історичних джерел дає незначну інформацію про діяльність козацької розвідки під час повстань. Їхній аналіз дозволяє висловити припущення, що першорядного значення нада-

валось збору інформації військового характеру: чисельності, часу і напрямку просування польсько-литовських підрозділів. З цією метою розсилалися роз'їзди, використовувалися свідчення “язиків”, полонених, мешканців сіл і міст. Практикувалася засилка розвідників до ворожого табору з метою вивідання планів польсько-литовського командування [11, с. 48].

Необхідно зазначити, що поразка козацьких повстань кінця XVI ст. пов'язана з тим, що керівники часто не мали необхідних даних про задуми й місце перебування противника, не обмінювалися наявною інформацією, недооцінювали ефективність діяльності польської розвідки. Внаслідок цього втрачали ініціативу, керовані ними полки повстанців діяли неузгоджено, потряпляли у пастки, зазнавали поразок [11, с. 49].

Незважаючи на поразку, повстання 1591–1596 рр. відіграли важливу роль у розвитку військового мистецтва, зокрема козацької розвідки й контррозвідки.

Під час повстання під проводом С. Наливайка, Костянтин Острозький займав пасивну позицію, не брав участі в каральних експедиціях проти повстанців, що, по суті, означало солідарність із козацтвом [16, с. 426].

Головним питанням для православних на сеймі 1597 р. був суд над представником Константинопольського патріарха, одним із діячів Острозької академії Никифором Кантакузином, якого звинувачували у шпигунстві на користь Туреччини і кинули його вдруге до в'язниці, де він і помер [12, с. 13].

У час найбільшого розквіту Острозької школи грецьку мову викладав за свого ректорства у 1594–1597 рр. (з перервами) Кирило Лукаріс (1600–1621 рр. – Олександрійський патріарх, упродовж 1621–1638 рр. з перервами посідав і Константинопольський патріарший престол) [17, с. 179].

Аналіз джерел та історичних документів дає підстави свідчити, що шляхи гетьмана Петра Сагайдачного та майбутнього патріарха Олександрійського і Константинопольського Кирила Лукаріса неодноразово пересікалися у вирішенні політичних та національно-релігійних прав українського народу. Так, у 1594–1597 роках К. Лукаріс – ректор і викладач з перервами Острозької академії, Петро Конашевич упродовж 1592–1598 рр. – її учень.

У 1601 році К. Лукаріса як активного учасника боротьби з унією насильно висилають за межі Речі Посполитої. За дослідженням Д. Наливайка він у 1614–1615 роках перебував в Україні [3, с. 255]. У цей період полковник Петро Сагайдачний командував козацьким полком.

Питання рішучої боротьби за відновлення православної ієрархії в Україні за часів гетьманства П. Конашевича-Сагайдачного у 1616–1622 роках не викликає сумніву. Не викликають сумніву і факти, що в цьому його підтримували Єрусалимський патріарх Феофан III, і К. Лукаріс – згодом Олександрійський і Константинопольський патріарх.

Обраний 1621 р. Константинопольським патріархом, він зберігав тісні зв'язки з Україною, активно втручався в релігійно-політичну боротьбу і мав великий авторитет не тільки серед українського православного духовенства, а й серед козацтва. Авторитетом і довір'ям Лукаріс користувався також у Москві, куди він регулярно надсилав цінну інформацію про європейські справи [18, с. 163]. Більше того аналіз архівних документів, що зберігаються в архівах дають підстави стверджувати, що вищі ієрархи православної церкви Єрусалима і Константинополя в першій половині XVII ст. використовували зносини у справах обстоювання релігійних прав православної церкви з країнами Європи, в тому числі й з керманічами Війська Запорозького (події 1620 р.), для передачі інформації, що носила розвідувальний і упереджувальний (контррозвідувальний) характер. Засвідчується це так званими “грамотами”, у яких в скороченому вигляді подано зміст послання, який підтверджує викладене. Так, з архівної грамоти за 1633 р. дізнаємось: “Грамота к Царю Михайлу Федоровичу и к Патриарху Филарету от Константинопольского патриарха Кирилла стосовно писанных обстоятельств в Германии, о Польских делах, об умыслах против росіян Короля Владислава, о походе Турецких і Татарских войск в Польшу ...” [19].

У грамоті за 1634 р. Кирило Лукаріс сповіщає про наміри Туреччини і Кримського ханства відносно нападу на Польшу, а цим самим і на українські землі. “...От Патриарха Кирилла уведомляющего об планах Турецкого султана Мурата Паши дабы с войском на Поляков идти и разбитии оных и прочим Пашам и Крымскому хану повилени с воинами идти войной на Польшу” [19].

У Речі Посполитій були підстави звинувачувати у шпигунстві на користь інших країн Єрусалимського і Константинопольського патріархів. Кирило Лукаріс був на той час сполучною ланкою між протестантськими державами Заходу і православним європейським Сходом. Ро-

билося все, щоб усунути його з патріаршого престолу. Зокрема, його звинувачували у зв'язках із запорозькими козаками і що він підбиває їх до нападу на Туреччину [20, с. 367–370]. І підстави для цього були. Про це свідчать повідомлення венеціанського і французького послів за 1622 рік своїм урядом. Дипломати зі Стамбула повідомляли про те, що Константинопольський патріарх Кирило Лукарис мав таємні зустрічі з трансильванським князем Бетленом Габором і пообіцяв підтримку, якщо він захоче здобути польську корону. [15, с. 70–71]

Рішучі втручання козацтва у релігійні справи сталися напередодні приїзду на Україну Єрусалимського патріарха Феофана. Зокрема, це і формальне дотримання Ростовецької угоди, нові походи на землі Кримського ханства і Чорне море, козацька посольська місія у Москву. Всіма цими акціями Петра Сагайдачного і козацької старшини намагалися вплинути на польський уряд і добитися легалізації православ'я в Україні. Всі ці заходи свідчать про вміння козацького гетьмана використовувати розвідувальні та дипломатичні засоби в обстоюванні політичних і національно-релігійних прав українського народу.

Право призначити єпископів на єпархії було прерогативою королівської влади. Зважаючи на те, що дипломатичним шляхом домогтися заміщення єпископських посад православним не вдалося, козацька старшина на чолі з гетьманом Я. Бородавкою і на той час полковником П. Сагайдачним змінила тактику. Без згоди короля, на прохання представників православної церкви України, Білорусії, Литви, патріарх Феофан III висвятив Йова Борецького на митрополита Київського і Галицького та п'ятьох ієрархів у сан єпископів. Вагання останнього і побоювання "біди від короля та поляків" розсіяв Петро Сагайдачний, гарантуючи патріархові безпеку при виїзді з України [3, с. 211].

Відновлення православної ієрархії в Україні та Білорусії викликало незадоволення католицько-уніатського кліру, який звинувачував Феофана та членів православних братств у Києві, Мінську, Вільно у шпигунстві на користь Туреччини [21, с. 58].

У висвяченні православних ієрархів вирішальна роль була за козаками. На значущість цієї ролі вказує сьогодні більшість істориків. М. Грушевський наголошував на тому, що особливу роль в цьому процесі, належала провідникам городової старшини – Петру Конашевичу-Сагайдачному і Якову Бородавці [22, с. 436]. У цьому велику роль відіграв розвідувальний і контррозвідувальний чинник у забезпеченні проведення національно-релігійних прав українського народу у кінці XVI – першій чверті XVII століття. Без козацької ролі в подіях 1620 року сенс існування Київської митрополії та, певною мірою, церкви в цілому виглядала б дуже проблематичним [1, с. 424].

Якщо наприкінці XVI ст. Римська курія недооцінювала козаків як антикатолицьку й антиуніатську силу, то вже в 20-х рр. XVII ст. вона вбачає в них головного ворога, який став на перешкоді подолання схизми в Речі Посполитій. Нунцій Торрес, який не розраховував подолати козаків силою, радив Ватикану обрати щодо них тактику хитрощів і обману: "Потрібно вжити дійових засобів, але зовні лагідних і так прихованих, щоб вони й додуматися не могли, інакше вони будуть насторожені й можуть вдатися до насилля та натворити багато зла" [23, с. 150].

Через складну політичну ситуацію репресивних дій з боку уряду Речі Посполитої не було. Більше того, король Сигізмунд III надіслав листа до Єрусалимського патріарха з проханням посприяти виступу козаків на війну з Туреччиною.

Ці поступки пояснюються тим, що козаки і мало знатних людей взяли "релігію грецьку" під свій захист і присягнули, що не відступляться від досягнення мети [24, с. 75].

Розуміння політичної ситуації і значення в ній конфесійного чинника змушує уряд Речі Посполитої шукати компромісу і "загравати" з українським козацтвом.

Загроза поразки у війні з Туреччиною змусила уряд звернутися за допомогою до козаків Запорізької Січі. На прохання польського короля у червні 1621 року біля Кагарлика зібралась козацька рада, на яку прибули митрополит Йов Борецький, єпископ і велика кількість священників та монахів. Рада, безперечно, мала велику політичну вагу, тому що вирішувалась доля не тільки Речі Посполитої, а й Запорозької Січі.

Після бурхливого обговорення було прийнято рішення взяти участь у війні і допомогти Польщі у збройній боротьбі проти Порти. Після закінчення військової ради до Варшави з дипломатичною місією відносно прийнятих на раді рішень щодо участі у війні на чолі посольства відбув Петро Сагайдачний. Як політик і військовий діяч він домагався, щоб уряд Речі Посполитої задовольнив рішення, прийняті на раді.

Основні положення зводились до наступного: населення України отримували свободу віросповідання, король визнавав православну ієрархію – митрополита і єпископів, висвячених

патріархом Феофаном III, і скасовував універсали, видані за останній час. За умови виконання цих вимог, козаки служити Речі Посполитій [22, с. 465]. Необхідно зазначити, що “козакам такою була необхідна релігійна свідомість з потужним національним складником, щоб можна було мобілізувати руське суспільство на підтримку повстань за допомогою релігійних та етнічних гасел” [1, с. 191].

Після завершення Хотинської війни, козацтво, яке відіграло в ній вирішальну роль, не відступало від попередніх вимог відносно своїх конфесійних прав, але перемогою під Хотиним, керманічі Війська Запорозького не скористалися. Сигізмунд III відмовився визнати висвячених православних владик. Водночас королівські комісари планували провести таємні переговори з гетьманом Петром Сагайдачним і старшиною та пообіцяти їм королівські милості. Схилити на поступки Петра Сагайдачного не вдалось, про що свідчить його лист до Сигізмунда III, але з боку козацької старшини одностайності не було. Смерть гетьмана у 1622 р. також внесла певні корективи у конфесійну політику українського козацтва.

Лише в 1623 році підтримане всім козацтвом православне духовенство у відозві до сейму заявило: “Православна віра може бути знищена не раніше чим буде знищений народ руський” [25, с. 244]. Отже, в умовах посилення національно-релігійного гніту в Україні, передусім православної віри, проти цього виступало українське козацтво. Завдяки йому вдалося відновити православну церкву, сприяти розвитку освіти, науки й культури, успішно протидіяти поширенню католицизму і уніатству. М. Грушевський назвав відродження у досліджуваній період національним. Таким він вважав “культурний і національний рух”, який разом з “могутнім соціальним рухом Східної України” підготував “наше” перше національне відродження [26, с. 137]. Отже, підтримка козацтвом православної церкви відіграла важливу роль у поліпшенні її становища в кінці XVI – першій чверті XVII ст.

Список використаних джерел

1. Плохий С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в раннь модерній Україні / С. Плохий – К.: Критика, 2006. – 494 с.
2. Журко О. Князь К. В. Острозький – свіча і гордість України // О. Журко. Матеріали Всеукраїнської науково історико-краєзнавчої конференції “Велика Волинь”, присвячена 470-річчю від дня народження К.В. Острозького. – Хмельницький – Староконстантинів, 1997. – 280 с.
3. Наливайко Д. Козацька Християнська республіка / Д. Наливайко. – К.: Критика, 1992. – 496 с.
4. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (DR). – Spr. 46. – S. 22.
5. Михайлина П. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654) / П. В. Михайлина. – К.: Наук. думка, 1975. – 260 с.
6. Літопис Самовидця / Упорядник Я. І. Дзира. – Київ: Наукова думка, 1971. – 208 с.
7. Грушевський М. Ілюстрована історія України / Репринт. Відтворення вид. 1913 р. / М. С. Грушевський. – К.: ІСЕ-Україна, 1990. – 480 с.
8. Фаворський В. Церква та національний рух на Україні в XVI–XVII ст. / В. Л. Фаворський. – Харків – Київ, 1929. – 210 с.
9. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. / М. С. Грушевський. – Т. 6. – К.: Наук. думка, 1995. – 680 с.
10. Тимошенко Л. Не зовсім ювілейні нотатки: До 400-річчя від дня смерті князя В.К. Острозького // Дзеркало тижня. – 2008. – № 5.
11. Степанков В. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого / В. Степанков. – Кам’янець-Подільський, 2008. – 264 с.
12. Острозькі просвітники XVI–XX ст. – Острог, 2000. – 480 с.
13. Тимошенко Л. До витоків українського Триденту: релігійна діяльність князя В.-К. Острозького. / Л. Тимошенко. – Дрогобич, 2009 – 115 с.
14. Плохий С. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVII веках / С. Плохий. – К., 1989. – 224 с.
15. Крип’якевич І. Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 років / І. П. Крип’якевич // ЗНТШ. – Т. 127–128. – Львів, 1914.
16. Українське козацтво. Мала Енциклопедія. – Київ–Запоріжжя, 2006. – 670 с.
17. Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний: Молоді роки / П. М. Сас. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 286 с.
18. Нариси з історії дипломатії України. / О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко; М. В. Кірсенко, Ред. В.А. Смолій. – К.: Видавн. дім “Альтернативи”, 2001. – 736 с.
19. Російський державний архів документів і актів. – Ф. 52. – Спр. 106–107. – Арк. 2.
20. Zinnkeisen G.W. Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. – Gotha, 1885. – Bd. 3.
21. Мицик Ю. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР / Ю. Мицик // Український історичний журнал. – № 5. – 1968. – С. 55–61.
22. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т. 7. – Київ-Львів, 1909. – 628 с.
23. Relacue nunciuszow apostolskich i innychosob o Polsce od roku 1548 do 1690. – Berlin-Poznan, 1862. – Т. 2.
24. Жукович П. Сеймовая борьба

православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.) / П. Жукович. – Вып. 3. – СПб., 1906. – 203 с. 25. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – Т. 6. – К.: Наук. думка, 1995. – 680 с. 26. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці // Грушевський М. Духовна Україна. Збірка творів. – К., 1994. – С. 137.

Dmutro Lischuk

SITUATION ORTHODOX CHURCH IN UKRAINE (END XVI - FIRST QUARTER OF XVII CENTURY)

This article is devoted to the situation of the Orthodox Church in Ukraine at the end of XVI - first quarter XVII century.

УДК 94(477)

Микола Бармак

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ДВОРЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ВИБОРНИХ ПОСАДОВЦІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII СТ. ТА ЇХ ОСОБЛИВОСТІ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано Організаційно-правові форми дворянського самоврядування та виборних посадовців у Російській імперії наприкінці XVIII ст. та їх особливості в губерніях Правобережної України.

У Російській імперії низький рівень участі дворян у місцевому управлінні до останньої чверті XVIII ст. був обумовлений не тільки їх обов'язком відбувати військову службу, але і тим, що російський абсолютизм не виявляв прагнення розділяти владні повноваження ні в центрі, ні на місцях із представниками будь-яких станів. Завдяки ухваленню "Установлення для управління губерніями" та "Дарованої грамоти дворянству", дворяни отримали законну можливість створити свої станові органи на рівні губернії та повіту, право комплектувати зі свого середовища шляхом виборів, кадровий склад деяких коронних (державних) адміністративних органів і становий дворянський суд. При реформуванні місцевих органів влади участь дворян в управлінських структурах стала необхідністю, оскільки за їхньою допомогою Катерина II розраховувала заповнити штати численних губернських та повітових інституцій, включити дворянство в систему місцевого управління, передавши в його руки всю повітову і значну частину губернських органів влади [14, с. 110-114; 23, с. 42]. У загальних рисах модель дворянського самоуправління в Російській імперії окреслили нормативно-правові акти в останній чверті XVIII ст.

Сукупність дворян кожної губернії складала самостійну корпорацію – стану спільність. Відповідно до законодавства Російської імперії, участь дворянської громади у державному і місцевому управлінні виражалася в кількох формах: 1) формування шляхом виборів від дворян частини штатних чиновницьких посад у державних установах; 2) діяльність предводителів дворянства; 3) функціонування місцевих дворянських зібрань; 4) діяльність дворянського депутатського зібрання.

Впливаючи на розвиток суспільства в своїх інтересах, держава передбачала і певну співпрацю із ним, що відобразилося в інституті служби з виборів. Таким чином, у склад державного управлінського апарату, поряд із "чиновниками, як представниками спеціальних знань і досвіду", вводилися "представники різноманітних громадських інтересів" [19, т. 1, с. 399]. Виборна служба стала проміжною ланкою між військовою службою та цивільною, часто більшість виборних посад обіймали військові у відставці. До виборних посад у штатах місцевих владних структур належали посади голів палат кримінального і цивільного судів, засідателі цих судових ор-

ганів, совісний суддя, повітові судді і засідателі повітових судів, а також земські справники і засідателі земських судів. Загалом дворяни вибирали 1/3 частину всього штату місцевих чиновників, що свідчить про реальну можливість "благородного стану" впливати на місцеву державну адміністрацію і, зокрема, на повітову [14, с. 416].

Система комплектування штатів повітових установ дещо відрізнялася від губернських. Фактично вся виконавча влада в повіті передавалася повітовим дворянським зібранням – становому органу дворянства. Дворяни кожного повіту обирали зі свого середовища капітана-справника і засідателів нижнього земського суду, функції та обов'язки яких у повіті відповідали компетенції таких владних інституцій губернського рівня, як губернатор і губернське правління [20, с. 166].

Каденція обраного посадовця тривала три роки. Після обрання він набував статусу державного чиновника, і його правове становище нічим не відрізнялося від правового статусу чиновника, призначеного на посаду урядом. Служба з виборів поєднувала професійний і представницький елементи. Дворянство втрачало можливість впливати на діяльність своїх обранців, і службовці з виборів від дворянства не могли представляти жодних дійсно громадських інтересів, і представництво дворянської служби практично зникало [15, с. 138].

Голови палат кримінального і цивільного судів, а також совісні судді затверджувалися сенатом, усі інші вибрані дворянами чиновники затверджувалися на посадах губернатором. У випадку, якщо з якої-небудь причини вибори не відбувалися, вакантні посади заміщалися особами, призначеними урядом.

Зазвичай, кандидати на ту чи іншу виборну посаду повинні були мати цивільний чи військовий чин. Деякі виборні посади, що не вимагали від претендента чину, вищого за X клас, могли заміщати особи, які не мали чину взагалі. В такому разі чин їм присвоювали на час перебування на посаді – "за уряд".

Окрім виборних посад, в установах місцевої адміністрації існували виборні посади станового самоуправління. Діяльність осіб, які їх займали, скеровувалася на вирішення внутрішніх проблем дворянських корпорацій. Серед власне станових дворянських посад на першому місці були губернський і повітові предводители дворянства. Відіграючи керівну роль у становій дворянській корпорації, вони не тільки концентрували в своїх руках функції дворянських громад, але і були важливою ланкою адміністративно-управлінського апарату Російської імперії. Губернський і повітові предводители при виконанні своїх обов'язків не залежали один від одного, їхні функції були багато в чому схожі при вирішенні і станових, і адміністративних питань місцевого управління.

Керівництво діяльністю дворянських зібрань, представлення уряду прохань про дворянські потреби, зберігання скарбниці, дворянської громади і виділення коштів на різноманітні потреби, збір відомостей про народження дітей у родинах, поведінку, спосіб життя і майновий стан членів громади, видача про те свідоцтв (зокрема, свідоцтв про бідність, які були потрібні для отримання дворянами державної стипендії для навчання, або для отримання допомоги) – такими були найбільш типові обов'язки губернського предводителя [1–4; 5, арк. 19–24; 6–8]. Цей уповноважений керівник здійснював "посередництво між урядом і дворянськими зібраннями". Він був представником дворянства в урядових інстанціях, громадських і приватних установах, зокрема, брав участь у всіх дорадчих установах при губернаторові. Губернський предводитель видавав дворянам характеристики для вступу на державну службу, займався звільненням їх із виборної служби, наглядав за відносинами між поміщиками і кріпаками [18, с. 32–33]. За своїм значенням посада губернського предводителя дворянства фактично була другою в губернії після губернатора [14, с. 416–417].

У компетенцію повітового предводителя дворянства, зі станового самоврядування, входило керівництво повітовим дворянським зібранням, ведення списків і видача свідоцтв про дворянське походження дворян повіту, головування в дворянській опіці і ревізійній комісії з перевірки фінансової звітності тощо. Фактично повітовому предводителю доводилося в тій або іншій формі брати участь практично у всіх справах місцевого державного управління на рівні повіту. Невипадково він вважався справжнім "господарем повіту", в офіційних зверненнях його часто називали "предводителем" [18, с. 32–33].

Важливою формою дворянського самоуправління були дворянські зібрання – губернські та повітові. Членом дворянських зібрань міг бути дворянин віком не молодший 25 років, який мав чин не нижчий за обер-офіцерський, володів селами в губернії або повіті [9, № 16187, ст. 62, 64]. Щодо пасивного виборчого права – права бути обраним на яку-небудь посаду, то май-

новий ценз вимагав від кандидата мати щорічний прибуток не менше ста карбованців [9, № 16187, ст. 62].

До повноважень губернських дворянських зібрань входили обрання посадових осіб дворянського самоврядування та у державні установи; представлення та скарги державній адміністрації й імператору про суспільні потреби і про потреби місцевого дворянства; встановлення розмірів грошових зборів на потреби дворянської громади; позбавлення членства у зібранні дворян, які зганьбили себе; перевірка дворянських родовідних книг; розпорядження щодо використання майна, що належить дворянській громаді [21, т. 2, с. 517]. Повітові дворянські зібрання збиралися за три місяці перед відкриттям губернського зібрання з метою складення двох списків – списку дворян повіту, які мали право брати участь у губернському зібранні, і списку осіб, які виявили бажання служити на виборних посадах. Зібрання також вибирало осіб у комісію з перевірки фінансового звіту і посередників для мирного розмежування земель, за які велися суперечки між дворянами повіту.

Отже, реформи підвищили роль дворянства в управлінні Російської імперії. У структуру органів управління вводилися елементи станового представництва – губернські та повітові дворянські зібрання. Дворянство отримало законну можливість мати на губернському та повітовому рівнях станову організацію зі своїми представниками – предводителями дворянства (обиралися дворянами з наступним затвердженням імператором чи губернатором) і брати активну участь в управлінні. У кожній губернії створювалося дворянське депутатське зібрання, куди вибиралися по одному представнику від кожного повіту терміном на 3 роки.

Відповідно до системи місцевого управління Російської імперії, створеної реформою 1775 р., у структуру владних органів вводилися елементи станового представництва – губернські та повітові дворянські зібрання, очолювані предводителями, створювався інститут "служби по виборах" – порядок, коли частина кадрового складу місцевої адміністрації формувалася шляхом виборів. Дворянські зібрання отримали юридичне оформлення і перетворилися в станові інститути, а виборна служба, передусім дворянська, стала основою місцевого самоуправління.

Вплив дворянства на справи місцевого управління виражався у формуванні кадрового складу органів управління середнього та нижчого рівнів шляхом виборів частини посадовців: справника, засідателів нижніх і верхніх земських судів, повітових суддів – осіб, які відали не тільки дворянськими справами, але і справами всіх станів. Дворяни, які служили у виборах у державних установах, складали третину штату місцевого апарату і стали одним із джерел формування коронної адміністрації губернії. Поступово предводителі дворянства почали брати участь у роботі різних установ місцевого управління, у проведенні рекрутських наборів, у розкладці земських повинностей тощо.

Таким чином виглядала сформована в узаконеннях модель дворянського самоуправління. Але якщо в центральних губерніях Російської імперії її створення починалося фактично з нуля, то в губерніях, що дісталися Російській імперії від Речі Посполитої, російська влада була поставлена перед фактом вже існуючої сильної шляхетської корпоративної організації, з якою треба було шукати шляхів співпраці. Досягнути лояльності з боку правобережної шляхти російський уряд прагнув, у тому числі і за рахунок поваги до вже існуючих її станових інституцій

Указ Катерини II від 3 травня 1795 р. [10, № 17327] зобов'язував генерал-губернатора Т. І. Тутолміна організувати в західних губерніях зібрання дворянства відповідно до "точної сили узаконень, зображених ясно в Дарованій ... Грамоті російському дворянству". Колишні шляхтичі, які підтвердили свої станові права та отримали російське дворянство, відтепер могли займати виборні дворянські посади. Імператриця наказувала своїм урядовцям провести вибори предводителів дворянства, рекомендуючи намісникам "посприяти", щоб ці посади зайняли лояльні до російської влади особи.

20 липня 1796 р. відбулися дворянські вибори в Житомирі, на які прибуло 1400 шляхтичів Волинської губернії [24, с. 70]. Такі ж вибори пройшли і в Подільській та Київській губерніях. Вони продемонстрували відсутність єдності, протиріччя та відмінності в середовищі шляхти, суперництво за виборні посади. Найбільшого розголосу набув конфлікт, який виник у Київському губернському дворянському зібранні і був пов'язаний із порушеннями на виборах. У 1795 р. на прохання місцевої шляхти, київський губернатор, генерал-поручик Шишков, отримавши попередню згоду від сенату, дозволив обрати на всі посади в губернії польських чиновників, які "ще не служили" російській владі. Зрозуміло, що представники "російського" чи "малоросійського" дворянства, які також претендували на місця в управлінських структурах, обури-

лися таким нехтуванням своїх “заслуг”. Вони направили скаргу у Третій департамент сенату, зазначивши, що “... на перших виборах обрали відповідно до нового штату з-поміж себе повітового маршалка співвітчизника Росцишевського, який за допомогою їхньої підтримки обрав на всі посади польських шляхтичів”, які ще не підтвердили своїх прав на дворянство і навіть не мали нерухомої власності. Сенат 17 березня 1798 р. ухвалив рішення у цій справі: “1) Скасувати проведене в цій губернії обрання голів Головного, Київського і Васильківського повітових судів і провести перевибори відповідно до височайшої волі Його імператорської величності в наказі Сенату від 29.10.1797 р., до яких допустити і українських (малоросійських) шляхтичів-чиновників. 2) Виключити всіх кандидатів із поляків, які не мають маєтностей, а тільки утримують на праві оренди чужі села, і до виборів їх не допускати” [22, с. 153–154].

Скарги на зловживання місцевої влади під час виборів на шляхетські посади, прохання усунути наслідки неправомірних дій досить часто надходили до центральних органів влади. Павло I указом сенату від 6 лютого 1797 р. “Про вибір маршалків і повітових хорунжих у малоросійських і приєднаних від Польщі губерніях” [11, № 17790] відновив порядок проведення виборів предводителів дворянства (маршалків) та інших посадовців, який існував за часів Речі Посполитої. Але цей нормативний документ лише вніс плутанину та непорозуміння при формуванні особового складу державних установ та органів влади місцевого та регіонального рівня. Та й станове самоуправління в Правобережжі України у цей період особливої ролі не відігравало, бо шляхетські зібрання займалися в основному видачею документів про дворянське походження і допомагали проведенню ревізій, описів тощо.

Павло I не підтримував багатьох принципів державного керівництва, введених “Установленням для управління губерніями”, і, передусім, колегіальності та виборності. Бажаючи управляти державою при допомозі центральних установ і місцевих повновладних губернаторів, він не надто схвально ставився до виборних представників суспільства, намагаючись при можливості замінювати їх виконавськими чиновниками і реформуючи основи дворянського самоуправління. Обмеження повноважень і зміни різного плану торкнулися дворянських зібрань, їх організації, часу і порядку скликання, права участі дворян у зібраннях. Раніше адміністрація в особі губернатора до дворянських зібрань мала лише зовнішнє і формальне відношення: правитель губернії скликав дворян на з’їзди, спочатку був присутнім на засіданнях, але потім входити в дворянські зібрання йому не дозволялося, щоб виключити втручання губернатора у вибори і тиск на виборців [9, № 16731]. Підписаний Павлом I указ від 9 березня 1798 р. зобов’язував губернаторів бути присутніми при дворянських виборах “для дотримання строгого порядку” і на зібраннях при вирішенні важливих питань [12, № 18421]. Без відома губернатора губернський предводитель дворянства не міг відлучитися з губернії. Ці правові норми значно ущемили незалежність дворянської громади.

Активно проводилася політика заміни виборних від дворян посадовців в адміністративно-судових органах, призначеними від корони чиновниками [11, № 17594, 17702, 18177]. Скоротилася участь дворянства в роботі судових органів, оскільки в судових палатах радники і асесори призначалися урядом, а верхні земські суди, в яких було по десять дворянських засідателів, були ліквідовані; дворянські ж засідателі повітових судів призначалися Герольдією, а не обиралися дворянством, як раніше. Імператор наказав “у повітові і земські суди у губернії призначати обов’язково присутню від Сенату належну по штату кількість чиновників із тих, що знаходяться при Герольдії без справ” [13, № 19418]. У Волинській, Подільській та Київській губерніях, відповідно до іменного указу від 14 жовтня 1800 р. “Про шляхетські вибори...” [12, № 19154], губернатори почали призначати справників, які здійснювали поліцейські функції. Відтепер шляхетство цих губерній вибирало тільки засідателів нижніх земських судів. Указом від 20 липня 1797 р. губернатори отримали право “заміщати вакансії, що відкрилися до нових дворянських виборів, за власним розсудом” [17, с. 425–426]. Отже, майже всі посади в адміністративно-судових установах заповнювалися шляхом урядових призначень. Дворяни могли вибирати своїх представників тільки на посади, що обслуговували їхні станові інтереси.

Указ від 14 жовтня 1799 р. [12, № 19154] скасував губернські зібрання дворян (тепер дворяни могли збиратися тільки у повітах) і змінив порядок виборів губернських предводителів дворянства: замість прямих вони стали двоступінчатими – через повітові зібрання. У тому випадку, коли посада губернського предводителя дворянства звільнялася достроково, то її займала особа, яка була другою за кількістю набраних на виборах голосів, або та, яку було обрано серед повітових предводителів дворянства шляхом жеребкування.

Коло осіб, які мали право участі у дворянських зібраннях, скоротилося: втратили право голосу дворяни, виключені з військової служби, а "відставлені" зі служби були обмежені у пасивному праві. Кількість дворян-виборців зменшилася вп'ятеро. Обрані на посаду кандидати фактично були позбавлені свободи вибору при прийнятті рішення заступати на посаду чи відмовлятися від неї. Дворянство губернії втратило право звертатися до імператора зі спільними клопотаннями, але дворяни мали право подавати особисті прохання на високе ім'я [12, № 19154].

В указі від 1 листопада 1800 р. [13, № 19628] чітко регламентувався новий порядок виборів на посади від дворянства в приєднаних від Речі Посполитої губерніях. На посаду голови Головного суду із трьох претендентів, котрих терміном на 3 роки обирала шляхта, кандидата призначав губернатор із наступним затвердженням сенатом. Земські комісари і засідателі в нижні земські суди призначалися Герольдією і вважалися незмінними; підкоморії, повітові судді, підсудки та писарі також отримували свої посади пожиттєво. В указі містилася й офіційна поступка шляхті – було дозволено зберегти посади маршалка та хорунжих у новоприєднаних губерніях, а у Київській та Волинській навіть залишити на посадах уже обраних губернських лідерів шляхти. Насправді, тільки назви посад залишалися колишніми, але змінювалися повноваження та зміст діяльності осіб, які їх обіймали.

Павло I від усіх підданих вимагав дійсної служби, а не номінальної, вимагав знання своїх обов'язків і точного їх виконання. З 1800 р. на осіб, які служили за виборами дворянства, була розповсюджена правова норма щодо посилення відповідальності чиновників за ухилення від служби або за прострочення відпустки. Дворяни, які ухилялися від виконання службових обов'язків і не з'являлися для виконання посадових обов'язків у виборах, каралися відповідно до закону аж до віддачі їх під суд, якщо вони не надавали свідчень про законні причини порушень ними обов'язку [13, № 19356]. У 1800 р. Павло I ввів додаткові вимоги до кандидатів, які обиралися дворянами на службу. Зокрема, він заборонив без дозволу імператора призначати за результатами виборів колишніх військовослужбовців, які вийшли у відставку після 6 листопада 1796 р. [13, № 19856].

Отже, у роки правління Павла I участь дворянства в місцевому управлінні була значно обмежена через різке скорочення виборних посад і заміну їх на посади, призначення на які залягало від вищих чиновників. Але у той же час вжиті заходи свідчать про прагнення верховної влади уніфікувати службу, прирівнявши стану службу до державної, уникнути плутанини і незручностей "для полегшення дворян" [16, с. 350–351]. Скасування губернських зібрань призвело до збільшення значення повітових зібрань, змусило дворян діяти з більшою діловитістю, економлячи час і гроші [23, с. 66].

На початку XIX ст. дворянські зібрання центральних губерній Російської імперії продовжували розбір дворянських родів і складання родовідних книг. За наказом імператора 1800 р. дворяни обирали по одному депутату від кожного повіту на допомогу губернським предводителям дворянства для розбору доказів дворянства. 25 серпня 1800 р. сенат ухвалив положення про необхідність подання кожним дворянином відомостей про його новонароджених дітей чоловічої статі повітовому предводителю для представлення їх у дворянські депутатські зібрання і внесення в дворянську родовідну книгу.

Павло I, "вважаючи справедливим", щоб дворянство "загальним потребам сприяло від власних своїх прибутків", наказав припинити видатки з державної казни і "передати на утримання дворянства радників і асесорів суду і розправи, повітові і нижні земські суди з канцелярськими їх сумами, губернських та повітових землемірів, лікарські управи, архітекторів і механіків", встановивши для цього "особливий збір з дворянських маєтків" і "зобов'язавши предводителів дворянства турбуватися про те, щоб він відбувався у призначений час" [11, № 18278]. Таким чином, дворянство залучалося до виконання спеціального обов'язку – брати участь у витратах з утримання чинів губернської адміністрації, в основному судових органів. У 1798 р. зросла кількість засідателів нижніх земських судів, виплата жалувannya яким також здійснювалася за рахунок коштів дворянства. Загалом, за указом від 28 березня 1798 р., сума спеціального збору на утримання чиновників зросла і становила більше 58 тис. 487 крб. [12, № 18908].

У цілому, політика імператора щодо місцевого державного апарату і станового самоврядування не була антидворянською за своїм характером, мала яскраво виражену тенденцію до спрощення і бюрократизації управління.

При запровадженні російської адміністрації на Правобережжі України вводилися також станові структури дворянства, але російський уряд змушений був зважати на те, що на цих зе-

млях була власна система корпоративної організації шляхти. Діяльність дворянських (шляхетських) зібрань (сеймиків) у регіоні регулювалася відповідно до узаконень Російської імперії та традицій колишньої Речі Посполитої. Відповідно, питома вага перших з часом зростає, а других – мінімізувалася і згодом (у 30-і рр. XIX ст.) була скасована назавжди. Якщо мова йде про права дворянських зібрань та права станової корпорації правобережної шляхти, то через прагнення послабити її вплив у регіоні і, зокрема, на адміністрацію, неодноразово приймалися адресні укази щодо заміни виборних посадовців в адміністративно-судових органах призначеними від корони чиновниками. Щодо діяльності органів дворянського самоврядування на Правобережжі України, то поступово особливості в їх компетенції та суспільному значенні, пов'язані із правовим статусом шляхетських зібрань колишньої Речі Посполитої, були нівельовані, і корпоративні органи дворянського самоуправління Київської, Подільської та Волинської губерній набули статусу аналогічних структур центральної частини Російської імперії, а виборна служба стала не самостійним інститутом, а додатком до служби за призначенням уряду.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДА у Києві). – Ф. 2162. – Оп. 1. – Спр. 612. 2. Там само. – Ф. 442. – Оп. 32. – Спр. 105а. 3. Там само. – Оп. 65. – Спр. 415. 4. Там само. – Оп. 451. – Спр. 80. 5. Там само. – Оп. 786. – Спр. 213. 6. Там само. – Оп. 799. – Спр. 274. – Ч. I. 7. Там само. – Ф. 533. – Оп. 1а. 8. Там само. – Оп. 3. – Спр. 1040. 9. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПЗС-1). – 1-е изд. – СПб., 1830. – Т. 22: с 1784 по 1789. – 992 с. 10. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 23: с 1789 по 6 ноября 1796. – 969 с. 11. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 24: с 6 ноября 1796 по 1798. – 869 с. 12. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 25: 1798–1800. – 891 с. 13. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 26: 1800–1801. – 979 с. 14. Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М. В. Бармак – Тернопіль, 2007. – 512 с. 15. Градовский А. Д. Начало русского государственного права: В 3 т. / А. Д. Градовский. – СПб., 1875–1883. – Т. 3: Органы местного управления. – СПб., 1883. – 599 с. 16. Клочков М. В. Дворянское самоуправление в царствование Павла I. / М. В. Клочков. – СПб., 1912. – 46 с. 17. Клочков М. В. Очерки правительственной деятельности времени Павла I. // М. В. Клочков. – Пг., 1916. – 82 с. 18. Корелин А. П. Институт предводителей дворянства. О социальном и политическом положении дворян / А. П. Корелин. // История СССР. – 1978. – № 3. – С. 31–48. 19. Коркунов Н. М. Русское государственное право: В 2 т. / Н. М. Коркунов – СПб., Тип. М. М. Стасюлевича, 1909. – Т. 1. – 623 с.; Т. 2. – 522 с. 20. Марасанова В. М. История органов губернского управления в конце XVIII – начале XX вв. (На материалах Верхнего Поволжья) / Марасанова В. М. Дис. ... д-ра ист. наук. – Ярославль, 2005. – 452 с. 21. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб., 2000. – Т. 1. – 547 с.; Т. 2. – 566 с. 22. Мурзаков Н. А. Собственноручная записка И. И. Дмитриева по жалобе киевского дворянства, поданная генерал-прокурору кн. Куракину о неправильном выборе судей в Киевском уезде / Н. А. Мурзаков // Русская старина. – 1907. – Т. 131. – Июль. – С. 153–154. 23. Поскачей Т. А. Провинциальное чиновничество России в последней четверти XVIII – первой половине XIX вв. (на материалах Рязанской губернии) / Поскачей Т. А.: Дис. ... канд. ист. наук. – Рязань, 2006. – 208 с. 24. Radyimiski Z. Marszałkowie Wolynskiej ziemi przed Unia Lubelska i miana ich spadkobiercy, marszałkowie szlachty Wolynskiej w porozbiorowej dobie / Z. Radyimiski // Kwartalnik historyczny. – Lwow. – 1935. – 76 s.

Mykola Barmak

ORGANIZATIONAL AND LEGAL FORM OF NOBILITY GOVERNMENT AND ELECTED OFFICIALS IN THE RUSSIAN EMPIRE IN LATE XVIII. AND THEIR FEATURES IN THE PROVINCE RIGHT UKRAINE

The article analyzes the legal form of noble self-government and elected officials in the Russian Empire at the end of XVIII century and especially in the provinces, has allowed the Right Bank Ukraine.

УДК 94(477)

Наталія Мацко

ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ У ПОЛІТИЦІ ЦАРИЗМУ В КІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ. (НА ПРИКЛАДІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ)

У статті визначено основні тенденції національної політики російського царизму у відношенні до євреїв Правобережної України кінця XVIII – першої половини XIX століття і з'ясовано роль військового чинника у процесі асиміляції іудеїв.

Захопивши і приєднавши до імперії величезні густонаселені території Правобережної України, царський уряд одразу ж скерував усі свої зусилля на асиміляційну політику, що проявилася у поступовому включенні національних окраїн до єдиного державного механізму, шляхом денаціоналізації і насильницької русифікації жителів цього регіону. Ліквідація етнічної самобутності українців, поляків і євреїв, які склали більшість серед населення Правобережжя, стала пріоритетним завданням самодержавства. Нова адміністрація усіма засобами намагалася зменшити польський вплив в краї, нівелювати економічну незалежність і знищити паростки українського вільнодумства та підкорити фанатично непокірне "іновірство" – євреїв Південно-Західного краю.

Неодноразово дилема міжетнічних відносин на теренах Подільської, Волинської та Київської губерній піднімалася українськими дослідниками (М. Бармак, В. Кундельський, О. Найман, Н. Щербак), проте питання становища, власне, єврейського народу на загарбаних землях Правобережної України, на наш погляд, є недостатньо вивченим [1–2; 8; 10–11; 28]. Тому, ми ставимо собі за мету, на основі архівних документів та низки опублікованих матеріалів, показати "особливе" ставлення російського самодержавства до українських євреїв – "племени инородцев", існування яких визначалося особливими законами, що стосувалися не лише проживання й пересування, але й віри, зовнішнього вияву релігійних переконань, особистих прав і економічної діяльності.

Антисемітська політика царизму (як і шовінізм у ставленні до інших народів і етносів) з особливою цілеспрямованістю проявилась в українських губерніях, у яких вона пов'язувалась із військовим чинником, який відіграв у процесі асиміляції далеко не останню роль.

Виконання військової повинності у губерніях Правобережної України ознаменувалось низкою особливостей, що були зумовлені частими територіальними змінами, відсутністю остаточно визначених меж губерній, їх прикордонним характером, густотою та щільністю етнічно неоднорідного населення, невідповідністю та відсутністю чіткої структури управлінського апарату, який відповідав за виконання рекрутчини, необхідністю перебудови адміністративних установ та емоційного налаштування мешканців на зовсім іншу систему керівництва і комплектування армії, що суттєво відрізнялась від польської, зумовлювали труднощі при підготовці та проведенні призовів у Південно-Західному краї.

Після захоплення земель Правобережної України Російською імперією, питання врегулювання протиріч, що пов'язувались із поліетнічністю населення означених губерній постало вкрай гостро. Українські, польські та єврейські громади, що склали більшість серед мешканців регіону перебували на різному становищі і користувались неоднаковими правами. Така ситуація вимагала від нової влади активних дій з врегулювання назрілих проблем з метою визначення правового статусу представників усіх національностей означеного краю, характеру та місця їхнього проживання й способів діяльності.

Станом на 1795 р. у Правобережній Україні нараховувалось 3,4 млн осіб, серед яких українці були найчисельнішими, поляки становили 350 тис., а євреї – 110 тис. Аналіз статистичних документів свідчить про те що, у селах проживало 15 %, іудеїв, у містах – 39 %, у містечках – 53 %. На теренах "української смуги осілості" мешкало близько 1 млн 507 тис. євреїв.

Початок XIX ст. ознаменувався якісними змінами у торгівельно-економічній політиці імперії, а єврейський капітал відіграв у цьому процесі одну із основних функцій. Іудеї масово переселялися у населені пункти міського типу, у яких відкривалися широкі перспективи для здійснення різноманітних фінансово-валютних операцій. У містах Правобережної України (особли-

во на Волині і Поділлі) євреї складали більше як 65 % населення, О. Найман стверджував, що у цьому краї саме їм належала переважна частина (38,2 %) фабрик та заводів, з яких – 46,4 % знаходились на Волині, 42,1 % – на Поділлі і 15,5 % – на Київщині [11, с. 47].

Необхідно відмітити, що через специфіку своєї торгівельно-економічної діяльності, відмінностей у мові, культурі та віруваннях, євреї ніколи не користувалися особливою повагою місцевих жителів, і найчастіше саме вони виступали в ролі представницько-з'єднувальної ланки між автохтонами та адміністрацією.

Після захоплення територій Волині, Київщини та Поділля Російською імперією, становище місцевого населення зазнало суттєвих змін, не залишилися осторонь цього процесу й іудейські громади, ядро яких складали ашкеназі, так звані "європейські євреї" – населення, що перебувало на особливому становищі у Речі Посполитій через свою чисельність, єдність й успішну торгово-промислову діяльність [9, с. 28].

Іудейське питання постало для російського уряду доволі гостро, чи не вперше царська адміністрація наштовхнулася на значний місцевий конгломерат з усталеними нормами поведінки, способами життєдіяльності, що ще й законодавчо закріплювались й підтримувались колишньою польською державною традицією.

У 1791 р. в імперії було запроваджено так звану "смугу осілості", законодавчо визначені території на яких могли розселятися іновірці. Така царська політика мала під собою далекоглядні плани на забезпечення російського торгівельного ринку від єврейської конкуренції та применшення валютної активності представників цієї національності. Зазначимо, що спроби обмеження прав іудейського етносу владою застосовувались неодноразово, однак лише з 1791 р. вони набули значних масштабів та цілеспрямованого характеру [8, с. 260].

Територіальні межі постійного проживання євреїв, указ Катерини II обмежив 15 губерніями, 8 із яких були українськими, землі Волині, Київщини та Поділля входили до цього переліку. Чіткі антисемітські заходи царизму активно скеровувались на убезпечення великоросійських губерній від масового проникнення іудейського елемента [2, с. 116].

Ознаки дискримінаційної політики нового керівництва яскраво простежуються на основі аналізу численних нормативно-правових актів, що регламентували життя громад іновірців. Так, на державній службі чи в органах місцевого самоврядування міг перебувати лише іудей, який прийняв християнство, місцевою владою велась щорічна статистика про перехід євреїв у православ'я і виконання ними службових обов'язків. Християнізація іудейського населення охочувалась та широко підтримувалась російською адміністрацією, за це казначейством передбачалась навіть грошова виплата у сумі 25 крб. сріблом [8, с. 261].

У 1804 р. Олександр I прийняв "Положення про євреїв", що значно ускладнило життя представникам цієї нації. Так, суворо вимагалася приписка за місцем проживання і вказування прізвища, а за необхідності виїзду за межі "смуги" спеціальний дозвіл вищого керівництва губернії. Окрім того, євреям заборонялась оренда й утримання шинків та проживання у таких закладах.

Яскравим показником царської шовіністичної політики були часті і масові переселення іудеїв з місць їх постійного проживання. Спочатку, це вилилося у депортацію із 50-ти кілометрової прикордонної смуги углиб імперії, черговий трансфер, перемістив представників цього етносу із великих міст і сіл у маленькі містечка, у яких вже з 1843 р. з'явились окремі закриті квартали, єврейські "гетто", згодом великі партії іудеїв змусили переїхати із Волинської губернії на постійне проживання у Бессарабію, на Поділля й Південь України. Цілком зрозуміло, що такі заходи застосовувались владою заради підривання етнічної єдності і економічної потужності єврейства, звільнення торгового потенціалу для імперського ринку і збільшення таким чином питомої частки російськомовного населення в краї. Особливими прихильниками антисемітизму виявили себе генерал-губернатори Д. Бібіков та І. Фундуклей, які активно пропагували політику "оздоровлення краю" [8, с. 259–260; 10, с. 48; 7, с. 162].

Асиміляція та утиски українського єврейства посилились під час царювання Миколи I, який у 1827 р. дозволив усіх чоловіків-іудеїв набирати в рекрути на загальних підставах. Особливо активно солдатчина використовувалась російською владою і як засіб насильницької християнізації місцевих євреїв. Необхідно зауважити, що військову службу вони несли далеко за межею осілості, позбавляючись таким чином можливості культурного, релігійного та міжособистісного спілкування з одновірцями та членами громад. 25-ти річна армійська муштра, насамперед, скеровувалась на масове зросійщення і зменшення питомої частки іудейського і польського етносів в імперії.

Листопадове повстання 1830 р. вкотре похитнуло становище "єресі жидовствующих" і посилило репресивні заходи імперської машини, іудеїв було звинувачено у співпраці з бунтарями, незаконному продажу зброї повстанцям та контрабанді товарів за кордон. В умовах надзвичайного стану розгорнулися масові перевірки, стеження та арешти [15, арк. 1–33; 14, арк. 1–3].

Євреї, для захисту своєї національно-релігійної та етнічної ідентичності завжди оселялись громадами, що управлялися кагалом – територіальною общиною, що слугувала органом самоорганізації та керівництва податковою і соціальною системою життя її мешканців. Станом на 1830 р. у трьох губерніях Правобережжя нараховувалось 280 кагалів. Царський уряд спочатку не змінював цієї традиційної системи внутрішнього підпорядкування, вважаючи доцільним її збереження задля забезпечення оптимального контролю за виконанням повинностей, сплатою податків, та управлінням общинами.

Кагали керували різними сферами соціального життя общини, вони ж відали питанням організації військових наборів, забезпечення рекрутів і їх своєчасного прибуття на призовні дільниці. Іудейські громади зобов'язувались подавати у "присутствія" 10 рекрутів із кожної тисячі мешканців, і лише представники окремих категорій (старшини, члени сімей рабинів) та професій (купці I–III-ї пільдй, землероби і цехові майстри) звільнялися від армійської служби. Якщо ж повнолітніх юнаків не вистачало, то в рахунок наборів віддавалися 12-ти і навіть інколи 8-ми річні хлопчики, які зараховувались в школи кантоністів. Оскільки старшинам общин було дозволено визначати коло осіб, яких відправляли до війська, то вони зараховували в категорію призовників євреїв-волоцюг, хуліганів, тих, що не справно виконували повинності, чи не платили податки, а іноді і зловживаючи правом, зачисляли в рекрути через дрібні провини перед громадою або особисту неприязнь. Так, у 1832 р. в Подільській губернії за поданням кагалу зачислили психічно хворого юнака, а на Кременеччині внесли до списків новобранців неповнолітніх хлопців, посилаючись на слова сусідів, незважаючи на записи в метричних книгах [2, с. 121; 23, арк. 3; 4, арк. 25, 43].

Часті недобори новобранців, що фіксувалися під час рекрутських кампаній, були спровоковані недостатчею майбутніх солдатів, власне єврейської національності. У 1840 р. у Вінницькому, Літинському, Балтському повітах Подільської губернії 22 майбутніх солдати, що були внесені в списки "...находились в бегах", 33 "...скрились", а 3 "...переселились в земледельци", подібна ситуація фіксувалась і у Кременецькому повіті Волинської губернії, де члени Радзивилівського єврейського товариства "...уклонялись от воинской повинности..." [6, арк. 48, 55–56, 193; 3, арк. 6; 16, арк. 2]. Уже в 1893 р. на Поділлі в "присутствія" не з'явилося 533 євреї-призовники [12, с. 61].

Документи рекрутських дільниць рясніють доповідними чиновників, які не змогли поставити достатньої кількості новобранців через "...скрытие от рекрутства, отлучки самовольные неизвѣтно-где, промыслы для заработков, бега, отсутствие на местах жительства" [17, арк. 25].

На теренах Правобережжя було налагоджено цілу підпільну схему переправлення майбутніх євреїв-рекрут за межі російських губерній, у якій було задіяно значну кількість осіб по той і цей бік кордону. Згідно з архівними даними, на прикордонному Поділлі діяла таємна мережа переправлення іудейських чоловіків до Бессарабії, Австрії та Польщі [25, арк. 1–5].

Постійні втечі населення спровокували циркуляр Київського військового та Волинського і Подільського цивільного генерал-губернатора про необхідність перевірки стану справ на місцях, обмеження перетину кордону іудеями і їх переселення у Бессарабію на постійне місце проживання [8, с. 261].

Для євреїв служба в армії, серед іновіртців, зовсім чужих і невідомих порядків, була вкрай обтяжливою. Через це найчастіше саме вони, вдавалися до різноманітних засобів аби її уникнути. Поширеним явищем стало умисне каліцтво (членопошкодження), молоді чоловіки, не бажаючи поповнювати ряди солдат, добровільно заподіювали собі "увечия", що були підставою для непридатності до служби [26, арк. 2–3].

Найчастіше відтинали пальці на руках й ногах, іноді і цілі суглоби. Згідно з § 103 настанов медичним працівникам діючого рекрутського статуту (1831 р.) заборонялося приймати чоловіків у яких відсутні пальці котроїсь із рук, або 3 пальці на одній нозі. Проте відсутність вказівного на правій чи лівій кінцівці, або кінцевого складу пальців рук чи ніг не ставала причиною непридатності до служби.

Байдужість місцевого чиновництва і жорстокість системи дуже яскраво свідчить про "беспорядки и злоупотребления по ... рекрутскому набору..." 1835 р. у Подільській губернії, коли 26

єврейських хлопчиків "...в возрасте 12, 13, 14, 15, 16 і 20 лет с отрубленными на руках пальцами..." зарахували в солдати і відправили служити до Воронежа. Особливо вражає те, що при огляді юнаків, були присутні губернський прокурор, флігель-ад'ютант гр. Радзивілл, вищі військові чини і корпус жандармів, які бачили призваних, але "...никаких возражений не делали" [17, арк. 5–5 зв.].

Критична ситуація із виконанням євреями військового обов'язку, поставила вище керівництво Правобережної України перед необхідністю застосування засобів впливу до численних порушників. Так, у випадку несвоєчасної появи рекрута на дільниці чи втечі, на його сім'ю накладався штраф у розмірі 300 крб., проте, навіть такі суттєві грошові стягнення не дали очікуваного результату. Втечі, переховування, еміграції іудеїв, умисні каліцтва залишалися масовим явищем [27, арк. 1–3].

Аналіз архівних документів свідчить про те, що організація і проведення рекрутських наборів часто супроводжувалися різноманітними непорозуміннями між чиновниками і місцевими жителями. Неодноразовими були випадки нехтування працівниками присутствій своїми службовими обов'язками, або їх недобробовісне виконання. Через такі факти у губернські комітети потрапляла значна кількість скарг і заяв про зловживання, недопрацювання, неточності у справах зарахування на дільниці, чи включення до реєстру майбутніх новобранців [19, арк. 4; 20, арк. 7; 21 арк. 31 зв.]. Значне число подібних документів (наприклад, звернення із міст Кременця та Житомира, у яких постраждали скаргилися на старшин і тисячних рекрутських дільниць через несправедливе взяття в солдати їхніх неповнолітніх одинаків) надходила від представників єврейських громад, які часто потерпали від місцевого населення, військових і утісків адміністрації [4, арк. 43; 22, арк. 172].

Закономірно, що централізація влади стала причиною її подальшої бюрократизації: збільшилась кількість документів, ускладнилося діловодство, що сприяло зростанню чисельності чиновницького апарату, який за словами генерал-лейтенанта М. Дубровіна наповнювався людьми "недостойными, безнравственными и совершенно необразованными". Такі характерні риси місцевих вельмож цілком пояснюють всі зловживання у провадженні справ, у переліку яких не останнє місце посідало хабарництво, переважна більшість чиновників через відсутність належного контролю та прогресуюче беззаконня "не отличалась бескорыстием" и "брала" [13, с. 131, 137].

Рекрутські набори для працівників "присутствій" стали "золотим дном", архівні документи зі скаргами та донесеннями на чиновників, які не гребували вимаганням грошей і брали подачки, є не поодинокими. На Поділлі, наприклад, підприємливий депутат іудейського товариства, за 10 крб. сріблом викреслював із рекрутських списків чергових новобранців, а штабс-лікар і діловод Звенигородського рекрутського "присутствія" займалися хабарництвом. Способи збагачення місцевої бюрократії були надзвичайно різноманітними. Так, повірений єврейської Вишгородської ділянки вимагав 1000 крб. (по 1 крб. асигнаціями з кожного члена громади) для здачі рекрутів у "присутствіє" м. Радзивиллова, така сума витрат є значно завищено, адже в середньому, утримання одного новобранця обходилися у 25–30 коп. з ревізійної душі, тому цілком зрозуміло, що залишок із зібраного капіталу осідав у кишенях чиновників [17, арк. 27 зв.; 18, арк. 8; 5, арк. 12–13 зв.].

Намагання асимілювати та знівелювати фанатично непокірну націю породили низку нових циркулярів та постанов. Очевидно, що єврейське питання було надзвичайно болючим для російського уряду, бо для його врегулювання було прийнято більше як 600 законодавчих актів. Так, уже у 1841 р. норми набору рекрутів з єврейських громад було збільшено вп'ятеро, а у 1844 р. ліквідовано кагали і передано їхні функції органам місцевого рівня. Указом від 1856 р. становище іновірців вкотре погіршилося, Олександр I перевів усіх іудеїв-новобранців у сухопутні війська, заборонив їм нести службу на флоті і вступати у карантинну варту, а нижчим військовим чинам отримувати відпустки [24, арк. 1–18; 2, с. 121; 28, с. 144].

У період реформ 60–70-х рр. XIX ст. у внутрішній етнічній політиці імперії намітилась деяка лібералізація, що стосувалася й єврейського питання. Так, було скасовано грошове заохочення за "перехрещення", упродовж з 1858–1860 рр. іудеям, які були прописані у 50-ти кілометровій прикордонній зоні і володіли нерухомим майном дозволили там мешкати, було знято заборону на проживання у Києві, Кам'янці-Подільському, Житомирі та інших містах. Деякі нововведення торкнулись і військових питань. Євреїв почали набирати в гвардію і навіть дозволили отримувати вислугу в чині унтер-офіцерів, окрім того кантоністів із іудейських сімей повертали у родини до досягнення юнаками 20-ти річного віку. Однак не слід забувати, що ці ре-

форми були непослідовними і далеко не повними, бо вже через декілька років чергова хвиля реакції знову ускладнила життя євреям.

Підсумовуючи, зауважимо, що антисемітизм був однією із визначальних рис національної політики царизму на землях Правобережної України. Існування іудейського етносу, функціонування його громадсько-територіальних об'єднань, внутрішньо-общинне життя регулювалися окремим законодавством, жорсткість і неправомірність якого проявилися у запровадженні "смуги осілості", обмеженні господарської діяльності та тотальному контролі за представниками означеної нації. Боротьба самодержавства, що прагнуло знівелювати етнічні особливості іудеїв, зменшити їхню питому частку в імперії, використовуючи для цього різноманітні засоби політичного, суспільного, економічного та військового тиску і єврейства, що усіма силами (підкуп, обман ухилиння, втечі, переховування, еміграція) намагалося зберегти свою національну самобутність та ідентичність, чітко простежується у законодавчих і архівних документах.

Список використаних джерел

1. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні кінець XVIII – перша половина XIX ст. / М. В. Бармак. – Тернопіль: Астон. – 2007. – 512 с.
2. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.) / Микола Бармак. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.). – Тернопіль, 1999. – 208 с.
3. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 37. – Оп. 3. – Спр. 136. – 239 арк.
4. Там само. – Ф. 162. – Спр. 6. – 46 арк.
5. ДАТО. – Ф. 37. – Оп. 3. – Спр. 63. – 49 арк.
6. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 631. – Оп. 1. – Спр. 1. – 214 арк.
7. Кудрявцев Л. История губернаторства в Киеве и на Украине / Лев Кудрявцев. История губернаторства в Киеве и на Украине. Документально-художественное издание – К.: Видавничий центр "Друк", 2003. – 352 с.
8. Кундельський В. Єврейство в контексті міжнаціональних відносин на Поділлі наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / В. Кундельський // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції (22–23 листопада 2007 року). – Кам'янець-Подільський, Оюм, 2007. – Т. 1. – С. 258–264.
9. Матвійчук Б. Чинники формування етнічного складу областей Поділля / Борис Матвійчук // Магістр. – Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка – 2005. – Вип. 1. – С. 27–30.
10. Найман О. Євреї України: у складі Російської імперії / Олександр Найман // Історія в школі. – 2007. – № 1. – С. 44–48; № 4. – С. 45–48.
11. Найман О. Єврейські громади України під час першої хвилі погромів (80–90-і рр. XIX ст.) / Олександр Найман // Історія в школі. – 2008. – № 5–6. – С. 52–64.
12. Обзорь Подольской губернии за 1893 годъ. – Каменец-Подольский, 1893 – 170 с.
13. Писарькова Л. Ф. Российский чиновник на службе в конце XVIII – пер. половине XIX века / Л. Ф. Писарькова // Человек. – 1995. – № 3. – С. 121–139; № 4. – С. 147–158.
14. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ у м. Києві) – Ф. 442. – Оп. 784. – Спр. 42. – 27 арк.
15. Там само. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 915. – 35 арк.
16. Там само. – Оп. 159. – Спр. 132. – 73 арк.
17. Там само. – Оп. 67. – Спр. 79. – 50 арк.
18. Там само. – Оп. 147. – Спр. 39. – 17 арк.
19. Там само. – Оп. 148. – Спр. 832. – 60 арк.
20. Там само. – Оп. 149. – Спр. 1196. – 20 арк.
21. Там само. – Оп. 149. – Спр. 125 б. – 90 арк.
22. Там само. – Оп. 84. – Спр. 345. – 210 арк.
23. Там само. – Оп. 64. – Спр. 104. – 13 арк.
24. Там само. – Оп. 69. – Спр. 188. – 122 арк.
25. Там само. – Оп. 146. – Спр. 17. – 28 арк.
26. Там само. – Оп. 152. – Спр. 304. – 8 арк.
27. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 533. – Оп. 3. – Спр. 871. – 5 арк.
28. Щербак Н. Єврейське питання в політиці царського уряду в епоху ліберальних реформ 60–70-х років XIX ст. / Надія Щербак // Сучасність. – 2007. – № 10. – С. 143–149.

Natalia Matsko

JEWISH QUESTION IN POLICY OF TSARISM AT THE END OF XVIII – THE FIRST HALF OF XIX CENTURY (IN THE ILLUSTRATION OF PRAVOBEREZHZNA UKRAINE)

In the article is showed the features of national policy of Russian tsarizm toward the Jews of Pravoberezhna Ukraine at the end of XVIII – the first half of XIX century.

УДК 94(477.4)+325.52

Богдан Луговий

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕДИЧНИМ ПЕРСОНАЛОМ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ КИЇВСЬКОЇ ТА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ

У статті висвітлено медичну систему освіти, основні принципи, методи її організації та форми діяльності у Києво-Подільських військових поселеннях.

Вивчення невідомих граней подій та явищ, пов'язаних з військовими поселеннями, що залишили помітний слід в історії краю, дозволить цілісно охарактеризувати цей суспільно-політичний і військовий феномен. Однією з важливих характеристик військово-поселенської системи є рівень забезпечення та надання медичної допомоги на території певного формування.

Медична галузь Російської імперії в цей час знаходилася на досить низькому рівні. Не виключенням стали і військові поселення досліджуваної території. Для вирішення цієї проблеми утворювалися фельдшерські та акушерські школи. Таким чином, керівництво прагнуло зменшити витрати на утримання медичних працівників, а також за короткий час забезпечити поселення кваліфікованим персоналом.

В українській історіографії й досі не проведено ґрунтовного дослідження, що стосується цієї проблематики. При підготовці статті було використано матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві [11–12], звіти військового міністерства [9–10] та законодавчі акти Російської імперії [2–8]. Деякі відомості щодо досліджуваної теми містять праці О. Боряка [1], В. Цубенко [13] та ін.

Фельдшерські школи створювались на підставі імператорських постанов від 18 і 31 липня 1829 року [11, с. 20]. У 1838 році було затверджено положення про фельдшерські школи в округах Київської та Подільської губерній. З цим документом передбачалось заснування шкіл при військових лікарнях кожного округу Києво-Подільського поселення. Такими заходами тодішня влада прагнула досягнути збільшення кількості фельдшерів та аптекарських учнів, які були вкрай необхідні у військово-медичному відомстві. Розв'язуючи цю проблему, департаменти медичний та військових поселень діяли за спільною згодою, особливо у питанні, що стосувалося визначення терміну навчання учнів. У фельдшерських школах здобували основи фаху кантоністи не молодші 14 і не старші 16 років. До учнів ставились такі вимоги: вміння читати і писати російською мовою, бути фізично здоровим і мати достатні розумові здібності [2, с. 299–300]. У ці школи вибирали дітей військових поселенців-негосподарів, переважно з найбідніших родин [3, с. 198].

У кожній школі навчалися 20 кантоністів, майбутніх фельдшерів та аптекарських учнів для війська. 2/3 від загальної кількості учнів зараховували до фельдшерів, а 1/3 – аптекарських учнів. З 1850 року у фельдшерських школах кожного округу щорічно навчалося по 6 учнів, яких вибирали з дітей військових поселенців [11, с. 20]. У березні 1846 року була встановлена оплата для фельдшерських учнів у розмірі 12 крб. асигнаціями або 3 крб. 45 коп. сріблом щорічно [5, с. 335]. При військових шпиталях проходили навчання та стажування здібні кантоністи. При кожному з цих закладів перебувало 4 таких учні [6, с. 841].

Перелік навчальних дисциплін майбутніх медиків був доволі широкий. Учні-фельдшери вивчали закон Божий, коротку історію, читання та чистописання російською і латинською мовами, граматику російську і латинську, основи анатомії. Вивчали курс хірургії, який включав знання про накладання пов'язок, видалення зубів, вправлення вивихів, надання допомоги при переломах, а також ознайомлення з хірургічними інструментами, приготуванням хірургічних пов'язок і правильним їх накладанням. Здобували знання з надання першої допомоги при опіках і обмороженнях. Учні фельдшерських шкіл здобували базові знання з фармацевтики, щоб згодом змогли виготовити ліки, вивчали правила догляду за хворими. Здобували знання та вміння з курсу фармакології та рецептури [2, с. 300–301]. Також всі учні освоювали основи костоправства [10, с. 118].

Усі ці курси читалися упродовж трьох років. На першому році навчання вивчали загальні дисципліни: закон Божий, коротку історію, читання, чистописання та основи анатомії. У другому класі проходили курси анатомії, хірургії, фармацевтики, фармакології, рецептури, надання

першої допомоги, костоправного мистецтва і догляду за хворими. Навчання третього року складалося із двох частин. У першій частині учням викладали ті ж предмети, що і в другому класі; в другій частині повторювали пройдений матеріал з курсу хірургії. У вільний час учні здобували практичні знання, доглядаючи за хворими в лікарнях та працюючи в аптеках [2, с. 301].

Уся відповідальність за організацію та навчальний процес покладалася на головного лікаря окружного шпиталю. Він відповідав за успіхи учнів у навчанні, забезпечував їм для цього необхідні умови. Безпосереднім керівником та наглядачем учнів був один із найдосвідченіших старших фельдшерів [3, с. 199]. Викладачами, здебільшого, були священики та досвідчені ординатори. Старший лікар був одночасно викладачем та інспектором школи [10, с. 118]. Перевірка знань учнів відбувалася кожні чотири місяці в присутності дивізійного лікаря, окружного командира і головного лікаря. Про результати цієї перевірки звітували інспектору резервної кавалерії і медичному департаменту військового міністерства [3, с. 199].

У кінці кожного навчального року проводили екзамен, який приймали головний лікар шпиталю та інші лікарі [10, с. 118]. Від результату екзамену залежала подальша доля учня. У разі успішного складання іспиту, його переводили в наступний клас. Якщо успішність була задовільною за весь курс навчання, учня скеровували на службу в званні фельдшера. Учні, які не витримали екзамену, поверталися у попередній статус.

Після завершення навчання, вихованці отримували кваліфікацію фельдшера. Це звання ділилося на три розряди: старші, молодші фельдшери та аптекарські учні. Оплата праці старших фельдшерів та аптекарських учнів визначалася 120 крб. на рік, а молодшим – 90 крб. [10, с. 118]. Кантоністів згідно з розпорядженням медичного департаменту скеровували у війська та лікарні, а дітей військових поселення – у свої округи і поселення. Фельдшерські учні під час навчання могли проживати в казармах, що були при шпиталях або на квартирах, залежно від обставин. Кошти для забезпечення фельдшерських шкіл виділяла держава. Харчі для вихованців надавали із резервних зернових магазинів. Із позичкового грошового капіталу військових поселення на кожного учня виділялось 1,5 коп. сріблом щодоби. Кожна школа з цього капіталу отримувала 8 крб. 46 коп. сріблом на навчальне приладдя [11, с. 21].

У таблиці 1 показано динаміку набору фельдшерських учнів упродовж періоду існування Києво-Подільського військового поселення [11, с. 21].

Таблиця 1.

Кількісний склад учнів фельдшерських шкіл з 1837–1856 рр.

Округ		Поступило учнів	Завершило навчання	Померли, або відраховані	К-сть учнів на 1856 р.
1	з кантоністів	71	33	18	20
	з військових поселення	20	8	4	8
2	з кантоністів	50	23	7	20
	з військових поселення	13	5	2	6
3	з кантоністів	38	14	4	20
	з військових поселення	16	6	4	6
4	з кантоністів	78	35	23	20
	з військових поселення	16	5	5	6
5	з кантоністів	52	15	17	20
	з військових поселення	13	6	1	6
Всього		367	150	85	132

Із поданої таблиці видно, що загальна кількість представників цієї спеціальності не була значною у порівнянні із загальною чисельністю населення округів. Згідно з цими даними можна стверджувати, що насамперед влада Російської імперії, прагнула забезпечити медичними працівниками армію. Меншу увагу приділяли розвитку медичної сфери у самих поселеннях.

Аналогічна ситуація була у той час і в Новоросійських військових поселеннях. З початку заснування і до 1850-х рр. у 12-ти округах навчалось 1674 кантоністи та діти військових поселення. Завершили навчання 692 учні [13, с. 181]. Як ми бачимо, прослідковується нерівномірність набору юнаків в округах, а також близько половини з них не змогли здобути освіту.

Форма для фельдшерських учнів, як і з кантоністів, так і з дітей військових поселення, була однаковою. При відправці на службу їх забезпечували повним фельдшерським набором та формою. Ремонт медичних інструментів здійснювався за рахунок позичкового грошового капіталу. Фельдшери, які відправлялися у поселення, зараховувалися до класу військових поселення-негосподарів. Вони звільнялися від громадських робіт і рекрутських повинностей, отримували провіант із громадських запасів. Проводився контроль за виконанням фельдшерами своїх обов'язків. Медиків, котрі недобросовісно ставилися до виконання своїх обов'язків, віддавали у рекрути, а на їх місце присилали заміну [3, с. 199–200]. Загальна кількість фельдшерів, які здобули освіту в ці роки, не могла забезпечити належного медичного обслуговування для всіх поселення та військових.

Єдиним закладом, у якому могли здобути освіту дівчата та жінки, було училище повивальної справи. Однак тут освіту здобували лише згідно з відбором претенденток. Кількість учениць обмежувалось й чітко регламентувалась. Керівництво, дбаючи про майбутній резерв своїх військ, намагалось створити певні умови для покращення показника народжуваності дітей. Виходячи з того, що основна маса поселення проживала у сільській місцевості і не мала належного акушерського обслуговування, потрібно було покращити ситуацію. У 30-х рр. XIX ст. Київська та Подільська губернія обслуговувалися 12 представниками цієї справи у кожній [1, с. 52]. 15 липня 1845 року згідно з "Положенням" про училища для навчання повитух для надання швидкої допомоги при пологах дружинам військових поселення" було засновано в м. Умані при штабі начальника п'яти округів військових поселення Київської та Подільської губерній училище повивальної справи [10, с. 119]. У цьому училищі навчалися вдови і дівчата віком від 18 до 40 років. Кожна волость направляла двох учениць. Вибирали їх за здібностями, фізичними якостями та власним бажанням. Так, в перший рік створення училища тут навчалось 32 учениці [4, с. 524]. Безпосередній нагляд за поведінкою та заняттями учениць здійснювала окружна повивальна бабка, яка також відповідала за їх навчання. Помічницею завжди вибирала собі одну з найкращих учениць. Якщо учениці не дотримувалися дисципліни або не відповідали моральним вимогам, вони могли бути відраховані та відіслані в місце свого проживання. Навчали їх головні окружні лікарі та повивальні бабки, що здобули освіту в державних закладах. Їх призначав корпусний штаб-лікар [9 с. 128].

Викладання навчальних предметів розподілялися між лікарем та акушеркою на розсуд корпусного штаб-лікаря. Для викладання в училищі могли бути запрошені лікарі з інших шпиталів та округів, які були більш досвідчені та володіли більшими знаннями. Повивальна бабка вела журнал з оцінками учениць. Оцінювалися не тільки знання, але й поведінка. Навчання поділялось на теоретичний та практичний курси [11, с. 21]. Теоретичні основи здобували упродовж двох місяців у словесній формі. Це зумовлювалось неграмотністю учениць. Лікар складав короткий конспект курсу, який учениці мали вивчити напам'ять. Із навчальних матеріалів у наявності був лише фантом (макет людського тіла в натуральну величину). На закупівлю фантома виділялось 60 крб. сріблом із позичкового грошового капіталу. Упродовж курсу учениці вивчали короткий курс анатомії жінки, ознаки і перебіг вагітності, процес пологів, відомості про повивальні інструменти, поняття про правильні і неправильні пологи, про хвороби і засоби їх лікування. Після проходження теоретичного курсу учениці здавали екзамен у присутності дивізійного лікаря [4, с. 525–526]. Після екзамену їх скеровували на практику.

Практичні заняття не обмежувалися часом, а визначалися кількістю пологів – не менше 10-ти, при яких учениці повинні були бути присутніми [10, с. 119]. Це відбувалось при штабі їхніх округів під наглядом окружних повивальних бабок. Учениці допомагали їм при пологах і доглядали за породіллями та новонародженими. Практичний курс теж завершувався іспитом. Екзамен з практичних навиків дивізійний лікар проводив під час огляду шпиталів. Разом з ним екзамен приймали також головний лікар, окружна повивальна бабка в присутності окружного командира. Учениці, які здали екзамен, отримували свідоцтво про дозвіл надавати повивальну допомогу в поселеннях свого округу. Список учениць, які отримали свідоцтво, подавалися корпусному штаб-лікаря [4, с. 526].

Утримання майбутніх акушерок здійснювалось із резервних запасів військових поселення. Звідти вони отримували продукти харчування. Також виділялось 1,5 коп. сріблом на добу на

кожну ученицю з позичкового грошового капіталу поселення [11, с. 21]. Передбачалась допомога для найбідніших учениць. Їм виділяли по 3 крб. сріблом для кожної на придбання одягу. Працюючи повитухами, вони отримували харчі зі спільних магазинів на рівні з вдовами і малозабезпеченими, звільнялися від громадських робіт, а їхні будинки – від постояльців. Також за свою роботу вони мали право отримувати від поселення винагороду. Повивальна бабка не мала права змінити місця проживання в межах свого поселення, не повідомивши про це у волосний комітет. Коли вона йшла у відставку, їй надавалося право отримання пенсії [8, с. 65].

Підготовка повитух була досить ґрунтовною. Як свідчать джерела, кожне поселення мало свою повитуху, а в окремих селах – їх було дві. Упродовж всього існування Києво-Подільського військового поселення з п'яти округів повивальну справу освоїли 188 учениць [11, с. 22]. Через 20 років після ліквідації військових поселень у Київській та Подільській губерніях працювало по 36 повитух [1, с. 55]. Не зрозумілим є факт, куди поділися ці учениці? Ймовірно подані дані є складовою частиною "оди" військово-поселенської системи, або ж ці колишні поселенські повивальні бабки продовжували займатися своєю діяльністю, але вже неофіційно.

В ході ліквідаційного процесу військових поселень (1857–1866) відбулося скорочення навчальних закладів. Не була винятком і медична освіта. Фельдшерські школи залишались і продовжували навчати учнів цієї спеціальності до тих пір, поки кожне село не буде мати по одному фельдшеру. Учні та випускників повинні були утримувати за свій кошт або за кошти села, яке їх скеровувало на навчання. Ці заклади визнавалися суспільно необхідними [12, с. 66]. Училище повивальної справи визнавалось непотрібним, оскільки в кожному поселенні була повитуха. Разом із цим скасовувалось з 1 січня 1858 року і державне утримання повитух. Мотивувалось це тим, що кожна повитуха при народженні дитини може брати грошову або будь-яку іншу винагороду, хоча до цього моменту вона отримувала кошти від держави та поселення.

У тісному зв'язку з поселенською освітою перебувала система охорони здоров'я. Перша готувала необхідні медичні кадри для роботи в цій галузі. Освітня сфера військових поселень підпорядковувалась армійським потребам. Загалом медичні послуги поселенням та військовим надавали окремо. Якщо селян обслуговували фельдшери, то військовослужбовці проходили лікування у спеціальних закладах.

Позитивною рисою медично-освітньої системи в поселеннях можна вважати: поєднання практичних і теоретичних курсів; охоплення навчальним процесом дітей поселення; врахування їхніх фізичних і розумових здібностей.

До негативних рис відносимо: низький рівень викладання через некомпетентність вчителів; викладання російською мовою; жахливі умови та методи навчання; слабка матеріальна база навчальних закладів.

В цілому, медичне обслуговування було на досить низькому рівні, як і в усій Російській імперії. Проте варто відзначити, що кількість дітей, які здобували освіту, була значно більшою у порівнянні із сусідніми селами цих же губерній.

Список використаних джерел

1. Боряк О. О. Стан народного акушерства в XIX ст. / О. Боряк. // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 49–61.
2. Высочайше утвержденное положение о фельдшерских школах при военных госпиталях // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1839. – Т. XIII. – Отделение второе. – 1839. – № 11143. – С. 299–304.
3. Высочайше утвержденное положение об образовании фельдшеров из военных поселенцев для кавалерийских округов военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. XXV. – Отделение первое. – 1850. – № 24026. – С. 198–200.
4. Высочайше утвержденное предположение об училищах для организации повивальных бабок в округах военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1846. – Т. XX. – Отделение первое. – 1845. – № 19199. – С. 524–528.
5. О жаловании школьникам фельдшерских школ при некоторых госпиталях и полугоспиталях военных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1847. – Т. XXI. – Отделение первое. – 1846. – № 19825. – С. 335.
6. О имени при лазаретах округов Киевской и Подольской губерний школьникам из неспособных кантонистов // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. XVI. – Отделение первое. – 1841. – № 14909. – С. 841.
7. О имени с каждой волости округов военного поселения Киевской и Подольской губерний по два малолетних военных поселенцев для обучения коновальному искусству // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1848. – Т. XXII. – Отделение первое. – 1847. – № 21274. – С. 502.
8. О назначении пенсий повивальным бабкам округов военного поселения и пахотных солдат // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. XXV. – Отделение первое. – 1850. – № 23850. – С. 64–65.
9. Столетие

военного министерства. Т. VII: Главное Военно-медицинское управление. – Ч.1: Исторический очерк / Составитель В.С. Кручек-Голубов, Н.И. Кульбин, Д.А. Скалон. – СПб., 1902. – 306 с. 10. Столетие военного министерства. Т. VIII: Главное Военно-медицинское управление. – Ч.2: Исторический очерк развития и деятельности военно-медицинского ведомства в царствование императора Николая I / Составитель В.С. Кручек-Голубов, Н.И. Кульбин, Д.А. Скалон – СПб., 1908. – 288 с. 11. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ у Києві). – КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 111. – 1856 г. – Арк. 44 к. 12. Там само. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 207. – Арк. 1–82. 13. Цубенко В.Л. 3 історії військово-господарських формувань в Україні: Новоросійське (Херсонське) військове поселення кавалерії. 1817–1857 рр. / В.Л. Цубенко–Одеса: Оптімум, 2006. – 218 с.

Bogdan Lugovyi

PROVIDING BY MEDICAL PERSONNEL OF THE MILITARY SETTLEMENTS OF THE KYIV AND PODILLYA PROVINCES

This article the medical system of education, their main principles, the methods of it's organization and form activities at the Kyiv-Podillya military settlements.

УДК 94(477)

Іванна Гуржій

СТРУКТУРНІ ЗМІНИ, МАЙНОВИЙ ЦЕНЗ І КАПІТАЛИ КИЇВСЬКОГО КУПЕЦТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті досліджено структурні зміни, майновий ценз і капітали київського купецтва другої половини ХІХ ст.

У 1850 р. канцелярією київського військового губернатора (таємною частиною) було "оголошено" про наявність проживаючих на території міста купців: 1-ї гільдії – 3 особи, з капіталом 30 тис. крб.; 2-ї гільдії – 40 осіб, з капіталом 90 тис. крб.; 3-ї гільдії – 281 особа, з капіталом 417 600 тис. крб. А всього 324 особи із загальним капіталом 537600 крб. Окрім них зафіксували "особо льготных": 1-ї гільдії – 12 чол., з капіталом 135 000 крб.; 2-ї гільдії – 4 чол., з капіталом 18 тис. крб.; 3-ї гільдії – 41 чол., з капіталом 45 600 крб. А всього пільговиків налічувалося 57 осіб, а у них було капіталу на суму 198600 крб. [1, арк. 2].

Цікаво, що на 1 вересня 1850 р. на зберіганні в київський конторі Комерційного банку знаходилося під відсотками вкладів від приватних осіб 8,7 млн крб., а казенних – 1,2 млн крб. Усього ж майже 10 млн крб. [1, арк. 4].

На початку 50-х років лише на "контракти" приїздило [2, с. 199–200]: поміщиків і дворян – 1357, купців – 287, іноземців – 130, євреїв – 1805, прислуга – 3905. Порівняно з 1835 р. кількість прибулих купців зросла в 3,4 рази.

Тоді ж побачили світ два "височайше утвержденные мнения" Державної ради, що певною мірою стосувалися оподаткування київських торговців: "О взимании сбора с трактирных заведений, открываемых во время лагерного расположения войск близ г. Киева" (7 листопада 1851 р.) і "О взимании сборов с купцов на земские повинности" (4 грудня 1852 р.) [3, с. 750]. А "по представлению" Київського губернського правління спробували чіткіше визначитись із збиранням платежів з купців 2-ї та 3-ї гільдій при їх переході у вищу гільдію (1850–1851 рр.) [4, арк. 1–14].

На початку 50-х років ХІХ ст. у Києві й Київській губернії відбулися масові переходи жителів у купецький стан [5]. Причому до нього записувалися навіть поміщики інших губерній. Так, поміщик Чернігівської губернії Миклашевський, представник широко відомого в минулому ко-

* Цілком ймовірно, що в цих даних відсутні зведення про купців-євреїв.

зацько-старшинського роду, подав "прошение" з проханням записати його в купці 1-ї гільдії Києва "по случаю владения им недвижимым имуществом в этом городе" (1853 р.) [6, арк. 1–8].

Разом з тим, київське купецтво й втрачало свої потенційні кадри та джерела поповнення. Наприклад, міщанин Києва М. Левенсон не захотів переходити в місцеве "гільдійське товариство", а в смоленське, побачивши там більш вигідні для себе матеріальні вигоди [7, арк. 1–33]. А Київська казенна палата вирішила перебування місцевого єврея П. Китайгородського серед купецтва недоцільним і перевела того в міщани [8, арк. 1–18]. Цікаво, що представники деяких київських купецьких родин мали глибокі коріння навіть у Москві, витримавши там сильну конкуренцію з боку росіян та іноземців. Зокрема, московський генерал-губернатор у 1851 р. сповістив киянок А. Лаврову та П. Молчанову про їх права на спадщину, котра залишилася після смерті їх дядька-купця Молодова [9, арк. 1].

Помітні корективи в життя й оподаткування купців внесла Кримська війна 1853–1856 рр., котра повною мірою засвідчила економічну та військову відсталість Російської імперії, стала помітним дестабілізуючим чинником індустріального розвитку, у якому особливо яскраво знайшла своє відображення жорстка державна політика в формі протекціонізму. Проте приватнопідприємницька діяльність поступово все ширше охоплювала й глибше проникала в такі галузі, як промисловість, торгівля, залізничне будівництво, банківська система тощо [10].

Разом з тим, навіть у роки війни, київське чиновництво не припиняло свої зловживання щодо купецтва та їхніх сімей. Зокрема, урядовці порушували права спадкоємців після смерті глави родини. Так, у 1855 р. сестри Марія та Євдокія Новицькі скаржилися на незаконні дії сирітського суду та опікуна щодо майна, яке залишилося після смерті їх батька – київського купця [11, арк. 1].

Оговтавшись після війни, царський уряд посилив свою внутрішню політику, скеровану на розвиток промисловості та торгівлі. Правда, при цьому наніс черговий удар економічним інтересам євреїв. З 1857 р. їм заборонили займатися продажем напоїв у межах двох верств навколо міст [12, с. 419]. Проте 1860 р. єврейським купцям 1-ї гільдії Царства Польського дозволили записуватися в таку ж гільдію в усіх містах Російської імперії [13, с. 21–22].

Законодавчі акти від 1 січня 1863 р. [14] і від 9 лютого 1865 р. [15] про збирання платежів за надання права на торгівлю та промисли, передбачали низку реформаційних заходів у сфері оподаткування. Відтоді дозволи видавалися лише тим городянам, які сплатили спеціальні патентні й білетні торгово-промислові збори. Причому право їх мати поширювалося на підданих обох статей і всіх рангів, а також іноземців.

Нововведенням стало те, що скасували одну з трьох гільдій. Торгівельні свідоцтва поділили на три категорії, відповідно формам купівлі-продажу: оптова, роздрібна, дрібна. За першу бралася щорічна плата в сумі 265 крб. (замість попередніх 600 крб.); за другу – від 25 до 65 крб. (перед тим від 150 до 300 крб.), залежно від встановленої "класовості" місцевості (всього таких було п'ять); за третю аналогічно – від 8 до 20 крб. Окрім цих свідоцтв, підприємців зобов'язували викуповувати особливі квитки на право утримання торгово-промислових закладів ціною від 2 до 30 крб. (відповідно "класу" місцевості й форми торгівлі). Селянам і міщанам таких свідоцтв вже не видавали. Дозвіл на дрібну торгівлю передбачав достатнім свідоцтво третього розряду. Акціонерні компанії, незалежно від наявних у них сум капіталів і кількості членів, зобов'язувалися до придбання свідоцтва тільки першого розряду. Це стосувалося й очільників торгових домів, а кожен з їхніх товаришів не міг дозволити собі мати свідоцтво нижче другого розряду. Від власників першого та другого розряду свідоцтв, окрім переліченого, вимагалось ще сплачувати, замість виконання державних і земських повинностей, відповідно 39 крб. і від 5,5 до 14 крб. [16, с. 178–184].

Отже, плата за вступ до 1-ї та 2-ї гільдії в першій половині 60-х років помітно зменшилася. При цьому представники вищої гільдії отримали значні переваги: здійснювати торгівлю російськими та іноземними товарами на території всієї імперії, утримувати фабрично-заводські заклади, можливість брати повсюдно підряди без обмежень тощо. Купцю 2-ї гільдії дозволялося вести роздрібну купівлю-продаж товарів, причому тільки за місцем його запису. Він обмежувався і в отриманні підрядів – до 15 тис. крб.

Безпосередньо в Києві було поширено циркуляр міністерства внутрішніх справ від 7 лютого 1866 р. "О невзыскании с лиц, получающих гильдийские свидетельства без права купеческого звания, а также с торговых и промышленных товариществ, обязанных брать такие свидетельства денег на общественные нужды купеческих обществ" [17, арк. 16].

Для 70-х років стали характерними випадки “тимчасового” переходу купців з однієї гільдії до іншої. Очевидно, це було пов’язано з наявним капіталом певної особи. Так, київському купцю 1-ї гільдії Банкану в 1871 р. влада дозволила перезаписатися до 2-ї гільдії цього ж міста лише на один рік [18, арк. 1–4]. Зрозуміло, що при бажанні й відповідних обставинах, він міг “повернутися” до попереднього статусу. Про те, що це був не поодинокий випадок свідчить і справа купця м. Київ Скловського (1877 р.) [19, арк. 1–3].

Отже, наведені факти та описані явища 60-х – початку 70-х років XIX ст. переконливо свідчать про поступове стирання станових перегородок між купецтвом, міщанством і селянством. Адже за наявності належної суми капіталу купцем могла стати будь-яка особа. Скасування кріпосного права дало помітний поштовх цьому процесові. Разом з тим, не слід перебільшувати соціальне значення такої тенденції, адже навіть після отримання гільдійського свідоцтва, особа могла залишатися “без права купецького звання”, як це видно з циркуляра міністерства внутрішніх справ 1866 р.

На той час практично вже всі найближчі родичі купця могли записуватися до гільдій й таким чином користуватися відповідними правами та привілеями. Купця, психічно хворого, спеціальний інститут опікунства мав захищати його інтереси, незважаючи на наявність високого рангу членів у сім’ї. Так, статський радник М. Личков міг особисто подбати про майно свого батька – київського купця С. Личкова, психічно хворого. Тим не менше, він офіційно звернувся про надання над тим опіки, очевидно, вбачаючи в цьому заході більшу гарантію, а можливо й вищу моральність [20, арк. 1–20]. Аналогічна ситуація була і з київським купцем С. Литовим (1877 р.) [21, арк. 1–9].

Фактично кожна купецька сім’я становила собою окрему “фірму”, члени якої були пов’язані не тільки спільними економічними інтересами, а й кровними зв’язками. При цьому, юридично не визначені конкретні обов’язки кожного, тим не менш не впливали, так би мовити, на традиційні взаємини: глава – керівник, молодші родичі – виконавці його волі. Лише отримання персонального гільдійського свідоцтва дозволяло відокремитися дітям і створити власну підприємницьку чи торгову справу. Інакше вони продовжували в документах класифікуватися “купецькими синами”, незалежно від свого віку.

У зв’язку зі сказаним, не можна повністю погодитися з твердженням О. Доніка ніби “розбагатілий міщанин чи селянин майже автоматично ставав купцем” [22, с. 24]. Та і сам вчений далі наголосив: “Скасування 3-ї гільдії (1863 р.) мало на меті, перш за все, зміцнити купецтво як стан, підняти планку, яка б відділяла його від нижчих станів” [22, с. 24]. Останнє важко заперечити.

У 1884 р. міністр фінансів М. Бунге зніціював прийняття закону стосовно більш рівномірного оподаткування торговців і промисловців. Згідно з ним свідоцтво першої категорії коштувало 565 крб., другої – 40–120, третьої (на дрібну торгівлю) – 10–30 крб., а на транзитну торгівлю – 16 крб. [23].

Наступного року уряд запровадив додатковий процентний і розкладочний збори. Перший визначили у 3 % (а з 1892 р. – 5 %) з чистого прибутку. Його мали виплачувати акціонерні й пайові товариства, а також кредитні установи; другий – решта власників гільдійських підприємств. З 1889 р. останній було поширено й на майже всі негільдійські підприємства [16, с. 175].

На початку 90-х років XIX ст. особливу увагу уряд знову привернули київські купці – євреї, а саме підпільна торгівля, чисельність і наявність у них прикажчиків. Це питання розглядалося в міністерстві внутрішніх справ на підставі “Положення о правах євреїв” від 1887 р. № 82 і постанови сенату від 29 січня 1892 р. № 1080 [24, арк. 432]. Зокрема в його “рапорті” київському подільському і волинському генерал-губернатору зазначалося: “Подпольная торговля настолько стала обычным явлением в коммерческом еврейском мире в г. Киеве, что на нее уже никто не обращает внимания, и всякий еврей, имеющий возможность уплачивать ежегодно купцу 1-й гильдии от 300 до 500 рублей, делался фиктивным приказчиком, но все торговое предприятие вел совершенно самостоятельно и за свой личный счет, пользуясь лишь фирмой одного из купцов-евреев. Подпольная торговля превратилась в своего рода спекуляцию и достигла колоссальных размеров...” [24, арк. 432].

Упродовж 1890–1893 рр. у поліцейській частині при генерал-губернаторові розглядалося справа “О перечислении евреев из общества ремесленников в киевское 1-ой гильдии купечество” [25, арк. 1]. Тоді по місту значилося євреїв [24, арк. 435]:

Рік	купців	гільдія	у них єдиновірних прикажчиків
1891	187	I	732
1892	243	I	778
1893	293	I	604
1891	29	II	–
1892	27	II "коим иметь приказчиков не дозволяється"	
1893	27	II	

За іншими даними, у 1892 р. за 148 київськими купцями-євреями 1-ої гільдії значилося 532 прикажчики тієї ж національності. У 1893 р. влада наказала скоротити останніх до 400, тобто на 132 осіб [24, арк. 281].

Отже, якщо відомості міністерства внутрішніх справ відповідали реаліям, то на кожного офіційно діючого купця-єврея приходилося ще 3, які займалися торгівлею "підпільно".

Найбільш помітними фігурами серед першогогільдійських осіб були такі. Ківель Бамерманц – керівник відділення Віленської контори в 1892 р. мав у обігу 8 млн крб. [24, арк. 45]. Ісаак Грубер – начальник відділення Одеської банківської контори на Хрещатику, заснованої в 1890 р. (у долі з Ейманом) – 5 млн капіталу [24, арк. 92]. Леон Ашкеназі – власник банківської контори на Хрещатику, зареєстрованої 1883 р. За його заявою обіг капіталу в 1891 р. становив 1,5 млн крб., за офіційними ж даними – 3 млн крб. [24, арк. 7].

Найвищі показники в цьому аспекті мала заснована ще в 1878 р. банківська контора Вольфа Вайнбаума – понад 11 млн крб. [24, арк. 55]. Марк Александров з 1885 р. утримував склад з лісом; у 1891 р. обіг його капіталу досяг 360 тис. крб. У власника контори з продажу цукру, цінних акцій і паперів (заснована 1869 р.) Ісаака Бродського – 250 тис. крб. А Лазар Бродський – власник декількох підприємств мав у обігу 800 тис. крб. Купецька контора Льва Бродського, заснована 1888 р., у 1892 р. досягла обігу капіталу 600 тис. крб. Їм мало чим поступалися М. Бланкман, М. Вайнроб, А. Волькенштейн, М. Гальперін і ще з десяток купців-євреїв 1-ї гільдії [24, арк. 7–49].

24 лютого 1897 р. поліцейська частина при канцелярії генерал-губернатора склала черговий детальний список купців міста 1-ї та 2-ї гільдії [26, арк. 33–84]. Того ж року Київська казенна палата відмовилася записувати "вновь в первогильдийское купечество" васильківського міщанина Кустова, а до 2-ї гільдії – провізора Айзенштадта [27, арк. 1–5].

Помітні зміни в правовому статусі не лише купецтва, а й усіх підприємців спричинила поява "Положения о государственном промышленном налоге" від 8 червня 1898 р., яке набуло чинності 1 січня 1899 р. [28]. Згідно з ним дозволялося займатися торгово-підприємницькою діяльністю без сплати зборів за гільдійські свідоцтва. Причому, об'єктом оподаткування вже ставало кожне окреме підприємство, а не як раніше – підприємець. Останнім міг бути хто завгодно, а не лише купець. Отже, станові засади в цій сфері скасовувалися остаточно. Встановлювалися два види податків: основний і додатковий. Перший збирався за патентною системою (відповідно свідоцтвам певної групи підприємств – промислові, торгівельні та ін.). Підприємництва кожної з груп, у свою чергу, поділялися на види. Так, у групі торгівельних закладів значилися – торгівля, скупка, кредит. За розмірами обігу капіталів і прибутків вони різнилися за відповідними розрядами. Зокрема, для торгівельних підприємств їх було встановлено 4, а промислових – 8. Наприклад, за свідоцтво 2-го розряду на торгівлю в столицях необхідно було сплатити 150 крб., а в місцевостях I класу – 125 крб., II – 100, III – 75 і IV – 50 крб. Гільдійські ж свідоцтва зберігали свою силу, а тому могли викуповуватися при одночасному придбанні промислових [29, с. 532].

Отже, проведене упродовж 90-х років XIX ст. реформування системи оподаткування фактично перетворило привілеї купецтва на анахронізм, хоча більшість селян і міщан з їх отриманням продовжували пов'язувати звільнення від тілесних покарань, право на безперешкодне пересування на території імперії тощо. Представники національних меншин вбачали в пільгах купецтва можливість зрівнятися з ними в статусі. Особливо це було важливо для євреїв. Крім того, купецькі свідоцтва для звичайних громадян спрощували процес отримання різних звань.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ у м. Києві). – Ф. 442. – Оп. 800. – Спр. 322.
2. Иконников В. С. Киев в 1654 – 1855 гг.: Исторический очерк. – К., 1904. – С. 199, 200.
3. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. 2-е. – Т. 26. – Отд. 2. – № 25714. – С. 91–92; Т. 27. – Отд. 1. – № 26836. – С. 750.
4. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 83. – Спр. 601.
5. Там само. – Оп. 84. – Спр. 174, 182, 190, 261, 390, 419, 500, 502, 577, 664 (1851 р.); спр. 146, 291, 643 (1852 р.); спр. 65, 79, 133, 292, 350, 441, 482 (1853 р.).
6. Там само. – Спр. 250.
7. Там само. – Спр. 201.
8. Там само. – Оп. 86. – Спр. 67.
9. Там само. – Оп. 162. – Спр. 358.
10. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. І. Лазанська. – К., 1999. – 281 с.
11. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 168. – Спр. 81.
12. ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. 30. – Отд. 1. – № 29407. – С. 419.
13. Там само. – Т. 35. – Отд. 1. – № 35317. – С. 21–22.
14. Там само. – Т. 38. – № 39118.
15. Там само. – Т. 40. – № 41779.
16. Щепелев Л. Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века: Проблемы торгово-промышленной политики / Л. Е. Щепелев. – Ленинград, 1981. – С. 96–99, 175; Рудченко И. Я. Исторический очерк обложения торговли и промышленности в России / И. Я. Рудченко. – СПб., 1893. – С. 178–184.
17. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 99. – Спр. 240.
18. Там само. – Оп. 51. – Спр. 15.
19. Там само. – Оп. 56. – Спр. 293.
20. Там само. – Оп. 190. – Спр. 142.
21. Там само. – Оп. 191. – Спр. 36.
22. Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О. Донік. – К., 2008. – С. 22, 24.
23. ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. 4. – № 2284.
24. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 622. – Спр. 482. – Ч. I.
25. Там само. – Оп. 544. – Спр. 53.
26. Там само. – Оп. 623. – Спр. 144.
27. Там само. – Оп. 627. – Спр. 295; спр. 446. – Арк. 1–5.
28. ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. 18. – № 15601.
29. Свод законов Российской империи. – СПб., 1899. – Т. 9. Законы о состояниях. – Ст. 532.

Ivanna Gurzhiy**STRUCTURAL CHANGES OF QUALIFICATION AND CAPITAL KYIV MERCHANTS IN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY**

The article investigated the structural changes of qualification and the capital Kiev merchants second half of the nineteenth century.

УДК 94 (47743/44):63

Ірина Завадська**ВПРОВАДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗНАНЬ НА ПОДІЛЛІ В УМОВАХ КАПІТАЛІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

У статті досліджується місце та роль сільськогосподарських знань селянства в умовах становлення та розвитку ринкових відносин в аграрному секторі економіки у кінці XIX – на початку XX ст.

Зміни в суспільно-економічних та політичних відносинах сучасної України визначили місце і роль у них різних, навчальних закладів, у т.ч. сільськогосподарського профілю, зокрема Подільського регіону, який має досить багату історію аграрної освіти. Ця проблема знайшла певне відображення у працях О. Завальнюка, О. Комарніцького, О. Каденюка, М. Алещенка, В. Нестеренка та ін. [1]. Втім вони охопили далеко не всі аспекти зазначеної проблеми. Метою статті є з'ясування найбільш вагомих чинників, що сприяли поширенню сільськогосподарських знань серед селянства Поділля в умовах капіталізації сільського господарства наприкінці XIX – на початку XX ст.

У зазначений період в Російській імперії розвивалась мережа сільськогосподарських навчальних закладів, що діяли на основі "Положення про сільськогосподарські школи" (1883 р.) [2, с. 50]. Потреба у них в визначалася їх недостатньою кількістю і швидким застосуванням новітніх підходів у господарюванні. 26 травня 1904 р. було прийняте "Положення про сільськогосподарську освіту", яке класифікувало сільськогосподарські навчальні заклади: нижчі, середні та вищі [3, с. 26].

Перші із них поділялися на нижчі: сільськогосподарські училища, школи першого і другого розрядів та практичні сільськогосподарські заклади. Усі вони готували фахівців до подальшої роботи в аграрному секторі економіки, зберігаючи певні відмінності в організації змісту навчального процесу. Наприклад, практичні школи готували умілих техніків – робітників з різних галузей сільського господарства, зокрема, овочівництва, тваринництва, садівництва, виноградарства та інших. Навчання тривало залежно від обраного фаху. Від абітурієнтів вимагали знань лише основ граматики. З них готували фахівців низового рівня для роботи в господарствах, що були пов'язані із різними формами землеволодіння та землекористування.

У той час, як невеликі господарства щорічно сіяли в основному зернові, виснажуючи ґрунт і знижуючи його родючість, то в міцних, великих господарствах все більшу площу займали посіви трав як для поліпшення структури ґрунту, так і для забезпечення худоби кормами. Торкнулися зміни і структури рілництва. Так, у 1914 р. 64 % господарств Подільської губернії застосовували трипілля і 36 % – інші форми обробітку ґрунту [4, с. 47]. За таких умов середній валовий збір жита з 1 десятини (далі – дес.) у 1908–1914 роках становив 95 пудів, пшениці – 97 для порівняння, у Київській – 94 та 100 пудів відповідно та 97 і 95 пудів – у Волинській. Таким досить високим як на той час врожаєм сприяло і більш широке використання добрив: фосфоритної муки, томасшлаків, натрієвої селітри тощо. Звичайно, більше добрив застосовували заможні господарства. На Поділлі у 1913 році в господарствах із землею до 3 дес. на 1 дес. ріллі їх припадало всього 0,03 пуда, а у великих економіях (понад 25 дес.) – 0,54 пуда.

Для пропаганди певних технологій господарювання застосовувались різні заходи, у т.ч. через земську агрономію. Земські агрономи пропагували поліпшення ведення господарства не лише через читання популярних лекцій, а й різні показові заходи, зокрема, проведення в господарствах дослідів з мінеральними добривами. Певна увага приділялась необхідності удосконалення землеробних знарядь [5, с. 15]. Удобрення полів проводилось переважно органікою, фосфоритами і вапном, а селяни удобрявали свої землі органікою частково і в невеликій кількості.

Як засвідчує "Обзор Подольской губернии" за 1908 р. в поміщицьких маєтках проводились досліді з "американським паром", що давало непоганий врожай [6, с. 18].

Добре була розроблена методика сільськогосподарських змагань (конкурсів) та районних сільськогосподарських виставок, що, починаючи з кінця XIX ст. проводило Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості [7]. Воно видавало часопис "Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности". Його редакція тісно співпрацювала з Подільською земською управою, зокрема з сільськогосподарським відділом, про що свідчить зміст видань земської управи, таких як, "Экономическая жизнь Подолии", "Кооперативный листок земского управления Подольской губернии" та ін.

Передові аграрні технічні новинки широко рекламувалися в періодичних виданнях, що стосувалися економічних питань. Значна кількість подібної реклами була вміщена, зокрема, у кожному номері "Економического листка" (органу Подільського губернського земства), щонедільній газеті "Киевский отклик" (видання Київського губернського земства), журналі "Наша кооперация" та інших часописах, що поширювались в регіоні.

У зазначених виданнях також публікувались матеріали про організацію сільськогосподарських ярмарок, життя різних сільськогосподарських товариств, таких як "Спілка худобозаводчиків", відділу садівництва та ін.

Прикладом впливу нових економічних реалій на сільське господарство краю була діяльність агрономічної ради при губернській землевпорядній комісії та повітових рад на місцях. Ця інституція була створена в 1909 р. за ініціативи Головного управління землеустрою і землеробства на кошти, виділені частково державою і земським правлінням. Головним завданням у роботі агрономічної ради була допомога власникам у господарюванні та раціоналізації одноосібних господарств, розповсюдженні сільськогосподарських знань шляхом проведення читань і співбесід, організації бібліотек, поширення науково-популярної літератури з аграрних

питань, організації різного роду виставок. Восени 1911 р. було досягнуто домовленості з усіма повітовими земствами Поділля про передачу в розпорядження названої ради такої функції, як організація агрономічної допомоги населенню [8, с. 341].

Значна увага приділялась організації різноманітних сільськогосподарських виставок та ярмарків. У червні 1914 р. у містечку Ярмолинці відбулась сільськогосподарська ярмарка, у якій взяли участь купці і селяни з Варшави, Одеси, Бердичева, Бессарабії та Поділля [9].

З 1909 р. у Вінниці виходило довідкове видання Подільського товариства сільських господарів, дозволено владою 12 травня 1909 року [10]. Членами товариства були поляки-поміщики. Листок розсилався виключно членам товариства, що організувало також практичні сільськогосподарські курси для населення. Воно одне з перших розповсюджувало сільськогосподарські знання серед селян Поділля [11].

Корисну роботу з погляду доведення до селянства необхідної інформації про сучасні методи господарювання на землі виконували інструктори губернської земської управи. Їм доводилось обслуговувати значні райони, переїжджаючи з місця на місце і надаючи необхідні поради, що зводились до пропаганди тих чи інших сільськогосподарських знань.

Добре пропагував переваги агрокультури інститут агрономів (губернський агроном, його помічник, 12 повітових агрономів, спеціаліст з виноградарства та виноробства, інструктор з садівництва і огородництва, 18 агрономічних старост). Серед них були 3 особи з вищою освітою, 10 – середньою і 19 – з початковою (грошове утримання одного агронома становило досить значну суму – 1900 крб. щорічно). Стараннями названої структури було засновано 179 показових полів і 206 ділянок. Найбільша кількість з них припадала на Балтський та Вінницький повіти. Показово, що за своєю площею (від 4 до 6 дес.) ці поля наближались до середніх селянських наділів одноосібників краю. Деякі з них закладалися безпосередньо на землях селян-власників, інші – на землях, відведених для показових цілей з ліквідованих маєтків Селянського банку, а також таких, що належали приватним власникам і школам. Як свідчать факти, селяни Ольгопільщини організовано відвідували показові поля [12].

Важливу роль у поширенні сільськогосподарських знань і досвіду на селі відіграло Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. Його діячі опікувались не лише проведенням відповідних заходів, а й створенням умов для навчання як дорослих, так і молоді та підлітків. Прагнучи якнайширше залучити інтенсивні методи господарювання в аграрну сферу економіки краю, товариство ще у 1902 р. відкрило у своїй структурі відділ рослинництва. У 1907 р. розпочало діяльність його довідково-інформаційне бюро, що розробляло конкретні рекомендації і поради щодо загальної організації та діяльності аграрних господарств, удобрення ґрунту, боротьби проти шкідників та хвороб рослин.

Передбачалось створення агрономічних пунктів зі штатом підготовлених працівників для роботи у зимовий період. Утім, перешкодою були фінансові проблеми [13].

Таким чином, упродовж 1900–1914 рр. на Поділлі проводилась значна робота з поширення сільськогосподарських знань серед сільського населення (навчальні заклади, товариства, земства, періодичні видання тощо), що певною мірою сприяло запровадженню на селі вищої агрокультури та сприяло зростанню продуктивності праці. Утім, перебільшувати значення заходів у цій сфері не слід – сільське господарство вдосконалювалось повільно.

Список використаних джерел

1. Завальнюк О.М., Сільськогосподарський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919–1921 рр.) / Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. – 552 с.; Каденюк О.С. Аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. – 300 с.; Алещенко М.І. Подільський державний аграрно-технічний університет / Алещенко М.І. – Кам'янець-Подільський: 2005. – 256 с.; Алещенко М. І., Сільськогосподарський факультет при Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1919–1920 рр.) / Алещенко М.І., Нестеренко В.А. // [Освіта, наука і культура на Поділлі]: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т.4. – С. 31–40.
2. Мельничук Д.О. Становлення і розвиток аграрної освіти та науки в Україні / Мельничук Д.О., Зубець М.В., Беренштейн Л.Ю. – Київ: НАУ, 2005. – 224 с.
3. Каденюк О.С. Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення) / Каденюк О.С., Ісакова Н.Л., Беренштейн Л.Ю., Коломієць С.С. – К.: НАУ, 2003. – 221 с.
4. Гурко В.И. Устои народного хозяйства / Гурко В.И. – СПб.: 1902. – 147 с.
5. Флоров В.И. Характеристика крестьянского хозяйства

ства и земельный фонд Подольской губернии / Флоров В.И. – Винница: 1917. – 115 с. 6. Доклады Подольской губернской управы по делам земского хозяйства. – Каменец-Подольский: 1909. – № 30. – 340 с. 7. Обзор Подольской губернии за 1908 г. – Винница: 1908. – 222 с. 8. Свод законов Российской Империи. – Т. XIV. – С-Пб.: 1890. 9. Отчет агрономической помощи хазяйствам за 1910 г. – Каменец-Подольский, 1911. 10. Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – 1 июля. 11. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 228. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 297, 302–304. 12. Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / Гульдман В.К. – Каменец-Подольск, 1889. –120 с. 13. Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – 1906. – № 6 – 315 с.

Iryna Zavadska

IMPLEMENTATION OF AGRICULTURAL KNOWLEDGE PODILLIA IN THE PRODUCTION CAPITALIZATION LATE NINETEENTH – EARLY TWENTIETH CENTURY

The article deals with the place role of agricultural knowledge of farmers at the period of establishing and developing of the market relation in the agricultural sector of economics at the beginning of the XX-th century.

УДК 94 (477)

Наталія Щербінін

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА НАУМОВИЧА І РОЗВ'ЯЗАННЯ МОВНОГО ПИТАННЯ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (1861–1879 РР.)

Аналізується місце і роль Івана Наумовича у громадсько-політичному житті Східної Галичини, розглядаються суспільно-політичні процеси, в яких він формувався як політик, його діяльність в Галицькому сеймі та австро-угорському парламенті, щодо розв'язання мовного питання в краї.

Іван Наумович (1826–1891) належить до визначних українських діячів другої половини XIX століття. У своїй діяльності він зосереджувався на розв'язанні важливих суспільних проблем – формування національної свідомості, рівноправності усіх народів Австро-Угорщини, створенні інституцій громадянського суспільства, дієздатного парламентського представництва, національної єдності, які й сьогодні залишаються надзвичайно актуальними. Проте, досі постать Івана Наумовича залишається маловідомою й недослідженою науковцями.

Досі залишається недослідженою політична складова діяльності Івана Наумовича. У статті розкрито політичну діяльність І.Наумовича, в якій простежується формування його світогляду, впливу політичних переконань на громадське життя українців.

В українській історичній науці відсутні наукові дослідження, присвячені політичній діяльності І.Наумовича, що стосуються мовного питання в період національного відродження Східної Галичини. Однак, дослідники, аналізуючи історію москвофільського руху, згадують І. Наумовича. Одним з перших детально інформав О. Мончаловський у праці "Житъе и дьятельность Ивана Наумовича" [1]. У новітніх дослідженнях Н. Пашаєвої [2] лише епізодично і в загальному згадується політична діяльність І. Наумовича, не акцентується основна увага на проблемах мовного питання. Окремо про його роль та вплив на вирішення культурно-освітніх проблем краю не йдеться, оскільки автори не ставили перед собою таке завдання. Тому відчутною є потреба об'єктивного і науково виваженого аналізу та дослідження політичної діяльності І. Наумовича, доведення значення місця і ролі його в боротьбі за рідну мову, науково обґрунтувати та оцінити його внесок у культурне життя народу Східної Галичини другої половини XIX ст., що і є новизною статті.

Особливо важливими джерелами для вивчення цього питання є періодика, а саме політична газета "Слово", у якій вміщено матеріали про політичну діяльність І. Наумовича, та ним же редагований журнал "Наука".

Метою статті є аналіз та дослідження політичної діяльності Івана Наумовича, що стосується мовного питання в другій половині XIX століття. Для досягнення названої мети авторка поставила завдання дослідити його діяльність у Галицькому сеймі, проаналізувавши працю в австро-угорському парламенті та простежити основні етапи його політичної діяльності.

У сфері політичної діяльності І. Наумович належав до москвофільської течії. Він і русофіли змушені були виробити і визначитись з власною позицією щодо центральної влади, польських політичних сил в Східній Галичині, а також народовської течії, як до основного свого опонента. Це було дуже складно, оскільки загальний напрямок пошуку русофілами та І. Наумовичем національної ідентичності йшов врозріз з інтересами всіх названих політичних сил. Фактично аж до 80-х років XIX ст. вони виступали як частина широкого й дуже неоднорідного "староруського" політичного табору.

20 жовтня 1860 року в Австрії проголошено нову конституцію, яку 26 лютого 1861 року "поправлено" в доволі ліберальному дусі. Східна Галичина, разом з іншими коронними краями отримала автономію з власними сеймом і крайовим урядом. Однак в основі як і загальної австрійської конституції, так і крайових автономій була не національна, а станова система.

У 1861 році Іван Наумовича обирають депутатом Галицького сейму. З 150 всіх депутатів українців було 50. Перше засідання крайового сейму відбулося 3 квітня 1861 року.

Не дивно, що саме І. Наумович отримав мандат бути його представником та захисником прав, адже політика, яку він проводив і до виборів була досить актуального серед основної верстви населення – селян. Зокрема, селяни Золочівського повіту вибрали його депутатом до першого Львівського сейму [1, с. 20].

Отже, вся попередня громадсько-політична діяльність І. Наумовича знайшла своїх прихильників в краї, де він в основному представляв і захищав інтереси найбільшої і найчисельнішої верстви населення.

Єдиним засобом політичної діяльності І. Наумовича і москвофілів було подання "меморандумів" до Відня з найрізноманітнішими проханнями. Упродовж 1861–1866 рр. було підготовлено 15 таких ухвал. Основні політичні питання, що пропонувалися на розгляд, стосувалися необхідності службового підвищення деяких чиновників українського походження, запровадження української мови в освіті, адміністрації та судочинстві, правове врегулювання проблеми сервітутів, підвищення плати сільським священикам, надання Ставропігійському інституту монопольного права на видання і продаж підручників для українських шкіл, заснування українських гімназій у Східній Галичині, організацію комісії для написання українських підручників, забезпечення перекладів на українську мову австрійських законів, надання стипендій для української учнівської молоді.

Окрім того значне місце відводилося адміністративно-політичному поділу Галичини на українську та польські провінції, дотримання законності під час виборів до Галицького сейму, внесення змін до виборчого закону, створення греко-католицької єпархії в Станіславові, запровадження української мови в поштової службі, спорудження будинку греко-католицької капітули у Львові, надання греко-католицькому митрополитові титулу таємного радника, підвищення дотації львівському духовенству, рівність виборчих прав, переведення чиновників українського походження з західної у східну частину Галичини, а чиновників-поляків навпаки та ін. [3, с. 96].

Найбільшої уваги з боку дослідників заслуговує його політична діяльність у сфері розв'язання мовного конфлікту. Фактично всі вимоги І. Наумовича та москвофілів залишилися поза увагою австрійського уряду. Це знаходить своє пояснення, адже І. Наумович був найактивнішим, постійно виступав у сеймі з пропозиціями, коли його прибічники залишалися пасивними.

Слід відзначити заслуги І. Наумовича у боротьбі за впровадження рідної мови. У 1861 році він активно відстоював визнання права української мови і літератури у всіх структурах Східної Галичини.

Залишаючись послідовним політиком і прибічником ідеї воз'єднання з Наддніпрянською Україною, відстоюючи культуру і права народу, усвідомлював складну ситуацію, пов'язану з політичним становищем Східної Галичини в Австрійській імперії та мовним питанням українців.

У жовтні 1861 року І.Наумович подав листа в крайовий відділ із вимогою визнати рівноправність всіх народів Австрійської держави, право на спілкування українських депутатів рідною мовою. Слід відзначити, що не всі москвофіли у Галицькому сеймі дотримувались такої позиції.

Послідовна позиція І.Наумовича у мовному питанні мала свої позитивні результати. Імператорським розпорядженням від 8 квітня 1861 року було надано право користуватися українською мовою в суді та уряді. Однак це розпорядження було формальним і не мало значного успіху. 18 вересня 1861 року українські депутати, в тому числі й І. Наумович, внесли скаргу до міністерства, висунувши пропозиції щодо призначення у Східній Галичині української мови єдиною мовою краю, запровадження її вивчення у всіх школах та державних установах [3, с. 40].

Можна сказати, що на першому етапі боротьби за впровадження рідної мови І.Наумович досягнув успіхів. Сеймова документація частково велася українською мовою, а крайовий відділ задовільнив усі вимоги депутатів.

Значний вплив на політичну діяльність І.Наумовича мав його світогляд і переконання. Як депутат сейму, він вперше заявив про культурну і національну єдність усіх слов'ян, проголосивши принцип культурно-національної єдності українського народу. У своїй промові від 27 грудня 1866 року він зазначав, що: "Схожість нашої мови з російською є очевидною, бо на тих самих правилах опирається... Просвітництво у нас на Україні було найперше в Києві, потім настали нещасливі часи, про котрі пише історія, коли перенеслося просвітництво з Києва на північ" [4, с. 84 – 85].

Розпочався черговий етап боротьби у сеймі за рідну мову, І.Наумович виступив на її захист, вимагав рівних прав з польською, дозволив на її використання у всіх інституціях краю. У 1866 році у сеймі наголосив на єдності українців Східної Галичини з російським народом. Промова І.Наумовича була надрукована в статті "Поглядь вь будучность" у газеті "Слово" за 1866 р. [5, с. 2] Тривалий час її трактували як маніфест галицьких москвофілів. Аналізуючи цю публікацію і враховуючи політичну ситуацію того часу в Східній Галичині, можна зробити висновок, що автор декларував національну єдність галицьких українців з росіянами, критикував обмеження практичної політики рамками вузького галицько-українського світу, що зумовлювало на його думку ланцюг політичних поразок у протистоянні з поляками: "В 1848 році нас запитували хто ми? Ми говорили, що ми всесвітньо відомі Ruthenen... – А може ви росіяни? Запитував нас Стадіон. Ми клялись душею і тілом, що ми не руські, не Russen, що ми такі собі Ruthenen, що кордон наш на Збручі..." [5, с. 3].

Позиція І.Наумовича була достатньо суперечливою, оскільки наголошуючи на використанні української мови в усіх державних структурах, її відмінності від польської, він тим самим ототожнював рідну мову з російською, не бачачи в цьому ототожненні власне і суперечності.

Отож, в статті йшлося про ототожнення українців з росіянами, відстоювання концепції не окремого розвитку галицько-українського народу, що видавалася йому безперспективна з огляду на неможливість гідно протистояти в Східній Галичині полякам. Ще одне розуміння І.Наумовичем "кордон наш народний не Збруч, а дальше Дніпра", свідчить, що орієнтиром для нього і його однодумців виступали "малоруські" культурні традиції.

Польська преса звичайно зразу ж звинуватила І.Наумовича в москвофільстві. "Gazeta Narodowa" писала про появу в Східній Галичині московських агентів. Ці ідеї поляки активно поширювали у Відні. За свідченням Л.Сапєги, що перебував у цей час в австрійській столиці, "маніфест русинів справив тут велике враження. Лише тепер усвідомлено небезпеку" [6, с. 249–250]. Тим не менше І.Наумович, як і інші русофіли демонстрували лояльність Габсбурзькій династії і католицькій церкві, підтримували все, що могло б зміцнити владу монарха й позиції центрального австрійського уряду [5, с. 2].

У 1870 році І.Наумович підкреслював, що Галицька Русь не польська колонія, що: "ми вже взнали, що "ми народ великий, що ми тут на своїй землі господарі і не повинні дозволяти ледащому принижувати наші права" [4, с. 84-85].

Незважаючи на складнощі політичної ситуації, І.Наумович продовжував боротися за права народу. Він зі своїми прибічниками подав прохання до вищих органів влади з вимогою створення спеціальної комісії, яка б вирішувала мовні міжетнічні непорозуміння й конфлікти. Після цих подій українські депутати починають використовувати рідну мову.

На відміну від більшості москвофілів, які не часто використовували сеймову й парламентську трибуну для декларування своїх поглядів на проблему національної ідентичності "русько-

го" населення Галичини, через побоювання, що польські діячі звинуватять їх у Відні в сепаратистських планах на користь Росії, І.Наумович продовжував активно працювати. У 1866 р. він зробив заяву такого змісту: "як не можемо бути поляками, так і не є великорусами, все були є і будемо малорусами. Ані польська, ані великоруська мова не стане ніколи нашою, бо як та так і інша не є наша рідна. Були в нас спроби прийняти в книжну літературу великоруську мову, але спроби ці не показали плодів, так само як і польська мова були і будуть для нас мовою братнього народу, але не нашою рідною. У нас виробилося почуття повне малоруське, яке нікому не вороже, але прагне до своєї народної сили, і дух цей росте і число поборників що день більшає в переконанні ми не є чимось іншим як українцями" [7, с. 28–29].

Ця заява викликала багато непорозумінь в європейських газетах Франції та Німеччини, вороже ставлення польських політиків до І.Наумовича. Польська преса стверджувала, що українське населення Галичини є частиною польського і що рідна мова галичан є "наречієм" польської. Саме в цей час до Відня надходило багато доносів, у яких коментувалося відокремлення Східної Галичини від Австрії. Але І.Наумович був досить суперечливою особистістю. Вже 27 грудня 1866 року він говорив інше: "Є спільність між мовами всіх слов'ян, мова наша має спільне з мовою, яка сьогодні вживається в самій Москві і ми в тому не винні!... Спільність нашої мови з російською є очевидна, бо на тих самих джерелах, на ті самі правила опирається; а якщо історія вам відома, то знаєте, що між слов'янами насамперед просвітництво було у нас на Русі, в Києві, а потім настали нещасливі часи, про котрі пише історія, коли перенеслось те просвітництво, всі монументи старинної нашої книжної літератури з Києва на Схід. Що ж то такого злого, панове, що ми тепер з відтам відбираємо те, що було і є нашим" [7, с. 28–29]. Будучи вірним австрійській владі, І.Наумович заперечував, спільність рідної мови з російською, доводив, що Україна була, є і буде завжди вірною своїй законній австрійській владі, бо мова одне, а політика – інше.

Діяльність І.Наумовича була виправданою. Його підтримував народ. Свідченням цього є лист перемишлянських селян до нього: "Повністю погоджуйтесь з вами, наш рідний, зі всім, що ви іменем нашим у Сеймі заявили, а висловили ви всю ту мужність, незважаючи на підлість противників імені українського. Ваша розсудливість, холонокровність дала можливість перемогти брехню і лукавство ворога Русі! Світлими успіхами вашого відвертого слова, пречесніший пане ми пишаємося, а вам приносимо щире подяку, ваші слова запалили наші серця гарячим полум'ям до народної справи і ми всі відчуваємо, який сильний дух володіє нами... А вам шановний обранець народу нашого, якому не дозволили осквернити народну славу нехай буде честь, тричі честь від усіх українців, доки імені українського на русі стане" [1, с. 46].

1866 р. був для І.Наумовича в мовному питанні багатоплідним. 25 січня поточного року І.Наумович вніс вимогу викладати предмети українською мовою у землеробській школі в Дублянах, 10 лютого він виступив проти Л.Борковського, який заперечував рівноправність української мови з польською і стверджував, що галицько-українське "наречіє" є "наречієм" польської мови [8, с. 2].

У 1869 р. І.Наумович продовжує відстоювати прав народу на рідну мову: "Проблема цього питання в тому, що не всі народи рівні, діляться на категорії: народи історично – політичні і народи призначені як матеріал для історично – політичних народів. Якщо українець хоче свою дитину навчити по українськи мусить знайти 25 родичів і заявити директорові гімназії і шкільній раді, і те все робити з такими формальностями, які принижують людську гідність, щоб йому на кінець дозволили. І тому ми нарешті повинні подати руку перемир'я [8, с. 2].

Незважаючи на негативне ставлення поляків до українців, на блокування в сеймі їхньої позиції, І.Наумович робив все можливе для досягнення миру між народами в Східній Галичині, зокрема щодо мовної проблеми.

У 1867 р. польські політичні сили були готові до певних поступок українцям, щоб закріпити свою політичну перевагу в Східній Галичині й остаточно переконати австро-угорський уряд у спроможності підтримувати в провінції стабільність. А.Сапега був готовий вести переговори з керівниками українського руху – В.Ковальським, І.Наумовичем, Т.Павликовим, незважаючи на їхню русофільську орієнтацію [9, с. 157]. Польський виборчий комітет ухвалив за будь-яких обставин на чергових виборах до сейму не допустити І.Наумовича. Незважаючи на те, що він отримав під час голосування 65 голосів, а польський кандидат 69 голосів, польська більшість не зарахувала 7 голосів І. Наумовичу, не визнала їх законними [8, с. 2].

Тим не менше, І. Наумович продовжує займатися політикою й надалі. У 1873 р. розпочинається підготовка до нових виборів. І. Наумович пише звернення до українського народу, за-

кликає до голосування за кандидатури, висунуті "Руською радою" [10, с. 1]. У жовтні поточного року, після організації безпосередніх виборів, І.Наумовича обрали із сільської курії округів Тернопіль – Збараж – Скалат депутатом австро-угорського парламенту. Цього ж року відбувається зустріч між поляками і москвофілами для укладення угоди про співпрацю. Однак їх цікавила не співпраця, а бажання отримати більшість голосів. Угоди досягнуто так і не було, через відмову москвофілів [11, с. 2].

У 1874 р. відбувається наступний етап боротьби за рідну мову. На основі законів про мови упродовж червня-грудня 1867 р. І.Наумович намагається введення української мови, як основної у всіх крайових гімназіях [12, с. 2].

Прикрим для москвофілів було те, що українське представництво в Галицькому сеймі зменшувалось: у 1861 р. було обрано до сейму 46 українців, у 1867 р. – 38, 1870 р. – 32, 1876 р. – 14. Парадокс полягав у тому, що в умовах зменшення депутатських мандатів, москвофіли стверджували: "що це утврджує віру в силу українського духу. Ворогам ж нашим скажем, що вони не мають причин тріумфувати, бо Україна залишиться Україною навіть без жодного депутата" [13, с. 2].

У 1877 р. І.Наумович виступав у справі перегляду підручників для народних шкіл в Східній Галичині та проблеми створення української народної школи у Львові, що завдяки його старанням, таки була створена.

У 1878 р. він подає на розгляд парламенту вимоги щодо викладання богословських наук, які, як він вважав, мали б викладатися українською мовою, вимагав дотацій на клір [11, с. 2].

Друга половина 70-х років XIX ст. була епохою занепаду москвофільської політики. На парламентських виборах 1879 р. очолювана Т.Павликовим "Руська рада" зуміла висунути тільки трьох своїх кандидатів [14, с. 54–55]. Поразки на виборах зазнав навіть І.Наумович, отримавши в рідному Скалатському повіті лише один голос. Причиною була зневіра серед української інтелігенції і небажання працювати в національному напрямі. У родинях священників переважала польська мова. Українське населення здебільшого не знало своїх кандидатів в депутати, останні ж не вважали необхідним підтримувати контакт із виборцями. Така ситуація стала поштовхом до змін у політичній структурі українського суспільства Східної Галичини. Народовці розцінили провал кандидатів "Руської ради" як сигнал для вступу у велику політику. Ініціатива до порозуміння народовців і русофілів у 1879 р. вийшла з Тернопільщини, де діяло товариство "Руська бурса", членами якого були представники обох течій українського руху. Тоді вдалося також залучити до процесу порозуміння й такого впливового діяча, як І.Наумовича. Однак ініціативу вступу до "Руської ради" відкинуло її правління [15].

Не будучи депутатом сейму, І.Наумович продовжував свою політичну діяльність. Наступні вибори до сейму з курії сільських громад відбулися 17 (29) травня 1883 року. Українські кандидати здобули перемогу лише в дев'яти округах. У Східній Галичині вибори супроводжувались масовими зловживаннями з боку поляків. Активним чинником антиукраїнської агітації були повітові староства. Незважаючи на це, вибори 1883 р. не викликали апатії в українському суспільстві, навпаки – дали поштовх для переосмислення тактичних основ національної політики. В українській пресі обговорювалась можливість сецесії, тобто складення мандатів новообраних депутатів сейму, що мала стати протестом проти виборчих зловживань. Однак народовці вказували на неефективність такого кроку в умовах слабкої національної самосвідомості, закликали "йти в народ" і не відмовлятися від парламентської діяльності. Серед русофілів дійшло до гострої дискусії між Б. Дідицьким і І. Наумовичем. Б. Дідицький вважав, що українські депутати, перебуваючи в сеймі у відсутній меншості будуть нібито моральним докором польським політикам, а тому виступав проти сецесії [16, с. 2]. І. Наумович назвав сецесію "обов'язком народної честі", ефективним засобом зміцнення національних почуттів, поштовхом до незалежнення Австрійської держави від згубного впливу поляків [16, с. 2]. У протистоянні переважила більш прагматична позиція Б. Дідицького і старорусини-русофіли не змогли скористатися чи не останнім шансом, які давали вибори 1883 р. для модернізації своїх поглядів, формування нової ефективної тактики. Після виборів вони фактично боролися тільки за своє політичне виживання.

Отже, підсумовуючи політичну діяльність І.Наумовича у вирішенні мовного питання в Східній Галичині, відзначимо, що він зробив вагомий внесок у відродження української культури. Великі заслуги І.Наумовича сприяли відродженню права на рідну мову.

Список використаних джерел

1. Мончаловський О. Життя і діяльність Івана Наумовича / О. Мончаловський. – Львів, 1899. – 80 с.
2. Пашаева И.Г. Наумович как общественный, политический и религиозный деятель Галичины второй половины XIX века / И.Г. Пашаева – Москва, 2004. – 14 с.
3. Вахнянин Н. Причинки до історії руської справи в Галичині в літах 1848–1870 / Н. Вахнянин. – Львів, 1901. – 98 с.
4. Ваврик Р. Просвѣтитель Галицкой Руси Иван Г. Наумович / Р. Ваврик. – Львовь – Прага, 1926. – 105 с.
5. Наумович И. Погляд въ будошность / И. Г. Наумович // Слово. – 1866. – Ч. 59. – С. 2–3.
6. Піяй С. Політика Агенора Голуховського щодо галицьких українців / С. Піяй. – Львів, 1908 – С. 249–250.
7. Вторая речь И.Наумовича о бюджете министерства внутренних дел // Слово. – 1878. – Ч. 26. – С. 2–3.
8. Речь посла И.Наумовича сказана при прениях над резолюцией и адресом // Слово. – 1869. – Ч. 85. – № 29. – С. 2.
9. Сухий О.М. Від русофільства до москвофільства. Російський чинник у громадській думці та суспільно – політичному житті галицьких українців у XIX столітті / О. М. Сухий. – Львів, 2003. – 498 с.
10. Наумович І. Чесний і любезний галицько – русский народ / І. Наумович. – Коломия, 1873. – 1 с.
11. Наумович І. Сгода / І. Наумович. // Слово. – 1873. – Ч. 98. – С. 2.
12. Речь депутата Наумовича произнесенная при бюджетных прениях по случаю внесенной комисією резолюції о преподавательном языке в средних школах // Слово. – 1874. – Ч. 33. – С. 2.
13. Вибори посла від Золочева // Слово. – 1867. – № 9. – С. 1–2.
14. Мудрий М. Листування Б. Дідицького з В.Барвінським як джерело до вивчення українського національного руху в Галичині початку 80-х років XIX ст. / М. Мудрий. – Львів, 1999. – С. 54–55.
15. Мудрий М. Угода між галицькими народовцями і русофілами 1882 року / М. Мудрий // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 2002. – Т. CCXLIII. 16. Слово. – 1883. – Ч. 59. – С. 2.

Natalya Shcherbinin

POLITICAL ACTIVITY OF IVAN NAUMOVYCH AND DECISION OF LINGUISTIC QUESTION IS IN EAST GALICHINA (1861–1879)

A place and role of Ivan Naumovych is analysed in public-political life of East Galichina, social and political processes in which he was formed as a politician are examined, his activity in the Galichina seym and Austrian-Hungarian parliament, his activity in relation to the decision of linguistic question in an edge.

УДК 94 (477)

Юрій Древніцький

УЧАСТЬ ВОЛОДИМИРА СТАРОСОЛЬСЬКОГО У СТУДЕНТСЬКОМУ РУСІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлена участь В. Старосольського у діяльності молодіжних товариств “Січ”, “Академічна громада”, “Молода Україна”, визначено його вклад у боротьбу за український університет у Львові.

Володимир Старосольський належав до плеяди тих діячів українського національного руху, період становлення особистості яких припадає на кінець XIX – початок ХХ ст. Це надзвичайно цікавий час в історії Галичини, пов'язаний із політизацією українського національного руху. Під впливом М. Грушевського, І. Франка, М. Павлика, О. Барвінського молодь усе активніше усвідомлює себе українцями, висуває радикальні проекти власного майбутнього. Конфронтація з польським національним рухом, коливання між різними спектрами від москвофілів до народовців, було тим тлом, на якому молодь робила вибір власної національної ідентичності.

Усі роки навчання для В. Старосольського були важливими з точки зору формування національної самосвідомості. Оскільки під час навчання у гімназії цілком домінували пропольські настрої, то не могло бути серйозної мови про українське національне виховання. Вперше В. Старосольський познайомився з українським національним рухом під час університетського навчання в Кракові (1896–1897 рр.), де налагодив контакти з українською студентською громадою. Найтісніші стосунки склалися з майбутнім письменником Василем Стефаніком (на той час – студентом медичного факультету) та художником Іваном Трушем (студентом мистецтв). Про це, зокрема, свідчать спогади В. Стефаніка, який писав: "...Знав, що він (В. Старосольський – Ю. Д.) українець, та по-українськи не міг сказати речення. Хлопчина панський з виховання, і чи кров прадідівська, чи теорія, – він же дуже любить теорії, – завели його в українську націю і вчинили з нього найкращого між нами чоловіка" [1, с. 26].

Переїзд до Львова, спілкування з С. Дністряньським та М. Грушевським ще більше утверджували в юнака українофільські погляди. Зокрема, він активно включився в український студентський рух Галичини. Після переїзду в 1899 р. до Відня інтерес до української справи у В. Старосольського посилюється. Тим більше, що на той час Відень був другим після Львова центром української студентської молоді. Тамтешня молодь групувалася навколо таких українських організацій, як "Родина", "Громада", "Поступ", "Товариство ім. св. Варвари".

Володимир Старосольський, перебуваючи у Відні, вступив до товариства "Січ" – найстарішого і найвпливовішого серед українських молодіжних організацій австрійської столиці. Це товариство виникло ще в 1866 р. [2, с. 9]. У 70-х роках XIX ст. "Січ" надала своїй діяльності суспільно-наукового спрямування [3, арк. 53]. Згідно зі статутом 1896 р., метою організації визначалося створення осередку наукового, літературного і суспільного життя у Відні [4, с. 1]. При товаристві діяли різноманітні гуртки і секції (просвітній, науковий, гурток філософсько-природничої секції, гурток ім. Драгоманова, "Земля", "Рідна школа"), працювала статистична комісія. "Січ" мала свій прапор, печатку, відзнаки для членів. Товариство винаймало окреме приміщення, створило власну велику бібліотеку, читальню, здійснювало видавничу діяльність [5, с. 27].

Упродовж свого існування "Січ" підтримувала контакти з іншими спорідненими товариствами – не тільки з українськими, а й із чеськими ("Славія", "Моравія"), сербо-хорватськими ("Зоря", "Велебіт"), болгарським ("Балкан"), польськими і російськими. Розвивало діяльність товариство і в Галичині. За його почином, наприклад, було скликано перше студентське (академічне) віче в Коломиї. "Січовики" теж досить активно займалися проблемою українського університету у Львові. Вони організували петиції до Державної Ради, віча та збори, намагалися популяризувати ідею українського університету серед студентів-слов'ян столиці [3, арк. 59]. "Січ" об'єднувала студентську молодь із різними політичними симпатіями (народовці, москвофіли, полонофіли).

1 лютого 1899 р. на загальних зборах товариства В. Старосольського обирають заступником голови і бібліотекарем (на час відпустки голови Р. Сембратовича виконує його обов'язки) [6, арк. 2]. 26 березня 1899 р. на надзвичайних загальних зборах В. Старосольського було обрано 37-м головою товариства "Січ" на літній семестр до 4 листопада 1899 р. [7, с. 123]. Заступником голови став Саноцький, членами проводу – Ю. Бачинський, Д. Левицький, В. Крвавич [8, арк. 91]. Обрання В. Старосольського головою "Січі" беззаперечно засвідчило високий авторитет і провідну роль, яку він виконував у студентському русі.

Однак "Січ" із 1895 р. переживала далеко не найкращі часи. За словами одного із керівників організації, видатного історика, етнографа та мовознавця З. Кузелі, всередині товариства йшла боротьба між старшою і молодшою генераціями. "Молоді завидували старшим січовикам і вели проти них боротьбу... Однак, коли по кількох літах боротьби взяли кермо в свої руки, то виявилось, що не потрапили піднести товариства. Діловодство було кепське, бібліотека і каса знаходились у найбільшому неладі", – писав він у праці "Історія віденської "Січі" [3, арк. 58].

З обранням В. Старосольського – представника молодшої генерації – головою, "січовики" сподівалися на піднесення товариства. Під його головуванням відбулися засідання проводу "Січі" (10 та 25 червня, 3 липня 1899 р.) та загальні збори товариства 14 червня 1899 р. За час керівництва В. Старосольському не вдалося суттєво покращити роботу товариства, що можна було пояснити невеликим представництвом українських студентів у Відні. Лише після прибуття до Відня великої групи львівських студентів у 1901–1902 рр. товариство "Січ" змогло активізувати свою діяльність. Підтвердженням цього яскраво свідчить зміна динаміки в кількості членів: 1898–1899 рр. – 14 членів товариства, а у 1908 р. – 97 членів [7, с. 140–141].

Одразу після повернення до Львова, восени 1899 р., В. Старосольський поринув у громадсько-політичне життя столиці краю та швидко здобув авторитет серед українського студентства, став одним із його ватажків. В. Старосольський взяв участь у діяльності, з часом увійшов до керівництва студентського товариства "Академічна громада", став ініціатором застосування та одним із лідерів організації "Молода Україна".

Предметом зацікавлень В. Старосольського стали події в підросійській Україні, а саме студентські заворушення 1899 р. в університетах Києва та Харкова. Цим подіям В. Старосольський присвятив статтю "Студентські рухи в Росії", опубліковану в лютовому випуску "Молодої України" за 1900 р. [9, с. 59]. Уже через рік В. Старосольський виголосив реферат з цієї проблеми на студентському віче у Львові. Показавши принизливе та обурююче становище студентів у російських університетах, доповідач висловив три резолюції: 1) українська молодь Галичини висловлює щиру симпатію російському студентству у його важкій боротьбі; 2) вибраному комітетові доручається "викликати" в інших університетах Австрії симпатії до російських студентів; 3) цьому ж комітетові доручається інформувати австрійську і закордонну пресу про ці постанови. Після дискусії усі три резолюції було ухвалено [10, с. 3].

До студентів російських університетів, від імені В. Старосольського, О. Бержицького, С. Меруновича всередині лютого 1901 р., було надіслано відозву, в якій говорилося: "Ви падаєте під ударами ворожих рук, ми засуджені лишень дождити бездіяльно звісток з поля боротьби! Та ми віримо разом з Вами, що Ваша боротьба скорше чи пізніше мусить скінчитися перемогою і у сій вірі здоровимо Вас...: Щасливої боротьби Товариші!" [11, с. 3].

В. Старосольський доклав багато зусиль для розвитку діяльності товариства "Академічна громада", яке виникло в січні 1896 р. на основі злиття двох студентських організацій – "Студентського братства" і "Ватри". Згідно зі статутом, члени товариства ставили перед собою такі завдання: дбати про матеріальну та моральну підтримку членів, бути осередком наукового і товариського життя українського студентства, здійснювати видавничу діяльність, проводити конференції, літературні вечори та концерти [12, арк. 8]. У листопаді 1899 р. в "Академічній громаді" було 150 членів або близько 42 % усієї світської української молоді Львівського університету [13, с. 119]. Товариство "Академічна громада" відіграло значну роль в тогочасному житті українського студентства. При ньому діяли різні секції: суспільних наук, філософська, інформаційна, літературна; та гуртки: науковий, правників та інші.

Важливість "Академічної громади" як студентської організації підкреслював тогочасний публіцист О. Назарук у дослідженні "Хроніка руху української академічної молоді у Львові від 1861 до 1908 рр.", зазначивши, що бурхливі студентські демонстрації у Львівському університеті, створення "Молодої України", жива участь молоді в політичній агітації та організаційно-просвітній роботі, весь цей різномірний рух мав своє наймогутніше джерело в "Академічній громаді" [14, арк. 53].

Володимир Старосольський вступив до товариства 9 жовтня 1897 р. (за іншими даними, 17 жовтня 1899 р.) [13, с. 119–120]. Окрім В. Старосольського цього дня до "Академічної громади" були прийняті М. Нестерович, М. Галущинський, С. Пеленський, Г. Кузів, В. Рейтарський, С. Закревський, Т. Ваньо, О. Миронович, О. Людкевич, І. Василик, Л. Калинич, І. Ганас та Т. Стрипський. А вже 12 листопада 1899 р. був обраний заступником голови товариства [15, арк. 33–34].

20 листопада 1898 р., на засіданні проводу "Академічної громади" В. Старосольського, М. Галущинського та Є. Косевича було обрано до комісії, що мала зайнятися підготовкою і виставленням меморіалу до міністра освіти в справі українського університету [14, арк. 62].

Межа XIX–XX століть у Галичині характеризувалася прискореним національним розвитком українців, зростанням їхньої національної свідомості. Однак, політичне й економічне відродження українського народу наштовхувалося на запеклий опір поляків – домінуючої нації в Галичині. Польсько-українське протистояння велося на всіх напрямках суспільно-політичного життя краю. Особливо гострим воно було в питанні створення у Львові українського університету.

Австрійська влада відкривала Львівський університет як двомовний (утраквістичний) науковий заклад, але фактично ця двомовність існувала лише на папері. Керівництво університету належало полякам. Так, у 1899–1900 рр. обов'язки ректора виконував о. Ю. Більчевський, деканом теологічного факультету був о. Ю. Комарницький, правничого – Т. Пілат, медичного – А. Нога, філософського – К. Твардовський [16, с. 3]. Тільки на декількох кафедрах у Львівському університеті викладання дисциплін велося українською мовою (теологічна, педагогічна, ци-

вільного та кримінального права, кафедра української мови і літератури та кафедра всесвітньої історії). Більшість кафедр проводили навчання польською мовою. Такий стан не відповідав ні педагогічним вимогам, ні, тим паче, національним потребам українців.

У боротьбі українського громадянства за університет найактивнішу позицію займала молодь, що організувала бурхливі демонстрації, з'їзди та інші масові акції. Молодіжні товариства висували змагання за український університет як одну з перших передумов здобуття Україною власної державності. Не залишалась осторонь і "Академічна громада".

13 липня 1899 р. вперше було проведено студентське віче у Львові, основною вимогою якого було відкриття українського університету у Львові. Одним із ініціаторів цього віча був В. Старосольський [17, с. 205]. Він же представляв на цьому зібранні українське студентство Відня. Головне місце у виступі зайняло питання, якому власне й було присвячене зібрання – проблемі організації у Львові українського вищого навчального закладу. Якщо українці мали все ж таки незначну кількість початкових шкіл і гімназій, то тієї найвищої інституції, яка є мірилом культури кожного народу, у них немає, підкреслив В. Старосольський. Його промова настільки вразила присутніх, що її початок було вміщено на першій сторінці праці "Українсько-руський університет у Львові. Пам'яткова книжка першого віча студентів Українців-Русинів всіх вищих шкіл Австрії в справі "основання українсько-руського університету", присвяченої цим подіям. Провідник українського студентства Відня поєднав у своїй промові історію з сучасністю та показав необхідність і право українців на власний університет: "Коли чужу ріллю уміли наші люди орати, що добули би вони для культури, коли б на рідній почві були знайшли спосіб працювати! А конечними условинами до научної праці є для нас власний університет" [18, с. 1]. Це була перша такого роду поява Володимира серед широкого кола українського студентства Галичини. На цьому зібранні він також висловлював своє обурення з приводу недопущення студентів-богословів до участі у віче.

Безумовно, на виступ В. Старосольського вплинули думки провідних діячів краю, зокрема, викладача університету М. Грушевського про заснування українського вузу, опублікованих у галицькій пресі. Наприклад, газета "Діло" вмістила велику статтю М. Грушевського "Добиваймося свого університету!" (2 (14) липня 1897 р.). У ній автор закликав уряд не доводити університетську справу до непотрібної боротьби та надати українцям можливість досягнути своє конституційне право на вищу національну школу. Українці повинні мати свій університет – це їхнє право і пекуча потреба, наголошувалось у статті [19, с. 2].

Студентське віче ухвалило, що для успіху боротьби необхідно мати центральний орган, який би підтримував зв'язок як між студентськими громадами, так і окремими діячами. На зібранні було обрано організаційний комітет, який, відповідно до рішення віча, затвердив редакційну комісію майбутнього студентського журналу, до якої увійшов і В. Старосольський [20, с. 94]. На зборах молоді, що відбулися після віча (13 липня 1899 р.) було прийнято проект організації студентської молоді з головним комітетом у Львові і осередками при кожній вищій школі, де навчалася українська молодь.

У 1899 р. у Львові було засновано товариство "Молода Україна". Організація була, по суті, неформальною. Вона не мала списків, не вела протоколів, а зв'язок між учасниками носив особистий характер, базувалася на зустрічах і листуванні. Проте організація відзначилася високою дисципліною та глибоким ідеалізмом її членів. Територіально вона охоплювала Галичину й Буковину, а її ряди, що включали навіть учнів середніх шкіл, налічували близько тисячі осіб [21, с. 68]. Як відзначав С. Ріпецький, "ініціатором та одним із передових ідеологів "Молодої України" був студент прав Львівського університету Володимир Старосольський, палкий український самостійник та ідеаліст, людина криштального характеру, глибокої вродженої культури, небуденного таланту та сердечної і товариської вдачі" [22, с. 7].

Очолював "Молоду Україну" провід – "комітет десяти", директиви котрого виконувалися точно і без протестів. Один із його членів – Л. Цегельський так описав комітет у споминах: "Управа створила себе сама, самостійно, дорогою особистого порозуміння десяткох найдіяльніших і найрухливіших тоді... провідників української університетської молоді у Львові, їхній авторитет і моральний престиж серед товаришів студентів був такий, що нікому й в голову не приходило квестіонувати факт самозванчого складення і складу "Комітету Десяти"... Все, що від того комітету виходило, було наче святим приказом..." [21, с. 69]. Цей "комітет десяти" складався з членів п'ятох політичних партій. В. Старосольський в ньому представляв соціал-демократів.

На тих же зборах молоді, після віча, було вирішено заснувати часопис "Молода Україна". Був утворений організаційний комітет, якому доручено провести в життя заснування студентського органу. Восени 1899 р. був утворений редакційний комітет у складі О. Грабовського, В. Старосольського, В. Темницького, Є. Косевича, Л. Цегельського, А. Крушельницького, С. Горука. 1 січня 1900 р. вийшло перше число "Молодої України" [23, с. 1]. Організаційний і редакційний комітет складався майже з одних і тих же осіб.

Мета, яку вони ставили, була сформульована в програмній статті, якою відкривався перший випуск часопису. Її авторами були голова "Академічної громади" Є. Косевич та В. Старосольський. У ній підкреслювалося: "Хочемо стати устами української молодіжи, якими вона мала висловлювати свої мої святі ідеали. Символом цих ідеалів, стягом, що під ним спішитемо у бій за наші ідеали, є для нас одно велике слово: Україна. Наша національна ідея – се не само питанє мови, несамо питанє етнографічної відрубности; се питання політичної незалежності, питання потреб поневолених верств нашого народу, повної соціальної справедливості. Цілью нашого видавництва стати органом молоді всієї України. Між молоддю учнівською і молоддю середніх шкіл досі немовби стояв хінський мур. "Молода Україна", вивішуючи стяг наших спільних ідеалів, має метою знищити цей кордон, заставити до праці всі гурти нашої молоді, бо це наші спільні ідеали, ідеали всієї молоді України" [23, с. 1–2]. Місячник виходив упродовж 1900–1902 рр. Його редактором і видавцем вважався М. Залітач [24, с. 136], а серед авторів виділялися В. Старосольський і Л. Цегельський, за участі котрих побачило світ 33 номери видання.

У цих статтях В. Старосольський розвивав ідеї модерності української культури та боротьби за власний національний університет. Ці завдання, на його думку, мали передувати реалізації ідеалу організації – створенню незалежної Української держави. Про це писав В. Гнатюк: "Не лишатися позаду в культурному поході людскости...", "по силам своїм докинути щось до суми культурних добутоків людства..." і друге, що "рідний університет є... конечним кроком по дорозі до нашого ідеалу, яким є Україна ірредента" [25, с. 57].

Українська національна ідея В. Старосольського мала широкий соціально-політичний зміст, атрибутами якої були не тільки національна державність, але й політична і національна свобода, демократія і соціальна справедливість. Без сумніву, цьому сприяло захоплення В. Старосольського популярними тоді серед молоді соціал-демократичними ідеями, а також науковий інтерес до національної проблематики, що згодом оформилося у власну науково обґрунтовану теорію нації.

У межах роботи в "Молодій Україні" В. Старосольський багато уваги приділяв налагодженню контактів із Наддніпрянською Україною. Зокрема, він намагався отримати статті для журналу з Наддніпрянщини. Здійснення цього задуму відбувалося як на легальних, так і на конспіративних засадах. Так, через адвоката Миколу Шухевича, дядька своєї нареченої Дарії, він отримав брошуру Миколи Міхновського "Самостійна Україна", видав її у Львові, а потім переслав тираж на Наддніпрянщину. Також ним були налагоджені зв'язки із Лесею Українкою, котра стала однією із дописувачів "Молодої України". Головним партнером організації у Наддніпрянщині була Революційна українська партія (РУП), з членами якої були налагоджені регулярні стосунки. Конспірація при цьому була такою, що навіть "Комітет Десяти" у повному складі не був поінформований про людей і шляхи цього підпільного спілкування. Л. Цегельський називав чотирьох втаємничених: себе, С. Горука, В. Темницького і В. Старосольського [21, с. 79]. Хоча С. Ріпецький вказував на обізнаність у цих справах і Л. Ганкевича [22, с. 9].

8 липня 1900 р. організаційний комітет "Молодої України" за підписами В. Старосольського та О. Грабовського звернувся до студентської молоді з відозвою, щоб публічно заявити свої вимоги української самостійності: "Нашим обов'язком заманіфестувати, що вся українська молодь стоїть і стоятиме під прапором незалежності України. Нашим обов'язком є односердно та одноставно друг при друзі, грімко та твердо проголосити світові, що найвисшою ціллю, найвисшою ідеєю національно-політичних змагань усієї молодіжи є незалежна Україна! Прибувайте на віче всієї української молоді з висших австрійських шкіл до Львова! Тут довершимо ідейного діла найкращих душ України! Тут закінчемо ми славно столітє нашого відродження! А на переломі двох віків засяє в блеску горячої любови, святих поривів і могутчої туги *Ucraina surgens!*" [13, с. 124].

14 липня 1900 р. у Львівському готелі "Беллеву" зібрався загальний з'їзд українського студентства і середньошкільної молоді. На віче прибули професори-українці Львівського уні-

верситету, а також професор Ю. Романчук, Д. Савчак, М. Павлик, В. Охримович, В. Левицький, Л. Ганкевич та ін. Головою віча був обраний В. Старосольський.

Закриваючи з'їзд, В. Старосольський проголосив: "І підносимо ми боєвий стяг нашої самостійності і підносимо його в упоєню нашої віри, що ідемо в бій не лише за своє, а за щастя цілого людства. Підносимо його в тім глибокім пересвідченю, що Україна, коли стане, то "засвітиться світ правди" не лишень для себе, а для мільонів страдаючих і в рядах вільних народів піде добувати кращу долю людскости". Закінчилося віче гімном "Ще не вмерла Україна!" [13, с. 126].

Звичайно, що ідеал незалежності в ті роки усвідомлювався В. Старосольським як доволі віддалена перспектива. Розуміючи це, він був одним з ініціаторів низки заходів, розрахованих на підняття національної свідомості. При підтримці організаційного комітету "Молодої України" в 1900 р. у Галичині пройшли Шевченківські вечори, зокрема в учительській жіночій семінарії в Перемишлі та Львові, в Самборі, в українській гімназії Львова, Коломиї та Перемишлі, учительській чоловічій семінарії Львова та Сокаля, гімназії в Тернополі, Золочеві, Бучачі, Стрию, Дрогобича, Станіслава, Бродів, реальній школі Тернополя, в бурсі товариства "Народний дім" в Чернівцях та ін. Учасником багатьох із цих заходів був В. Старосольський. Пам'ятними для нього виявилися Тарасові вечорниці в Львові 27 квітня 1900 р. У промові від молоді він підкреслив: "І як знаємо ми, що прийде і для нас день великого свята братерства і волі, так знаємо рівнож, що як його заповідь і услівє мусить прийти хвилина, коли на широкій області наших земель, поміж міліонами синів нашого народу, не буде ні одної груди, що не була-б жертвовником Тарасових ідеалів. Лиш тоді ми чисті душею, гідні великої благодати волі, підемо її стрічати. Тоді і прийде великий день воскресіння. А щоби він прийшов, ми не пожалуємо і крові, коли її буде потреба, щоб скорійш поплило русло нашого життя, і скоріше донесло нас витати дождану хвилину! Бо знаємо ми, що не дождати нам чужі ласки, і знаємо, що ідемо в боротьбу, в якій лиш власна заслуга і власна сила дасть нам те, що належить ся нам – в якій буде витязем той, що горячіше бажає і більше готов посвятити в якій і ми, хоч би ціною життя – мусили побідити!" [13, с. 122].

Черговою акцією стала сецесія українських студентів Львівського університету в 1901–1902 рр. Це акція протесту проти покарання університетською владою тих студентів, які організували віча за створення українського університету та в цілому проти шовіністичної політики австрійської влади. Безпосередньою причиною сецесії була заборона українцям складати присягу рідною мовою. Автором ідеї та ініціатором виступив В. Старосольський [21, с. 76]. Ще у вересні 1901 р. він разом з іншими студентами закликав вносити подання в університет українською мовою [26, с. 3]. Внаслідок цієї акції, яку широко підтримало українське громадянство, 3 грудня 1901 р. 440 українських студентів покинули Львівський університет і перейшли навчатися до інших університетів Австро-Угорщини. Про своє рішення студенти того ж дня повідомили українську громаду закликом у газеті "Діло". Зміст заклику свідчить про те, що студенти надавали своєму вчинкові епохального значення. З цього приводу В. Старосольський в опублікованій статті з пафосом писав: "Се сини твої покидають нині святі простори твоїх земель. На жертвовник долі твоєї кинули нині сини твої велике слово. І слово се палає смолоскипом і слово се дріжить розгуком великого звона і лине до тебе; могуче, велике – віщує дні, що грядуть. Се слово дітей твоїх, що йдуть за твою долю – в бій ідуть, як сотні твої ходили шукати правди, волю добути тобі народі! Се дні вертають, що давно минули. Се воскресают горді твої полки-лицарі сплячі проснулись в могилах – на бій останній, на бій великий" [13, с. 128].

У грудні цього ж року В. Старосольський репрезентував "Молоду Україну" на прощанні сецесіоністів [27, с. 3]. Безпосередньо при від'їзді з вокзалу він закликав товаришів-вигнанців, "щоби тямилі на святі і безмежні обов'язки для русько-українського народу і головної його маси русько-українського мужицтва" [28, с. 1].

У наукових публікаціях, предметом яких є студентський рух у Галичині, традиційно наголошується на спонтанному характері студентської сецесії. Однак розгляд питання у ширшому контексті дає підстави стверджувати, що вона була результатом погоджених дій практично всього галицько-українського політикуму. У низці форм протестних акцій українців проти польської домінації на початку ХХ ст. сецесії не були рідкісним явищем. З метою посилення впливу на політичну атмосферу краю їх активно використовували українські політики.

Першою була сецесія українських депутатів з Галицького сейму в липні 1901 р., другою – виборців у кількох повітах на сеймових виборах у серпні 1901 р. й нарешті – українських студентів з Львівського університету в грудні того ж року. Сюди ж можна віднести двотижневий

бойкот українськими депутатами Буковинського сейму в липні 1902 р. й особливо широковідомий галицький аграрний страйк влітку 1902 р. Отже, сецесію студентів з університету не можна ставити поза тогочасної політичної практики українства і, беручи до уваги тези тодішньої української публіцистики, наполягати на її виключно стихійному характері. Тим більше, що у сецесії брало участь практично все українське студентство без огляду на суспільно-партійні орієнтації. Москвофіли, які, зазвичай, відмежовувалися від акцій народовців, а також студенти-теологи, яким факультет забороняв без спеціального дозволу брати участь навіть у студентських вічах, на цей раз діяли разом. Отже, можна стверджувати, що це була спланована, хоча й емоційно насичена акція з елементами спонтанності. Сьогодні вже можна відрізнити речі, як вони відбувалися від того, що про них говорили тодішні політики та публіцисти, акцентуючи на органічну стихійність студентської акції.

Активний виступ студентства засвідчив, що молодь зневірилася у можливості добровільних поступок польського керівництва університету на користь українців, прийшла до переконання необхідності силою відстоювати права. Українська національно-демократична (УНДП), Українська соціал-демократична (УСДП) та Русько-українська радикальна (РУРП) партії, хоч і внесли домагання українського університету в програмні документи, не були готовими до негайної підтримки студентської акції політичними засобами [29, с. 321].

Ця акція була неоднозначно сприйнята в українському середовищі. Дехто вважав, що сецесія була "втечею з поля бою без бою", через що була неуспішною. На думку В. Старосольського, якщо "бій" зводиться до протестів (навіть із бійкою) та маніфестацій тільки на місці, у Львові, то він не матиме успіху, це буде тупцювання на місці, повторення попередніх помилок. Проблема українського університету залишалася б лише локальною, східногалицькою. Сецесія стала широкою пропагандою справи українського університету, та й всієї української проблематики далеко поза межами Галичини, в усій Австро-Угорщині, а то й за кордоном.

В. Янів уже з перспективи півстоліття твердив: "сецесія... спричинилася до пропаганди української справи й мала найбільше позитивне значення для створення настрою солідарності; цей настрій був початком багатой традиції боротьби за українське високе шкільництво" [1, с. 50]. На думку сучасних дослідників О. Жерноклеєва та І. Райківського, акція не досягла очікуваного ефекту, однак, вона сприяла усвідомленню студентством неможливості домогтися бажаних змін власними силами, у відриві від боротьби всієї української спільності за національні права, показала необхідність включення молоді в цю боротьбу, в тому числі й у складі існуючих політичних партій [24, с. 136]. Додамо, що ця акція сприяла усвідомленню лідерами молоді власної сили, що дозволило їй при включенні в політичне життя Галичини не загубитися в тіні старшого покоління, а активно відстоювати власні значно радикальніші погляди.

Після сецесії українських студентів, зі Львова до Кракова прибуло досить багато молоді. Між ними був і В. Старосольський. Разом з Л. Ганкевичем, В. Темницьким, Луцьким він заснував нову організацію "Русько-українське академічне товариство" [20, с. 60].

У липні 1902 р. у Львові відбулося чергове зібрання молоді, присвячене сецесії львівських студентів-українців. Відкрив віче В. Старосольський – на той час заступник голови центрального комітету молоді промовою, в якій "охарактеризував політичну "українську" ситуацію та присвятив декілька слів пам'яті застрілених під час страйку в Чортківщині селян" [30, с. 1]. Віче ухвалило рішення про припинення сецесії для того, щоб "справу університетську перенести на ширше поле політичної і соціальної боротьби" [30, с. 2]. Після закінчення віча відбувся "комерц" в цьому ж приміщенні, де проходило засідання. Як керівник цього заходу В. Старосольський привітав присутніх чеських гостей Рудольфа Брожа (співредактор часопису "Samostatnost" і редактор "Casopis' u pokrokového Studentstva") та Кирила Душека (член масариківської партії реалістів, співредактор часопису "Cas" та редактор "Studentsk'ih Směr'iv") і загалом подякував чехам, що "так гостинно прийняли нашу молодіж у "золотій" Празі" [31, с. 1].

Інша громадська акція "Молодої України", в якій В. Старосольський брав активну участь – селянський страйк проти визиску селян великими польськими землевласниками в 1902 р. Володимир був одним з чотирьох референтів цієї справи на студентському вічі в липні 1902 р. у Львові. Ці страйки мали мати не тільки соціально-економічний характер, але й були матеріальною відплатою полякам за їх протидію в справі українського університету. Студенти, зокрема ті, які поверталися з сецесії, розіхалися у селах з пропагандою. Цей історичний і перший успішний страйк, який охопив біля 200 тисяч селян Галичини, був також першим масовим страйком в Європі, який надавав цій акції не лише соціального, а й національного характеру.

Згодом у статті "Національний і соціальний момент в українській історії" дослідник відзначав, що ці селянські виступи "в своїй основі були наскрізь стихійним висловом соціальних болів селянської маси, набрали зараз же і з непоборною силою політичного характеру. Вони висловилися дуже скоро цілим рядом політичних постулатів, і з ними тісно зв'язаний початок зорганізованого політичного, революційного руху Революційної Української Партії (РУП), діяльність якої була так многоважна, багата наслідками для цілого сучасного політичного українства" [32, с. 160].

Отже, в студентські роки В. Старосольський брав активну участь у громадській роботі. Як один із керівників "Академічної громади", голова "Січі", один із співзасновників "Молодої України" він доклав чимало зусиль для розвитку студентських організацій та студентського руху. У 90-х роках XIX ст. відбулася політизація студентського руху, що став важливою складовою частиною українського національно-визвольного руху. Студенти висували на чільне місце гасло боротьби за створення Української держави. Першим кроком на шляху до власної державності стало змагання за український університет. Початок боротьби за університет поклали студентські з'їзди 1899 та 1900 рр., в організації та проведенні яких особливу роль відіграв В. Старосольський. Він добре зрозумів нагальні потреби українського народу, зокрема в освітніх питаннях. Неабиякі організаційні здібності та задатки лідера, проявлені під час навчання, слугували основою для формування В. Старосольського як майбутнього досвідченого громадського діяча і політика.

Список використаних джерел

1. Старосольський Ю. Шляхами предків / Юрій Старосольський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка / [ред. У. Старосольської]. – 1991. – Т. 210. – С. 3–115.
2. Кордуба М. Історія "Січі" / Мирон Кордуба // Січ. Альманах в пам'ять 30-их роковин основання тов. "Січ" у Відні. – Львів: З друкарні НТШ, 1898. – С. 7–23.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДАУ у м. Львові). – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 514. – 115 арк.
4. Статут товариства українських студентів "Січ" у Відні. – Відень: Надрук. на розмнож. апараті, б.р. – 4 с.
5. М-о. З життя української академічної молодіжності у Відні // Шляхи. – Львів. – 1913. – 15 квітня. – № 2. – С. 27.
6. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 834. – Оп. 1. – Спр. 184. – 3 арк.
7. Кухар Р. Віденська Січ: Історія Українського Академічного Товариства "Січ" у Відні (1868–1947). В пам'ять 125-річчя від оснування "Січі" / Роман Кухар. – К.: Кобза, 1994. – 187 с.
8. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 834 ("Січ", товариство українських студентів, м. Відень). – Оп. 1. – Спр. 18 (Книга протоколів засідань президії товариства, загальних зборів членів та записів проведених міроприємств). – 109 арк.
9. Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899–1918) / Олег Жерноклеєв. – [2-е вид., доп.] – К.: Основні цінності, 2000. – 168 с.
10. Діло. – 1901. – Ч. 33. – 12 (25) лютого. – С. 3.
11. Діло. – 1901. – Ч. 38. – 17 лютого (2 березня). – С. 3.
12. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 8.
13. Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях XIX–XX ст. / Ковалюк Роман. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 420 с.
14. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 834. – Оп. 1. – Спр. 126. – 78 арк.
15. ДАЛО. – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 33–34.
16. Inauguracja roku szkol. 1900–1901 na uniwersytecie Lwowskim // Gazeta Lwowska. – 1900. – 12 października. – № 233. – S. 3.
17. Головацький І. Старосольський Володимир-Степан / І. Головацький // Українська журналістика в іменах / За ред. М. М. Романюка. – Львів, 1995. – Вип. 2. – С. 205–206.
18. Українсько-руський університет. Пам'ятна книжка першого віча студентів українців-русинів всіх вищих шкіл Австрії в справі оснування українського університету / Зібрав і видав М. Крушельницький. – Львів: Друкарня народова Ст. Манецького і Сп., 1899. – 52 с.
19. Грушевський М. Добиваймося свого університету! // Діло. – 1897. – 2 (14) липня. – № 147. – С. 2.
20. Ленік В. Українська організована молодь (молодечі організації від початків до 1914 р.) / Ленік Володимир. – Мюнхен–Львів: Фенікс Лтд., 1994. – 181 с.
21. Цегельський Л. "Молода Україна" – історичний спомин // Календар "Провидіння". – Філадельфія, 1948. – С. 68–78.
22. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин / Степан Ріпецький. – Нью-Йорк: Червона калина, 1956. – 360 с.
23. Від редакції // Молода Україна. – 1900. – № 1. – С. 1–2.
24. Жерноклеєв О., Райківський І. Володимир Старосольський: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) / Олег Жерноклеєв, Ігор Райківський // Людина і політика. – № 5. – 2003. – С. 135–150.
25. Гнатюк В. Справа українсько-руського

університету у Львові / В. Гнатюк // Літературно-науковий вісник. – 1902. – Січень. – Т. XVII. – Кн. 1. – С. 49–72. 26. Діло. – 1901. – Ч. 203. – 10 (23) вересня. – С. 3. 27. Діло. – 1901. – Ч. 33. – 12 (25) лютого. – С. 3. 28. Прощане молодіжи // Діло. – 1901. – Ч. 291. – 31 грудня (13 січня 1902). – С. 1. 29. Цегельський Л. Друге віче української академічної молодіжи // Молода Україна. – 1900. – Серпень. – № 8. – С. 291–321. 30. З'їзд укр.-руської молодіжи // Діло. – 1902. – 13 (26) липня. – С. 1–2. 31. З'їзд укр.-руської молодіжи // Діло. – 1902. – 16 (29) липня. – С. 1. 32. Старосольський В. Національний і соціальний момент в українській історії / В. Старосольський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка / [ред. У. Старосольської]. – 1991. – Т. 210. – С. 153–160.

Yuriy Drevnitskyu

PARTICIPATING OF VOLODYMYR STAROSOLSKYY IS IN STUDENT RUSSIA IN BEGINNING OF XX AGE

In the article, participating of V. Starosolskyu is lighted up in activity of youth societies of "Sich", "Academic society", "Young Ukraine", certainly his contribution to the fight for the Ukrainian university in Lviv.

УДК 94 (477)

Наталія Григорук

РОЛЬ М. ЧУБАТОГО У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

У статті проаналізовано роль М. Чубатого у дослідженні історії української церкви

Церква впродовж тисячоліть свого існування в Україні виконувала роль центру християнського життя, формувала духовне обличчя українського народу, його світогляд. Вона є органічно невід'ємною складовою історії суспільства. Її не можна відокремити від історичних доль людей, про неї можна забути, від неї можна абстрагуватись, але вона завжди присутня в історичних процесах. У всі часи церква на територіях, де проживали наші предки, не залишалася осторонь суспільних процесів, істотно впливала на їх перебіг.

В історії України церква завжди була важливим чинником державотворчих, національно-консолідуючих процесів. "По упадку самостійної державної організації українців в половині XIV ст. християнська церква заступила українському народові колишню державну владу та стала одинокою установою, репрезентуючи цілий нарід", – зазначав М. Чубатий [1, с. 2].

Сучасний стан релігійного життя в Україні, гострота міжконфесійної ситуації вимагають ретельного вивчення ролі церкви в житті українського народу. Без врахування уроків минулого важко вирішувати релігійні проблеми і сьогодні, й завтра, а отже, і питання національно-духовного відродження.

Проблема історії української церкви завжди викликала підвищений інтерес, проте в українській історіографії історія церкви в Україні представлена здебільшого вузько спеціальними працями.

Метою цієї статті є висвітлення ролі М. Чубатого у дослідженні історії української церкви.

Історії української церкви професор М. Чубатий присвятив найбільше уваги і в цій сфері науки залишив найпомітніший слід. Серед численних праць з історії української церкви, зокрема католицької, необхідно назвати першу, яку М. Чубатий відзначив у своїй бібліографії як "дебют" у студентські роки, "Змагання до релігійної унії з Римом на Галицькій Русі в першій чверті XIII ст." [2]. Праця з'явилася друком в "Альманаху Українських Богословів" у Львові (1913 р.). Вивчаючи зв'язки унії з Римом, М. Чубатий зупинився на одному з її подвижників Іпатієві Потієві, якому присвятив окрему монографію "Митрополит Іпатій Потій, апостол церковної єдності. В 300-ліття смерті" видану у Львові (1914 р.) [3]. У ній він намагався з'ясувати зна-

чення унії для нашого народу. Після цих студентських праць, які постали на 24–25 році життя їх автора, у процесі подальшої праці над цією темою з'явилися нові питання, які значно поширили та тематично поглибили проблематику досліджень.

У 1917 р. з'явилася праця М. Чубатого "Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії" [4]. Ця об'ємна робота на 140 сторінок і була його докторською дисертацією [5, с. 5]. Учений, спираючись на усі доступні тоді джерела та відповідно користуючись наявною на той час літературою, з'ясовував усі дипломатичні заходи з обох сторін, що вели до церковної унії. Праця є настільки важливою, що не згадати її не може ні один науковець – історик Східної та Центральної Європи. Таким чином, зрозуміло, чому про неї відгукувалися такі історики, як Шпулер, Роде, Г. Пашкевич, В. Пашуто, Б. Рамм та інші. Зокрема, рецензію згаданої праці С. Шамрая опублікувала київська "Україна" (1924 р.) [6]. У ній відзначається, що автор узяв "добу дуже цікаву, але одну з найбільш темних в нашій давній історії, про яку ще старий історик Галичини, Зубрицький, сказав, що крутиться голова, коли розглядати цей період" [6, с. 162]. Варто зауважити, що хід історичних подій в цю добу пізніше був повністю висвітлений М. Грушевським [7–8]. Проте багато різних деталей залишилися іще не з'ясованими і не дослідженими [6, с. 162]. Тому С. Шамрай недаремно відзначив, що М. Чубатий "виявив у своїй статті уважність до джерел, уміння порушити не зовсім вияснені питання, і праця його не позбавлена певної (аналітичної) цінності для історії тих століть" [9, с. 164].

Неабиякий інтерес з цього питання мала стаття М. Чубатого "Про правне становище церкви в козацькій державі", надрукована у галицькому церковному журналі "Богословія" (1925 р.) [10], адже питання про становище церкви на Гетьманщині було майже зовсім не досліджене на той час. М. Чубатий намагався змалювати історичний розвиток становища церкви в Україні. Історик вказав, що характерна риса церкви на Гетьманщині – це її самостійність від держави і, в той же час, залежність від громадянства, що активно впливало на її справи. Автор праці називав це – "громадянський папізм" [10, с. 29]. Причина цього становища, на думку М. Чубатого, – в історичному розвитку української церкви, що на її устрій міцно впливала громада ще за "старого вічевого ладу" [10, с. 30]. Окрім суто наукового інтересу, що його викликала стаття на цікаву проблему, він збільшувався тим, що церква у минулому мала першочергове значення у суспільному житті. Вона міцно впливала на ідеологію своєї "пастви", а з другого боку її вплив збільшувався і тим першочерговим економічним значенням, що його церква завжди вміла здобути, – відзначалось у праці. "Робота М. Чубатого, це ясність думки й прозорість мови. Це дуже й дуже приємно", – писав Л. Окіншевич у рецензії на неї [11, с. 195].

У 1931 р. М. Чубатий виступив у Богословській академії у Львові з інавгураційною лекцією на тему: "Українська церква в половині XI ст. на роздоріжжі" [12]. Цей виступ був надрукований брошуркою на 17 сторінок у видавництві "Мета". У цій праці він підкреслив декілька рис з минулого церкви, щоб показати картину, яка б ілюструвала становище української церкви в час трагічного розколу між Римом та Візантією у другій половині XI ст., а точніше після 1054 р. [12, с. 3]. Історик робить висновок, що українська церква "ще довго стояла на роздоріжжі між Візантією і Римом, між Сходом та Заходом. Вирішення прийшло аж значно пізніше, бо аж в перших роках XII ст." [12, с. 17]. Ця робота, на жаль, не увійшла в ґрунтовну бібліографію праць М. Чубатого, підготовлену Я. Падохом і Д. Штогрином [13, с. 51–62].

До релігійної тематики з історичним підґрунтям потрібно зарахувати статтю ученого "Релігія – ціль, чи середником до цілі?", надруковану в журналі "Дзвони" (1931 р.) [14]. Автор говорив у ній про належне відведення місця для релігії і писав, що вона "мусить стати для загалу провідною життєвою ідеєю, якою жиється, за яку вмирається, для якої поносяться жертви та терпіння" [14, с. 13]. Історик зазначав, що релігійно-церковна ідея має бути життєвим переконанням кожної людини, джерелом етичності й характерності, бо тільки такою ідеєю об'єднана маса стає героїчною, а її організації нездобутими духовними твердинями для кожного супротивника і релігія та церква ніколи не відіграє тої ролі, якщо хтось хотів би її використати як посередника національної, чи іншої політики [14, с. 14–15]. Отже, стаття розкриває світогляд М. Чубатого на проблему значення релігії в житті народу.

Із праць з історії української церкви необхідно виділити й статтю М. Чубатого "Україна: Церква; католицька церква", яка вперше була надрукована в Українській загальній енциклопедії у Львові в 1934 р. [15, с. 896–914], а потім з доповненнями перевидувалась у Римі (1934 р.; 1990 р.), Регенсбурзі (1946 р.) [16–18]. У ній учений прийшов до висновку, що до цього часу українська церква стоїть на роздоріжжі між Сходом та Заходом, з тенденцією витворення своєї власної церковно-культурної індивідуальності. Причиною цього є сусідство з двома церковни-

ми світами, з православною Москвою і римо-католицькою Польщею. Від XIV ст. Москва намагалася зберегти залежність української церкви від себе і так само Польща насаджувала на українських землях характерну собі церковну культуру латинського обряду. Та й за словами самого М. Чубатого, “українське церковне життя від самих початків ставало синтезом східного та західного християнства, аналогічно до всієї культури українського народу” [17, с. 3].

Ці ж питання були темою лекції вченого “Історія унійних змагань в українській Церкві”, яку він виголошував у греко-католицькій богословській академії у Львові (1937 р.) [19]. Друге видання цієї праці вийшло у Римі (1942 р.), а третє – у Німеччині (1947 р.). Курс цей охопив історію церкви від найдавніших часів аж до Митрополита А. Шептицького, з коротким оглядом про нашу церкву в Америці і Канаді.

Отже, проблеми церковної унії завжди були предметом інтересів М. Чубатого. У грудні 1936 р. він виголосив доповідь на унійному з’їзді з нагоди 300-ліття смерті митрополита Йосифа Велямина Рутського на тему: “Тристаліття Церковної Унії на Україні”, яка була надрукована в збірнику доповідей під заголовком: “Унійний З’їзд у Львові” [20, с. 98–112].

Не менш вагомим дослідженням стала праця М. Чубатого “950 літ християнства в Україні” (1938 р.) [21], в якій показано значення християнства в історії українського народу. У ній автор відзначав, що писати про християнство в Україні – це означало торкнутися найголовнішого питання історії українського народу, – питання його національної культури в широкому розумінні, тобто підняти питання окремоті та індивідуальності українського народу і цим самим порушити основне питання існування та невмирущості української нації впродовж тисячоліть, не звертаючи увагу на всі історичні буревії та катаклізми [21, с. 3]. Можемо цілком погодитися з думкою М. Чубатого, що, коли поглянути на життя нашого народу оком дослідника-історика, то чітко побачимо, що християнство в Україні живе та формує духовність нації вже понад тисячу років, ставши стовпом здорового українського патріотизму і суспільної справедливості. Український народ пережив різні погляди на життєві форми народів, пройшов через різні державні та соціальні устрої – свої власні та чужі, йому насильно нав’язані. Минули часи власної держави Володимира, Ярослава, Данилового королівства та старої литовсько-польської доби, свого часу зникла козацька держава, впала царська Росія та конституційна Австрія, а “християнство ж живе в українському народі тисячу років, і то у тих самих культурно-національних формах, що їх нам передали наші предки із тієї глибокої старини” [21, с. 3].

Введення християнства в Україні мало переламне значення на різних ділянках нашого національного життя, і на основі аналізу цих історичних реалій учений виділив наступні наслідки:

1. Воно долучилося відразу до стихійного формування духовної та матеріальної культури народу.
2. Український народ переродився етично та дістав новий правопорядок.
3. Український народ через спільну релігійну культуру та одну церкву став міцно з’єднаним одним цілим.
4. Своім культурним та церковним впливом наш київський центр на довгий час став осередком духовності для цілої східної Європи (Москви, Білорусії, Литовсько-руської держави, Волощини та Молдавії, балканських слов’ян).
5. Український народ, прийнявши хрещення до XIV ст. включно, став важливим чинником серед християнських народів Європи.
6. Духовні сили та світлі традиції Києва, які нагромадив наш народ завдяки християнізації, стали на довгі віки національного лихоліття резервуаром рідної культури [21, с. 11–12]. Тобто, запровадження християнства призвело до організації української нації й безперечно та безсумнівна заслуга його у тому, що воно зробило з окремих роз’єднаних східноєвропейських племен – один організм, один національний моноліт, що триває досі. Вже сама єдність духовної та матеріальної культури, що виходила з центру, зі столиці Києва, “стала витворювати щораз то міцніше почуття спільноти та приналежності до одного народу”, – зробив висновок М. Чубатий [21, с. 13–14]. Сьогодні повністю підтверджуються думки професора М. Чубатого про те, що саме християнство ввело наш народ і нашу державу у спільноту християнських народів Європи [21, с. 15].

У 1938 р. на основі вражень від півторамісячної подорожі Францією, напередодні чергового Міжнародного конгресу “Пакс Романа” професор М. Чубатий у “Дзвонах” опублікував невелику працю “Відродження католицизму у Франції: обсервації та рефлексії з подорожі” [22]. Історик дуже пильно приглядався до релігійного життя довоєнної Франції і висвітлив його в статті та зробив з того певні висновки. Він навіть виділив питання, як французи ставляться до української справи, знають наше церковне життя. М. Чубатий писав, що могутній засіб звернути на себе увагу на міжнародному католицькому з’їзді – це наш католицький східний обряд тому, що у католиків Франції є великий інтерес до церковної справи Східної Європи. Історик зустрічав на конгресі відомих знавців справи церковного об’єднання, що достатньо добре орієнтуються у

всіх справах церковного об'єднання на Волині і Поліссі. "На конгресі "Пакс Романа" наші французькі господарі оточили наш обряд дуже великою опікою та в програмі конгресу дали нашій богослужбі дуже почесне місце", – зазначав М. Чубатий [22, с. 20].

Важливим продовженням досліджень у цій сфері став у 1965 р. ґрунтовний перший том монументальної "Історії християнства на Русі–Україні" до 1353 р., який має 816 сторінок [1]. У своєму вступному слові професор М. Чубатий відзначав, що думка про написання цієї праці зародилася у нього ще в 30-х роках ХХ ст. в греко-католицькій богословській академії у Львові, яка була вогнищем християнської культури Західної України [1, с. VII]. Проте відповідальна педагогічна робота та інші обов'язки не дали йому можливості реалізувати цей цінний задум у той час.

Бажання дати українському народові правдиву історію його християнства, яка донедавна з політичних мотивів немилосердно пригнічувалася та перекручувалася його сусідами, не покидало історика й на американській землі, на якій він опинився випадково перед самим початком війни. Там М. Чубатий краще зрозумів, що й західний світ безперечно потребує об'єктивної наукової праці на цю тему [1, с. VII].

Необхідність такої праці він відзначав у вступі до неї: "Історія християнства, зокрема ж Історія Церкви в Україні, як окремий предмет, не має ще дотепер об'єктивної і критичної студії, дарма, що релігійно-церковне життя українського народу стало життєвою філософією мас українського народу майже від тисячі років та грало постійно провідну роль у житті нації" [1, с. 1].

Професор М. Чубатий свідомо назвав монографію "Історія християнства на Русі-Україні". Таку назву він мотивував тим, що завдання дослідження полягало в тому, щоб подати не тільки історію церкви як організації, встановленої Христом для реалізації Христової науки на землі, але також історію самих ідей, як вони на основі християнської науки та християнської традиції в Україні розвивалися. На думку вченого поняття історія християнства охоплює історію церкви та історію християнських ідей як основної частини духовності української нації [1, с. 16]. Можна вважати, що це завдання він виконав, опублікувавши вказану працю.

Професор Л. Винар на сторінках журналу "Український історик" так писав про неї, що "до діла маємо з капітальною джерельною працею, в якій автор виходить поза стислі рямки історії української церкви і дає радше історію української християнської нації, опрацьованої на основі історичних джерел і багатой літератури" [23, с. 152].

Перший том роботи складається з п'яти основних частин: "Християнство на землях України перед хрещенням Св. Володимира", "Київське християнство перед розколом Вселенської Церкви (989–1054)", "Київське християнство в змаганні з візантійськими впливами (1054–1169)", "Сумерк київського християнства (1169–1353)" і "Загальна характеристика доби київського християнства". В додатках до видання знаходимо хронологічні таблиці царгородських патріархів і римських пап, реєстр київських великих князів, генеалогічні таблиці Рюриковичів і галицько-волинських Романовичів та обширну бібліографію. М. Чубатий у своїй праці наголошував на універсальності київського християнства, яке характеризував як "схрещення східного християнства із західним на базі передхристиянської культури придніпрянської Русі–України. Воно причинилося до створення виразного духовного обличчя української нації, як окремої індивідуальності вже перед кінцем XI стол." [1, с. 2].

У дослідженні історика міститься чимало нових поглядів і гіпотез, які заслуговують на обширне вивчення. Він опрацював донедавні історіографічні праці й джерела і на основі них дав свої нові інтерпретації. Для прикладу, згадаємо питання початку церковної ієрархії за Володимира Великого. Ця справа належить до найсуперечливіших і нез'ясованих подій в історії України. М. Чубатий проаналізував три основні теорії про початки ієрархії української церкви за Володимира Великого – візантійську, римську і болгарсько-охридську і прийшов до висновку, що жодна з наведених гіпотез не мала переконливого доказу про те, що перший митрополит української церкви прибув до Києва з Царгороду, Риму чи Охриди. Професор М. Чубатий на основі глибокого аналізу джерел висунув нову гіпотезу, що "за часів Володимира Великого в Руській Церкві не було митрополита, бо не було потреби творити митрополію. Так само ніякий зверхник Руської Церкви не був імпортований з – заграниці, прямо тому, що в час хрещення Русі в Руській Державі існувало вже архієпископство, основане вже 120 літ перед хрещенням Русі. Таким був архієпископ Тьмуторокані, полуднево-східної провінції Київської Русі над Озівським морем на Таманському півострові..." [1, с. 257–258].

Історик детально дослідив початки християнства в Україні до Володимира Великого, а також пізніший конфлікт між київськими князями і Візантією, який мав безпосередній вплив на християнізацію в Україні. В цьому контексті на нашу увагу заслуговує глибше проаналізувати ці конфлікти та їх наслідки між християнами і поганами після офіційного хрещення України, що продовжувалися впродовж цілого XI ст. Християнство передусім закріпилося у містах і охопило в основному провідну верству (князів, бояр, княжу дружину, купців), а також тих, хто був близький до неї (прибічна служба, челядь тощо).

Натомість по селах християнство поширювалось повільно і розвивалося у несприятливих обставинах староукраїнського поганського консерватизму. На жаль, цей цікавий процес дотепер ще ґрунтовно не висвітлений в історичній і соціологічній літературі.

Цінною рисою праці “Історія християнства на Русі–Україні” М. Чубатого є те, що він написав її з українського становища, де український народ і його християнство є суб’єктом, а не об’єктом, твором Візантії, Болгарії чи Риму.

Відомий дослідник Л. Винар писав в “Українському історичному”, що робота М. Чубатого має фундаментальний характер і становить один з найповніших здобутків української історіографії. Звичайно, в праці є багато суперечливих питань, гіпотез тощо, але загалом монографія з методологічного і змістово-фактажового огляду стала великим досягненням української історіографії [23, с. 154]. Принагідно хочемо зазначити, що з деякими зауваженнями на цю роботу Л. Винара варто погодитися, адже, в бібліографії пропущена деяка важлива література. Взагалі, на нашу думку бібліографічний розділ монографії можна поділити на дві основні частини – джерела і літературу. З пропущених досліджень необхідно виділити праці професора Н. Полонської-Василенко – “Історичні підвалини УАПЦ” (1964 р.), “Київ часів Володимира та Ярослава” (1944 р.); М. Грушевського – “З історії релігійної думки на Україні (1925 р.)”, “Історія української літератури” (тт. I–III); О. Лотоцького – “Автокифалія” (2 тт., 1938 р.); І. Франка – “Брунон з Кверфурту, гість Володимира” (Причинки до Історії України-Руси, Львів 1909 р.) [23, с. 154]. Звичайно, цей список можна було б доповнити іншими назвами, які автор повинен був подати в бібліографії, якщо взяти до уваги обсяг праці. Було б доречно, якби науковець подав резюме на іноземних мовах (англійській, німецькій і французькій), щоб познайомити зарубіжних науковців з своїми головними висновками. Це ж саме стосується й змісту “Історії християнства”, який поданий тільки на українській мові.

Праця закінчується списками римських архиєреїв, царгородських патріархів, митрополитів Київської церкви, реєстром київських великих князівств та генеалогічними таблицями Рюриковичів та галицько-волинських Романовичів [1, с. 769–780].

Перша частина другого тому “Історії християнства на Русі–Україні” з’явилася у 1976 р. [24], через рік після смерті професора М. Чубатого. Вступ до праці написав патріарх і кардинал Йосиф, який був знайомий з автором. У ньому містяться матеріали з життєпису вченого, а також історія видання цієї монографії. У вступі Й. Сліпий, характеризуючи М. Чубатого, відзначив, що він як науковець був дуже солідним, чесним і об’єктивним дослідником, а як людина, мав слабе здоров’я, був високо благородною особою і праведним католиком, а також найбільшим істориком української церкви та дослідником її історії від часів єпископа Юліяна Пелеша [24, с. 4].

Сам М. Чубатий у “Слові від автора” пояснив, чому до друку він приготував тільки першу частину другого тому. Саме в той час відбулася важлива подія у нашій церкві – був прийнятий “Декрет про Східні Католицькі Церкви”, який визнав за Українською католицькою церквою усі права помісної, самоуправної церкви, тобто такі самі права, які мала наша церква на початку свого існування, за часів св. Володимира. Він зазначав, що з’явилася потреба боротися за ці права з чинниками, що протидіяли самоуправі Української католицької церкви, східно-католицькій церкві чисельно і морально найсильнішій. М. Чубатий писав, що це вимагало “знання історії та канонічного права нашої Церкви і тому треба було присвятити їм пильну увагу” [24, с. 5].

Необхідно наголосити на причині, що перешкодила подальшій роботі вченого над завершенням “Історії християнства”. Більшість праць, що з’явилися у М. Чубатого раніше, були пов’язані з давньою і середньою добою нашої церковної і національної історії. Щоб описати період пізнього середньовіччя і новіші часи, потрібно було багато працювати над джерелами та літературою, а роки робили своє. Вочевидь, це і стало головною причиною того, що М. Чубатий написав тільки першу частину другого тому.

У цій частині описується важливий етап вітчизняної історії, коли українські землі стали жертвою нападу західного сусіда – Польщі, яка намагалася поглинути наші землі та населення. В боротьбі за українські землі змагалися три сусідні центри: Москва, Литва і Польща. Однак на перешкоді цього плану стояла передусім церква.

Період історії церкви, в якому вели боротьбу чужі сили за вплив на українських землях і в церковному житті, дуже заплутаний. В ті часи здійснювалася спроба поставити на українській єпархії латинських єпископів. Професор М. Чубатий піддав детальному аналізу заходи, які спершу не дали результату, а причиною була недостатня кількість вірних латинського обряду, для яких ті латинські єпархії мали бути організовані.

Поляки домоглися латинської митрополії у Львові (1375 р.) за Володислава Опольського, однак підґрунтя під цей акт підготував Казимир Великий. В особі Ягайла латинська церква отримала сильного протектора. Він у 1412 р. відібрав від українців катедру св. Івана в Перемишлі і передав її латинському єпископові. У 1417 р. в Холмі запроваджена латинська катедра. Отже, вже на початку XV ст., як стверджував професор М. Чубатий, латинська церква на українських землях була вже оформлена [25, с. 145].

Митрополит Кипріян, котрий став митрополитом Київським і всієї Руси, осів у Москві (1390 р.), бо таке бажання було царгородського патріарха, намагався об'єднати церкву в Польсько-Литовській державі. М. Чубатий наводить фрагменти листів патріарха Антонія в тій справі до Ягайла і митрополита Кипріяна [24, с. 74].

Намагання митрополита Кипріяна в унійній справі, на думку професора М. Чубатого, були мотивовані егоїстичними цілями, адже він хотів об'єднати під собою цілу давню Київську митрополію. Отже, мета його полягала в ліквідації Галицької митрополії.

Якщо б Ягайло відважився прийти з допомогою Візантії, то митрополит Кипріян виконав би бажання патріарха, а також прислужився б своїй батьківщині Болгарії, яка теж була в небезпеці перед навалюю турків.

Період перебування Кипріяна на посаді митрополита має особливе значення для зростання престижу московської церкви, бо він придушив, як показав М. Чубатий, самостійне існування Галицької митрополії і приєднав її до складу об'єднаної руської церкви під владою московського митрополита, що себе все ще титулував митрополитом Київським та Всієї Руси [24, с. 83].

У цьому й полягає причина того, чому тодішній митрополит, який мав резиденцію у Москві, подбав, щоб вже не ставити на чолі Галицької єпархії єпископа взагалі, побоюючись, що новий єпископ Галича може проголосити себе митрополитом. Отже, маємо таке становище у нашій церковній історії, що з початку XV ст. управителем галицької єпархії стає вже не єпископ, а часом ним була навіть не духовна особа, а тільки світська, яка призначалася римо-католицьким архієпископом Львова. Такий стан тривав до 1539 р. [25, с. 146].

Те, що не було свого єпископа, дуже зашкодило українській справі Галичини. Через відсутність своєї державної влади єпископ був провідником не тільки церковним, але до певної міри він був також символом народної єдності. Тим більше це дошкуляло, що польська церква отримала своє організаційне оформлення і почала наступ на нашу національну субстанцію.

Тому влучною є думка М. Чубатого, який писав, що новозбудована організація латинської церкви на Русі-Україні могла тільки бути вдячною московському митрополитові Кипріянові, який "усунув з поля релігійно-національної боротьби природного провідника галицьких українців їх митрополита, а навіть галицького єпископа. На полі бою залишився тільки осамітнений християнський народ з прикордонним перемиським владикою" [24, с. 83].

Царгород сприяв московській церковній політиці із вдячності за грошову допомогу Царгородові під час облоги турків, тому патріарх відмовив у проханні Витовта висвятити йому митрополита в Києві. Натомість посилає грека Фотія (1408–1431 рр.) з титулом митрополита Києва і всієї Руси, але з осідком в Москві [25, с. 146].

Професор М. Чубатий у своїй праці характеризує становище українського народу і його церкви в Польсько-Литовській державі на широкому тлі суспільно-політичного ладу держави.

Потік польських магнатів, шляхти і колоністів на українські землі підірвав національне суспільство. Магдебурзьке право давало управу міст виключно латинникам. Городельська угода з 1413 р. затвердила офіційно всі права за латинниками і разюче дискримінувала 80 відсотків українсько-білоруського православного населення. Цей акт несправедливості проти українсько-білоруського населення викликав сильну опозицію до Польщі і одночасно в деяких колах створив симпатію до Москви [25, с. 147].

Характеризуючи висвітлені думки М. Чубатого з цієї проблеми, необхідно підкреслити широке політичне підґрунтя, на якому були написані сторінки української церковної історії XIV і XV століть. Заслугою дослідника є те, що він подав події не тільки з життя церкви, а одночасно й політичне становище, в якому ці церковні справи відбувались. Він їх пов'язував з подіями у Вселенській Церкві, політичною історією Візантії та Балкан.

Назви підзаголовків вказують на широкий діапазон розгляду історичних питань. "Політичне та церковне становище українських земель у половині XIV століття", "Положення на українських землях під Польщею", "Візантійська церква на переломі XIV та XV століть", "Велика Папська Схизма", "Свидригайло великим князем литовсько-руської держави", "Собор в Констанції", "Гуситизм та українсько-білоруські християни", "Створення московської автокефальної Церкви" [24]. Це свідчить про те, що професор М. Чубатий ґрунтовно дослідив історію християнства на наших землях.

На жаль, цю працю дослідник довів лише до 1458 р., коли папа Пій II поділив стару Київську митрополію на українсько-білоруську та московську. Поділ давньої Київської митрополії на дві частини був логічним завершенням і ствердженням, що ці дві частини духовно різні і чужі. Україна і Москва – це не одна цілісність ні релігійна, ні національна, і, очевидно, вже в Римі були того свідомі, коли зважились на такий крок. Правдоподібно сталося це під впливом митрополита Ізидора, який під час свого перебування в Україні і Москві, як київський митрополит, відчув різницю між Україною і Московією, і відповідно поінформував про це Рим [25, с. 147].

Окрім, названих вагомих досліджень з історії церкви, професор М. Чубатий опублікував низку статей в "Українському кварталнику" [26; 27; 28; 29], а також у журналах "Логос" [30], "Діаконія" [31], а у Галичині в "Дзвонах" [32; 21], "Богословії" [33]. Проблема церковної історії висвітлена в часописах: "Свобода" [34; 35], "Америка" [36; 37; 38; 39; 40] та в окремих виданнях.

Особливе місце в працях М. Чубатого з історії церкви в галузі наукової біографістики посідають постаті А. Шептицького, Й. Сліпого та інші. Насамперед, слід згадати роботи: "Митрополит задивлений у століття минулого та майбутнього України" [41], "Митрополит Андрей та його ідея католицької України" [42], "Митрополит Андрей та православний світ" [30] та англomовну "Metropolitan Joseph Slipu (In the Fifth anniversary of His Arrest, 1945–1950)" ("Митрополит Йосип Сліпий (В п'яту річницю його арешту, 1945–1950)") [28].

У 1940 р. з нагоди 75-річчя А. Шептицького М. Чубатий виступив з доповіддю "Митрополит задивлений у століття минулого та майбутнього України", яку видав окремою брошурою [41]. Історик виголосив її для американських українців, охарактеризувавши визначну постать митрополита А. Шептицького та його невмирущі ідеї. Професор М. Чубатий писав, що через ювілейні святкування з нагоди 75-річчя митрополита А. Шептицького, які відзначає українсько-американська спільнота, всі відчуваємо серед піднесеного настрою неначе подих історії. Всі свідомі, що це є особливе свято на честь найвищого церковного діяча, який ще за життя увійшов в історію українського народу поруч з такими видатними культурними та державними діячами, як Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Іван Мазепа, митрополит Іларіон, Йосиф Рутський, Маркіян Шашкевич й Тарас Шевченко. Таку високу оцінку дав історик ювіляру [41, с. 1]. М. Чубатий в невеличкій брошурі висвітлив ідеї А. Шептицького, який поставив собі ціль вивести Україну зі стану провінціального животіння на широкі шляхи всесвітнього значення, вказати доцільність існування українців як окремої нації на сході Європи. Адже призначення України – нести західну, католицьку цивілізацію на схід Європи. "Україна – по думці Митрополита Андрея – ту місію все сповняла, починаючи від світлих Київських часів упродовж цілої нашої історії", – відзначав М. Чубатий [41, с. 2].

Заслугує на увагу також стаття історика "Metropolitan Joseph Slipu" ("Митрополит Йосип Сліпий"), що опублікована в англomовному "Українському кварталнику" (1950 р.) [28]. Вона присвячена п'ятиліттю арешту визначного церковного лідера. Автор статті скористався привілейованим правом тому, що він роками був другом митрополита та його близьким співробітником, й прагнув показати роль Й. Сліпого у становленні української католицької церкви. М. Чубатий охарактеризував митрополита в образі класичного мученика і першої жертви радянського насилля над католицькою церквою [28, с. 146–149].

З інших праць, що відносяться до історії церкви, потрібно згадати статтю М. Чубатого "Князь Константин Острозький та його роля в історії України" [38], яка була надрукована в "Америці" у 1958 р. з нагоди 350-річчя смерті князя. У цій статті професор М. Чубатий подав широку картину діяльності князя Константина Острозького, який був, на думку історика, "немов

дві епохи тисячолітньої історії українського народу – кінець старої традиції Київської Русі–України та початок нової епохи, шукання синтезу національної духовності українського народу та його призначення на сході Європи в нових часах" [38, с. 143]. Розглядаючи історичні обставини, М. Чубатий зробив висновок, що князь Острозький пішов проти традицій старого Києва і навіть проти антимосковської традиції свого роду та своєю боротьбою проти Берестецької унії підштовхнув українську націю на шлях духовного хаосу, що завів Україну під крила Москви та ще й досі не дає українській нації сили відшукати свою правдиву національну душу та свою роль на сході Європи [38, с.143].

На заклик Й. Сліпого створити для українців Київський патріархат, М. Чубатий присвятив тій справі чимало публікацій. Вони надруковані в різних часописах та журналах, однак окремі з них заслуговують на наш детальний аналіз.

Першою вагомою працею М. Чубатого, пов'язаною з акцією за створення патріархату, стала розвідка "Справа Київського Патріархату та майбутнє нашого християнства", опублікована в часописі "Америка" у 1964 р. [40]. У ній історик відзначав, що йдеться "про справу величезного церковного, а також національного значення" [40, с. 1]. Адже справа патріархатів у Христовій церкві виникла тепер як дуже актуальна справа, у зв'язку з питанням поєднання всіх християн в одній церкві. М. Чубатий у статті проаналізував історію розвитку і становлення української церкви й зазначив, що Київський патріарх став би осередком становлення всебічної церковної культури нашого народу та систематичним творенням сильного морального хребта нації, що надав нашій нації духовне обличчя [40, с. 3].

Наступною вартісною працею щодо цієї проблеми була стаття М. Чубатого "Київський Патріархат – церковна та національна справа", опублікована в журналі "Овид" (1964 р.) [43]. Значну увагу історик приділив з'ясуванню суті патріархату в контексті української церкви [43, с. 5]. Учений висунув і обґрунтував переваги, які принесе утворення Українського патріархату для української церкви та українського народу. Зокрема, він передбачав, що утворення Українського патріархату приведе до: 1) сильного піднесення престижу української церкви та української нації; 2) консолідації української еміграції на церковному та національному ґрунті; 3) полегшення релігійного об'єднання українців – православних і католиків. М. Чубатий зазначав, що заснування Київського патріархату стане власністю цілої української християнської нації [43, с. 12].

У науковій спадщині М. Чубатого з історії церкви є англійські праці, які відображають релігійну політику України в радянський період, опубліковані в "Українському кварталнику". Зокрема, "Russian Church Policy in Ukraine" ("Політика російської церкви в Україні") (1945 р.) [26] і "Red Russia and the catholic World" ("Червона Росія і католицький світ") (1948 р.) [27].

У статті "Russian Church Policy in Ukraine" ("Політика російської церкви в Україні") вчений розвіяв легенду про релігійну свободу в СРСР. Там російська православна церква була відроджена, щоб стати інструментом політики атеїстичних радянських лідерів. Проте нова радянська релігійна політика для народу нічого не покращила [26, с. 44]. М. Чубатий прагнув обґрунтувати характерний зв'язок для східноєвропейської історії між церковним і національним життям, що відрізняло його від реалій Західної Європи чи Америки. Через це у Східній Європі кожна православна нація створила свою власну національну автокефальну церкву. Історик зазначав, що Москва постійно пильнувала, щоб народи колишньої Київської Русі не визнавали іншої релігії, ніж православна віра московитів [26, с. 45].

На основі аналізу історичних реалій вчений у статті "Red Russia and the catholic World" ("Червона Росія і католицький світ") [27] зробив висновок, що російське православ'я розглядає східний католицизм як смертельну небезпеку для себе [27, с. 251]. Історик наголошував, що радянська Росія продовжує політику царської Росії в намаганні абсолютно викоринити католицизм східного обряду найбрутальнішими методами [27, с. 252].

Досліднику належать також ряд оглядів та рецензій на праці, що присвячені історії церкви, які надруковані переважно у "Богословії" [44–46; 47; 48] та "Українському кварталнику" [49; 50; 51; 52; 53; 54; 55; 56; 57; 58; 240; 244].

Таким чином, професор М. Чубатий мав надзвичайно багату творчу спадщину, присвячену історії церкви в різних аспектах. Він їй присвятив найбільше уваги протягом довгого і плідного наукового життя. Вчений залишив нам свою ґрунтовну працю, хоч, на жаль, не закінчену "Історію християнства на Русі–Україні", зміст якої обставини не дозволили йому довести до новітнього періоду, М. Чубатому не вдалося висвітлити історичні процеси з середини XV – до середини XX ст. Саме в цей час у релігійно-церковному житті України відбулося ряд кардиналь-

них змін і зародилися ті процеси, які мали вплив на сучасне церковне життя в Україні. Історик доводив, що історія українського народу невід'ємна від історії його церкви. Переосмислення праці ученого з історії церкви сьогодні має свої теоретичні та науковознавчі завдання.

М. Чубатий у науковій діяльності прагнув проаналізувати державне становлення українського народу впродовж його історії. Праці вченого сприймалися неоднозначно, на їх адресу звучали і критичні зауваження, в яких вказувалися недоліки та прорахунки автора. Але, незважаючи на це, його наукові праці відігравали важливу роль у піднесенні національної самосвідомості українців. Оригінальність М. Чубатого як ученого виявлялася у його високій ерудиції, динамічності думки та здібності швидко переключатися у напрямках наукових досліджень. Це свідчить про його дуже глибокі і багатоаспектні знання стану вивчення різних ділянок історичної науки. Вищезгадані провідні ідеї М. Чубатого, які ми проаналізували на основі історичних, правових і публіцистичних праць вченого, мають вагомий вплив на розвиток української національної науки, історії і державного відродження сучасної України кінця ХХ і початку ХХІ ст.

Список використаних джерел

1. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні / М. Чубатий. – Т. 1 до 1353 р. – Рим–Нью-Йорк: Видання Українського Католицького Університету в Римі, 1965. – 816 с. 2. Чубатий М. Змагання до релігійної унії з Римом на Галицькій Русі в першій чверті ХІІІ ст. / М. Чубатий // Альманах українських богословів. – Львів, 1913. 3. Чубатий М. Митрополит Іпатій Потій, апостол церковної єдності. В 300-ліття смерті / М. Чубатий. – Львів, 1914. – 95 с. 4. Чубатий М. Західна Україна і Рим у ХІІІ віці у своїх змаганнях до церковної унії / М. Чубатий // Записки НТШ. – Т. 123–124. – Львів, 1917. – 140 с. 5. Державний архів львівської області. – Ф. 26. – Оп. 7. – Спр. 1984. – 5 арк. 6. Чубатий М. Д.: (Укр. правознавець і історик церкви, відомий громадський діяч діаспори) // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 896–897. 7. Ждан М. Вибрана бібліографія наукових праць Миколи Чубатого / М. Ждан // Український історик. – 1969. – № 4. – С. 99–101. 8. Ждан М. Микола Чубатий / М. Ждан // Український історик. – 1969. – № 4. – С. 47–62. 9. Довідник з історії України (А-Я): Посібник для серед. загальноосв. навч. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с. 10. Чубатий М. Про правне становище церкви в козацькій державі / М. Чубатий // Богословія. – Т. 3. – Львів, 1925. – Ч. 1. – С. 19–53; Ч. 2. – С. 181–202. 11. Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства / Л. Окіншевич. – Мюнхен, 1947. – С. 12. Чубатий М. Українська церква в половині ХІ ст. на роздоріжжі / М. Чубатий. – Львів, 1931. – 17 с. 13. Падох Я. Чубатий Микола / Ярослав Падох // Енциклопедія українознавства. Гол. редактор проф. доктор Володимир Кубійович. – Т. 10 – Львів: НТШ 2000. – С. 3775. 14. Чубатий М. Релігія ціллю, чи середником до цілі? / М. Чубатий // Дзвони. – Р. І. – 1931. – С. 13–15. 15. Чубатий М. Україна: Церква; католицька церква / М. Чубатий // Українська загальна енциклопедія; книга знання. – Т. 3 – Львів, Рідна школа, 1934. – С. 896–914. 16. Чубатий М. Українська католицька церква / Микола Чубатий. – Рим, 1934. – 23 с. 17. Чубатий М. Українська католицька церква / Микола Чубатий. – Рим, 1990. – 24 с. 18. Чубатий М. Українська католицька церква / М. Чубатий. – Регенсбург: Українське слово, 1946. – 24 с. 19. Чубатий М. Історія унійних змагань в українській церкві (виклади в Греко-католицькій духовній академії у Львові) / М. Чубатий. – Львів, 1937. 20. Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навч. посібник: У 3-х кн. / В. І. Ульяновський. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – 256 с. 21. Чубатий М. 950 літ християнства в Україні / М. Чубатий. – Львів: Дзвони, 1938. – 16 с. 22. Чубатий М. Тристоліття церковної Унії на Україні / М. Чубатий. – Львів, 1938. – 16 с. 23. Винар Л. Микола Чубатий. Історія християнства на Русі-Україні. –Т. І. – Рим: Український Католицький Університет, 1965 // Український історик. – 1968. – № 1–4. – С. 152–154. 24. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні / М. Чубатий. – Т. ІІ. – Ч. І. (1353–1458). – Рим–Нью-Йорк: Видання Українського Католицького Університету в Римі, 1976. – 263 с. 25. Ленцик В. Проф. доктор Микола Чубатий. Спогади про професора і виховника / В. Ленцик // Богословія. – Рим, 1976. – С. 155–163. 26. Chubayy M. Russian Church Policy in Ukraine / M. Chubayy // The Ukrainian Quarterly. – 1945. – Vol. 2. No. 1. – P. 43–56. 27. Chubayy M. Red Russia and the catholic World / M. Chubayy // The Ukrainian Quarterly. – 1948. – Vol. 4. No. 3. – P. 246–252. 28. Chubayy M. Metropolitan Joseph Slipy (In the Fifth anniversary of His Arrest, 1945–1950) / M. Chubayy // The Ukrainian Quarterly. – 1950. – Vol. 6. No. 2. – P. 144–150. 29. Chubayy M. Political Background of the Reli-

gious Persecution in Ukraine by Moscow / M. Chubayy // *The Ukrainian Quarterly*. – 1955. – Vol. 11. No. 1. – P. 56–65. 30. Чубатий М. Митрополит Андрей та православний світ / Микола Чубатий // *Логос*. – Т. 6. – 1955. – С. 123–126. 31. Chubayy M. A replay to Father Meijer / M. Chubayy // *Diakonia*. – 1968. – Vol. 3. – P. 351–359. 32. Чубатий М. Релігія ціллю, чи середником до ціли? / Микола Чубатий // *Дзвони*. – Р. I. – 1931. – С. 13–15. 33. Чубатий М. Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець XIV в. / Микола Чубатий // *Записки НТШ*. – Т. 134–135. – Львів, 1924. – С. 19–65; 34. Чубатий М. Кардинал Євген Тіссеран та Український народ / Микола Чубатий // *Свобода*. – 1950. – Ч. 248. 35. Чубатий М. Історично-канонічні основи помісности УК Церкви / Микола Чубатий // *Свобода*. – 1971. – Ч. 70–75. 36. 700-ліття Коронації Данила та Українське Громадянство // *Америка*, 1954. Ч. 69–71. 37. Чубатий М. Тисяча Літ Християнства в Україні / Микола Чубатий // *Америка*. – 1955. Ч. 84. 38. Чубатий М. Князь Константин Острожський та його роля в історії України / Микола Чубатий // *Америка*. – 1958. – Ч. 143–154. 39. Чубатий М. Справа богослужбової мови українських Церков / Микола Чубатий // *Америка*. – 1964. – Ч. 39, 41–43. 40. Чубатий М. Справа Київського Патріархату та майбутнє нашого християнства / Микола Чубатий // *Америка*. – 1964. – Ч. 107–109. 41. Чубатий М. Митрополит задивлений у століття минулого та майбутнього України. (З приводу ювілейних торжеств 75-ліття життя Митрополита А. Шептицького) / Микола Чубатий. – 1940. – 8 с. 42. Чубатий М. Митрополит Андрей та його ідея католицької України / Микола Чубатий. – Філадельфія, 1953. – 16 с. 43. Чубатий М. Київський Патріархат – церковна та національна справа / Микола Чубатий // *Овид*. – Р. 15. – 1964. – Ч. 3. – С. 5–13. 44. Chubayy M. Prof. E. Szmurlo: Le Saint-Siege et L'Orthodoxe Russe 1609–1654. / M. Chubayy. – Прага 1928. Видання архіву міністерства закордонних справ. Серія I. Ч. 4. Ст. I–VIII, Ч. I 1–354, Ч. II. (Документи) 1–255. // *Богословія*. – 1930. – Т. 8. – Кн. 1. – С. 52–55. 45. Chubayy M. Walerjan Charkiewicz – Bez steru i busoli. Sylwetka ks. Prof. Michala Bobrowskiego. Wilno 1929. Odbitka z "Alma mater Vilnensis" Nr. 8. Ст. 60. / M. Chubayy // *Богословія*. – 1930. – Т. 8. – Кн. 1. – С. 58–59. 46. Chubayy M. Die Kirche und das ostliche Christentum: Ukraine und die Kirchliche Union (Herausgegeben von der katholischen Emigrantenfursorge, Berlin). Berlin. Стр. 133 // *Богословія*. – 1930. – Т. 8. – Кн. 3–4. – С. 265–267. 47. Чубатий М. Дрґ Адріанъ В. Копыстанскій: Историческій очеркъ сооруженія Ставропигійской Успенской церкви во Львовѣ. Львів 1931. Відбитка з "Временника, Научно-литер. Зап. Львовского Ставропигына". 48+10 / Микола Чубатий // *Богословія*. – 1931. – Т. 9. – Кн. 4. – С. 380. 48. Чубатий М. Дрґ Саломія Цьорох: Погляд на історію та на виховну діяльність СС. Василянок. Львів 1934. Праці Богословського Наукового Товариства у Львові. Том VII–VIII. Стр. I–254+I–II. / Микола Чубатий // *Дзвони*. – 1937. – Ч. 1–2. – С. 59–60. 49. Chubaty M. Acta Innocenti PP. III. (1198–1216) A Registris Vaticanis aliisque eruit, introductione auxit, notisque illustravit P. Theodosius Haluscij OSBM. Roma 1944. Typis Polyglottis Vaticanis xxxii+674 / M. Chubaty // *The Ukrainian Quarterly*. – 1946. – Vol. 3. No. 1. – P. 86–87. 50. Chubaty M. The Russian Religious Mind. Kievan Cnistianity, by George Fedotow, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1946. I–XVI, I–438 / M. Chubaty // *The Ukrainian Quarterly*. – Vol. 5. No. 1. – P. 83–84. 51. Chubaty M. De Potestate Metropolitanorum Kieviensium Catholicorum in Clerum Regularem (The Power of the Kiev Catholic Metropolitan regarding the regular clergy), by Dmytro Blazejowskyj, D. D., Rome, 1943, pp. 196 / M. Chubaty // *The Ukrainian Quarterly*. – 1950. – Vol. 6 No. 1. – P. 83–84. 52. Chubayy M. De Regimine Basilianorum Ruthenorum a Metropolita Josepho Velamin Rutskyj Instauratorum (The rules of the Ruthenian Basilians established by Metropolitan Joseph Venamin Rutskyj), by Meletius M. Wojnar, OSBM, Analekta OSBM, Rome, series II, Vol. I, pp. I–XX, 1–218 / M. Chubaty // *The Ukrainian Quarterly*. – 1950. – Vol. 6. No. 1. – P. 83–84. 53. Chubaty M. Maximilianus Rylo, Episcopus Chelmensis et Peremyshliensis (1759–1793). Sac. Joannes Choma. Roma, 1953, pp. XII+46 / M. Chubaty // *The Ukrainian Quarterly*. – 1953. Vol. 9. No. 3. – P. 283–284. 54. Chubaty M. Soviet Imperialism. Its Origin and Tactics. A Symposium. Edited by Waldemar Gurian. Committee on Internations. Notre Dame, Ind. Notre Dame University Press, 1953, pp. 165 / M. Chubaty // *The Ukrainian Quarterly*. – 1953. – Vol. 9. No. 3. – P. 274–276. 55. Chubaty M. White Book on the Religious Persecutions in Ukraine. Translation from Italian. Rome 1953 / M. Chubaty // *The Ukrainian Quarterly*. – 1953. – Vol. 9. No. 2. – P. 186. 56. Chubaty M. The Historical Path of Orthodoxy. A. Shneman. Chekhov Publishing House New York, 1954. P. 388 (in Russian) / M. Chubaty // *The Ukrainian Quarterly*. – 1955. – Vol. 11. No. 1. – P. 91–92. 57. Chubaty M. Die Orthodoxe Kirche in Der Ukraine Von 1917 Bis 1945. Friedrich Heyer,

Ose-Europa und der Deutsch Osten. Koeln, 1953, Pp. 259 – 5 Maps / M. Chubatyy // The Ukrainian Quarterly. – 1955. – Vol. 11. No. 3. – P. 279–280. 58. Chubatyy M. De Capitulis Basilianorum by Meletius M. Wojnar, OSBM. Romae, 1954 Analecta OSBM, Section I, Vol. III / M. Chubatyy // The Ukrainian Quarterly. – 1955. – Vol. 11. No. 3. – P. 281. 59. Chubatyy M. The Great Princess St. OLGА, 1000th Anniversary of Christianity in Ukraine. New York 1955 / M. Chubatyy // The Ukrainian Quarterly. – 1955. – Vol. 11. No. 4. – P. 373. 60. Chubatyy M. The Church of Silence in Slovakia. By Rev. Dr. Theodoric Zubek, J.F.M. Passaic, New Jersey, 1956, pp. 310 / M. Chubatyy // The Ukrenian Quarterly. – 1957. – Vol. 13. No. 3. – P. 278–279.

Nataliya Hryhoruk

THE ROLE OF M. CHUBATYI IN THE HISTORY OF UKRAINIAN CHURCH RESEARCH

The role of M. Chubatyi in the history of Ukrainian church research have been analysed of the issue.

УДК 372.48

Олександра Троханяк

БОЇ НА ГОРІ ЛИСОНЯ – НЕВМИРУЩА СТОРІНКА БОЙОВОГО ЛІТОПISУ ПОЛКУ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

У цій статті проаналізовано бій українських січових стрільців на горі Лисоня під час Брусилівського прориву (1916 р.) у складі австро-угорської армії.

Участь Українських Січових Стрільців у бойових діях в роки Першої світової війни засвідчує їхній патріотичний порив, масовий героїзм, боротьбу за ідеали, здобуття власної державності. Дослідження цього епізоду Першої світової війни сприятим накопиченню знань про історію нашого народу, використання її славних сторінок у патріотичному вихованні молоді на сучасному етапі.

У статті на основі використання маловідомих джерел зроблено спробу дослідити місце та роль УСС в складі австро-угорської армії, розкрити причини мужності, вмінь січовиків вести правильно бойові дії.

За попередні роки історики і публіцисти намагалися дослідити бойові дії УСС в роки Першої світової війни, зокрема бої на горі Лисоня. Чимало цікавого фактичного матеріалу міститься в збірнику "Лисоня. Документи, щоденники, спогади, листи, поезії, пісні, знімки" за ред. Б. Тихого, М. Заклинського "А ми тую стрілецькую славу збережемо. Спомини з визвольної війни", "На чужій роботі", Л. Островського, Я. Тарнавського, Н. Яреми "Настав час сказати правду... Спомини болю, жалю і туги", Б. Гнатевича "Хорунжий Кліщ на Лисоні", "Українські січові стрільці", "Лисоня" та інші [1–8].

В історичних дослідженнях Першої світової війни монографічного характеру подано перебіг основних військових подій, описано зміни у фронтових лініях, складі і розташуванні ворожих військ. Цінними для дослідження й аналізу подій на Лисоні є праці: М. Айрапетяна, П. Кабанова "Первая мировая империалистическая война 1914–1918 гг.", Д. Вержховського, В. Ляхова "Первая мировая война 1914–1918 гг.", А. Зайончковського "Мировая война 1914–1918" у 2 т., "История первой мировой войны 1914–1918" у 2 т. [9–11]. Про бойові дії УСС йдеться в праці І. Крип'якевича, Б. Гнатевича "Історія українського війська", В. Кучабського "Корпус січових стрільців. Воєнно-історичний нарис" та "Січові стрільці їх історія і характер" [14]. Попри таку увагу істориків до дослідження цієї проблеми можемо констатувати, що є ще чимало наукового матеріалу, який потребує опрацювання.

У травні 1916 року російські війська Південно-Західного фронту під командуванням генерала Олексія Брусилова прорвали оборону на 280 кілометровому фронті, просунулись на захід до 60 км і завдали поразки австро-угорським військам, зайнявши значну територію Галичини й Волині. Фронт зупинився на лінії 4 км під Бережанами.

Російський Південно-Західний фронт супроводжувався "силами чотирьох армій, які займали 450-кілометровий фронт від Полісся до Дністра". В цілому сили Південно-Західного фронту лише незначною мірою перевершували сили ворога. У росіян було 40 ½ піхотних дивізій (573 тис. штиків), 15 кавалерійських дивізій (60 тис. шабель), 1770 легких і 168 важких гармат. Австро-німецькі війська мали 39 піхотних дивізій (473 тис. штиків), 10 кавалерійських дивізій (30 тис. шабель), 1300 легких і 545 важких гармат [9, с. 74]. Весь район розташування австро-угорських військ був старанно розвіданим. Передові частини Південно-Західного фронту максимально наблизили свої позиції до позицій противника. Перша траншея місцями наближалась до австрійських позицій до 100 м. Подальші дії російських військ призвели до затяжних битв на ріці Сноход. Зустрічаючи опір свіжих німецьких дивізій, і не маючи резервів, Південно-Західний фронт в перших числах вересня став закріплюватись на лінії Сноход–Киселин–Золочів–Бережани–Галич–Станіславів–Ворохта [10, с. 174].

Австрійські війська розташовувались на лівому березі р. Стрипи, що протікає в районі між Тернополем і Козовою. З Тернопільського напрямку наступала російська армія. Бої почалися 4 червня 1916 року. Австро-угорські війська "зарилися глибоко в окопах уздовж західного берега Стрипи. Вранці тисячі снарядів накрили позиції 55-ї дивізії. І коли вперед пішла російська піхота, австрійські бригади не витримали, покотилися назад на Бережани. Відійшов без бою і полк УСС, яким з травня, командував підполковник Антін Варивода" [10, с. 178–179]. У кінці липня 1916 р., для підтримки своїх вояків, приїхав у с. Потутори німецький кайзер Вільгельм II. На початку серпня 1916 р. російські війська зупинилися поблизу с. Шибалин, а полк УСС "без бою відійшов і закріпився в районі гори Лисоня, що значиться на військових картах як висота 399. Полк нараховував 47 старшин і 1685 стрільців" [10, с. 58].

Загин ріки давав можливість створити хоч якусь лінію оборони. Австрійська армія отримала наказ готуватися до опору. Українські Січові Стрільці почали готуватись до наступу, та не встигли, оскільки він розпочався швидше, "плануючи захопити у військовому плані важливе місто Бережани. Вони зайняли протилежні горби й почали сильним вогнем обстрілювати австрійські позиції" [10, с. 58]. Австрійський генерал Фляйшман, знаючи надійність січовиків, прикрив ними найбільш важливий відтинок фронту – залізницю і шлях із Підгаєць на Бережани в районі пагорба Лисоня.

Будучи очевидцем всіх подій, детально і конкретно про хід боїв залишив спогади О. Думін [18, арк. 14–15]. 9 серпня 1916 р. австрійська армія, у складі якої перебували стрілецькі полки, вирушили з Кривого й через Литятин опівночі прибули до Потутор. УСС мали зайняти оборону на правому березі річки Ценівки на горі Лисоні. У долині Золотої Липи стрілецьких окопів не було і тому безпосереднього зв'язку зі своїм куренем 8 сотня не мала. На південь від полку УСС по тому ж боці Золотої Липи, на підвищенні Дикі Лани займав фронт турецький 15-й корпус, на півночі розташувався із легіоном Золочівський 35-й полк стрільців.

Стрілецька лінія на нових позиціях починалася над Золотою Липою, від залізничного шляху в Потуторах і південно-східною стороною тягнулась узбіччям лисонського узгір'я та закінчувалася коло височини 348 (район залізничної станції Жовнівки); простір від Золотої Липи до Битого шляху в Потуторах утримував 2-й курінь, решту лінії – 1-й курінь. Тільки 8 сотня 2-го куреня стояла окремо, по другому боці Золотої Липи, біля фільварку Милівка. Вона підтримувала зв'язок із позиціями турків [21, с. 42].

Оцінивши ситуацію, легіони почали окопуватись. Надвечір на сході почувалися постріли. Стрільців повідомлено, що російські війська зайняли Литятин і наближаються до р. Ценівки. Незадовго під їх вогнем стрільці поглиблювали рови. Вранці 14 серпня перехресна перестрілка на лівому березі Ценівки посилилась. Біля полудня росіяни відкинули 35 полк золочівських стрільців за Ценівку. Наступного вечора російські війська перейшли річку і займали вигідні позиції, готуючись до бою. Під покровом темряви, російські частини перебравлися через Ценівку і опинилися в розташуванні одного з куренів 35 полку зборівських стрільців. У боях частина 4-ї сотні потрапила в полон, решта вирвалися з кільця. У складній ситуації опинилась 3 сотня, будучи в запасі вона копала рови, ворог напав несподівано, одночасно росіяни атакували ліве крило сотні УСС, що межувала з 35 полком, захопили обидва угорські кулемети і пішли в обхід

1 куреня. Тим часом 1 і 2 сотні відбивали наступ ворожих частин, що почав підходити з долини Ценівки і не могли допомогти 3-й сотні.

Осередок 1-ї і 2-ї сотень почав відступати в напрямі на Потутори, де об'єднався з відділами правого крила й висланою їм на допомогу бригадою з двох сотень 81 піхотного полку. Не залишили свого розташування тільки обидва скоростріли. Росіяни обійшли їх і атакували з тилу перед силами переважаючого ворога усі загинули. На той час сотні і курені упорядкувалися й рушили з півкуренем 81 піхотного полку в контрнаступ. Російські війська знов відступили в долину Ценівки.

31 серпня 1916 р. командування російської армії вирішило опанувати Лисонське узгір'я з метою захоплення Бережан. Лівий фланг росіян просунувся над р. Нараївку, тобто північніше Бережан, а північний – на Бережани, до Лисоні, не зумівши перемогти, головним чином, завдяки стійкості легіону УСС.

Наступного дня битва на Лисоні почалася о 4 год. пополудні. Російські частини зім'яли позиції суміжних крил правого 35 й лівого 31 полків. Австрійська бойова лінія відійшла за хребет Лисоні та з височини 348 зійшла до запасних позицій на західному узбіччі гори. Становище було складним. Ворог постійно наступав. У місці прориву росіяни кинули цілу дивізію добірних полків та за фронтом поставили у резерві дивізію кінноти. Коли обороні не вдалось відбити втрачених позицій, на допомогу підійшло дві сотні УСС Р. Сушка та А. Мельника. Сотня Р. Сушка одразу ж вступила у бій. Щоб зупинити подальший наступ росіян, командування корпусу вислало нові відділи на Лисоню, а з ними решту 1-го куреня. Перша сотня попрямувала з Посухова на південь.

Цей бій закінчив першу невдалу спробу росіян під Бережанами. Перемогу союзних військ вирішили у цьому змаганні певною мірою і УСС, втратили тоді більше половини бойового складу. Найбільше втрат було серед старшин та підстаршин. З 44 старшин залишилось лише 16.

29 вересня російська дивізія пішла в наступ у напрямі на Посухів, Потутори, де знаходились позиції січовиків. На півдні оборони з галичанами стояли турки, на півночі – 310-й угорський полк. Нову спробу російського прориву Золотої Липи розпочав артилерійський обстріл, що тривав майже добу, після чого російська піхота, перейшовши Ценівку, рушила в атаку. Весь час безперервно обстрілювались усі шлях сполучення, що вели до Бережан і західних узбіч Лисоні – це був удар в розташуванні 55-ї дивізії. Одночасно росіяни пішли долиною Золотої Липи до Посухова, а звідси вдарили в тил полку УСС в Потуторах. Стрільці, оточені ворогом з трьох боків і відрізані від решти фронту рікою, відбивалися кілька годин, очікували на допомогу. Деякі стрільці з самого початку помітили, що ворог хоче оточити їх, почали відступати, але інші січовики відступити не змогли. Після чотирьох годин безнадійної оборони, здалися, тобто не діждавшись підмоги і озброєння, потрапили у ворожий полон. Урятувалась від полону лише одна команда полку та до 20 стрільців.

55-а австро-угорська дивізія, що перебувала в Бережанах, 30 вересня підійшла до Лисоні і відкинула ворога за річку Ценівку. Російські війська відступили в Жовнівку і Шибалин, а наступного дня до Козови [19, с. 33].

Деякі дослідники, аналізуючи бої на Лисоні, виділяють три етапи. Перший етап тривав упродовж 14 серпня – 4 вересня 1916 р. Росіяни від початку й до кінця мали перевагу і в чисельності, й у технічних засобах. УСС протиставили противникові високий бойовий дух і виучку, але сили були нерівними. Другий етап – з 16 вересня; третій етап припадає на 29 – 30 вересня.

Досліджуючи бої на Лисоні, знаходимо багато різних геройських вчинків стрільців, що брали активну участь в цих боях. Б. Гнатович називав оборонні дії січовиків "величавою твердиною, збудованою могутньою рукою Титанів довкола Бережан", об яку "у вересні 1916р. розгін московської навали розбився" хоч фактично це була "слаба, мало чисельна горстка Українських Січових Стрільців" [20, с. 50]. М. Заклинський наголошував на тому, що УСС втримали Лисоню "цим оборонили місто Бережани й не пустили Москву в глибину Західних Земель" [21, с. 66–227]. Інші спогади вказують, що бої за Лисоню були "найзапеклішим боєм за всю історію битв Січових Стрільців", ця битва "в тодішніх часах іменувалась "кривавим танком" [21, с. 69].

Старожили с. Жовнівка розповідали, що "росіяни атакували Лисоню 14 разів. Сіножаті обабіч Ценівки і схил гори були густо вкриті убитими. Ценівку загатили трупи, вода текла червона. І тільки прорив росіян на другому відтинку фронту змусив захисників Лисоні до відступу.

Мешканці села, що перебули чорну годину в яругах та лісах, вернулися згодом на суцільне згарище [22, с. 70–71].

У кінці вересня – на початку жовтня 1916 р. російські війська намагалися захопити Дикі Лани, у районі села Вільхівця. Ці позиції утримували турецькі війська, у скрутний час в наступ пішли резервні стрілецькі сотні й відбили втрачені турками позиції.

Лисоня стала однією з найгероїчніших сторінок бойового літопису полку УСС. 133 старшин і стрільців полягли на Лисоні. До тисячі потрапили в полон, серед них старшини: С. Горук, З. Носковський, В. Коссак, О. Навроцький, І. Рогульський, Ф. Черник, О. Будзиновський, яких вивезли у Сибірськ, А. Мельник, В. Кучабський, Р. Сушко, А. Домарадський та інші потрапили до таборів військовополонених Царицина. У бойовому строю залишилося 16 старшин і 150 стрільців [18, арк. 14–15]. Полк було виведено в тил. "Потутори, Дикі Лани, а зокрема Лисоня – це ті бойові місця, на яких кожний камінчик просякнений стрілецьким потом і кров'ю". Подвиги стрільців здивували навіть німців [21; 23]. Українське Січове Стрілецтво справедливо гордиться тим, що його вчинки упродовж двох місяців змогло утримувати Лисоню.

Список використаних джерел

1. Лисоня. Документи, щоденники, спогади, листи, поезії, пісні, знімки / Під ред. Тихого Б. – Бережани: Музей книги, 1996.
2. Заклинський М. "А ми тую стрілецьку славу збережемо". Спомини з визвольної війни. – Ч. 1. – Львів: В-во "Всесвіт", 1936.
3. Заклинський М. На чужій роботі / М. Заклинський // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1930 рік. – Львів, 1929.
4. Островський Л., Тарнавська Я., Ярема Н. Настав час сказати правду... Спомини болю, жалю і туги / Л. Островський, Я. Тарнавська, Н. Ярема. – Тернопіль-Бережани, 2003.
5. Гнатевич Б. Хор. Кліщ на Лисоні / Б. Гнатевич // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1930 рік. – Львів, 1929.
6. Гнатевич Б. Українські січові стрільці. – Львів.
7. Гнатевич Б. "Лисоня" / Б. Гнатевич // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 рік. – Львів, 1933.
8. Гнатевич Б. Лисоня / Б. Гнатевич // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1930 рік. – Львів, 1929.
9. Айрапетян М., Кабанов П. Первая мировая империалистическая война 1914–1918 гг. / М. Э. Айрапетян, П. Ф. Кабанов. – М.: Из-во "Просвещение", 1964.
10. Вержховский Д., Ляхов В. Первая мировая война 1914–1918 гг. Военно-исторический очерк / Д. В. Вержховский, В. Ф. Ляхов. – М.: Воениздат, 1964.
11. Зайончковский А. Мировая война 1914–1918. В 2 т. – Т. 2. / А. Зайончковский. – М.: Воениздат, 1938.
12. История первой мировой войны 1914–1918. В 2 т. – Т. 1 / Под ред. Ростунова И. И. – М.: Из-во "Наука", 1975.
13. Записки до літопису Українського Січового Війська. Щомісячник "Шляхи". – Львів, 1915–1916.
14. Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія українського війська. Випуски 7–12. Репринтне видання І. Тиктора у Львові 1936 / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич. – Тернопіль: "Збруч", 1992.
15. Кучабський В. Корпус січових стрільців. Военно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917–1967 / В. Кучабський. – Чикаго, 1969.
16. Кучабський В. Січові стрільці їх історія і характер. Нарис / В. Кучабський. – Львів, 1920.
17. Новий довідник. Історія України. Під ред. Сілакової І. – К.: В-во "Казка", 2005.
18. Центральний Державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 14–15.
19. Бич В., Бич Н. Наш край – Бережанщина / В. В. Бич, Н. В. Бич. – Тернопіль. В-во "Навчальна книга – Богдан", 2005.
20. Олексин Ж. Пісня про червону калину. 1914–1974. Історія УСС-ів для молоді / Ж. Б. Олексин. – Нью-Йорк: Червона калина, 1974.
21. Думін О. Історія легіону українських січових стрільців. 1914–1918. В кн.: Історія визвольної боротьби України. В монографіях. – І том / О. Думін. – Львів: "Червона калина", 1936.
22. Українські січові стрільці, 1914–1920. Репринтне відтворення з видання: Львів, 1935. – Львів: Слово, 1991.
23. Матейко Р., Мельничук Б. Военными дорогами синів Галичини. Українські січові стрільці на Тернопільщині / Р. Матейко, Б. Мельничук. – Тернопіль, 1991.
24. Когут А. Дещо з історії Урманя / А. Когут // Бережанщина в спогадах емігрантів. Під ред. Волинець Н. І. – Тернопіль, 1993.
25. Островський Л., Тарнавська Я., Ярема Н. Настав час сказати правду... Спомини болю, жалю і туги / Л. Островський, Я. Тарнавська, Н. Ярема. – Тернопіль-Бережани, 2003.
26. Савчук В. Жовнівка // Бережанська земля. Т.2. Історико-мемуарний збірник. – Торонто-Нью-Йорк-Лондон-Сідней-Бережани-Козова, 1998.
27. Енциклопедія Українознавства. Під ред. Кубійовича В. Т.4. Репринтне

відтворення видання 1955–1984 років. Перевидання в Україні. – Львів, 1994.

Oleksandra Trohanyak

LYSONYA – THE HILL OF RIFLEMEN'S FLORY

This article analyses one of the battles of Brusyliv break – through (1916) on the Lysonya hill which is situated in four kilometers from Berezhany. The Ukrainian Sichovi Riflemen that were the part of the Austro-Hungarian troops took an active part in the battle on the Lysonya hill and it approves a significant role of the Ukrainian Sichovi riflemen in the battles of World War I.

УДК 94 (477)

Віктор Іващенко

ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (КВІТЕНЬ – ЛИСТОПАД 1918 Р): ЗАКОНОДАВЧИЙ АСПЕКТ

У статті досліджено податкову політику гетьманського уряду в українському селі (квітень – листопад 1918 р.), її законодавчі особливості, проаналізовано соціально-економічні аспекти розвитку селянства, охарактеризовано основні засади економічного життя.

Забезпечення соціально-економічної розвитку будь-якої держави неможливе без чітко налагодженої податкової політики, у тому числі стосовно селянства. Вивчення історичного досвіду, набутого за часів діяльності Гетьманату, є важливим для сучасного стану справ у податковій сфері.

Окреслена нами тема привертала інтерес істориків [1; 11; 12]. Однак спеціальної розвідки, присвяченої податковій політиці Гетьманату в аграрному секторі національної економіки у квітні – листопаді 1918 р., поки що немає, чим і зумовлена актуальність обраної теми дослідження.

Автор статті ставить за мету розкрити податкову політику Гетьманату в українському селі у квітні – листопаді 1918 р. Об'єктом вивчення є внутрішньоекономічна політика Гетьманату, предметом – податкова політика в аграрному секторі економіки.

Прорахунки Центральної Ради у внутрішньоекономічній політиці, нездатність виконати умови економічного договору з країнами Четвертого союзу вплинули на активізацію опозиційних сил. 29 квітня 1918 р. на з'їзді хліборобів, за лояльного ставлення австро-німецької військової адміністрації П. Скоропадського було проголошено Гетьманом всієї України [11, с. 28].

Після зміни державного устрою і приходу до влади Гетьмана перед ним постало завдання налагодження розбалансованого народного господарства та відродження фінансової сфери держави. Гетьману в спадок від попереднього уряду залишилася стара податкова система, що реформувалася лише поверхнево. Гетьман, розуміючи важливість стабільності податкової системи, докорінних реформ у складних умовах, спробував вдосконалити існуючий податковий апарат. Новий уряд, розпочавши роботу, відразу зіткнувся з проблемою відсутності механізму наповнення бюджету та регулювання ситуації зі збором податків в аграрному секторі економіки.

У "Законах про тимчасовий державний устрій України" 29 квітня 1918 р. наголошувалося на створенні фінансової ради, що здійснювала б контроль за фінансовою системою [2]. Цим же документом відновлювалося право приватної власності, як однієї з фундаментальних цінностей, оголошувалася її недоторканність, повернення можливості вільної купівлі-продажу майна, землі, обов'язковість сплати громадянами податків і відбуття повинностей [12, с. 77].

Важливим кроком реалізації податкової політики на селі став "Закон про право на врожай 1918 р.", ухвалений 28 травня 1918 р. У пункті 2 якого зазначалося, що право на врожай ярих культур, засіяних навесні 1918 р., згідно з наказом генерал-фельдмаршала Ейхгорна від 6 квітня 1918 р., належить тим особам, які засіяли землі. Засівачі мали повернути власникам землі або ж орендаторам, якщо землі були в оренді, господарські витрати власниками чи орендаторами землі після збору урожаю 1917 р. До того ж, вони повинні були сплатити всі державні збори і повинності, що збиралися з землі за 1918 р. Крім того, необхідно було виплатити землевласникам чи орендаторам орендну плату у розмірі не більше 12 % середньої річної орендної плати 1913–1917 рр. за однорідні землі у відповідній місцевості. Ці платежі могли здійснюватися як грішми, так і продовольством [3].

Для розгляду спірних питань, що виникали в процесі дії закону, у кожному повіті утворювалися спеціальні комісії. Голови яких призначалися міністром земельних справ. До складу комісії призначалися представники місцевих землевласників та місцевих сходів сільських громад. На практиці їхня діяльність результатів майже не приносила. Конфлікти між поміщиками й селянами не припинялися, тому для вирішення спірних питань законом від 15 липня 1918 р. утворювалися тимчасові земельно-ліквідаційні комісії [6]. Одним із перших законів, виданих гетьманською адміністрацією, що безпосередньо стосувалися податків, був закон "Про підвищення ставки кріпосної оплати" від 25 травня 1918 р. Згідно з ним кріпосна оплата мала складати 6 % від вартості маєтності, що переходила за актом, чи з суми вказаної у ньому незалежно від чисельності осіб, які підтримували угоду [1, с. 107].

Цим документом ініціативи гетьманського уряду щодо впорядкування податкової системи та узаконення різного роду податків із українських селян не обмежилися. Радою міністрів Української Держави ухвалювався закон "Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями". Поряд із регулюванням відносин купівлі-продажу земельних ділянок, ст. 11 цього закону визначала, що "у разі порушення ст. 3, 4, 5, 7 кількість сільськогосподарських та лісових маєтностей, яка перевищує встановлені Законом норми, безоплатно переходить до казни, в межах цілком по її вибору, але без порушення одрубного характеру володіння... У випадку навмисного порушення ч. 2 ст. 6 все майно втім же позивного характеру переходить до казни" [4]. Фактично ці закони були певним доповненням до колишнього імперського законодавства, на якому ґрунтувалася податкова політика Гетьманату.

Спроби реформування податкової системи здійснювала ще Центральна Рада. Ще у квітні 1918 р. Радою народних міністрів була сформована комісія з перегляду податкової системи УНР, робота якої була частково призупинена у зв'язку зі зміною політичної влади в Україні. Гетьманським урядом робота комісії була поновлена. До її складу увійшли представники усіх ключових департаментів міністерства фінансів. Важливим було залучення до роботи науковців та представників інтелігенції, податкових інспекторів, які безпосередньо контактували з населенням під час стягнення податків. Діяльність комісії тривала до осені, міністерством фінансів планувалося видати збірник законів та розпоряджень, у якому було б опубліковано закони щодо кожного виду податків, коментарі й роз'яснення до них.

Механізм визначення ставок податків та його збору регулювався "Уставом про прями податки". За одиницю оподаткування державним поземельним податком визначалися селянські надільні та общинні землі, окрім казенних. Загальна площа десятин землі, що підлягала оподаткуванню, множилася на середню в губернії ставку податку з десятини землі, затверджену законодавчо. Сума податку, призначена міністром фінансів, розподілялася між повітами губернськими земськими зборами, відповідно кількості, цінності чи дохідності земель кожного повіту. Сума податків, призначена губернськими земськими зборами на повіт, ділила між селянськими общинами чи окремими землевласниками повітовими земськими управами на підставах, визначених повітовими земськими зборами для розкладки місцевих земських зборів [14, с. 2]. Виплата земського земельного збору регулювалась "Уставом про земські повинності". Згідно з законом, земські повинності відправлялися селянами або шляхом грошових зборів, або натурою по "нарядам и очередям" чи в іншому порядку. Земські повинності, які відбували селяни, поділялися на постійні, зазвичай, грошові збори і тимчасові, – встановлені на тимчасовий період. На відміну від державних податків, грошові земські збори мали місцеве призначення, оскільки зібрані кошти використовувалися на потреби губернії чи області [13, с. 129].

Механізм збору податків залишався також незмінним, однак це аж ніяк не означало, що робота з налагодження податкової системи не проводилася. За часів перебування при владі Гетьмана всіма податковими та фінансовими надходженнями опікувалося міністерство фінан-

сів Української Держави. На травень 1918 р. структура міністерства фінансів Української Держави складалася з таких відділів: кредитової канцелярії, державної скарбниці, фінансових палат, залізничних справ, простих податків, посередніх податків, митних зборів та комітетів з народної ощадності, державних банків й окремого корпусу прикордонної охорони [17, с. 5]. Стягнення поземельного податку належало до компетенції департаменту простих податків, який складався з центрального апарату та місцевих податкових органів. До складу якого входили: директор департаменту, його заступники, ревізори, начальники відділів, діловоди, скарбники, бухгалтери, канцелярські урядовці. Загальний штат центрального апарату налічував 113 працівників [18, с. 1]. Згідно з архівними даними, на червень 1918 р. на місцях у податкових органах працював 231 податковий інспектор і 68 їхніх помічників. Однак у планах гетьманської адміністрації цю кількість передбачалося збільшити. У серпні 1918 р. законами “Про установа розпису платні службовців податкової інспекції та про збільшення штатів посад при канцеляріях податкових інспекторів”, “Про штати Департаменту простих податків і Гербової Скарбниці” кількість помічників податкових інспекторів планувалося збільшити до 150, тобто на 82 особи. На місцях, крім податкових інспекторів та їхніх помічників, працювало 900 роз’їздних контролерів, 231 кур’єр і писар, штатну кількість яких з 1 вересня планувалося збільшити до 351 особи.

За цими ж законами утворювалися нові податкові дільниці. У Херсонській, Київській та Харківській губерніях їх передбачалося створити 33 у кожній, а у Катеринославській – 30, Полтавській – 29, Подільській, Черніпівській та Волинській по 20. Всього – 216 податкових дільниць [20, с. 18].

Збільшення кількості працівників податкового відомства яскраво свідчить про те, що влада ставилася до податкової системи як до головного джерела фінансових надходжень до державного бюджету. Податки збиралися податковими інспекторами, які призначали кандидатів на посади волосного збірщика. Діяльність останніх визначалася “Правилами про волосного збірщика”, прийнятими 17 червня 1917 р., постановою про доповнення “Правил про волосного збірщика”.

Прийнята постанова стосувалася деяких змін у механізмі призначення волосного збірщика. Відповідно до них, у тих податкових районах, у яких волосні збирачі не були призначені за порядком, вказаним у “Правилах про волосного збірщика”, упродовж двох днів після нового року податкові інспектори вносили обраних ними кандидатів на затвердження губернській земській управі. Усі витрати з виконання такими особами своїх службових обов’язків фінансувалися земською управою, доки ці видатки не були затверджені губернськими земськими зборами.

Істотним кроком у справі оподаткування став ухвалений Радою міністрів “Закон про скарбових зборчих та розсильних”, а також “Постанова про скарбових зборчих та розсильних на території Української Держави”. Цими нормативними документами визначалися повноваження скарбових збирачів, порядок їхньої роботи, сфера діяльності, розмір заробітної платні. Так, у “Постанові про скарбових зборчих та розсильних на території Української Держави”, що є додатком до “Закону про скарбових зборчих та розсильних” йшлося про те, що посади волосних збирачів встановлюються при міністерстві фінансів для стягування податків у містах та місцевостях, що не підлягали волосним земствам. У пункті 2 додатку вказувалося, що скарбові збирачі та розсильні призначалися та звільнялися керівником фінансової палати. У своїй діяльності скарбові збирачі та розсильні керуються вказівками керівника фінансової палати і податкових інспекторів.

До обов’язків скарбових збирачів, встановлених законом належало виконувати доручення розпорядчих установ про збирання податків, приймати гроші від платників податків і збирачів, та вчасно здавати їх у встановлені каси, а також вести грошові книги й складати рахунок. До обов’язків скарбового розсильного належало допомагати скарбовому збирачеві та виконувати доручення податкових установ. Цією ж постановою регулювався порядок діяльності скарбових збирачів та розсильних [10]. У цілому витрати департаменту простих податків становили 32 543 103 крб. на рік. У цю суму входили роз’їздні кошти, допомога службовцям департаменту, винагорода за конфісковане майно, що перейшло до державної скарбниці та інші видатки. У середньому на роботу департаменту витрачалося 12 % від прибутків департаменту [19, с. 4–5]. Для порівняння витрати департаменту посередніх податків складали 10 007 962 крб. або 1 % від прибутків департаменту [16, с. 100–102]. Це майже у 3,2 рази менше, ніж департаменту простих податків.

Крім податків у класичному розумінні, селяни змушені були виконувати й інші повинності. Однією з таких стала здача хліба державі, регламентована законом про "Передачу хліба урожаю 1918 р. державі" від 9 липня 1918 р. [15, с. 96]. Такий крок Ради міністрів був зроблений для того, щоб виконати зобов'язання перед країнами Четвертного союзу з забезпечення сільгоспродукцією. Відповідно до закону, зернові урожаю 1918 р., окрім кількості необхідної для потреб власника та його господарства, переходили у власність і держави й відчужувалися тільки державними продовольчими установами. Увесь хліб, що потрапляв у розпорядження держави, підлягав здачі за твердими цінами у визначений термін. У разі відмови здавати хліб за твердою ціною, державою проводилася ревізія із зниженням вартості на 30 % порівняно до твердих цін. Якщо у власників хліба знаходили приховані запаси продовольства, що підлягало ревізії, то їх вилучали зі зниженням на половину від твердої ціни. Також у законі вказувалося, що власник до здачі хліба державі повинен зберігати цей хліб за власний кошт і нести, пов'язані з цим зберіганням, витрати [22, с. 193]. Цей закон викликав невдоволення й обурення у селян. Фактично тверді ціни на хліб, встановлені урядом, були нижчі ринкових. Також на селян лягали витрати зі збереження хліба, а у разі його псування або знищення ще й кримінальна відповідальність перед гетьманською адміністрацією, а у гіршому випадку – перед німецьким військово-польовим судом.

За часів Гетьманату, як і у часи діяльності Центральної Ради, продовжувалася практика ревізій, контрибуцій та різного роду поборів, що набули законності з прийняттям деяких нормативно-правових документів. Насамперед Гетьман, за підтримку австрійсько-німецьких військ, погодився на прийняття низки умов командування. Однією з яких стало впровадження контрибуцій [21, с. 137]. У більшості випадків вони накладалися на селян за "різного роду революційні діяння", саботаж як проти австро-німецьких військ, так і проти гетьманської влади. Ставки контрибуцій у кожному випадку визначалися окремо. Часом вони сягали астрономічних сум, які для селян були непосильними і були важким тягарем.

Черговим кроком влади, що узаконував практику ревізій, став ухвалений Радою міністрів закон "Про наділення Губерніальних Старостів, та Столичного і Міських Отаманів права ревізії військового обмундирування та снаряження" [7]. Часто під визначення "військове майно та снаряження" потрапляли коні з селянських господарств. У більшості випадків ревізії, що здійснювалися в українському селі, у своїй основі не мали нормативно-правового забезпечення. Їхні ставки не були чіткими. Стягувалися вони переважно австрійськими та німецькими військовими адміністраціями, що фактично діяли паралельно з українською владою. Для забезпечення більш ефективного наповнення державного бюджету Рада міністрів прийняла постанову "Про перегляд губерніальних і повітових земських сміт", за якою ставки земських платежів за перше півріччя 1918 р. дорівнювали ставкам повного річного оподаткування 1917 р. [5]. Фактично ставки податків збільшилися вдвічі. Можна побачити, що, скасовуючи один податок, держава фактично компенсувала втрати підвищенням ставок іншого або вводила новий. Також постановою Ради міністрів від 13 вересня 1918 р. підвищувався відсотковий збір з промислової худоби та птиці терміном на 1 рік [8].

Значні видатки у бюджеті й зростання його дефіциту змусили уряд підвищити ставки за окремими простими податками. Так, за законом "Про підвищення окладу державного поземельного податку," його ставки підвищувалися вдвічі [9].

Таким чином, за часів діяльності Гетьманату оподаткування селянства суттєво не змінилося. За основу податкової системи було взято колишнє імперське законодавство, що було частково доповнене низкою законів та постанов, ухвалених урядом та затверджених Гетьманом. Деякі з них хоч і не безпосередньо, але все ж закріплювали різного роду грошові чи хлібні побори та повинності українського селянства. Особливістю цього періоду було те, що частина фіскальних дій в українському селі здійснювалась австро-німецьким військовим командуванням інколи всупереч української влади.

Список джерел та літератури

1. Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української держави, УССР (1917–1930 рр.) / П. П. Гай-Нижник. – К.: Цифра-друк, 2006.
2. Державний вісник. – 1918. – 16 травня.
3. Державний вісник. – 1918. – 31 травня.
4. Державний вісник. – 1918. – 16 червня.
5. Державний вісник. – 1918. – 20 червня.
6. Державний вісник. – 1918. – 19 липня.
7. Державний вісник. – 1918. – 6 вересня.
8. Державний вісник. – 1918. – 14 вересня.
9. Державний вісник. – 1918. – 3 жовтня.
10. Державний вісник. – 1918. – 8 жовтня.
11. Дорошенко Д. Історія України.

1917–1923 pp.: В 2 т. – Т. 1. – К.: Темпора, 2002. 12. Тимошук О. Охоронний апарат Української Держави [квітень – грудень 1918 р.] / О. В. Тимошук. – Харків: Видавництво Університету внутрішніх справ, 2000. – 462 с. 13. Устав Земських повинностей / Свод Уставов Российской Империи в XVI т. / Под ред. И. Д. Мордухай-Болтовского. – СПб., 1916. 14. Устав о прямых налогах / Свод Уставов Российской Империи в XVI т. / Под ред. И. Д. Мордухай-Болтовского. – СПб., 1916. 15. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр 6. 16. ЦДАВОВУ – Ф. 2199. – Оп. 1 – Спр. 118. 17. Там само. – Спр. 422. 18. Там само. – Оп. 3. – Спр. 11. 19. Там само. – Оп. 4 – Спр. 5. 20. Там само. – Оп. 6. – Спр. 4. 21. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр 106. 22. ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр 104.

Viktor Ivashchenko

TAX POLICY IN THE UKRAINIAN HETMAN VILLAGE (APRIL – NOVEMBER 1918): LEGAL ASPECTS

In the presented article an author decides the tax policy in the ukrainian village.

УДК 355.48 (477)

Віктор Уніят

ДИПЛОМАТИЧНА ТА ІСТОРИКО-ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ НИКИФОРА ГІРНЯКА

Досліджено дипломатичну та історико-публіцистичну діяльність Никифора Гірняка, показано її значення у боротьбі за незалежність України й у формуванні національної свідомості.

Роль Никифора Гірняка в історії України вивчена дуже поверхово. Хоча його статтями, працями при написанні монографій користувалися М. Лазарович, М. Литвин, В. Футулуйчук та інші знані історики не тільки сучасної України, а й діаспори, особу Н. Гірняка вони дослідили узагальнено. Це дослідження актуальне тим, що написане на використанні практично усіх праць автора, 125-річний ювілей якого святкуватиметься наступного року.

Никифора Гірняка (псевдоніми: Н. Граб, Незламний Граб, Ничипір Строгий-Іжаченко та ін.) після довголітнього замовчування цього імені в роки радянської влади, нині знають головним чином як військовика, громадського діяча, педагога. Набагато менше відомо про нього як історика та публіциста і зовсім мало – як дипломата. До речі, після закінчення гімназії у Коломиї в 1905 році, Н. Гірняк вивчав слов'янську й класичну філологію та історію Сходу Європи в університетах у Львові та Відні [10, с. 1].

Уже у серпні-вересні 1914 р., після вибуху Першої світової війни, він, перебуваючи у Страбичеві, планував загальну мобілізацію українців. Як згадував М. Угрин-Безгрішний: "Др. Никифор Гірняк сидить тихо на пошті у Страбичеві й телефоном навіть не відкриває нам своїх планів про загальну мобілізацію українців, що радо вдягаються в мундир" [23, с. 110]. Як писав Н. Гірняк: "Наші знайомства й дружба з чужинцями та пропаганда української справи між ними мали випадковий характер. Робило це саме життя. Але воно було немаловажним доповненням тієї пропагандивної праці, яку вели наші політичні організації у краєвій та закордонній пресі" [28, арк. 29].

Під впливом концертів стрілецького хору в Мукачівській церкві стрільцями зацікавилися угорські кола. У червні 1915 р. до команди коша УСС звернувся Мукачівський комітет пань Червоного Хреста – з проханням дозволити стрілецькому хорові взяти участь у концерті в Мукачеві на користь Червоного Хреста. На цьому концерті хор УСС здобув визнання і популярність, а національна справа українців викликала зацікавлення серед угорців. При від'їзді коша до Галичини 5 липня 1915 р. на вокзалі в Мукачеві делегація згаданого комітету, проводжаючи

стрільців, прив'язала до стрілецького прапора дві шовкові стрічки в українських і угорських національних кольорах та велику китицю квітів [28, арк. 27].

Н. Гірняк згадував, що: "Наше політичне життя вимагало в цих роках тісного контакту нашого політичного проводу, який перебував тоді у Відні з краєм. Тому я на прохання наших політичних організацій (Загальної Української Ради, Української Боевої Управи і Союзу Визволення України) з якими я перебував у постійному контакті, організував постійну кур'єрську службу стрільців між краєм і Віднем" [10, с. 3].

Цікавим проявом впливу стрільців на чужинців, із якими вони мали стосунки, стали дружні взаємини угорця, полковника Ґези фон Вараді з Леґіоном УСС. Він був командантом вишкільних груп корпусу Гофмана, тож упродовж серпня 1915 р. – березня 1917 р. виконував нагляд над вишколом новобранців УСС. Навесні 1916 року Н. Гірняк запросив Ґ. Вараді на вечерю, у якій, як відзначав у спогадах Н. Гірняк, "...ми широко розговорилися про політичні відносини в Австрії. Вараді був ворожо налаштований проти Австрії". Під час розмови він заявив Н. Гірнякові, що угорці після війни воюватимуть із Австрією і жадають для себе більших прав, маючи серйозні претензії до Австрії. Ця розмова закінчилася запевненням Ґ. Вараді, що він відстоюватиме інтереси Леґіону УСС. І згодом це підтвердив. Від часу виходу першого числа угорського журналу "Українія", присвяченого українським питанням, Ґ. Вараді підтримував постійний зв'язок із його редактором доктором Ґяддором Стріпським і не раз нагадував Н. Гірнякові, про надсилання матеріалів про Леґіон УСС. Після виїзду Ґ. Вараді у березні 1917 р. до Будапешта Н. Гірняк тривалий час із ним листувався [28, арк. 71].

Для формування патріотичних почуттів особового складу, Н. Гірняк часто ініціював проведення урочистих заходів із нагоди державних свят або відзначенню визначних подій. Так, на честь проголошення в Києві Третього Універсалу Центральної Ради 7 (20) листопада 1917 р. й утворення УНР у Пісочній, у якій дислокувався кіш Леґіону УСС й були зосереджені усі січові частини, спорудили тріумфальну арку, прикрашену національними прапорами і лозунгом "Хай живе Українська Народна Республіка!" [11, с. 66].

10 вересня 1917 р. у Львові під час святкового привітання митрополита Андрея Шептицького, який повернувся з російського полону, полковник Казимир Гужковський познайомив Н. Гірняка з архикнязем Вільгельмом (Василем Вишиваним). Габсбургський двір у Відні делегував Вільгельма з офіційним привітальним словом, він жваво цікавився українськими політичними та військовими справами й відтоді постійно контактував у політичних справах із Н. Гірняком та митрополитом, а військову формуцію галичан – Леґіон УСС – часто захищав і позитивно впливав на настрої стрілецтва [28, арк. 68].

Від осені 1917 р. Вільгельм та отаман Леґіону УСС Н. Гірняк неодноразово обговорювали становище України – як у листах, так і під час приїздів останнього до Кадлубинська, де була дислокована частина, у якій служив Вільгельм. Особливо активно тривало листування між ерцгерцогом та Н. Гірняком під час мирних переговорів у Брест-Литовському. Архикнязь листувався з міністром закордонних справ, графом О. Черніном, який очолював австро-угорську делегацію на мирних перемовинах, і зустрічався з ним, контактував із Н. Гірняком та українськими політичними діячами, інформуючи про настрої австрійської делегації [28, арк. 99].

Під час мирних переговорів у Бресті (нині – Республіка Білорусь) Н. Гірняк організував зв'язок із політичним проводом Галичини (ЗУНР), і представниками УНР та доклав зусиль до передачі їм проекту статуту й ординації Галичини як окремого коронного краю в Австрії [29, арк. 125; 10, с. 3].

У результаті чого О. Чернін 1 лютого 1918 р. від імені Центральних держав заявив про визнання Української Народної Республіки суверенною державою, а 9 лютого 1918 р. підписав Берестейський мир із УНР, а також уклав таємну угоду з українською делегацією про поділ Галичини на польську й українську частини та об'єднання Східної Галичини і Буковини в окремий коронний край.

Від квітня 1918 року, після того, як Україну захопили армії Центральних держав, Н. Гірняк підтримував постійний зв'язок із командою корпусу Січових Стрільців у Києві, а після гетьманського перевороту, коли Січові Стрільці готували повстання проти гетьмана П. Скоропадського, Н. Гірняк на прохання команди Січових Стрільців відсилав до Білої Церкви старшин і підстаршин УСС, як організаторів та інструкторів з бойового вишколу [28, арк. 131].

Після гетьманського перевороту в Н. Гірняка визрів план: "...Негайно їхати до Києва і впливати на Січових Стрільців, щоби вони погодилися служити при гетьманові, всякими способами примушували його до ведення самостійницької української політики, окружили його

розвідкою та не допускали до нього чорносотенних елементів, а в разі потреби усунули гетьмана та віддали владу в руки легітимних представників українського народу". Про цей намір Н. Гірняк повідомив Осипа Назарука, і, коли він схвалив його, вони виїхали до Києва. У Жмеринці О. Назарук запропонував Н. Гірнякові вступити до Одеси. В Одесі Н. Гірняк та О. Назарук зустріли в українському клубі О. Темницького, який познайомив їх із одеськими політиками і запросив на нараду. Під час якої у них визрів намір проголосити архикнязя Вільгельма гетьманом України – як альтернативу П. Скоропадському, але керівництво УСС вважало такий план шкідливим для України і нереальним: Німеччина не могла на це погодитись, і це могло б спричинити збройне протистояння, а Україна могла опинитись у стані братовбивчої війни.

У відповідь Н. Гірняк дав вичерпну інформацію про архикнязя Вільгельма, з яким майже рік підтримував тісні взаємини. Щодо кандидатури архикнязя на посаду гетьмана України, то Н. Гірняк зауважував, що хоч як симпатична всім усусусам і загалом українцям Галичини особа архикнязя Вільгельма, є сумніви, чи вдасться провести його кандидатуру проти волі командування німецької армії, яке привело до влади П. Скоропадського. Осип Назарук, розповівши про ставлення Німеччини до Австрії, наголосив, що Німеччина ніколи не погодиться на кандидатуру архикнязя Вільгельма, і що навіть австро-угорська армія під натиском німецької, напевно ворожо сприйме цю кандидатуру.

У Олександрівську на запит Н. Гірняка та О. Назарука до Вільгельма стосовно висування його кандидатури на посаду гетьмана, архикнязь відповів, що він ніколи не думав про якусь кар'єру в Україні, але щиро полюбив український народ, сам почувався українцем і не відмовиться від гетьманської булави, якщо на це буде воля всього українського народу.

У Києві про такий крок Н. Гірняк й О. Назарук повідомили провідників Січових Стрільців: Є. Коновальця, А. Мельника, Р. Сушка, В. Дідушка та ін. Під час розмови з представниками київського стрілецьтва, Н. Гірняк та О. Назарук переконалися, що план Н. Гірняка щодо служби при гетьманові П. Скоропадському вже неактуальний, оскільки умови роззброєння січовиків, які висловили німці, були надто принизливими для українців.

Над проектом одеситів запропонувати архикнязя Вільгельма як гетьмана України проти П. Скоропадського відбулася нарада, в котрій узяли участь Н. Гірняк та О. Назарук, старшини Січових Стрільців, представники партій С. Д. і С. Р. з Києва й Одеси. На нараді було прийняте рішення не висувати кандидатуру архикнязя Вільгельма з огляду на можливу небезпеку для внутрішнього становища України. Після неї Н. Гірняк та О. Назарук повернулися в Галичину. О. Маковей поїхав до Львова, а Н. Гірняк – до коша УСС в Пісочну. Як згадував Н. Гірняк: "Незадовго почув я, що у Львові відбулося таємне засідання Народного комітету, на якому засудили мене й доктора О. Назарука, як таких, що, висуваючи кандидатуру архикнязя Вільгельма на другого гетьмана України, кидаємо Україну в небезпеку братовбивчої війни. Тим часом між стрілецтвом зчинився великий шум. Стрільці і старшини УСС зверталися до мене із запитанням про цю справу, і я приватно давав їм інформацію" [28, арк. 137].

Зростання популярності Вільгельма Габсбурга викликало занепокоєння П. Скоропадського. У спогадах він зазначав, що неодноразово отримував агентурні відомості, згідно з якими ерцгерцог Вільгельм за допомогою свого оточення, "особливо якогось полковника, веде посилену агітацію на свою користь з метою бути гетьманом", що емісари В. Вишиваного (йдеться, очевидно, про Н. Гірняка та О. Назарука – *авт.*) "роз'їжджали по Україні..."

Згадуючи цей період, Н. Гірняк наголосив, що "політичний характер організації УССів вимагав планового ведення політичної усвідомленої праці серед Стрільцтва... Стрілець повинен був добре знати історію рідного народу та його змагання до волі у минулому й сучасному" [11, с. 24].

Добре організована й керована виховна робота, яку здійснювало командування, зокрема Н. Гірняк, пресова квартира, культурно-освітні інституції Легіону та військовий вишкіл особового складу, дали прекрасні результати, послужили взірцем для розгортання військово-патріотичного виховання вояків Української Галицької Армії [11, с. 7].

Про кіш УСС і працю окремих стрільців Н. Гірняк розміщував при різних нагодах спогади у газетах "Діло", "Новий час", Літописі Червоної Калини, Альманасі УСС і Календарях Червоної Калини.

Об'ємну працю про організаційне життя коша, свою громадську роботу Н. Гірняк написав у 1935–1938 рр. на підставі багатой збірки актів і документів, що збереглись у нього. На засіданні історичної секції НТШ цю працю оцінили як важливий історичний вклад "із першої руки", й у вересні 1939 р. НТШ мало розпочати її друк. Друга світова війна унеможливила реалізацію цього

проекту. Ось як написав про це Н. Гірняк: "По першій світовій війні залишилось в мене приблизно 1000 чисел актів, документів, записок, листів та інших матеріалів з років моєї праці в Коші УССів; окрім того, небіж Гриця Коссака, Зенон, передав мені в 1929 році багато архівних матеріалів свого дядька для використання перед здачею в Архів НТШ" [11, с. 7; 10, с. 3; 29, арк. 26].

Наближення розпаду Австро-Угорської монархії і небажання її правлячих кіл утворити зі Східної Галичини й Буковини автономний край, змусили західноукраїнських політиків та військових вдатися до превентивних заходів для запобігання утвердженню польської влади на українській етнічній території. Після переїзду коша УСС із України на Буковину (м. Вижниця) у вересні 1918 р. Н. Гірняк став членом таємного військового комітету у Львові й підготував переворот на Косівщині, з цією метою скеровуючи старшин і підстаршин УСС у різні населені пункти Галичини [28, арк. 141–142].

Згодом Н. Гірняк – активний учасник Листопадової національно-демократичної революції у Галичині 1918 р. Був комендантом Тернопільської військової округи, потім – мобілізаційним референтом військового міністерства Західно-Української Народної Республіки (1918–1919 рр.) [15, с. 185]. Восени 1919 р., з переходом УГА й уряду ЗУНР за Збруч, Н. Гірняка призначили начальником мобілізаційного відділу Головного управління генштабу армії Української Народної Республіки.

На початку вересня 1919 р. архикнязь Вільгельм, який прибув до Кам'янця-Подільського, у якому отримав звання полковника армії УНР й призначення начальником відділу закордонних зв'язків Головного управління генерального штабу, за порадою Н. Гірняка розпочав формування мережі військових шкіл для армії УНР і залучення з цією метою військових місій низки держав Західної Європи [13, с. 47].

Отже, активна громадсько-просвітня діяльність Никифора Гірняка в УСС не минула безслідно. Навіть внук імператора Франца-Йосифа I Габсбург-Лотрінген Вільгельм-Франц під час Першої світової війни ще більше перейнявся справою української державності, став палким прибічником українського стрілецтва й під час перебування в грудні 1918 р. в м. Бучач написав Н. Гірнякові про бажання прислужитись українській справі.

Саме під час комендантування у Тернополі Н. Гірняк дозволив євреям організувати власну сотню міліції, з котрої згодом постав Єврейський пробойовий курінь у Першому корпусі УГА (чи не єдиний випадок в історії України, коли євреї, згуртувавшись у військову одиницю, воювали в лавах української армії – *авт.*) [15, с. 190, 194].

Після виїзду частини уряду УНР до Польщі, Н. Гірняк вирішив не покидати армію та з доктором І. Макухом вирушив до місця постою начальної команди УГА. Дорогою вони зупинились у в м. Хмільнику (нині – Вінницька обл.), де були обрані до крайової ради, а згодом – і до ради Республіки [12, с. 4].

У половині грудня 1919 р. Н. Гірняк прибув до Вінниці, де розташувалася начальна команда УГА. У 1920 р. він очолював ревком Української Галицької Армії у Вінниці, сприяв укладенню угоди з командуванням радянської 12-ї армії про збереження УГА і про спільну боротьбу проти польського війська [12, с. 14–15].

У грудні 1919 р., коли начальна команда УГА разом із частиною вояків УГА вирушила з денікінцями на південь, відступаючи перед більшовиками, коли понад 17 тисяч стрільців УГА лежали у Вінниці й довколишніх районах, заражені тифом, поранені, коли поляки наступали з північного заходу, а більшовики – з північного сходу, коли керівні кадри ЗУНР і УНР вибиралися на еміграцію, – Н. Гірняк відхилив запропоновану йому можливість виїзду через Румунію до Відня і залишився рятувати й ділити долю спаралізованої УГА. Серед останніх спалахів великої визвольної війни, в постійній зустрічі зі смертю група старшин УГА-ЧУГА на чолі з Н. Гірняком робила все, щоб урятувати у вигляді цієї армії українську незалежну збройну силу [12, с. 113].

Як згадував очевидець та учасник подій М. Курах: "Сама ідея договору з більшовиками не була злою, вона могла дати добрі наслідки, бо давала нам можливість врятувати тисячі (близько 17 тисяч) нашого хворого вояцтва, врятувати цілість армії, виграти на час і підготуватись до дальшої боротьби... Завдяки старанням Н. Гірняка врятовано тисячі нашого хворого вояцтва, врятовано сотні наших старшин, які напевно знайшли свою смерть у підвалах ЧК" [19, с. 78].

До часу виїзду начальної команди УГА з Вінниці за дорученням таємної колеґії старшин Н. Гірняк вів переговори з головою Подільського губпарткому КП(б)У А. Хвилею про подробиці союзного договору з більшовиками. Коли ж начальна команда, а з нею й колеґія старшин виї-

хали з рештками стрільців на південь, у район Балти, тоді zorganizувався у Вінниці старшин революційний комітет УГА. До його складу спочатку належали: Г. Давид – голова, Н. Гірняк – заступник голови, І. Курах, М. Опока, О. Паліїв, М. Козоріс, А. Музичка, Ф. Кондрацький, М. Дідуник, М. Балицький, В. Чайківський і М. Угрин-Безгрішний. Склад комітету постійно змінювався. Як згадував Н. Гірняк: "Давид відійшов через сипняк, натомість кооптовано бунчужних Петра Малишевського та Івана Васькова. Згодом прийнято до цього ревкому голову Колеїї старшин Ст. Шухевича (після його видужанні зі сипняка), І. Рогульського. Працював на початку в нас чотар Ол. Гачкевич, але він відійшов пізніше. Під контролем Вінницького ревкому були всі частини УГА з установами (коморами й лічницями), які залишилися в районі Вінниця-Хмельник-Жмеринка-Браїлів-Гнівань-Вороновичі-Немирів і далі на схід" [12, с. 14].

31 грудня 1919 р. представники Вінницького ревкому й усіх революційних угруповань України зібралися на останню нараду з метою підписання згаданого договору. Від ревкому прибули: Г. Давид, Н. Гірняк, Курах, Опока й М. Балицький. Від революційних: Андрій Хвиля від КП(б)У, Ковтунович і М. Коляда від партії боротьбистів, Власов від партії російських лівих есерів. Узгодивши думки, всі зібрані підписали союзний договір: "1) Українська Галицька Армія припиняє свій відступ на південь, зриває союз з військом білого генерала Денікіна, проголошує себе Червоною Українською Галицькою Армією й приєднується до революційної Армії РСФСР; 2) ЧУГА задержує своє військове майно й дотеперішню форму організації; 3) По вилікуванні хворих і реорганізації ЧУГА буде включена в Червону Армію як автономна військова формація і буде боротися на протипольському фронті за визволення Галичини від польських займанців; 4) ЧУГА не може бути вжита проти військ УНР, ні проти українських повстанчих загонів; 5) В цілі відпочинку й реорганізації ЧУГА зосереджується в районі Вінниці; 6) Командування Червоної Армії РСФСР забезпечує ЧУГА харчами, ліками й санітарним персоналом, а по реорганізації – воєнним матеріалом; 7) Не бажаючи бути предметом спору між поодинокими революційними угрупованнями України, ЧУГА організує свою власну комуністичну партію і її членами обсаджує всі політичні становища в ній; 8) Цей договір підписують представники ревкому і всіх політичних угруповань України. 9) Цей договір стає правосильним з хвилиною його ратифікації урядом України та центральними комітетами всіх революційних угруповань України" [12, с. 14].

Перед закінченням зборів у залі з'явився Є. Коханенко, який у ті дні організовував Галицьку комуністичну партію. Йому доручили також підписати договір від імені партії.

Після підписання договору, Н. Гірняк попросив А. Хвилю подбати про те, щоб командування 12-ї армії повідомило свої частини про укладення союзу УГА з більшовиками та щоб червоноармійці, вступаючи в район розташування галицьких частин, зустрічали їх як союзників. Згодом Н. Гірняк відзначав, що: "На ній (нараді) команда цієї армії й реввійськрада (Муралов, Затонський та Аралов) прийняли до відома договір, а також обговорили інші важливіші питання" [12, с. 15; 20, с. 13].

Після ліквідації Вінницького ревкому, Н. Гірняк був головою Галицької секції політвідділу 44-ї червоної дивізії, до якої належали УСС. У травні 1920 р. як делегат бригади УСС брав участь у Четвертому Всеукраїнському з'їзді рад у Харкові. Там із допомогою колишніх усусів та комісара М. Кручинського зумів домогтися реабілітації та припинення червоного терору проти галичан, що його провадили більшовики після подій на фронті у квітні 1920 року [11, с. 4–5].

Під час наступу Червоної армії на Польщу Н. Гірняка прикріпили до штабу 14-ї армії, що наступала на Галичину. У Тернополі 15 липня 1920 р. Галревкомом під час походу Червоної армії на західноукраїнські землі проголосив Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку (ГСРР). Галревком виконував функції уряду ГСРР, очолював його В. Затонський. ГСРР формально проіснувала до кінця вересня 1920 р., коли польські війська знову окупували Східну Галичину. У Тернополі повітовий комісар Ф. Замора попросив Н. Гірняка допомогти при організації сільревкомів.

Про цей період в історії України Н. Гірняк також залишив детальні спогади у книзі "Останній акт трагедії Української Галицької Армії". Зокрема, він акцентував на тому, що: "Наші мемуаристи, що перебували у той час у Галичині й бачили політику большевиків, одно згідно стверджують, що ГСРР належить до найчорнішої доби нашої визвольної війни після падіння московського царату й австрійської монархії. Влада большевиків позначилася безладдям, насильствами й грабунками" [11, с. 104]. Після поразки національно-визвольних змагань та демобілізації багато галичан залишилися в радянській Україні.

Упродовж зими 1920–1921 рр. Н. Гірняк мешкав на квартирі в С. Тобілевичевої у Києві, працював тут у гувбідділі народної освіти, брав участь у роботі III конгресу Комінтерну в Москві (1921 р.). У половині 1921 р. перебрався за кордон до Праги. Влітку того ж року повернувся до Тернополя [24, с. 235].

Після підписання Ризького миру, Н. Гірняк констатував: "Як у другій половині 17 ст. в Андрусові, так у 1920 р. в Ризі обидва найближчі сусіди й найближчих вороги України розривають її живе тіло... Обидва ці вороги України, засліплені імперіалізмом, топлять у крові зрив нашого народу до волі" [11, с. 105].

Після приходу більшовиків Н. Гірняк у 1939 р. переїхав до Сянока (Польща), де у 1940 р. був інспектором народних шкіл Сяноцької округи [12, с. 82]. Згодом працював шкільним референтом в Українському центральному комітеті (УЦК) у Кракові (1940–1941 рр.).

У 1944 р. він проживав у Лінці, де організував гімназію для юнаків, яких німці насильно мобілізували до військ протиповітряної оборони. Восени 1945 року з Лінцу Н. Гірняк переїхав до Ляндека, а згодом до Форальберґа. У таборі для переміщених осіб у Ляндеку він організував пластову станицю. Головна пластова команда призначила його крайовим командантом на Австрію. Він проявив себе як умілий організатор, створюючи пластові станиці: в Інсбруці, Зальцбурзі, Форальберзі, Граці, Ляндеку [24, с. 236].

У 1947 р. Н. Гірняк переїхав із Австрії до Мітенвальда в Баварії, де був генеральним секретарем Центрального представництва української еміграції в Німеччині та першим головою Братства УСС.

"Покійний був улюблений загально як старшина УСС, як виховник молоді і провідник Пласту. В 1947 р. в українському таборі Регенсбурзі, Покійний, як голова Братства УСС, передав український прапор пластовому куреневі "Червона Калина", як символ перебрання традицій УСС нашим Пластом. Це була надзвичайно зворушлива хвилина, коли д-р Н. Гірняк, після дуже сильної промови, вручав прапор хорунжому пластового куреня "Червона Калина" на знак, що традиції УСС перебрав Пласт [17, с. 12].

Від осені 1949 року Н. Гірняк – у США, був почесним членом Об'єднання колишніх вояків Української армії, пластун-сеньйор Пласту, член кількох громадських організацій [11, с. 131]. Оpubлікував у періодиці статті на тему національно-визвольних змагань, автор видань "Організація і духовний ріст Українських Січових Стрільців" (Філадельфія, 1955 р.), "Полковник Василь Вишиваний" (Вінніпег, 1956 р.), "Останній акт трагедії Української Галицької Армії" (Нью-Йорк, 1959 р.). Організував і очолював видавничу кооперативу "Червона Калина" [19, с. 79].

Н. Гірняк – автор також дуже цінних історичних спогадів зокрема, таких, як: "Австрійські та німецькі генерали й дипломати про Василя Вишиваного" (опубліковано у 1962 р. в органі військово-політичної думки Крайової управи Братства колишніх вояків 1 УД УНА в Німеччині "Вісті"), "Кіш УСС" (Українські Січові Стрільці. 1914–1920. – Львів (перевидання), 1991, "Львів у воєнних роках. 1914–1918" (Наш Львів: Ювілейний збірник. 1252–1952. – Нью-Йорк, 1953), "Моя праця в "Рідній Школі" в 1922–1939 і 1941–1944" та "48 днів на чолі Тернопільської військової округи" (Шляхами Золотого Поділля: Регіональний історично-мемуарний збірник Тернопільщини. Т. 1. 2-е видання комітету "Тернопільщина". – Філадельфія, 1983), "3 листів полк. Дмитра Вітовського: Матеріали до історії Легіону УСС" (Літопис Червоної Калини, 1937), "Дмитро Вітовський" (За волю України: Історичний збірник УСС. 1914–1964. – Нью-Йорк, 1967), "Сотник УСС Дмитро Вітовський на Волині: У світлі його листів до Кошового УСС (Новий Час. – 1934. – 10 вересня), "Січовий Кіш" (Діло. – 1916. – 23 квітня) та багатьох інших.

28 листопада 1953 року Н. Гірняк від імені Української католицької школи ім. св. Миколая та інших шкіл у м. Пассейк звернувся до редакції "Ілюстрованої Енциклопедії Компотна" у Чикаґо з протестом, зокрема: "Панове, у 14-у томі, ст. 233 вашої Енциклопедії під гаслом "Україна" подані відомості про український народ і його край, що не відповідають дійсності. Українці є окремим від росіян (москалів) народом, з власною мовою, історією та культурою, старшою на 400 літ від московської..." [5]. Копію листа передала В. Уніяту дочка Н. Гірняка Люба Чолган.

Помер Н. Гірняк від невиліковної хвороби (рак) 4 березня 1962 р. в м. Кліфтон (шт. Нью-Джерсі), похований 8 березня 1962 р. на цвинтарі Факс Чейз у м. Філадельфія [1; 18; 19; 21].

Свідченням значення для української історії особи Никифора Гірняка стала участь у похоронах Президента УНР в екзилі Степана Витвицького, а також численної делегації парохій та священників зі США, Канади й інших держав, старшин і побратимів Братства УСС, репрезентативів військових організацій визвольних змагань, членів краєвої Пластової ради, педагогів "Рідної школи", учнів. Серед побратимів – Р. Купчинський, В. Білозор, А. Кіпчак, В. Галан, М. Курах,

представники: УККА – М. Стефанів, УВАН – Ю. Лавриненко, ОУН – Т. Бак-Бойчук, голова управи ОДВУ – В. Різник, Пласту – Л. Бачинський, В. Мочула та ін. Спогади у пресі вмістили С. Ріпецький, Д. Микитюк, Буцманюк та ін. [22].

Отже, дипломатична та надзвичайно багата історико-публіцистична діяльність Никифора Гірняка скеровувалися на здобуття незалежності України, формування національної свідомості, виховання в душі патріотизму, вірності ЗУНР, українському народові.

Список використаних джерел

1. Білозор В. "Чуєш, брате мій...": (Жмут споминів замість квітів на могилу бл. п. Отамана УСС д-ра Никифора Гірняка). / Володимир Білозор // Свобода. Український щоденник. Джерзі Сіті і Нью-Йорк. – 24 квітня 1962.
2. Гірняк Н. Австрійські та німецькі генерали й дипломати про Василя Вишиваного. / Никифор Гірняк // Вісті. Орган військово-політичної думки Крайової управи Братства колишніх вояків 1 УД – УНА в Німеччині. – 1962. – Червень. – С. 64–66.
3. Гірняк Н. Дмитро Вітовський / За волю України: Історичний збірник УСС. 1914–1964 / Никифор Гірняк // За ред. С. Ріпецького. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1967. – С. 262–266.
4. Гірняк Н. До всіх Станиць Братства УСС на скитальщині / Останній лист отамана Гірняка. До преси подав Е. Кігічак). / Никифор Гірняк // Українське Слово. – Буенос-Айрес. – 1962. – 8 квітня.
5. Гірняк Н. До редакції "Ілюстрованої Енциклопедії Комптона" (Лист) – Пассейк. – 28 листопада 1953.
6. Гірняк Н. 3 листів полк. Дмитра Вітовського (Матеріали до історії Легіону УСС) / Никифор Гірняк // Літопис Червоної Калини. – 1937. – № 2. – С. 4–8; № 3. – С. 9–11; № 4. – С. 15–17; № 5. – С. 13–15.
7. Гірняк Н. Кіш УСС. Українські Січові Стрільці. 1914–1920 / Никифор Гірняк // Під ред. Б. Гнаткевича (Репринт. відтворення вид. 1935 р.) – Л.: Слово, 1991. – С. 103–112.
8. Гірняк Н. Львів у воєнних роках. 1914–1918 / Никифор Гірняк // Наш Львів: Ювілейний збірник. 1252–1952. – Нью-Йорк: Червона Калина 1953. – С. 137–143.
9. Гірняк Н. Моя праця в "Рідній Школі" в 1922–1939 і 1941–1944. – Шляхами Золотого Поділля: Регіональний історично-мемуарний збірник Тернопільщини. Т. 1. 2-е видання комітету "Тернопільщина". / Никифор Гірняк – Філадельфія. – 1983. – С. 161–168.
10. Гірняк Н. Опис життя. – Рукопис передала В. Уніатові дочка Н. Гірняка Л. Чолган. – 3 с.
11. Гірняк Н. Організація і духовий ріст Українських Січових Стрільців. / Никифор Гірняк – Філадельфія: Америка, 1955. – 84 с.
12. Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії. / Никифор Гірняк – США: УВВІ, 1959 – 115 с.
13. Гірняк Н. Полковник Василь Вишиваний. / Никифор Гірняк – Вінніпег. Вид.: хор. УСС Д. Микитюк. – 1956. – 72 с.
14. Гірняк Н. Січовий Кіш // Діло. – 23 квітня 1916.
15. Гірняк Н. 48 днів на чолі Тернопільської військової округи. – Шляхами Золотого Поділля: Регіональний історично-мемуарний збірник Тернопільщини. Т. 1. 2-е видання комітету "Тернопільщина". / Никифор Гірняк – Філадельфія. – 1983. – С. 185–194.
16. Гірняк Н. Сотник УСС Дмитро Вітовський на Волині: У світлі його листів до Кошового УСС // Новий час. – 10 вересня 1934.
17. І. Д. Червона Калина похилилася... – Овид. Horizon (США) / Ред. М. Денисюк. – 1962. – Ч. 2 (121). – April–June. – С. 10–12.
18. "Засумуй, трембіто, та по всьому світу...": [Некролог Станиці Братства УСС у Чикаго] // Українське життя. – 10 березня 1962.
19. Курах М. Отаман УСС д-р Никифор Гірняк: Замість некрологу / Михайло Курах // Вісті. Орган військово-політичної думки Крайової управи Братства колишніх вояків 1 УД – УНА в Німеччині. – 1962. – Червень. – Ч. 106. – С. 78–79.
20. Літопис Червоної Калини. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії (1919–1920) – 1992. – С. 13–21.
21. М. Г. Пам'яті незабутнього вчителя сл. п. д-ра Никифора Гірняка. // Свобода. Український щоденник. Джерзі Сіті і Нью-Йорк. – 24 квітня 1962.
22. Подяка дружини, дітей, внуків та родини Гірняків // Свобода. Український щоденник. Джерзі Сіті і Нью-Йорк. – 25 квітня 1962.
23. Угрин-Безгрішний М. Нарис історії "Українських січових стрільців". Ч. 1. / Микола Угрин-Безгрішний – Рогатин–Львів–Київ: Журавлі, 1923. – 128 с.
24. Уніят В. Просвітня діяльність Никифора Гірняка // Матеріали Міжнародної наукової конференції "Просвіта" в національно-культурному житті українського народу" (до 140-річчя з часу заснування) / За заг. ред. І. Зуляка. – Т.: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 234–237.
25. Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі. До сторіччя заснування. 1898–1998. / За ред. С. Яреми. – Тернопіль; Львів, 1998. – 736 с.
26. Державний архів Тернопільської області. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 65.
27. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4097 – Оп. 1. – Спр. 1.
28. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАУ у Львові). – Ф. 353. – Оп. 1. – Спр. 7.
29. ЦДАУ у Львові. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 234.

Victor Uniyat

THE DIPLOMATIC AND HISTORICAL-PUBLICISTIC ACTIVITY OF NYKYFOR HIRNYAK

It is investigated diplomatic and historical-publicistic activity of Nykyfor Hirnyak, it is shown it's importance in the struggle for Ukrainian independence and in the formation of the national consciousness.

УДК 94(477)

Олексій Сухий

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ: СТОРІНКИ ПОЛІТИЧНОЇ БІОГРАФІЇ

У статті досліджено окремі аспекти політичної біографії Михайла Лозинського.

В українську суспільну думку першої третини ХХ століття Михайло Лозинський увійшов як відомий політичний діяч, науковець, публіцист і перекладач.

М. Лозинський народився 30 липня 1880 р. у с. Бабині Калуського повіту (нині с. Бабин-Зарічний Калуського району Івано-Франківської області). Після закінчення академічної гімназії 1900 р. вступив на юридичний факультет Львівського університету. У 1901–1903 рр. М. Лозинський навчався на юридичному факультеті Віденського університету, згодом разом з дружиною жив у Цюріху (Швейцарія). Відсутність засобів для існування змусила подружжя повернутися до Львова, де М. Лозинський працював як журналіст, літератор, перекладач. Він став знаним публіцистом, зокрема довголітнім членом редакції щоденної газети "Діло" у Львові, співробітником часописів "Гасло" у Чернівцях, "Громадська думка", "Рада" у Києві та ін.

Крах Австро-Угорщини восени 1918 р., проголошення ЗУНР, початок польсько-української війни змусили його залишити становище стороннього (хоч і зацікавленого) спостерігача і поринути у вир подій. На початку листопада 1918 р. М. Лозинського кооптовано до складу Української Національної Ради (Унради).

Поразкою молодої Української держави та її армії завершилася битва за Львів, що означала завершення першої фази українсько-польської війни. Причини поразки М. Лозинський пов'язував з тим, що "не було в нас справжніх революційних провідників", щоб зрозуміти: "тепер місце політичної боротьби займає війна – війна на життя або смерть" [1, с. 83]. Невміло були використані також Українські січові стрільці, керівництво яких вступило у переговорний процес з поляками, втрачаючи при цьому ініціативу. Не було проведено загальної мобілізації і озброєння українського населення, бо не було чіткого плану ведення бойових дій [2, с. 13]. Втрата Львова означала втрату українцями політичної і військової ініціативи в ході війни. Водночас це був час нового етапу становлення Галицької армії, формування її з'єднань по всій довжині польсько-українського фронту та активного ведення переговорів, учасниками яких стали діячі ЗУНР і УНР та представники Польщі й західних держав.

У лютому 1919 р. М. Лозинський як член української делегації брав участь у переговорах з місією Антанти на чолі з генералом Ж. Бартелемі, яка запропонувала воюючим сторонам перемир'я.

22 лютого 1919 р. переговори розпочалися у містечку Ходорові за участю голови уряду ЗУНР С. Голубовича, командувача УГА генерала М. Омеляновича-Павленка. До складу місії Антанти входили також англійський генерал Картон, американський професор Лорд, італійський майор Стабіле. Вони підписали перемир'я, яке набуло чинності 25 лютого 1919 р. Згодом переговори з представниками Антанти продовжувались у Львові. Генерал Ж. Бартелемі вніс пропозицію щодо демаркаційної лінії. Українські війська повинні були відійти на схід на лінію вздовж річки Буг, до поляків відходили Львівський, Перемишлянський, Бібрський повіти, а далі кордон проходив по річці Стрий, включаючи Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн [1, с. 101]. Як зазначав М. Лозинський, це було "одностороннім диктатом, який комісія на основі порозуміння з поляками рішила накинути українцям" [3, с. 81]. За дорученням Є. Петрушевича

делегатія ЗУНР відкинула претензії польської сторони на галицькі землі і визначила тільки лінію кордону вздовж Сяну. У зв'язку з розбіжністю позицій сторін переговори припинилися.

27 лютого 1919 р. до Ходорова прибув Головний отаман, голова Директорії УНР Симон Петлюра. Запрошений до Галичини представниками Антанти, він наполегливо пропонував Є. Петрушевичу і М. Омеляновичу-Павленку укласти мир з поляками на підставі визнання демаркаційної лінії Ж. Бартелемі, бо тільки цим, мовляв, можна досягнути визнання і прихильності Заходу. М. Лозинський так оцінював тодішню ситуацію: "Петлюра готовий був піти на уступки коштам Східної Галичини, щоб за них одержати мир з Польщею і визнання Антанти" [3, с. 77]. У стратегічних планах Головного отамана був намір примирити українців з поляками, щоб спрямувати їхні зусилля проти більшовицьких сил, бо цього вимагало становище Директорії.

У середині лютого 1919 р. більшовики розгорнули широкий наступ проти Дієвої армії УНР і оволоділи Фастовом. Невдовзі кіївська група більшовиків зайняла Білу Церкву, Коростень та розвивала наступ на Житомир і Умань. У березні червоні зайняли Козятин, Бердичів, Вінницю. У тилу проти Петлюри виступали повстанські загони та армія Григор'єва. Територія УНР зменшувалася з кожним днем.

28 лютого 1919 р. генерал Ж. Бартелемі востаннє попередив представників ЗУНР О. Бурачинського, С. Витвицького і М. Лозинського: якщо галичани не приймуть умов миру, то незабаром пошкодують, бо матимуть справу з армією генерала Ю. Галлера. М. Лозинський згадував, що при всьому бажанні підтримувати добрі стосунки з Антантою, делегатія ЗУНР не могла прийняти ганебних пропозицій [3, с. 81–85].

Галицькі українці, чи це на рівні урядового представника на переговорах М. Лозинського, чи на рівні рядового стрільця УГА не могли прийняти позицію місії Антанти.

Однак упродовж лютого-березня 1919 р. поляки значно зміцнили своє становище. Удар, завданий 13 березня 1919 р. військами генерала Александровича із Судової Вишні на Городок, вздовж залізниці, виявився для українського командування несподіваним. 18 березня новий командувач польськими військами на галицькому фронті генерал Івашкевич переніс свою ставку з Перемишля у Судову Вишню. Того ж дня його війська перейшли в наступ.

19 березня 1919 р. В. Вільсон, Ж. Клемансо і Д. Ллойд-Джордж надіслали телеграму М. Омеляновичу-Павленку і С. Розвадовському з вимогою припинити бойові дії і розпочати переговори, а через два дні прийняли рішення відправити армію Ю. Галлера у Польщу. Після березневої невдачі Галицька армія перейшла до пасивної оборони.

Уже перші дні переговорів між представниками ЗУНР М. Лозинським, генералом Гембачевим та польською делегацією на чолі з графом А. Скарбеком, які розпочалися 27 березня 1919 р. у Хирові, показали, як дорого обійшлася галичанам березнева поразка. Ворог повірив, що може перемогти Галицьку армію, тим більше, коли відчув підхід 80-тисячної армії Ю. Галлера.

Поляки знову висунули вимогу визнати демаркаційну лінію Ж. Бартелемі. Голова польської делегації М. Лозинському: "Якщо ви тепер не укладете перемир'я, то за місяць ми будемо мати армію Галлера і тоді викинемо вас із Галичини" [3, с. 86–88]. М. Лозинський пропонував польським представникам припинити вогонь, а мирні переговори перенести у Париж, щоб вони проходили при участі представників Антанти. Звичайно, він надіявся на те, що лідери Антанти змінять свою позицію до галицьких українців.

10 березня 1919 р. в Станиславові, на пропозицію Є. Петрушевича, М. Лозинського призначено товаришем (заступником) державного секретаря закордонних справ ЗОУНР і доручено йому керівництво секретаріатом. 17 квітня 1919 р. він вирушив до Парижа для вирішення спірних питань як голова Надзвичайної делегації ЗОУНР. Разом з ним виїхали полковник Д. Вітовський та доктор О. Кульчицький [4, с. 17].

25 травня 1919 р. делегацію ЗУНР прийняли В. Вільсон, Д. Ллойд-Джордж і Ж. Клемансо. М. Лозинський згадував, що вони насамперед намагалися з'ясувати позицію галичан: чи готова ЗУНР до збройної боротьби проти більшовиків. Представники Галичини просили припинити агресію Польщі, зазначали, що всупереч рішення Антанти армія Ю. Галлера воює у Східній Галичині. Ж. Клемансо заявив, що цього не може бути, бо армія надіслана з умовою не брати участі в боях проти УГА.

Свого часу діаспорний український історик І. Борщак зазначав, що іншого ставлення від лідерів Антанти годі було чекати. Д. Ллойд-Джордж і Ж. Клемансо були прихильниками Поль-

щі, а маршал Фош вважав усіх українців більшовиками. Тільки перед своєю смертю генерал Камбон визнав, що ставлення Антанти до Галичини було несправедливим [1, с. 126].

До кінця травня 1919 р. йшли дискусії. Висувались пропозиції галицьким українцям утриматись на клаптику території між річками Збруч і Дністер до кращих часів, або ж – перейти до Румунії під опіку Антанти. Директорія, особливо, Симон Петлюра, закликали негайно ліквідувати польський фронт і повернути війська проти Червоної армії. І хоча галичани не знали, що уповноважений Директорії Курдиновський підписав у Варшаві таємну угоду, за якою УНР визнала право Польщі на загарбання Східної Галичини, пропозиції Головного отамана не пройшли. Проти них особливо різко виступили військові, зокрема М. Тарнавський і В. Курманович.

В цих складних умовах серед військового керівництва галичан виношувались і плани щодо союзу з радянською Україною. Дослідники М. Литвин і К. Науменко наводять цитату з газети уряду ЗУНР в еміграції "Український прапор" (за 1 квітня 1928 р.): "Серед національного табору Галичини, навіть серед урядових сфер ЗУНР були такі елементи, котрі в ім'я ідеї національної єдності готові були піти на союз з більшовиками аби тільки відбити Галичину і західноукраїнські землі від Польщі і інших окупантів" [1, с. 134].

Як оцінював ситуацію М. Лозинський? Він вважав, що уряд радянської України і командування Червоної Армії були готові підписати угоду з Диктатором Є. Петрушевичем на цілком пристойних умовах. Вони зводилися до наступних вимог: 1) розірвати союз з С. Петлюрою; 2) відкликати від нього Січових Стрільців Євгена Коновальця; 3) створити спільну армію при збереженні автономії УГА; 4) невтручання у внутрішні справи ЗУНР. Як згадував М. Лозинський, командувач Українським фронтом Антонов-Овсієнко заявляв делегатам Галицької армії: "Віншого виходу не маєте, тільки або піти з нами, або героїчно погинути".

Є. Петрушевич не наважився на такий крутий поворот. Ймовірно, на це певним чином вплинув митрополит А. Шептицький, який при звістці про спробу переговорів з радянським урядом передав Є. Петрушевичу: "Ніякого контакту, а тим більше єдиного фронту з більшовиками бути не може. Той, хто підтримує цей контакт і прагне утворення єдиного фронту з безбожними більшовиками, – зрадник народу і церкви" [1, с. 134]. Мабуть, митрополит керувався не тільки ворожим ставленням до радянської влади, не останню роль відіграли і родинні зв'язки: адже начальником штабу польської армії був його брат Станіслав [1, с. 134]. І ще, як стверджував М. Лозинський головне полягало у тому, що вже занадто "міцна була гіпноза за Антантою".

Представники держав Антанти у своїй постанові від 25 червня 1919 р. зазначали: "Щоб забезпечити особи і місцеве населення проти небезпек, які їм грозять від большевицьких банд, Найвисша рада союзних і прийнятих до союзу держав рішила уповажнити сили Польської Республіки вести свої операції аж по ріку Збруч" [3, с. 143].

Після завершення переговорів у Парижі М. Лозинський у грудні 1919 р. залишився проживати на Заході. На початку 1920 р. він з родиною оселився у німецькому місті Гейдельберзі, періодично виїжджаючи до Берліна, Відня, Праги.

Після поразки національно-визвольних змагань, М. Лозинський, подібно до інших представників української інтелігенції, що опинились на чужині, шукає своє місце в нових геополітичних реаліях повоєнної Європи з можливістю дальшого служіння українській справі. Таким місцем стали для нього Український Вільний Університет, де шість років (1922–1927) працював професором міжнародного права [5, с. 75]. Разом зі С. Смалль-Стоцьким, О. Колесою, В. Старосольським, Д. Антоновичем і С. Дністрянським входив до першого сенату УВУ в Празі (1921–1922) [6–7].

Дослідники творчої спадщини професора УВУ М. Лозинського передусім характеризували його як фахівця в галузі міжнародного права. У цей період з'явилися відомі його праці: "Охорона національних меншостей в міжнародному праві" (1923), "Боротьба за національний характер територій в Версальському договорі" (1923), університетський підручник "Міжнародне право" (1922). Водночас у празький період М. Лозинський виступив як дослідник державного (конституційного) права України. Характерно, що початок його науково-педагогічної праці в УВУ тісно пов'язаний з викладом тем "Монархія і республіка", "Зложені держави", "Парламентна і радянська форма влади" [6, с. 64]. Згодом у Празі він опублікував "Вибрані питання з українського державного права", "Історію будови української держави" [6, с. 74, 77, 140, 166, 171].

У цей час з'являються такі його праці, як "Галичина в рр. 1918–1920. Розвідки і матеріали" (1922), "З Новим роком 1924. Теперішній стан розбудови Української Держави" (1924), "Уваги про українську державність" (1927). До цієї групи наукових праць, що стосуються проблем кон-

ституційного будівництва, розбудови державних структур ЗУНР (ЗО УНР), новітньої історії державного (конституційного) права України, можна віднести і невелику працю М. Лозинського “Галичина на мировій конференції в Парижі”, написану з позицій безпосереднього учасника тих подій відразу ж після рішення найвищої Ради щодо польсько-українського військового конфлікту.

У цих працях досить виразно прослідковується прагнення, як зазначав і сам автор, за “гарячими слідами” дати огляд політичної історії Галичини в часі творення української державності”, ґрунтовний аналіз політичних та правових підстав виникнення національної державності на території Галичини.

У період роботи у Відні і Празі в перші еміграційні роки, М. Лозинський намагався осмислити та описати політичні реалії, які складались у Галичині в часи будівництва ЗУНР. Найбільш синтетично ці матеріали були викладені у праці “Галичина в рр. 1918–1920”. У передмові до цієї книги М. Лозинський писав: “Оскільки я сам був учасником подій, має вона (книжка – О.С.) до певної міри мемуарний характер. Там знов, де треба було опиратися виключно на документи (акти Державної влади, преса і т. п.), я мусів обмежитися матеріалом, який міг зібрати в еміграційній обстановці. ... У зверненні “До українського громадянства”, яке я оголосив [7–8], усунувшись від урядової діяльності, я заповів, що докладний звіт з моєї урядової діяльності буде подано у моїх двох працях: 1) “Справа Східної Галичини на Мировій конференції” і 2) “При державній праці (Львів–Станіслав–Париж)”. Так що публікацію цієї книги М. Лозинський розглядав як обов’язок перед українським громадянством. І. Кедрин зазначав, що М. Лозинський, як людина високоосвічена, публіцист-політик, колишній член Державного секретаріату ЗУНР, згодом член її делегації на Паризькій міжнародній конференції, був першорядним знавцем тодішніх історичних подій і нечисленних закулісних махінацій [9]. М. Лозинський подав короткий нарис польсько-української війни, зокрема деталі відступу зі Львова українських сил, а також Акт злуки ЗУНР і УНР, Чортківську офензиву, перехід УГА за Збруч, 16 серпня 1919 р., похід з’єднаних армій на Київ, його здобуття і втрата 30 серпня 1919 р. М. Лозинський як політик присвятив чимало місця аналізу відносин між Є. Петрушевичем і Директорією УНР під головуванням С. Петлюри, між керівництвом УНР і галицькими політиками, подав причини внутрішніх українських розбіжностей та з’ясував причини катастрофи української державності.

М. Лозинський стверджував, що в українському політикумі існували тоді дві концепції національної перспективи: галичани вірили в гасло “через Київ до Львова”, а коли воно виявилось практично нездійсненим, то думали прихилити собі підтримку Антанти з її орієнтацією на білу Росію, думаючи завжди антипольськими категоріями; знову ж наддніпрянці вважали за свого єдиного ворога Росію і тому дивились на УГА, як потрібного союзника у війні проти більшовиків, а коли не стало УГА – зорієнтувались на Польщу.

М. Лозинський не заперечував державно-правових претензій Галичини і не міг ставити під сумнів раціональність процесу, який вів Є. Петрушевич перед державами Антанти за самостійність ЗУНР. Він вказував на одну з причин непопулярності Є. Петрушевича і його співробітників в антиантівських колах та недовіря до них, адже це були члени тієї недавньої Української парламентської репрезентації у Відні, завжди лояльної до Австрії Габсбургів. М. Лозинський помилково вважав, що Найвища Рада Антанти позитивно вирішить справу Галичини, зберігаючи надії навіть після рішення Верховної Ради Паризької мирної конференції 25 червня 1919 р. про уповноваження Польщі окупувати Галичину по річку Збруч.

М. Лозинський видав свою книгу у 1922 р., тобто напередодні рішення Ради послів держав Антанти 14 березня 1923 р., за яким Галичина переходила до Польщі, з наданням їй автономії. У постанові зазначалося: “...Зваживши, що згідно з арт. 91 мирового договору в Сен-Жермені, Австрія зріклася у користь союзних і заприятельованих держав усіх прав і титулів щодо територій, які раніше належали до Австро-Угорської монархії і які лежать поза новими кордонами Австрії, як це окреслено в артикулі 27 ч загального договору і яких дотепер ще нікому не признано, і маючи на увазі, що Польща визнала у відношенні до східної частини Галичини, що етнографічні умовини конче вимагають її автономного устрою, конференція амбасадорів рішила визнати, як кордони Польщі з Росією, лінію означену й застовплену за згодою цих держав і на їх відповідальність – 23 листопада 1922 року” [9, с. IX–X].

Як стверджував І. Кедрин, найбільша помилка М. Лозинського у підході до проблеми Галичини полягала в тому, що він не зробив логічних висновків з відомої йому байдужості членів Найвищої Ради: Галичина не мала і ніколи не може мати реальної можливості існувати як самостійна держава між Польщею і Росією. Тому віра М. Лозинського у державність Галичини

суперечить його власному твердженню: "Доля пограниччя все гірка – воно переходить з рук до рук, відповідно до того, хто сильний...". Історичний досвід довів, що українська Галичина може належати тільки або до Росії, або до України, до "сильної України", кажучи словами М. Лозинського, бо "слаба Україна" може бути "примушена заплатити Галичиною, як ціною за мир з Польщею..." [9, с. X].

При написанні роботи "Галичина в рр. 1918–1920" політику бракувало оригінальних джерел та літератури. Він сам признавався, що для з'ясування галицько-наддніпрянських відносин у 1918–1919 рр., користувався головно книжкою Осипа Назарука "Рік на Великій Україні", що з'явилася 1920 р. у Відні. Зрозуміло, що і в мемуарах О. Назарука, як і у "Відродження нації" В. Винниченка значним був чинник суб'єктивізму.

На жаль, явне переоцінення подій в радянській Україні, що було цілком можливим з високої емігрантської життєвої позиції, з урахуванням політики непу та українізації, призвело до переїзду вченого наприкінці 1920-х рр. до Харкова – тодішньої столиці УСРР і стало фатальним у подальшій долі М. Лозинського. Перебуваючи в полоні радянської влади, М. Лозинський повірив у те, що "більшовики змінилися", що на Україні настав час, коли можна співпрацювати з владою і працювати для української науки і культури [10, с. 4; 11, с. 86]. Разом з групою галицьких інтелігентів, що перебували в еміграції у Чехо-Словаччині, він виїхав у 1927 р. в Україну, залишивши кафедру міжнародного права Українського Вільного Університету у Празі, де працював з 1921 р.

15 вересня 1927 р. М. Лозинський перетнув кордон СРСР, зупинився на деякий час у Києві, а згодом виїхав до Харкова, де й оселився. З 1 жовтня 1927 р. М. Лозинський викладав у Харківському інституті народного господарства. 21 лютого 1928 р. ректорат ХІНГУ "маючи на меті посилення в Інституті викладання з укр. мови", письмово звернувся до Головопрофосвіти НКО УСРР з проханням "затвердити штатним професором ХІНГ тов. Лозинського".

9 березня кваліфікаційна комісія Держнаукметодкому НКО звернулася до професора Українського інституту марксизму-ленінізму М.Ф. Яворського з проханням визначити політичне обличчя та "ідеологічний бік праць" М. Лозинського. У відповіді тогочасного лідера вітчизняних істориків-марксистів від 10 березня 1928 р. повідомлялося: "Проф. Лозинський М.М. відомий з дореволюційних часів – анархіст сказати б, до останніх років, зокрема за часів революції в Галичині займав позицію немарксистську. Це особливо виявляється в його праці "Українська революція – Галичина 1918–1920 рр.", що вийшла 1922 р. Але з марксизмом проф. М. Лозинський завжди був знайомий, хоч не поділяв його, працюючи в націоналістичних організаціях як публіцист. Цей одпечаток і носять його розвідки, писані до 1924 р.

Після 1924 р. проф. Лозинський займав став платформу діалектичного матеріалізму, що вже наглядно видно з його останньої праці "Уваги української державности" з 1927 р. Хоча й в ній автор ще не цілком одійшов од своїх старих поглядів, хоча цілком залишив те, що в його було з анархічної платформи.

Я гадаю, що проф. М. Лозинського цілком безпечно можна використати на роботі й посаді професора державного права. Проф. Лозинський, між іншим, вже працює в Інституті марксизму в Комісії вивчення революційної боротьби на Західній Україні".

Лише після такої рекомендації розпорядженням управління профосвіти НКО від 13 березня М. Лозинського затвердили з 1 січня 1928 р. штатним професором 1 групи ХІНГУ зі спеціальності "Міжнародне право". Перші три роботи у Харкові, за словами київського дослідника О. Рубльова, були для М. Лозинського важкими з огляду на потребу призвичаїтися до місцевих умов, довести свою наукову й педагогічну кваліфікацію, налагодити стосунки з колегами, розібратись у хитросплетіннях ідеологічної атмосфери.

У березні 1931 р. у зв'язку з арештами у справі "Українського національного центру", львівське "Діло" сповістило читачів: "Польські джерела повідомляють будьто би ДПУ впало на слід великої української націоналістичної організації, яка приготувляла змову для відірвання України від СРСР [...]. Змову викрили. Арештували багато старшин-українців і емігрантів із Східної Галичини. [...] Арештували теж члена ВУАН, проф., д-ра Михайла Лозинського зі Львова. [...] Більшість арештованих заслали на Соловецькі острови". Проте ця інформація не відповідала дійсності – М. Лозинський перебував тоді на волі і написав на прохання харківського часопису "Західна Україна спростування до львівського тижневика комуністичного напрямку "Сила".

Арешт М. Лозинського відбувся через два роки – 21 березня 1933 р. за обвинуваченням у приналежності до "Української військової організації". 13 квітня він написав заяву до Колегії

ДПУ, в якій висловив бажання “порвати з усім тим моїм протирадянським минулим, яке привело до мого арештування, розказати абсолютно все, що знаю про цю організацію, її діяльність та її членів [...]”. Прохаю також пощадити мою сім’ю і дати моїм дітям змогу бути корисним робітниками радладу”.

23 вересня 1933 р. судовою трійкою при Колегії ДПУ УСРР М. Лозинський був засуджений до десяти років виправно-трудова таборів і 10 грудня 1933 р. етапований на Соловки. Перебуваючи в ув’язненні, науковець неодноразово звертався до владних структур СРСР з проханням про реабілітацію та звільнення. Наприклад, 10 серпня 1934 р. він адресував таке клопотання наркомун внутрішніх справ СРСР Г. Ягоді, 20 лютого 1936 – безпосередньо Й. Сталіну, 24 березня та 8 травня 1937 р. аналогічні звернення були направлені наркомун внутрішніх справ М. Єжову.

9 жовтня 1937 р. особлива трійка управління НКВС СРСР в Ленінградській області (протокол № 83) розглянула серед інших й справу № 103010 – 37 р. оперативної частини Соловецької в’язниці ГУГБ НКВС СРСР на 134 особи – “українських буржуазних націоналістів, засуджених на різні терміни за контрреволюційну націоналістичну, шпигунську й терористичну діяльність в Україні, які, залишаючись на попередніх контрреволюційних позиціях, продовжуючи контрреволюційну шпигунську, терористичну діяльність, створили контрреволюційну організацію “Всеукраїнський націоналістичний блок”. У цьому списку був М. Лозинський. Всіх розстріляли 3 листопада 1937 р.

Питання про реабілітацію М. Лозинського порушив 24 серпня 1956 р. директор Інституту суспільних наук АН УРСР, академік І.П. Крип’якевич.

Ухвалою військового трибуналу КВО від 24 вересня 1957 р. постанови трійки при колегії ДПУ УСРР від 23 вересня 1933 р. та трійки УНКВС СРСР в Ленінградській області від 9 жовтня 1937 р. були скасовані і справа щодо М. Лозинського припинена за відсутністю складу злочину [12–13].

Сучасні українські дослідники присвятили свої публікації як періоду, в який працював Михайло Лозинський, так і його постаті. Водночас, поглибленого вивчення потребують численні публікації вченого і громадського діяча, здійснені ним у зарубіжних і, особливо, українських наукових і газетних та журнальних виданнях, далеко не до кінця вивченою є його політична біографія, як раннього періоду, так і часу революційних визвольних змагань 1917–1920 рр., уточнення вимагають біографічні сюжети, пов’язані з його діяльністю в радянській Україні.

Список використаних джерел

1. Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів, 1991. – С. 83, 101, 126, 134.
2. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. / О. Кузьма. – Львів, 1931. – С. 13.
3. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. / М. Лозинський. – Відень, 1922. – С. 81.
4. Крезуб А. Нарис історії польсько-української війни 1918–1919 / А. Крезуб – Львів, 1923. – С. 17.
5. Стецок П. Повернення Михайла Лозинського до питання про місце і роль української правової думки на чужині в процесі побудови суверенної національної Української Держави / П. Стецок // Науковий збірник УВУ. – Мюнхен; Львів, 1923. – С. 75.
6. Український вільний Університет в Празі в роках 1921–1926. – Прага, 1927. – С. 64, 67, 74, 77, 140, 166, 171.
7. Вперед. – 25 травня 1920.
8. Громадська думка. – 24 травня 1920.
9. Кедрин І. Світлі і похмурі роки, “Галичина” М. Лозинського – і чому її передруковано / І. Кедрин // Галичина в рр. 1918–1920. – Нью-Йорк, 1975. – С. IX–X.
10. Лозинський М. З новим роком 1924. – Женева, 1924. – С. 4.
11. Лозинський М. Уваги про українську державність. – Відень, 1927. – С. 86.
12. Рубльов О. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського / О. Рубльов // Український історичний журнал. – 1997. – № 4. – С. 103–135.
13. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних та політичних процесах (1914–1959) / Олександр Рубльов – Київ, 2004.

Oleksiy Suhyy

MYHAYLO LOZYNSKYKY: PAGES POLITICAL BIOGRAPHY

The article explored some aspects of the political biography of Myhaylo Lozynskyy.

УДК 94(477)

Віктор Савенко

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ТАЄМНОГО УНІВЕРСИТЕТУ У ЗБЕРЕЖЕННІ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ УПРОДОВЖ 1923–1925 РР.

У статті досліджується роль Українського таємного університету у боротьбі проти політики асиміляції етнічних українців в Другій Речі Посполитій в 1923–1925 рр.

У вирішенні українського питання всі польські партії виходили з того, що Західна Україна є складовою частиною Польщі. Ризький договір 1921 р. означав перемогу програми національної демократії – "ендеції". Водночас плани прихильників Юзефа Пілсудського після польсько-радянської війни стали проблематичними.

Найсильніший колонізаційний наступ українці відчували в культурно-освітньому житті. Спільно ліквідовуючи українські школи й культурно-освітні заклади, усунувши вплив і волевиявлення громадського чинника, знищення української інтелігенції було першочерговим завданням польської адміністрації і поліції.

Польський міністр Скшиньскі на сесії Союзу Народів у 1924 р. оприлюднив "кресові" закони, в яких окреслювались наміри польської влади. Увага акцентувалась на обмеженні права вживання української мови, здобутого в Австрійській імперії.

У надзвичайно складних політичних обставинах працювало НТШ. Порівняно з попереднім періодом праці Товариства, умови діяльності значно змінилися на гірше. Польський санаційний режим повів проти НТШ відкриту дискримінаційну політику. Він позбавив Наукове Товариство не тільки суттєвих у минулому австрійських субсидій, а й фінансових можливостей у зв'язку з відібранням права на друк українських підручників.

Змінився й характер роботи Товариства. Якщо в кінці XIX – початку XX ст. НТШ виконувало функції всеукраїнського академічного центру, основним завданням якого стало формування україномовної науки, як ще одного аргументу на користь суверенних політичних прав українського народу. Після подій української демократичної революції постає нова роль – організатора наукового і культурного життя західноукраїнських земель. Водночас члени Товариства беруть активну участь у культурному будівництві в УРСР, сприяючи виробленню норм функціонування національної культури (нового українського правопису, наукової термінології тощо).

У своїй діяльності Наукове Товариство заклало тривкі основи під розвиток усіх ділянок українознавства, наполеглива праця НТШ-івців у різних міжнародних наукових конгресах і конференціях ще більше підносила престиж української науки.

14 березня 1923 р. було прийнято постанову, яка затверджувалась Радою послів країн Антанти східного кордону Польщі, визнання території Віленського округу та Східної Галичини за Польською Республікою з умовою надання Східній Галичині автономних прав. Це дало можливість польському урядові впроваджувати в життя основний пункт концепції національної політики – повну інтеграцію Галичини до складу Польської держави.

Державні органи терміново розпочали розробляти програму щодо українців. Суть програми зводилась до того, аби "привернути місцеве населення на користь держави" та домогтися "повного злиття кресів з державою". Це, на думку прем'єра, вимагало "з одного боку – конкретної, цілеспрямованої політики уряду щодо східних земель, а з другого – послідовних зусиль щодо стабілізації стосунків у регіоні, які базувались би на місцевих чинниках" [1, с. 325].

Ці настанови стосувались не тільки проведення аграрної реформи в краї, а й сфери освіти. Вони підпорядковувались основній меті – асиміляції українського населення, освіта повинна була стати тим чинником, який мав служити для зміцнення польського елемента і перетворення місцевого населення на громадян, прихильних до Польщі.

Українське населення, політичні сили Західної України протестували проти рішення послів країн Антанти. Проявом несмиренності українців стала 20-тисячна демонстрація у Львові [2, с. 52].

Із заявами протесту проти приєднання Східної Галичини до Польщі виступили Президент Української Національної Ради Східної Галичини Є. Петрушевич, Українська парламентська репрезентація у польському сеймі та сенаті, Українська Національна Рада, політичні партії, товариства, в тому числі і Наукове Товариство ім. Шевченка.

Комітет, до складу якого увійшли представники найвагоміших наукових структур Східної Галичини – Наукове Товариство ім. Шевченка в особі В. Щурата, В. Охримовича, І. Раковського, М. Кордуби, М. Панчишина і М. Музики, професора К. Студинського, професора Т. Мишковського, С. Дністрянского, В. Вергановського, С. Рудницького, І. Свенціцького, о. Т. Галушинського, о. В. Масцюха, професора Київського державного університету О. Пеленського, професора Кам'янець-Подільського державного університету Лебідь-Юрчика, декана юридичного факультету Л. Білецького, О. Тисовського, І. Крип'якевича, В. Кучера, М. Чубатого, І. Шимонівича, доцента Григоріанського університету, о. Д. О. Сліпого, виступили ініціаторами заснування Українського університету у Львові, надіслали до міністра освіти і віросповідувань у Варшаві звернення з вимогами припинення утисків і переслідувань з боку окупаційного режиму і вимагали призначити Українському університету відповідний юридичний статус. Враховуючи факт, що конституція усіх держав, що входять до міжнародної спільноти цивілізованих народів стоять на засадах повної свободи розвитку науки, а у зв'язку з тим заснування власних вищих навчальних закладів, прохає про надання права "всебічного та явного виконання своїх наукових завдань" [3, арк. 1–2].

Незважаючи на протести, на практиці фактично збереглися всі негативні тенденції польської освітньої політики, започаткованої ще в 1919 р. 29 травня 1923 р. куратор Львівського шкільного округу видав розпорядження про заборону вживати слова "українець", "український", вважаючи їх існування небезпечними і шкідливими для молоді держави. 5 жовтня 1923 р. цю заборону офіційно підтвердило міністерство освіти і віросповідань, а його керівник – С. Грабський водночас заявив, що "система дискредитації українського населення у всіх галузях суспільно-політичного життя, в тому числі і в освітній політиці, загалом виправдала себе, і тому уряд продовжуватиме неухильно її дотримуватись і в майбутньому" [4, с. 120].

Після 14 березня 1923 р. посилювались темпи ліквідації Українського університету, загальноосвітніх шкіл та водночас штучного насадження польських освітніх закладів в Західній Україні. Антиукраїнська політика, скерована на знищення національної освіти, набула небачених масштабів.

Щоб прикрити відверто асиміляційний характер освітньої реформи, надати їй "демократичності", у законі про освіту від 31 липня 1924 р. було внесено зміни, щоб "замаскувати" дійсний стан речей перед закордонною пропагандою, щоб у країн Антанти не виникло підозри, що українці не погоджуються з приналежністю до Польської держави, тому справу заснування українського університету намагались надати політичного забарвлення [5, арк. 12 зв].

Польський міністр Сксиньські оприлюднює "кресові" закони, під час останньої сесії Союзу Народів: 1) в дійсності обмеження прав поширення української мови, здобуті за Австрії, 2) проведення шкільного "плебісциту" (всенародне українське шкільництво ліквідоване, а нечисленні середні школи на шляху до ліквідації) [6, арк. 17].

"Кресові" освітні закони накладали на українське населення певні обов'язки: воно було змушене використати свої права на введення у польських навчальних закладах української мови навчання. Але це вимагало участі у цій акції широких мас населення, лише об'єднаними зусиллями можна було зберегти українську національну освіту і захистити її права. Закони, прийняті щодо здобуття освіти, стали для українського суспільства краю "пробним каменем національної свідомості і політичної зрілості" [7].

"Кресові" закони стосувались лише державних (громадських) закладів освіти. Вони не стосувались українських приватних вищих шкіл, утримуваних добровільними пожертвуваннями українського громадянства (Український таємний університет фінансувався саме так). Відкриття приватних шкіл і вузів відбувалось на основі існуючих тоді австрійських шкільних і адміністративних постанов і загальних засад польської Конституції. Перепони, що ставились владою в тих справах, були зловживанням, проти яких необхідно було захищатись у всіх інстанціях (включно до Адміністраційного трибуналу) [7].

Однак українці не втрачали надії на легалізацію свого Університету "в підпіллі". 12 червня 1923 р. делегати, представники української інтелігенції – Й. Хруцький і Маківка були з цього приводу на аудієнції у польського міністра освіти, який категорично заявив, що уряд ніколи і нізащо, не допустить існування Українського таємного університету. Мотивуючи свою заяву тим,

що ніколи не погодиться на легалізацію, ніколи не визнає юридично цей вуз, щоб не давати привід для українсько-польської ворожнечі, "... не можна визнати те, що не існує з правничого боку" [8, с. 2].

11 липня 1923 р. куратор Гломбінський видав "Розпорядження Кураторії Львівського шкільного округу про заборону викладачам читати лекції в таємному університеті у Львові" керуючись § 23 і 37 постанови від 28 липня 1917 р. [9, арк. 1].

Чим далі, все частіше доводилось мати справу із цілою системою поліційних переслідувань. Польський цинізм, ігнорування елементарних прав українців у освіті, підсилювались поліційними переслідуваннями, і вони ставали жорстокішими. З кожним місяцем поліція викривала щораз нові навчальні приміщення, опечатувала їх, погрожувала закриттям. Так, 20 жовтня 1923 р. під час заняття з фізики, яке проводив професор П. Холодний, увірвались 6 жандармів з комісаром поліції на чолі. Професор та двоє студентів були заарештовані, у всіх присутніх проведено обшуки. Професор П. Холодний був заарештований і звільнений тільки 30 жовтня поточного року [10, с. 2].

6 листопада 1923 р. під час очікування професора геометрії, в одному з його помешкань, замість нього самого зайшов комісар поліції, який записав усіх присутніх, конфіскував усі записи. 9 листопада на лекції з хімії, яку проводив інженер-професор вдерлась поліція, яка його затримала і 9 студентів. Під час обшуку жандарми конфіскували непольську валюту, хімічні прилади. 20 листопада 1923 р. польська поліція знову прийшла на заняття професора Голіцинського, незважаючи на його протести розігнала всіх студентів, його було заарештовано, але не знайшовши підстав для подальшого перебування у в'язниці, звільнено [10, с. 2].

23 листопада поточного року вдерлась поліція на лекцію, що проходила в приміщенні Українського технічного товариства, забрала з собою всі прилади та нотатки. Тоді ж дирекція поліції викликала голову товариства і погрожувала ліквідацією товариства і опечатанням приміщень, якщо в будинку товариства надалі відбуватимуться заняття Українського таємного університету (УТУ). 25 лютого 1924 р. – під час лекції М. Рудницького з філософії польські жандарми увірвались в аудиторію, арештували всіх присутніх (24 студенти з них 4 дівчат) виведено під конвоєм [11, с. 8].

Упродовж 15 жовтня – 25 грудня 1923 р. поліція створила перешкоди у роботі більш 20 разів. Щоразу поліцейські записували усіх присутніх, перевіряли документи, переривали заняття і конфіскували прилади та обладнання [12, с. 2].

Ревізії, обшуки та арешти прокотились не лише Львовом а й іншими містами Східної Галичини. Окупаційна влада намагалась зламати, перед початком нового навчального року, студентство, заарештувати його провідників, покінчити, таким чином, назавжди з університетською справою. Напередодні нового навчального року, упродовж 30 липня – 3 серпня 1924 р. польські окупанти з допомогою поліції, таємних агентів провокаторів і донощиків провели масові ревізії і арешти українських студентів в Тернополі. Було заарештовано 8 студентів, яких кинуто до слідчої в'язниці інкримінуючи їм причетність до організації таємних угруповань [13, арк. 7 зв].

Пам'ятати на кожному кроці про небезпеку, "не говорити голосно", "вважати", "за нами стежать", "обережно" – це атмосфера, у якій живе і виховується українська молодь. Скрізь панував дух підпілля, і в студентських колах, і серед професорського складу. Студентська молодь дбайливо виконувало свою працю. Тодішнє студентство було загартоване в боротьбі з національними ворогами. Це було воєнне студентство. Здавалось, за роки поневолення український народ вже втратив здатність реагувати на полонізаційні акції влади. Як бачимо, ні. Адже ніхто не може заперечити, що Українська держава будувалась буквально на ентузіазмі, на національній гордості, будівництво велось в руїнах світової війни, у пошматованій країні. Такі студенти, яких не зламали невдачі, а тому рішучі в прямуванні до мети, ідейно сформовані, а, передусім – активні й творчі. 1500 інтелігентних, ідейних, жертвних, активних і дисциплінованих – це значна сила, коли скерована одною волею прямує до одної мети. Український Університет – був природнім відрухом моральної сили нації, осередком сили власного народу виступив чинником збереження духу культури українського народу, створюючи нові здобутки культурних цінностей, узгоджуючи їх з поступом загальнолюдської культури [14, арк. 6].

Не поступався студентському товариству, утворений з ініціативи НТШ, професорсько-викладацький склад університету, творчість й активність позначилась у всіх ділянках тодішнього національного життя. Так, першим ректором університету, став тогочасний голова НТШ – доктор В. Щурат. Талановитий вчений, письменник, літературознавець. Він займав цю посаду,

до середини другого академічного року, на засіданні сенату 11 березня 1923 р. у зв'язку із зверненням ректора ухвалено відповідні постанови [15, арк. 20].

Наступником доктора В. Щурата став визначний лікар, науковець, людина надзвичайної працездатності, щиро віддана університетській справі і праці медичного факультету – доктор М. Панчишин [16, с. 490]. Після М. Панчишина ректором був обраний математик М. Чайковський, але внаслідок протиріч між ним і К. Студинським та іншими у зв'язку з переговорами з польським урядом, відмовився від ректорства [17, арк. 36]. Третім, останнім ректором університету був юрист-адвокат, правознавець – доктор Є. Давидяк [18, арк. 73].

Атмосфера у викладацькому колективі була товариська, що позитивно впливало на результати праці. Співпраця в професорсько-викладацькому складі було гармонійною та солідарною. 16 травня 1924 р. вийшло розпорядження університетського сенату про порядок складання іспитів на отримання наукового ступеня – доктора прав і політичних наук на юридичному факультеті університету, який складався з 22 пунктів і був затверджений сенатом 22 травня цього ж року [24, арк. 3]. Визначною подією у житті Українського університету стало присвоєння ступеня доктора права Ярославу Олексичину 24 березня 1924 р. У музейній залі НТШ 13 липня поточного року відбулась промоція, її провели ректор доктор М. Панчишин і декан М. Левицький. У церемонії приймали участь всі професори університету і представники громадськості [17, арк. 13, 16]. Факти присвоєння наукових ступенів мали велике значення для викладачів університету, це підтверджувало належний фаховий рівень науково-викладацького складу, зусиллями яких цього було досягнуто.

Вкінці серпня 1924 р. вкотре відбувається нарада з приводу заснування і діяльності Українського університету у Львові, на запропонований проект прем'єром М. Грабським створення українського вузу в Станіславі, українська сторона не погодилась. 28 серпня 1924 р. ректором Українсько-Празького університету професором І. Горбачевським було розроблено проект, затверджений 30 серпня поточного року, статуту, назви, мови і місця заснування Українського університету. Згідно з яким: "I. осідок Університету може бути тільки на українській етнографічній території, лише в цьому разі він зможе влаштувати свої обов'язки супроти народу, постійним осідком для цієї науково-культурної інституції може бути тільки Львів, як головний культурний центр. II. назва Український Університет. III. мова урядова, викладава й іспитова – українська. IV. основа організації: Українського Університету – автономний, повноправний, рівноправний з іншими університетами. На разі утворилися факультети: філософський і правничий негайно підготовуються до заснування факультетів: медичного і технічного..." Планувалось створити перевірочну комісію, провести реорганізацію, активізувати навчальний процес і т.д. [18, арк. 22–23].

Переслідування Українського університету продовжувалось і в 1924 р. За тюремними ґратами у Львові, Станіславі, Перемишлі, Золочеві та інших містах перебували десятки молодих людей. Вони опинились там не за зраду державі, не за саботаж чи інші злочини, а тільки за бажання вчитися, за працю на ниві розвитку рідної культури, за обстоювання та боротьбу за власний – Український університет. Вороги культурного розвитку української нації намагались сфальсифікувати появи Українського університету як політику, роки існування якого насправді є "огненною пробою" через яку пройшло галицьке студентство і це є доказом сили, витримки і значного культурного поступу [19, арк. 10–11].

3 березня 1923 р., після ухвали Ради послів Антанти про приєднання Східної Галичини до Польщі, польська влада змінила методи боротьби з Українським університетом. Було видано розпорядження про дисциплінарні покарання українців, які займали державні посади, тобто, проти професорів, суддів, лікарів, які були державними службовцями й одночасно викладали в Українському таємному університеті. Проти тих професорів Українського університету, що були матеріально незалежні від держави, застосовували тактику – грошових адміністративних стягнень, за працю в університеті [20, с. 145].

Надії на те, що Український університет зможе незабаром стати університетом Української держави, розвіялись. Час минав, випускники, які закінчили правничий факультет, залишилися поза потребами держави. До державних польських судів та практику їх не приймали, адвокатська практика була неможлива, тому що поляки не визнавали отриманого диплому. Аналогічною була ситуація із випускниками філософського факультету: на посаду вчителя у державну школу не приймали, а в нечисленні приватні школи товариства "Рідна школа" також втручалась польська влада.

Абітурієнти обдумували і зважували всі умови навчання і подальшого працевлаштування, після закінчення УТУ. Не останню роль у виборі вузу відіграла постанова польського уряду про те, що в Польській державі не будуть визнаватись ані свідоцтва про закінчення Українського університету, ані довідки й дипломи, видані зарубіжними навчальними закладами на основі "студії на українських високих школах" [3, с. 1].

Польська влада продовжувала робити все, щоб ліквідувати Український таємний університет у Львові. Пожертвування на вуз конфісковувались. Посилювались репресії, переслідування, зростала кількість арештів професорів і студентів, лунали голоси про скасування бойкоту Львівського польського університету й дозвіл українцям на навчання в польських вищих школах. Зменшується кількість студентів. На 1923–1924 навчальний рік записалось лише 250 студентів [14, арк. 21].

27 травня 1925 р. львівська поліція повідомила міністерство внутрішніх справ у Варшаві, що за ініціативою професора гімназії і голови "Просвіти" М. Галуцинського у приміщенні товариства "Просвіти" відбулися збори, на яких обговорювалося питання подальшої долі таємного університету [21, арк. 124]. Поліція повідомляла, що фактично припинено подальше навчання, і молодь роз'їхалась до дому. Розглядалось питання можливого закриття університету та створено ліквідаційну комісію під головуванням В. Мудрого. На зборах, що відбулися 22 травня 1925 р. вирішено припинити бойкот стосовно тих осіб, що будуть складати іспити до вступу у вищі навчальні заклади Польщі, але для тих, що вже навчаються у польських вузах, бойкот мав бути продовжений. У цей час польська поліція й надалі проводила тотальний контроль та переслідування Українського університету [21, арк. 127].

Український вищий навчальний заклад втратив свою колишню привабливу силу, навчання у ньому стало, швидше національним обов'язком, та й то, обов'язком, який не дуже радо виконували. У червні 1925 р. на засіданні сенату було оголошено про його розпуск. У часі існування Українського таємного університету у Львові упродовж 1921–1925 рр., його професори та студенти в складних суспільно-політичних умовах були і залишаються втіленням духовної культури українського народу, тим джерелом, з якого черпали мудрість і духовні сили для утвердження національної свідомості, свободу особистості й нації. Професори й студенти УТУ стали виразниками національних прагнень українців. У складних умовах наступу на українську культуру й освіту, державного існування польського шовінізму, Український університет готував фахівців світового рівня, давав широку освіту вихідцям із різних соціальних станів, виростила визначних громадських, політичних, культурних діячів України [22, арк. 6].

Проголошена польськими правлячими колами ідея утворення однонаціональної Польської держави шляхом примусового ополячення українського народу наштовхнулася на різкий опір українців. Активізація українського руху, скерованого на захист можливості здобуття освіти, викликала занепокоєння польської державної верхівки. Ще в липні 1930 р. міністр освіти Польщі Станіслав Грабський заявив про те, що він майже повністю "зліквідував" українську освіту [23, с. 164–165].

Робота щодо формування структури університету, кафедр, програм занять, підбору предметів та викладачів повністю була виконана членами НТШ. Товариство було на той час уже повноцінним об'єднанням вчених, представників найрізноманітніших сфер науки.

Самовіддана праця членів НТШ, їхня співпраця з іншими товариствами назавжди залишиться прикладом громадської відданості, коли політичні переконання окремих груп, єднала усіх до боротьби з владою. Це було доказом того, що суспільство може багато досягнути, воно здатне на подвиги тільки за умови консолідації, бо в єдності – сила і запорука подальшого цивілізованого розвитку.

Українські науковці, члени НТШ у тісній співпраці із студентством, не змогли самостійно протистояти асиміляційному тиску колонізаційної політики польської влади щодо захисту прав українців на здобуття вищої освіти, забезпечення підготовки українських наукових кадрів. Намагання НТШівців, стало домінуючою силою, що підняла проблему функціонування національного університету над політичною.

Список використаних джерел

1. Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст.: проблеми польсько-українських стосунків / О. Красівський. – Львів: УАДУ при Президентові України, Львівський філіал, 2000. – 416 с.
2. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Т. 2 – [Б.М.]: Сучасність, 1983. – 426 с.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі

– ЦДІАУ у м. Львові). – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 2. 4. Кугутяк М. Історія української національної демократії (1918–1929) / Микола Кугутяк. – Київ–Івано-Франківськ: Плай, 2002. – Т. 1. – 536 с. 5. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. Стефаника НАН України (далі – ВР ЛНБ ім. Стефаника НАНУ). – Ф. 206. – Од. зб. 846. – П. 20. – Арк. 29. 6. ВР ЛНБ ім. Стефаника НАНУ. – Ф. 206. – Од. збер. 849. – П. 20. – Арк. 20. 7. Новий час. – Львів. – 1923–1939. 8. Діло. – 19 січня 1924. 9. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 1. 10. Діло. – 1 лютого 1924. 11. Діло. – 27 лютого 1924. 12. Діло. – 31 січня 1924. 13. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 16. 14. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 399. – оп. 1. – Спр. 108. – Арк. 27. 15. ВР ЛНБ ім. Стефаника НАНУ. – Ф. 206. – П. 20. – Од. зб. 847. 16. Семчишин М. Тисяча років української культури / М. Семчишин. – К., 1993. – 550 с. 17. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 110. – Оп. 1. – Спр. 850. – Арк. 59. 18. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 1. – арк. 93. 19. Там само. – Спр. 71. – Арк. 6. 20. Мудрий В. Український Університет у Львові (1921–1925) (під ред. О. Романіва) / В. Мудрий. – 181 с. 21. ДАЛО. – Ф. 110. – Оп. 4. – Спр. 850. – Арк. 127. 22. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 12. 23. Пікуляк М. Теоретико-методологічні засади та практична діяльність УРП Західної України у сфері культури (20–30-ті рр. ХХ ст.) / М. Пікуляк // Матеріали Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції. – Чернівці, 2005. – С. 163–168. 24. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 6.

Viktor Savenko

ACTIVITY UKRAINIAN UNIVERSITY SECRET IN MAINTAINING ETHNIC IDENTITY UKRAINIAN THE SECOND OF THE COMMONWEALTH DURING THE 1923–1925.

In this paper the role of the Ukrainian secret university in the fight against the policy of assimilation of ethnic Ukrainian in the Second Commonwealth in the 1923–1925.

УДК 334.735 “19” (477): 94 “19” (477)

Тетяна Оніпко

ПОГЛИБЛЕННЯ СПІВРОБІТНИЦТВА СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ І ДЕРЖАВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В 1926–1928 РР.

У статті проаналізовано історичний досвід розширення взаємозв'язків споживчої кооперації і державної промисловості України з метою освоєння оптового ринку та покращення забезпечення населення промисловими товарами у 1926–1928 рр.

Нині боротьба за споживчий ринок України загострилася. Від жорсткої конкуренції підприємств, що здійснюють торгівлю, передусім страждають пересічні громадяни. Споживча кооперація, що за своєю соціально-економічною природою має щонайперше захищати інтереси своїх членів, не може цілком задовольняти потреби пайовиків у недорогих, але якісних товарах, бо їй бракує коштів та промислової продукції. Проте найбільш небезпечними є рейдерські атаки на кооперативну власність, захистити яку кооператорам стає все важче. На жаль, відсутня державна програма відродження торгівельної галузі кооперації, якої з нетерпінням чекає українське село. Відтак аналіз досвіду освоєння споживчою кооперацією ринку в конкурентній боротьбі періоду непу має сенс для сучасних дослідників економічної історії України.

У 1920-ті рр. співпрацю споживчої кооперації з промисловістю автори, зазвичай, розглядали у контексті усупільнення виробництва та торгівлі для витіснення приватного торговця. До того ж це робилося фрагментарно. Так, у праці С. Зарудного є лише згадка про співробітництво кооперативних організацій з промисловістю [1]. У необхідності співпраці споживчої кооперації з державними промисловими підприємствами був переконаний Є. Дешко, розглядаючи

її як необхідну умову насичення кооперативних організацій товарами [2]. Г. Кремнев звертав увагу на той факт, що лише завдяки домовленостям із промисловими підприємствами, споживча кооперація змогла систематично знижувати роздрібні ціни на промислові товари [3].

Певну наукову цінність має видане 1927 р. ґрунтовне статистичне видання Центроспілки, присвячене підсумкам діяльності споживчої кооперації за перше десятиріччя радянської влади [4]. Статистичні дані збірника про генеральні договори споживчої кооперації щодо виробів різних галузей промисловості можуть бути предметом неупередженого аналізу і сьогодні.

Не варто відкидати студію Я. Кістанова, у якій окреслено основні напрями співпраці споживчої кооперації з державною промисловістю [5]. Зауважимо, що дослідження написано з позицій класового підходу до розкриття ролі кооперації в освоєнні оптового ринку та витісненні з нього приватника. Однак критичний аналіз наведених автором даних може слугувати і нині при з'ясуванні питання: генеральні договори двох монополістів ринку були необхідністю чи зайвим кроком на шляху освоєння ринкового середовища?

На думку Г. Гетьмана, співпраця споживчої кооперації з промисловістю була необхідною умовою соціалістичного будівництва [6]. Налагодження систематичних зв'язків із промисловими підприємствами, на його думку, було успіхом торгівельної діяльності кооперації у 1926–1928 рр.

Вивченням особливостей співпраці кооперації з державною промисловістю займався В. Гринчуцький. Він вважав, що кооперативні організації були важливим партнером для трестів. Авторська позиція полягає в тому, що кооперативні організації були зручними й вигідними контрагентами для трестів, оскільки не могли втручатися в їх господарську діяльність. Науковець переконаний, що кооперативні організації були зразком співпраці з державними підприємствами, оскільки вони найбільш оперативно реагували на зміни кон'юнктури ринку, були як споживачем, так і постачальником трестів [7].

Фрагментарно співробітництво державних трестів "Південсталь" і "Цукротресту" та споживчої кооперації згадувала О. Пиріг. Для деяких трестів, вказувала авторка, кооперативні організації були основним споживачем продукції. Зокрема, роль споживчої кооперації в реалізації цукру постійно зростала. Якщо в 1926 р. її частка у збуті "Цукротресту" становила 5,9 %, то в 1927 р. вона сягнула 70 % [8]. Тобто, як вважає дослідниця, у тісній співпраці була зацікавлена не лише споживча кооперація як споживач промислової продукції, але й державна промисловість – як виробник товарів.

З огляду на історіографію праць, можна констатувати, що зазначена нами проблема повною мірою не аналізувалася, а лише фрагментарно згадувалася науковцями. Зазвичай, дослідження стосувалися пошуку державними підприємствами споживачів їх продукції. З позиції кооперації зв'язки з промисловістю з метою поповнення товарних ресурсів лише окреслено. Відтак метою цієї статті є висвітлення історичного досвіду співпраці підприємств двох секторів економіки – державної промисловості і споживчої кооперації щодо освоєння останнього оптового ринку.

У зв'язку з початком індустріалізації, більшовики активізували пошук коштів для її проведення. Зважаючи на це, держава прагнула посилити питому вагу споживчої кооперації як в оптовому, так і в роздрібному товарообігу країни. Квітневий 1926 р. пленум ВКП/б/ наголосив на тому, що у зв'язку з розривом роздрібних і оптових цін на продукцію державної промисловості, питання організації та регулювання ринку набувають виняткової важливості. Успішність боротьби проти приватної торгівлі залежала від того, як швидко споживча кооперація зможе посісти монопольне становище в оптовому товарообігу [9, с. 16].

Розширення оптових торгівельних операцій споживчої кооперації було тісно пов'язувалось з удосконаленням практики системи генеральних договорів і державної промисловості. Це відзначила 3-я сесія ВУЦВК, що відбулася у травні 1926 р. Присутні на ній усвідомлювали, що в УСРР існував товарний голод, відповідно виникла потреба урегулювати планомірне забезпечення дефіцитним товаром передусім промислових районів. Було визнано, що слід надати першочергову увагу зміцненню позиції споживчої кооперації в товаропросуванні від виробника до пайовика [10, с. 602]. Раднарком УСРР отримав доручення домогтися від союзних урядових організацій обов'язкового й планового надходження всіх призначених Україні товарів, а також товарів республіканських трестів – через основні організації, що торгували в УСРР (українські відділи союзних синдикатів і трестів та українські кооперативні центри) [10, с. 604].

Зазначимо, що між кооператорами і виробниками товарів у 1926 р. розгорілася дискусія з приводу доцільності генеральних договорів. IV з'їзд уповноважених Вукопспілки (ВУКС,

центральна спілка споживчих товариств України) (квітень 1926 р.), підкреслив важливість поглиблення цієї практики, що гарантувало систематичне поповнення кооперації товарами [11, с. 4].

Правління Вукопспілки та місцеві організації споживчої кооперації з метою витіснення приватного торговця з оптового ринку ратували за централізоване постачання їм товарів безпосередньо від виробника. Крім того, для ліквідації паралелізму в роботі й збільшенні навантаження кооперативної системи вони вимагали скорочення державного торговельного апарату як реалізатора промислових товарів промисловості. У своєму виступі на десятій сесії ради Вукопспілки у жовтні 1926 р., член правління М. Дулін наголошував на тому, що: “...наша увага повинна бути зосереджена на розширенні практики генеральних договорів. Ми вважаємо за необхідне, у зв'язку з розвитком гендоговорів, ставити питання про ліквідацію торговельної мережі синдикатів, трестів, торгів” [12, с. 17]. Відтак сесія доручила правлінню вжити заходи щодо збільшення існуючих і до складання нових генеральних договорів з державною промисловістю з метою забезпечення виконання державного плану не менше як на 70 %. Особлива увага зверталася на розширення генеральних договорів на товари підвищеного попиту, зокрема бакалію та галантерею [12, с. 17].

Керівники державної промисловості займали протилежну позицію, розцінюючи генеральні договори і практику їх виконання як зайву ланку в просуванні товарів до безпосередніх споживачів, що спричиняла лише штучне накручення кооперативних обертів та уповільнювала товарообіг. Вони наполягали на збереженні системи своїх філій як постачальників місцевої кооперації. Як бачимо, між двома монополістами – державною промисловістю та кооперацією посилювалося протистояння щодо товаропросування.

16 серпня 1926 р. ЦК ВКП(б) видав постанову “Про взаємовідносини держпромисловості і споживкооперації”, у якій підкреслювалося, що основним розподільником промислових товарів серед населення повинна залишатися споживча кооперація [13, с. 535]. Генеральні договори між трестами та кооперативними центрами, зазначалося в постанові, дають можливість передбачити точні умови термінів, загального асортименту, порядку і місця здачі і прийомки товарів. Завезення товарів на склади кооперативних спілок могло здійснюватися лише у виняткових випадках, тобто йшлося про те, щоб промислові товари якнайшвидше могли потрапити до споживача. Умови продажу товарів кооперації мали бути більш пільговими, порівняно з іншими контрагентами, що цілком влаштувало кооператорів [13, с. 537]. Отже, ця постанова в категоричній формі поклала край дискусії, остаточно закріпивши за споживчою кооперацією роль головного провідника промислових товарів.

Керівництво УСРР з метою підтримки споживчої кооперації вдалося до згортання торговельних представництв державної промисловості. Відтак функції закупівельника та реалізатора товарів повністю мали перейти до кооперативних організацій. Наприклад, рішення наркомторгу УСРР, ухвалені у вересні-жовтні 1926 р., передбачали згортання баз “Цукротресту”, передачу більшості відділень Держрибсиндикату й Текстильторгу відповідним кооперативним органам [14, с. 12].

Наочною ілюстрацією перемоги адміністративно-планового принципу над так званою “ринковою стихією” було невпинне зростання обсягу поставок споживчій кооперації товарів через систему генеральних договорів. Так, якщо у 1925–1926 рр. між українськими трестами й споживчою кооперацією було укладено угод на суму 111 млн крб., то в 1926–1927 рр. уже на 184 млн крб. [15, с. 53]. Питома вага прибутків Вукопспілки, які вона отримувала від торговельних операцій з промисловими підприємствами, у 1925–1926 рр. становила 1,9 %, а в 1926–1927 рр. – уже 10,4 % загальних прибутків ВУКС [16, с. 58].

Проте підтримка споживчої кооперації державою щодо освоєння нею оптового ринку через розширення системи генеральних договорів водночас супроводжувалася посиленням контролю як за виробником, так і реалізатором промислової продукції. Зокрема, перша Всеукраїнська конференція КП/б/У від 17–21 жовтня 1926 р. поставила перед кооперацією низку завдань, у тому числі зниження витрат в усіх ланках торговельної мережі, забезпечення маневрування товарами, що надходили від державної промисловості [17, с. 441].

Підтвердженням контролю за продажем кооперацією товарів державної промисловості була низка постанов регулюючих органів щодо націнок на товари. Так, у постанові української економічної ради (далі – УЕР) від 23 жовтня 1926 р. “Про граничні націнки на текстильні товари” зазначалось, що в оптовій торгівлі при продажу текстильних тканин Вукопспілки та Уцербсекції (центрального органу робітничої кооперації України) державна промисловість має дотри-

муватися пересічної націнки у 3,5 % з тим, щоб націнки на інших стадіях продажу не перевищували таких розмірів: у дрібнооптовій торгівлі – 4,5 %; роздрібній торгівлі на селі – 26 %; торгівлі в містах – 22 % [18, с. 628–630].

Постанова УЕР від 31 жовтня 1926 р. "Про зміни та доповнення постанови наркомторгу УСРР від 3 вересня 1926 р. "Про граничні націнки на калоші" допускала націнку кооперативних центрів на цю продукцію у промислових містах та на залізниці – 12 %; в інших містах – 14 %. Для сільської місцевості при продажі калош націнка мала бути не вищою 16 % [19, с. 631].

9 лютого 1926 р. УЕР ухвалила постанову "Про зміни та доповнення до постанови наркомторгу УСРР від 3 червня 1926 р. "Про граничні націнки на шкіряні товари". Ішлося про те, що при продажі взуття Всесоюзним шкіряним синдикатом Вукопспілці націнка має бути не більше 3 %, а при його реалізації вроздріб у містах верхня межа націнки безпосередньо кооперативних організацій має становити не більше 24 % і на селі не більше 27 % [20, с. 632–633]. Як бачимо, під контролем влади перебували і відпускні оптові ціни промислових підприємств, і роздрібні ціни споживчої кооперації.

Держава прагнула регулювати генеральні договори споживчої кооперації з харчовими трестами. Постанова народного комісаріату торгівлі УСРР від 2 лютого 1927 р. затвердила відпускні ціни для "Олійтресту" на соняшникову олію та граничні ціни для споживчої кооперації, зокрема, для міських кооперативів вона мала становити 52 коп., а на селі – 55 коп. за кілограм [21, арк. 84]. Для робітничої кооперації влада вимагала від державних трестів встановлювати більші скидки при укладенні генеральних договорів на продукти харчування. Так, Наркомат торгівлі УСРР 2 листопада 1927 р. домігся від "Олійтресту", що робкоопи могли закупляти олію по 46 коп. за кілограм [21, арк. 122].

З огляду на те, що на цукор залишався великий попит, згідно з рішенням наркомторгу РСРР від 23 вересня 1927 р., були чітко визначені знижки у розмірі 6–7 % на оптові закупівлі продукції "Цукротресту" споживчою кооперацією. Зауважимо, що оптова скидка для державної торгівлі складала 0,5 % [22, арк. 22]. Без сумніву, генеральні договори надавали кооперативним організаціям суттєві переваги. Разом з тим втручання в оптові ціни державної промисловості та визначення націнок для кооперативних організацій було ігноруванням владою економічних законів ринкової економіки та доказом адміністративного втручання в їхні господарські справи.

Практика генеральних договорів споживчої кооперації з державною промисловістю упродовж 1926–1928 рр. супроводжувалась встановленням попередніх замовлень, що посилювало вплив кооперації на виробництво у справі прилаштування його до потреб споживача. Так, на лютовому Пленумі ЦК ВКП(б) у 1927 р. підкреслювалось, що кооперація на основі вивчення споживчого попиту "повинна переходити до системи попередніх замовлень на виробництво товарів, що їх вимагає ринок, допомагаючи цим пристосуванню промисловості до змін на ринку і даючи можливість промисловості при складанні виробничих програм своєчасно враховувати всі показники ринку" [9, с. 146].

Без сумніву, попередні замовлення кооперативних організацій, з одного боку, сприяли безперебійному забезпеченню пайовиків промисловими товарами, а з другого – гарантували державній промисловості постійні замовлення з урахуванням попиту на ті чи інші товари. Статистичні дані, подані в таблиці 1 свідчать про суттєве зростання питомої ваги генеральних та типових договорів споживчої кооперації з державною промисловістю, в основу яких були покладені попередні замовлення кооперативних організацій. Наведені дані стосуються системи споживчої кооперації РСРР, однак свідчать про загальну тенденцію до зростання питомої ваги генеральних договорів в окремих галузях промисловості, що цілком можна віднести до кооперації УСРР.

Таблиця 1

Питома вага генеральних та типових договорів у взаємозв'язках споживчої кооперації РСРР і державної промисловості (1925/1926 – 1926/1927 рр.) [4, с. 236].

Галузі промисловості	1925/26 господарський рік	1926/27 господарський рік
	Питома вага (у %)	
А. Генеральні договори*		

* Генеральні договори укладалися між кооперативними центрами і центрами виробників, зокрема, трестами та синдикатами, на поставку товарів.

Текстильна	25,4	37,0
Металічна	19,5	12,0
Силікатна	11,1	14,1
Хімічна	44,0	55,8
Цукрова	29,3	43,9
Шкіряна	3,1	17,0
Гумова	13,8	34,8
Махорочна	13,7	14,0
Паперова	30,1	20,8
Маслобійна	-	18,0
Б. Типові договори*		
Нафтообробна	64,0	65,8
Соляна	79,3	88,2

Одночасно з розвитком системи генеральних договорів та зміцненням у зв'язку з цим значення Вукопспілки як планово-організаційного центру споживчої кооперації УСРР, упродовж 1926–1928 рр. відбулося розширення кола крупних кооперативних організацій, які також брали участь у генеральних договорах. Передусім це були райспоживспілки, великі ЦРК, міські споживчі товариства. Їхня участь у генеральних договорах була більш вагомою у "Текстильсиндикату", "Шкірсиндикату", "Цукротресту", "Продсилікату".

Розширення системи генеральних договорів мало привести до певного скорочення оптової мережі державних організацій і сприяти, з одного боку, посиленню опту споживчої кооперації, а з другого – розвитку транзиту. Питання щодо вдосконалення взаємозв'язків споживчої кооперації і промисловості було в центрі уваги одинадцятої надзвичайної сесії ради Вукопспілки від 19–22 лютого 1926 р. Наголошувалося на необхідності розширення практики генеральних договорів та своєчасних розрахунків між двома системами, а також удосконалення транзиту, зокрема, раціоналізації шляхів товаропросування [23, с. 1–2]. Зміни шляхів у просуванні товарів, що їх споживча кооперація отримувала за генеральними договорами від державної промисловості, подано у таблиці 2.

Таблиця 2

Способи отримання споживчою кооперацією СРСР товарів від державної промисловості за період 1926–1928 рр. (у % до загального отримання) [24, с. 26].

Роки	З фабрик чи заводів	З центральних баз синдикатів, трестів	З місцевого відділення треста, синдикату
1926/27	40,3	42,2	17,5
1927/28	55,0	39,1	5,9

Отже, за два роки питома вага товарів, що надходили до кооперативних організацій безпосередньо з фабрик чи заводів на основі генеральних договорів, зросла з 40,3 до 55 %. Натомість питома вага товарів, що надходили з центральних баз трестів та синдикатів, зменшилася з 42,2 до 39,1 %, а також із місцевих відділень трестів та синдикатів – з 17,5 до 5,9 % [24, с. 26]. Ці зміни в товаропросуванні мали позитивне значення з точки зору прискорення обігу промислових товарів і зниження рівня витрат споживчої кооперації.

Однак відзначимо, що у ряді випадків державна промисловість своєчасно не виконувала умови генеральних договорів. Так, наприклад, конференція крамничних комісій та осередків на Чернігівщині у вересні 1927 р. виявила, що генеральні договори Чернігівського Центрального робітничого кооперативу з трестами та синдикатами становили 33,7 % усіх закупівель, проте виконувалися останніми лише на 70 % [25, арк. 97].

Значення генеральних договорів споживчої кооперації з промисловістю посилювалося тим, що вони сприяли витісненню приватного торговця з оптового ринку. Однак при цьому XV з'їзд ВКП(б) (грудень 1927 р.) підкреслював, що усунення приватного торговця повинно проходити таким чином, щоб не виникало перебоїв у забезпеченні ринку [9, с. 286]. Об'єднаний пленум ЦК та ЦКК ВКП(б) (квітень 1928 р.) зобов'язав державні промислові підприємства та коо-

* Типові договори містили перелік питань і умов, які необхідно було враховувати при укладанні договорів на поставку товарів. Затверджувалися відповідною урядовою уста-новною і слугували основою договірних відносин.

перативні організації не допустити влітку сезонного скорочення випуску та продажу промислових товарів, яких чекало селянство, а відтак вони мали утворити спеціальний резерв найбільш необхідних промислових товарів для маневрування ними у розпал хлібозаготівельної кампанії [9, с. 321].

У результаті поглиблення взаємозв'язків кооперації з державною промисловістю упродовж 1927–1928 рр. частка оборотів, охоплених генеральними договорами, зростає: мануфактури з 70 % до 80 %, металевих виробів з 50 % до 70 %, солі з 75 % до 88 %, шкіряних виробів та взуття – з 36 % до 60 % [28]. Відповідно охоплення споживчою кооперацією процесу реалізації продукції промисловості по текстилю, цукру, солі, гасу складало приблизно 70–80 %. Генеральні договори дали можливість кооперативним організаціям забезпечити попит міського населення на промислові товари на 66 %, а сільського – на 49,1 % [3, с. 165]. На 1 жовтня 1928 р. 82,9 % усієї продукції до Вукопспілки надходило через систему генеральних договорів, що давало можливість державі контролювати не лише процес виробництва промислових товарів, але й їх продаж [27, арк. 8].

Отже, упродовж 1926–1928 рр. розширення оптових операцій споживчої кооперації було тісно пов'язане з удосконаленням системи генеральних договорів з промисловістю. Генеральні договори забезпечували проведення основної маси продукції державної промисловості через споживчу кооперацію і сприяли витісненню приватного торговця з оптового ринку. Зменшення проміжних ланок за рахунок отримання товарів кооперативними організаціями безпосередньо з фабрик чи заводів, прискорення та спрощення їх доставки споживачам теж було результатом удосконалення генеральних договорів. У результаті чого упродовж 1926–1928 рр. приватна торгівля втратила свої позиції на оптовому ринку з 3,3 % до 1,3 %. Натомість питома вага споживчої кооперації на оптовому ринку зростає з 27,4 до 29,3 % [27, с. 26]. Система генеральних договорів повним чином влаштувала кооперативні організації, оскільки гарантувала безперерйне поповнення товарних надходжень. Разом з тим генеральні договори змушували кооперативні організації діяти у чітко визначених межах, що гальмувало їх самостійність.

З огляду на історичний досвід непу, і органам влади, і кооператорам, важливо враховувати уроки господарювання споживчої кооперації в конкурентних змаганнях другої половини 1920-х рр. Без сумніву, сьогодні кооперативним організаціям у боротьбі за споживача передусім потрібна законодавча, фінансово-кредитна та моральна підтримка держави. Проте, зважаючи на соціально-економічну ситуацію в країні, чекати урядової підтримки у найближчий час не доводиться. Проблеми вітчизняної промисловості також не сприяють активізації торгівельної діяльності споживчої кооперації. Враховуючи зменшення випуску промислових товарів вітчизняними підприємствами, актуальним, на нашу думку, є відродження кооперативними організаціями виробничої діяльності з метою випуску товарів, яких особливо потребують селяни.

Список використаних джерел

1. Зарудний С. Українська кооперація на десяти роковини Жовтневої революції. 1917–1927 / С. Зарудний. – Х.: Книгоспілка, 1927. – 43 с.
2. Дешко Є. Кооперація на Україні / Є. Дешко. – Харків: Урядова друкарня імені Фрунзе, 1927. – 99 с.
3. Кремнев Г. Развитие кооперации / Г. Кремнев. – Л.: Издательство "Кооперативный строитель", 1928. – 169 с.
4. Потребительская кооперация за 10 лет Советской власти. Юбилейный сборник. – М.: Центросоюз, 1927. – 272 с.
5. Кистанов Я. А. Потребительская кооперация СССР (исторический очерк) / Я. А. Кистанов. – М.: Издательство Центросоюза, 1951. – 404 с.
6. Гетьман Г. А. Кооперативная торговля: развитие, проблемы, перспективы (на материалах Украинской СССР) / Г. А. Гетьман. – Харьков: Изд-во при Харьковском госуд. ун-те, 1985. – 248 с.
7. Гринчуцький В. І. Промислові трести України в 20-ті роки / В. І. Гринчуцький. – К.: Наукова думка, 1997. – 180 с.
8. Пиріг О. А. Неп: більшовицька політика імпрровізації / О. А. Пиріг. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2001. – 274 с.
9. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – Т. 4. – 9 изд. доп. и испр. – М.: Политиздат, 1970. – 813 с.
10. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі – ЗУ України). – 1926. – № 38. – Ст. 271.
11. Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 12–13. – С. 4.
12. Там само. – № 31. – С. 17.
13. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам / Сборник документов. В 5-ти т. – Т. 1. 1917–1928 гг. – М.: Политиздат, 1967. – Т.1. – 783 с.
14. Каненгисер М. Достижения и перспективы рационализации товаропроводящего аппарата на Украине / М. Каненгисер // Советская торговля. – 1927. – № 48. – С.12.
15. Генкін О., Гречка О. Споживча

кооперація / О. Генкін, О. Гречка. – Харків, 1927. – С. 53. 16. Короткий звіт “Вукоопспілки”. 1926–1927. – Харків, 1928. – 144 с. 17. Коммунистическая партия Украины в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 1. 1918–1941. – К.: Политиздат Украины, 1976. – 1062 с. 18. ЗУ України. – 1926. – № 35. – Ст. 129. – С. 628–630. 19. Там само. – Ст. 130. 20. Там само. – Ст. 131. 21. Державний архів Полтавської області. – Ф. Р-978. – Оп. 1. – Спр. 13. 22. Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-1367. – Оп. 1. – Спр. 150. 23. Кооперативне будівництво. – 1927. – № 4. – С. 1–2. 24. Потребительская кооперация СССР – основные показатели. – М.: Издание Центросоюза, 1929. – 512 с. 25. Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-1367. – Оп. 1. – Спр. 110. 26. Український економіст. – 1927. – 9 червня. 27. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 296. – Оп. 3. – Спр. 1312.

Tatyana Onipko

INTENSIFICATION OF COLLABORATION OF CONSUMER CO-OPERATIVES OF UKRAINE WITH THE STATE INDUSTRY IN 1926–1928

In the article it is analysed the historical experience of interrelations' expansion of Consumer Co-operatives with the state industry of Ukraine for the purpose of the wholesale market's conquest and improvement of population's maintenance with industrial goods in 1926–1928.

УДК 94 (477)

Руслан Кульчицький

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА МАКУХА

У статті висвітлено юридичну, а зокрема адвокатську діяльність Івана Макуха, та пов'язані з нею основні напрямки його політичної роботи у Галицькому сеймі та польському сенаті. Проаналізовано його діяльність у захисті соціальних, політичних, національних, громадянських прав українців Галичини.

Однією із найвизначних постатей українського національного руху в Галичині в кінці ХІХ – першій половині ХХ століття був Іван Макух (1872–1946), громадський і політичний діяч, багатолітній керівник Української соціалістичної радикальної партії (УСРП). Іван Макух завжди знаходився в епіцентрі українського громадського й політичного життя, виступав як активний учасник подій, часто особисто впливав на їхній перебіг.

Як політичний діяч, юрист, адвокат Іван Макух був непересічною особистістю, і саме політика й юриспруденція стали його визначальними і основними заняттями.

Метою статті є аналіз юридичної діяльності І. Макуха щодо захисту прав українців Галичини через призму його політичної роботи у Галицькому сеймі та польському сенаті.

Об'єктом дослідження є юридична та пов'язана із нею політична діяльність І. Макуха у першій половині ХХ ст. у контексті тогочасних суспільно-політичних реалій, а зокрема українсько-польських відносин Східної Галичини.

Предметом дослідження є політичні партії, громадські організації та державні установи з якими пов'язана тогочасна юридична та політична діяльність І. Макуха.

Ця тема частково висвітлена у працях В. Кульчицького, О. Вівчаренко, І. Бойко [28], І. Андрухів, П. Арсенича [25], К. Левицького [29], М. Буджака [26], О. Зайцева [24], Р. Кашука [23], С. Волинця [27], в спогадах самого Івана Макуха [17], “Альманасі Станіславівської землі” [14] та ін.

Джерельною основою статті є документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), Державного архіву Івано-Франківської області (ДАІФО), Державного архіву Тернопільської області (ДАТО), а також матеріали тогочасної преси.

У кінці 1906 року Іван Макух, успішно здав адвокатський іспит, який дав йому можливість бути самостійним адвокатом, щоб працювати незалежно для блага українського народу, а 1 січня 1907 року він відкрив адвокатську канцелярію в Тлумачі [25, с. 46].

Після декількох судових справ адвокатом, у яких був Іван Макух, населення міста й Тлумацького повіту прихильно поставилося до нього та його адвокатської канцелярії. У всіх правових питаннях населення Тлумаччини завжди зверталося за юридичними консультаціями до нього, який в міру необхідності часто захищав їхні інтереси в суді.

Іван Макух був справедливим і працьовитим адвокатом, коректним в поведінці з клієнтами та суддями. Спочатку в його канцелярії працювало два "конципієнти" – кандидати в адвокати – це Михайло Воробець, Герман Гартенштайн. Згодом штат її працівників значно збільшився. Іван Макух дуже багато працював, приділяючи значну увагу клієнтам своєї канцелярії. Адвокатська канцелярія Івана Макуха спеціалізувалася на наданні юридичних консультацій щодо укладення контрактів.

Документація в ній велася українською мовою. Всі справи, що вирішувалися в канцелярії, подавалися до суду українською мовою. Судові рішення та вироки, на вимогу адвоката Івана Макуха, його клієнти отримували завжди українською мовою. Навіть у Відень до Найвищого суду адвокатська канцелярія Івана Макуха подавала документи на українській мові. Це все сприяло збільшенню популярності й авторитету Івана Макуха серед українського населення.

Крім Михайла Воробця і Германа Гартенштайна, кандидатами у адвокати в канцелярії Івана Макуха працювали: Степан Чумак, Степан Гривнак, та інші, а секретарями – І. Біна, М. Дутчак, П. Брилинський.

Щодня в канцелярії Івана Макуха вирішувалася значна кількість правових питань. Справи клієнтів вирішували на належному фаховому рівні, а оплата за послуги була нижчою ніж в інших. За вирішення справ, що мали політичний характер, канцелярія Івана Макуха оплати не брала [17, с. 96, 97, 99; 23, с. 72–73].

Іван Макух проводив енергійну боротьбу із вїтями в повіті, що розкрадали громадські кошти та зробив значну кількість "кримінальних донесень" до прокуратури в Станіславі на них [17, с. 54].

Громадсько-політична та професійна адвокатська діяльність Івана Макуха, організація віч, стали підставою того, що українське населення Тлумацького повіту під час виборів 1908 року до Галицького сейму вибрало його депутатом. З цих виборів Іваном Макухом було подано одне "кримінальне донесення" – скаргу-протест до прокуратури в Станіславі на місцевого комісара за "шахрування" виборів у селі Клубівці [29, с. 53; 17, с. 78, 82].

І. Макух постійно співпрацював з Л. Бачинським, не тільки в партійних і політичних справах, але і в юридичних питаннях, а зокрема він нотував всі правопорушення, які були здійснені владою і поліцією Тлумацького повіту та передавав їх йому, готуючи "інтерпеляції" або запити в своїй адвокатській канцелярії, а редактор "Українського вісника законів", перекладав їх німецькою мовою.

Багато матеріалів правового характеру з різноманітними правопорушеннями повітових органів влади Тлумаччини Іван Макух надсилав для друку в газету "Діло" [17, с. 112–113].

У 1911 році він був членом підкомітету сеймової виборчої реформи Галицького сейму та обстоював положення, щодо зрівняння відсоткового співвідношення українських сеймових мандатів до польських, а також вимагав однієї третьої частини з всіх вибраних депутатів до сейму від українського народу.

Під час виборів до Галицького сейму 1913 року І. Макуха було й надалі обрано депутатом [27, с. 156–157; 28, с. 22].

Восени 1913 р. новообраний сейм розпочав свою роботу й після довгих дискусій прийняв новий виборчий закон до Галицького сейму, створений на основі проекту намісника Галичини, який хоча не зовсім був демократичним і справедливим щодо українців, надавав їм вигідніші умови боротьби за свої права. З цього приводу в 1914 році Іваном Макухом була написана брошура – "Новий закон про вибори до Галицького сейму".

У цій праці Іван Макух детально пояснював новий виборчий закон, використавши при цьому карту судових повітів Східної Галичини, на якій в кожному з них він подав кількість українців і поляків, їх кількісне співвідношення щодо населення певної території.

У новому виборчому законі до Галицького сейму були не тільки залишені курії, але й збільшена їхня кількість до 6, а в деяких введено загальне й безпосереднє голосування, запроваджено національний облік. При цьому була забезпечена польська національна меншість у

Галичині, сейм складався з 227 членів: обраних депутатів і "вірилістів" (депутатів, що не обиралися, а входили до сейму згідно з посадою).

Депутатів обирали у куріях в такій послідовності: 1) курія великої власності (44 депутати польських і 1 український); 2) курія цензова більших міст; 3) курія торгівельно-промислових палат; 4) курія сільських громад обіймала усі місцевості, що не входили в міську цензову курію, отже й менші міста, ця курія була з загальним та рівним голосуванням; 5) загальна міська курія обіймала ті більші міста, що цензова міська курія, але з загальним і рівним правом голосування; 6) курія "зарібкових" товариств. Перших три курії взято зі старого виборчого закону. Для українців зроблено "поступки" тільки в першій курії, де призначено один мандат для землевласників, що мали понад 50 гектарів землі та призначено для українців-власників у містах 6 мандатів.

В курії великої власності вилучено українців-дідичів і утворено з них одну виборчу округу, що охоплювала Галичину з місцем вибору у Львові. Курія сільських громад вибирала 105 депутатів. Тут було 77 одномандатних виборчих округів і 14 двомандатних. У одномандатних округах впроваджено національний облік, тобто утворено суто польські й українські округи. Депутат меншості мав набрати 33 % голосів виборців.

Українці мали забезпечено 58 мандатів, а саме: 1 мандат у курії великої власності, 6 мандатів у міській цензовій курії, 3 мандати в загальній міській курії і 48 мандатів у курії сільських громад. До цих 58 мандатів додавалися ще 4 мандати депутатів – вірилістів, а зокрема: архієпископа у Львові, єпископа в Перемишлі, єпископа в Станіславі та майбутнього ректора українського університету. Всього українці в сеймі згідно з новим виборчим законом мали 62 мандати або 27,3 % відносно загальної кількості послів сейму. Галицький сейм складався з 227 депутатів.

Кількість українських мандатів до Галицького сейму згідно з новим виборчим законом у порівнянні з попереднім помітно зросла. Незважаючи на те, він мав чітко виражений національний польський характер і був дуже несправедливим щодо українського населення в Східній Галичині, яке становило 50 % від загальної кількості, а мало лише 27 % мандатів до Галицького сейму, тобто менше як третю частину всіх мандатів.

Українському населенню новий виборчий закон дозволяв членство у сеймових комісіях і в управах крайових інституцій.

До складу крайового віділу входили 2 члени від українців, з яких один був заступником крайового маршала (тобто до президії сейму належав один українець як заступник маршала) [16, с. 1–56].

Новий виборчий закон остаточно було прийнято Галицьким сеймом 8 липня 1914 р. та схвалено австрійським цісарем на початку Першої світової війни 12 липня 1914 року. Проте він не мав практичного застосування, бо вже восени 1914 р. російська армія окупувала майже всю Галичину [17, с. 141; 26, с. 17].

У травні 1915 р. німецько-австрійські війська, зайняли територію Галичини аж до Нижніва. Приїхавши до Тлумача, Іван Макух відновив адвокатську діяльність. Він надавав населенню Тлумаччини правову допомогу в отриманні "воєнних причинків" (щомісячної грошової допомоги сім'ям, утримувач яких був призваний до війська), у відбудові знищених війною сіл [25, с. 47; 17, с. 166–167].

Становище українського народу значно погіршилося після перемоги поляків в українсько-польській війні 1918–1919 рр. Окупувавши Західну Україну в липні 1919 р., польські правлячі кола були занепокоєні розмахом національно-визвольного руху українців, а тому й робили усе для того, щоб перешкодити культурно-освітньому розвитку українського населення на його етнографічних землях.

І хоча правові норми (гарантія громадянам держави забезпечення національних прав, визнання їхніх традицій, мови, віросповідання) щодо західноукраїнського населення регламентувала Конституція 1921 р., однак, фактично, ці конституційні засади так і залишились політичними деклараціями, що не були впровадженні в життя [4, арк. 282 зв.].

Основним засобом боротьби проти українства стала система освіти: закривались українські школи, культурно-освітні товариства. Так, тлумачький повітовий староста 25 березня 1932 року на основі донесення державної поліції з с. Нижнева, за декламацію О. Лапуняком поеми "Посланіє", і Г. Панасюком поеми "Тарасова ніч" на Шевченківському святі 20 березня 1932 р. у читальні "Просвіти" в с. Братишеві, постановив закрити її. З цього приводу Іван Макух 17 травня 1932 року надіслав зі своєї канцелярії у Тлумачі до воеводи в Станіславі протест, в якому

відмітив неправомірність дій повітового старости в Тлумачі, та щоб він відмінив його рішення щодо закриття читальні товариства, тому, що жодних антидержавних, антипольських виступів на Шевченківському святі 20 березня 1932 року в читальні "Просвіти" с. Братишів не було [7, арк. 23–24].

Для узаконення ліквідації іншомовних шкіл польський сейм 31 липня 1924 р. прийняв "Закон про деякі положення в організації шкільництва", що отримав назву "кресового" шкільного закону. Відповідно до нього, шкільна влада вирішувала, яка повинна бути школа в громаді – українська чи польська. Батьки чи опікуни 40 дітей у шкільному віці (7–14 років) мали право подавати до "шкільної кураторії" декларацію, з вимогою, щоб школа була з українською мовою навчання [1, арк. 196; 30, с. 53].

Згідно з законом, в місцевостях де українське населення становило менше 25 % від загальної кількості мешканців, навчання в державних школах проводилось виключно польською мовою [31, с. 3].

Закон позбавив українців права організації народних шкіл. Терором та утисками українського шкільництва польська адміністративна влада намагалася втримати панування польської нації над українцями [19, с. 2].

За таких складних умов Іван Макух, як і вся радикальна партія поставив собі за мету розвивати власну національну культуру, що мала б стати "культурою робітного народу", "культурою нової, трудової України", а зокрема він на Тлумаччині агітував і відповідно до законодавства, юридично оформлював в своїй адвокатській канцелярії шкільні декларації жителів Тлумаччини за школи з українською мовою навчання, але "шкільна кураторія" не розглянула їх і залишила лише одну українську школу в повіті, хоча у ньому більше 50 % громад були повністю українськими.

Іван Макух з приводу таких дій польської шкільної влади юридично оформив протести та надіслав їх до міністерства освіти у Варшаві, проте всі вони, лише за винятком скарги-протесту жителів с. Королівка, у якому було залишено школу з українською мовою навчання, не були прийняті до уваги та розглянуті ним [15, с. 39; 17, с. 344].

Польська окупаційна влада в Східній Галичині під різними причинами чинила різноманітні перешкоди щодо реєстрації та діяльності українських культурно-освітніх товариств, про що свідчать подані факти. В Хотимирі Тлумацького повіту статут товариства "Просвіта", був поданий на реєстрацію його засновником Федором Поною до воєводства в Станіславі 25 лютого 1929 року. За існуючими законами засновники читальні "Просвіта" у Хотимирі мали право у двадцятивосьмиденний термін з дня її реєстрації скликати загальні збори товариства, але до чотирьох тижнів, а пізніше і до двох місяців не одержали повідомлення про його реєстрацію, й таким чином не могли розпочати свою діяльність.

Вирішив цю справу Іван Макух, який звернувся із письмовим адвокатським запитом до воєводи в Станіславі, щоб воєводство позитивно вирішило це питання і надіслало до староства в Тлумачі зареєстрований статут читальні товариства "Просвіта" в Хотимирі [6, арк. 493].

Польська поліція всіляко перешкождала діяльності "Просвіти", забороняла проведення зборів. Так було і в Острині, Тлумацького повіту, коли 22 травня 1932 року комендант місцевого відділення державної поліції закриття збори місцевої читальні "Просвіти".

Як голова філії товариства "Просвіта" в Тлумачі і адвокат, Іван Макух 23 травня 1932 року надіслав до повітового староства в Тлумачі письмовий адвокатський протест проти дій коменданта поліції у Острині, в справі закриття загальних зборів місцевої читальні "Просвіта" 22 травня 1932 року. В цьому документі Іван Макух підкреслив, що своїм вчинком, комендант зробив неможливим виконання статутного положення товариства збиратися на загальні збори, щоб спільно обговорювати справи, що стосуються розвитку освіти. Поведінка коменданта суперечила заявам пана міністра внутрішніх справ Польської держави, який заявив з парламентської трибуни, що польська адміністрація не чинить жодних труднощів культурно-освітнім товариствам у їхній освітній діяльності [11, арк. 7–7 об.].

Всі українські політичні партії в Західній Україні взяли участь у виборах до сейму і сенату в 1928 року. УСРП до якої входив Іван Макух об'єднавшись з соціалістичною групою "Вперед" (праве крило колишньої УСДП, що гуртувалося навколо газети "Вперед"), групою безпартійних з Перемишля на чолі з Володимиром Зубрицьким та групою волинян під проводом Івана Власовського сформувала "виборчу лісту" № 22 – "Виборчий блок українських соціалістичних селянських і робітничих партій" [24, с. 172–186; 17, с. 177].

Вибори до сейму відбулися 4, а до сенату – 11 березня. В цілому, на виборах 1928 р. соціалісти-радикали отримали, друге місце з-поміж українських політичних партій. До сейму увійшло 9 депутатів, а Іван Макух отримав мандат сенатора зі Станіславського воеводства й увійшов до спільного клубу націонал-демократів та білорусів [21, с. 60; 13, арк. 7; 14, с. 282, 668].

Після закінчення виборчої кампанії Іван Макух, як юрист, 14 липня і 30 серпня 1928 року подав протести проти виборчої тактики, фальсифікацій і неправомірного способу проведення виборів до сейму й сенату, в Варшаву до міністерства внутрішніх справ, в яких обґрунтував, скільки і в яких громадах “украдено” голосів в списку № 22 (УСРП) і дописано до списку № 1 (ББ). На усі на всі ці факти він подав свідків – довірених осіб.

У протестах Іван Макух наголошував на тому, що виборчі акти приходили упаковані й опечатані до Тлумацького староства, через обласні виборчі комісії і без розпакування були відіслані до окружної виборчої комісії № 53 в Станіславі, а це свідчить про зазделегідь сплановану фальсифікацію виборів до сейму і сенату.

Тлумацький повітовий староста у листі до станіславського воєводи наголошував на тому, що “сенатор Іван Макух знаходить всілякі можливі докази з приводу чинності своїх протестів і твердить, що тисячі людей знали і знають про дописування голосів до списку № 1 (ББ), але крім Івана Макуха ніхто з мешканців повіту таких претензій не підносить, знаючи, що такі дії потягнуть за собою кримінальне судове розслідування, а щоб усунути в повіті на майбутнє такі протести, як висунув Іван Макух, потрібно дану справу скерувати на судовий шлях”.

Внаслідок цього поліція зі Станіслава об'їздила громади й випитувала поданих у протестах свідків про факти дописування голосів з списку № 22 (УСРП) на список №1(ББ), і здійснювала тиск на свідків, щоб вони заперечили факти зловживань і шахрайств, поданих у протестах Івана Макуха. Найвищий суд розглянув усі протести та докази від поданих свідків і наказав місцевим судам, щоб переслухали свідків під присягою, що й було зроблено деякими судами. Ця справа затягнулася до 30 серпня 1930 року, коли було розпущено сейм та сенат, але протести Івана Макуха так і залишилися невирішеними Найвищим судом [17, с. 371, 412, 413; 5, арк. 41–42, 44].

Восени 1930 р. польською владою було проведено нові вибори до польського сейму і сенату, які також було фальсифіковано. Українська соціалістично-радикальна партія взяла участь у виборах, і утворила один виборчий блок з УНДО та УСДП, який називався “Український і білоруський виборчий блок”, в якому кандидатом на посла до сейму і сенату в виборчому окрузі № 53 був Іван Макух і якого незважаючи на фальсифікацію виборів було обрано сенатором.

Протести проти безправств під час виборів до сейму й сенату, що були проведені 23 листопада 1930 року в Станіславській окрузі, надіслав тільки адвокат Іван Макух. У них ним було подано докази й вказано на свідків, готових засвідчити, скільки голосів було віддано за українські політичні партії в місцевих комісіях.

У протестах Іван Макух підкреслював, що під час виборів в Станіславському воеводстві було допущено фальсифікації, підкуп виборців, підтримка пресою тільки проурядового списку кандидатів № 1 (ББ), переслідування поліцією членів опозиційних партій та заборона їм проводити свою виборчу агітацію, нелегітимне формування виборчих партійних списків, незаконна агітація державних органів та їх службовців, що супроводжувалася фізичним примусом, переслідуванням і психологічним тиском на виборців, а також інших зловживань, які значно вплинули на їх результат.

Все це суперечило правовим нормам виборчої ординації і конституції Речі Посполитої у яких зазначалось, що вибори є вільними, й коли під час них присутні факти хабарництва, насильства, шантажу, обману то вони є нелегітимними. Крім цього Іван Макух детально описав різницю в результатах фактичного голосування на виборчих дільницях Станіславського воеводства відносно результатів, оголошених офіційно польською владою, що складала тридцять тисяч голосів, які були дописані на виборчий партійний список кандидатів № 1 (ББ). При цьому він представив детальні докази і свідків, та наголосив на тому, що в ряді виборчих округів безправно усунуто від виконання своїх обов'язків довірених осіб від українських політичних партій і внаслідок чого, вони не змогли контролювати виборчі акти на виборчих дільницях, а це суперечило “артикулу 62, 63, 75, 86 виборчої ординації”. Виходячи зі сказаного Іван Макух наголошував на тому, що результати виборів підлягають сумніву щодо їх легітимності [10, арк. 5, 11, 92, 109–113].

Поліція тероризувала вказаних у протестах свідків і старалася їх переконати, щоб вони відмовилися від своїх свідчень.

Розгляд справи у Найвищому суді мала сенсаційний характер, судді порівнювали кількість голосів, які були подані в протестах Івана Макуха з поданими в урядовому виборчому протоколі й вони були різними. Дивувало суддів одне, як це могло статися, коли на обох документах були оригінальні підписи довірених осіб і членів комісії. Найвищий суд відклав розгляд протестів до судового переслухання вказаних у протесті свідків, але закінчилася каденція, тобто пройшло чотири роки, а Найвищий суд так і не вирішив виборчих протестів Івана Макуха [17, с. 412–413; 10, арк. 110–112].

Іван Макух був твердо переконаний в тому, що до побудови могутнього державного організму потрібно залучити всі наявні творчі сили суспільства, мобілізувати всю українську спільноту та "кожного заставити до праці коло будови храму нашої самостійности" [20, с. 1].

В організаційному статуті УСРП було закладено таке положення: "Осноувати професійні селянські й робітничі спілки, культурно-освітні, руханкові й кооперативні товариства, працювати і утримувати в них вплив ідей УСРП" [15, с. 44].

Велику увагу Іван Макух приділяв політичному вихованню української молоді, що можна було зробити тільки через формування допоміжних партійних організацій (жіночих і юнацьких), культурно-просвітніх, економічних та фахових товариств.

Активна участь молоді в політичному житті Східної Галичини та Волині стала однією із його головних особливостей. Цей чинник виразно вплинув на характер суспільно-політичного розвитку краю [22, с. 477].

Збільшення кількості партійних діячів радикальної партії відбувалося, в основному, за рахунок приєднання до неї молодих осіб, які виховувались в таких організаціях соціалістів-радикалів, як Союз української поступової молоді ім. М. Драгоманова "Каменярі" й Союз українських працюючих жінок "Жіноча громада".

Тривалий час під впливом радикалів перебувала й лугова організація. Незаперечним доказом цього може стати листування міністерства внутрішніх справ Польщі з повітовими старостами, у якій вказувалось на домінуючі впливи УРП в товаристві "Луг" [3, арк. 2].

На терені Станіславського воєводства більшість лугових товариств перебувала під впливом соціалістів-радикалів, а зокрема під цілковитим впливом Івана Макуха перебували товариства "Луг" у Тлумацькому повіті, який проводив активну роботу в них і координував їхню діяльність [2, арк. 75, 94, 105, 156 зв., 168].

А тому, зважаючи на всі ці факти, польська адміністративна влада констатувала політичний характер "Лугів", забороняла їх створювати. Зокрема, так було, коли 7 травня 1931 року Станіславське воєводство заборонило утворювати товариство "Луг" в Хотимирі Тлумацького повіту. З приводу чого Іван Макух разом із його засновником Василем Хомою надіслав зі своєї адвокатської канцелярії 29 травня 1931 року скаргу-протест до міністерства внутрішніх справ у Варшаву, в якій обґрунтував неправомірність дій Станіславського воєводства та вказав, що воно безпідставно не зареєструвало це товариство, тому, що його діяльність не носила б антидержавний характер, а мета його створення – це "надання допомоги при пожарах, повенях, сприяння розвитку фізкультури, освіти, культури та підтримання життя товариського між його членами".

У протесті Іван Макух відмітив, що зазначена мета створення товариства не суперечила його статуту, конституції та законодавству Польської держави, й діяльність його принесла б користь державі, суспільству, та застерігла б його від природних катаклізмів [8, арк. 195–196].

Іван Макух 10 червня 1932 року з приводу неправомірного закриття комендантом поліцейського постерунку в с. Нижневі 22 травня 1932 року загальних зборів гімнастично-пожарного товариства "Луг", звернувся до повітового старости у м. Тлумачі, про дозвіл скликати загальні збори товариства на 29 травня 1932 року та зазначав, що члени організації діяли відповідно до польського законодавства та на підставі статуту [9, арк. 92].

У 1934 році польським сеймом було прийнято нову виборчу ординацію, що, як зазначав І.Макух, вже остаточно "заперечувала таємність, рівність, загальність та безпосередність виборів, засади передбачені Конституцією".

В Тлумацькому повіті проводив вибори до місцевих органів влади заступник старости, який розділив громади на виборчі округи так, що декілька польських дворів вибирали радного, й внаслідок цього мала кількість поляків, як наприклад у Гринівцях, вибрала майже половину

громадських радних, а решта, 80 % українського населення, вибрала другу частину [2; 17, с. 451].

Під час виборів в повіті, УНДО досягло компромісу з УСРП, яку очолював Іван Макух, але ця виборча акція бажаного результату не дала, в остаточному варіанті компроміс призвів до гіршого результату українців, тому, що в 65 громадах повіту із 74, був кращий результат виборів для польських партій, якого вони досягнули незаконним шляхом. З приводу цього, Іван Макух разом з іншими діячами УСРП і УНДО склав у своїй адвокатській канцелярії протести щодо неправомірних дій, фальсифікацій, зловживань польської влади в повіті під час проведення виборів, та надіслав їх до повітового староства у м. Тлумачі, Станіславського воєводства, міністерства внутрішніх справ у Варшаву, в яких він також відмітив, що новий виборчий закон до органів місцевого самоврядування дав полякам привілеї, а український народ був утиснутий у правах, а й знищив автономію українських громад, і тим самим позбавив українське населення права впливу на громадське життя. Внаслідок чого громади перейшли в повну залежність від староств, поліції, польських колоністів, місцевих поляків, й остаточно втратили вплив на ради збірних громад і повітові ради, та крім цього він ще наклав на українське населення великі податки на утримання апарату управління у волостях, повітовій раді. Згадані польські державні установи не вирішили цих протестів позитивно [12, арк. 135, 136, 137 зв., 188].

Отже, будучи висококваліфікованим юристом і депутатом до Галицького сейму та польського сенату Іван Макух, послідовно й наполегливо долав будь-які труднощі, вів документацію в своїй адвокатській канцелярії українською мовою, за що і завоював авторитет та пошану серед простого люду й політичних опонентів. Він захищав соціальні, політичні, національні, громадянські права українців Східної Галичини, обороняючи їх в політичних судових процесах безкоштовно та надавав юридичні консультації і надсилав різноманітні скарги – протести до органів державної влади.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк. 196. 2. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 317. – Арк. 75, 94, 105, 156 зв., 168. 3. ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 357. – Арк. 2. 4. Там само. – Спр. 425. – Арк. 282 зв. 5. Там само. – Спр. 631. – Арк. 41–42, 44. 6. Там само. – Оп. 3. – Спр. 111. – Арк. 493. 7. Там само. – Спр. 112. – Арк. 23–24. 8. Там само. – Спр. 227. – Арк. 195–196. 9. Там само. – Спр. 229. – Арк. 92. 10. Там само. – Оп. 15. – Спр. 6. – Арк. 5, 11, 92, 109–113. 11. Там само. – Ф. 91. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 7–7 зв. 12. Там само. – Спр. 55. – Арк. 135, 136, 137 зв., 188. 13. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 1154. – Арк. 7. 14. Альманах Станіславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини. У 2 томах. – Т. 2. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1985. – 900 с. 15. Чого хоче Українська Соціалістично-Радикальна партія. – Львів: Українська видавнича спілка "Громада", 1926. – 47 с. 16. Макух І. Новий закон про вибори до галицького сойму / І. Макух. – Львів: "Загальна друкарня", 1914 р. – 56 с. 17. Макух І. На народній службі: Спогади / Іван Макух. – К.: Основні цінності, 2001. – 572 с. – (Сер. "Спадщина"). 18. Віримо, що змагання дасть народові волю! // Громадський Голос. – 13 липня 1935. 19. Із новим шкільним роком // Громадський Голос. – 17 жовтня 1936. 20. Чистих рук! // Народ. – 23 марта 1919. 21. Ukraincy. Akcja wyborcza // Sprawy Narodowosciowe. – 1928. – № 1. – S. 60. 22. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002–2003. – Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940). – Керівник тому В.П.Трошанський. – К., 2003. – 720 с. 23. Кашук Р. Макух: відомий і невідомий (до 130 річчя від дня народження) / Р. І. Кашук // Обрії. – 2001. – № 2. – С. 72–73. 24. Зайцев О. Політичні партії Західної України у парламентських виборах 1928 р. / О. Зайцев // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів. – Вип. 2. – 1995. – С. 172–186. 25. Андрухів І., Арсенич П. Українські правники в національному відродженні Галичини: 1848–1939 рр. / І. Андрухів, П. Арсенич. – Івано-Франківськ, 1996. – 79 с. 26. Буджак М. Золоте жниво. Кн. 2–3. / М. Буджак – Тлумач, 1996. – 38 с. 27. Волинець С. Предвісники і творці листопадового зриву / С. Волинець. – Вінніпег: Видавнича спілка Тризуб, 1965. – 324 с. 28. Кульчицький В., Вівчаренко О., Бойко І. Українська юриспруденція в персоналіях / Кульчицький В. С., Вівчаренко О. А., Бойко І. Й. – Івано-Франківськ, 1995. – 82 с. 29. Левицький К. Українські політики. Друга частина / Кость Левицький. – Львів, 1937. – 108 с. 30. Чоповський В. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні

(1918–1939) / Чоповський В. Ю.– Львів: Край, 1993. – 168 с. 31. Grabski Stanislaw. Szkoła na ziemiach wschodnich. W obronie ustawy szkolnej z 31 lipca 1924 r. Warszawa, 1927. – 11 s.

Ruslan Kulchytskyy

POLITICAL AND LEGAL ACTIVITY OF IVAN MAKUH

The article describes the legal and advocacy including John Rape, and related basic directions of his political work in the Galician Diet and the Polish Senate. Analyzed its activity in protecting the social, political, national, civil rights of Ukrainian Galicia.

УДК 94 (477)

Тарас Гладюк

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ТИМЧАСОВОГО ОРГАНІЗАЦІЙНОГО КОМІТЕТУ УКРАЇНСЬКОЇ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ (УХО) 1925–1928 РР.

У статті висвітлено основні напрямки діяльності Тимчасового організаційного комітету УХО.

Українська християнська організація (УХО) мала помітний вплив на суспільно-політичне життя Східної Галичини міжвоєнного періоду. Найбільших успіхів вона досягла у організаційно-видавничій сфері. Незважаючи на це, дане питання є маловивченим і потребує детальнішого дослідження. Серед наукових досліджень, які стосувались діяльності УХО слід відмітити праці О. Єгрешія [1–2] та М. Москалюка [3–4]

4 серпня 1925 р. у Львові було засновано Українську християнську організацію (УХО). Засновники УХО: Т. Галуцинський (ЧСВВ, ректор духовного семінару), о. Д. Стек (крилошанин Станіславівської капітули), о. М. Дороцький (Белзький декан), о. Ю. Плешкевич (парох Устя Зеленого), о. М. Хмільовський (директор приватної гімназії у Золочеві), о. О. Малиновський (співробітник у Жукові), о. Й. Маркевич (ЧСВВ у Львові), о. Т. Горникевич (парох Сихова), о. М. Коритко (парох Холоєва), о. Й. Маринович (парох Гійська) вважали, що нова організація сприятиме об'єднання українського суспільства навколо католицької платформи.

Координація діяльності УХО та організація видання християнського тижневика була покладена на Тимчасовий організаційний комітет до складу якого увійшли: о. Т. Галуцинський (голова), о. Ю. Гірняк, о. М. Дороцький, о. Д. Хмільовський, о. Ю. Плешкевич, о. Й. Маркевич. [5, с. 7]. Він одразу ж приступив до праці.

У серпні – вересні 1925 р. Тимчасовий організаційний комітет повідомив про своє заснування усі місцеві та закордонні греко-католицькі єпископські ординаріати і закликав до співпраці священників греко-католицьких єпархій. Бажаючих взяти на себе виконання обов'язків організатора виявилось небагато, і у зв'язку з цим створення УХО було вирішено розпочати з Львівської архієпархії. Тимчасовий організаційний комітет надіслав священникам Львівської архієпархії пропозицію стати організаторами та "мужами довіря" УХО. У свою чергу, голова комітету Т. Галуцинський, який був водночас і ректором Львівського духовної семінарії, звернувся з аналогічним проханням до своїх вихованців-священників. Однак і у цьому випадку комітет залишився розчарованим. Він очікував, що на його заклик відгукнеться значно більша кількість осіб [6, арк. 1]

Коштів для проведення організаційної та видавничої діяльності у комітеті було замало. У зв'язку з цим, його голова, Т. Галуцинський попросив фінансової допомоги у священників з інших єпархій. Згодом матеріальне становище УХО стабілізувалось і дало можливість розгорнути діяльність.

У жовтні 1925 р. Т. Галуцинський доповів про проведення ним успішних переговорів з владою, що дозволяло комітету працювати на легальній основі. У зв'язку з цим, було вирішено

відділити організаційну діяльність УХО від видавничої та створювати організацію не як товариство, а на зразок політичної партії [6, арк. 4]

Незважаючи на таке рішення, організація не планувала займатись політикою. Тимчасовий організаційний комітет вирішив, що УХО не проводитиме власної політичної діяльності, в тому числі не братиме участі у виборах. Однак, він не відкидав можливості, що, в міру свого зростання, організація могла впливати на усі сфери суспільного життя, включаючи і політичну, а також, виокремлення з часом з УХО окремої політичної групи. [6, арк. 5]

У жовтні 1925 р. комітет доручив окремим фахівцям зайнятись збором та підготовкою матеріалів для написання програми. Т. Галущинський мав готувати церковно-релігійну частину, О. Надрага – політичну, о. Хмільовський – культурно-освітню. Написання остаточної редакції програми планувалось розпочати після її публічного обговорення на сторінках власного часопису [6, арк. 4].

У листопаді 1925 р. Т. Галущинський запропонував остаточно сформувати організаційний комітет. Планувалось утворити широкий організаційний комітет, який мав збиратись на засідання лише час від часу та постійно керуючий – тісний. До складу широкого організаційного комітету увійшли: о. Теодозій Тит Галущинський (ЧСВВ, ректор духовного семінара у Львові), Олександр Надрага (львівський адвокат), о. Юліан Пінчак (декан і парох Ямниці), о. Михайло Дороцький (декан і парох Ванева), о. Микола Хмільовський (директор приватної гімназії у Золочеві), о. Юліан Плешкевич (парох Устя Зеленого), о. Йосафат Маркевич (ЧСВВ), о. Теофіл Горникевич (парох Сихова), о. Йосиф Мариневич (парох Гійська), Ольга Бачинська (вчителька державного учительської семінарії у Львові), Роман Гайдук (студент) [5, с. 8]. У грудні 1925 р. містоголовою комітету було обрано Зенона Лукавецького [6, арк. 15].

Упродовж листопада-грудня 1925 р. комітет видав 2 тис. примірників “Наших вістей” у яких містилась інформація про УХО, легітимації для організаторів, правильники для організаторів та “мужів довіря” [6, арк. 18].

Комітет планував створити сильні організаційні осередки у Станіславові та Перемишлі. У зв'язку з цим, 3 грудня 1925 р. була проведена нарада у Станіславові. Планувалось провести аналогічну нараду і в Перемишлі [6, арк. 18].

Значна увагу приділялась залученню до діяльності УХО львівських студентів. 6 грудня 1925 р. у Львові відбулось засідання під час якого було запропоновано утворити при УХО студентську секцію. Голова комітету Т. Галущинський одразу не дав позитивної відповіді, однак, такої можливості не відкинув [6, арк. 13]. Згодом це питання було узгоджене і у зв'язку з цим, утворено Українську християнську студентську організацію (УХСО) [6, арк. 23]. 7 лютого 1926 р. студентська група обрала своїм представником до центрального комітету студента філософії Івана Гладилевича [7, с. 7].

Упродовж 1926 р. УХСО щомісячно, а в осінньому триместрі – двічі на місяць проводила свої збори. Під час яких відбувалось виголошення рефератів та проводилась дискусія. Реферати виголошували окрім самих студентів визначні громадські діячі [8, с. 7]. Члени УХСО намагались розгорнути активну діяльність. Вони висловили бажання працювати у читальнях “Просвіти”, однак їхня ініціатива так і не була реалізована. Напередодні великодніх свят УХСО організувала академічні реколекції у яких взяла участь понад 150 студентів [8, с. 7].

УХСО не проводила пропагандистської діяльності, щоб залучити до своїх рядів нових членів. Незважаючи на це, чисельність організації почала поступово зростати. Якщо на перших зборах організації у грудні 1925 р. було лише 6 членів, то на кінець 1926 р. їхня кількість зросла до 42 [8, с. 7].

На початку 1926 р. до УХО надійшло запрошення на конгрес католицького студентства та інтелігенції, який мав відбутись у кінці червня у Празі [6, арк. 23]. Однак делегати організації так і не змогли на нього потрапити у зв'язку з тим, що не отримали вчасно паспортів [6, арк. 26]. У вересні 1926 р. УХСО розпочало редагувати студентський вісник “Поступ” [8, с. 7]. 30 січня 1927 р. студентська група обрала бібліотекаря й планувала створити каталог книжок та налагодити діяльність власної бібліотеки [9, с. 7].

Незважаючи на усю активність студентської групи, можливостей для розвитку в УХСО було недостатньо. В організації не вистачало матеріальних засобів навіть для того, щоб наймати приміщення для проведення зборів [8, с. 7].

У березні 1926 р. центральний комітет розглянув питання призначення організаційного референта. Він хотів призначити на цю посаду особу, яка б змогла особисто брати участь у повітових з'їздах та керувати організаційною працею на місцях [6, арк. 26].

Центральний комітет планував залучити до своєї діяльності львівську інтелігенцію [6, арк. 20], взяти участь у заснуванні приватних католицьких шкіл та Католицького дому, пропагувати ідеї УХО серед українського студентства, організувати католицьку бібліотеку [6, арк. 23]. У зв'язку з цим, З. Лукавецький пропонував запросити близько 40 представників місцевої інтелігенції на збори і поінформувати їх про мету УХО.

У жовтні 1926 р. Т. Галущинський з метою налагодження тіснішого зв'язку з провінцією, запропонував скликати широкий з'їзд. Комітет одностайно підтримав цю пропозицію і відклав вирішення питань організаційного характеру на пізніший термін [6, арк. 26]. Т. Галущинський запропонував під час з'їзду обговорити питання, пов'язані з організацією діяльності УХО. Він планував запросити на нього лише найактивніших організаторів. Така позиція викликала у деяких членів центрального комітету супротив. З. Лукавецький розкритикував орієнтацію УХО на вузьке коло людей. Він закликав розширити коло питань для обговорення, надати можливість виступити представникам з провінції, запросити на з'їзд визначних осіб, які не належали до організації [6, арк. 26]. Ще іншої думки дотримувався Й. Мариневич. Він пропонував залучити до діяльності УХО деканати та катехитів. На його думку, катехити могли сприяти поширенню ідей УХО серед учнів середніх шкіл. Вислухавши усі пропозиції, комітет прийняв рішення запросити на з'їзд лише найбільш активних організаторів, членів УХО, деканів та представників греко-католицьких єпископських ординаріатів [6, арк. 29].

З'їзд було проведено 2 листопада 1927 р. у Львові. Т. Галущинський високо оцінив його результати. Він зазначав, що діяльність організації значно поживалась. Однак серед прихильників УХО залишилось багато незадоволених з'їздом. І. Аненко вважав, що було занадто мало запрошено організаторів та львівського духовенства [10, с. 1]. Такої ж думки дотримувался Г. Давосир [11, с. 4].

Одразу після свого заснування, Тимчасовий організаційний комітет планував розпочати видавництво власного тижневика. УХО вважало, що видання, що відстоювало католицький світогляд не матиме перспективи здобути значну популярність серед українського населення. Незважаючи на це, основне завдання організації полягало у виданні пресового органу [12, с. 1].

Необхідних коштів у комітеті на початку не було. У зв'язку з цим початок видавничої діяльності було відкладена на пізніший термін [6, арк. 2]. У жовтні 1925 р. З. Лукавецький та о. М. Хмільовський запропонували розпочати видавати часопис. Комітет підтримав їхню пропозицію і почав поступово готуватись до розгортання видавничої діяльності. Було засновано видавничу спілку, запрошено на посаду тимчасового редактора часопису А. Лотоцького (який просив як гононар за свою роботу 50 доларів щомісяця), 14 грудня 1925 р. обрано редакційний комітет до складу якого увійшли: Т. Галущинський, Я. Гординський, М. Чубатий, О. Надрага. Завдання редакційного комітету полягало у організації роботи редакції. У грудні 1925 р. комітет вирішив видати перший номер "Бібліотеки УХО" – брошуру о. Лужницького проти адвентистів [6, арк. 15]. Однак, згодом змінив своє рішення, у зв'язку з низькою ймовірністю її поширення [6, арк. 20].

На початку 1926 р. розпочав виходити тижневик УХО – "Нова зоря". Редакція газети поставила перед собою завдання: поширювати ідеї УХО; інформувати суспільство про поточні питання, які стосувались українського життя та світового католицького руху; будити релігійну свідомість громадян; поширювати і захищати католицький світогляд; боротись з більшовизмом, сектантством та критикою католицької церкви; співпрацювати з українськими установами у національному інформуванні широких кіл українського населення; підтримувати розвиток освіти; сприяти проведенню реформи суспільних відносин; захищати народні права, установи; допомагати політичним партіям виборювати для українського народу свободу та самостійність; поглиблювати, підтримувати, захищати католицький погляд на релігійні, політичні, суспільні, культурні, просвітні, економічні питання; відстоювати авторитет церковної влади, Папи римського, греко-католицьких єпископів [12, с. 1; 13, с. 1].

Центральний комітет УХО планував створити з "Нової зорі" впливове і авторитетне видання. Для цього він звертався до організаторів з проханням надсилати до редакції газети інформаційні повідомлення з провінції [6, арк. 20]. Крім того, він працював над тим, щоб газета мала власних закордонних кореспондентів. О. Надрага, під час обговорення цього питання, пропонував звернутись до деяких осіб з української еміграції, які проживали у Америці і Франції [6, арк. 20]. Заходи комітету увінчались успіхами і "Нова зоря" отримала постійних кореспондентів у Австрії, Чехо-Словаччині, Югославії [6, арк. 23].

У червні 1926 р. О. Надрага запропонував, щоб "Нова зоря" відкрила рубрику "Відділ правної поради". На його думку, це дозволило б духовенству отримувати фахову юридичну пораду з цивільно-правових, фінансових, адміністративних питань [6, арк. 20]. Комітет підтримав відкриття нової рубрики, але згодом скасовував своє рішення у зв'язку з тим, що воно перейшло до компетенції дотичних ординаріатів і таким чином втратило свою актуальність. У червні 1926 р. комітет перемістив друкування "Нової зорі" до дешевшої друкарні [6, арк. 23].

Видавнича діяльність УХО поступово розширювалась. Восени 1926 р. УХСО взяло на себе редакцію студентського вісника "Поступ". Крім того у жовтні 1926 р. комітет вирішив видавати "Нову зорю" з початку 1927 р. двічі на тиждень [6, арк. 26]. Незважаючи на це, не усі члени комітету були задоволені видавничою діяльністю УХО. Ю. Плешкевич критикував УХО за те, що вона не видавала книжок для народу і таким чином позбавляла себе можливості проводити просвітницьку роботу серед населення. З ним не погоджувався Й. Маринович. Він заявляв, що великим успіхом УХО було уже те, що вона зуміла в складних матеріальних умовах налагодити видавництво власного видання [6, арк. 29].

Активна діяльність комітету дала свої результати. "Нова зоря" упродовж свого першого року існування об'єднала навколо себе близько 1000 священиків та декілька сотень молодого інтелігенції, селян. Керівництво організації такий результат вважало великим успіхом [14, с. 1]. На початку 1927 р. УХО отримала нові можливості для розширення своєї видавничої діяльності. З'їзд деканів Станіславівської єпархії пообіцяв фінансово підтримувати видавництво нового часопису, призначеного для широких верств населення, у зв'язку з чим комітет планував розпочати з 1 червня 1927 р. видавати популярний тижневик "Правда". Таким чином, станом на травень 1927 р. УХО мало у своєму розпорядженні три періодичні видання і одне неперіодичне – "Бібліотека Української християнської організації", яке виходило у вигляді відбиток з "Нової зорі" [6, арк. 32].

Центральний комітет високо оцінював діяльність своєї преси. У грудні 1928 р. він заявляв, що, незважаючи на ворожу агітацію та оголошення бойкоту, "Нова зоря" з 1 січня 1928 р. отримала 500 нових передплатників, а "Правда" – 1700 [6, арк. 47].

Вирішення організаційних питань займало вагоме місце у діяльності Центрального комітету. На початку 1928 р. він надіслав листи до Італії та Австрії з метою отримати зразки західноєвропейських статутів. За допомогою цих матеріалів УХО планувала підготувати власний статут [6, арк. 39]. Для роботи над проектом якого створили спеціальну комісію, до складу якої увійшли: Т. Галущинський, В. Охримович, І. Гладилевич. У травні 1928 р. проект статуту, підготовлений В. Охримовичем, було вручено для ознайомлення усім членам центрального комітету УХО [6, арк. 40].

У квітні 1928 р. голова та секретар партії УНДО гостро розкритикували політичну позицію, яку займала "Нова зоря". Це питання викликало жваве обговорення серед членів центрального комітету. З. Лукавецький пропонував, щоб газета утрималась від пропагування політичних гасел та не вступала у політичну полеміку. О. Надрага вважав, що критика "Нової зорі" могла негативно вплинути на УХО і у зв'язку з цим пропонував відмежувати їх. Більш радикальну позицію зайняв І. Гладилевич. Він закликав спростувати звинувачення президії УНДО і таким чином підтримувати курс власного пресового органу [6, арк. 40]. Після тривалого обговорення конфліктної ситуації, Т. Галущинський 28 травня 1928 р. відкинув звинувачення УНДО і закликав центральний комітет УХО сконцентруватись над розробкою ідеологічних напрямків організації [6, арк. 43].

Таким чином, слід зазначити, що організаційно-видавнича діяльність Тимчасового організаційного комітету (Центрального комітету) УХО була достатньо жвавою. За короткий період часу (1925–1928 рр.) було створено мережу організаторів та "мужів довір'я", засновано організаційні осередки, налагоджено співпрацю з львівськими студентами, проведено серію з'їздів і нарад, розпочато видавництво власної преси.

Список використаних джерел

1. Єгрешій О. І. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність єпископа Григорія Хомишина (1904–1945): дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01 / Олег Ігорович Єгрешій. – Івано-Франківськ, 2003. – 214 с.
2. Єгрешій О. І. Єпископ Григорій Хомишин: питання українсько-польського порозуміння (1904–1939). – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 69 с.
3. Москалюк М. Ф. Взаємовідносини Української християнської організації з УНДО: шлях від співробітництва до конфронтації // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2000. – №3 – С. 91–97.
4. Мос-

калюк М. Ф. Український християнсько-суспільний рух у Галичині (1920–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття канд. політ. наук: спец. 23.00.02 "Політичні інститути та процеси" / М. Ф. Москалюк. – К., 1999 – 20 с. 5. Інформаційне письмо УХО // Наші вісти. – Львів. – 1925. 6. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 1, 4, 5, 15, 18, 20, 23, 26, 29, 32, 39, 40, 43, 47. 7. З організаційного руху УХО // Нова зоря. – 14 лютого 1926. 8. Аненко І. Католицька акція. Огляд річної діяльності УХСО // Нова зоря. – 7 січня 1927. 9. Студентське життя УХСО у Львові // Нова зоря. – 6 лютого 1927. 10. Аненко І. По з'їзді організаторів // Нова зоря. – 13 листопада 1927. 11. Давосир Г. Поїздові рефлексії // Нова зоря. – 13 листопада 1927. 12. УХО // Нова зоря. – 23 серпня 1926. 13. До наших читачів // Нова зоря. – 7 січня 1926. 14. За минулий рік // Нова зоря. – 19 січня 1927.

Taras Hladyuk

THE ORGANIZATIONAL-PUBLISHING ACTIVITY OF THE TEMPORARY ORGANIZATIONAL COMMITTEE OF THE UKRAINIAN CHRISTIAN ORGANIZATION (UCHO) (1925–1928)

The article reveals the main direction of the Temporary organizational committee UChO activity.

УДК 94(477)

Іван Зуляк

ТЕАТРАЛЬНО-АМАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОСЕРЕДКІВ "ПРОСВІТИ" В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919–1939)

У статті проаналізовано театральну-аматорську діяльність осередків "Просвіти" в Західній Україні у міжвоєнний період, досліджено їхній вплив на формування національної свідомості українців, розкрито функціонування аматорських колективів в умовах тиску з боку польської влади.

Театральну-аматорську діяльність осередків "Просвіти" виступали важливим чинником функціонування товариства. Досліджувана проблема має цінне наукове значення, оскільки дає змогу розкрити одну з особливих сфер просвітньої праці. Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу розкрито театральну-аматорську діяльність просвітніх осередків, їхній вплив на культурно-просвітній рух, формування національної свідомості українців міжвоєнного періоду.

Об'єктом наукового дослідження виступає роль театральну-аматорських осередків "Просвіти" у культурному поступі українства у досліджуваний період.

Предметом дослідження є особливості внутрішнього стану функціонування товариства у Західній Україні у контексті формування національної свідомості.

Мета дослідження ґрунтується на тому, щоб дослідити театральну-аматорську діяльність осередків "Просвіти" у міжвоєнний період.

Завдання дослідження базуються на визначенні значимості театральну-аматорського руху у функціонуванні товариства, аналізі діяльності Головного віділу й театральну комісії у складних умовах тиску з боку польської влади.

Досліджувана проблема не набула предметного наукового аналізу. Її дослідження обмежується низкою науково-публіцистичних статей організаторів театральну руху міжвоєнного періоду та сучасних дослідників культурно-просвітніх товариств. Зокрема П. Мурський основну увагу звертав на організацію і працю аматорських гуртків, хорів, особливості функціонування театральну осередків при читальнях [1; 19; 24; 25] Г. Сіятовський розглядав діяльність театру в цілому [2], Є. Девський – роль театральну-музичних колективів [3], В. Ковальчук – фінансові

аспекти створення відповідного фонду підтримки [4], Б. Кудрик – становлення духових оркестрів [8].

Серед сучасних дослідників аматорсько-театральної діяльності “Просвіти” можна назвати праці А. Грицана [51], І. Зуляка [52–54], М. Іздепської-Новіцької [55] та інших.

Однією з важливих ділянок культурно-просвітньої праці “Просвіти” була театрально-аматорська діяльність, основу якої складали гуртки – низові ланки культурно-просвітнього руху. У зв’язку з чим П. Мурський писав, що театральный гурток повинен ґрунтуватися на високо моральних принципах [1, с. 5]. З метою наповнення аматорського руху новим змістом у кінці 1919 р. розпочинається його відродження, яке поступово досягнуло значного розвитку завдяки функціонуванню театральної комісії при Головному відділі товариства. Успіхи праці якої залежали передусім від того, наскільки відповідально аматорські театральні гуртки виконували свої безпосередні функції, з іншого – якими фінансовими засобами розпоряджалися, оскільки видання драматичних творів, організація майстерень для виготовлення театрального гардеробу, декорацій, перук, фарб, бутафорії, вимагало значних коштів [2, с. 299]. Аматорсько-театральний розвиток мав надзвичайно важливе значення, оскільки виступав рушійною силою формування національної свідомості [3, с. 1]. В. Ковальчук у зв’язку з чим писав про утворення театрального фонду з метою підтримки народного театру, який мав велике культурно-виховне значення [4, с. 36].

Згідно з інструкціями й вказівками Головного відділу щодо порядку проведення культурно-просвітньої роботи у читальнях зазначалося, що аматорські театральні гуртки читалень і філій товариства мають велике значення не тільки як культурно-просвітній чинник, але й як джерело матеріального добробуту, тому щоб їхня праця досягнула високого мистецького рівня й приносила значні прибутки, театральна комісія прийняла рішення щодо дотримання вимог “Правильника театрально-мистецької комісії”, ухваленого ще на засіданні Головного відділу від 23 квітня 1912 р. [5, арк. 1–1 зв]. Про його непересічне значення для організаційного становлення театрального аматорських гуртків писав С. Магальс [6, с. 1].

Досить часто виконання вимог згаданого розпорядження трактувалися достатньо вузьке й зводилося виключно до постановки театральних п’єс. Термін “музично-театральна комісія” пізніше було замінено на “театрально-мистецька комісія”, який був більш ширшим й своєю сферою впливу охоплював театральний, хоровий й музичний аспекти її функціонування, що було свідченням з одного боку, певної диференціації у її діяльності, з іншого – конкретного поділу завдань.

Діяльність театральної комісії базувалася на “Правильнику театральної комісії Головного відділу “Просвіти” у Львові”, який розкривав мету, характер й завдання комісії. Театральна комісія вважалася дорадчим органом у виконанні завдань й зв’язку з аматорською діяльністю театральних гуртків. Її завдання полягали у забезпеченні театральною підкомісією відповідного мистецького й технічного рівня аматорсько-театральних гуртків за рахунок утворення театральних комісій при філіях, співпраці з ними й аматорськими гуртками безпосередньо, обліку їхньої праці, надання відповідних рекомендацій і порад, організації викладів і курсів, проведення окружних і крайових нарад, з’їздів режисерів, керівників гуртків, аматорів, пропаганда і розвиток аматорсько-театрального мистецтва, постановка зразкових вистав, гуртків і бібліотек. До її складу входили голова підкомісії, заступник, секретар, бібліотекар, в міру потреби спеціальні або постійні, чи тимчасові референти [5, арк. 18].

“Правильник” передбачав розвиток театральної, хорової та музичної діяльності. Кожен напрямок мав свого окремого референта. Зокрема, театральний референт готував репертуар для театральних гуртків, перевіряв хоча б один раз на три роки окремі театральні гуртки, виступав радником для театральних гуртків; референт хору організував хори при читальнях, готував і забезпечував їх відповідним репертуаром, перевіряв окремі хори хоча б один раз на три роки; музичний референт організував духові й смичкові оркестри при читальнях, дбав про необхідний репертуар, перевіряв окремі оркестри один раз на п’ять років [5, арк. 18–23]. Проблема організації хорів при читальнях безпосередньо розглядалася на загальних зборах “Просвіти” у 1926 р. [7, с. 27].

Питання розвитку театрально-аматорської діяльності трактувалося досить широко. Так, Б. Курдик вважав, що для розвитку оркестрової справи при читальнях варто навчати членів оркестрів гри на духових інструментах і забезпечити їх відповідним репертуаром [8, с. 99–100]. На думку С. Сірополка, основною формою просвітньої діяльності філій та читалень виступала організація драматичних вистав і концертів [9, с. 151]. У зверненні “До читалень і театральних

гуртків м. Львова і передмість" театральна комісія "Просвіти" наголошувала на тому, що вона намагається активізувати аматорсько-театральний рух при читальнях з метою піднесення його на високий акторський рівень, ухваливши скеровувати своїх рецензентів на вистави, організовані театральними гуртками спочатку у читальнях Львова згодом й околиць. Завдання рецензентів полягало у тому, щоб звернути увагу на репертуар і постановку вистави. Рецензіями, опублікованими у "Народній Просвіті" або "Театральному мистецтві" театральна комісія намагалася показати позитивні сторони гри акторів-аматорів і режисури, критично оцінюючи певні недоліки постановки у цілому. Читальням, що бажали об'єктивної оцінки постановки вистави рецензентами, рекомендувалося повідомляти владу і театральну комісію за вісім днів, лише за таких умов рецензент міг бути присутнім на виставі [5, арк. 8].

Кожну філію театральна комісія Головного відділу товариства зобов'язувала утворити спеціальну театральну комісію й підкомісію режисерів та керівників, до якої обов'язково належали б усі керівники і режисери театральних читальняних гуртків. Окрім того, їхнє завдання полягало у забезпеченні організації бібліотек-випозичалень театральної літератури, організації відповідних курсів для підготовки режисерів і аматорів, оподаткуванні театральних вистав в окрузі філії на 2 % з чого 1 % призначався на потреби театральної-мистецької комісії при Головному відділі [10, арк. 12; 11, арк. 41–42].

У резолюції загальних зборів від 25 грудня 1925 р. зазначалося, що усі театральні гуртки оподаткують свої вистави на 3 % з прибутку з чого 1 % призначатимуть на потреби театру при Головному відділі [11, арк. 40–41]. За іншими даними, у рішенні загальних зборів "Просвіти" від 1925 р. у п'ятому пункті зазначалося, що театральні гуртки оподаткують усі свої вистави на 3 % з прибутку з чого 1 % призначають на потреби театральної-мистецької комісії у Львові, 1 % на потреби філії, 1 % на "Рідну школу" [7, с. 23]. У 1926 р. діяло 1190 театральних гуртків [12, с. 256–257], однак не усі з них змогли виконати зазначене розпорядження. Так, голова філії "Просвіти" у Борщеві повідомляв Головний відділ, що Тернопільське воєводство видало розпорядження до старост, на підставі якого вони зобов'язували читальні складати 10 % прибутку з аматорських вистав на фонд польських інвалідів війни [13, арк. 14].

Віділ філії призначав особу, яка опікувалася театральною сферою, організацією відповідної комісії, бібліотеки з реквізитом, виступала посередником між театральною комісією у Львові й аматорськими гуртками у своєму районі [5, арк. 11]. Не усі філії виконували вимоги театральної комісії не лише щодо організації театральної комісії на місцях, але й надсилання звітів з їхньої діяльності, про що повідомлялося в "Обіжнику до всіх філій і читалень товариства "Просвіта" в краю" від 2 серпня 1927 р. [14, арк. 1, 1 зв]. Так, 18 березня 1922 р. філія у Борщеві просила Головний відділ повідомити її про те, чи може вона ставити аматорські вистави [15, арк. 1].

"Правильник театрального гуртка" зобов'язував призначити члена відділу читальні для контролю театральної сфери. Кожен відділ читальні визначав одного члена, який організовував театральний гурток і відповідав за його діяльність, отримував дозвіл на вистави [5, арк. 12]. В. Ковальчук вказував, що праця театрального гуртка розвивалася у таких напрямках, як самоосвіта і самовиховання, мистецькі читання, гуртові декламації, народні танці тощо [16, 180]. За М. Галушинським, аматорський гурток виховував родини, піднімав народну гідність [17, с. 6]. П. Мурський зазначав, що театральний гурток повинен розвивати аматорську працю на високому рівні [1, с. 5]. У "Правильнику театрального гуртка" зазначалося, що його завдання полягає у розвитку різноманітних форм театрального мистецтва як засобу виховання [18, с. 32]. Важливість аматорського театру, як виховного чинника, П. Мурський вбачав у піднесенні народного мистецтва [19, с. 14].

З метою активізації аматорсько-театральної діяльності, театральна комісія Головного відділу проводила серед аматорських гуртків конкурсні змагання. Так, 8 листопада 1935 р. читальня "Просвіти" у Гвіздці в приміщенні Народного дому проводила нараду керівників аматорських гуртків повіту щодо організації 17 листопада поточного року змагань між гуртками, приурочених пам'яті А. Чайковського. Участь у змаганнях прийняли п'ять аматорських хорів: з Балинець, Винограду, Кулачковоць, Острівця й Хвалибоги. Найкраще враження справила дитяча декламація "Присяга Україні" Ю. Шкрумеляка, яку виконало тридцять дітей з Балинець [20, с. 4]. Читальня "Просвіти" у Плаучій Великій підготувала дитячу виставу "Через файку" [21, с. 6], філія у Сколім 14 березня 1937 р. за участю дітей сирітського притулку під проводом колишньої вихованки притулку С. Дзюби організувала інсценізацію танцю квітів, ритмічні вправи й хороводи [22, с. 7]. Згідно зі списком членів аматорського гуртка у Романові на 16 грудня

1936 р., до його складу входила тридцять одна особа (вісімнадцять юнаків і тринадцять дівчат), з них десять брали участь у конкурсній виставі "Страшна помста" [15, с. арк. 48–49], актори-аматори з Коросна Старого також приймали участь у конкурсній виставі "Захар Беркут" під керівництвом режисера Т. Мандзюка [15, арк. 11].

"Правильник аматорського гуртка" ґрунтувався на тому, що його основне завдання, як наголошувалося у § 1, полягало у тому, щоб плекати рідне українське театральне мистецтво, при його допомозі поширювати освіту через співпрацю своїх членів розвивати у них почуття відповідальності та солідарності для загального блага [5, арк. 28]. Членами аматорського гуртка могли бути розумово й фізично розвинені особи, з певними акторськими задатками, які добре володіли рідною мовою, мали поставлений голос, без хиб вимови. Вони у свою чергу обирали керівника, режисера, писаря, бібліотекаря, касира і господаря [23, с. 8–9].

Театральний гурток або театральна трупа існували як секції при читальнях, визначені їм виділом [24, с. 34]. Засідання аматорського гуртка відбувалося щотижнево і не менше як двічі на місяць [25, с. 68]. Гурток працював без оплати, оскільки плату отримували лише професійні актори, які мали відповідний фах, присвятили себе театральному мистецтву, яке забезпечувало їм засоби до існування [1, с. 7]. Як свідчать дані, в окремих випадках навіть і керівникам аматорських колективів виплачували незначні кошти. Наприклад, керівнику аматорського гуртка при читальні у Будзанові М. Стецію, зважаючи на те, що він був зарібником, виділ читальні призначив річну плату у розмірі 8 зл. [26, с. арк. 3].

"Правильник хору при читальні "Просвіти" в..." передбачав організацію хору як секції при читальні з метою розвитку світської та церковної пісні. До його складу входили керівник, диригент, бібліотекар й інші особи – виключно члени читальні [27, с. арк. 1]. На думку Є. Девського, нерозривно з аматорсько-театральним мистецтвом пов'язані співочі та музичні колективи, задання яких полягало у популяризації народної пісні [3, с. 1]. Читальняні хори виступали популяризаторами народної пісні. Активністю відзначався гурток співаків при читальні Матієва Ковельського повіту на чолі з керівником Т. Чабаном [28, с. арк. 1]. Вони в основному вивчали такі пісні, як "Честь тобі, "Просвіто", "На спомин Грушевському", "Поклін Грушевському", "Козака несуть", "Дзвони", "Гандзя" [29, арк. 3–8], "Україно мати", "Широкий луг", "Руйнування Січі", "Шум", "Ой, у полі криниченька", "Чумацька", "Пряду, пряду", "Щедрівка", "Лірники", "По той бік гора" [30, арк. 8].

Деякі пісенні твори, влада забороняла, незважаючи на рішення суду щодо незаконності таких дій. Так, 15 вересня 1938 р. музична накладня "Торбан" висловила протест до міського староства Львова щодо конфіскації пісень "Ще не вмерла Україна", "Ми гайдамаки", виданих "Торбаном". Окружний суд у Львові рішенням від 10 грудня 1937 р. визнав конфіскацію незаконною й 15 червня 1938 р. прийняв рішення повернути їх. 9 квітня 1936 р. староство конфіскувало 144 примірники пісень "Ще не вмерла Україна", 41 примірник "Ми гайдамаки", 131 примірник "Походові пісні" (Вип. 3) [31, арк. 29].

Від організованих імпрез, влада вимагала від осередків "Просвіти" сплати податків. Сплачувалися такі податки як комунальний, на фонд праці і на Червоний Хрест [32, с. 3]. Комунальний податок сплачувався згідно з розпорядженням до артикулу 78 міністерства внутрішніх справ від 23 листопада 1932 р. відсоток податку не мав перевищувати 10 % від оплати вартості квитка на театральні вистави, мистецькі виступи, концерти, екскурсії до музеїв тощо й 30 % від ціни квитка на танці, фестини й різноманітні видовища, який був доплатою до суми вартості квитка. Комунальний податок сплачувався до волосної каси не пізніше як на третій день після вистави, на основі розпроданих квитків, організатори залишали для себе з того податку 3 %. Купони від проданих квитків варто було зберігати упродовж тридцяти днів після імпрези, щоб можна було передати їх волосній владі на її прохання. Якщо з театральною виставою поєднувалася інша імпреза, тоді відсоток податку був значно вищим [32, с. 3–4].

Оподаткуванню не підлягали вистави з навчальною метою у громадських й приватних навчальних закладах, а також вистави, що влаштовувалися за дозволом шкільної влади виключно для учнів та їхніх батьків й вистави, прибуток з яких призначався на добродійні цілі [32, с. 4]. Несплата комунального податку підлягала штрафові в розмірі 345,90 зл. Свідки, які давали неправдиві свідчення з метою звільнення особи від сплати комунального податку, сплачували штраф у розмірі 1037,70 зл. [32, с. 5–6]. Сплата комунального податку схвалювалася громадською радою й затверджувалася повітовою радою, у противному разі цей податок сплаті не підлягав [33, с. 170].

Податок на фонд праці сплачувався згідно з законом від 16 березня 1933 р. Оплати на фонд праці підлягали квитки на будь-які масові заходи, розваги, видовища тощо. Оплата складала певний відсоток від вартості кожного проданого квитка. Зокрема, від 26 грошів (далі – гр.) до 1 злото (далі – зл.) податок складав 5 гр., від 1,01 зл. до 2 зл. – 10 гр., від 2,01 зл. до 3 зл. – 20 гр., від 3,01 зл. до 4 зл. – 30 гр., від 4,01 зл. до 5 зл. – 40 гр., понад 5 зл. – 50 гр. [32, с. 6]. Оплати на фонд праці не підлягали імпрези, з яких більша частина прибутку призначувалася для безробітних громадян. Цей податок сплачувався одночасно з комунальним не пізніше як до п'яти днів після проведеного заходу. Відповідно організатори отримували 2 % від внесеної суми податку [32, с. 6].

Податок на Червоний Хрест сплачувався згідно з законом від 28 січня 1932 р. й розпорядженням міністерства внутрішніх справ від 4 травня 1932 р. На Червоний Хрест платився податок в розмірі 5 гр. від суми вартості квитка від 50 – 99 гр. і по 10 гр. від квитка – понад 1 зл. Якщо цей податок сплачувався одночасно з іншими, тоді комунальний податок складав 10 % від реалізованих квитків. Організатори проведеного заходу отримували 2 % від виплаченої суми [32, с. 7].

Фінансові структури, що здійснювали контроль підакцизних товарів й державної монополії на них надавали дозвіл на проведення фантової лотереї, "колеса щастя" тощо. Організатори отримували особистий дозвіл, у якому вказувалася мета проведення, кількість призів, їхня вартість тощо. Після отриманого дозволу вносилося подання до староства щодо дозволу на проведення заходу [33, с. 170]. Окрім сплати податку, для організації концертів, вистав, імпрез тощо потрібен був дозвіл влади. До речі, він потрібен був навіть тоді, коли читальня проводила генеральну репетицію, на якій були присутні не лише режисер, суфлер, актори, але й інші особи [33, с. 170]. Деякі організації використовували читальняні театральні зали для проведення політичної агітації, тому Головний виділ в об'їзнику від 16 квітня 1929 р. закликав виділи читальень здавати в оренду свої зали лише аматорським гурткам інших читальень, при умові, якщо вони матимуть дозвіл філії або Головного виділу [34, арк. 5].

16 жовтня 1936 р. представництво спілки авторів, композиторів і видавців "Zaiks" з Варшави у Львові, повідомило дирекцію стаціонарних і мандрівних театрів, товариств, шкіл і громадських організацій, що згідно з артикулом 12 статуту про авторське право від 29 березня 1929 р. виконання різноманітних творів вимагало дозволу автора й композитора, або їх юридичних представників, яким на терені Речі Посполитої вважався "Zaiks", що надавав ліцензії й виплачував авторам гонорари. За самовільне виконання творів актори каралися до шести місяців ув'язнення або 10 тис. зл. штрафу [35, арк. 5].

Дозвіл на проведення вистав надавало також й місцеве староство. У поданні обов'язково вказувалися особи, які організовували дійство, установа, місцевість, відповідальна особа, подавалася програма заходу тощо. Якщо виділ читальні ставив виставу, то у поданні зазначався, що вона дозволена владою до постановки на сцені. У крайньому випадку, подавалося два примірники тексту або рукопису, без перекладу на польську мову, а мовою оригіналу (влада вимагала перекладу твору на польську мову лише на терені західних воєводств, у яких українська мова не визнавалася владою – І. 3.). Про заходи, що проводилися під відкритим небом, установа чи товариство лише повідомляли владу, не чекаючи дозволу на її організацію. Отримавши дозвіл староства, ні поліція, ні інші органи влади не мали права заборонити проведення певного заходу [33, с. 170].

У окремих випадках читальні подавали довідку до виділу філії, у якій вказували, що не мають заборгованості, у противному разі староство не дозволяло здійснювати постановку вистави. Разом з поданням сплачувалася сума у розмірі 50 гр. на зимову допомогу безробітним [36, с. 5]. Наприклад, читальня у Журові подала до староства у Рогатині прохання на постановку вистави "Назар Стодоля", призначену на 8 листопада 1921 р., однак староство заборонило її постановку, мотивуючи заборону незначними розмірами приміщення. Хоча театральна зала читальні була довжиною 7 м, шириною – 5 м, висотою – 3 м, мала по троє дверей і вікон [37, арк. 7].

Заборона староствами проведення концертів, вистав, імпрез носила спланований характер з метою обмеження українського аматорсько-театрального руху. Зокрема староства у Бучачі, Калуші, Раві-Руській, Сокалі і Перемишлянах, Зеленій, Золотому Потоці, Трибухівцях, Цвітовій, Ялівці, Доброполю, Бобулинцях, Озерянах, Жизномирі, Стінці, Коропці, Болохові, Верхній, Вістовій, Голині, Завію, Медині, Новиці, Підгарках, Тужилові, Хотіні, Чехові, Старому Селі, Верхраті, Боднарах, Углицьку, Річках, Моториці, Угнові, Карові, Корчеві, Стаї, Хлівчагах,

Словіті, Станьковій, забороняли постановки вистав, зважаючи на громадський спокій [38, арк. 3, 6]. Так, читальня "Просвіти" у Глуховичах Львівського повіту тричі готувала концерт й аматорську виставу і кожного разу Львівське староство забороняло проведення масових заходів [39, с. 3]. Жандарми Долинського повіту забороняли постановки концертів й вистав аматорським гуртком читальні Белеїва, арештувавши активного культурно-просвітнього діяча, колишнього січового стрільця П. Матвійцева [40, с. 3]. Збаразький староста систематично забороняв постановку вистав аматорським гуртком "Просвіти" у Скориках [9, с. 2].

Староство у Калуші забороняло здійснювати постановку не лише аматорських вистав, концертів, але й навіть проведення кооперативних нарад, зважаючи на громадський спокій. Наприклад, 28 грудня 1929 р. читальня у Студинці отримала від староства розпорядження відповідного змісту [41, с. 4]. Староство у Цішанові заборонило аматорському гурткові читальні у Любачеві постановку вистави з аналогічної причини, що він достатньо часто організовував постановки. Печеніжинське староство наказувало читальні у Яблонові обмежити репетицію хору до мінімуму, тому що на кожну репетицію змушене висилати жандарма [37, арк. 2]. Староство у Камінці-Струмиловій не дозволило аматорському гурткові постановку "Ворожбита", оскільки читальня мала дозвіл намісництва від 16 червня 1902 р., а на її постановку вимагався дозвіл львівської поліції [37, арк. 2]. Яворівське староство забороняло постановку вистав не лише читальням "Просвіти", але й гурткам "Січей", "Жіночої громади" [42, с. 4].

Староста у Збаражі заборонив виділу читальні організувати концерт на честь Тараса Шевченка, коли члени зійшлися на концерт, поліція їх розігнала, а староста покарав голову читальні тим, що він цілий день рубав дрова комендантові жандармерії. У Перемищині у зв'язку з організацією вистав, влада провела ревізію у читальнях в Сільці і Коровниках, конфіскувавши їхні печатки [37, арк. 2 зв]. Концерт у Старому Селі було заборонено у зв'язку з тим, що його програма не відповідала вимогам. До речі, вимоги щодо акторського складу визначав місцевий постерунок поліції [38, арк. 6]. Долинське староство не видавало дозволів на постановку вистав, здійснювало подвійну цензуру творів, незважаючи на те, що список заборонених п'єс мало кожне староство [38, арк. 6]. Голову читальні у Хотіні С. Драгана було оштрафовано на 20 зл. у зв'язку з тим, що оголошення про проведення народного фестину було написано українською мовою [38, арк. 3].

19 січня 1924 р. аматорський читальняний гурток у Беремьяках Заліщицького повіту ставив виставу "Сватання на Гончарівці" у Хмелевій, на яку отримав дозвіл староства від 7 січня поточного року, коли ж гурток намагався здійснити постановку вистави у Беремьяках 3 лютого 1924 р., староство не дозволило проведення вистави, оскільки владі було невідомо чи згадувана вистава входить до списку заборонених владою творів [43, с. 3]. Староство у Тернополі вимагало від виділу філії у Тернополі списку дозволених п'єс на доказ того, що вистави, які ставлять аматорські гуртки, є цензурованими, тому з 1 жовтня 1924 р. отримати дозвіл на постановку вистави практично неможливо [13, арк. 3]. Тернопільське староство за надання дозволу на виставу аматорським гурткам брало 5 зл. за оплату штемплевих послуг [13, арк. 3], що звичайно суперечило розпорядженню скарбової палати у Львові від 31 жовтня 1924 р. ч. 107007/24 і § 7 пункту 4, § 13 розпоряджень міністерства скарбу від 24 квітня 1923р. В. з. ч. 44 поз. 298 [13, арк. 13].

27 жовтня 1937 р. повітовий староства у Ярославі заборонив проводити імпрези читальням, мотивуючи це загрозою громадського спокою, оскільки у деяких місцевостях повіту, українці брали участь у грабунках [44, арк. 1]. Згідно з розпорядженням старости у Ярославі дозвіл на проведення святкової імпрези спочатку надав солтис, потім війт на зібранні громади, постерунок поліції й аж тоді староство. Деякі постерунки поліції, наприклад, у Радимно, вимагали подачі прохання польською мовою, оскільки постерункові не читали українською. Якщо поліція відмовляла у дозволі, то подання до староства уже не подавалося, що суперечило законові, тому що зацікавлена сторона спочатку мала подавати прохання про дозвіл до староства, яке накладало резолюцію [44, арк. 1]. До речі, у районі постерунку Ляшки для отримання дозволу вистачало підтвердження війта [44, арк. 1 зв]. Львівське повітове староство 10 червня 1937 р. повідомляло виділ читальні на Стрийській дільниці у Львові про заборону влаштувати гастрольні виступи аматорського гуртка поза межами читальні [45, арк. 1].

Постерунки Журавенщини вимагали від читалень, взамін на дозволи для постановок вистав, безкоштовного надання у їхнє розпорядження підвід. Збаразьке староство у таємному розпорядженні зобов'язувало війтів, щоб вони вимагали дозволів староства на проведення

репетицій аматорських гуртків у Кошляках і Лозівці. До речі, постерунок поліції у Монастирську розігнав репетицію вистави "Три герби", яка не мала дозволу на її проведення [38, арк. 6].

Знаючи, що одним з найкращих проявів просвітнього життя читалень "Просвіти" є аматорські вистави на честь Т. Шевченка та І. Франка, староство у Снятині вимагало внесення прохання на дозвіл постановки вистави за два тижні до її початку, зазвичай, вчасно дозволу не надсилало, тим самим намагалось перешкодити її проведенню. Кожне прохання староство надсилало до станиці жандармерії, після чого її комендант доручав постерунковому перечитати п'єсу, власне від нього залежало чи буде вона поставлена на аматорській сцені [46, с. 4]. Така практика повітової адміністрації доводила до того, що читальні підкупляли жандармів. Досить часто у касовій книзі читалень був запис "жандарм за позволення представлення 200 мп." (марок польських – І. 3.) [46, с. 4]. Наприклад, Зборівське староство, надавши читальні у Залізцях дозвіл на постановку вистави, вимагало у членів виділу 35 тис. мп. [47, с. 3].

Влада зобов'язувала філії й читальні "Просвіти" оплачувати штемпелеві послуги на дозволи постановки імпрез і вистав від від 50 гр. до 5 зл. [48, арк. 3]. Тернопільське воєводство й підпорядковані йому староства використовували розпорядження міністерства фінансів від 24 квітня 1923 р. щодо звільнення культурно-освітніх товариств від штемпелевих послуг не на користь товариства [49, с. 1]. Після звернень Головного виділу, скарбова палата у Львові повідомляла про те, що згідно з розпорядженням міністерства фінансів від 12 грудня 1929 р. подання на дозволи від філій й читалень щодо проведення імпрез і вистав не оплачуються [34, арк. 1]. В об'їзнику Головного виділу до філій і читалень "Просвіти" від 19 червня 1930 р. зазначалося, що для уточнення прохання щодо проведення імпрез і постановки вистав у поданні варто вказати, що прибуток з них призначається на освітні потреби [50, арк. 20].

Таким чином, театральньо-аматорська діяльність "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період була важливим чинником просвітньої праці товариства. Завдяки активності Головного виділу й театральної комісії розпочинається поступове відродження театральньо-аматорського руху. Аматорські колективи виступали не лише як осередки культурно-мистецького розвитку, але й джерело прибутків для подальшого функціонування "Просвіти".

Влада не лише штучно створювала перепони й забороняла постановку п'єс, але постійно контролювала репертуар творів. Тим не менше, театральньо-аматорська діяльність "Просвіти" розвивалася, будучи рушійною силою мистецького поступу філій і читалень товариства.

Список використаних джерел

1. Мурський П. Організація аматорських театральних гуртків / П. Мурський // Аматорський театр. – Львів, 1925. – 128 с.
2. Сіятовський Г. Дещо про український аматорський театр / Г. Сятовський // Письмо з Просвіти. – Львів, 15-го серпня 1922. – С. 299.
3. Девський Є. Театральні й співучо-музичні гуртки / Є. Девський // Наш прапор. – Львів, 16 лютого 1937.
4. Ковальчук В. Складайте на Театральний Фонд "Просвіти" / В. Ковальчук // Просвіта. Місячник освіти – виховання – культури. – Львів, січень-березень, 1939. – 72 с.
5. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6453.
6. Вісти з філії Т-ва "Просвіта" ім. Шашкевича у Львові. На правах рукопису. Рік І. Ч. 2. – Львів, 28 березня 1934. – 6 с.
7. Народня Просвіта. – Львів, 1926. – 276 с.
8. Курдик Б. Наші читальні оркестри (їх дотеперішній стан та як їх реформувати) / Б. Курдик // Просвіта. Місячник освіти – культури – виховання. – Львів, липень-серпень 1936. – С. 99 – 100.
9. Сірополко Ст. Факти та цифри з діяльності читалень за минулий рік / с. Сірополко // Народня Просвіта. – Львів, грудень 1924. – С. 151.
10. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 69.
11. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 163.
12. Театральна комісія // Звіт з діяльності Товариства "Просвіта" за час від 25. грудня 1925 року до 24. грудня 1926 року. (Касовий звіт обіймає час від 1. липня 1925 року до 30. червня 1926 р., буде розданий на загальному зборі). – Львів, 1926. – 262 с.
13. ДАТО. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 63.
14. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6468.
15. Там само. – Спр. 6458.
16. Ковальчук В. Працюймо на нових основах. Новий Правильник і організація праці в театральних гуртках / В. Ковальчук // Народній Ілюстрований Календар "Просвіти" на переступний рік 1940. Річник 60. – Львів, 1939. – 221 с.
17. Галушинський М. Новими шляхами / М. Галушинський. – Львів: Накладом Мих. Галушинського. 3 друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка, 1926. – 7 с.
18. Правильник театрального гуртка // Просвіта. Місячник освіти–культури–виховання. – Львів, січень-березень, 1939. – 72 с.
19. Мурський П. Аматорські хори / П. Мурський // Просвіта. Місячник освіти–виховання–культури. – Львів, 1936.

– 24 с. 20. При культурній праці // Батьківщина. – Львів, четвер 12 грудня 1935. 21. Плауча Велика, пов. Бережани (3 культурно-освітньої праці) // Діло. – Львів, 9 вересня 1930. 22. Сільська хроніка. Діточа забава // Новий час. – Львів, 23 березня 1937. 23. Кого брати в члени аматорських театральних гуртків? // Аматорський театр. – Львів, 1925. – 128 с. 24. Мурський П. Становище й відношення Театрального Гуртка од виділу "Читальні" / П. Мурський // Аматорський театр. – Львів, квітень-червень 1925. – С. 34. 25. Мурський П. Просвітно-організаційна праця аматорсько-театрального гуртка / П. Мурський // Аматорський театр. – Львів, липень-вересень, 1925. – С. 68. 26. ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 32. 27. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 813. 28. Там само. – Спр. 3714. 29. ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 51. 30. Там само. – Спр. 36. 31. Там само. – Ф. 344 т. – Оп. 1 т. – Спр. 559. 32. Магалис С. Що товариствам треба знати про податки від публичних забав, розваг і видовищ / С. Магалис. – Львів, 1936. – 7 с. 33. Важні правні настанови про публичні розваги // Народний Ілюстрований календар "Просвіти" на звичайний рік 1938. Річник 58. – Львів, 1937. – 234 с. 34. ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 27. 35. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6553. 36. Подання на імпрези // Бюлетень філії "Просвіти" в Бібрці. – Ч. 2. – Бібрка, 21 січня 1937. – 5 с. 37. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 802. 38. Там само. – Спр. 804. 39. І концерти для них небезпечні // Діло. – Львів, 28 грудня 1923. 40. Середньовічні методи // Діло. – Львів, 15 травня 1923. 41. Заборона свята "Просвіти" // Діло. – Львів, 17 січня 1930. 42. Діло. – Львів, 20 травня 1924. 43. Переслідування українського культурного руху. Нові три факти // Діло. – Львів, 20 березня 1924. 44. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 836. 45. Там само. – Спр. 3664. 46. Снятинщина. Боротьба адміністрації з українським культурним рухом // Діло. – Львів, 17 травня 1923. 47. Дописи з краю. Залізці пов. Зборів // Діло. – Львів, 19 червня 1923. 48. ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 38. 49. Діло. – Львів, 25 квітня 1924. 50. ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 30. 51. Грицан А. Просвітня зоря Прикарпаття. Нариси про історію товариства "Просвіта" на Прикарпатті між двома світовими війнами (1921 – 1939 рр.) / А. Грицан. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2000. – 180 с. 52. Зуляк І. Діяльність "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) / Іван Зуляк. – Тернопіль: "Воля", 2005. – 946 с. 53. Зуляк І. Репертуар аматорсько-театральних гуртків "Просвіти" міжвоєнного періоду / Іван Зуляк // Мандрівець. – 2005. – № 6. – С. 12–21. 54. Зуляк І. С. Організаційні аспекти театральньо-аматорської діяльності осередків "Просвіти" (1919–1939) / І. С. Зуляк // Сторінки історії: Збірник наукових праць. Вип. 22 / Відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. – К.: ІВЦ Видавництво "Політехніка", 2006. – С. 94–108. 55. Основні напрямки діяльності хорових гуртків товариства "Просвіта" у Західному Поділлі у 20 – 30- х рр. ХХ ст.: матеріали Міжнародної наукової конференції ["Просвіта" в національно-культурному житті українського народу (до 140-річчя часу заснування)], (Тернопіль, 8 – 10 грудня 2008 р.). – Тернопіль, 2009. – 279 с.

Ivan Zuljak

THEATRICAL AMATEUR ACTIVITY CELLS "PROSVITA" IN WESTERN UKRAINE BETWEEN THE WARS (1919–1939)

In the article amateur theatrical activity centers "Prosvita" in Western Ukraine in the interwar period, investigated their influence on the formation of Ukrainian national consciousness, disclosed the operation of amateur teams under pressure from the Polish authorities.

УДК 94 (477)

Наталія Коростіль

ПОЛЬСЬКА ВЛАДА І УКРАЇНСЬКІ АГРАРІЇ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ

У статті охарактеризовано офіційну аграрну політику правлячих кіл II Речіпосполитої щодо українців-галичан. В умовах несприятливих тенденцій українці-галичани зуміли створити дієві форми господарської взаємодопомоги і самооборони на селі.

Складними й суперечливими були стосунки між українцями і поляками впродовж віків, особливо на теренах Східної Галичини. В українських та польських публікаціях висловлюються різні погляди, щодо цієї проблеми. У польських виданнях, зазвичай, проповідується "месіанська роль" культури шляхти та недооцінка найнижчих соціальних верств тогочасного суспільства – "русинів-ріпників".

Східна Галичина – органічна частина історії українського народу. Закономірно, що саме західноукраїнські вчені посіли провідні позиції у вивченні актуальних питань історії. На особливу увагу заслуговують дослідження М. Литвина і К. Науменка [1], М. Кугутяка [2], С. Качараби [3], О. Рубльова [4], В. Смолея [5]. Окремі аспекти суспільно-політичного, соціально-економічного розвитку Східної Галичини розглянуто у монографіях і статтях З. Баран, О. Лисенка, В. Марчука, О. Маруценка, М. Стрішенця, Л. Родіонової, О. Малярчука та багатьох інших вітчизняних дослідників.

Аграрна політика польських урядів, що проводилася у 20–30-х рр. ХХ ст. у краї, скеровувалася на парцеляцію великої земельної власності й передачу землі з фонду аграрної реформи в руки польських колоністів і осадників. Історичною місією військового й цивільного осадництва поряд із полонізацією краю, було створення опори в боротьбі з українським національно-визвольним рухом і плацдарму зі Сходу, де "завжди готовий до експорту революції в Європу" СРСР систематично "підігривав" комуністичні настрої в галицькому селі.

Наша мета – висвітлити особливості проведення земельної реформи в Східній Галичині. Влада II Речіпосполитої демонстративно нехтувала інтересами українського аграрія, не визнавала його права на самовизначення. Національна політика польської влади підштовхувала малоземельні та безземельні маси українського селянства як в ряди Організації українських націоналістів (ОУН), так і Комуністичної партії Західної України (КПЗУ).

Земельна реформа опиралася на ідеологію історичної та культурної вишості польської нації над "неполяками" й скеровувалася на збільшення польського елемента в Східній Галичині. Польська політика в аграрному секторі економіки чітко розмежовувалася щодо корінної польської території та "східних кресів". Стосовно західноукраїнських земель планувалася негайна колонізація, що мала служити основним методом посилення політичного й економічного впливу. Польські осадники були покликані створити підставу польського панування в Західній Україні, стати опорою владі, посилити оборону східних кордонів.

Основні завдання аграрної політики в "Східній Малопольщі" передбачали: збереження поміщицьких маєтків; передачу розпарцельованих земель польським осадникам; вирішення проблеми аграрного перенаселення на етнічних польських землях; освоєння зруйнованих війнами сільськогосподарських угідь, виходячи не з об'єктивних потреб регіону, а великодержавних шовіністичних амбіцій правлячих кіл; отримання кредиту довіри від польського населення без урахування економічної доцільності; інтеграцію українських земель у єдиний господарський організм, причому східногалицьке село розглядалося як резерв трудових ресурсів і дешевої сільгосппродукції. За таких умов, коли ставка робилася виключно на силу, реалізація аграрної політики насильницькими методами, нехтування інтересами непольського аграрія, який становив домінуючу більшість, заздалегідь ставили сільське господарство краю в нерівноправне становище.

Польське політики у виступах під час сеймових дебатів із проблем аграрної реформи неодноразово підкреслювали, що ця реформа – справа національної ваги. Прем'єр-міністр Польщі В. Вітос заявляв: "Земельну реформу ми розглядаємо не тільки як соціально-

економічну, але й як державну і національну проблему, полагодження якої розширить кордони нашої Вітчизни” [6, с. 226]. Так, представник організації заможного селянства – Польської народної партії “Пяст” Я. Домбський у виступі на засіданні сейму 7 липня 1919 р. наголосив, що “власне на кресах велика власність повинна бути якнайшвидше розпарцельована між польськими селянами... Якщо сьогодні маємо Україну і т. п., причина цього в тому, що сьогодні деякі не розуміють національного значення сільськогосподарської реформи” [7, с. 147].

Безпосередня колонізація земель Східної Галичини польськими осадниками відбувалася в кілька етапів. Постанова сейму від 10 липня 1919 р. не мала сили закону, однак започаткувала аграрну реформу і розпочала “викуп більших посіпостей і ґрунтів мертвої руки”. Викуплені землі уряд віддавав у власність у такому порядку: фільварочній службі (яка всюди була польською), польським легіонерам, інвалідам, колоністам, місцевим селянам у випадку, коли це не суперечило державним інтересам. Господарська комісія сейму виділяла колонізаційному фонду 50 млн марок на переселення польських селян із Західної до Східної Галичини [8, с. 168]. Кредитуванням земельної реформи займався створений в 1919 р. Державний сільськогосподарський банк, через який переказувалися спеціальні кошти, відпущені урядом.

На підставі закону “Про здійснення земельної реформи” від 15 липня 1920 р. передбачалося створення спеціального фонду із земель колишніх правлячих династій, державних, Селянського банку, “Пруської колонізаторської комісії”, громадських, занедбаних, частково церковних, а також понаднормових поміщицьких, які повинна була вилучити держава. З цього фонду планувалося наділити землю передусім колишніх офіцерів і солдатів польської армії, безземельних і малоземельних селян із корінної Польщі, а також сільських робітників, які залишилися без роботи у зв’язку з парцеляцією земельних маєтків.

Поряд із цим відмінялися залишки феодалізму – “сервітути” – спільне користування селян і поміщиків пасовищами, сіножатями, лісами, водоймами, дамбами, скотопроганами й т. д. Коли в центральних воєводствах норма землі, що не підлягала примусовому викупу, становила 60–180 га, то для східних, “де цього вимагатиме інтерес держави”, цифра була піднесена до 400 га. Уже упродовж першого періоду колонізації (14 вересня 1919 р. – 30 червня 1920 р.) на 69 тисячах га землі Східної Галичини було поселено 12 тисяч польських родин, або близько 60 тисяч осіб з етнографічної Польщі [7, с. 147].

До січня 1923 р., що знаменував завершення другого етапу колонізації, на східних землях оселилося 16 тисяч польських родин, які прибули із Західної Галичини. Значні державні кредити та різноманітні пільги приваблювали вигідними умовами й сприяли напливу польських мігрантів – “мазурів”. Польський колоніст мав можливість стати відразу незалежним господарем, оскільки отримував не менше 15 моргів доброї землі, кредит на закупівлю сільськогосподарських машин і реманенту, матеріал на спорудження житлового будинку й господарських будівель.

Аграрна політика держави відкривала можливості для збагачення заможним і підприємливим господарям-полякам, а також різноманітним спекулянтам. З цією метою був створений державний парцеляційний фонд, що перебував у розпорядженні Головного земельного управління. З 1923 р. загальне керівництво й контроль за здійсненням земельної політики покладалися на Міністерство аграрної реформи, на місцях – на окружні, повітові земельні управління та комісії.

У 1923 р. польський уряд пішов на тимчасові поступки українському населенню. 15 березня 1923 р. Рада послів Франції, Італії, Англії та Японії прийняла рішення про передачу Галичини Польщі під умову надання їй територіальної автономії. Ця подія викликала чергову хвилю обурення української спільноти, краєм прокотилися масові демонстрації і акції протесту. Керуючись політичними інтересами, 24 березня поточного року сейм ухвалив тимчасово припинити військове осадництво. 20 червня 1924 р. видано закон, що давав право купувати землю на “кресах” не тільки полякам, а й особам інших національностей за умови, що вони не були покарані “за злочини перед польською державою” [9].

У результаті проведення “парцеляції” різко підвищилися ціни на землю в Галичині. Купити землю могли люди середнього достатку або поляки, які отримували державний кредит зі значними знижками. Незважаючи на перенаселеність і земельний голод, польські переселенці от-

* “Парцеляція” – поділ відчуженої землі на невеликі ділянки-парцели.

римували кращі ділянки землі, а в деяких повітах продавати землю українцям суворо заборонялося [10, с. 268–269].

Найвищий пік парцеляції в Східній Галичині за весь міжвоєнний період спостерігався в 1923 р., коли було розпарцельовано 53287 га землі, в 1927 р., відповідно, – 24 тисячі га, 1932 р. – 17316 га, 1935 р. – 7840 га [5, с. 32–33]. Така ситуація, на наш погляд, пояснюється традиційною гарячковою гонитвою за землею, притаманною ще для XIX століття. За умов аграрного перенаселення в центральних воєводствах земля набула не лише особливого соціально-економічного значення, а навіть фетишизованих рис. На загал впродовж століть вважалося, що "землю – злодій не вкраде, вода – не забере, вогонь – не спалить".

Земельний фонд "східних кресів" дозволяв зняти гостроту земельного дефіциту й соціальної напруги в корінній Польщі. Разом із тим він посилював негативні тенденції в українських етнічних анклавах, оскільки тут ніколи не було "зайвої" землі. У 1924 р. військова колонізація загальмувалася через відсутність належної фінансової допомоги новоствореним господарствам. Економісти й політики швидко переконалися, що військове осадництво не дає бажаних економічних і політичних результатів. Передусім давалися взнаки нефаховість колишніх військових й ізоляція від місцевого населення з причини ненависті до всього польського, поглибленої почуттям приниженої національної гідності [11, с. 3]. Військові колоністи перебували в найпривілейованішому стані. Крім безкоштовних земельних наділів, вони мали право на отримання безповоротної позики від держави, а також користувалися пільговими короткотерміновими й довготерміновими кредитами.

Прибулий колонізаційний елемент переважно був бідним і потребував постійної допомоги від уряду. Через вороже ставлення місцевого населення, відсутність інвентаря, технічних і матеріальних засобів, осадники не були впевнені у своєму майбутньому. Існувала загроза, що при першій несприятливій ситуації колоніст спасує перед труднощами й продасть землю місцевому селянину. Різні джерела містять розбіжності щодо чисельності польських колоністів. Це пояснюється і тим, що частина осадників вирішувала не працювати на землі та переселялася в міста, де отримувала привілейоване становище. Їм пропонували посади дрібних чиновників, поштових і залізничних службовців.

Деякі селяни-поляки, які поселялися в східногалицьких воєводствах, продавши свої земельні наділи в Польщі, здебільшого потрапляли в кабальні борги. Їхнє матеріальне становище різко не поліпшувалося, як вони того очікували, а продуктивність праці була часто нижчою порівняно з однотипними господарствами місцевого населення. Колоністи-осадники розселялися на території Східної Галичини нерівномірно. Основний потік скеровувався на найродючіші землі й прикордонні повіти, особливо Тернопільське воєводство. Нечисленною була громада колоністів у пригірській і особливо гірській смузі Карпат.

У цей час спостерігалися гарячкова спекуляція землею і хабарництво під прикриттям парцеляційних товариств, керівників політичних партій, представників влади, депутатів сейму. Великі землевласники парцелювали найгірші землі з тим, щоб отримати прибутки для налагодження роботи у своїх фільварках. Уже в наступні роки в парцеляційний обіг надходило все менше землі, внаслідок чого ціни на неї постійно зростали, забезпечуючи стабільний прибуток причетним до цих операцій різноманітним особам. Парцеляцію проводили землевласники або відповідні спілки та банки під наглядом земельних управлінь. Продажем і парцеляцією займалися товариство "Земля", Галицький поміщицький кредитний банк (створив у Львові "Відділ парцеляційний"), Аграрно-осадницьке товариство, Польське бюро парцеляційне, Дисконтний банк, товариство "Польська Глеба", спілка "Парцеля", акційне товариство в Ланцуті з філіями, Народна парцеляційна спілка, Бюро обробітку землі й інші [5, с. 32].

Політика соціального визиску українського села призводила до масової еміграції українців за кордон у пошуках будь-якого заробітку. На їхнє місце прибували поляки – нерідко носії польського шовінізму. Новоприбулі колоністи об'єднувалися в "спортивні" товариства "Стшелець" ("Стрілець"), "Легіон млодих", "Союз легіоністів", господарські "Кулка рольнічого" й інші. Метою їх було організоване протистояння "неполякам", в першу чергу збройне залякування місцевих селян-українців [12].

Полонізаційна й колонізаційна політика уряду не змінилася і після травневого 1926 р. державного перевороту, коли фактичну владу в Польщі перебрав Ю. Пілсудський. Офіційна програма пілсудчиків мала на меті замінити скомпрометовану ендецьку політику примусової денационалізації федералістською програмою державної асиміляції, що відрізнялася лише методами здійснення. Нова державна програма мала посягти ілюзію цілковитої рівності всіх на-

цій, що на практиці означало нейтралізацію наростаючого українського національно-визвольного руху. Основні засади політики підсудчиків щодо національних меншин були викладені в програмі правління так званого “справедливого”, але “суворого” уряду.

Нічого суттєвого до розв’язання національних, релігійних, економічних проблем українського аграрія не внесло утворене в 1927 р. проурядове парламентське об’єднання – Безпартійний блок співпраці з урядом (ББСУ), до складу якого ввійшло сім польських партій. Вони декларували абстрактні наміри вирішення господарських і культурних проблем національних меншин із метою примирення їх із Польською державою. Їхні “благородні побажання” поєднувалися з рішучим відстоюванням існуючої на користь польських поміщиків структури земельної власності в Західній Україні, зміцненням польського стану посідання та рішучою протидією будь-яким національно-політичним рухам.

Пошук польськими властями нових шляхів “вирішення” аграрного питання був зумовлений, з одного боку, непопулярністю офіційної політики на теренах Східної Галичини, а з іншого, – активізацією національно-визвольного руху й безуспішними спробами його нейтралізації. Український селянин мав справу з добре організованою силою, яка включала державні органи, політичні партії, мережу громадських і господарських інституцій.

Що могли непольські аграрії протиставити цій силі? Власні громадські й економічні об’єднання, соціальну й національну солідарність, згуртованість, одностайність. Зважаючи на умови життя (гірська й лісиста місцевість, значні відстані між населеними пунктами) й господарювання (одноосібні господарства), а також вікові традиції, селяни Східної Галичини потребували лідерів. Такими громадськими провідниками здебільшого ставали місцеві душпастирі та вчителі. Саме їм належала керівна роль в організації аграріїв для узгодження дій за умов жорсткої економічної конкуренції.

Новацією санаційного уряду стала поява в 1928 р. у кожному західноукраїнському воєводстві так званих “регіональних комітетів”, у складі яких діяли відділи освіти, фінансів, промисловості, торгівлі, рільного й лісового господарств, самоврядування. Політика регіоналізму, реалізуючи на практиці санаційну концепцію державної асиміляції, передбачала політичну дезінтеграцію західноукраїнського населення, підпорядкування владі всіх проявів його господарської і культурної самодіяльності, відвернення українського селянства від національної інтелігенції.

Світова економічна криза, що охопила Польщу вже восени 1929 р., відразу вдарила по незахищеному українському селянству. Українсько-польські суперечності поглиблювалися в міру загострення економічної ситуації в країні. Нова розстановка політичних сил краю і світова економічна криза спонукали до чергового пошуку шляхів вирішення наболілого аграрного питання. Загал польського громадянства й політиків продовжував висловлюватися за посилену колонізацію українських земель, максимальне обмеження громадсько-культурного життя. Однак звучали поодинокі голоси щодо доцільності такої політики. Відомий польський діяч граф С. Лось закликав уряд реалізовувати аграрну реформу, керуючись такими чинниками: реальним станом речей, справедливістю, здоровим глуздом. На його думку, в разі ігнорування цих чинників значно загостряться “національні та соціальні проблеми на селі”. “Політика рятування польської землі, – наголошував С. Лось, – сформувала маловідомий до цього часу в Польщі тип селянина – гандляра землею”. Ідеться про продаж землі, придбаної поляками-колоністами за дешеву ціну й продаж її українським селянам за значно вищими цінами [13, с. 62–72].

Польський уряд замість того, аби прислухатися і хоча б частково зняти політичну напругу в регіоні, в 1930 р. провів масові каральні акції на українських землях, які отримали назву “пацифікація” (“утихомирення”, “умиротворення”). Разом із тим поширилися нелегальні виступи у відповідь і жорстокі репресії влади. Саботажні, терористичні акції масово охопили повіти краю і переросли в широкий, у значній мірі стихійний, національно-визвольний і аграрний рух.

Польсько-українська угода “нормалізації” 1935 р. спричинила деяке поліпшення економічного й культурного становища українців у Польщі, оскільки вона була укладена з урядовим табором, який на той час мав у своїх руках головні важелі політичного управління країною. Однак польські шовіністичні кола не бажали рахуватися з інтересами українців, продовжувалася аграрна колонізація Східної Галичини. Щодо аграрних питань не було ухвалено жодної постанови. Засідання Кабінету міністрів обмежилося заявою міністра сільського господарства про

* “Санація” – оздоровлення політичних стосунків.

те, що при реалізації земельної реформи чверть земельних угідь будуть розparcelьовані між українськими селянами.

Закон від 14 квітня 1937 р. не дозволяв купувати землю з parcelьації на доповнення мало-земельних господарств і позбавляв робочих місць безземельних халупників і малоземельних селян. Без дозволу староста не можна було продавати або частинами ділити, орендувати, заставляти, "обтяжувати" господарства іншими повинностями, а також власник земельної ділянки був зобов'язаний особисто господарювати на ній. Стосовно тих осіб, що цього припису не дотримувалися б, передбачалося ув'язнення до трьох місяців і штраф у розмірі 3000 польських злотих, а також "усунення" із землі. Земельна ділянка певної особи за висновком старости підлягала примусовому викупу або parcelьації. Без дозволу старости не дозволялося викупувати земельні наділи, що продавалися з ліцитації. Господарства, що виникли з parcelьації в період з 1.IX.1919 р. – до 14.V.1937 р., могли підлягати різноманітним юридичним обмеженням на розсуд старости. Отже, ті особи, що не встигли оформити відповідним чином документи на землю, викуплену від колоністів, першими попадали під дію цього закону. Польський уряд вживав найрізноманітніших заходів із тим, аби земля не попадала в українські руки [14].

У другій половині 30-х років ХХ ст. польський уряд, намагаючись зміцнити осадництво як політично, так і економічно, припинив переселення з центральних воєводств незаможних селян. Спеціальна інструкція дозволяла польським безземельним селянам переселятися на "східні кресли" у виняткових випадках, зокрема, при об'єднанні дрібних спадкових господарств. Претенденти в осадники мусили володіти господарською кваліфікацією і відповідними матеріальними засобами.

Великим земельним власником у Польщі була греко-католицька церква (ГКЦ), якій належала понад третина земельних угідь Східної Галичини. Власність ГКЦ оберігав конкордат, який передбачав, що землі й інше майно католицької церкви трьох обрядів – латинської, греко-католицької і вірменської – не можуть бути вилучені з-під її користування без папської згоди. Конкордат водночас регулював обсяги церковних земель із метою поліпшення аграрної ситуації в Польщі. Так, установлювалися мінімальні розміри наділів для священиків – 15–20 га в залежності від кадастру ґрунту, 180 га – для капітул, єпископських маєтків, духовних семінарій і монастирів. Більша частина цих земель мала бути викуплена державою за встановленою нею ціною. У цій ситуації митрополит ГКЦ А. Шептицький завбачливо видав розпорядження, щоб ділити парафії: поруч так званої материнської церкви з парафіяльною землею виникала ще церква-філія в іншій місцевості з окремою земельною приналежністю. "В такий спосіб, – зазначував адвокат митрополита С. Баран, – творилися штучні церкви, яких також штучно наділялося половиною земель церкви-матері, – і проблема земельної реформи відпадала. Митрополит все це робив для того, щоб у такий спосіб гнучко використати постанову польського законодавства про проведення земельної реформи і відповідні статті конкордату, які давали можливість католицьким єпископам утворювати нові парафії і відповідно їх підтримувати матеріально". Станіславський єпископ Г. Хомишин, не чекаючи інструкцій уряду, у своїй єпархії провів широку parcelьацію парафіяльних земель поміж місцевими українськими селянами згідно з нормами польського законодавства [15, с. 431–432].

В умовах постійного загострення соціально-економічних проблем українського аграрія в Східній Галичині проселянські заходи Греко-католицької церкви створили їй додаткову репутацію захисника свого народу. Єпископські консисторії пильно стежили за тим, щоби душпастирі уникали продажу землі навіть далеким родичам із метою уникнення нарікань віруючих. День, година й місце публічного переторгу оголошувалися заздалегідь [16]. Офіційно застерігалось, що контракти продажу "кривим чи посвояченим" не будуть підтверджуватися, а священика притягують до відповідальності за порушення церковного "заказу" [17].

З одного боку, ГКЦ вимушено потрапила в таке становище, коли змушена була ділитися угіддями із селянами. З іншого, – на відміну від різноманітних політичних партій і громадських організацій, які декларували "благородні наміри", церква безпосередньо своїми практичними діями підтримувала український сільський соціум. Пропагуючи ідеї порозуміння, лояльного ставлення до влади, церква чи не найбільше приклалася до процесу гальмування асиміляції українського населення в Польщі, підводячи під це й економічний базис. Проте конкордат не надавав греко-католицьким священикам гарантованого захисту від свавілля чиновників і поліції. Їх карали нарівні з українським населенням. Причиною могло слугувати вживання української мови, підтримка прагнень селян, надання притулку чужинцям, написання на рідній мові призвищ парафіян і т. д. [18].

Захоплення українських земель військовими та цивільними осадниками, передача парцельованих поміщицьких маєтків полякам значно загострили проблему безземелля українського селянства, погіршили загальні умови його існування. У зв'язку з цим усе більшого розмаху набирала проблема захисту економічних інтересів українського населення. "Економічна конкуренція і зростання українського кооперативного руху призвели до антиєврейських інцидентів в українських селах по всій Східній Галичині, – свідчить єврейський історик Ш. Редліх, – зростає також вплив расизму, нацистського антисемітизму" [19, с. 83].

Глибинні причини антисемітизму полягали в економічній конкуренції як із боку українців, так і поляків. У культурному відношенні євреї завжди були ближчими до поляків ніж до українців. Незважаючи на польські антиєврейські погроми у Львові й поширення польського антисемітизму, східногалицькі євреї ніколи не йшли на українсько-єврейський союз. "Дійсно, вони були з різних причин ближчими до домінуючої польської міської прозахідної більшості, ніж до орієнтованої на селянство і політично слабкої української меншості. Українці, у свою чергу, звинувачували євреїв у "полонізуючих" тенденціях" [19, с. 82].

Аграрна політика II Речіпосполитої міжвоєнного періоду, маневруючи між становими інтересами польського панства й українського селянства, скеровувалася на реформування аграрного устрою відповідно до нових вимог часу – піднесення загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва, розвитку товарно-грошових відносин. Проте позитивні зміни мало торкнулися земель Східної Галичини. Урядова політика на цих теренах не вирішила одвічної проблеми аграрного перенаселення і головним чином скеровувалася на створення міцної опори владі через проведення осадницької колонізації, що спричинило до загострення міжнаціональних відносин.

Збільшення кількості польського населення у воєводствах Східної Галичини щонайбільше на 5 % (Тернопільщина з 31,3 % в 1921 р. до 36,6 % в 1931 р.) не могло мати суттєвого значення для зміцнення оборони країни, не беручи до уваги економічні чинники – значні кошти на їх систематичну підтримку. Така політика держави налаштовувала вороже мільйонні маси місцевого українського населення. Незважаючи на розуміння значною кількістю польських політиків і вчених шкідливості таких заходів для інтересів держави, протягом усього міжвоєнного періоду осадницька колонізація краю залишалася головним напрямом аграрної політики. Заходи керівництва Польщі в аграрному секторі істотно не вплинули на зміну соціальної структури східногалицького села. Якщо в 1921 р. група господарств із володіннями до 2 га становила 48,7 %, то в 1931 – 37,3 %, до 5 га – відповідно 32,8 % та 39,5 %, до 10 га – 14 % та 18,2 %, до 20 га – 3,8 % та 4 %, а до 50 га – 0,7 % та 0,6 %. Але власне остання група господарств займала в 1931 р. 52,6 % всіх сільськогосподарських угідь [6, с. 227].

Польська держава прагнула шляхом колонізації Східної Галичини й усунення місцевого населення від участі в аграрній реформі вирішити земельне питання польського селянства. Акцент робився на першочерговій колонізації стратегічно важливих земель – прикордонних смуг, приміських зон, придорожніх територій, уздовж залізничних колій, вузлових станцій. Завдання полягало в тому, щоб розчленувати етнографічну українську територію з метою якнайшвидшої полонізації. При цьому польський уряд відкрито ігнорував проблеми українського (непольського) селянина. Це призвело до переплетення невирішених економічних, національних, соціальних проблем і позначилося на динаміці визвольної боротьби народних мас. Вирішення своїх суспільно-політичних і соціально-економічних проблем значна частина національно свідомих українських аграріїв пов'язувала з досягненням політичної незалежності.

Цілеспрямована економічна політика держави зі стимулювання "своїх" податкових пільг, фінансових і протекціоністських дій опиралася на концепцію політичних пріоритетів. Однак селективна можливість поліпшення економічного розвитку окремих територій за допомогою системи фіскальних заходів не дозволила досягнути бажаного ефекту. По-перше, здійснення аграрної реформи за умов ігнорування інтересів місцевого товаровиробника, з одного боку, й стимулювання економічної активності штучних господарств, з іншого, – не дали бажаного результату. По-друге, парадокс економічного розвитку полягав у неефективності та максимальному відстороненні від суспільного життя власне українських традиційних селянських господарств. По-третє, замість розробки економічної моделі балансування і допомоги конкурентоспроможним українським господарствам держава взяла курс на їх підрив. У сукупності все це визначило невдачі економічного курсу Варшави й наростання гострих соціально-економічних, національних, конфесійних антагонізмів у регіоні.

Господарську ініціативу українського селянина максимально сковувала державна політика. Парцеляція землі між польськими осадниками, обмеження в наданні кредитів, масове безробіття, високі ціни на промислові товари, податкове законодавство погіршували хліборобську долю. "Русин-рільник" і "жид-гандляр" вважалися за неповноправних громадян як східногалицьких воєводств, так і всієї Речіпосполитої. Влада розколола село на ворогуючі стани й не змігла витворити "сильної збірної волі цілого народу".

На зміну колишній панщині – панування поміщицького двору над селом, прийшло "зороване місто". Воно диктувало свої умови: творило закони, накладало податки, забиравало за півціни продукцію сільського господарства. Співвідношення цін на промислову й сільськогосподарську продукцію не було еквівалентним. Замість давньої панської сваволі все "йшло по закону". Соціальна несправедливість, яка віками панувала в галицькому селі, впродовж міжвоєнного періоду посилювалася відвертим національним гнобленням українських аграріїв. Консерватизм селянської психології полягав у замиканні селян у вузькому колі місцевих інтересів, ігноруванні вимог влади та наростанні антипольських настроїв. Селянський ідеал базувався на прадавніх духовних і господарських основах, які влада не змогла похитнути.

Надмірну кількість українського сільського безробітного населення слід було спрямовувати в міста, де вони могли отримувати ремісничі професії, опановувати торгівлю, йти в промисловість. Переселення до міст і містечок, окрім цього, вирішило б проблему надмірного поділу родинних ґрунтів. Одні члени сім'ї залишалися б на батьківському ґрунті, продовжували хліборобську працю, інші займали б міські анклавні, а найбільш здібні державні посади, науку, мистецтво, військову справу. Однак влада сприяла зростанню польського населення, щоб "зробити більше місця для своїх".

Над українськими аграріями тяжіли тверді переконання, що можна добре жити, господарюючи так, як "колись господарили батьки і діди". Різноманітні господарські установи, десятки часописів, сотні ревних агрономів прикладали чималих зусиль, роз'яснюючи, що усунути біди села може тільки саме село. Щоб можна було з дрібних селянських нивок прожити й не бідувати, потрібно, по-перше, піднести рівень свідомості й знань господарів через організацію фахових шкіл і різноманітних курсів, а по-друге, впровадити нові методи господарювання: кращий обробіток ґрунтів; задіяння всяких нежитків; проведення масової меліорації полів, лук, сіножатей, пасовищ і злучення (зкомасування) роздріблених і розкиданих ґрунтів; підвищення родючості полів через застосування добрив; раціональне впровадження нових сортів рослин, порід тварин згідно з досягненнями сільськогосподарської науки й техніки; ведення "рахункових книг"; закладання спеціалізованих господарств; організацію кредитно-збутових спілок. Велика увага зверталася на посередників – "небесних птиць", що ні орють, ні сіють, а завжди збирають багаті врожаї. Щоб усунути це лихо, селяни змушені були перебрати у свої руки посередницьку торгівлю, закладати гуртовні, магазини, переробні підприємства, тобто ставати підприємливими.

Різноманітні українські товариства займалися пропагандою сільськогосподарських знань шляхом видавництва літератури, преси, організації різноманітних курсів і за допомогою безпосереднього прикладу своїх членів. Вони виступали виразниками інтересів українських аграріїв у воєводських і повітових рільничих комісіях із виділення квот хліборобським товариствам для закупівлі техніки. Товариства виступали ініціаторами будівництва повітових складів, елеваторів і грамотного експорту сільськогосподарської продукції. У першу чергу оборонцем українських селян перед несовісною торгівлею виступало товариство "Сільський господар".

Таким чином, природно-кліматична характеристика, ресурси Східної Галичини особливо сприятливі для успішного розвитку багатьох галузей промисловості й сільського господарства. Економічна відсталість східногалицького села зумовлювалася не тільки воєнним лихоліттям, кризою 1929–1933 рр. і польською колонізацією. Влада демонстративно вдавалася до насильницьких політичних і адміністративних акцій, які ускладнювали ведення індивідуального селянського господарства. Ці дії, спрямовані на обмеження непольського землекористування, запровадження непосильних податків, торкнулися основної маси мешканців села, які були дрібними земельними власниками. Різноманітні заходи проводилися із застосуванням брутальних, насильницьких дій, властивих представникам польської влади у Східній Галичині.

Урядові кола II Речіпосполитої робили ставку на політичний і позаякономічний примус, метою якого був курс на знищення українського (непольського) сільськогосподарського товаровиробника. В умовах розвитку ринкових відносин дрібні селянські господарства були приречені на розорення, значною мірою цьому сприяла державна антиукраїнська політика. Політика пар-

целяції та польського осадництва, світова економічна криза прискорювали пролетаризацію українського села. Капіталізацію сільського господарства, створення середніх "хлопських фільварків", економічних спілок і товариств безпосередньо на селі гальмувала велика земельна польська шляхта й урядники.

Список використаних джерел

1. Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів: Каменяр, 1991. – 200 с.; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів: Інститут українознавства НАНУ; Видавнича фірма "ОЛІП", 1995. – 368 с.
2. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / Микола Кугутяк – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.; Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). – Т. 1. / Микола Кугутяк. – Київ-Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 536 с.
3. Качараба С. Еміграція з Західної України 1919–1939 / С. П. Качараба. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – 416 с.
4. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О. С. Рубльов. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.
5. Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939 рр.) / В. Смолей. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 112 с.
6. Історія українського селянства: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 660 с.
7. Баран З. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України / З. Баран // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львівський державний університет ім. І.Франка, 1998. – Вип. 33. – С. 146–153.
8. Магас Д. Історичний начерк до трагедії Галицької України / Д. Магас. – (Рік і місце видання відсутні). – 253 с.
9. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). Фонд 231 сч. Тернопільське воєводське управління. – Оп. 1. – Спр. 345. Статут і періодична інформація про діяльність товариства "Союз християн-німців в Галиції" с. Бецкердорф Підгаєцького повіту. 26 лютого 1923 р. – 24 січня 1924 р. – 17 арк.
10. Madajczyk Cz. Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce (1918–1939) / Cz. Madajczyk. – Warszawa, 1956.
11. Studnicki W. W sprawie osadnictwa żołnierskiego na ziemiach wschodnich / W. Studnicki. – Warszawa (bez roku wyd.).
12. ДАТО. – Ф. 231 сч. – Оп. 1. – Спр. 1036. Заява керівництва "Союзу стрільців" і "Союзу легіонерів" про перенесення кінотеатру в приміщення єврейського товариства "Бетх Але" в Чорткові й листування з даного питання. 14 червня 1927 р. – 24 квітня 1931 р. – 26 арк.
13. Зашкільняк Л. Про політичну діяльність С. Лося. Українсько-польське порозуміння 1935 р. / Леонід Зашкільняк // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1996. – Вип. 48. – С. 62–72.
14. Обмеження обороту землею, що походить з парцеляції // Сільський Господар. – 1937 р. – 1 вересня.
15. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / За ред. П. Яроцького. – К.: Світ знань, 2001. – Т. 4. Католицизм. – 598 с.
16. В справі продажу ґрунтів ерекціональних // Вістник Станисла-вівської єпархії. 1924. – Ч. V–IX.
17. В справі продажу ерекц. поля родині священика // Вістник Станиславівської єпархії. 1927. – Ч. IX–XII.
18. ДАТО. – Ф. 231 сч. – Оп. 1. – Спр. 325. Скарга Львівського греко-католицького ординаріату про переслідування духовенства органами влади й листування з Міністерством віросповідання, повітовими старостами з даного питання. – 27 грудня 1920 р. – 21 грудня 1922 р. – 33 арк.
19. Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах: Пер. з англ. – К.: Дух і література, 2002. – 325 с.

Natalia Korostil

POLISH GOVERNMENT AND UKRAINIAN GALICIA AGRARIANS WITHIN INTER-WAR PERIOD

The article gives characteristics to the official agrarian policy of ruling class of Rich Pospolyta II in relation to the Galicia Ukrainians. Under the conditions of foreign invasion and unfavorable tendencies the Galicia Ukrainians managed to create efficient forms of economic cooperation and resistance within rural community.

УДК 94 (477.372.48)

Надія Зьомко

ГРОМАДСЬКІ ІНІЦІАТИВИ УКРАЇНСЬКИХ ГІМНАЗИСТІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті окреслено етапи формування громадського виховання учнів у гімназіях Східної Галичини міжвоєнного періоду, проаналізовано організаційні етапи та процес становлення громадської активності гімназистів.

На основі літературних та архівних джерел авторка робить спробу здійснити аналіз громадської активності галицьких гімназистів у міжвоєнний період. Цей процес особливо активізувався після входження Східної Галичини до складу Польщі, яке відбулось відповідно рішення Ради Амбасадорів у 1923 році та призвело до зміни суспільного устрою українців.

За умов економічної, політичної і суспільної експансії, в якій знаходились українські землі, важливою була активність усіх соціальних груп. За таких обставин, передусім, сім'я та школа повинні були подбати про виховання та розвиток громадян, ввести їх у сферу соціальних відносин. Найбільш активною, у цьому відношенні, була система середнього шкільництва, одну з гілок якої становили гімназії. Саме ці навчальні заклади на українських землях залишались основою виховання соціально-активної, свідомої еліти.

Становлення та розвиток української освіти на західноукраїнських землях досліджували чимало науковців. Зокрема, аспекти гімназійного виховання та навчання були предметом уваги Б.Ступарика [12], Г. Білавич [1], П. Маланюка [9]. Історичні реалії суспільно-громадського виховання учнів українських гімназій Східної Галичини відображені у матеріалах фондів Центрального державного історичного архіву в м. Львові та державних архівах Тернопільської, Львівської та Івано-Франківської областей [3 –7; 13].

Метою цього дослідження є висвітлення еволюційних особливостей розвитку громадського життя в українських гімназіях Східної Галичини у міжвоєнний період, аналіз, характер та форми громадських ініціатив гімназистів.

Нові умови, пов'язані із включенням Східної Галичини до складу Польщі, зокрема, введення спільного навчання юнаків та дівчат, міжетнічний чинник, післявоєнні ідеї гуманізму та благодійності знайшли своє вираження у гімназійному вихованні в досліджуваній період. Це виховання мало на меті формування людини, пристосованої до тодішніх соціальних, політичних та економічних умов [10, с. 172–173].

Згідно із поширеними у Європі освітніми та виховними стандартами, педагоги Галичини намагалися модернізувати шкільну систему і впровадити в неї нові принципи. Передусім, школа повинна була скерувати зусилля на формування сильної та доброї людини – громадянина. Учень мав отримати навички, які допомогли б йому самому здобути знання, сформувати внутрішню культуру і характер та пристосуватись до тогочасного життя. Окрім того, школа мала виховати дітей так, щоби кожен учень за певних обставин зміг самостійно розв'язати ті чи інші проблеми [2, с. 179–180].

Беручи до уваги нові умови, в яких опинилися українці у післявоєнній Східній Галичині, гімназійне громадське виховання здійснювалося у декількох аспектах. Насамперед, було продовжено традиції довоєнного виховання, що передбачало створення різного типу учнівських організацій під опікою керівництва та учителів гімназій, а подекуди, й органів місцевого самоврядування.

Це були завдання породжені війною та післявоєнними подіями, що призвели до усвідомлення ваги взаємодопомоги та консолідації громадян однієї нації в умовах іноземного панування. Приклади етнічної консолідації мали місце серед єврейського та німецького населення регіону. Проте, якщо ці етнічні групи були фінансово незалежними від польської адміністрації, в тому числі й у сфері шкільництва, то українці змушені були рахуватися з нею. Через це проблема міжнаціональних відносин в межах однієї гімназії відзначалася перманентною гостротою.

Важливим формуючим чинником гімназійного виховання був різноетнічний учнівський та викладацький склад. Щодо взаємин між учнями різних національностей в межах однієї гімназії,

то вони не були простими. Державні гімназії на той період поділялись на три відділи: "А" і "Б", у яких навчалися поляки та євреї, і відділ Ц, до якого входили українці. Як свідчать архівні матеріали міжвоєнного періоду, контакти між ними були мінімальними. Однак траплялися випадки, коли, підозрюючи у протиправних діях українських гімназистів, польська поліція навідувалась у гімназії і одразу вчиняла розправу, під час побиття та ув'язнення українців, поляки-гімназисти сміялись та кепкували над ними. Тому, з часом, українці теж почали триматися відособлено, часто відмовляючись брати участь у шкільних святкуваннях разом з поляками [5, арк. 30–30 зв.].

Дослідник Т. Манюк у своїх працях вказував на те, що відносини між вчителями та учнями мали певну регламентацію й передбачали виховання в останніх лояльного ставлення до державних структур [9, с. 20–21]. Зміст виховної роботи із гімназистами полягав у тому, щоб через різноманітні заходи та святкування привчити їх до законопослушності. Львівська міська кураторія своїми розпорядженнями визначала дні, обов'язкові для святкувань. Зазвичай, під час державних свят проводилися богослужіння, урочистості та паради. Архівні та публіцистичні матеріали міжвоєнного періоду свідчать про те, що інколи такі свята відбувалися з певними інцидентами, у яких брали участь українські гімназисти.

Зокрема, на одному із засідань педагогічної ради гімназії "Рідної школи" у Тернополі розглядався випадок, який мав місце 1 листопада 1929 року. Того дня державна поліція заарештувала декількох учениць гімназії за те, що вони влаштували демонстрацію з виконанням пісень на могилах загиблих під час війни вояків і на заклик поліції не розійшлися. Одна з учениць 8 класу на допиті зізналась, що була на цвинтарі і брала участь, в організованому разом з іншими учнями, заході. Ученицю виключили з гімназії до подальшого з'ясування обставин. До інших учнів не було застосовано дисциплінарних покарань, оскільки виявилось, що дехто з них перебував на цвинтарі випадково. Після цього випадку керівництво гімназії скерувало низку заходів для обмеження позашкільних впливів, через які до учнів потрапляла нелегальна література, часописи та брошури антиурядового змісту.

Упродовж досліджуваного періоду мали місце саботажні акції та підпали, у яких поліція часто підозрювала, насамперед, шкільну молодь. До переслідування українських гімназистів долучалися і староство, які за участь в демонстраціях карали учнів. Окрім репресивних каральних заходів, проводились періодично й профілактичні заходи силами класних опікунів.

Нейтралізація позагімназійних чинників передбачала вияснення умов, в яких проживали учні, збори родичів і опікунів учениць для демонстрації їм наслідків позашкільних впливів та створення спеціального органу – комітету родичів, який би опікувався молоддю поза школою. Окрім цього, для учениць було відкрито читальні при гімназії та організовувалися зустрічі і проводилися розмови на предмет профілактики позашкільних впливів [4, арк. 18–21, 29]. Перед вчителями стояло завдання в процесі викладання певного предмету, дбати про реалізацію державної системи виховання. Кожен учитель, який влаштувався на роботу, зобов'язувався підписати заяву лояльності до існуючого державного порядку. Ті, хто не виконував цих вимог, звільнено за неблагонадійністю. Були випадки, коли українці, не бажаючи виховувати дітей в дусі польського патріотизму, звільнялися за власним бажанням.

Про жорсткість постановки подібного підходу до громадсько-політичного виховання в гімназіях свідчить випадок, що мав місце 13 березня 1932 року. Наприкінці богослужіння з нагоди іменин Ю. Пілсудського деякі учні намагались покинути церкву. З цього приводу керівництво гімназії прийняло рішення випустити пам'ятку до молоді із вказівками, як молодь зобов'язана поводити себе в громадських місцях і у церкві. А хто не дотримувався встановлених норм – ризикував отримати покарання та бути виключеним з навчального закладу [4, арк. 63]. Через цей інцидент управитель гімназії був викликаний до кураторії, де куратор констатував факти впливу на гімназистів керованого ним закладу антидержавних чинників, "котрі пхають молодь до різних ексцесів". Він зауважував, що гімназисти носили заборонені знаки (тризуби) та спілкувалися з політичними в'язнями, належали до таємних та просвітніх товариств, брали участь у богослужіннях за політичних злочинців [4, арк. 68].

І хоча подібні випадки у східногалицьких гімназіях не носили систематичного характеру, все ж створювали певний резонанс. Тому, відвідуючи українські гімназії, члени шкільної ради постійно відзначали панування у них духу ненависті до всього польського. Щоби це виправити, вони пішли на перебудову системи шкільництва в дусі польського націоналізму. Мету навчання та виховання визначали як формування з учнів державно-національних активістів-патріотів [12, с. 52]. У 1932 році польською адміністрацією було проведено шкільну реформу. Вона пе-

реслідувала три основні ідеї. По-перше визначалося, що виховання молоді у школі мало здійснюватися на основі державної ідеології. Це була монополія польської влади на всі школи, що знаходилися на її території. По-друге, мета школи – не надання учням певного обсягу знань, а виховання людини на основі реальних запитів та потреб. І нарешті, нова школа опиралася на досягнення тодішньої психолого-педагогічної науки. Внаслідок проведеної реформи система середнього шкільництва складалася з чотирирічної гімназії та дво- або трирічного ліцею, що в свою чергу мав певний профіль: класичний, гуманітарний, природничий та математично-фізичний [12, с. 53].

Таким чином, польська шкільна адміністрація з метою подолання українських настроїв вирішила діяти рішуче і запровадити свою національну ідею в школи, де вже була сформована українська національна ідея. І цей факт не міг не отримати певних наслідків. По-перше, було деформовано національну ідею як таку. За подібних обставин підрастаюче покоління, яке проходило стадію формування та становлення не могло об'єктивно бачити та оцінювати складність взаємин між українцями та польською адміністрацією. По-друге, один за одним почали виникати гуртки і товариства, що провадили свою протестну діяльність підпільно, часто незаконним.

Ще одним новим напрямком виховної роботи у міжвоєнний період було гендерне виховання молоді, що стало актуальним після запровадження в гімназіях коєдукації (спільного навчання хлопців та дівчат). Як свідчить аналіз архівних матеріалів досліджуваного періоду, для галичан це становило проблему і вказувало на відсутність сформованої культури міжстатевих відносин. Працівники системи освіти по-різному оцінювали саме явище коєдукації, переважно вказуючи на негативні моменти. Однак, проблема фінансування системи українського шкільництва не дозволяла утримувати значну кількість гімназій, тому для того, щоб українці не подалися до польських навчальних закладів, було введено спільне навчання. А відтак, потрібно було здійснити заходи, що передбачали б виховання у молоді адекватного відношення до протилежної статі.

Керівництво жіночої гімназії "Рідної школи" у Тернополі, після того, як кураторія Львівського шкільного округу письмовим розпорядженням від 27 серпня 1931 р. дала дозвіл на реформування гімназії, мету коєдукаційного виховання визначали як встановлення братських відносин між хлопцями та дівчатами в межах навчального закладу.

З метою реального впровадження подібних взаємин, потрібно було спочатку викоринити всі негативні моменти в поведінці юнаків та дівчат. А таких було чимало. Зокрема, на педагогічних радах відзначались факти вживання нецензурних слів, негідної поведінки, підглядання за тим, як перевдягались дівчата, пропуски занять тощо. Тому до обов'язків вчителів у коєдукаційних гімназіях входив нагляд за поведінкою учнів, заборонялось переважувати навчальні програми. Заборонено було залишати хлопців з дівчатами вечорами в класах без нагляду. На перервах та прогулянках вчителі повинні були звертати увагу на поведінку та розмови між молоддю. Не припустимою вважалась грубість з боку вчителя до представників однієї статі в присутності іншої.

З часом галицькі освітяни почали відзначати, що при послідовному та нормованому впровадженні коєдукації була позитивним явищем. Учні почали вчитися старанніше: дівчата – що би їм не було соромно, а хлопці – що би дівчата їх не випередили [4, арк. 47, 60, 74].

Суттєво покращилась поведінка. Щодня, зустрічаючись у школі, хлопці та дівчата звалили одні до одних і вже невдовзі почали створювати інтегровані класні колективи, що все більше почали включатися у загальногімназійне громадське життя. Окрім того, спільне навчання було одним із важливих чинників запровадження у гімназіях учнівського самоврядування, оскільки до того, за свідченнями галицьких педагогів, у жіночих класах ця ідея не підтримувалась.

Учнівське самоуправління, як один із методів громадського виховання, почало запроваджуватись у галицьких гімназіях на початку ХХ ст. Існувало два способи його впровадження: під впливом керівництва навчального закладу та за безпосередньою ініціативою учнів. У 1910-1911 роках в Рогатинській українській приватній гімназії, її директор М. Галушинський, запровадив самоврядування за американським зразком "шкільної держави", що передбачало виборність органів шкільного самоврядування. Спроби запровадити шкільне самоуправління "згори" мали місце в Станіславській гімназії у довоєнні роки. Його метою було привчити учнів до особистої відповідальності, однак бажаних результатів це не дало [12, с. 83–86]. Подібна ситуація мала місце в гімназії імені М. Шашкевича в містечку Долина Станіславського воєводства. Протоколи засідань педагогічної ради гімназії містять інформацію про те, що в навчальному

закладі діяли шкільні громади під опікою класних керівників. Разом з тим відзначено факти негативного впливу громад на окремих учнів. В чому саме це проявлялося не зазначено. Але ці випадки стали підставою для ліквідації самоуправління в гімназії [13, арк. 60 зв.].

У післявоєнний період записи в протоколах із засідань педагогічних рад свідчать про те, що молодь закінчувала гімназію без ідеологічного базису та сформованих моральних засад [6, арк. 73], їй бракувало розуміння ощадності, що призводило до нищення шкільного інвентаря, карт, картин, стін тощо [6, арк. 78]. Деякі гімназисти не належним чином поводили себе у громадських місцях та на перервах, не слідували за своїм зовнішнім виглядом. Окрім того, гімназійна молодь, у переважній більшості, була пасивною, звикла слухати вказівки інших, їй бракувало колективного зацікавлення у будь-якій справі. У переважній більшості учні потребували настанов, вказівок, часто не задумувались над своїми вчинками, не відповідали за них. У середовищі гімназистів відчувався брак вшанування авторитетів [4, арк. 87].

1 січня 1933 року учні 7 Ц класу утраквістичних (двомовних) відділів Бережанської гімназії розпочали писати хроніку життя свого класу. У якій міститься інформація про запровадження та функціонування громади у цьому класі. Хроніка вказує на те, що більшість гімназистів були дітьми селян. Через відсутність коштів на оплату освіти та погані результати у навчанні, вони часто покидали навчальний заклад, не закінчивши його [5, арк. 3, 6 зв.–7]. На перервах діти забавлялися тим, що кидали ножі в підлогу та двері [5, арк. 10]. Тому запровадження учнівського самоуправління мало на меті, передусім, привчити молодь до порядку та відповідальності за свої вчинки, враховуючи при цьому всі аспекти виховання. Передбачити контроль та відповідальність у всіх сферах життя окремого учня. А відповідати кожен мав не перед педагогами, а перед собою та своїми товаришами. У цьому і полягала відмінність запровадження шкільного самоуправління у гімназії після війни. Пізніше ініціативи щодо створення самоврядних організацій проявляло не гімназійне керівництво, а самі учні, хоча вчителі і були сподвижниками цього руху, але їх втручання у громадське життя класу було мінімальним.

Учнівські громади, що почали виникати після закінчення війни, ставили перед собою наступні цілі: допомога учням, у яких були проблеми з навчанням, дотримання чистоти та порядку в класах, відвідування учнями школи [4, арк. 50].

З метою контролю позашкільного часу учнів, громада українського Ц-класу державної гімназії у Бережанах запровадила ведення, так званого "Щоденника з пієни", у якому було розписано режим дня для учнів класу, зокрема: підйом вранці о 5.00 год.; миття обличчя, шиї, вух, рук, грудей, розчісування густим гребенем, купання, зміну білизни, чищення шкільної форми та утримування її в чистоті, прийом їжі на сніданок, обід, вечерю; прогулянки на чистому повітрі та сон не пізніше 10.00 год. вечора. Інші пункти стосувалися власне громадських обов'язків – не смітити, не кашляти, не плювати; не вживати алкоголю та не курити; виконувати обов'язки щодо Бога, вітчизни, школи. Та пункти, що скеровувались на розвиток особистості – читання нових книг; бути слухняним, не вживати непристойних слів та поводитись достойно, як годиться українцеві [5, арк. 2].

Запровадження щоденника передбачало щоденні відмітки про виконані чи не виконані зобов'язання. Перевіряли його щомісячно представники класної громади. Невідомо, чи мали такі щоденники всі учні класу, чи тільки ті, у котрих з даних пунктів були якісь недопрацювання, оскільки в архівах збереглися щоденники окремих осіб.

У 1931–1932 рр. в Ц класі було обрано класну громаду і запроваджено "Товаристську касу", що існувала за рахунок членських внесків. До її складу входили: голова (війт), господар, писар, пієніст та комісар, що виконував обов'язки голови "Товаристської каси" [5, арк. 14–15зв.].

Для виховання у своїх членів навиків до суспільних обов'язків, подальшої громадської праці та організації учнівського самоуправління, класним колективом було розроблено проект статуту та "Регулямін учнів шестої кляси", що регулював внутрішній устрій та розпорядок класу [5, арк. 16]. Ці документи мали регулювати громадське життя окремого класу й перевести діяльність учнівського самоврядування на наступний рівень, надати йому організаційної завершеності й зробити змістовнішим.

Зокрема, статут "Класної громади" учнів VI "Ц" класу передбачав наступні положення:

1. Всі учні зобов'язані були бути членами громади; 2. "Класна громада" серед своїх членів вибирала: начальника, заступника керівника, писаря, скарбника, пієніста і господаря класу [5, арк. 16 зв.]; 3. Керівник, писар і опікун класу становили президію, яка вирішувала поточні та термінові справи; 4. Керівник та писар доводили до відома класу всі рішення президії та нала-

годжували відносини з керівництвом всіх шкільних організацій. Вони сліdkували за громадським життям в школі та поза нею; 5. Скарбник розпоряджався класними фінансами, піієніст мав сліdkувати за тим, щоби всі учні приходили на заняття в чистій одежі [5, арк. 16 зв. – 17], призначав чергових і разом з ними сліdkував за чистотою класного інвентаря; 6. На перерві учні зобов'язані були покинути клас, щоби чергові його провітрили; 7. Запроваджувався товаристський суд, який складався із 3 суддів, начальника та господаря. Обов'язки між ними розподілялися наступним чином: начальник проводив засідання, господар наводив аргументи, які містили звинувачення учня, суддя – виносив вирок [5, арк. 17]. 8. Якщо господар помічав у класі безлад, то на перерві учня, який його вчинив, повинен був поставити перед класним судом; 9. Товаристський був виборним органом. Одного суддю вибирав обвинувачений, другого – керівництво класної громади, третього – спільно; 10. Керівництво "Класної громади" мало сліdkувати за розвитком членів класу та, при потребі, організувати безкоштовну товаристську допомогу; 11. Окрему сферу діяльності "Класної громади" становила "Товаристська каса", з якої учні, за потребою, могли отримати позику. Щомісячний внесок у касу становив 5 сот. При перериванні або припиненні навчання, кожен учень міг свій внесок забрати з каси. Комісаром каси був скарбник, який керував грошовими фондами. Відсотки можна було взяти після узгодження цього питання з відповідальним за фінанси. З усіх наявних класних фінансових фондів учні могли надавати допомогу тим, хто її потребував або робити закупівлі інвентарю для класних потреб, чи оплачувати визначену класом ціль. Скарбник провадив записи в окремій книзі для звітності [5, арк. 18–19].

Додатково було прийнято "Класний Реґулямін" [5, арк. 19], що складався з трьох частин: порядку домашнього та шкільного й позашкільного. Він містив розпорядження, що були обов'язковими для виконання кожним учнем класу. Порядок домашній встановлював правила, яких кожен мав дотримуватись, перебуваючи вдома. Вони стосувались в основному, підтримання особистої піієни учня та чистоти в помешканні, планування робочого дня і взаємовідносин з оточуючими [5, арк. 19–20 зв.].

Шкільний порядок містив норми, яких потрібно було дотримуватись в школі. Зокрема, не спізнюватись, виконувати постанови класної громади, завжди бути готовим до занять та не викликати зауважень вчителів, виконувати розпорядження школи лояльно, навіть у тому випадку, якщо це зачіпало особисті погляди та інтереси [5, арк. 21 зв. – 22].

Позашкільний порядок складали пункти дещо ідеологічного змісту. Вони наголошували на тому, що кожен учень зобов'язаний був пам'ятати про те, що поза школою – він громадянин; кожен учень мав бачити всіх інших своїми ближніми і поспішати на допомогу тим, хто її потребував; відвідувати всі шкільні святкування; любити природу, не засмічувати громадських місць, берегти шкільне, громадське та державне майно; бути приятелем тваринок і не робити їм шкоди; бачити і запозичувати світлі сторони життя, уникати тіней та бруду [5, арк. 22–23].

Для стимулювання активності та відповідальності учнів керівництво шкіл часто вдавалося до проведення конкурсів. Зокрема, у 1934–1935 навчальному році в Станіславській гімназії було оголошено про конкурси: "Взірцевий учень", перемогу в якому мав здобути гімназист з відмінними результатами у навчанні та поведінці і одностайною позитивною думкою про нього вчителів класу; конкурс "Найбільша точність у відвідуванні школи", на найкращу драматичну п'єсу з життя шкільної молоді та на найкраще оформлення класу [12, с. 86–87].

Таким чином, після прийняття статусу про самоврядування окремої гімназії, у кожному її класі починали діяти громади, до функцій яких входило дотримання дисципліни, порядку, естетичного вигляду класу, організації допомоги в навчанні тим, хто її потребував, матеріальної та благодійної допомоги незабезпеченим учням, організації спортивного життя та активної участі у суспільному житті. Окрім того, у деяких гімназіях було запроваджено міжкласові шкільні громади (МШГ), основною функцією яких була координація діяльності всіх класних громад. Такий орган функціонував в гімназії імені О. Маковея в містечку Яворів Львівського воєводства [3, арк. 5–5зв.]. МШГ діяла в державній гімназії з українською мовою навчання у Львові [8, с. 35]. Вона була заснована учнями-старшокласниками у березні 1932 року. Її мета визначалася збереженням порядку та чистоти в межах школи та нагляд за поведінкою учнів. Інші пункти передбачали збереження шкільного інвентаря, проведення шкільних свят, заснування та координацію учнівських гуртків, ведення хроніки життя учнів та вирішення справ карності [8, с. 58].

Пункти діяльності МШГ у Львівській гімназії певною мірою дублювали діяльність класних громад, ставили одні і ті ж цілі. Це демонструє організаційну незавершеність ідеї міжшкільної

громади. Львівська гімназія була державною, а отже – багатонаціональною. Архівні матеріали свідчать про те, що у польських гімназіях запровадження учнівського самоуправління практикували на дещо вищому рівні, ніж в українських. Оскільки в них були для цього сприятливі умови – законодавчі та фінансові. Проте, ні польські, ні українські МШГ не ставили своєю метою налагодження взаємин між класними громадами інших національностей. Ця відсутність бажання іти на співпрацю та компроміс і була основною проблемою міжнаціональних відносин в межах окремої гімназії.

Незважаючи на це, галицькі педагоги високо оцінювали ідею запровадження учнівського самоуправління. Зокрема, І. Ющишин, вважаючи, що суспільство вступило у стадію демократизму, мету шкільного самоврядування визначав як розвиток у дітей суспільних інстинктів, солідарності, любові до колективної праці та відчуття того, що кожен громадянин має обов'язки та відповідальність перед соціумом. Роль вчителя в учнівському самоуправлінні зводилась не до навчання, розвитку та виховання, а до координації навчанням, розвитком та вихованням учнів [12, с. 88–89].

Окрему сферу в громадському житті гімназій становила ідея ощадності. Кожен клас, у якому діяла учнівська громада, мав свої фінансові фонди – шкільні каси ощадності. Вони діяли за рахунок членських внесків, благодійних пожертв та надходжень від проведення святкувань. Касові витрати передбачали наступні статті: внесок для потреб Червоного Хреста, передплати журналів “Поступ”, “Рідна школа”, пожертви для малозабезпечених і сиріт, внесок для потреб українського Пласту, гуртка “Самоосвіти”, а також купівля книг для шкільної бібліотеки та потреби класу [6, арк. 11–17].

Окрім того, у тернопільській гімназії “Рідної школи”, в межах Шкільної громади, діяли гуртки україністики, філологічний, природничий, географічний, історичний, драматичний та полоністична секція, а також гурток ліги протиповітряної та протигазової оборони (ЛППО). Функціонували також читальня, шкільна каса ощадності, шкільний кооператив “Самопоміч”. Значна увага приділялась музичному та фізичному вихованню учнів, зокрема, особливу активність проявляли діячі товариства “Сокіл” [14, с. 82–85].

Ще однією громадською організацією, що активно діяла в гімназіях Східної Галичини, була “Марійська дружина”, основним завданням його виступало релігійне та моральне виховання учнів. При дружині діяли євхаристійна та антиалкогольна секції. Окрім того, “Марійська дружина” вела добротинну діяльність, опікувалася шкільним оркестром та влаштовувала релігійні свята [14, с. 86].

Одним з аспектів громадського виховання гімназистів була інформативна діяльність з метою профілактики вживання алкоголю та тютюнопаління.

Антиалкогольному та антинікотинному товариству “Відродження” заборонено було проводити свою діяльність в межах школи. Тому вчителі брали на себе обов'язок поширення ідей цього товариства серед учнів. При “Учительській громаді” було запроваджено секцію так званих учителів-абстинентів, осіб, які свідомо відмовилися від вживання алкоголю та нікотину, котра мала на меті об'єднання всіх вчителів Львова і краю в межах секції. Вони зобов'язувались очолювати антиалкогольний та антинікотинний процес виховання молоді [11, с. 145]. Їхніми зусиллями у школах створювали учнівські гуртки. На зібраннях яких читались реферати про шкідливий вплив алкоголю та нікотину на здоров'я людини, випускалась стінгазета та проводились тижні здоров'я у навчальних закладах.

Зокрема, секція “Відродження” діяла при Торгівельній гімназії “Рідної школи” у Львові, антиалкогольна та антинікотинна секція – при гімназії “Рідної школи” імені Кокорудзів у Львові [11, с. 145]. Антиалкогольний та антинікотинний гурток “Пробій” – при гімназії “Рідної школи” у Чорткові, секція “Відродження” – при Марійській дружині “Рідної школи” у Тернополі [11, с. 146].

У громадському житті східногалицьких гімназій брали активну участь рідні учнів, що утворювали комітет родичів. Метою його діяльності була організація допомоги малозабезпеченій молоді коштами та одягом. Комітет здійснював збір фондів на час проведення літніх канікул, харчування (видавались безплатні і платні сніданки) малозабезпеченій молоді, збір книг (творів українських та польських класиків) з метою поповнення шкільної бібліотеки тощо [4, арк. 77].

У гімназії ім. О. Маковея у м. Яворів комітетом родичів було організовано класні патронати, що опікувалися окремими класами та вирішували поточні справи. Деякі з них влаштовували забави для своїх класів з метою ближчого знайомства та тіснішої співпраці родичів [3, арк. 10]. У державній гімназії з українською мовою навчання у Львові батьківському гуртку вда-

лося залучити до своєї праці воєводський комітет, магістратуру міста Львова та "Народну торгівлю" [3, арк. 39].

Кожен пункт виховання у східногалицьких гімназіях був викликаний вимогою часу. Це стосувалося й праці батьків гімназистів для потреб навчального закладу. Оскільки переважна більшість гімназистів були дітьми селян та робітників і походили з сільської місцевості, то їхні батьки не могли брати участі в шкільному житті своїх дітей. Тому ці обов'язки взяли на себе українці, які проживали в містах. Але таких багато не було. І здійснити вагомий вплив на розвиток української гімназійної системи освіти вони не могли. Тому їхня роль була фрагментарною і не мала відчутних наслідків.

Підводячи підсумки, варто відзначити, що громадське виховання, будучи в цілому явищем позитивним, в умовах післявоєнної Східної Галичини мало в своєму розвитку низку негативних аспектів. Чи не найбільшою проблемою була відсутність опори на національну ідею та ідеологію, оскільки польська адміністрація встановила монополію в системі виховання та навчання. Наслідком цієї політики було загострення міжнародних відносин, що призвело до утворення різного роду крайніх націоналістичних організацій, що не завжди діяли законними методами.

Що стосується інших аспектів громадського виховання, а саме формування основ гендерної культури, налагодження міжгендерних відносин, запровадження і розвиток учнівського самоврядування, то вони мали свої особливості, пов'язані з обставинами місця і часу повоєнної Східної Галичини.

Запровадження спільного навчання хлопців та дівчат було передумовою не тільки формування культури міжстатевих відносин в межах класного колективу, але й поштовхом до побудови на основі колективу якісно нового рівня громадських відносин – учнівського самоуправління. І хоча перший досвід не мав одразу позитивних результатів, згодом, учнівське самоврядування стало основним сектором громадської активності учнів.

Важливу роль у громадському вихованні відігравали шкільні організації, створені адміністрацією школи. Вони мали на меті організувати позашкільне життя та привчити гімназистів до благодійної діяльності. Однак, після того, як учнівське самоврядування в гімназіях набуло організаційної завершеності, роль цих товариств поступово знизилась.

Отож громадське виховання галицьких гімназистів міжвоєнного періоду було багатоаспектним явищем і включало в себе економічний, гендерний та соціально-активний чинники. Виховані у таких умовах, вчорашні гімназисти створювали національно свідому інтелігенцію, котра не могла залишатися осторонь соціально-значущих подій і в майбутньому часто визначала вектор розвитку української нації.

Список використаних джерел

1. Білавич Г., Савчук Б. Товариство "Рідна школа" (1881–1939 рр.) / Галина Білавич, Борис Савчук. – Івано-Франківськ, 1999. – 204 с.
2. Біланюк П. До чого змагає сучасна школа взагалі і "Рідна Школа" зокрема? / Петро Біланюк // Рідна школа. – 1938. – 15 травня. – Ч.10 – С 179–180.
3. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 1262. – Оп. 288. – Спр. 4. – 12 арк.
4. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 9. – 90 арк.
5. ДАТО – Ф. 399. – Оп. 1. – Спр. 38. – 73 арк.
6. Там само. – Спр. 29. – 94 арк.
7. Там само. – Спр. 32. – 18 арк.
8. Державна гімназія з українською мовою навчання в Львові. Звідомлення за шкільний рік 1921/1922 – 1930/31 і за шкільний рік 1931/32. Наклад батьківського комітету. – Львів, 1932. – 86 с.
9. Маланюк П. М. Освітні тенденції та виховні ідеали просвітницьких сподвижників Галичини / П. М. Маланюк. – Тернопіль, 2000 – 160 с.
10. Новий шкільний рік // Рідна школа. – 1938. – 15 вересня. – Ч.18 – С 172–174.
11. Протиалкогольна діяльність у школах "Рідної Школи" // Рідна школа. – 1938. – Ч. 9 – С 145–147.
12. Ступарик Б. М. Школі – національне виховання молоді (вибрані статті) / Богдан Михайлович Ступарик. – Івано-Франківськ: Плай, 2005. – 283 с.
13. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 874. – 107 арк.
14. Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі. До сторіччя заснування. 1898–1998 / Підбір, упорядкування та редакція текстів і коментарі Степана Яреми. – Тернопіль; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка; Львівське крайове товариство "Рідна школа", 1998. – 736 с.

Nadiya Zomko

PUBLIC INITIATIVES OF UKRAINIAN HIGH SCHOOL STUDENTS OF EASTERN GALYCHINA ARE IN INTERMILITARY PERIOD

In the article considered the stages of forming of student's public education in gymnasiums of Eastern Galicia in intermilitary period. The organizational stages and becoming public activity of high school students are analysed.

УДК 372.48+37.014.521

Наталія Оболончик

РЕЛІГІЙНА ОСВІТА У КРЕМЕНЕЦЬКОМУ ПОВІТІ У 20–30 РР. ХХ СТ.

У статті досліджено проблеми духовного просвітництва та релігійної освіти у Кременецькому повіті у 20–30-х рр. ХХ ст., проаналізовано стан викладання релігії в навчальних закладах та діяльність духовної семінарії.

На початок 20-х рр. на території Кременецького повіту склалась складна ситуація у сфері релігійного просвітництва серед населення. Після Першої світової війни рівень релігійності серед населення знизився, особливо серед тих, хто повернувся з фронту, і служив у війську. Солдати не знали молитв, інколи не вміли навіть хреститись, і, траплялись випадки, що писали відмови від їх зарахування до церковних громад [2, арк. 2–3].

Не набагато кращим було становище рівня релігійності серед дітей шкільного віку. Вони вкрай рідко відвідували богослужіння. Для того, щоб контролювати ситуацію на початок 30-х рр. ХХ ст., в кожному селі Кременецького повіту збиралися статистичні дані із зазначенням кількості і відсоткового співвідношення дітей, які були на богослужіннях. Із проаналізованих статистичних даних бачимо, що найвищі показники присутності молоді в церкві були у селах Підлісці, Новий Кокорів, Дунаїв, Лідихів (100–95 %), рідше ходили в церкву діти сіл Антонівці (28 %) та Лішня (30 %), але були і такі села, у яких лише 11 % дітей відвідували храми [6, арк. 13–14].

З метою виправлення ситуації, священний синод постановив проводити системну роботу з релігійного просвітництва дітей та молоді. Здійснювати цю роботу мало православне духовенство. З цією метою єпархії закупили необхідну літературу: Біблії та церковні книги. Їх вивчення вводилось в перелік обов'язкових шкільних предметів [2, арк. 2–3].

Вагомою проблемою релігійної освіти була відсутність спеціальної літератури: не вистачало підручників для вивчення церковнослов'янської мови і, як наслідок, учням було важко опанувати цей предмет. Педагоги звертались до шкільного інспекторату з проханням надання відповідних книг, однак проблема залишалась відкритою [10, арк. 95]. У 1929 р. був розроблений проект підручника церковнослов'янської мови, що складався з інструкції, пропонованих розділів, методики навчання, тематичних розділів. Однак реалізувати цей проект не вдалося [8, арк. 6–8].

Як альтернатива цьому в 30-х рр. в деяких храмах повіту було замінено мову богослужінь з церковнослов'янської на українську. Після такого нововведення прихожани перестали відвідувати церкви, а згодом туди перестали ходити і самі ініціатори перетворень. Церковнослов'янська мова знову стала мовою богослужіння [2, арк. 4–5].

Для покращення становища в сфері релігійного просвітництва відбулися значні адміністративні зміни. 1 лютого 1922 р. був виданий указ про перейменування Волинської єпархіальної ради у Волинську духовну консисторію [1, арк. 3]. 24 лютого 1922 р. на соборі архієреїв православної церкви в Польщі обговорювалось питання про утворення окремої єпархії в межах волинських земель, що увійшли до складу Польщі. Собор ухвалив утворити окрему єпархію – Волинську і Кременецьку, управляючим якої призначили єпископа Діонісія [4, арк. 1].

Проблеми духовності часто зумовлювались низьким рівнем освіченості населення. Хоч сітка початкових шкіл повіту була широкою (їх налічувалось 172), але значна частина дітей з різних причин залишалася поза школою. Семирічних шкіл налічувалось 15. Лише у 98 школах повіту викладалась українська мова як предмет. Утраквістичних шкіл було 45, з українською мовою навчання – тільки одна середня – українська гімназія.

У Кременці на початок 20-х рр. працювали 4 загальноосвітні школи, єврейська школа, Кременецька гімназія, комерційне училище, а з 1920 – Кременецький ліцей [16, с. 124].

У загальних школах навчались діти з 6–7-річного віку. Курс навчання тривав 7 років і охоплював вивчення основ суспільних і природничих наук. Крім того, викладалась релігія, польська мова, рідна мова, історія, географія, рахунок і геометрія, малювання, праця, співи і музика, гімнастика, природознавство. У більшості шкіл викладався Закон Божий.

У 20-х рр. XX ст. у Кременецькому повіті кількість шкіл, в яких вивчався Закон Божий, як обов'язковий предмет, становила 107. У Кременці тоді працювали 1-а, 2-а, 3-а і 4-а школи; викладачем Закону Божого був Теодор Ковалевський [9, арк. 13]. Вивчення цього предмету вкладалось у 2 години на тиждень, однак вчителі звертались в єпархію з проханням збільшити кількість годин до 4. Прохання було відхилено [11, арк. 7].

У загальних школах викладання Закону Божого було поділено на три розділи: у першому вивчались молитви на щодень, а також історія Святого Письма, короткі оповіді зі Старого і Нового Заповіту. Другий і третій розділи включали вивчення детальних відомостей із Святої історії, короткі відомості з Святого Уставу і Катехізису. [11, арк. 19]. Програма викладання Закону Божого в семикласній школі була такою: 1 клас: поняття про Бога, ангелів, про створення світу і людини. Основні молитви. Поняття про ікони, святих, церкву, свято, церковну службу, гріх, спасіння і т. д. 2 клас: Священна історія Старого Заповіту. Десять Заповідей. Молитви з поясненням. 3 клас: Священна історія Нового Заповіту. Символ віри. Заповіді блаженства. 4 клас: Православне богослужіння. Свята. Тропарі. 5 клас: Короткий православний катехізис (1 частина). 6 клас: Катехізис (2 і 3 частина). 7 клас: Коротка історія православної церкви [7, арк. 2].

Окремо слід розглянути духовну освіту при монастирях. На початок 20-х рр. в Кременці діяв Богоявленський чоловічий монастир. При монастирі працювала 3-класна братська школа. Станом на 1923–1924 навчальний рік у ній викладались такі предмети як: релігія, польська, слов'янська, російська мови, арифметика, історія та географія Польщі, природа, каліграфія, співи, рисунок, трудове навчання [5, арк. 4].

При монастирі працювала також школа псаломщиків, у якій готували вчителів Закону Божого для загальних шкіл. Навчання було розділено на курси, що підпорядковувались єпархіальному архієреєві. Вступні іспити складали кандидати віком від 16 до 30 років, які закінчили не менше 6 класів народної школи, мали слух і голос і знали основи церковнослов'янської мови. Навчальна програма поділялась на два однорічні курси (1 рік, 2 семестри). Навчання тривало 6 днів на тиждень (30 лекційних годин) [3, арк. 2–3] і було платним (150 злотих щорічно). Програма першого курсу включала такі предмети: церковний спів, богослужбова мова, церковний устав, літургіка, богогласник, каліграфія, священна історія, польська та українська мови. На другому курсі вивчали церковний спів, богословська мова, церковний устав, літургіка, богогласник, письмоводство, історія церкви, сектознавство, катехізис, методика викладання Закону Божого [3, арк. 4]. Після закінчення першого курсу слухачі складали іспит з церковного співу, польського письма та української мови, після другого курсу – церковний спів, письмоводство, методика викладання Закону Божого [3, арк. 6].

Отже, для вирішення проблем релігійного просвітництва Кременеччини на початку 20-х рр. було вжито низку заходів. Священний синод дав розпорядження щодо забезпечення єпархії церковною літературою, робились спроби роз'яснення церковнослов'янського богослужіння. Найефективнішим способом усунення цих проблем мали стати уроки Закону Божого в загальних школах та вивчення катехізису при монастирях. Однак кроки, здійснені в цьому напрямку, були малоефективними, оскільки охоплювали незначну кількість населення.

Покращити становище релігійного просвітництва була покликана православна духовна семінарія. Вона почала працювати в Кременці в 1919 р. за ініціативи єпископа Кременецького Діонісія (Валединського) [14, с. 5].

Волинська духовна семінарія була переведена з Хомської духовної семінарії, що після воєнних лихоліть 1914–1917 рр. поверталася із Москви і була залишена у Кременці польським урядом. Керував семінарією архімандрит Смарагд. Єпископ Діонісій, який в час військових дій не покидав кафедрального міста Кременця, запропонував архімандриту Смарагду зупинитися

із семінарією в Богоявленському монастирі і почати роботу з підготовки кандидатів у священники для Волинської єпархії. Але він не підкорився духовній владі і самочинно заснував окрему семінарію, що проіснувала недовго і розформувалася. Більша ж частина її керівників поповнилася такими новими кадрами, як протоієрей О. Громадський, І. Перетрухін, В. Біднов та інші. Таким чином, після обрання протоієрея Олексія ректором семінарії і за благословінням митрополита Варшавського Георгія та єпископа Кременецького Діонісія почала свою роботу Волинська духовна семінарія у Кременці [15, с. 84].

У зв'язку з появою такого центру, Кременець став церковним осередком Західної Волині та неофіційним церковним осередком усіх православних українців у державних межах Польщі. Однак особливих змін у духовному житті населення не відбулося.

У період, коли міністром віросповідань і народної освіти був І. Огієнко, уряд УНР надав семінарії статусу державної школи. Усі фінансові витрати були покладені на Міністерство віросповідань та народної освіти, що дало можливість значно розширити діяльність семінарії.

Кременецька духовна семінарія була єдиною православною духовною школою середнього типу на українських землях у державних межах Польщі перед Другою світовою війною, а після 1925 року вона була взагалі єдиною православною школою на цих західноукраїнських землях [13, с. 354].

Мовою викладання у новоствореній семінарії стала російська. Українська мова як окремий предмет була введена лише у 1921 році, коли на це був даний дозвіл Міністерства віросповідань і народної освіти Речі Посполитої. Через деякий час цей навчальний заклад був офіційно визнаний.

З плином часу, коли у семінарії серед викладачів стало багато свідомих українців, українська мова стала мовою викладання багатьох предметів. З 1927 року духовна семінарія у Кременці стала утравістичною, тобто двомовною (небогословські предмети викладали польською мовою, а богословські – українською) [12, с. 88].

Не зважаючи на активну участь у громадському житті та наявність власних коштів, семінарія мала і низку невирішених питань. Кошти на утримання семінарії у Кременці почала покривати держава лише з 1927 року, коли ця школа стала державною установою. З цього часу викладачів для семінарії призначала волинська шкільна кураторія, але лише з дозволу Первоієрарха православної церкви у Польщі.

Навчальні програми семінарії прирівнювалися до програм класичних гімназій, окрім богословських предметів, (там навчали латинської, грецької та інших мов) [13, с. 355].

Викладачами семінарії працювали Филімон Кульчинський, Никанор Вишневський, Катерина і Сергій Міляшкєвичі, Василь Біднов, Михайло Кобрин, Лев Данилевич [16, с. 123].

Свідоцтво, яке отримували випускники семінарії, давало можливість без іспитів вступати не лише на факультет Богословської теології Варшавського університету, а також на навчання на будь-який інший факультет.

Духовна семінарія у Кременці мала величезний вплив на молодь. Причому, не тільки на тих молодих людей, які здобували духовну освіту, але й на усе юнацтво, яке навчалося у цей час у місті. Цей вплив був особливо помітним у контексті національного питання. Саме завдяки духовній семінарії молодь у Кременці впливала на українське національне відродження. Припинила діяльність духовна семінарія у 1939 році.

Таким чином, характеризуючи релігійне просвітництво Кременеччини міжвоєнного періоду, слід відзначити його суперечливість. Що стосується широких верств населення, то воно у своїй більшості було малограмотним, як у відношенні загальних знань, так і щодо релігійної освіти. Це нерідко породжувало проблеми бездуховності та відмову від участі в церковному житті. З іншого боку, в Кременці упродовж 1919–1939 рр. працювала духовна семінарія, місто було релігійним осередком, в ньому працювала духовна консисторія. Духовна семінарія стала осередком православних українців у державних межах Польщі. Однак особливих змін в духовному житті населення не відбулося: освіту там здобувала незначна кількість учнів, часто їх діяльність концентрувалась на вирішенні національних питань, а просте українське населення і надалі лишалося із невирішеними релігійними запитами та проблемами.

Список використаних джерел

1. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 148. – Оп. 1. – Стр. 5. – 20 арк. 2. ДАТО. – Ф. 148. – Оп. 5. – Стр. 53. – 6 арк. 3. Там само. – Стр. 242. – 7 арк. 4. Там само. – Оп. 1. – Стр. 275. – 21 арк. 5. Там само. – Оп. 5. – Стр. 285. – 11 арк. 6. Там само. – Стр. 407. – 60 арк.

7. Там само. – Спр. 427. – 3 арк. 8. Там само. – Спр. 433. – 13 арк. 9. Там само. – Спр. 438. – 32 арк. 10. Там само. – Спр. 439. – 123 арк. 11. Там само. – Спр. 590. – 44 арк. 12. Кременецький "Малий кобзар". – Тернопіль: в-во "Горлиця", 2002, – 91 с. 13. Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді / Савчук Семен, Мулик-Луцик Юрій. – Вінніпег, 1984. – Т. 1. – 616 с. 14. Свято-Богоявленський Кременецький женський монастир. – Тернопольсько-Кременецька єпархія, 2001. – 16 с. 15. 1000-ліття православ'я на Волині / Упорядник М. Моліс. – Дубно, 1992. – 146 с. 16. Чернихівський Г. Кременеччина від давнини до сучасності / Г. Чернихівський. – Кременець: Папірус, 1999. – 320 с.

Nataliya Obolonchuk

RELIGIOUS EDUCATION IN THE KREMENET'S REGION IN THE 20–30 IES OF THE XX TH CENTURY

The article deals with the problems of spiritual and religious education of the Kremenets' Region in the 20-30-ies of the XXth century. It analyses the state of teaching of religious at the educational establishments and the activity of the seminary.

УДК 94 (477) "1939/41"

Тетяна Карпуніна

ПРОЦЕС ДЕПОРТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНІ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1941-Х РР.)

У статті авторка дослідила особливості проведення масових депортацій населення Волині на початковому етапі Другої світової війни 1939-1941рр. Охарактеризувала особливості репресій та їх наслідки для подальшої долі західноукраїнського народу.

Досліджувана проблема ґрунтується на дослідженні процесу депортацій населення Волині у 1939–1941-х роках.

Мета – дослідити особливості процесу масових депортацій населення Волині на початковому етапі Другої світової війни (1939–1941рр.)

Хронологічні рамки – початковий етап Другої світової війни – вересень 1939 – червень 1941 рр.

Аналіз останніх публікацій з цієї проблематики ґрунтується на працях радянських істориків – В. Парсаданової, А. Гур'янов, серед іноземних дослідників радянського періоду – К. Ендру, українських вчених І. Біласа, П. Боярчука, М. Литвина, Ю. Сливки, В. Трофимовича, С. Сергійчука, М. Сивіцького, М. Кучерепи, М. Куделі та інші. Серед польських істориків варто назвати Л. Кулінську, А. Ролінські, Д. Базілевські, А. Чойповські, В. Музіал, С.-А. Леон.

Актуальність досліджуваної теми полягає в тому, що справжньою проблемою для мешканців "визволених територій" – Західної України і Західної Білорусії – були масові депортації 1939–1941 рр. Це питання не випадково не стало предметом наукового дослідження в колишньому СРСР. Факт цей лише згадувався, практично ж довго замовчувався, вважався та й до цього часу деякою мірою вважається "білою плямою". Знайомлячись сьогодні із багатьма архівними документами, можна зробити висновок, що масові арешти, депортації, трудові переміщення, штучні мобілізації носили не стихійний характер, а були логічним продовженням кривавого терору, розпочатого проти населення радянської України у 30-х роках. Без суду і слідства, і навіть без письмового звинувачення за цей час було вивезено у Сибір, на Північ, Далекий Схід, у Казахстан та інші віддалені райони СРСР майже 10 % населення.

Гестапо переслідувало "расових ворогів" на окупованій Німеччиною території Польщі, а в той самий час НКВС шукало "класових ворогів". Постанови НКВС у 1940 р. перераховували чотирнадцять категорій населення, що підлягали депортації. Цікаво, що в першу категорію входили троцькісти. До списків також включалися всі ті, хто колись виїжджав за кордон або

мав “контакти з представниками іноземних держав”. Ця категорія охоплювала настільки широкі верстви населення, що до неї входили навіть есперантисти і філателісти [15, с. 265].

Більшість депортованих складали представники верхівки суспільства і члени їхніх сімей: політики, службовці, офіцери армії і поліції, адвокати, землевласники, бізнесмени, власники готелів і ресторанів, священники й “активні прихожани”. Це робилося для “обезголовлення суспільства”, тобто для знищення будь-яких потенційних лідерів, які могли організувати опір радянському режиму [14, арк. 263].

Дослідниця В. Парсаданова, опрацювавши архівні матеріали, наводить цифру депортованих – 1 млн 170 тис. осіб. Таку ж кількість наводить московський історик М. Бугай [4, с. 35].

Проте необхідно зазначити, що не всі переселення населення у межах регіону та СРСР у ті роки можна вважати депортацією, оскільки вони були різнохарактерними. Не можна вважати депортацією інтернування частини польської армії 1939 р., призову до Червоної армії, добровільний переїзд безробітних у Донбас, на Урал, [7, арк. 21–25] відселення із 800-метрової прикордонної смуги, евакуацію населення з початком війни. Усупереч твердженням, що зустрічаються в публікаціях деяких польських вчених, про виключно антипольський характер чотирьох етапів депортацій, зазначимо, що вони торкнулися не лише поляків, а й українців, євреїв, німців, білорусів, осіб інших національностей.

Перші депортації розпочалися вже восени 1939 р., але досягли свого апогею у 1940 р. “Правовими основами” для спецпереселення була прийнята у грудні 1939 р. директива та розроблена на її основі постанова Ради народних комісарів СРСР за № 2122-617, “Положення про спецпереселення і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БРСР” а також інструкція НКВС СРСР “Про порядок переселення польських осадників західних областей УРСР і БРСР”, на підставі яких розпочався масовий депортаційний терор [1, с. 129–131].

З цього часу в розряд “ворогів народу” потрапляли не лише ті, хто виступав проти радянської влади зі зброєю в руках, родичі арештованих і засуджених, а навіть ті, хто до неї ставився лояльно, однак критично оцінював методи її впровадження у Західній Україні.

І. Білас писав, що “атмосфера масового терору посилювалася законодавчими актами на зразок закону про націоналізацію великої промисловості, банків, у яких юридично обґрунтовувалися репресивні дії не тільки проти польських поміщиків, а й проти всіх, хто володів більшою кількістю землі від установленої норми (5 га у приміській зоні, 7 га у селах і 10 га в гірській місцевості)”. Якщо ж врахувати те, що на Волині земельними ділянками більше 5 га користувалося понад 38 відсотків господарств, то їхнім господарям і членам сімей автоматично погрожувано т. зв. “розкуркулення і виселення у віддалені райони СРСР”. До того ж енкаведисти видавали інструкції, що передбачали “очистити міста й села від ворожих елементів, від неблагонадійних служителів культу, представників демократичної частини місцевої інтелігенції всіх національностей за класово-політичною ознакою” [1, с. 143].

Виселення почалося з польських осадників і службовців лісової охорони. Польська влада у 20–30-ті рр. ХХ ст., з метою зміцнення своїх позицій, проводила в Західній Україні політику осадництва. Протягом 1919–1929 рр. 77 тисячам осадників роздано понад 600 тис. га землі. Серед них було чимало державних службовців – лише у Волинському воєводстві зі 3562 осадників 1358 (38,1 %) мали державні посади [13, арк. 28].

4 грудня 1939 р. ВКП(б) – ухвалила постанову, у якій зафіксувала систему каральних заходів. Відповідно до цієї постанови республіканський комітет прийняв рішення, за яким секретар Волинського обкому партії зобов’язувався особисто брати участь в обговоренні планів переселення осадників. Постановою ЦК КП(б)У регламентувалося використання власності осадників. Подібне стосувалося німецьких колоністів. На 3 квітня 1940 р. на Волині було “звільнено” 10 630 будинків німецьких колоністів. Постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 19 січня 1940 р. заходи примусу щодо осадників поширювались і на членів лісової охорони. В частину будинків осадників і колоністів вселялися ті, хто виїжджав з територій, окупованих німецькими військами. Постановою від 10 лютого 1940 р. РНК УРСР затвердила поселення на території західних областей України 15 тисяч осіб переселенців з території Німеччини. У Волинській області поселилася 1000 сімей (3000 осіб) [7, арк. 21–25].

2 березня 1940 р. РНК СРСР ухвалила постанову № 289-127сс про виселення із Західної України членів сімей військовополонених, які перебували у таборах і в’язницях, офіцерів польської армії, жандармів, розвідників, поміщиків, фабрикантів, чиновників держапарату, учасників повстанських і контрреволюційних організацій, біженців із районів Польщі, що відійшли до Ні-

меччини, які виявили бажання виїхати із СРСР на зайняту територію і не були прийняті німецьким урядом.

Перший етап депортацій розпочався 10 лютого 1940 р. Зазвичай, людей вилучували вночі і на збори давали дуже мало часу. Люди мали змогу прихопити з собою лише те, що потрапляло під руки. Ось як розповідає про своє вивезення жителя Горохівського району Олександра Ящукевич: "Вночі стукають у двері: "Собирайся!" Що в мішок всадили, те і взяли. Посадили нас на підводу і повезли в Мар'янівку на станцію..." [2, с. 3].

За три дні, на першому етапі депортацій, із Волинської області було вивезено 1613 сімей (8858 осіб); залишено через хворобу 115 осіб; відсутні вдома на час операції – 274 особи. Всього на 13 лютого 1940 р. із Західної України було депортовано 17 206 сімей (89 062 особи).

Другий етап депортації розпочався 13 квітня 1940 р. Жертвами цієї акції стали переважно жінки і діти, тобто члени сімей заарештованих і засуджених громадян. Для проведення операції були створені обласні, районні і дільничні трійки НКВС, до складу яких входили партійні керівники. Відповідальність за підготовку і проведення виселення повністю покладалася на райкоми КП(б)У і райвиконкоми та, передесім, на перших секретарів райкомів і голів райвиконкомів.

Третій етап тривав упродовж червня – липня 1940 р., було вивезено близько 240 тис. осіб. На 2 липня 1940 р. з Волинської області виселено 7452 сім'ї, або 16590 біженців.

Останній, четвертий етап депортації відбувся у червні 1941 р. Її жертвами стали приблизно 300 тис. осіб. Це переважно кваліфіковані робітники, залізничники, заможні селяни та інтелігенція [1, с. 153–154].

Із директивних документів вищих органів влади, а також матеріалів НКВС СРСР видно, що в ході кожної з чотирьох депортацій 1940–1941 рр. виселені різні категорії громадян, кожна з яких у тодішній термінології мала свою назву і на поселенні утримувалась, зазвичай, окремо від інших: у лютому 1940 р. – "спецпоселенці-осадники", або "осадники і лісники"; у квітні 1940 р. – "адміністративно вислані" (члени сімей репресованих польських офіцерів, поліцейських, жандармів, тюремників, державних службовців, поміщиків, фабрикантів і учасників "контрреволюційних повстанських організацій"); у кінці червня – на початку липня 1940 р. – "спецпоселенці-біженці" (особи, які прибули в західні області УРСР і БРСР з територій, окупованих німцями); у травні – червні 1941 р. – т. зв. "ссильнопоселенці".

Усі депортації 1940 р. проведено згідно з рішеннями вищих органів влади СРСР – Політбюро ЦК ВКП (б) і РНК УРСР. Для прийняття рішень їм направлялися письмові пропозиції НКВС, після їх прийняття розроблялися нормативні документи та інструкції з переселення й порядку утримання депортованих у Місцях розселення. Після цього розроблені виконавчі акти затверджувались Політбюро ЦК ВКП (б) і Раднаркомом СРСР. Постанови РНК повністю відповідали змісту рішень Політбюро [6, арк. 116–117].

Спецпереселенців використовували як дешеву робочу силу. Формально НКВС і виробничі відомства (Наркомліс, Наркомколірмет, Наркомат шляхів сполучення та ін.) були між собою пов'язані договірними відносинами: НКВС як справжній рабовласник надавав спецпереселенців як робочу силу виробничим наркоматам, а відомства в обмін зобов'язувалися забезпечувати цю робочу силу житлово-комунальними умовами, продовольчим і промисловим постачанням, медичним та іншим обслуговуванням, а також відраховувати 10 % заробітків спецпереселенців на утримання працівників районних і поселенських комендатур НКВС.

Найбільшою проблемою для спецпереселенців була нестача продуктів харчування – голод. В офіційних документах зустрічаються такі непоодинокі записи, як, наприклад: "Мають місце випадки смерті дітей на основі недоїдання" (спецпоселення В.-Толмша). У спецпоселенні "Крута Осип" тресту "Вологдліс" в школі діти не виходили на фіззарядку з причини слабкості від поганого харчування. В результаті такого стану з продовольчим постачанням мають місце випадки виснаження від поганого харчування як у дорослих, так і особливо у дітей, масові захворювання – курячою сліпотою, а також і цинготні захворювання", вказувалося в одній із багатьох інформацій НКВС.

У доповідній записці "Про стан спецпоселення Мароміца" Оларинського району, яке прийняте до складу Кіровської області у НКВС Архангельської області станом на 16 лютого 1941 р. зазначається: "Через недостатність хліба, відсутності овочів, жирів і інших продуктів харчування вийшло виснаження, слабкість у робітників і захворювання авітамінозом, звідси невиконання норм і смертність. Моральний стан дорослих і дітей пригнічений. Через погане харчування і недостаток хліба населення спецпоселення має виснаження. На запитання дітям шкі-

льного віку “Чи відвідують вони школу” діти відповідають: “Помирати можна і неписьменними” [5, с. 274–275].

Окремою трагічною сторінкою в історії Волині був розстріл в'язнів Луцької, Ковельської і Володимир-Волинської в'язниць на початку німецько-радянської війни. Тривалий час ці злочини замовчувалися. Дехто навіть намагався зобразити цю трагедію справою німецьких десантників. Тепер ми маємо вже значний документальний матеріал з архівів, спогади чудом уцілілих від страти людей і родичів загиблих. Слід зазначити, що про цей злочин стало відомо вже на початку війни. Зокрема, військовий кореспондент пітлерівської армії Курт Гампе 9 липня 1941 р. у газеті “Українські щоденні вісті” писав про мордування працівниками НКВС у Луцьку 1500 в'язнів. Ця ж газета від 15 липня 1941 р. надрукувала інформацію Горстафона Кобілінського “про мученицьку смерть 2800 українців”, що “на тюремному подвір'ї поховано 2000 українських людей. Решту поховали в бомбових вирвах...”. Цифра 2800 в'язнів є дещо завищеною, оскільки зі “Звіту про хід евакуації в'язнів із тюрем УРСР” дізнаємося, що станом на 22 червня 1941 р. в Луцькій в'язниці утримувалося 2052, у Володимир-Волинській – 333, в Ковельській – 800 осіб. Як відомо, жодного в'язня з цих тюрем не було евакуйовано. Із надісланого 28 червня 1941 р. повідомлення начальника тюремного управління НКВС УРСР капітана Філіппова довідуємося, що 23 червня 1941 р. на подвір'ї Луцької в'язниці було розстріляно близько 2000 в'язнів. У Ковельській в'язниці – 194 в'язні; у Володимир-Волинській – лише засуджені до вищої міри покарання.

Про те, як здійснювався цей розстріл, розповідав свідок трагедії, житель с. Буяни Луцького району Микола Куделя: “22 червня 1941 року о четвертій годині ранку, коли ми спали, тюрму, що біля замку Любарта, сколихнув перший вибух німецької бомби поблизу. Бомбардування не припинялося довго. Смертоносні вантажі вибухали навколо тюрми, на її подвір'ї, падали на Луцьк. Не було сумніву, що почалась війна. Тюремна охорона не з'являлась. Уже під вечір впала бомба великої сили на південно-західне крило в'язниці, де розміщувалась камера № 15, що на другому поверсі. Від цього вибуху повилітали двері у кількох камерах. В'язні опинилися в коридорі. Та незабаром бомбардування припинилося. Тоді озброєні енкаведисти повилазили із своїх схованок. Вбігають і стріляють в людей з криками: “По местам, по камерам!” На нашому коридорі троє вбитих, кілька поранених. Кати підбігали до нашої камери з вереском: “Кто ступит шаг на коридор – будет расстрелян! Сидеть спокойно до особого распоряжения!” [10, с. 4].

Далі М. Куделя пише, що, як тільки вранці 23 червня 1941 р. усіх в'язнів вивели на тюремне подвір'я, раптом вдарили кулемети, пролунали вибухи гранат – і жахливий людський крик... Люди бігали, неначе загнані олені, збиваючи з ніг одні одних. Кулі свистіли з усіх боків, доки все залягло мертвотою. Лише поранені благали різними голосами: “Добийте мене, людоїди! Що ви наробили!”... [10, с. 4].

“Від страхітливої та жахливої картини, що відкрилася на похідному подвір'ї, встеленому горами пошматованих жертв, можна було збожеволіти. Мертві тіла – впритул до самої стіни, а вона знизу й догори забризкана кров'ю. З даху і по ринвах висіли рештки людей...” !”.. [10, с. 4]. Щоб замести сліди свого злочину, трупи полили гасом і спалили, а після цього ще й посипали вапном. Подібні розстріли в'язнів відбулись і в інших в'язницях Західної України.

Це одна з найтрагічніших сторінок в історії Західної України. Масові арешти, депортації – це елементи, які складають далеко не повну картину політики радянської проти населення Західної України, зокрема Волині в 1939–1941 рр.

Список використаних джерел

1. Білас І Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. Г. Білас – Кн. 2. – К.: Либідь-Військо України, 1994. – 143 с. 2. Боярчук П. На Сибір і додому / П. Боярчук // Волинь. – 27 квітня 1993. 3. Боярчук П. На Сибір і додому / П. Боярчук // Волинь. – 1993. – 6 червня. 4. Бугай М. Депортації населення з України (30–50-х роки) / М. Бугай // Український історичний журнал. – № 10. – С. 35. 5. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 9479с. – Оп. 1. – д. 75. – Л. 16, 34, 174–175. 6. Гурьянов А. Э. Польские спецпереселенцы в СССР в 1940–1941 гг. Репрессии против поляков и польских граждан / А. Э. Гурьянов – Москва, 1997. 7. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф.п-1. – Оп. 3. – Спр. 126. – Арк. 21–25. 8. ДАВО. – Ф.п-1. – Оп. 3. – Спр. 7. – Арк. 55. 9. Історія Української РСР. Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941) / [упорядн. Ю. Ю. Кондуфол] – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 6. – 1977. – 573 с. 10.

Куделя М. Пекло біля замку Любарта / М. Куделя // Волинь. – 22 червня 1995. 11. Кучерепа М. Історія Волині 1939–1941 / М. М. Кучерепа. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – 456 с. – Навчальний посібник (науково-документальна серія книг "Реабілітовані історією"). 12. Парсаданова В. Депортація населення Західної України и Західної Белоруссии в 1939–1941 гг. / В. Парсаданова // Новая и новейшая история. – 1989. – № 2. – С. 131–134. 13. Центральний державний архів Великої вітчизняної війни України. – Ф.р-582. – Оп. 2. – Спр. 45. – Арк. 28. 14. Центральний державний архів громадських організацій України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 18. – Арк. 49. 15. Ендрю К., Горлиевский О. КГБ. История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачова / К. Ендрю, О. Горлиевский // Nota Bene. – 1992. – С. 265.

Tetjana Karpukhina

THE PROCESS OF THE DEPORTATION OF THE VOLINIAN POPULATION ON THE FIRST STAGE OF THE SECOND WORLD WAR (1939–1941)

This article deals with a problem of the deportation the Volinian population on the first stage of the Second World War. We characterize the peculiarities of this repression and there results for a future of the West Ukrainian population.

УДК 94(477.8)

Андрій Киданюк

МАШИННО-ТРАКТОРНІ СТАНЦІЇ В КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА УПРОДОВЖ 1944–1950 РР.

У статті визначено основні тенденції та специфіку функціонування машинно-тракторних станцій на території Дрогобицької, Львівської, Станіславської та Тернопільської областей, з'ясовано їхню роль в колективізації сільського господарства Західної України.

Сучасний стан наукового поступу відкриває нові можливості дослідження різних процесів та явищ. Актуальність їх дослідження визначається пріоритетами державного розвитку. Економічні потреби країни, зокрема в галузі сільського господарства, зумовлюють необхідність аналізу досвіду роботи у цій сфері, особливо в регіональних аспектах.

Об'єктом нашого дослідження стала сукупність соціально-економічних явищ та процесів, характерних для західноукраїнських земель після звільнення від німецьких окупантів до закінчення четвертої п'ятирічки.

Предметом дослідження – організаційно-господарське функціонування машинно-тракторних станцій (далі – МТС), на які насамперед було покладено завдання організаційно-технічного забезпечення відновлених колгоспів.

Досліджували колективізацію у Західній Україні, в тому числі роботу МТС І. Богодист [1–2], М. Івасюта [27–29], В. Масловський [38–39], М. Сеньків [40–41], П. Когут [33–34], О. Малярчук [36–37] та інші. Глибокий аналіз їх праць дає можливість нам ознайомитись з різносторонніми підходами та оцінками дослідників. Наявність масиву історичних досліджень, що аналізують різні аспекти функціонування МТС та містять значну кількість фактологічного матеріалу, не вичерпує наукової проблеми, а навпаки, формує необхідність поглибленого вивчення тематики із залученням широкого кола джерел.

Метою нашої розвідки стало визначення загальних тенденцій та обґрунтування специфіки роботи МТС в Дрогобицькій, Львівській, Станіславській та Тернопільській областях у 1944–1950 рр.

За підрахунками радянських дослідників збитки МТС Західної України за період німецької окупації становили 27 230 779 крб. З краю було вивезено до Німеччини 396 тракторів, 45 комбайнів, 304 складні молотарки, 306 локомотивів [31, с. 371]. На відбудову машинно-тракторних станцій та ремонтних баз лише у 1944 р. Українська РСР витратила 17 252 тис. крб. [31,

с. 372], що дало можливість до кінця року відновити роботу більшості МТС. У Станіславській області з 25 МТС відновили свою роботу 24 МТС з кількістю тракторів у 62 одиниці [26, с. 199–200]. У Львівській області станом на 10 грудня 1944 р. відновили свою роботу 29 МТС, що мали в наявності 117 тракторів, 13 автомашин, 54 локомотивів, 98 молотарок, 76 тракторних та кінних сівалок тощо [11, арк. 19]. У річний звіт Тернопільського облземвідділу увійшли звіти 38 МТС, котрі в 1944 р. надали послуги 35 колгоспам (щоправда, в яких було лише 1162 дворів) та 21517 одноосібним господарствам [19, арк. 7].

Проте стан відновлених машинно-тракторних станцій був надзвичайно складним. Насамперед слід відзначити низький рівень матеріально-технічного та організаційного забезпечення. Приміщення МТС перебували в катастрофічному становищі: частина з них була напівзруйнованою та практично не придатною для експлуатації, а тракторний парк складався з вітчизняних машин довоєнного випуску та іноземних марок, що потребували капітального ремонту. Так, у Львівській області для відбудови приміщень МТС державою в 1944 р. було перераховано МТС 415 тис. крб., проте з них було використано лише 175 тис. крб. [11, арк. 22]. У Дрогобицькій області навіть станом на 1 січня 1950 р. в 11 МТС з парком загальною кількістю в 194 трактори без належних умов зберігання перебувало 124 трактори [4, арк. 82].

Важливою проблемою для МТС було забезпечення пального та комплектуючими запчастинами. Упродовж вересня – листопада 1944 р. в Львівській області не було пального та солідолу, що призвело до простою значної кількості тракторів [11, арк. 22]. У другому півріччі 1945 р. для МТС Львівської області з запланованих 2059,6 ц керосину було завезено лише 1009 ц, з 221,6 ц лігроїну – лише 12 ц, з 424,1 ц бензину – лише 70 ц [12, арк. 7]. Аналогічною ситуація була і в сусідніх західноукраїнських областях. Так, в пояснюючій записці до річного звіту Мушкатівської МТС Тернопільської області за 1944 р. міститься інформація про те, що план тракторних робіт повністю не виконано у зв'язку з відсутністю пального у сезон сільськогосподарських робіт [19, арк. 102]. У Вишнівецькій МТС Тернопільської області разом з тим ще й через відсутність причіпного інвентаря: плугів, культиваторів та сівалок [19, арк. 208]. Через відсутність запчастин частину збиральних машин в Конюшко-Семенівській МТС Дрогобицької області в 1945 р. неможливо було відремонтувати [5, арк. 39]. Збаразька МТС Тернопільської області невиконання плану тракторних робіт в другому півріччі 1948 р. в річному звіті обумовлювала незадовільним технічним станом тракторів [23, арк. 223 зв.]. План завозу запасних частин в 1946 р. та у першому кварталі 1947 р. у Дрогобицькій області міністерством сільського господарства не виконувався [16, арк. 21].

Однією з негативних тенденцій відновлених машинно-тракторних станцій було невідповідність штату працівників відносно наявної в МТС техніки. Показовими є дані у Тернопільській області. Так, у Шумській МТС у 1944 році при 3 тракторах [20, арк. 473] працювало 23 працівники [20, арк. 468]; у Михайлівській МТС Мельницько-Подільського району станом на 1 січня 1945 р. при наявності 4 колісних тракторів [20, арк. 144] працював 31 працівник [20, арк. 129]; в Темногаєцькій МТС Велико-Дедеркальського району у 1947 р. було лише 3 трактори [22, арк. 206] при 38 працівниках МТС [22, арк. 201]. Невиправдано велика кількість технічного персоналу МТС засвідчує недоліки організаційного аспекту роботи МТС, що, на нашу думку, спричинено штучним перенесенням радянською владою досвіду колективізації східних областей у західні.

Складний стан матеріально-технічної бази став однією з основних причин невиконання планів МТС. Це підтверджують наступні факти. Так, у Львівській області план тракторних робіт МТС на 1944 р. складав 5045 га умовної оранки, а з молотьбою – 6121 га. Станом на 10 грудня 1944 р. всіх робіт з молотьбою виконано лише 3602 га умовної оранки, або 58,8 % від плану [11, арк. 22]. Як констатував уповноважений держплану при РНК СРСР у Львівській області В. Голтвянський, робота МТС області у 1944 р. дала нікчемні результати [13, арк. 4]. У Дрогобицькій області в 1946 р. при плані тракторних робіт МТС 12874 га, виконано 11602 га, причому з 21 МТС план робіт виконали лише 9 МТС. Аналогічна ситуація спостерігалась у Тернопільській та Станіславській областях [21, арк. 64]. Причинами цього були простий техніки через неякісно виконаний ремонт, малоефективне керівництво тракторними бригадами та відсутність належного технічного догляду за тракторами [25, арк. 66].

Разом з тим у структурі МТС почали проявлятися характерні для планової системи тенденції недбалого ставлення до посадових обов'язків, використання службового становища з особистою метою, подання неправдивої інформації тощо. Так, у Ходорівській МТС Дрогобицької області станом на травень 1945 р. були відсутні графік технічного догляду за тракторами та

техніка безпеки. Дирекція МТС практично не реагувала на випадки травматизму серед обслуговуючого персоналу [5, арк. 20]. Під час весняної перевірки прокуратурою Львівської області у 1945 р. у Печихвостицькій МТС Куликівського району встановлено, що директор вказаної МТС, перевищив свої повноваження внаслідок відсутності обліку, особисто привласнив 5800 крб. [10, арк. 80]. У Борсуковецькій МТС Тернопільської області у 1948 р. з відома директора гроші за роботу автотранспорту в касу не здавалися, а попри те допускалися покупки матеріальних цінностей на приватному ринку за явно завищеними цінами [17, арк. 145]. У наказі Тернопільського обласного управління сільського господарства від 23 серпня 1949 р. "Про незадовільну роботу Вичулківської МТС по підготовці ріллі для посіву озимих культур в колгоспах району" вказувало на тому, що директор МТС і старший агроном стали на шлях шахрайства і, не виконуючи фактично робіт тракторами, оформляли їх актами як виконані та зараховували у виконання плану і договорів [18, арк. 78].

Безсумнівно, що виявлені факти зловживань і порушень фінансової дисципліни суворо карались, проте вони засвідчують суттєві прогалини в бухгалтерському обліку МТС. Так, у 1947 р. у Викотовській МТС Самбірського району Дрогобицької області конкретні цифри річного бухгалтерського звіту відрізнялися від відповідних цифр документальних даних [16, арк. 16]. У зведеному річному звіті за 1950 р. в МТС Львівської області міститься інформація про нецільове використання бюджетних коштів в особливо великому розмірі Наварською – 46 тис. крб., Жовківською МТС – 30 тис. крб., Лопатинською – 24 тис. крб., Радехівською – 20 тис. крб., Потоцькою – 18 тис. крб., Корчинською – 14 тис. крб. [9, арк. 89]. Аналогічною ситуація була і в Тернопільській області, у якій в 17 МТС з 38 МТС бухгалтерський облік знаходився в незадовільному стані [25, арк. 69]. Як наслідок, недостовірність статистичних даних, а в деяких випадках їхня відсутність, не дають можливості об'єктивно з'ясувати розміри наданої фінансової допомоги МТС колгоспам та одноосібним господарствам.

Не менш проблематичною для МТС була кадрова проблема. У післявоєнний час ситуація з кваліфікованими робітниками була надзвичайно складною. Більшість директорів та керівного складу МТС прибули із східних областей України, що було однією з характерних рис кадрової політики радянської влади. У багатьох випадках рівень освіченості в сфері механізації сільського господарства був недостатнім. У Львівській області станом на 1 листопада 1947 р. 65 % старших механіків МТС області не мали теоретичної підготовки вищої та середньої кваліфікації, а також достатніх навиків роботи, близько 33 % старших агрономів не мали необхідного досвіду та потребували практичної допомоги в роботі з виконання ними агротехнічних заходів, а 50 % директорів МТС потрібно було відправляти на курси підвищення кваліфікації [7, арк. 7]. Серед керівного складу та спеціалістів МТС області лише 13 осіб, або 6 % мали вищу спеціальну освіту, 132 особи або 61,1 % – середню, і 71 особа або 23,9 % – не мали закінченої середньої спеціальної освіти [8, арк. 30]. 3-поміж директорів МТС – 14 осіб, або 43,7 % не мали спеціальної освіти, а серед старших агрономів лише 7 осіб, або 24 % мали вищу освіту, всі інші мали середню освіту. Серед старших механіків вищу освіту мала лише 1 особа, або 3,1 %, середню – 16 осіб, або 50 % і тих, які не мали спеціальної освіти – 15 осіб, або 46,9 % [8, арк. 31]. Відтак, похідною проблемою стала швидка плинність механізаторських кадрів. Так, упродовж 1 червня 1948 р. – 15 грудня 1948 р. у Вишнівецькій МТС Тернопільської області було змінено чотирих старших механіків, які, попрацювавши не більше 5–10 днів, звільнялись з роботи через неспроможність виконувати покладені на них обов'язки [23, арк. 143 зв.]. На плинність кадрів працівників МТС впливали й незадовільні побутові умови більшості сіл та районних містечок.

Одним зі способів вирішення проблеми механізаторських кадрів була організація при МТС курсів та семінарів з терміном навчання від 5–10 днів до двох-трьох місяців. На початок 1948 р. такі курси функціонували практично при кожній МТС. Те, що навчання відбувалося безпосередньо в МТС, дало свої позитивні результати: по-перше, курсанти не відривалися від виробництва і мали можливість краще оволодіти технікою; по-друге, полегшувався добір викладацьких кадрів, оскільки підготовку трактористів здійснювали інженери та механіки тієї ж МТС [3, с. 102].

Паралельно з навчанням трактористів, помічників комбайнерів, обліковців-заправників, причіплювачів, сівальників на курсах при МТС здійснювалося навчання бригадирів тракторних бригад, механіків-комбайнерів, ремонтних працівників, водіїв і частково трактористів у школах механізації [41, с. 48]. Упродовж 1946 р. в Станіславській області підготовлено 403 сільськогосподарські кадри масової кваліфікації: з них 208 трактористів, 58 водіїв, 50 ремонтних праців-

ників, 16 агротехніків, 13 бухгалтерів МТС, 12 бригадирів тракторних бригад, що становило лише 70 % від плану підготовки [30, с. 273]. Однак уже до кінця четвертої п'ятирічки робота з підготовки кадрів покращилася. Наприклад, лише в Тернопільській області за 1949–1950 рр. в школах механізації сільського господарства підготовлено 968 трактористів і 130 бригадирів тракторних бригад. Крім того, безпосередньо в МТС за цей час підготовлено 2559 трактористів, десятки механіків, комбайнерів, причіплювачів [29, с. 131–132].

Проте така система навчання мала і свої недоліки. Давались взнаки надзвичайно низький рівень організації навчального процесу та матеріально-технічної бази: катастрофічно не вистачало приміщень, незадовільними були матеріально-побутові умови слухачів курсів та шкіл з підготовки механізаторських кадрів, недостатніми були рівень кваліфікації викладацького складу [3, с. 100] та учбова база курсів [3, с. 102]. Так, наприклад у 1945 р. в Дрогобицькій області трактористи, токарі, слюсарі, машиністи молотарок, ковалі, що готувалися при МТС та на тримісячних курсах не були забезпечені гуртожитками, їдальнями, харчами, підручниками та учбовим приладдям [15, арк. 16].

Через МТС, що виступали матеріально-технічною базою колгоспного виробництва, радянська влада намагалась здійснювати політичний та організаційний вплив на селянство. З метою зміцнення МТС як інструменту державної пропаганди, у 1947 р. було введено посаду заступника директора МТС з політичної роботи [35, с. 102], а 13 грудня 1949 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про організацію політвідділів при МТС західних областей УРСР» [42, с. 82; 43, с. 178]. Для роботи у них ЦК КП(б)У скерував понад 1700 партійних працівників [32, с. 87]. Політвідділи МТС були партійними органами, що здійснювали керівництво партійними і комсомольськими організаціями самих станцій та колгоспів, які вони обслуговували. МТС в планах радянської влади повинні були стати «центрами політичного впливу на широкі маси трудящих селян, провідниками ідей Комуністичної партії, робітничого класу» [42, с. 82].

Співробітництво МТС з колгоспами не було рівноправним та взаємовигідним. МТС, як державні виробничі структури, диктували свої умови співпраці. Вони не були безпосередньо залежними від якості та своєчасного виконання власних робіт, тому байдуже ставилися до кінцевого результату колгоспного виробництва. Колгоспи змушені були сплачувати МТС значні натуральні платежі за виконані роботи, розміри натуроплати яких були значно завищеними [34, с. 55]. Отож, партійне та радянське керівництво у сільському господарстві, як і у всіх галузях виробництва будувало таку політику матеріально-технічного забезпечення, коли знаряддями виробництва володіла винятково держава [34, с. 55]. Тобто, МТС стали фактично ще одним додатковим засобом для оподаткування колгоспів, а відповідно й селян – виробників сільськогосподарської продукції.

Окремо слід відзначити наступні тенденції у роботі МТС. По-перше, неналежний внутрішній контроль за якістю виконаних тракторних робіт. Для прикладу, в 1950 р. у Гнилецькій МТС Тернопільської області вироблено оранки під озимину на площі 7 га замість глибини 18–20 см, 5–13 см. [25, арк. 66]. По-друге, невчасне укладення договорів з колгоспами, розтягування термінів виконання тракторних робіт. Так, замість встановленого терміну 20 лютого 1950 р. Вишнівецька МТС договори з колгоспниками уклала лише 18 березня 1950 р. Низка МТС Тернопільської області у 1950 р. договірні зобов'язання з колгоспами виконувала вкрай незадовільно [25, арк. 65]. Частина МТС в Львівській області у 1946 році просто скомпрометували себе роботою тракторів особливо серед селян [6, арк. 43]. По-третє, допущення окремими МТС великих перевитрат пального [6, арк. 45; 14, арк. 5]. Основними причинами цього були «неупорядкованість нафтогосподарств МТС та безконтрольність зі сторони керівництва» [25, арк. 66], стан доріг [6, арк. 61], наявність площ з великою кількістю військових окопів та траншей [24, арк. 108], зношеність тракторного парку, пересічена місцевість, оранка маленьких площ у одноосібних господарствах. Крім того, слід відмітити відсутність в МТС «дієвої боротьби за економію пального» [6, арк. 51], що також вплинуло на його перевитрати, а, разом з тим, стало свідченням відсутності у працівників зацікавленості в результатах своєї праці.

Таким чином, перед відновленими у повоєнні роки машинно-тракторними станціями по-стали складні завдання, продиктовані партійно-радянським керівництвом. Вони при мінімальній кількості техніки повинні були стати матеріально-технічним підґрунтям колективізації та здійснювати масово-політичну роботу серед селянства. Здійснений нами аналіз роботи МТС упродовж 1944–1950 рр., дає підстави стверджувати, що система машинно-тракторних станцій в силу як об'єктивних, так і суб'єктивних обставин не могла повністю виконувати свої функції, проте була безальтернативною. До негативних тенденцій в роботі МТС можна віднести: не-

своєчасне та неякісне виконання механізованих робіт, безвідповідальне ставлення окремих керівників до своїх обов'язків, низький рівень кваліфікації працівників та керівного складу МТС, відсутність інтересу в результатах праці. До об'єктивних чинників, що вплинули на роботу МТС слід віднести специфіку природно-кліматичних умов та зруйнований війною сільськогосподарський сектор.

Радянська влада не врахувала специфіки світогляду та способу мислення жителів села західноукраїнського регіону та механічно перенесла шаблонні методи колективізації зі східних областей у західні. Проте, слід визнати, що попри всі труднощі, в МТС поступово налагоджувалася підготовка механізаторських кадрів, обробіток землі та збір врожаю почав носити системно-механізований характер, що дало можливість в багатьох випадках збільшити врожайність, полегшити працю селянина, використовувати агротехнічні досягнення.

Список використаних джерел

1. Богодист І. П. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР (1945–1959 рр.) / Богодист І. П. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1961. – 176 с.
2. Богодист І. П. Соціалістична перебудова західноукраїнського села / Богодист І. П. // Український історичний журнал. – 1957. – № 2. – С. 69–82.
3. Герасименко В. І. Компартія України – організатор механізаторських кадрів для сільського господарства (1946–1950 рр.) / Герасименко В. І., Красиков О. П. // Український історичний журнал. – 1987. – № 3. – С. 99–105.
4. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. П-5001. – Оп. 12. – Спр. 183. – 173 арк.
5. Там само. – Оп. 6. – Спр. 262. – 82 арк.
6. Там само. – Ф. Р-165. – Оп. 2 – Спр. 75. – 203 арк.
7. Там само. – Спр. 105. – 17 арк.
8. Там само. – Спр. 224. – 129 арк.
9. Там само. – Ф. Р-165. – Спр. 283. – 374 арк.
10. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 15. – 196 арк.
11. Там само. – Спр. 17. – 34 арк.
12. Там само. – Спр. 130. – 22 арк.
13. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 133. – 18 арк.
14. Там само. – Спр. 419. – 36 арк.
15. ДАЛО. – Ф. Р-1862. – Оп. 1. – Спр. 70. – 57 арк.
16. Там само. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 289. – 55 арк.
17. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 2. – 175 арк.
18. Там само. – Ф. Р-2. – Спр. 3. – 118 арк.
19. Там само. – Спр. 391. – 457 арк.
20. Там само. – Спр. 392. – 475 арк.
21. Там само. – Спр. 395. – 465 арк.
22. Там само. – Спр. 406. – 415 арк.
23. Там само. – Спр. 412. – 304 арк.
24. Там само. – Спр. 430. – 363 арк.
25. Там само. – Спр. 432. – 88 арк.
26. З протоколу засідання виробничо-територіального управління західних областей Наркомзему УРСР про відновлення та роботу МТС Станіславської області (7 березня 1945 р.) // З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР: зб. док. і мат. / [Упоряд. Х. І. Горожанкіна, С. В. Ігнатюнок, О. А. Кірсанова та ін.]. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 199–200.
27. Івасюта М. К. Закономірності та особливості колективізації сільського господарства західних областей УРСР / Івасюта Михайло Кирилович // Український історичний журнал. – 1984. – №9. – С. 49–58.
28. Івасюта М. К. Нарис історії колективізації на Тернопільщині: 1939–1950 рр. / Івасюта Михайло Кирилович. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 116 с.
29. Івасюта М. К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР / Івасюта Михайло Кирилович. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 316 с.
30. Из звіту Станіславського обкому КП(б)У в ЦК КП(б)У про підсумки 1946 сільськогосподарського року // З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР: зб. док. і мат. / [Упоряд. Х. І. Горожанкіна, С. В. Ігнатюнок, О. А. Кірсанова та ін.]. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 270–274.
31. Історія селянства Української РСР: у 2 т. Т. 2: Від Великого Жовтня до наших днів / редкол.: І. І. Компанієць (відп. ред.), І. Х. Ганжа, І. І. Слинько. – К.: Наук. думка, 1967. – 534 с.
32. Історія Української РСР: у 8-ми т., 10-ти кн. Т. 8: Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-ті роки). Кн. 1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945–50-ті роки) / редкол.: Кондуфор Ю. Ю., Артеменко І. І., Бабій Б. М. та ін. – К.: Наук. думка, 1979. – 390 с.
33. Когут П. До питання про запровадження компартійної основи суспільних відносин у західноукраїнському селі (1944–1947 рр.) / Когут Петро Володимирович; Львів. філ. УАДУ при Президентові України // Актуальні проблеми державного управління: [зб. наук. праць / за заг. ред. Чемериса А. О., Ліпенцева А. В.]. – Львів: ЛФ УАДУ, 1999. – Вип. 1. – С. 202–214.
34. Когут П. В. Колективізація в західноукраїнському селі / Когут Петро Володимирович; Львів. філ. УАДУ при Президентові України. – Л.: Логос, 2000. – 80 с.
35. Курс лекцій з історії України: у 4 ч., Ч. 4: Новітня історія України / П. С. Коріненко, В. Д. Терещенко, М. В. Бармак; редкол.: П. С. Коріненко, П. А. Михальчук, Ю. Ю. Свідерський

та ін. – Тернопіль: Астон, 2007. – 400 с. 36. Малярчук О. Особливості соціально-економічної підготовки західноукраїнського села до суцільної колективізації (1944–1947 рр.) / Малярчук Олег Михайлович // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2003. – Вип. 3. – С. 228–232. 37. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села: монографія / О. М. Малярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с. 38. Масловский В. И. В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939–1950. / Масловский Виталий Иванович. – Львов: Изд-во при Львов. ун-те, 1984. – 188 с. 39. Масловский В. И. Классовая борьба на селе в западных областях Украинской ССР в период построения основ социализма (1939–1950 гг.): [Историогр. пробл.] / Масловский Виталий Иванович. – М., 1983. – 49 с. 40. Сеньків М. В. Колективізація західноукраїнського села 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Сеньків Михайло Васильович. – Донецьк, 2009. – 34 с. 41. Сеньків М. В. Колективізація західноукраїнського села: “Кадри вирішують все” (1944–1952 рр.) / Сеньків Михайло Васильович // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2003. – Вип. VII. – С. 44–54. 42. Чернявський Ф. Ф. Провідна роль робітничого класу в колективізації сільського господарства західних областей УРСР (1939–1950 рр.) / Чернявський Ф. Ф. // Український історичний журнал. – 1980. – №11. – С. 77–86. 43. Юрчук В. И. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946–1950 гг.) / В. И. Юрчук, И. П. Кожукало. – К.: Политиздат, 1986. – 365 с.

Andriy Kydaniuk

MTS IN THE CONTEXT OF COLLECTIVIZATION OF WESTERN UKRAINIAN VILLAGE DURING 1944–1950

In this article the author showed the main tendencies and specific of functioning machine-tractor stations on the territory of Drohobych, Lviv, Stanislav and Ternopil regions and determined their role in the process of collectivization of agriculture of Western Ukraine.

УДК322.272 (477.84) “1944/1964”

Ярослав Стоцький

РЕПРЕСИВНІ ДІЇ ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ГАЛИЦЬКОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ У 1940–1960 РОКАХ

У статті досліджуються репресивні дії органів радянської державної влади скеровані проти Української греко-католицької церкви в Галицькому регіоні України як напередодні Львівського собору 8-10 березня 1946 року, так і в наступні два десятиліття після заборони її легальної діяльності.

В контексті сучасних аспектів свободи релігії, історично-церковна ретроспектива не втрачає, на жаль, своєї актуальності в процесах демократизації (чи її спробах) в теперішньому українському суспільстві на векторі взаємин “державна Церква”. Антигреко-католицька політика партійно-радянської влади у західних областях України у 1940–1960-х роках ще й сьогодні наповнена відгомін у східних і південних регіонах незалежної Української держави в контексті негативного ставлення місцевих органів влади до розбудови УГКЦ на цих теренах.

Ця стаття висвітлює досліджувану тему на основі аналізу архівних джерел Державних архівів Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей [1; 7; 11], опублікованих архівних даних істориків І. Біласа [2] і В. Сергійчука [12], а також опрацьованої історіографічної літе-

ратури таких дослідників, як: Б. Боцюрків [3; 13], І. Андрухів [6], Л. Купчик [5], о. Д. Богун [14], о. С. Дмитрух [21] та ін.

Галицький регіон (Львівська, Дрогобицька, Тернопільська та Станіславська області) відзначався специфічними історичними, національними, культурними, релігійними особливостями і в умовах збройної боротьби УПА за незалежну Україну вважався на той час (1940–1960-і роки) найбільш проблемним для тоталітарної радянської державної влади. При цьому нею бралася до уваги насамперед наявність в Галицькому регіоні значної чисельності конфесійної мережі, що безпосередньо підпорядковувалася своїм зарубіжним центрам, зокрема Ватикану. Саме тому все, що відбувалося в цьому західному регіоні СРСР контролювали найвищі керівники влади Кремля, які розробляли, ухвалювали, коректували плани ліквідації Української греко-католицької, римо-католицької, вірмено-католицької церков, а також мінімізації й повної нейтралізації діяльності й впливу на населення в умовах скасування зазначених церков наявних в цьому регіоні протестантських, іудейських і мусульманських громад. У реалізації цих планів вирішальна роль відводилася репресивним органам (насамперед НКДБ-МДБ), державно-партійному апарату на місцях, а також підконтрольній радянському режиму Російській православної церкви.

У ніч з 11 на 12 квітня 1945 р. у Львові спецслужбами було заарештовано митрополита Йосифа Сліпого, єпископів Микиту Будку і Миколу Чарнецького, 20 священиків, 2 диякони, 4 оунівців-нелегалів, пов'язаних з духовенством, 3 студентів духовної академії і семінарії, 1 члена церковного активу [1, арк. 52, 61–62]. Ці арешти викликали різні судження серед населення: співчуваючо-патріотичні висловлювання на адресу духовенства і Церкви, а були й такі, які схвалювали акцію арешту священнослужителів [1, арк. 62–65].

11 квітня 1945 р. у Станіславі органи НКДБ заарештували єпископа-ординарія Григорія Хомишина, його помічника єпископа Івана Лятишевського та ректора єпархіальної семінарії о. Авксентія Бойчука. Арешти верхівки УГКЦ спецслужби не припиняли, в такий спосіб підготовлюючи ґрунт для т. зв. "добровільного" переходу греко-католиків у московське православ'я.

Арешти ієрархії УГКЦ і провідного духовенства та процес оправославлення державною владою греко-католиків поміж останніх викликали закономірну негативну реакцію. Група незадоволених діями влади священнослужителів на чолі з о. Климентієм Шептицьким і о. Іваном Котівим (відома, як група 61, хоч у доповідній записці І. Грушецького М. Хрущову вказано 62 священики) [2, с. 329] надіслали у липні 1945 р. спільного листа заступникові Голови РНК СРСР В. Молотову з проханням звільнити заарештований у квітні 1945 р. єпископат УГКЦ на чолі з митрополитом Йосифом Сліпим і перестати "нас переслідувати за нашу віру й всю дотеперішню акцію "навернення на православ'я"... просимо о полишення нам нашому народові в Західній Україні тої свободи в церковних справах, якою ми користувалися сотки літ, та до якої на основі радянських законів маємо повне право" [3, с. 115].

У середині вересня 1945 р. голова Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР І. Полянський надіслав уповноваженому у справах релігійних культів у Львівській області П. Кучерявому відповідь на лист цієї групи, відкрито протестуючого духовенства УГКЦ і довести до їхнього відома ставлення влади до Греко-Католицької Церкви: "Керівництво ГКЦ по відношенню до Радянської влади зайняло ворожу позицію, використовуючи цілу Церкву відповідно до своїх політичних інтересів. Створена після арештів єпископату уніатської церкви ініціативна група Греко-католицької церкви на чолі з доктором о. Г. Костельником, отримавши дозвіл на існування від РНК УРСР, повела роботу на возз'єднання ГКЦ з православною церквою. З огляду на сказане вище, Рада не вважає за потрібне розглядати порушенні у згаданому листі питання групи священиків Греко-католицької церкви, які підписали цього листа" [3, с. 117–118].

Та ще за півмісяця до цієї відповіді, НКДБ активізував арешти того греко-католицького духовенства, котре не погоджувалося на возз'єднання і виступало проти "ініціативної групи". У доповідній записці про роботу із возз'єднання греко-католицької церкви з православною на території Львівської області начальник УНКДБ Львівщини доповідав першому секретарю Львівського обкому КП(б)У І. Грушецькому, що: "На основі отриманих даних про антирадянську діяльність реакційного духовенства, нами за останній час проведено ряд арештів" [4, арк. 12].

З цієї доповідної записки генерал-лейтенанта НКДБ випливає, що на той час вже було заарештовано: священиків Володимира Фіголя, Миколу Галянта, Івана Чорняка, Степана Сампару, Євгена Костишина, Василя Кулиничу, Петра Казанівського, Івана Чепеля. "Всього було заарештовано 78 священиків уніатської церкви і зв'язаних з ними оунівців та активних віруючих греко-католицького віросповідання" [4, арк. 12–15].

Ті, хто не став на шлях відмови від греко-католицької церкви, відважно заявляли про це, не боячись арештів [4, арк. 18]. НКДБ було викрито пункт опору УГКЦ проти возз'єднання з РПЦ у василіянському монастирі у Золочові, де ченцями була підготовлена заява священників Золочівського деканату на ім'я уповноваженого Ради у справах РПЦ при РНК УРСР П. Ходченка, в якій, зокрема, наголошувалося на негативній позиції наради духовенства Золочівського деканату до “ініціативної групи” і акції возз'єднання із московським православ'ям [1, арк. 91–92]. Окрім того, під час обшуку на горищі монастиря було знайдено рукописний заклик у дусі, згаданій заяви. За це було заарештовано настоятеля монастиря о. Йосафата Федорика, о. Степана Фітьо [1, арк. 91] та Золочівського декана о. Володимира Лиска [5, с. 65].

Загалом, станом на 20 листопада 1945 р. управлінням НКДБ у Львівській області було заарештовано: 1 митрополита, 2 єпископів, 1 протоігумена Галицької провінції ЧСВВ, 54 парафіяльних священників, 9 деканів і їх заступників, 5 ієромонахів, 6 монахів-братів, 6 настоятелів монастирів, 6 студентів-богословів, 8 нелегалів ОУН, 3 мирян, 2 дияконів, 1 секретаря монастирів [4, арк. 28].

Та із цього числа заарештованих, як повідомляв генерал-лейтенант НКДБ Воронін у короткій довідці першому секретарю Львівського обкому КП(б)У І. Грушецькому, – 12 священників із оперативних міркувань (ймовірно завербованих НКДБ – Я. С.), звільнено і направлено в різні райони Львівської області у якості священників ... [4, арк. 29]. У цьому контексті він зазначав, що: “Викриття в антирадянській діяльності заарештованого духовенства і взяття в розробку 121 особи із числа священників, дяків та інших служителів культу наступило в результаті створення агентурно-інформативного апарату на території Львівської області. За час роботи із возз'єднання церков в області завербовано 187 осіб, із них резидентів 1, агентів 91 і інформаторів 95. Поряд з викриттям антирадянського елементу нами офіційним шляхом і через агентуру проводилась робота із возз'єднання уніатської церкви з православною...”

Разом з цим, через агентуру, почали відкривати православні приходи з безпосереднім підпорядкуванням єпископу Макарію. До початку роботи із возз'єднання на території Львівської обл. налічувалося всього 3 православні церкви – в м. Львові, в с. Городжів Магерівського р-ну і в с. Корчин Радехівського р-ну...” [4, арк. 30–33].

Отож, як бачимо, радянська влада в особі такої інституції, як НКДБ здійснювала возз'єднання УГКЦ із РПЦ не тільки офіційним шляхом, але й неофіційним, таємним, підступним, руками і совістю тієї частини духовенства УГКЦ, яка під тиском змушена була піти на таємну співпрацю з органами держбезпеки.

Окрім того, Воронін намітив ще й концентрацію монастирів василіян, редемптористів й студитів у Львівщині, що на початку 1946 р. було й зроблено, а також було ув'язнено ігуменів монастирів у всій Західній Україні.

Аналогічні процеси відбувалися й в інших західних областях. Так, за відмову перейти до складу “ініціативної групи”, а значить до РПЦ, на Станіславщині упродовж 1 серпня 1945 р. – 10 січня 1946 р. було заарештовано 33 греко-католицьких священників, серед них – Микола Вонсул, Михайло Кисіль, Іван Головатий, Михайло Вовчук [6, с. 43] та ін. На Тернопільщині в цей період і в наступні два роки було заарештовано 47 священнослужителів УГКЦ [7, арк. 4]. Звинувачували заарештоване духовенство за статтями 54-1 та 54-11 Кримінального Кодексу УРСР [8, с. 17–19], і коли справа розслідування була закінчена, її передавали на розгляд військового трибуналу.

У зв'язку із тотальним репресивним наступом на греко-католиків в Україні Апостольський Престол став на захист УГКЦ. Так, папа Пій XII 23 грудня 1945 р. обнародував енцикліку “До всіх Східних Церков”, у якій засудив намагання радянського комуністичного режиму приписати греко-католикам антидержавні, антирадянські злочини, яких вони насправді не чинили.

Одночасно, підпілля УПА наступ сталінського режиму на УГКЦ розцінювало як знищення греко-католицької церкви як української із впровадженням на її місце російської. Як наступ на український народ, на його визвольну справу, на українську національну культуру і свідомість: “... Щоб з українців згодом зробити погній для російського імперіалізму, і раз і на завжди втопити їх у московським морі...” [9, арк. 26].

У другій половині 1945 р. були заарештовані провідні ієромонахи василіянського монастиря у Жовкві Львівської області. На них НКДБ УРСР завело групову справу із звинуваченням в антирадянській діяльності. Заарештованими були: ігумен монастиря о. Михайло Пелех, його заступник о. Маркіян Савчин, письменник-чернець о. Гавриїл Когут, директор монастирської друкарні о. Павло Пасіка і о. Дмитро Курман. Їм ставили у вину видання журналу “Місіонар”, в

якому друкувалися антирадянські статті, автором багатьох з яких був о. Г. Когут, а курували журнал священики М. Пелех і М. Савчин. Священики П. Пасіка і Д. Курман звинувачувалися в тому, що для Головного проводу ОУН друкували у монастирській друкарні маніфести ОУН, заклики і відозви УПА, різні антирадянські націоналістичні агітки, листівки і літературу, агітували духовенство не возз'єднуватися з РПЦ [4, арк. 29]. Також за подібні дії в жовтні 1945 р. були заарештовані НКДБ ігумен монастиря студитів в Уневі о. Іван Шестюк та ієромонах цього ж монастиря Володимир Матковський. Окрім того, їм було інкриміновано те, що в цьому монастирі був шпиталь для повстанців, яких лікував о. В. Матковський, а чернець Григорій Кондратович важко хворих повстанців привозив у Львів і через ігумену монастиря студитів у м. Львові Олену Вітер влаштовував їх в лікарні міста. Також Унівський монастир був схроном для повстанців УПА і їхніх дружин [67, арк. 23, 30]. За це також була заарештована ігуменя Олена Вітер та сестри-монахині Марія Будзинська і Парасковія Фатиліак.

Окрім того, у січні 1946 р. за ведення щоденника антирадянського змісту було заарештовано ієромонаха Унівського монастиря о. Кирила Шульгана, а брата-студита Лазара Шияна – за допомогу українському згаданому рухові. За подібне та за відмову перейти до РПЦ було заарештовано 18 січня 1946 р. ігумена монастиря студитів у Львові о. Миколу Дейнегу [10, арк. 150–153].

Підбиваючи підсумки репресій щодо ченців-студитів, начальник УНКДБ у Львівській області генерал-лейтенант Воронін зазначав: "За минулий період (друга половина 1945 р. – січень 1946 р. – Я. С.) у монастирях чину студитів Греко-католицької церкви у Львівській області було виявлено і піддано арешту – 10 монахів і священиків цього чину, котрі мали безпосередній зв'язок з бандитами УПА або ж надавали їм допомогу..." [10, арк. 154].

Подібні репресивні акції державна влада проводила у Станіславській області. Так, у липні 1947 р. Станіславський облвиконком прийняв рішення № 495 про переселення василіянок із Станіслава у монастир с. Підмихайлівці, а Рада у справах релігійних культів по УРСР затвердила того ж місяця це рішення. Але настоятелька Марія Йосипенко відмовилася його виконувати. Тоді обласний уповноважений спільно із представниками облвиконкому, райвиконкому, співробітниками МВС і МДБ вирішили діяти репресивно, що й призвело до закриття монастиря сестер василіянок у Станіславі 12 листопада 1947 р. Монастир у 1948 р. було передано педагогічному училищу [6, с. 70–73]. Настоятельку Марію Йосипенко у 1948 р. репресивні органи заарештували і відправили в концтабори Сибіру [3 с. 173–174].

Аналогічні дії повторилися із монахами-василіянами та черницями чину "Святої Родина" з Гошева, які відмовилися покинути свої монастирі. 26–27 березня 1950 р. співробітники МДБ заарештували це чернецтво, а монастирі закрили [11, арк. 128]. Заарештовано було десять ченців-василіян [12, с. 270–271]. Усі церковні речі влада передала православної церкві в Болехові, а монастирські приміщення – об'єктом для організації в них дитячого будинку. Решту монастирів Станіславщини також було у цей період закрито, тож на 1 червня 1950 р. в області не діяв жоден монастир.

Загалом, у 1946–1950 рр. було заарештовано у Мукачівсько-Ужгородській єпархії й у Галицькій митрополії УГКЦ біля сотні черниць усіх конгрегацій, разом із 40 служебницями, – 29 із котрих завершили своє життя у концтаборах і на спецпоселеннях Сибіру [13, с. 116]. У 1945–1950 рр. було репресовано 89 ієромонахів і 19 братів Галицької провінції ЧСВВ, із них 41 ієромонах і 9 братів було засуджено на тривалі терміни ув'язнення і дев'ять із них загинули в ув'язненні [14, с. 119–137].

Не уникнуло репресій й греко-католицьке підпілля Тернопільщини нараховувало 66 священиків, із котрих було заарештовано 47, виїхали невідомо куди 8, і, таким чином, залишилися на 1 липня 1950 року 11 священиків [15, арк. 61].

Своєрідним підсумком долі УГКЦ в час сталінського тоталітарного режиму, а, власне, у 1945–1950 р.р. в статистичному контексті є інформація голови Ради в справах РПЦ при РМ СРСР Г. Карпова про церковне становище в західних областях УРСР, направлена 6 серпня 1956 р. ЦК КП України, у якій зазначалося: "До возз'єднання з православною церквою в (Львівській, Тернопільській, Дрогобицькій, Станіславській і Закарпатській – Я. С.) областях було 3147 уніатських храмів, із яких возз'єдналося 2959 церков і із 1832 священиків возз'єдналося 1241 особа. У 231-у храмі, духовенство яких не дало згоди на возз'єднання, служіння було припинено, а з 590 осіб духовенства, котрі відмовилися возз'єднатися, частина була заарештована і засуджена, інші ж, котрі не були допущені до служби в церквах, розійшлися по домах або влаштувалися на світську роботу. Існуючі на той час 48 уніатських монастирів із 1010 особами че-

рнецтва у них, були у 1946–1948 р.р. закриті (це не точно, бо понад 10 монастирів були закриті аж у 1950 р. – Я. С.)... У даний час (1956 рік – Я. С.) 243 особи із 344 репресованого за час із 1945 до 1950 р.р. уніатського духовенства звільнено" [12, с. 288].

Із цієї інформації Г. Карпова напрошується запитання – чи до числа 344 репресованих і ув'язнених на довгі терміни греко-католицьких священників і єпископів увійшло репресоване і ув'язнене чоловіче і жіноче чернецтво? З цієї інформації також випливає, що на волі, а, значить, у підпіллі діяли 246 священників УГКЦ. Проведений вище аналіз у західних областях України не висвітлює такої чисельності духовенства у 1946–1952 рр. включно із невоз'єднаними священниками Закарпаття. Підпільне духовенство становило, враховуючи звіти обласних уповноважених, у кінці 1949 року, тобто в час триваючих репресій (якщо довіряти цим звітам) 160 священників: у Закарпатській області – 88, Львівській – 31, Тернопільській – 14, Станіславській – 9, Дрогобицькій – 18. Водночас, із цих же звітів випливає, що близько 100 осіб чоловічого і жіночого чернецтва у 1945–1950 рр. було репресовано. Г. Карпов, наймовірніше, не врахував в числі 344 ув'язненого чернецтва. Таким чином, було репресовано і ув'язнено у 1945–1950 рр. 430 осіб: єпископів, парафіяльних (одружених і цілібатів) священників, ієромонахів, братів-чернців, черниць.

Свій посильний внесок в контексті неприхильності до комуністичної ідеології і її впровадження у возз'єднаних єпархіях вносило як невозз'єднане, так і возз'єднане духовенство, намагаючись стримувати "добровільний вступ" місцевого населення у колгоспи, а молоді – у комсомол [16, арк. 34–35]. На Станіславщині за подібну позицію у 1950 р. були заарештовані і ув'язнені як возз'єднані, так і невозз'єднані священники Кость Левицький з Жовтня, Михайло Бутковський із Старих Скоморохів, Адам Яновський з Липиці Верхньої, Василь Космін із Жовчева, Ілля Кубарич з Бистриці та ін. [17, арк. 159–162]. Подібна доля з тієї ж причини спіткала духовенство РПЦ в Тернопільській області. Якщо тут на середину 1950 р. служило 394 священники, то за рік з їх числа виключено 38 священники. Це були возз'єднані священники, котрі у 1950 р. були заарештовані та ув'язнені [17, арк. 98].

За 1950 р. у Львівській області було заарештовано органами МДБ за антирадянські дії (пропаганда проти колективізації, проти вступу молоді у комсомол, антиправославна позиція, зв'язки із підпільними ОУН і УПА) 35 возз'єднаних священників [19, арк. 26].

У доповідній записці уповноваженого Ради у справах РПЦ при РМ СРСР в УРСР Г. Корчового ЦК КП України від 10 грудня 1956 р. зазначалося, що в західних областях України мешкала така кількість греко-католицького духовенства: Львівська область – 158 осіб, із них повернулись із ув'язнення 130 осіб; Станіславська область – 84 осіб, із них повернулись із ув'язнення 29; Дрогобицька область – 30 осіб; Тернопільська область – 35 осіб, із них повернулись із ув'язнення 18; Закарпатська область – 119 осіб, із них повернулись із ув'язнення 90; Всього: – 426 осіб, із них повернулись із ув'язнення – 267 [12, с. 291].

У 1961 р. у Львівській області (до якої в кінці 1959 р. було приєднано Дрогобицьку область) налічувалося 158, у Станіславській – 60 і в Тернопільській – 41 невозз'єднаний греко-католицький священник [12, с. 378]. Разом – 259 священників УГКЦ.

Вкінці 1964 р. в Івано-Франківській області (перейменована із Станіславської 9.11.1962 р.) налічувалося 58, у Львівській – 138 [12, с. 405–406], у Тернопільській – 70 [20, с. 172–175] священників підпільної УГКЦ. Разом – 276 священників і близько 700 осіб чернецтва.

Як випливає із наведених даних, загальна середня чисельність духовенства підпільної УГКЦ у 1956–1964 р.р. становила майже 270 священників. Направляли їхнє нелегальне служіння, що охоплювало Львівську архієпархію (куди входила й Тернопільщина) та Станіславську (з листопада 1962 р. Івано-Франківську) єпархію, звільнені у 1955–1956 рр. єпископи Микола Чарнецький, котрий осів у Львові та Іван Лятишевський, котрий замешкав у Станіславі. Після смерті 2 квітня 1959 р. єпископа Миколи Чернецького, його замінив ігумен ЧНІ Василь Величковський, котрий був висвячений на єпископа 4 лютого 1963 р. митрополитом Й. Сліпим і призначений його місцеблюстителем у Львові. 27 січня 1969 р. єпископ В. Величковський був заарештований і засуджений на три роки за т. зв. порушення законодавства про культу. У січні 1972 р. він був звільнений з ув'язнення (Комунарськ в Донбасі) і через поганий стан здоров'я влада дозволила йому покинути СРСР. Помер у Канаді 30 червня 1973 р. Таким чином, єпископ Володимир Стернюк був реальним місцеблюстителем глави УГКЦ в Україні із 1969 р. аж до 30 березня 1990 р., коли з 20 листопада 1989 р. УГКЦ була легалізованою й коли до України прибув Верховний архієпископ УГКЦ кардинал Мирослав – Іван Любачівський [21, с. 60].

29 листопада 1957 р. помер єпископ Станіславський Іван Лятишевський, котрий за два дні до своєї смерті висвятив на свого наступника о. Івана Слезюка. У серпні 1962 р. єпископ Іван Слезюк був заарештований та у жовтні 1962 р. засуджений разом з о. Сименом Лукачем на п'ять років за підпільне служіння.

У доповідній записці секретаря Львівського обкому КП України М. Лазуренка секретарю ЦК КП України С. Червоненку зазначалося, що на 1959 рік у Львівській області владою взято на облік (під контроль – Я. С.) 102 греко-католицьких священики, 69 монахів і 160 монахинь УГКЦ [22, арк. 77]. М. Лазуренко констатує, що "найбільш активні з них заарештовані органами радянської влади, 19 активним уніатським священикам заборонено прописку на території Львівської області... Окремі активні пропагандисти за католицизм попереджені органами радянської влади про негайне припинення їх нелегальної діяльності" [22, арк. 79]. Щодо нових арештів греко-католицького духовенства, то М. Лазуренко не помилявся. Справді, над найактивнішими із них знову нависли арешти. Так, у 1958 р. прокуратура Буського району Львівської області порушила кримінальну справу проти греко-католицького священика о. Володимира Теленка "за викладання релігійних віровчень з порушенням встановлених для цього правил" [23, арк. 93]. Насправді ж – за проведення релігійних відправ в селах Чаниж і Топорів Буського району, тобто за активізацію і спроби відновлення УГКЦ.

У свою чергу, уповноважений Ради у справах РПЦ у Львівській області визнавав, що боротьба з підпіллям УГКЦ ведеться погано. За весь час (1955-1960 р.р.) притягнуто до кримінальної відповідальності за підпільне служіння тільки одного священика – о. Володимира Теленка, котрий був засуджений до примусових робіт терміном на один рік (максимальна санкція статті 111 КК УРСР) [24, арк. 161]. Але, зазначає уповноважений, цей поодинокий випадок став серйозним попередженням для активних греко-католиків, які після засудження о. Володимира Теленка помітно знизили свою активність. Тому, на думку уповноваженого, в даний час необхідно заарештувати і "засудити ще 1–2 нелегалів, і тим самим ще більше паралізувати їхню діяльність" [24, арк. 161], тобто усього підпілля УГКЦ. Державна атеїстична влада ніколи не відкидала репресії, а власне, ув'язнення духовенства УГКЦ. Іншого способу зменшити активність греко-католицького підпілля в державі не було.

Хрущовська "відлига" стосовно підпільних конфесій, в т. ч. й греко-католиків, наприкінці 1950-х років почала згасати. Найактивніше духовенство УГКЦ знову підпало під репресії влади. Так, у 1957 р. було вдруге заарештовано священика Дідуха із с. Ворохта [25, арк. 183], наприкінці 1958 – на початку 1959 р.р. були заарештовані священики Казновський, Солтис і Василик. Священика Павла Василика 14 квітня 1959 р. засуджено на 5 років ув'язнення [6 с. 103]. Ймовірно, що ці арешти могли вплинути лише на часткове зменшення активності підпільної УГКЦ.

Нова хвиля репресій проти духовенства УГКЦ прокотилася на початку 1960-х рр. Так, наприкінці 1961 р. – на початку 1962 р. було притягнуто до кримінальної відповідальності за статтею 209 частина 1 КК УРСР о. Михайла Косила із села Дора Яремчанського району [26, арк. 57]. У серпні 1962 р. органи КДБ заарештували єпископа Івана Слезюка та о. Семена Лукача. Це вже був їхній другий арешт [6, с. 175–176]. 3 грудня 1963 р. був заарештований о. Зіновій Кисілевський, котрий проживав у с. Слобода Городенківського району [6, с. 181–182].

Активізація підпілля УГКЦ потрапляла до поля зору не тільки уповноважених Ради у справах РПЦ чи Ради у справах релігійних культів, а цікавила й управління КДБ в Тернопільській області. Так, наприклад, виступаючи 10 грудня 1957 року на 13-й міській партійній конференції, начальник цього управління Василь Золотоверхий навів кілька фактів про діяльність УГКЦ у м. Тернополі [27, арк. 106], котрі свідчили, що підпілля УГКЦ якщо й не було під повним контролем комуністичної системи, то під прискіпливим наглядом однозначно. Це підтверджує й довідка "Про факти протизаконної діяльності церковників і сектантів у Тернопільській області", підготовлена для секретаріату Тернопільського обкому КПУ підполковником КДБ І. Ступаком 21 березня 1959 року. У ній зазначалося, що "уніатські священики і монахи... систематично відправляють групі богослужіння в приватних будинках одновірців, що, по суті, є порушенням радянських законів про культу..." [28, арк. 15].

Водночас і Московський патріархат, за вказівкою Ради у справах РПЦ при Ради Міністрів СРСР, повинен був посилити роботу свого духовенства, спрямовану на об'єднання з РПЦ тих греко-католиків, котрі повернулися із заслання і діяли у підпіллі. У свою чергу МДБ, МВС і прокуратура Української РСР посилювали переслідування підпільної УГКЦ. Міністерство фінансів

УРСР повинно було контролювати місцеві фінансові органи, щоб вони стягували податки із духовенства, котре здійснювало богослужіння і обряди без реєстрації.

Таким чином, державна влада використовувала різні засоби впливу і боротьби проти "катакомбної Церкви": від широкої "антиуніатської пропаганди" до залучення єпархій РПЦ в західних областях України у ліквідацію греко-католицизму, намагаючись повністю опрацювати колишніх греко-католиків. Оскільки це не принесло очікуваних результатів, державна влада вдалася (і вдавалася згодом) до репресій найактивніших священнослужителів підпільної УГКЦ – арештів і судових процесів. Це принесло на деякий час певний ефект і активність підпільної УГКЦ дещо згасла, щоб знову відновитися вже наприкінці т. зв. брежнєвського "застою" і горбачовської демократизації.

Список використаних джерел

1. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. П. 1. – Оп. 8 – Спр. 272.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико – правовий аналіз: У 2 кн. / Іван Григорович Білас. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 1994. – 432 с.
3. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / Богдан Боцюрків. – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – 268 с.
4. ДАЛО. – Ф.П. 3. – Оп. 1. – Спр. 230.
5. Купчик Л. С. Третій удар: долі галицьких отців-деканів / Лідія Степанівна Купчик. – Львів: Каменярь, 2001. – 145 с.
6. Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки. Історико – правовий аналіз / Ігор Андрухів. – Івано-Франківськ, 2004. – 344 с.
7. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф.Р. 3240. – Оп. 1. – Спр. 1.
8. Уголовный кодекс Украинской ССР. – К.: Госполитиздат УССР, 1954. – 134 с.
9. ДАТО. – Ф.П. 1. – Оп. 1. – Спр. 290.
10. ДАЛО. – Ф.П. 3. – Оп. 1. – Спр. 449.
11. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф.Р. 388. – Оп. 1. – Спр. 9.
12. Сергійчук В. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / Володимир Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001. – 496 с.
13. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989) // Ковчег: збірник статей з церковної історії / [ред.: Ярослав Грицак, Борис Гудзяк]. – Львів, 1993. Ч.1. – С. 113–152.
14. Богун Дем'ян, ЧСВВ. Василянський чин в підпіллі / Дем'ян Богун, ЧСВВ // Календар "Світла" на Божий 1996 рік – Торонто-Львів. – С. 119–137.
15. ДАТО. – Ф.П. 1. – Оп. 1. – Спр. 1784.
16. ДАЛО. – Ф.П. 3. – Оп. 3. – Спр. 1186.
17. ДАІФО. – Ф.Р. 389. – Оп. 1 – Спр. 9.
18. ДАТО. – Ф.П. 1. – Оп. 1. – Спр. 2127.
19. ДАЛО. – Ф.Р. 1332. – Оп. 2. – Спр. 18.
20. Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989 рр.) / Ярослав Стоцький. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 432 с.
21. Ієромонах Дмитрух Севастіян. Життя як подвиг для Христа: Curriculum Vitae монаха-редемпториста, Місцєблостителя і Правлячого Архієрея Києво-Галицької Митрополії Володимира Стернюка / Ієромонах Севастіян Дмитрух. – Львів: Свічадо, 2007. – 224 с.
22. ДАЛО. – Ф.П. 3. – Оп. 6. – Спр. 417.
23. ДАЛО. – Ф.Р. 1332. – Оп. 1. – Спр. 12.
24. ДАЛО. – Ф.П. 3. – Оп. 8. – Спр. 266.
25. ДАІФО. – Ф.П. 1. – Оп. 1 – Спр. 2095.
26. ДАІФО. – Ф.Р. 389. – Оп. 2 – Спр. 93.
27. ДАТО. – Ф. П. 3. – Оп. 1. – Спр. 423.
28. ДАТО. – Ф.П. 1. – Оп. 1. – Спр. 3222.

Yaroslav Stotsky

REPRESSIVE OPERATIONS OF SOVIET STATE AUTHORITIES AGAINST UKRAINIAN GREEK – CATHOLIC CHURCH IN GALICIA REGION OF UKRAINE IN 1940 – 1960 S.

The paper investigates repressive operations launched by Soviet State authorities against Ukrainian Greek-Catholic Church in Galicia region of Ukraine on the eve of Lviv Council on March 8–10, 1946, as well as during the following two decades after inhibition of legal activities of the Church at the mentioned Council.

УДК 94(477)

Мирослава Гурик

ЕМІГРАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯРОСЛАВА СТЕЦЬКА (1967–1968 РР.)

У цій статті досліджується мета, зміст, і характер еміграційної діяльності Я. Стецька упродовж 1967–1968 рр.

Українська незалежність як доконаний факт, стала результатом кропіткої праці великої когорти українських патріотів як в Україні, так і за її межами. Одним із них, поза сумнівом, є лідер ОУНР, політичний діяч ХХ століття Ярослав Стецько.

Ідейно-теоретична спадщина Я. Стецька є досить об'ємною. Стан її дослідження в Україні є незадовільним. Це пояснюється, передусім, недоступністю іноземних архівів широкому загалу українських дослідників, а також незацікавленістю української влади у ствердженні національної держави на засадах демократичного українського націоналізму, ідеологом якого був і Ярослав Стецько.

Метою нашого дослідження є аналіз основних напрямів, змісту і суті зовнішньополітичної діяльності Я. Стецька упродовж 1967–1968 рр. Для досягнення вказаної мети потрібно було розв'язати наступні завдання:

Розкрити основний зміст діяльності Я. Стецька у 1967 році як голови АБН, в напрямку створення Європейської Ради Свободи (1–2 липня 1967р.), і Світової Антикомуністичної Ліги (ВАКЛ) на Світовій Антикомуністичній Конференції у Тайпеї (15–30.09 1967 р.).

Проаналізувати суть геополітичної стратегії АБН через зміст програмної промови Ярослава Стецька, проголошеної на вічі АБН і ЄРС у Лондоні 20 жовтня 1968 р. і його заяви на Другій конференції Світової Антикомуністичної Ліги в Сайгоні (грудень 1968 р.).

Імператив своєї діяльності український націоналіст означив ще на судовому процесі 1936 року у Львові (у справі вбивства міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького): "...Я висунув у своїй діяльності тезу, що Україна повинна стати ідейним, моральним і культурним центром, довкруги якого повинні зосереджуватись змагання і інших поневолених народів, що Україна має бути їх ідейним й моральним провідником у їхніх визвольних змаганнях... Сміслом мого життя було, є і буде: Україна вільна, Україна Соборна без холопа і без пана" [1, с. 45–46]. Цим засадам Я. Стецько слідував все своє свідоме життя, очолюючи уряд відновленої Української держави у 1941 році, АБН (антибільшовицький блок народів) (1946–1986 рр.), ЄРС (європейська рада свободи) (1967–1986 рр.), ОУНР (1968–1986рр.) Вони й сьогодні зберігають свою актуальність і вагу, адже політик був переконаний, що значний духовний і матеріальний потенціал українського народу визначив йому підне місце серед вільних європейських народів в об'єднаній Європі.

Розрахунки керівництва націоналістичного руху на підтримку Третього рейху у здобутті незалежності зазнали краху вже у червні 1941 року після проголошення Акту відновлення Української держави, а самостійна боротьба українців у лавах УПА повністю знекровила Україну. Поразка українських національно-визвольних сил у роки Другої світової війни змусила лідерів ОУНР перевести боротьбу за державність у міжнародну площину. Прийшло розуміння того, що українська незалежність можлива тільки за умови здобуття суверенності всіх поневолених СРСР націй. Це стало основою для створення АБН 16 квітня 1946 року у Мюнхені на чолі з Ярославом Стецьком. Формуванням АБН було завершено об'єднання зусиль всіх поневолених радянською Росією народів, що було виявленням прагнень І конференції поневолених народів Східної Європи та Азії, що відбулася 21-22 листопада 1943 року в Україні [4, с. 19].

Глибоко усвідомлюючи внутрішній стан і психологію пригноблених націй, Я.Стецько розробляє концепцію їх визволення, а послідовні його дії як політика і дипломата призвели до позитивних наслідків у пошуку розуміння визвольної боротьби колонізованих народів та впливу на певні аспекти зовнішньої політики провідних держав західного світу. Ось як визначив завдання АБН Я.Стецько: "АБН... мусить бути теж промотором організованої проти більшовицької дії у всьому світі... АБН бореться не тільки за розвал СРСР, не лише за негативні цілі, але й за позитивні національні, політичні, соціальні й культурні, за новий образ світу... Ідейно-політичним та ідейно-соціальним засягом АБН – Великої Національної та Соціальної Революції – є людський універсум. Політична орбіта впливу АБН – Європа. Азія та Північна Африка, де більшовизм старається здобути для себе нові вихідні бази. Геополітичний засяг АБН – це підбиті та безпосередньо загрожені більшовизмом народи Європи та Азії. Отже – Прибалтика.

Середня Європа. Балкани, Східна Європа, Кавказ з Передньою Азією, Туркестан, Середня Азія, Сибір, Далекий Схід з Маньчжурією" [2, с. 276–277].

1967 рік виявився поворотним як для подальшого утвердження концепції АБН, так і для її практичної реалізації. Таким чином, до найбільших досягнень АБН можна віднести низку важливих подій, а саме: створення за ініціативи Я. Стецька ЄРС (30 червня 1967 р.) на базі антикомуністичних організацій, представників визвольних рухів та чільних європейських політичних і державних діячів; САК (Світова Антикомуністична Конференція) у Тайпеї (15–30 вересня 1967 р.), на якій було сформовано Світову Антикомуністичну Лігу (ВАКЛ), що об'єднала 91 країну, конференція і віче АБН у Монреалі (6–8 жовтня 1967 р.), антирадянська демонстрація в Оттаві (7 листопада 1967 р.). Важливо, що базовими принципами створення ЄРС були координація та скріплення боротьби проти комунізму та російського імперіалізму, допомога у справі визволення народів, поневолених російським імперіалізмом [1, с. 56]. Кінцевою метою діяльності ЄРС стала ідея вільної Європи, об'єднаної спільними ідеями і моральними цінностями, поширеної від Атлантичного океану до Кавказу, від Скандинавського півострова до Туреччини [1, с. 67]. На думку Я. Стецька, інтеграції європейських націй в єдине ціле посприяли глибока релігійність європейців, активний патріотизм, індивідуалізм та ідея національної держави та культури [1, с. 67]. Саме ці риси визначають особливості менталітету українського народу і приналежність України до Європи. Адже, як вважав Я. Стецько, Європа ніколи не була географічною одиницею, а завжди "вартостевою одиницею" [1, с. 68]. Важливо, що втрата цих особливостей може призвести до знищення європейськості у самої Європи, яка базує своє сьогодення лише на основі егоїстичного, матеріалістичного світогляду. Проте, варто зазначити, що як тоді, так і сьогодні Європа обмежує свої рамки і не прагне поглиблювати контакти з Україною, від цього втрачає, адже зберегти всі зазначені особливості можна лише спільними зусиллями всіх християнських народів і велика роль в цьому України з її багатими історичними і демократичними традиціями.

Успіхом Я. Стецька, як політика, було проведення I Світової антикомуністичної Міжнародної конференції (15–30 вересня 1967 р.) у Тайпеї і створення САЛ (Світової Антикомуністичної Ліги), яка поєднала представників 91 країни світу. У декларації конференції було виразно підкреслено, що "всі поневолені нації мусять бути звільнені, щоб всім поневоленим советсько-російським імперіалізмом і комунізмом народам мусить бути повернена національно-державна незалежність і суверенність" [1, с. 180].

Я. Стецько з гордістю зазначав, що САЛ взяла за основу своєї діяльності визвольну концепцію АБН. Вона виступила за розпад СРСР на національні суверенні держави в їх етнографічних кордонах. Крім того, САЛ закликала народи вільного світу до підтримки національно-визвольних революцій української і інших націй в СРСР, засудила переслідування інтелектуальної еліти України і інших поневолених народів, закликала уряди держав світу та міжнародні організації стати на захист переслідуваних, виключити СРСР і всі комуністичні держави з ООН, а на їх місце визнати як правдиві представництва згаданих націй їхні національно-визвольні центри і організації [1, с. 181].

Хоча ініціатором створення ВАКЛ був Я. Стецько, але існували суттєві розбіжності, які заважали повноцінному і рівноправному входженню України в організацію. Для українців принциповими стали питання: по-перше про те, чи ВАКЛ буде боротися лише проти комунізму, чи набуде антиімперіалістичних рис і сприятиме розпаду СРСР на самостійні держави; по-друге – вимога неприйняття до Ліги російських антикомуністів, а водночас прихильників ідеології "імперської великої Росії". Водночас, Я. Стецько з гіркою визнавав, що деякі українські емігрантські організації намагаються скомпрометувати безкомпромісну "протиросійську і протикомуністичну національно-визвольну політику та її діячів", керуючись політикою мирного співіснування демократичного світу з радянською імперією [1, с. 181].

Принциповим стало визначення статусу української делегації, що прагнула права представництва як самостійна держава. Я. Стецько визначав не лише важливу місце України у майбутній об'єднаній Європі, а й у міжнародному співтоваристві: "Етнографічна територія України з її 53-мільйоним населенням, геополітичне становище, багатства землі, величина території, ідейно-політичні моменти... визначають особливу роллю України на міжнародній шахівниці. З появою української суверенної держави буде dokonана доктрина реконструкції карти Сходу Європи" [3, с. 52].

У грудні 1968 р. відбулася II конференція Світової Антикомуністичної Ліги в Сайгоні. Я. Стецько у своїй заяві чітко визначив цілі та завдання АБН. Зокрема, завданням АБН було

координація боротьби націй за визволення, а метою: розпад СРСР на суверенні національні держави у своїх етнографічних межах; по-друге, національна незалежність націй Східної Європи; по-третє, об'єднання Німеччини, В'єтнаму, Кореї і визволення китайського суходолу. Шлях для досягнення мети – це одночасні революції проти російського і комуністичного панування [1, с. 321]. Я. Стецько, доводячи, що політика співіснування Західної Європи з СРСР цілковито провалилась, навів приклади російської експансії у світі: Угорщина (1956 р.), придушення повстань у таборах (1953–1959 рр.), ЧССР, Південний В'єтнам, Південна Корея, комуністичні заворушення в Західній Європі і Латинській Америці. Захід повинен дієво підтримати прагнення націй відновити свої незалежні і демократичні держави. Я.Стецько гаряче висловив підтримку боротьби в'єтнамського народу за свою свободу і незалежність і "гідність і права всіх людей". Я.Стецько вважав, що спосіб розв'язання світової політичної кризи у визвольній боротьбі поневолених народів.

У програмній промові, проголошеній Я.Стецьком на Міжнародному протестному вічі АБН і ЄРС (20 жовтня 1968 р.), було підкреслено, що основою визвольної політики АБН була ставка на визвольні рухи поневолених народів, а західні уряди повинні сприяти розгортанню національно-визвольних революцій. Визвольна концепція АБН передбачала визвольну революцію всіх націй. Революція повинна сприяти національному і соціальному визволенню народів, уярмлених російською, комуністичною імперією [1, с. 228].

Я.Стецько далекоглядно вбачав, що нації, визволені з-під російської сфери впливу стануть потужною політичною силою, приведуть до кардинальних змін у міжнародній політиці. Політик розумів, що військову потугу СРСР можна ослабити тільки шляхом зорганізованих національно-визвольних революцій, що власне повинно стати альтернативою до атомної війни. Цим самим Я. Стецько обґрунтував необхідність підтримки народами вільного світу визвольних рухів поневолених Росією народів. Демократичний світ повинен усвідомити, що свобода і справедливість є спільними здобутками людства. З огляду на це, АБН висунув найбільш універсальне гасло: "Свобода народам! Свобода людині!". В основі цього заклик до світової спільноти – боротьба за національно-державну самостійність колонізованих народів, здійснення людських прав і соціальної справедливості [1, с. 230].

Я.Стецько, будучи політичним діячем світового масштабу, розумів, що демократичний світ не може ізолюватись від поневолених націй, позбавляючи їх права користуватись повноцінними універсальними свободами, адже на думку політика допомагаючи іншим, Захід допомагає собі, стримуючи російську агресію, в тому числі і ядерну.

На думку лідера АБН, визвольна концепція на практиці повинна включати конкретні і безкомпромісні заходи: передусім – це розірвання дипломатичних, господарських, культурних зв'язків із комуністичними урядами. По-друге, виключення всіх соціалістичних держав з усіх міжнародних інституцій, і, що важливо – перебудова цих організацій на зразок боротьби з більшовизмом. Варто відзначити, що реалії сучасного світу показують неспроможність ООН, як найпотужнішої міжнародної організації приймати адекватні рішення стосовно важливих міжнародних питань, що стосується, зокрема й України (визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу), з огляду на негативну реакцію Москви.

Я.Стецько вважав, що світова громадськість повинна відверто висловити протест проти репресивних дій московської влади стосовно підкорених націй, а саме: терору, геноциду, депортацій, концтаборів, винищення національно-свідомої інтелігенції, студентів, визиску робітників [1, с. 232].

Ідеологічний чинник, на думку Я.Стецька, теж є дуже важливим. Політолог наголошував на підтримці релігії і церкви, як потужного об'єднувачого елемента. Він бачив, що комуністична ідеологія була неправдивою, вона руйнувала традиційні моральні засади життя людства. Тому всі державні службовці, які поширюють комуністичну пропаганду, що базується на антипатріотизмі, атеїзмі, неморальності, повинні бути усунені з владних посад. На противагу цьому, Я. Стецько, як переконаний ідеаліст, вірив у деварваризацію людства, в основі якої – "віра у вічні правди, віра в Бога і Батьківщину" [1, с. 232]. З актуальністю цих слів важко сперечатись. Бачимо, як бракує сьогоднішній політичній еліті патріотизму, політичної волі, які необхідні для утвердження цих незаперечних цінностей. Досвід постсоціалістичних Польщі, Чехії, Угорщини, які провели на початку 90-х люстрацію державних установ, звільнивши їх від комуністичних кадрів із тоталітарним мисленням підтверджує далекоглядність Я. Стецька, як політика. Адже, це дозволило залучити до влади нове патріотичне і прагматичне покоління, яке здійснило структурні реформи у всіх сферах, що й привело ці країни до Європейської спільноти.

Я.Стецько неодноразово наголошував на цілісності європейського континенту, що об'єднаний спільним християнським походженням, політичними і культурними традиціями. Проте він чітко усвідомлював, що, у всіх сферах європейського суспільства запанував аморальний прагматизм, який призведе до занепаду Європи. Адже, як стверджував політик, офіційний Захід своїм демолібералізмом, культом егоїзму одиниці, що є антихристиянською й антинаціональною категорією, спричинився до ідейної демобілізації молодого покоління, ніякі дослідні інститути і студії у пошуках за причиною деморалізації і комунікації частини молоді не знайдуть її, бо шукають не там де необхідно: знехтовано націю, героїку життя для неї, героїчний гуманізм і героїчне християнство [1, с. 265]. Бо, як узагальнював Я. Стецько: "Треба вірити в щось, треба знати, за що вмирати й ради чого жити" [1, с. 265].

Політик стверджував, що Європа повинна бути єдиною і не оточувати себе кордонами перед поневоленими СРСР націями, інакше вона не зможе відвоювати втрачені нею позиції у світовій політиці, і взагалі позбудеться своєї ідентичності. Як видно, сучасні провідні політики ЄС не усвідомлюють цього, закриваючи двері перед Україною і іншими колишніми радянськими республіками. Адже, як пророчо писав Я.Стецько: "Європа стане непереможною силою тільки тоді, коли її інтереси не будуть обмежені тільки до ще вільних залишків Європи" [2, с. 233].

Цілеспрямована зовнішньополітична діяльність голови АБН Ярослава Стецька упродовж досліджуваного періоду (1967–1968 рр.) засвідчила важливі стратегічні наслідки не лише для України, а й для всієї міжнародної спільноти. Адже ЄРС і ВАКЛ, що були створені в цей період завдяки зусиллям Ярослава Стецька, змогли стати форпостом АБН і його визвольної концепції, спрямованої на консолідацію самостійницьких прагнень поневолених народів довкола ідеї вільного демократичного світу.

Список використаних джерел

1. АБН в світлі постанов Конференцій та інших матеріалів з діяльності 1967–1970 рр. // Видання ЗЧ ОУН, 1981. – 518 с. – (Бібліотека Українського Підпільника (збірка документів), ч.13, т.3).
2. Стецько Я. Українська Визвольна Концепція / Ярослав Стецько. – Мюнхен: Видання Організації Українських Націоналістів, 1987–1991. – Вибрані твори. – Т. 2. – 530 с. – (Першотвір).
3. Стецько С. Міжнародна політична діяльність Ярослава Стецька / Слава Стецько // Українознавство. – № 1 (6). – Київ. – 2003. – С. 50–52.
4. Політик-філософ Ярослав Стецько: матеріали конференції: ["Життєвий шлях та політична діяльність Ярослава Стецька"]. – К.: Видання Конгресу Українських Націоналістів, 1996. – 46 с.

Myroslava Guryk

EMIGRANT ACTIVITY OF YAROSLAV STETSKO (1967–1968)

A purpose is probed in this floor, maintenance, and character of emigrant activity of Y. Stecko, in the period of 1967–1968.

УДК 94(477)

Ярослав Секо

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ТА ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА СВІТЛИЧНОГО

У статті проаналізовано формування світогляду та професійну діяльність Івана Світличного в контексті руху шістдесятників.

З-поміж багатьох видатних діячів українського національного руху другої половини ХХ ст. помітно виділяється постать Івана Олексійовича Світличного. За "законами жанру" одразу після імені має йти перелік занять та регалій, однак, я свідомо піду на порушення, побоюючись, по-перше, втрати за одиничними речами головне, що не вимірюється професійними навиками,

по-друге, суттєвого звуження магнітного поля впливу І. Світличного на суспільне життя України.

20 вересня 2009 р. йому виповнилося б 80 років. Ювілей це завжди привід згадати, оцінити і задуматися про буремність людської долі. Ця стаття, не претендуючи на вичерпність суджень та всебічність розгляду, присвячена проблемі формування світогляду діяча. Не в останню чергу це зумовлено відсутністю комплексних досліджень життя і діяльності І. Світличного у вітчизняній історіографії. Маємо чимало згадок мемуарного характеру та публіцистичних розвідок. Опубліковані в багатьох періодичних виданнях, частина з них лягла в основу тематичної збірки спогадів "Доброокий" [1]. Однак, уся ця інформація передбачає глибокого вивчення та аналізу. Спроби показати роль І. Світличного в українському суспільно-політичному житті 1960 – початку 1970-х рр. робилися дослідниками виключно в межах тематичних монографій [2].

У відомому творі "Лихо з розуму (або портрети двадцяти "злочинців)", В. Чорновіл дав де-що схематичну, але дуже цікаву характеристику шістдесятника: "засуджений Н. на день арешту мав 28–30 років, він виходець із селянської або робітничої родини, відмінно закінчив середню школу, вступив у вуз (дехто після армії), де був активним учасником наукових гуртків; як кращий студент одержав добре призначення, писав дисертацію (або й захистив її), публікувався в періодиці (або й видав книжку). Якщо навіть мав технічний фах, цікавився літературою і мистецтвом, уболівав за стан рідної мови і культури. Ще неодружений або ж одружився незадовго до арешту й має малу дитину" [3, с. 367].

Життєвий шлях І. Світличного розпочинався саме так. Виходець із селянської родини Олексія та Меланії Світличних, він 1947 р. закінчує із золотою медаллю Старобільську середню школу, а 1952 р. – з відзнакою філологічний факультет Харківського державного університету. Саме на цей час припадає період формування характеру діяча. На такі природні якості, як доброта, товариськість, прагнення до знань, почуття гумору наклалися дитячі спогади про голод та пережиту війну, рання смерть батька. Традиційне сільське виховання сформувало такі чесноти, як людяність, порядність, працьовитість; І. Світличний виховав у собі такі риси, як самостійність, наполегливість, принциповість вміння тримати удар і не пасувати перед труднощами. Складнішою темою залишаються його релігійні погляди.

З огляду на це, немає нічого дивного в характеристиках, які даються І. Світличному його тогочасними знайомими: "він був сином своєї доби, "справжнім комсомольцем", звичайно, не пристосованцем і не надмірним активістом" [4, с. 73]. Відомі факти розбіжностей між студентом І. Світличним і керівництвом харківського вузу, через які він не був залишений у аспірантурі, не повинні сприйматися виключно як опозиційність. Це був звичайний вияв власної позиції, характеру, що не завжди оточуючими сприймається адекватно, юнацький максималізм, який усіяло культивувався пропагандою, але, в той же час, важко вміщувався в традиційні моделі управління, які потребували лише виконавчої дисципліни.

Оцінюючи радянське суспільство доби "пізнього Сталіна", варто відмовитися від типових спрощень на кшталт "усе – добре", або ж "усе – погано". Життя значно розмаїтіше в конкретних проявах. Суспільство жило дискусією хоч і обмеженою, але реальною. У цьому контексті цікавий спогад Івана Дзюби про атмосферу в студентському середовищі Сталіно (сучаний Донецьк – Я. С.): "Сталіно не вважалося містом, де "український буржуазний націоналізм" несе якусь загрозу, і там не було атмосфери залакування на цьому ґрунті. На перший погляд нібито провінційна оспалість, а глибше – чимало розкутості в думках і поведінці принаймні мислячої частини студентства. У всякому разі гнітючого страху не було, може тому, що свідомою "антирадянщиною" ніхто не займався. Комсомольці, активісти не кар'єрного типу були схильні до критицизму. Тож і про Сталіна говорили не тільки з побожністю, дозволяли собі вольності" [5, с. 8].

Отож, не опозиційність, а критичність, що є ознакою мислячої, небайдужої людини була причиною університетських "проблем". Здається, їх цілком можна звести до локального конфлікту інтересів. Позиція студента-відмінника, до певної міри, була викликом для інертного, скованого обов'язковими рамками керівництва. Про відсутність будь-якого ідеологічного підґрунтя в конфлікті свідчить те, що І. Світличний вступив до аспірантури в Києві.

Переїзд до республіканської столиці, безперечно, був важливим кроком для професійного зростання. За свідченням Івана Бажінова, жоден з харківських викладачів не вплинув на І. Світличного як на майбутнього літературознавця та громадянина [4, с. 66]. По-іншому склалося у Києві, який із фахового погляду виглядав переконливіше. У листі до М. Сірого, І. Світличний окреслював зовнішні впливи: "помірно на мене впливали багато хто з моїх колег, але з-

посеред багатьох гігантом над пігмеями височить постать мого наукового шефа, академіка О. І. Білецького, людини не лише надзвичайного хисту, але й неймовірної на той час сміливості” [6, с. 18]. Під керівництвом академіка, І. Світличний успішно працював над кандидатською дисертацією “Теорія літературного образу”. О. Білецький навіть вважав, що з невеликими доповненнями її можна було захищати як докторську. Втім, до захисту справа не дійшла через втрату актуальності її основних ідей для дисертанта. Подібне переосмислення було типовим для періоду “відлиги” – так само вчинив І. Дзюба зі своєю дисертацією, що стосувалася сатири В. Маяковського, Василь Симоненко не сприймав у 1962 р. написаного роком раніше. Такий крок продемонстрував професіональний, некар’єрний підхід молодого науковця до роботи.

Перебування в Києві виявилось для молодого спеціаліста вирішальним для формування цілісного світогляду, засадничою основою котрого став гуманізм. І. Світличний визнавав за собою естетичне бачення світу й місце у ньому людини. Вона сприймалася як феномен динамічний, багатовимірний, а водночас цілісний. За цих умов головною проблемою поставали методи допомоги людині в подоланні пасивності та реалізації її прихованого потенціалу. Він підкреслював, що активність приходить тільки в результаті самоусвідомлення, як обґрунтування ідеалів та протидія руйнуванню усвідомлених вартостей. Така “розкута” “самоусвідомлена” особистість обов’язково створюватиме не замкнений новий “згуртований загін революціонерів за волю народу”, а виключно відкриті громадські структури, бо “інакше все піде по старому колу”. Для І. Світличного характерним було чітко виражене особистісне світобачення, а через особистість – громадянське, а отже – національне, без жодних зовнішніх етнографічно-національних атрибутів [7, с. 248].

Шляхи формування цих ідей є порівняно малоцікавими. Тогочасний дискурс був насичений гуманістичними ідеями. Проблема полягала лише в тому, що весь гуманізм ховався під товстим шаром вульгарного колективізму та одноманітності. Втім, мисляча людина завжди могла їх знайти. І. Світличний належав саме до таких. Він був активним читачем і популяризатором філософської літератури, одним із перших у своєму колі, хто опрацював доступні праці Гегеля і Канта, постійно вивчав “Вопросы философии”, у котрих друкувалися неортодоксальні, а то й ревізійні праці [8, с. 113]. Значний вплив на нього мала художня література й мистецтво.

Значно цікавішим виглядає формування національної ідентичності. Для нього не властивий її вибір у тому сенсі як це помітно в А. Горської, котра задля цього відмовилася від російськості. Це було органічне входження молодого юнака, вихованого в українських традиціях. Однак, і воно передбачало певні послідовності. Навчання в російськомовних містах ставило питання – залишитися українцем, чи попавши під їхній культурний вплив національно вихолоститися. “Спокуси” російськомовного міста для І. Світличного полегшувалися навчанням на українській філології, однак, цей чинник не можна абсолютизувати. Своєрідне приниження, що відчували молоді українці в російськомовному середовищі рано чи пізно зламало б їх, адже в його основі лежала не просто конкуренція між мовами й культурами, але фундаментальніший конфлікт між містом й селом. Послабити тиск російської міської культури можна було лише за умови появи альтернативної міської української культури, вільної від “хуторянства” і “шароварщини”. Однак, про таку в школах і вузах не говорили.

Пошуки опори для самоствердження, в умовах зросійщеного простору, формували у І. Світличного та інших молодих людей національну ідентичність – рівень самоусвідомлення особистості, у якому етнічне стало не просто природним атрибутом (як раса), а специфічним способом розуміння світу, власного місця в ньому, а також об’єднуючим критерієм з іншими людьми на основі певного спільного тлумачення історії, культури, менталітету, власних інтересів. Цей процес відбувався через “віднайдення” українського національного проекту.

Суть цієї гіпотези та її аргументація мною детальніше розкрито у статті “Шістдесятники і віднайдення “українського проекту” [9]. Наразі лише декілька тез. Під “віднайденням” розуміється практика пошукової діяльності окремих представників еліти, котрі в результаті власної, цілком самостійної праці відтворюють у загальних рисах ті ідеї, котрі існували раніше, але в силу певних обставин не відомих їм. Ідеї українського націоналізму (“український проект”), висловлені у визвольних змаганнях першої третини ХХ ст., в результаті сталінського терору над українською інтелігенцією виявилися втраченими. Це відбулося через розрив інтелектуальної традиції між поколінням “розстріляного відродження” та шістдесятниками. Останні починали на спустошеному, знелюдненому, зденаціоналізованому полі й інтуїтивно прагнули передусім, за висловом Й. Бродського, до “відтворення неперервності культури” [10, с. 6].

Шістдесятникам довелося самотійно шукати відповіді на питання, що виникали в національній сфері, співставляючи практику радянської національної політики з її теоретичним обґрунтуванням державними ідеологами. Природно, що в результаті такого пошуку вони натрапляли на дещо призабутий, а точніше ретельно захований владою у бібліотеках і архівах цілий пласт національного спадку, який при ближчому знайомстві виявився цілком співзвучним з їхніми самотійними здобутками. Процес "віднайдення" спадщини попередників відбувався шляхом самоосвіти. При цьому, пошукова діяльність здійснювалася в таких напрямках: доступ до раніше закритих бібліотечних фондів, бібліофіліство, спілкування з діячами попередньої доби, зв'язків з діаспорою та закордоном.

Для І. Світличного цей процес розпочався, ймовірно, 1954 р. Працюючи завідувачем відділу критики і публіцистики у журналі "Дніпро", він мав змогу познайомитися зі щоденниками О. Довженка [11, с. 26], які стали доступними для ширшого загалу дещо пізніше. Про їхній вплив на читачів можна судити у Євгена Сверстюка: "У цих творах Довженко оперує власною мовою, відкидаючи мову офіційну <...> Його антибільшовизм полягав власне в естетичній опозиції і в тому, що він дивився на речі не вузько, а бачив широкі обрії <...> Його роздуми про красу і її значення, про злиденність нашого життя, бідність нашої уяви, його іронічні, навіть сардонічні зауваги на тему нашого одягу й типу людини, яка не вміє сміятися й радіти, – усе це було для нас дуже важливим і справляло на нас величезний вплив" [12, с. 73]. Саме в цей час у редакціях з'являються ранні твори тогочасних класиків – П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, які по-новому розкривали їх.

Важливою віхою для людей цього покоління стали процеси, породжені XX з'їздом КПРС, а відтак, дух переосмислення витав у інтелігентському середовищі. Займаючись самоосвітою, І. Світличний відкривав для себе цілі пласти української культури, до того закриті у бібліотечних фондах та архівних сховищах. Цілком практичний аспект у боротьбі зі "стерилізацією пам'яті", за висловом Л. Алексєєвої, носило бібліофіліство. І. Світличний заслужено вважався власником однієї з найкращих приватних бібліотек з україністики, у якій поруч із сучасною літературою було багато рідкісних видань міжвоєнного періоду. Спогади знайомих І. Світличного буквально засіяні відомостями про численні поїздки, яким неодмінно поповнювалася домашня бібліотека. М. Горинь, наприклад, пригадував приїзд І. Світличного до Львова через зацікавлення книгами, що зберігалися в дружини колишнього палітурника галицького часопису "Діло" [13, с. 274].

Важливим джерелом формування національного світогляду стало спілкування з діячами попередньої доби. Наприкінці 1950-х рр. І. Світличний потоваришував з колишніми в'язнями ГУЛАГу Б. Антоненком-Давидовичем та Н. Суровцевою. У приятельських розмовах вони чимало розповіли про революційні й післяреволюційні роки, табірні поневіряння тощо [11, с. 26]. У 1960-х роках стали можливими зв'язки із українцями за кордоном. Через них ставала доступною інформація, здатна в мислячої людини посіяти сумніви щодо правильності розвитку суспільства. Так, наприклад, за посередництва Б. Гориня, І. Світличний отримав від польського митця О. Мазурика матеріали про діяльність ОУН і УПА, що в той час активно видавалися у Польщі [14, с. 266].

Як і у випадку з професійними заняттями вважаю недоцільною спробу дефініціювати світогляд І. Світличного через призму будь-яких "ізмів". Як відомо, поняття, якими оперують політологи, нечіткі, та й прив'язка до них утруднюватиме бачення еволюції світогляду. Доречніше його проаналізувати через співставлення з актуальними у тогочасному суспільстві ідеями. На відміну від вихідців із Західної України, І. Світличному, так само як у свій час М. Хвильовому чи М. Кулішу, ближчими були ідеї комунізму. Це було багато в чому романтичне захоплення соціальною справедливістю, свободою особи, Радами як демократичним державним інститутом, що в Україні мало давню традицію від козацьких рад до Центральної Ради [13, с. 274]. Втім, реалізація цих ідей в СРСР викликала справедливую критику. Так само як і національна політика у виконанні КПРС. При цьому, світоглядно за життя І. Світличний залишався послідовним "інтернаціоналістом" у тому значенні, яке цьому слову надавав І. Дзюба у відомому творі. І. Світличний був противником від національної обмеженості та ксенофобії. Він постійно спілкувався з євреями, росіянами, представниками інших національностей, а також знайомив їх з українцями. Такий інтернаціоналізм аж ніяк не заперечував українськість. Роман Корогодський відзначав: "він (І. Світличний – Я. С.) не приховував свого скепсису до квасного патріотизму, хуторянства, провінціалізму, всіх форм рабства, що нам було накинута імперією. Слова "імперія" ми не вимовляли, ніколи не чув я й слова "самотійність", але такі поняття, як "культурно-

психологічна Європа", "хвильовізм", "Геть від Москви", "ОУН–УПА", "національна самосвідомість", "національна ідея" тощо в наших розмовах не раз фігурували і їх тлумачення було односторонньо позитивне. З гумором, іноді дошкульним, ставлячись до зовнішніх ознак "українськості", національного фасаду, не поділяючи концепції "Україна наша радянська", Іван високо цінував український фольклор, етнографію, розмаїті форми народознавства як сутнісну основу національного світовідчуття" [15, с. 215]. Доволі обережно ставився І. Світличний до "інтегрального" націоналізму, про що свідчить прохолодне сприймання текстів В. Мороза [16, с. 352].

Цікаві міркування подає Михайлина Коцюбинська: "Загалом мені важко визначити систему поглядів Івана Світличного, як я її собі уявляю в категоріях суто політичних. Мабуть, тому, що ми спілкувалися в інших регістрах, близьких мені, – адже я до всього доходила через категорії естетики й моралі. Суто політична постановка питань ніколи не належала до моїх активів, та й до Іванових також, як мені здається. Принаймні на початках нашої дружби, в класичний період шістдесятницького буянства. Інша річ, що вся наша діяльність, сама лінія поведінки набувала в контексті доби гострого політичного забарвлення" [10, с. 9].

Пишучи про І. Світличного, неможливо не відзначити його неймовірний потяг до знань, причому в різних галузях і сферах. У його листі до В. Вовк (12.12.1966 р.) читаємо: "освіта в мене хутірня, так що коли можна, тягни мене до світла, хоч і за вуха, я не пручатимусь" [10, с. 78]. Горизонти знань він розширював, займаючись самоосвітою та постійно підвищував свій фаховий рівень. До цього додавався постійний інтерес до культурно-мистецького життя Києва й України. І. Світличний цікавився різножанровою музикою, театром, кінематографом, малярством, скульптурою, різьбою, архітектурою. Його подорожі Україною носили, окрім іншого, науково-пізнавальний характер. І. Світличний відкривав для себе Україну в розмаїтості її культурного спадку, традицій і звичаїв, людських характерів. Не замикаючись на республіканському рівні, він був завжди відкритим до всього живого у радянській столиці. Стежив за її мистецьким життям, а перебуваючи там, відвідував театральні постановки та різні імпрези.

Лесь Танюк спробував узагальнити інтереси й захоплення свого товариша: "Є люди суто літературоцентристської орієнтації, для яких книжка чи писане слово стають альфою і омегою життя. Іван до них не належав. Зі зворушливою ніжністю ставився він до Алли Горської та до її мистецтва; взагалі, художники були його слабкістю. На Панаса Заливаха він дивився закоханими очима; Людмила Семикіна, Галина Севрук, Галя Зубченко, Веніамін Кушнір, Віктор Зарецький, Іван-Валентин Задорожний, Володимир Куткін – за цих людей він завжди стояв горою. У львівській майстерні Фані (Теодозії) Бриж він із захопленням милувався модерними скульптурами <...> Скільки гарних слів чув я від нього про дитинну мудрість робіт Караффи-Корбут! Як умить відгадав він у перших обсмалених керамічних мамах і гуцулах Івана Марчука – могутнього живописця, філософа й лірика! Безніскові ілюстрації до "Мойсея", книжкова графіка Василя Вечерського, екслібриси Тирса Венгриновича, розвихрений Якутович, Країна Колядок Ігоря Калинця, українська народна гравюра, старовинні ікони на склі і, нарешті, мистецькі розвідки молодого Богдана Гориня – це тільки перше коло Іванових захоплень – широке, але перше. Сільська архітектура, косівське різьбярство чи писанкарство, дерев'яні українські церкви, вузькі вулиці Львова, правічні карпатські краєвиди – все це було для Івана часткою його самого, його власного "я" [17, с. 150].

Така розлога цитата наведена не лише для показу різнобічних інтересів І. Світличного, а в його особі й інших шістдесятників. Проблема стоїть гостріше – звідки така широта інтересів, сильний потяг до пізнання? У чому коріння ерудованості шістдесятників, їх енциклопедичності? Власне, у чому феномен цього покоління? Почати відповідь, мабуть, варто із того суспільного тла на якому виникало українське шістдесятництво – невдоволеністю рівнем освіти, який давався у вищих навчальних закладах, дозованістю та обмеженістю інформації з болючих питань історії й мистецтва, відсутністю традицій спадкоємності в середовищі інтелігенції, безальтернативним пануванням єдиного "офіційного" світогляду. Усе це робило недоступним цілі пласти культурного спадку, а половинчатість, непослідовність із якою вони відкривалися й "реабілітовувалися" ніяк не задовольняла спраглу до знань молодь. Отож, замість того аби фундаментально й глибоко зануритися в якусь одну проблему, молоді пошуковці вимушено висмикували окремі факти з різних галузей знань і мистецтва.

По-друге, варто звернути увагу на обмеженість кола українських шістдесятників, що можна сказати є типовою рисою українського національного руху періоду бездержавності. Коли 1903 р. відкривали пам'ятник І. Котляревському, то українська інтелігенція, яка їхала до Полтави вмістилася в двох вагонах потяга. Як тоді жартували, станься щось із потягом, то українсь-

кий національний рух зник би в зародку. Коло шістдесятників також не визначалося широтою, а приналежність до нього визначалася рівнем особистого спілкування. Природно, що кожен із молодих людей привносив до колективного дискурсу ті теми, які цікавили його професійно. У цьому контексті характерною є мета створення Клубу творчої молоді: "У нас кожен сам по собі. Тому й потрібен Клуб Творчої Молоді, щоб їх усіх якось познайомити. Влада багато постаралася для того, щоб роз'єднати українців, особливо – мислячих. Час збирати каміння" [18, с. 714].

По-третє, перебування в єдиному дискурсі "марксистсько-ленінського вчення", дозволяло їм легко порозумітися між собою. Методологічно різні галузі знань, жанри мистецтва мали схожі вади і проблеми (як от, наприклад, засилля в мистецтві соціалістичного реалізму), а отже, спроби їх подолання були аналогічними. Можливо, саме завдяки цьому і стала можливою найвідоміша дискусія шістдесятих між "фізиками" й "ліриками".

Розмірковуючи над появою шістдесятництва, часто виникають паралелі з іншим інтелектуальним явищем – Просвітництвом XVIII ст. Мова йде не так про ідейні як сутнісні ознаки. Їх єднає спроба втечі від задогматизованого, нежиттєвого, того, що втратило можливості для розвитку суспільного дискурсу. Причому відбувається його повне заперечення через творення власного. Це потяг до знання у різноманітних проявах, проголошення його універсальним мірилом подолання невігластва, відсталості й замкнутості. Це прагнення розкритися у всій повноті своєї особистості, бути почутим серед гудіння юрби.

Процеси лібералізації суспільного життя в СРСР створювали ілюзію реформ, здатних подолати деформації розвитку та надати нового поштовху. Багато молодих ентузіастів намагалися внести у свою ділянку роботи нові принципи, що відповідали "духові ХХ з'їзду". І. Світличний долучився до процесу в якості літературного критика. У періодиці з'явилися перші роботи, які демонстрували складний процес світоглядних змін. На думку М. Коцюбинської, перші критичні спроби І. Світличного були звичайним стереотипом мислення, системою естетичних понять і оцінок, виплеканою часом і вихованням, яка поступово переборюється. Та вже в них крізь усі обов'язковості відчувається пильна увага до художньої конкретики, до індивідуального, підкреслення неприпустимості його розчинення в загальнообов'язковому, нав'язаному апріорі, необхідності дослідження специфіки мистецьких категорій без підміни їх вульгарно-соціологічним штампом, без абсолютизації поняття "реалізм" [10, с. 13].

По-новому зазвучав його голос у першій половині 1960-х рр.. Дві статті, надруковані 1961 р. в журналі "Вітчизна" – "Людина приїздить на село" та "Боги і наволоч", – знаменували народження нової "натуральної" критики, що не базувалася на умоглядних схемах, а виходила з реальної ситуації в житті й мистецтві, з життєвої правди – як критерію і мети художнього зображення [10, с. 15].

Значного резонансу набула опублікована 1965 р. в журналі "Дніпро" сатирична публіцистика у формі рецензії на кілька близьких за духом і методикою праць про мову Шевченка "Гармонія і алгебра". Особливістю стилю І. Світличного стала іронія за допомогою якої скидалися з постаментів найбільші авторитети від літератури. Іронія поставала значно більшим інструментом, аніж просто стильова окраса. Це був засіб руйнування створених літературою стереотипів, які не давали можливості прорости молодим талантам. Тому, зрозумілою стає реакція академіка Білодіда та інших "класиків" на рецензії І. Світличного. Як тут не згадати героя роману У. Еко "Ім'я Рози" сліпого монаха Хорхе, що так боявся сміху, який "утверджує себе як новий спосіб, невідомий навіть Прометею, знищувати страх". Своїми працями І. Світличний завдавав дошкульних ударів тій літературі, що самоусунулася від виховання вільної, розкутої людини, а стала служницею партійних інтересів.

Не маючи наміру аналізувати ці праці, варто підкреслити їхнє глибинне значення для народження молодого української поезії, прози, та й мистецтва загалом у шістдесяті роки. Найпершим здобутком І. Світличного (разом з І. Дзюбою та Є. Сверстюком) стало повернення критичі самостійного місця в мистецтві. Відстоювалася повна свобода для критики, для якої не може бути закритих тем й імен. Цей сміливий крок оголював тогочасну літературу, бо усував як незначущі такі речі, як письменницький авторитет, сумарний авторський доробок, пропонуючи натомість оцінити художню вартість кожного твору, творчу індивідуальність автора. У статті "Письменник і критик... А читач?" (1962) І. Світличний відкрито виступив проти створення з певної групи письменників "своєрідної касти недоторканих", вбачаючи причину такої ситуації не тільки в амбітності й неадекватності самооцінки поетів і прозаїків, але й у перестрахованні й

небажанні псувати стосунки з працівниками видавництва і часописів. Чи не першим він вказав на проблему спекулювання авторитетами, що не робило честі жодній літературі [19, с. 34].

Критик поставив високі вимоги до письменників, вказавши на різні недоречності, які знижують художню вартість твору. Прикривання в радянській поезії фразами штучного радянського патріотизму й громадянської відповідальності, та партійними кличами з передових періодичних видань, довели радянську літературу до того стану, коли затирається межа "між поезією і халтурою" [20, с. 64]. З точки зору сьогодення важко зрозуміти цінність такого кроку, однак в тогочасному дискурсі, повністю пронизаному ідеологічними потребами, це було слово на захист творчої свободи митця. На думку Є. Сверстюка, тогочасна критика була не так глибокою, як гострою. У ній не було нових ідей, але в той час "найважливіше завдання полягало в тому, щоб відкрити заборонені й спрофановані цінності" [12, с. 75].

За одиничною критикою окремих творів чи літературних тенденцій приховувалася фактична ревізія соціалістичного реалізму. Коли І. Світличний пропонував у подальшій розробці художнього образу посилити дослідження специфіки саме мистецьких категорій, наголошуючи на їхній відмінності від категорій філософських та політичних, то він, тим самим, виступав за право митця обстоювати високу художність. Це, в свою чергу, дозволяло сподіватися на подолання заідеологізованості мистецтва, що призводило до кон'юнктурності, профанації та вульгарності. "А хіба в поезії славлять хлібо-булочні вироби?", – риторично запитував критик. Відриваючи митця від "героїки буднів", він вивільняв його творчі сили для значущіших проблем, стверджував незалежність митця в суспільстві. Так само послідовно він виступав за самостійність художнього твору, можливість його різного сприймання читачем. Як тут не згадати "літературознавця" Микиту Хруцова, який підкреслював, що мистецький твір повинен бути зрозумілим всім. А твори, що цій вимозі не відповідали, вважав мистецьким кривлянням.

Проаналізувавши зразки творів світової класики XIX ст. про робітничий рух, І. Світличний відніс витоки і початок соцреалізму до твору М. Горького "Мати", і таким чином, дав підстави вважати його локальним літературним явищем Росії [21, с. 8]. Внесення такого диференційованого підходу дозволяло звернутися саме до української літературної спадщини "розстріляного відродження", що відзначалася розмаїттям художніх підходів. За таких умов соцреалізм поставав лише одним із методів, що мав право на існування.

Демонтуючи соцреалізм, молодий критик значно розширював межі функціонування літератури, виводив її з-під прямої залежності від ідеологічного замовлення та партійного контролю. Дозволяючи творчі експерименти, він, тим самим, підірвав партійну монополію над словом. Така позиція І. Світличного звісно ж не викликала захоплення з боку тих, у кого летіли критичні стріли. Через конфлікт із академіком Білодідом, І. Світличний змушений був залишити працю в Інституті літератури. Посилився тиск у пресі. Одним із перших це зробив П. Загребельний у статті "Три каплі смутку". Далі – більше, аж до знаменитого "Евересту підлості".

Іншим жанром, у якому розкрився талант І. Світличного, став переклад. Тлумачив в основному зі слов'янських мов, з французької. Незвал, Десанка Максимович; Лафонтен і Ронсар, Бодлер й Елюар, Сюперв'ель і Мішо. Найкращим у перекладацькому доробку вважається поетична інтерпретація Беранже, що 1970 р. побачила світ під його прізвищем у видавництві "Дніпро" в серії "Перлини світової лірики". Тут досягнуто тієї міри поетичної адекватності відтворення чужомовного тексту, коли твір сприймається як органічний здобуток української поезії, залишаючись водночас самим собою, не втрачаючи свого єства. Кращі поетичні інтерпретації І. Світличного з Беранже не поступаються перекладам таких майстрів, як В. Самійленко та М. Зеров [8, с. 18]. У цей час писав І. Світличний власну поезію, однак, поява таких молодих поетів, як В. Симоненко, І. Драч, М. Вінграновський змусили його відмовитися від друку власних творів.

Суспільна атмосфера 1950-х рр. виявилася зовнішнім тлом на якому відбувалося формування особистості І. Світличного. Процес лібералізації в СРСР, повернення до гуманістичних ідеалів, пошук відповідей на екзистенційні виклики модерної російської культури стали визначальними чинниками впливу на нього в період навчання та на початках професійної роботи. Активне зацікавлення національною культурою переросло із вузького фахового інтересу в потужний чинник формування національної ідентичності. І. Світличний був одним із тих представників молодого покоління, які стали на шлях переоцінки суспільних цінностей. Не протиставляючи себе пануючим уявленням, вони намагалися очистити їх від перекручень, що привели до порушення нормальних відносин між державою і громадянами. Активно відстоюючи цю по-

зицію як літературний критик, І. Світличний, тим самим, сприяв появі такого самотнього культурно-мистецького явища як шістдесятництво.

Список використаних джерел:

1. Доброокий. Спогади про Івана Світличного / Упор. Леоніда і Надія Світличні. – К.: Час, 1998. – 572 с.
2. Курносов Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років ХХ ст.) / Ю. Курносов. – К., 1994. – 232 с.; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років / Георгій Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / А. Русначенко. – К.: В-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.; Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга пол. 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / Ю. Данилюк, О. Бажан. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.; Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Б. Захаров. – Харків, 2003. – 144 с.
3. Чорновіл В. Лихо з розуму (Портрети двадцяти "злочинців") / В. Чорновіл // Твори: У 10-ти т. – Т. 2. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 361–672.
4. Бажанов І. Університетські роки Івана Світличного / І. Бажанов // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. Ред. рада: Вал. Шевчук та ін.; Упорядники Леоніда і Надія Світличні. – К.: ЧАС, 1998. – С. 63–73.
5. Дзюба І. Пастка. Тридцять років зі Сталіним. п'ятдесят років без Сталіна / І. Дзюба – К.: Криниця, 2003. – 144 с.
6. Світлична Н. Родинний спогад / Н. Світлична // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. Ред. рада: Вал. Шевчук та ін.; Упорядники Леоніда і Надія Світличні. – К.: ЧАС, 1998. – С. 9–19.
7. Антонюк З. Як не я – тоді хто / З. Антонюк // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 246–256.
8. Дзюба І. Пам'ять вдячності й боргу / І. Дзюба // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 112–122.
9. Секо Я. Шістдесятники і віднайдення "українського проекту" / Ярослав Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Вип. 2. – Тернопіль: ТНПУ, 2006. – С. 17–27.
10. Коцюбинська М. Мої обрії: В 2 т. – Т. 2. / М. Коцюбинська. – К.: Дух і літера, 2004. – 386 с.
11. Світлична Л. Поруч з Іваном / Л. Світлична // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. Ред. рада: Вал. Шевчук та ін.; Упорядники Леоніда і Надія Світличні. – К.: ЧАС, 1998. – С. 20–60.
12. Ми вибирали життя. Розмова з Євгеном Сверстюком // Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. – К.: Дух і літера, 2004. – 344 с.
13. Горинь М. Архітект шістдесятницького руху / М. Горинь // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 268–278.
14. Горинь Б. Двигун шістдесятників / Б. Горинь // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 257–267.
15. Корогодський Р. Брама світла: Шістдесятники / Р. Корогодський. / Упоряд. М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко. – Львів: В-во Українського католицького університету, 2009. – 656 с.
16. Плющ Л. "І все ж я – випадок. Сам по собі" / Л. Плющ // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 348–358.
17. Танюк Л. З Іваном і без Івана / Л. Танюк // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 143–172.
18. Танюк Л. Твори. В 60-и томах. – Том 4. Щоденники 1959–1960 рр. / Танюк Л. С. – К.: Альт прес, 2004. – 832 с.
19. Тарнашинська Л. Іван Світличний: "... Бо вірую". Бібліографічний нарис / Л. Тарнашинська. – К., 2002. – 68 с.
20. Зінкевич О. З генерації новаторів. Світличний і Дзюба. У джерел модерної української критики / О. Зінкевич. – Балтимор, Торонто: Смолоскип, 1967. – 243 с.
21. Добрянська І. Літературознавча концепція Івана Світличного / І. Добрянська. – Тернопіль: Джура, 1998. – 39 с.

Yaroslav Seko

FORMATION OF FLOWERS AND PROFESSIONAL ACTIVITIES IVAN SVITLYCHNY

In the article, forming of world view is analysed that activity of Ivan Svitlichnyi in a context motion of dissidents.

УДК 94(477)“1950/1960”

Оксана Махиня

СТАНОВЛЕННЯ ТОВАРИСЬКИХ СУДІВ У ДОБУ “ВІДЛИГИ”

У статті показано процес становлення та роль у громадському житті товариських судів періоду “хрущовської відлиги”.

Бурхливі процеси хрущовської “відлиги” торкнулися багатьох сторін життя радянського суспільства. Не обійшли вони і правоохоронну систему, оскільки діяльність міліції, судів, прокуратури сталінської доби були чи не найбільш повним втіленням тоталітарної системи.

Однією із досить цікавих спроб їхньої трансформації щодо відносної лібералізації як засадничих принципів, так і основних форм роботи були шляхи залучення до їхньої діяльності спеціальних громадських формувань. Важливе місце серед них займали товариські суди.

Ця проблема в радянській літературі неодноразово висвітлювалася дослідниками. Це, зокрема, у публікаціях О. Островського, А. Фельдмана [1], О. Лапая [2], М. Чередніченка [3], І. Середи, М. Магаріна [4], П. Михайленка [5], В. Зайчука [6], Д. Чурпіти [7], Р. Бершеди [8], О. Ільчука [9], Й. Гельфанда, М. Пасічника [10], М. Рагінського [11].

Однак, робилося це доволі політично заангажовано. Та обставина, що в часи незалежної України ця проблема не була предметом спеціального висвітлення і обумовлює актуальність нашої статті.

У жовтні 1959 р. у пресі були опубліковані для обговорення проекти законів, що скеровувались на підвищення ролі громадськості в боротьбі із порушеннями законності. Серед них був і проект примірного положення про товариські суди. Під час обговорення якого було визнано за доцільне не видавати загальносоюзне примірне положення про товариські суди з тим, щоб аналогічні документи приймали безпосередньо в республіках. 15 серпня 1961 р. указом Президії Верховної Ради УРСР було затверджене “Положення про товариські суди Української РСР”. Цей документ став основним законодавчим актом, що регулював діяльність товариських судів в Україні [1, с. 7].

Найбільш відповідальним моментом роботи товариського суду було судове засідання. Справи у товариському суді розглядалися прилюдно, у відкритому засіданні судом в складі головуючого, зазвичай, голови суду або його заступника і двох членів суду, які призначалися по чергово головою або його заступником [2, с. 34]. Присутність на засіданні притягнутого до товариського суду була обов'язковою. Із закінченням розбору справи, товариський суд приймав рішення з розглянутої справи більшістю голосів членів суду, які брали участь у розгляді певної справи. Рішення товариського суду діяло упродовж одного року із дня його винесення. Проте, деякі засоби громадського впливу, застосовані судом, могли бути зняті ним і достроково [2, с. 42].

У залежності від важкості скоєного, фактичних обставин і нанесеної шкоди і особи самого порушника, товариський суд мав право обмежитися публічним розглядом справи або міг застосувати один з таких засобів впливу:

1. Оголосити товариське попередження. Цей засіб не був передбачений “Положенням про товариські суди на підприємствах і в установах” 1951 р., але в роботі товариських судів знайшов широке застосування, особливо у справах, пов'язаних з антигромадськими діями.
2. Оголосити громадський осуд.
3. Оголосити громадську догану.
4. Поставити перед керівником підприємства, установи, організації питання про перевід винуватця на нижчеоплачувану роботу на строк не більше 3-х місяців або пониження його в посаді на той же строк, а також про перевід на роботу, не пов'язану з розпорядженням матеріальними цінностями або зберіганням їх.
5. Поставити перед керівником підприємства, установи, організації питання про звільнення винуватця з роботи. Таке питання могло бути поставлено, наприклад, у випадках скоєння працівником прогулу без поважних причин або систематичного порушення трудової дисципліни, а у вугільній промисловості також і в випадку порушення правил техніки безпеки на вугільних шахтах.
6. Порушити перед народним судом питання про виселення винуватця з зайнятої ним квартири при неможливості спільного проживання з ним інших мешканців, хижачькому ставленні до житлового фонду або злісному несплатежу квартирної плати.
7. Якщо товариський суд при розгляді справи прийде до переконання в необхідності притягнення правопорушника до

кримінальної або адміністративної відповідальності, він приймав рішення про передачу матеріалів відповідним органам [2, с. 45].

Великий інтерес являли собою додаткові засоби громадського впливу, що були поширені у практиці роботи товариських судів. Дуже часто поряд з таким засобом впливу, як громадський осуд або догана, товариський суд в своєму рішенні вказував на необхідність доведення до відома сім'ї, родичів або громадських організацій про негідну поведінку притягнутого до суду або на необхідність проведення заходів запобіжного характеру. Іноді в таких рішеннях ставилося питання перед профспілковою організацією і адміністрацією підприємства про зняття портрету порушника з дошки пошани, про стягнення з нього завданої підприємству шкоди, про виключення з числа членів добровільної народної дружини, порушнику пропонувалося поновити нормальні відносини в сім'ї та інше [2, с. 57].

Іноді порушувалося питання про скерування на некваліфіковані фізичні роботи в тому ж підприємстві, установі, організації терміном до 15 днів з оплатою за виконувану роботу осіб, що вчинили дрібне хуліганство, незначну спекуляцію та розкрадання державного або громадського майна, крадіжку малоцінних предметів особистого споживання і побуту, побої і легкі тілесні ушкодження [3, с. 71].

Велике значення мав тісний контакт товариських судів із добровільними народними дружинами. У "Положенні про добровільні народні дружини" від 8 червня 1961 р. наголошувалося на праві дружини передавати матеріали про окремих порушників до товариських судів [1, с. 7]. Постійний зв'язок із добровільними народними дружинами підтримували, наприклад, товариські суди м. Золотоноші Черкаської області, Київського таксомоторного парку № 1, Білоцерківського заводу ім. Першого травня та ін. Товариський суд заводу ім. Першого травня у 1959 р. за поданням народних дружин розглянув 17 справ про порушення громадського порядку. Добровільні народні дружини надавали допомогу товариським судам також у розшуку обвинувачуваних осіб, які не з'являлися на засідання товариського суду [3, с. 40]. Часто товариські суди запрошували на свої засідання членів добровільних народних дружин тощо.

Товариські суди налагоджували зв'язки із комітетами місцевих рад, профспілковими організаціями, правліннями колгоспів, органами міліції. Для обміну досвідом і розв'язанням практичних питань, що виникали в діяльності товариських судів, виконками місцевих рад депутатів трудящих періодично скликали наради голів та членів товариських судів, що проходили за участю суддів, прокурора, начальника міліції, адвокатів [1, с. 123].

Одним із засобів зв'язку товариських судів з колективами було висвітлення результатів роботи судів у пресі, повідомлення про них на радіо. На сторінках багатотиражних газет заводів, фабрик, колгоспів часто публікувалися статті та замітки про товариські суди. Іноколи там вміщувалися листи тих, кому товариські суди допомогли виправитися. Для доведення рішень товариських судів до відома колективів на видних місцях вивішувалися виписки з рішень суду. Наприклад, товариський суд шахти № 17-біс тресту "Чистяківантрацит" Сталінської області свої рішення записував на плівку магнітофона, а потім знайомив з ними колектив [3, с. 44].

Добре працювали товариські суди в містах і селах Тернопільщини. Станом на 1 січня 1960 р. у Тернопільській області було створено 854 товариські суди, із них в організаціях, підприємствах та установах – 376, у колгоспах – 478. Станом на 1 січня 1959 р. в області було організовано 82 товариські суди. В основному товариські суди створювались у четвертому кварталі 1959 р. За участю народних суддів було створено 437 товариських судів, за участю адвокатів – 206 [12, арк. 188].

У м. Тернополі добре працювали товариські суди будуправління №1 облбудтресту, електрометалургійного заводу, таксомоторного парку [12, арк. 295]. У паровозному депо існував товариський суд у складі 11 осіб. У 1959 р. він розглянув 15 справ у відношенні до 15 осіб, із яких – 9 про порушення трудової дисципліни працівниками депо та 6 – про скоєння працівниками депо дрібного хуліганства [12, арк. 298].

Товариський суд облспоживспілки м. Тернополя було обрано на зборах, що відбулися 26 листопада 1959 р. До товариського суду було обрано 7 осіб [12, арк. 301]. 17 березня 1959 р. було обрано товариський суд у складі 7 осіб на цукровому заводі "Поділля" м. Тернополя. За грудень 1959 р. було проведено два засідання: 15 грудня 1959 р. було розглянуто 3 справи, 18 грудня 1959 р. – 6 справ. За виробничий період 1959 р. адміністрацією заводу для притягнення до судової відповідальності за викрадення цукру було передано 8 працівників заводу [12, арк. 307].

Добре працював товариський суд на швейній фабриці м. Тернополя. Він був створений у 1957 р. Щорічно суд звітувався перед колективом та переобирався. У складі суду нараховувалося 7 осіб. Кожен член суду був закріплений за виробничим агрегатом та спостерігав за дотриманням трудової та виробничої дисципліни та інформував про це суд. Всього у 1959 р. суд розглянув 14 справ про різні порушення дисципліни та аморальні прояви [12, арк. 190].

Станом на 15 січня 1960 р. на території Теробовлянського району Тернопільської області було обрано 15 товариських судів в колгоспах та 18 на підприємствах, установах та організаціях району [12, арк. 204]. Із початку 1960 р. у м. Теробовлі оживили свою роботу товариський суд районної лікарні, яким було вирішено дві справи, товариський суд взуттєвої фабрики розглянув три справи, товариський суд райпромкомбінату – дві [12, арк. 205].

Станом на 1 січня 1960 р. у Чортківському районі Тернопільської області було організовано 45 товариських судів. У 11 товариських судах Заліщицького району тієї ж області із 100 розглянутих цими судами справ 37 надходили безпосередньо від громадян. Більш активно працювали товариські суди у Кременецькому та Заліщицькому районах та м. Тернополі. Наприклад, товариський суд при Кременецькій АТК у IV 1960 р. кварталі розглянув 7 справ, пов'язаних із порушенням трудової дисципліни на автотранспорті [12, арк. 189].

Упродовж 1959 р. товариські суди Козівського району Тернопільської області існували лише на цукровому заводі м. Козова (один від будівельників, а другий від експлуатаційників) [12, арк. 220].

На 1 січня 1959 р. у Підгаєцькому районі Тернопільської обл. не було організовано жодного товариського суду. Станом на 1 січня 1960 р. в районі було організовано вже 33 товариських суди, із них 20 сільських та 13 в організаціях та підприємствах райцентру. Більшість товариських судів було організовано у грудні 1959 р. 30 жовтня 1959 р. один із народних суддів провів семінар голів товариських судів, на котрому були присутніми 10 осіб. Крім цього, він надав 13 товариським судам практичну допомогу на місцях з конкретних справ. 10 січня 1960 р. проводилась районна нарада голів товариських судів із командирами дружин. Наприклад, один із народних суддів передав на розгляд товариських судів 25 матеріалів у справах приватного звинувачення та дрібних крадіжок, котрі надійшли до районного суду [12, арк. 232].

Станом на 1 січня 1959 р. у Кременецькому районі Тернопільської області діяло 8 товариських судів. На 1 січня 1960 р. існувало вже 48 товариських судів, із них в організаціях – 19, в установах – 4, на підприємствах – 11, в колгоспах – 14 [12, арк. 264]. Працівники суду та міліції брали активну участь в організації товариських судів, виїжджали на засідання товариських судів для надання практичної допомоги. Вони були присутніми на їхніх засіданнях, після чого аналізували позитивні та негативні аспекти їхньої роботи [12, арк. 265]. Народним судом цього району у 1959 р. було передано на розгляд товариських судів 23 матеріали на 35 осіб. Райвідділом міліції передано на розгляд товариських судів 29 матеріалів та 7 справ на аналогічну кількість осіб. Прокуратурою передано на розгляд товариських судів 5 матеріалів та 2 кримінальні справи на 7 чол. Народним судом у 1959 р. за клопотанням колективів були передані на виховання і перевиховання 4 особи, що були засуджені за не особливо небезпечні злочини [12, арк. 266].

У колгоспі с. Ілавче Теробовлянського району товариський суд було обрано 30 серпня 1959 р. До початку 1960 р. ним було розглянуто 18 різних справ і матеріалів, із них за пограбування посівів – 1, за дрібні крадіжки колгоспного майна – 10, про приватне звинувачення – 4, про майнові спори – 1, про порушення трудової дисципліни – 1, інші – 1. При розгляді справ товариським судом були накладені штрафи на 12 осіб від 25 до 100 крб., а на одного громадянина 150 крб. Інші особи були просто попереджені судом. Позитивним було також те, що суд контролював виконання своїх рішень. Накладені штрафи були стягнуті з 11 осіб. Внаслідок позитивної роботи, проведеної народною дружиною і товариським судом с. Ілавче в 1959 р. у цьому селі не було притягнуто жодної особи до кримінальної відповідальності і не було скоєно тяжких злочинів [12, арк. 204].

У Заліщицькому районі Тернопільської області на середину січня 1960 р. було обрано 30 товариських судів, із яких у селах функціонувало 17. У деяких колгоспах, що об'єднували декілька сіл, було обрано 1 товариський суд. В інших таких колгоспах було обрано кілька сільських судів. Так, у колгоспі ім. 800-річчя Москви, що об'єднував 3 села Заліщицького району (Зазулинці, Городок та Костильники) було обрано 1 товариський суд, членами якого були представники усіх сіл. У колгоспі ім. Сталіна, що об'єднував села Добровляни, Дзвиняч, Дупліска та Бе-

дриковці сільські суди були обрані лише у Добровлянах, Дзвинячі та Бедриковцях [12, арк. 244].

Сільські та товариські суди Заліщицького району Тернопільської області були обрані у другому півріччі 1959 р. та приступили до розгляду справ, що надходили до них у липні-серпні 1959 р.

Кількісний склад голів та замісників цих судів був наступний. Із загальної кількості (59 осіб): робітників – 13, службовців – 12, колгоспників – 15, сільської інтелігенції – 19; чоловіків – 50, жінок – 9. Сільські та товариські суди розглядали заяви, що надходили до них безпосередньо від громадян та від адміністративних органів. Згідно з відгуками голів цих судів, розгляд таких заяв проходив у присутності значної кількості громадян, при переповнених сільських клубах, в обговоренні дій обвинувачуваних брало участь багато колгоспників [12, арк. 245].

Найбільшу кількість різних заяв у Заліщицькому районі Тернопільської області упродовж 1959 р. розглянули сільські товариські суди у селах Винятинці – 19, Добровляни – 14, Дзвиняч – 11, Зазулинці – 11. Ці сільські товариські суди в основному обирали такі міри покарання, як громадський осуд, примусові роботи терміном до 48 днів, із відрахуванням від 10 до 20 % до прибутку колгоспу, грошові штрафи до 200 крб., відшкодування матеріальних збитків [12, арк. 246].

У Вишнівецькому районі Тернопільської області станом на 12 січня 1960 р. товариські суди були створені в таких організаціях, селах та колгоспах, як: Старий Вишнівець (створений у жовтні 1959 р.), Вишнівецька РТС (травень 1959 р.), колгосп ім. Калініна с. Дзвеняче (жовтень 1959 р.), колгосп ім. Свердлова (листопад 1959 р.), колгосп "Героїчна праця" (грудень 1959 р.), колгосп ім. 1-го Травня (грудень 1959 р.), колгосп ім. Леніна (грудень 1959 р.), колгосп ім. Шевченка (грудень 1959 р.), колгосп ім. І. Франка (грудень 1959 р.), колгосп ім. Кірова (грудень 1959 р.), колгосп ім. Котовського (грудень 1959 р.), колгосп ім. Чапаєва (листопад 1959 р.), с. Кривчики (листопад 1959 р.), колгосп "Радянська Україна" (листопад 1959 р.), Вишнівецький сушзавод (травень 1959 р.), Россадницький радгосп (травень 1959 р.), колгосп ім. Сталіна (листопад 1959 р.), районна лікарня (листопад 1959 р.), колгосп ім. Лесі Українки (січень 1960 р.), колгосп ім. Жданова (січень 1960 р.), колгосп ім. 40-річчя Жовтня (грудень 1959 р.), колгосп "Шляхом Леніна" (січень 1960 р.), колгосп ім. Дзержинського (січень 1960 р.), колгосп "Шлях до комунізму" (січень 1960 р.), колгосп "Більшовик" (січень 1960 р.), райспоживспілка (13 січня 1960 р.) [12, арк. 274–275].

Наприкінці 1950 – на початку 1960-х рр. товариські суди відгравали дедалі більшу роль у повсякденному житті, розглядаючи і вирішуючи справи не лише виробничого, але й морально-побутового характеру. Активна участь громадськості в боротьбі зі злочинністю і порушеннями правопорядку сприяла значному зниженню судимості в Українській РСР. Так, якщо у першому півріччі 1959 р. в республіці за всі види злочинів було засуджено 81040 осіб, то у другому півріччі 1959 р. кількість засуджених зменшилась до 54329 осіб, а у першому півріччі 1960 р. – до 38589 (у порівнянні з першим півріччям 1959 р. – на 52 %, другим півріччям 1959 р. – на 29 %). Скоротилась також судимість у справах з обвинувачення у вчиненні особливо небезпечних злочинів (бандитизму, розбійних нападів, зґвалтуваннях, крадіжках особистої власності громадян, розкрадань державного та громадського майна, хуліганства) [13, арк. 97]. Численні приклади свідчили про те, що на підприємствах, на яких добре працювали товариські суди, кількість правопорушень зводилась до мінімуму.

Отже, досить широка практика роботи товариських судів у УСРР в кінці 50 – першій половині 60-х рр. ХХ ст. свідчить про ефективність цієї форми участі громадськості у забезпеченні демократизації роботи судово-репресивної системи.

Список використаних джерел

1. Островський О. В. Товариський суд в колгоспі / О. В. Островський. – К.: Державне видавництво сільськогосподарської літератури Української РСР, 1962.
2. Лапай О. П. Товариський суд / О. П. Лапай. – Сталіно: Книжкове видавництво Сталіно–Донбас, 1960.
3. Чередніченко М. П. Товариські суди та їх роль в боротьбі з антигромадськими проявами / М. П. Чередніченко // Роль громадськості в зміцненні радянського правопорядку [за ред. П. П. Михайленка]. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961.
4. Серєда І. Самый массовый, самый демократический / И. Серєда, Н. Магарин, Ю. Червоный. – Одесса: Одесское книжное издательство, 1962.
5. Михайленко П. П. Громадськість на охороні соціалістичного правопорядку // Роль громадськості в зміцненні радянського правопорядку / П. П. Михайленка [за ред. П. П. Михайленка]. – К.: Видав-

ництво Академії наук Української РСР, 1961. 6. Зайчук В. Демократичні принципи діяльності радянського суду / В. Зайчук. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1965. 7. Чорпіта Д. І. Народні засідателі у радянському суді / Д. І. Чорпіта. – К., 1962. 8. Бершеда Р. В. Суд радянський – суд народний / Р. В. Бершеда. – К., 1960. 9. Ільчук О. Роль громадськості в здійсненні радянського правосуддя / О. Ільчук. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР. – 1960. 10. Гельфанд Й. Народний суд – основна ланка радянської судової системи / Й. Гельфанд, М. Пасічник. – К.: Видавництво академії наук Української РСР. – 1957. 11. Рагинский М. Ю. Воспитательная роль советского суда / М. Ю. Рагинский. – К.: Государственное издательство юридической литературы. – М., 1959. 12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5220. 13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5138.

Oksana Makhinya

ORIGINATE OF COMRADELY COURTS DURING PERIOD OF THE “THAW”

In the article showed process originate and role in the public of life Comradely courts during period of the “Thaw”.

УДК 94(477)

Вікторія Туренко

СУБ'ЄКТИВНІ ЧИННИКИ РЕФОРМАТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. ХРУЦОВА

У статті проаналізовано суб'єктивні чинники реформаторської діяльності М. Хрущова. Показано внутрішню сутність формування його особистих поглядів та обумовлену ними офіційну позицію щодо прийняття відповідальних рішень, що стосувались багатьох важливих аспектів життя народу та країни.

Період 50–60-х років ХХ ст. розпочав свій відлік із смертю Й. Сталіна і закінчився зняттям з посади М. Хрущова, є не лише одним із бурхливих десятиліть новітньої вітчизняної історії, але й, на відміну від інших, доволі складним для трактування його сутності.

Досліджувана проблема, в силу своєї не лише наукової значимості, вже неодноразово привертала до себе увагу істориків у тому числі і таких авторитетних дослідників, як Р. Медведєв [1], Ю. Шаповал [2], Ф. Бурлацький [3], В. Баран, В. Даниленко [4].

Однак широка і сповнена протиріч проблема не може бути висвітлена вичерпно хоча б вже в силу того, що суспільний розвиток сприяє появі нових бачень сутності тогочасних подій. Це і визначає актуальність запропонованої нами статті.

Реформаторський потенціал М. Хрущова почав проявлятися ще на початку його політичної діяльності. Недаремно Й. Сталін ще за життя постійно зупиняв партійного соратника: “У вас, Микито Сергійовичу, якась організаційна сверблячка” [5, с. 130]. Цією фразою вождь досить влучно указував на одну з найважливіших рис політичного портрета свого непередбачуваного підлеглого, а згодом – несподіваного наступника. Проте обдарований внутрішньою інтуїцією, М. Хрущов міг передбачити наслідки й перспективу своїх дій.

Як головний ініціатор постсталінських змін, М. Хрущов усвідомлював також й те, що специфіка умов функціонування системи влади (самовідтворення, само зміцнення) зроблять нездійсненними навіть скромні послаблення, якщо реформаторські рішення будуть прийматися методами 30–40-их рр. Вихід бачився М. Хрущову в ознайомленні широких кіл партійного активу й громадськості з новими ініціативами. “Це був своєрідний спосіб узгодження політично значимих рішень із передбачуваними симпатіями людей, що виникають як реакція на відвертість першої особи партії”, – стверджував С. Москаленко [6, с. 11].

Зробивши крок у напрямку “розхитування” системи, посягнувши при цьому на один з її наріжних (та чи й не найголовніший) принципів, що проголошував примат держави над людиною,

М. Хрущов відразу ж зіткнувся з надзвичайно складною дилемою: забезпечити кожному члену суспільства реальні демократичні свободи (в його власному розумінні), або ж у стилі попередника продовжувати вказувати кожному на його "місце під сонцем".

На думку М. Гефтера, М. Хрущов був далекий від думки про створення поліцейської держави, яка для Л. Берії та Г. Маленкова стала б можливою заміною сталінській тиранії [7, с. 163]. Звільнитись від її тенет, за законами системи, означало б оголосити самого себе поза законом. Існував, однак, ще один альтернативний варіант – змінити її тоталітарну суть.

Проте, розпочавши процес реанімації хронічно хворого суспільного організму, він, як вважав дослідник, відчув внутрішнє полегшення. До того ж неосяжний світ, який упродовж багатьох років був схований за "залізною завісою", відкрив перед ним свої здобутки [7, с. 164]. Тим паче, що особисті політичні інтереси М. Хрущова були дотичними з інтересами суспільства. Отже, необхідність проведення реформ зумовлювалась не тільки їхнім практичним значенням, а й чинником, що працював на зміцнення авторитету нової влади.

Рішучі реформаторські проекти М. Хрущова передусім стосувалися переорієнтації аграрної політики в протилежному до визначеного попередником напрямку. Усім було зрозуміло, що споживацьке ставлення Сталіна до сільського господарства фактично довело його до розпаду, а селянство – до крайньої межі зубожіння. Найжорсткіший економічний визиск паралізував виробничі сили села. Нестача продовольства стала перманентним явищем радянської дійсності, охопивши найширші верстви суспільства. Йшлося про всеохоплюючу системну кризу, що в період зміни керівництва загрожувала вибухом народного протесту. Тому радикальні кроки, скеровані на позитивні зміни в аграрному секторі економіки, розпочалися раніше й були рішучішими, ніж у будь-якій іншій сфері життя країни. Саме сільське господарство швидко стає домінантою внутрішньополітичної діяльності нового радянського лідера.

Опікування М. Хрущова проблемами села пояснюється не лише намірами якнайшвидше відновити зруйноване сільське господарство, але й внутрішньою схильністю його як людини покращити злиденне становище селянства. Саме внутрішня мотивація значною мірою сприяла тому, що вже з перших днів боротьби за владу, він виявив здатність відмовитись від політики Й. Сталіна й піти шляхом реформ.

Внаслідок наполегливих зусиль, здійснених М. Хрущовим у напрямку популяризації заходів з піднесення сільського господарства та рішень вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС, темпи розвитку галузі суттєво зросли. Дієві заходи з підвищення заготівельних цін на колгоспну продукцію, зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів та радгоспів, значне збільшення капіталовкладень, введення в господарський обіг мільйонів гектарів цілинних земель, створення стабільної кормової бази тваринництва, кадрове зміцнення села, надання більшої самостійності колгоспам у плануванні виробничої діяльності дозволили суттєво збільшити обсяги валової продукції сільського господарства. Так, наприклад, середньорічне виробництво зерна в УРСР упродовж 1956–1960 рр. виросло на 41 % в порівнянні з 1946–1950 рр. [6, с. 79]. Значно збільшились обсяги виробництва технічних культур, передусім, цукрового буряка. Відчутно змінилась ситуація й виробництвом життєво необхідних продуктів тваринництва. Середньорічний показник виробництва м'яса у кінці 50-х рр. зріс у порівнянні з 1950 р. в 2,6 рази, а з 1955 р. – в 1,4 рази, молока – відповідно в 2,3 і 1,7, яєць – в 3,3 і 1,5 рази. Загалом валове виробництво сільгосппродукції у 1960 р. перевищило рівень 1950 р. – в 1,6 рази [8]. У середньому Українська РСР за 1954–1960 рр. вносила в загальносоюзний фонд близько 21,5 % зерна, 59,1 % – цукрового буряка, 40,7 % – соняшника, 23,7 % – картоплі, 25 % – м'яса, 23,4 % – молока й 26,2 % – яєць [9].

Проте, аналіз динаміки росту валової продукції в сільському господарстві, дає підстави для висновку, що високі темпи розвитку сільського господарства були характерні для періоду до "піку" реформаторських зусиль М. Хрущова. Якщо у 1953–1958 рр. обсяг валової продукції сільського господарства УРСР зріс на 65 %, то у 1958–1964 рр. – тобто в розпал його аграрної "реформації" – лише на 3 % [10, с. 282].

Головною причиною того, що економічні показники 1953–1958 та 1959–1964 рр. виявились протилежними за наслідками стало те, що характер реформ носив передусім не економічний, а політичний характер. Економічні проблеми намагались вирішувати шляхом політичних методів і прийомів, апелюючи, насамперед, безпосередньо до свідомості, ентузіазму та самовіддачі радянських людей.

На думку М. Хрущова, організація управління промисловістю через раднаргоспи дозволить ліквідувати певні недоліки, породжені відомою розгалуженістю галузей промисловості, і,

певною мірою, упорядкувати територіальну організацію виробництва. Перехід до територіального принципу управління не зачепив, а ні характеру відносин підприємств із керівними органами, а ні внутрішнього змісту планово-економічної діяльності. Вони залишились колишніми, такими, як вони сформувались за роки роботи підприємств у системі наркоматів і міністерств. Коли ж після появу раднаргоспів розпочалось їхнє падіння, обумовлене накопиченням суперечностей територіальної системи управління й посиленням негативних тенденцій (місництва, бюрократизму, втрати галузевої перспективи розвитку), ці явища не були віднесені на рахунок адміністративно-командної системи, яка завжди вважалась “правильною” [11, с. 44]. Адміністративні методи впливу на виробництво діяли безвідмовно в дораднаргоспівській системі управління, так як вони підкріплювались широкими повноваженнями й виключними правами міністерств і відомств у вирішенні господарських і кадрових питань. З утворення раднаргоспів ці зовнішньоекономічні важелі управління були втрачені, а натомість не з'явилось нічого, що могло б забезпечити необхідне поєднання економічних інтересів суспільства й підприємств.

Центральною темою в реформаторській діяльності М. Хрущова стала тема розвінчання культу особи Й. Сталіна. Вона виникла одразу ж після смерті “вождя всіх часів і народів”. У цьому зв'язку Р. Таккер зазначав, що після смерті вождя процес боротьби з культом особи не тільки став можливим, а й фактично був розпочатий самою смертю Сталіна [12, с. 196].

Беззаперечним був факт того, що ХХ з'їзд став переломним і доленосним етапом радянської дійсності, оскільки саме він поклав початок глибокому переосмисленню сталінської спадщини та всього, що відбувалось в країні, очолюваній “великим керманічем”. Сам лідер партії так визначав виняткову важливість проведення чергового партійного форуму: “На цьому з'їзді ми повинні взяти на себе зобов'язання по керівництву партією й державою. Для цього потрібно точно знати, що робилося раніше, і чим були викликані рішення Сталіна з тих чи інших питань. Особливо це стосується людей, які були заарештовані. Постали питання: за що вони сиділи? І що з ними робити далі? Тоді в таборах знаходилося декілька мільйонів осіб. Виникла подвійна ситуація: Сталін помер, його ми поховали, а безвинні люди знаходились в засланні” [13, с. 289–290].

Варто зазначити, що під час підготовки до проведення з'їзду президією ЦК було прийнято рішення про те, що ЦК КПРС уповноважує М. Хрущова як першого секретаря виступити з доповіддю з цього питання. Інакше кажучи, і ЦК партії, і його президія фактично відмовились взяти на себе відповідальність за оприлюднення компрометуючих і ймовірно резонансних матеріалів. Тому авторство зроблених на з'їзді доповіді про культ особи по праву належить саме М. Хрущову.

Культ особи як політичне явище в його оцінці був охарактеризований як такий, що суперечить духу марксизму-ленінізму, перетворює того чи іншого діяча в героя-чудотворця, і водночас применшує роль партії й народних мас, призводив до спаду їхньої творчої активності, і принижував роль колективного керівництва [14, с. 102]. Культ особи Й. Сталіна, на думку оратора, мав негативні наслідки для партії загалом, він сприяв розповсюдженню в партійному будівництві й господарській роботі неприйнятних методів, породив грубі порушення внутрішньопартійної й радянської демократії, лакував дійсність, призвів до появи підлабузників та окупації міліонів, створив небезпеку бюрократизації партійного апарату [14, с. 61].

Засудження культу особи та його негативних наслідків для народу та країни, факт відвертої розмови про наболілі проблеми дійсності стали для людей справжнім потрачінням. Справедливо критичні оцінки минулого, що прозвучали з “високої” трибуни із уст М. Хрущова, надали серйозного імпульсу процесам суспільного оновлення.

Нове партійно-державне керівництво намагалось тверезо оцінити суспільний резонанс подібного кроку. Проте його причетність (пряма чи опосередкована) до функціонування сталінської репресивно-каральної системи зробила його своїми заручниками. Це й зумовило гостру внутрішньополітичну боротьбу серед претендентів на владу. “Одна справа – сміливо вказувати на чужі помилки (хоча для цього також підчас необхідна сміливість), і зовсім інша – мати мужність визнати свої власні, розділити міру відповідальності”, – вважав О. Зубкова [15, с. 321]. Саме такі стимули й домінанти у діях керівництва вказують на заангажованість та скутість реформаційних процесів.

Обережність і делікатність критики культу особи прослідковується в період чергової політичної кризи “верхів” у 1957 році. Засуджуючи дії антипартійної групи колишньої сталінської гвардії, рішення червневого (1957 р.) не стали логічним продовженням ревізії сталінського курсу. Більше того, випливають реальні підстави для твердження, що на пленумі була здійснена

спроба зняти відповідальність за проведення масових репресій з Й. Сталіна й перекласти її на Г. Маленкова, В. Молотова й Л. Кагановича. Причетність Й. Сталіна до вчинених злочинів заперечувалась навіть К. Жуковим: "Тут Сталін ні при чому", "Це вже без впливу Сталіна" [16, с. 37–40]. Більше того, саме Г. Маленков і В. Молотов прямо звинувачувались у вбивстві відомих політичних та військових діячів – Кірова, Вознесенського, Кузнецова та Попкова [16, с. 201]. Підсумкове рішення в справі прозвучало з уст М. Хрущова: "Берія й Маленков – ось злочинці" [16, с. 203]. Ім'я Й. Сталіна у виступах згадувалось все рідше й рідше. Оминув "тему вождя" і культу особи й XXI з'їзд КПРС. У його матеріалах жодного разу ці питання не порушувались.

Раціональним поясненням такої ситуації є, на нашу думку, факт переродження одного культу особи в інший, дещо видозмінений за своїми ознаками. Возвеличення ініціатив, заслуг та здобутків першого секретаря ЦК КПРС, наростання хвилі екзальтованого ставлення до постаті М. Хрущова засобами масової інформації та всезагальне схвалення його курсу дозволяє провести певні аналогії з минулим. На цьому тлі з'являються й сміливі заяви про відродження культу особи, як-от: "Товариш Хрущов обвинуватив Сталіна в культурі особи, а сам у боротьбі за портфель знову насаджує культ особи" [17, с. 353].

Рішуча й наполеглива ініціатива М. Хрущова з розвінчання культу особи Й. Сталіна, продемонстрована напередодні й під час роботи XX з'їзду КПРС, виявилась непослідовною за своєю логікою й, без сумніву, була приречена на поразку. Однак, попри все, ідеологічне підґрунтя сталінізму було очевидно підірвано. З іншого боку, М. Хрущов, не повністю усвідомлюючи того, що потрапив під вплив сталінізму. Сталінізм не навчив його способу дій, інакше як волюнтаристських, суб'єктивних. Тим не менше, М. Хрущов не тільки вперше "зверху" змусив суспільство засумніватись в "правильності" порядків, що існували кілька десятиліть, а своїми діями довів можливість докорінної їхньої зміни.

Найголовніші зміни, що відбулися – це зміни в сфері духу. Важливою рисою того чи іншого лідера завжди було відношення до проблем людини. Оцінюючи М. Хрущова, ми повинні пам'ятати передусім про це. Й. Сталін, будучи егоцентриком, на практиці відкидав проблему людини як таку. Людина була для нього виключно засобом досягнення особистої мети, після чого ставала непотрібною. Люди, які забули, або пробачили це, – жертви опромінення страшною хворобою. М. Хрущов як особистість, хоч і деформувався сталінізмом, за своєю органічною сутністю був демократом. "Він наніс перший, як здавалось, невідворотний по силі удар по Сталіну й сталінізму як явищу. Це був пробуджуючий удар і по всій суспільній свідомості мільйонів радянських людей. Це була мужня спроба нагадати самій партії: тільки повернення до ленінізму поверне їй право знову сказати про себе, що вона дійсно "розум, честь і совість нашої епохи", – зазначав із цього приводу російський філософ Г. Куніцин [18, с. 4].

Розуміння того, що збереження існуючої системи управління з її потужним адміністративним апаратом блокує реалізацію наміченого ним курсу на оновлення суспільного життя, змусила його розпочати наступальні дії, скеровані проти бюрократії. Адже саме бюрократія, на його переконання, була джерелом консерватизму, антиреформізму.

Не виключено, що ці та інші підстави спонукали М. Хрущова до необхідності реформування партії, але при цьому він жодною мірою не збирався позбавляти її "керівної й спрямовуючої ролі". Розподіл партійних комітетів за виробничим принципом у той час виглядав абсолютною безглуздістю. Проте його задум полягав у тому, щоб зламати статичну структуру управління, надати КПРС динамізму, створити ситуацію змагальності між парторганамі, що представляли інтереси різноманітних верств суспільства.

У першій половині 60-х рр. радянське суспільство, як і раніше, було охоплено очікуванням чергових змін. Навряд чи ці очікування пов'язувались зі швидким "пришествям" комунізму, як того обіцяла нова партійна програма, прийнята XXII з'їздом КПРС (1961 р.), але були усі підстави сподіватися на деяке поліпшення життя трудящих. Засоби масової інформації, як і раніше, повторювали про успіхи в комуністичному будівництві, мимохідь критикуючи за "окремі недоліки". Іноді виникали невдоволення із приводу перебоїв у постачанні, соціальної несправедливості, але загалом суспільно-політична ситуація була відносно стабільною.

На жаль, низький і так необхідний для керівника держави потенціал політичної та загальнолюдської культури не дозволив йому вчасно розгледіти наростання негативних явищ в очолюваній ним країні. М. Хрущов на тлі свого оточення виглядав очевидним лідером, проте цього виявилось замало для того, щоб ним залишатись. Тим паче, талант керівника повинен на пряму залежати від глибоких всебічних знань. Особливо це стосується суспільства, що органі-

чно потребувало культурової постаті. В. Ленін, а згодом Й. Сталін, втілювали в собі саме такі риси.

Відомий англійський історик Дж. Хоскінс із цього приводу зауважував, що хрущовські реформи безсумнівно витікали з бажання зробити життя радянського народу кращим. Однак “проводячи ці зміни, Хрущов проявив у гіпертрофованому вигляді всі риси радянського політика – він наче б то нісся по вибоїстому шляху на колісниці, що запряжена збожеволівшими кінями, завжди перебільшуючи при цьому будь-які зміни курсу. Внаслідок цього, результати виявлялись прямо протилежними від 10 очікуваних, навіть тоді, коли політика була вірною, позитивний ефект знижувався від її перебільшуючого характеру” [19, с. 370–371].

У діяльності М. Хрущова взагалі дивним чином поєднувались реалістичні тенденції демократичного спрямування й догматично-фантастичні плани будівництва комунізму. Безумовно, окрім суб’єктивних причин, які породжував сам М. Хрущов, невдачі реформаторських проєктів були обумовлені й комплексом об’єктивних причин на шляху до їхньої реалізації. На думку українського історика М. Плюща, “він надто вірив у переваги існуючої системи, і хотів лише підправити деякі тріщини її фасаду, підібрати кращі кадри, удосконалити деякі її риси” [20, с. 6].

Чи міг напрямок діяльності тодішнього глави партії й держави відповідати умовам, що змінилися? Напевно, що так. У М. Хрущова був шанс переорієнтувати свою політику на конструктивнішу й дієвішу. Але цей шанс так і залишився нереалізованим, нагадуючи про себе лише імпульсивними, судорожними спробами переходу до раціональних основ управління, початком економічної дискусії, розрізненими експериментами з впровадження самоврядування на підприємствах, і нових формах організації праці.

Позитивна програма радянського лідера виявилася малопридатною, а практична конструктивна діяльність і за масштабами, і за результатами демонструвала свою суперечливість і половинчастість. Адже в 60-і рр. починався інший історичний час – час інших рішень, інших підходів у політиці, технології управління, економіці. Для їхнього здійснення багажу епохи “реконструкції” було явно недостатньо. “М. Хрущов не володів відповідним інтелектуальним і культурним потенціалом – і в цьому виявилась його особиста драма як реформатора” [21, с. 6].

Суперечливість нового курсу Ф. Бурлацький також убачав в тому, що сам процес пошуку та розробки концепції реформ, шляхи її реалізації ґрунтувались на традиційних адміністративно-бюрократичних методах. Забезпечення виконання тих або інших завдань покладалось на той же таки апарат, який сам повинен був обмежити свою владу. Апарат, у свою чергу, завжди спромагався знайти двозначне рішення, аби вберегти недоторканими свої прерогативи [3, с. 297].

Разом із М. Хрущовим пішло в політичне небуття особливе покоління керівників: вони теж були апаратники, але апаратники не зовсім типові – від них ще віяло духом революції, вони були “бійцями”, “солдатами партії” і відчували себе учасниками “походу за світле майбутнє всього людства”. Місце “бійців” зайняли виконавці – люди, часто безликі, значною мірою відучені приймати самостійні рішення й брати на себе відповідальність, ризикувати й завзято домагатися суспільно значимих цілей. “Для них подвійна мораль, перманентна апаратна інтрига стали нормою буття, а розрив між словом і справою – умовою виживання” [21, с. 11].

Досить влучною є думка фундатора “перебудови” М. Горбачова, який говорив, що “про Хрущова треба говорити в контексті його часу. Пред’являти йому рахунок за те, чого він не зробив і не міг зробити, та ще й через півстоліття, – це несерйозно. Це безвідповідальна балаканина й демагогія, які використовуються для досягнення якихось політичних цілей, а не для того, щоб озброїти себе знанням” [22, с. 21]. “Як би не намагалися очорнити Хрущова або навіть висміяти його, він не тільки зайняв місце в історії зі знаком “плюс”, але й по праву дав своє ім’я цілому періоду в житті нашої країни”, – зазначав він [22, с. 19].

Таким чином, реформаторський потенціал М. Хрущова, а звідси й обраний ним курс, дає підстави вважати, що гуманістичних прагнень, скерованих на модернізацію всього комплексу суспільних відносин, виявляється недостатньо. Суб’єктивізм та імпровізація в будь-якій сфері, руйнування існуючих механізмів без їхньої заміни на ефективніші та дієвіші, негативно позначаються на самому суспільстві. Розуміння цих прописних істин дозволить уникнути небажаних помилок як у сьогоденні, так і в майбутньому.

Список використаних джерел

1. Медведев Р. Н. С. Хрущев: Политическая биография / Р. Медведев. – М.: Книга, 1990. – 286 с.

2. Шаповал Ю. І. Хрущов на Україні / Ю. І. Шаповал. – К.: Т-во "Знання" УРСР, 1990. – 48 с. 3. Бурлацкий Ф. Новое мышление. Диалоги и суждения о технической революции и наших реформах / Ф. Бурлацкий. – М.: Политиздат, 1989. – 345 с. 4. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.) / В. К. Баран, В.М. Даниленко. – К.: Видавничий дім "Альтернатива", 1999. – 34 с. 5. Ванюков Д. А. Хрущевская оттепель / Д.А. Ванюков. – М.: ООО ТД "Издательство Мир книги", 2007. – 240 с. 6. Москаленко С. Г. Эволюция аграрной концепции Н. С. Хрущева (1953–1964): автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.01. "Історія" / С.Г. Москаленко. – Ростовский ун-т, 1992. – 22 с. 7. Гефтер М. Судьба Хрущева / М. Гефтер // Октябрь. – 1989. – № 1. 8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1088. 9. Народне господарство Української РСР у 1975 р. – К.: Техніка, 1976; Сільське господарство Української РСР. – К.: Статистика, 1969. 10. Народное хозяйство СССР в 1961 г. – М.: Госстатиздат, 1962; Сільське господарство Української РСР. – К.: Статистика, 1969. 11. Панченко П.П. Аграрна історія України / П.П. Панченко, В.П. Славов, В.А. Шмарчук. – К.: Просвіта, 1996. – 360 с. 12. Tucker R. The Soviet Political Mind / R. Tucker. – London, 1972. 13. Хрущев Н. С. Воспоминания / Н.С. Хрущев. – М., 1997. 14. XX съезд КПСС: Стенограф. Отчет. – М., 1956. – Т. 1. 15. Зубкова Е.Ю. Реформы Хрущева: культура политического действия / Е. Ю. Зубков // Свободная мысль. – 1993. – № 9. 16. Молотов. Маленков. Каганович. 1957: Стенограф, отчет июньского пленума ЦК КПРС и др. док. – М., 1988. 17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4485. 18. Куницын Г. И. Хрущев. Жизнь и судьба / Г.И. Куницын // Комсомольская правда. – 1988. – 27 ноября. 19. Джеффри Хоскинг. История Советского Союза 1917–1991 / Хоскинг Дж.. – М.: ВАГРИУС, 1995. 20. Плющ М. М. Хрущов і проблеми технічного переозброєння народного господарства (1953–1964) / М. Плющ // Історія в школі. – 1999. – № 7. 21. Хрущов Н. С.: личность, время, реформы: (Подборка статей) / Б.А. // Свободная мысль. – 1994. – № 10. 22. Родионов П. А. Как начинался застой? Заметки историка партии / П. А. Родионов // Знамя. – 1989. – № 8.

Viktoriya Turenko

SUBJECTIVE FACTORS REFORMED OF N. KHRUSHCHEV

The article analyzed the subjective factors of the reformist Khrushchev. Shown the formation of inner essence of his personal opinion and is determined by their official position on responsible decision-making that one-suvalys many important aspects of life of people and countries.

УДК 630 (477.8) "19" 70-80 рр.

Руслан Чигур

СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ НА СТАН ЛІСОВОГО ГОСПОДАРСТВА ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ У 70–80-Х РР. ХХ СТ.: ПРИЧИНИ, НАСЛІДКИ, ПЕРСПЕКТИВИ

У статті на основі аналізу архівних джерел, висвітлено неналежну діяльність державних органів влади України та господарських підприємств щодо збереження, нераціонального використання, відтворення лісових ресурсів західного регіону України, проаналізовано шляхи виходу із кризової ситуації.

Ліс та його ресурси займають визначне місце у життєдіяльності людини, мають вагомий вплив на стан та розвиток біосфери. Він є легенями планети, із зникненням лісу кардинально усе змінюється довкола, що негативно впливає на навколишнє середовище. Лісові масиви знижують силу вітру, на полях, розміщених біля лісу, рівномірно розподіляється сніговий покрив, який не допускає глибокого промерзання ґрунту. Ліси попереджують ерозію, захищають водойми від замулення, затримують ріст ярів і балок у глибину. На зрошувальних землях по-

переджають засолення і заболочення, зменшують непродуктивне використання вологи. В містах очищують повітря від пилу і газів, на автомагістралях захищають дорогу від снігу, вітрів, пилових заносів. Отож, значення впливу лісу на оточуюче середовище є вагомим.

Автор поставив за мету на основі аналізу архівних джерел дослідити, причини, наслідки та перспективи соціально-екологічного впливу на стан лісового господарства західного регіону України у 70–80-х рр. ХХ ст.

Серед наукових праць щодо реформування лісового господарства можна виділити такі основні напрями: розв'язання екологічних проблем лісокористування, вдосконалення систем платежів за використання лісових земель та лісових ресурсів на основі їх економічної оцінки, управління охороною, відтворенням і використанням лісів, прав власності на ліси, фінансування та оподаткування. Дослідженням екологічних проблем лісокористування в Україні присвячені праці С. Генсірука, В. Кучерявого, Л. Гайдарова, В. Бондаренка, М. Калініна, І. Калуцького, Г. Козубова, А. Таскаєва та ін. У багатьох випадках дослідження щодо покращання екологічного стану лісів України за допомогою лісівничих заходів багатьма вченими здійснюються без врахування впливу інструментів лісової політики. Економіко-правові аспекти лісокористування, а також можливості застосування зарубіжного досвіду в умовах перехідної економіки висвітлені у працях А. Бобка, М. Гіряєва, Г. Грегерсена, Я. Ковалю, А. Клейнхофа, В. Клемперера, А. Лазарєва, Л. Мельника, Є. Мішеніна, А. Петрова, В. Петрова, С. Починкова, Є. Сенька, І. Синякевича, А. Тіканнена, Ю. Туниці та ін.

Західний регіон у порівнянні з іншими територіями України, багатий на численні лісові масиви. Зокрема, в Закарпатській області лісова площа займає половину її території. На початку 1974 р. у Львівській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях нараховувалось 304 тис. га колгоспних і радгоспних лісів. У Рівненській області площа колгоспних лісів, нараховувала 120,8 тис. га [1, арк. 29]. У середині 1980-х рр. лісовий масив Волині становив понад 700 тис. га, з них 418 тис. га – державний лісовий фонд [2, арк. 3]. На Івано-Франківщині колгоспні ліси на початку 1970-х рр. становили 98,4 тис. га, радгоспні – 5,6 тис. га. У 1970–1980-х рр. ліси Тернопільської області займали 12 % її території. А на Львівщині у 1975 р. площа лісів області становила 92,5 тис. га, що складало 14,6 % до загальної їх площі.

Зважаючи на лісистість регіону, щорічно зростала і кількість залучених лісів для господарського використання та потреб громадян. Це зумовило також зростання безгосподарності підприємств, за якими були закріплені чисельні лісові масиви західного регіону України. Особливу безтурботність у відношенні до лісу проявляли лісокомбінати та лісові господарства в українській частині Карпат упродовж 1950 – початку 1980-х рр. До 1974 р. площа букових лісів зменшилась на 272 тис. га, змінилась структура лісів. На місці природних різновікових лісів створились похідні одновікові, де молодняки на середину 70-х рр. становили 43,4 % вкритої лісом площі, а залишки природних лісів склали близько 40 тис. га (0,3 %) вкритої лісом площі. Це свідчило про значне антропогенне навантаження на лісові ресурси. Згідно з перевітками, впродовж 1975–1992 рр. стан ведення лісового господарства і виконання лісовідновних робіт на лісокомбінатах в західному регіоні України залишався незадовільним, що погіршувало стан та якість лісових угідь [3, арк. 155–157]. Здебільшого господарські організації, за якими були закріплені лісові площі, не включали лісовідновні роботи у виробничі плани [4, арк. 14].

Інша вагова проблема полягала в тому, що поруч із безгосподарською діяльністю лісокомбінатів, значно ускладнювався стан ведення лісового господарства через лісозаготівлю та проблему відходів, перерубів лісу даними підприємствами. Лісозаготівельні роботи щорічно зростали. Найбільш інтенсивні рубки в Карпатах проводились в лісах двох груп. Тут з кожного гектару щорічно вирубувалось в середньому 2,9–3,1 м³ деревини, тобто приріст насаджень використовувався на 85–90 %. У лісах першої групи щорічно заготовляли біля 4,5 млн м³ деревини. Слід відмітити, що основні об'єми лісозаготівель припадали на райони Карпат – 85–90 % загального об'єму лісокористування в УРСР. Щорічна рубка лісу в межах середнього приросту можлива лише тоді, коли насадження рівномірно розподіляються за віковими категоріями. Негативно вплинуло на стан лісів Карпат зростання у 1970-х рр. лісосічних відходів, які лісокомбінати могли б залучити до господарської діяльності, але натомість ставились до цього питання безвідповідально. Так, в першій половині 1970 років в Карпатських лісах лише лісосічних відходів нараховувалось щорічно більше 500 тис. т. Відходи від лісозаготівель на комбінаті "Прикарпатліс" складали приблизно 550 тисяч м³ щорічно, на лісосіках залишалось 49,4 %, тобто близько половини всіх ресурсних відходів.

Із збільшенням потужності промисловості в країні зростав попит на деревину. Якщо в 1950 р. об'єм вивезення лісу в СРСР складав 266 млн м³, в 1970 – 400 млн м³, то у 1975 – 540 млн м³ деревини, в той же час її втрати складали 200–220 млн м³, тобто біля 50 % усієї заготовленої деревини втрачалось у вигляді лісосічних залишків. Розрахунки показали, що в Україні на раховувалось щорічно 5728–5909 тис. м³ низькосортної деревини, технологічних дров та відходів різних видів. На Закарпатті на початку 1970-х рр. відходи склали понад 500 тис. м³ у вигляді хмизу та гілля, натомість цінні відходи спалювались на деревообробних комбінатах, а тирса біля заводів або вивозилась або висипалась у річки [5, арк.2].

Також в лісгоспах був встановлений такий порядок, при якому реалізувалась і бралась на облік лише вивезена і реалізована деревина. У той же час в лісництвах ніхто не знав, яка кількість нереалізованої продукції лежить на лісосіках. За неї практично ніхто не ніс відповідальності [6, арк.1].

Свою частку у погіршенні стану лісу західного регіону України вносили колгоспи та радгоспи. Зокрема, у Волинській області внаслідок перевірки у 1970 р. було встановлено, що більшість радгоспів не приділяли уваги лісам і не забезпечували ведення господарства на належному рівні. Внаслідок безсистемних рубок, несвоєчасного заліснення не вкритих лісом площ, відсутності догляду за насадженнями, випасання худоби, ліси були низькопродуктивними. Переважна більшість радгоспних лісів не були лісовпорядковані, потребували проведення на десятках тисяч га поновлення та реконструкції насаджень. У 1970 р. радгоспи Волинської області, в яких налічувалось більше 2,0 тис. га лісокультурного фонду, жодного гектару лісу не виростили. А радгоспи Тернопільської області посадили 3 га лісу при плані 30 га. В більшості господарствах рубки догляду за лісом не проводились або здійснювались у незначних обсягах. Такий же стан лісів спостерігався в радгоспах Рівненської і Львівської областей. Низка радгоспів допускали самовільні рубки лісу та рубки головного користування понад встановлений розмір. В результаті незадовільної охорони лісів, самовільними рубками було знищено в 1970 р. 5,7 тис. м³ лісу, в тому числі в радгоспах Рівненської області – 3,6 тис. м³, а у радгоспах Львівської області – 1,45 м³ деревини. Траплялись випадки, коли без відповідного дозволу проводились розкорчування лісових площ та переведення їх в інші угіддя, а місце рубок своєчасно не очищувалось [7, арк. 104–106].

Не змінився стан ведення лісового господарства в колгоспно-радгоспних лісах західного регіону України і упродовж 1980-х рр. Продуктивність радгоспних лісів, порівнюючи з суміжними лісами Держлісфонду удвічі, а в молодняках – у три-чотири рази нижча. Мали місце випадки, коли після рубки лісосіки самовільно розкорчовувались і використовувались не для потреб лісового господарства. Значна частина лісових насаджень потребувала проведення реконструктивних заходів. Такий стан радгоспних лісів пояснювався безвідповідальним ставленням керівництва виробничих об'єднань садівничих радгоспів, відсутністю спеціалістів лісового господарства і лісової охорони [8, арк. 249–250]. По суті, на колгоспи покладався обов'язок дбати про посадку, зростання лісів, цим питанням не приділяли належної уваги [9, арк. 5]. Зокрема, на Закарпатті план проведення освітлення й очистки лісу колгоспами було виконано лише на 51 %, прорідження – 35 %, прохідних рубок – 28 %, а загалом у колгоспних і радгоспних лісах самовільно було зрубано 7,1 тис. м³ деревини [10, арк. 7]. На середину 1980-х рр. радгоспи Рівненської області, за якими були закріплені значні площі лісів, так і не зайнялися питаннями посадки лісу, непокрита площа складала 10 тис. га [11, арк. 12]. І надалі рубки догляду за лісом проводились не належним чином або зовсім не здійснювались [12, арк. 27–28]. Через недбале ставлення до лісу, продуктивність колгоспних і радгоспних лісів була удвічі нижчою від аналогічних державних, а площа чагарників у колгоспних і радгоспних лісах досягла 25,4 тис. га, 8,3 тис. га – площ, не вкритих лісом [13, арк. 119].

На Івано-Франківщині щорічно відбувались аналогічні численні порушення ведення лісових робіт [14, арк.107]. Ліси області упродовж 1970–1980-х рр. характеризувались як розбалансовані, технічно пошкоджені, захаращені. В аналогічному стані перебували колгоспні і радгоспні ліси і на Тернопільщині [15, арк. 1, 4]. Особливо незадовільний стан ведення лісового господарства на той час склався в колгоспах Збаразького, Заліщицького, Кременецького, Тернопільського районів [16, арк.1]. Такий стан призвів до того, що колгоспні ліси характеризувались незначними запасами деревини і тому не могли задовольнити в ній потреби господарств [17, арк.21].

Суспільство більше споживало лісових багатств, ніж компенсувало завдані втрати флорі і фауні. Так, упродовж 1970–1980-х рр. в Україні спостерігалось зниження обсягів посадки лісу в

1,7 разів. У той же час найбільші рубки, що перевищували 1 млн м³ щорічно, велись у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській та Житомирській областях. Найвищим рівнем інтенсивності лісозаготівель характеризувалися Чернівецька, Вінницька, Тернопільська області. Можна стверджувати, що масштаби втрати деревини при лісозаготівлях могли б бути меншими, при умові виконання щорічних планів лісовідновлення та ведення лісгосподарства в західному регіоні України. Згідно з даними, у регіоні не виконувались плани догляду за лісом, продовжувалось порушення лісового комплексу. В середині 1970-х рр. план лісовідновлення у Тернопільській області був виконаний на 37 %, а план рубок догляду за лісом на 11 %. Самовільні рубки лише у 1976 р. склали 1,3 тис. га, Львівській – 1,5 тис. га, Рівненській – 1,4 тис. га. У Волинській області захаращені колгоспні ліси становили 2,2 тис. га, у Рівненській – 1,1 тис. га [18, арк. 10–11]. В колгоспних і радгоспних лісах Закарпатської області самовільні рубки склали 2519 м³, в Івано-Франківській – 1534 м³, Львівській – 1209 м³ [19, арк. 146].

Судячи з незадовільного стану лісового господарства, виникає питання: на що ж тоді скеровувалась діяльність державних структур західного регіону України?

На перший погляд державні органи намагалися спрямовувати зусилля на відродження лісових ресурсів, щорічно лісові господарства звітували про закладки лісосік, лісу, проте ці роботи проводились повільними темпами, спостерігались самовільні рубки [20, арк.147]. Міністерство лісового господарства УРСР, опираючись на статистичні дані, що свідчили про щорічне збільшення лісовідновних робіт, у 1970 р. заявило, що гірські ліси Карпат не втратять своїх водоохоронних і ґрунтозахисних функцій, і що підстав для переведення усіх лісів, наприклад, Львівської області до 1 групи немає [21, арк. 91]. Ця непродумана ухвала більше сприяла загрози екосистеми Карпат.

Негативні тенденції у діяльності владних органів спостерігались і на регіональному рівні. Зокрема, для покращення ведення лісового господарства виконком Закарпатської обласної Ради депутатів від 26 січня 1972 р. прийняв рішення № 21, згідно з яким господарства, що не виконували плану посадки і реконструкції лісу і допускали знищення лісокультур, позбавлялись права рубки лісу головного користування, лісорубні квитки мали видаватись тільки за згодою з управлінням сільського господарства райвиконкомом [22, арк. 2]. Проте, як показали наступні роки, це не поліпшило ведення лісового господарства, оскільки розпорядження щорічно порушувалось і не виконувалось [23, арк. 78–80], що посилювало негативні наслідки антропогенного впливу на лісові ресурси. Крім цього, лісовим масивам Закарпаття значно дошкуляли пожежі [24, арк.7]. Для покращення стану ведення лісового господарства в області у 1976 р. було введено посаду інженерів-лісовиків [25, арк. 54, 76]. Проте, як показали наступні роки, ситуація у лісовому господарстві не змінилась на краще [26, арк.53, 57], так як реального впливу вони не мали, необхідно було вносити зміни в економічну систему управління лісовим господарством західного регіону України.

Івано-Франківський облвиконком від 13 червня 1977 р. видав розпорядження за № 272-р "Про посилення відповідальності за шкоду заподіяну лісовому господарству" [27, арк. 32], але всі дії зводились лише до підвищення розмірів штрафів, тому такі дії з боку державної влади не приніс у подальшому позитивних зрушень, бо не мав ефективної дії та впливу на господарські структури.

У переважній більшості владні органи регіону відзначались байдужістю у ставленні до лісових ресурсів, вся справа відносин "людина – ліс" була побудована на споживчих інтересах та визиску нею природи [28, арк. 5]. Не виконувалася в регіоні ухвала Президії Верховної Ради СРСР від 16 серпня 1980 р. "Про адміністративну відповідальність за порушення лісового законодавства" та постанова уряду УРСР від 25 травня 1982 р. "Про відповідальність за порушення лісового законодавства".

Щоб глибше з'ясувати питання неефективної діяльності владних структур щодо охорони лісових ресурсів регіону, необхідно виявити причини, що призвели до невиконання різноманітних розпоряджень влади і разом з тим сприяли подальшій деградації лісів краю.

Необхідно наголосити, що незважаючи на щорічні збільшення рубок догляду за лісом, сама система їх здійснення потребувала удосконалення, значна кількість ділянок мала площу всього у декілька десятків гектарів [29, арк. 12]. Потрібно зважати на те, що статистичні дані у радянський період носили іноді неправдивий характер, на догоду чиновників у звітних інформаціях робились приписи, що не відповідали реальній ситуації, тобто такий стан речей був характерним для усіх п'ятирічних планів розвитку народногосподарського комплексу СРСР і УРСР. Тому іноді документи одного і того ж року суперечили один одному.

Основною причиною занедбаності лісового фонду західного регіону України була незацікавленість влади у його поліпшенні, так як не було конкретної допомоги з боку обласних управлінь сільського господарства в регіоні. Не було створено відповідного органу, який би скеровував та контролював ведення лісового господарства [30, арк. 111].

Як показала практика, виникало протиріччя між постановами та методами їх виконання, через те, що не було розроблено механізмів їхньої реалізації, причому необхідно було врахувати і регіональну специфіку, а не застосовувати загальні положення лісового кодексу.

Таким чином, наведені приклади підтверджують думку про те, що негативне антропогенне навантаження на лісові ресурси призвело до негативних змін у всій екосистемі західного регіону України. Внаслідок непродуманої господарської діяльності людини, а саме через надмірні рубки, вітровали, інтенсивне використання лісових угідь під випаси, була порушена існуюча в природі лісу рівновага. Під дією цих чинників змінився ґрунтовий покрив, що призвело до утворення кам'янистих розсипів, до змиву ґрунтів, втрати їх первісної родючості. Докорінно змінився і гідрологічний режим схилів, що вплинуло на обміління річок, а під час паводків – до сільових потоків. Деградації лісів сприяло також те, що лісові відновлення проводились несвоєчасно і без врахування наукових рекомендацій, планові завдання з рубок та догляду за лісом колгоспами і радгоспами не виконувались.

Діяльність лісокомбінатів, лісопідприємств, колгоспів та радгоспів, за якими були закріплені значні лісові площі західного регіону України, мала негативне спрямування, внаслідок чого уже на початку 1990-х років ліси краю перебували під загрозою винищення, особливо ці процеси властиві українській частині Карпат.

Внаслідок нераціонального проведення лісорозробок і застосування тракторного трелювання деревини, було порушено ґрунтовий і рослинний покрив, а також кисневий баланс краю, посилились процеси ерозії ґрунтів, замулювання річок і озер. Ресурсоємна економіка спричинила проблему лісосічних відходів, а через байдужість владних органів та господарських структур регіону до вирішення цих проблем, щороку спостерігались переруби лісу, невиконання планів лісовідновлення, самовільні рубки, несанкціонований випас худоби в лісах, халатне ставлення до своїх обов'язків ряду лісників, пожежі, невпорядкованість обліку лісів, масове всихання ділянок через різноманітних шкідників та хвороби лісу.

Загострювало і поглиблювало невирішеність проблем стану лісів регіону і повільні темпи створення лісосмуг та небажання господарських структур передавати закріплені за ними лісові масиви у відання Держлісфонду.

Необхідно усвідомити і той факт, що проблеми, пов'язані із покращенням стану лісів, необхідно було вирішувати не тільки на регіональному чи загальнодержавному рівнях, а в рамках міжнародного співробітництва, якого так не вистачало саме у 1970–1980-х роках, більшою мірою через те, що радянське суспільство було закритим для міжнародних контактів, а якщо і був обмін закордонними делегаціями, то він відбувався під суворим контролем силових структур країни та партійного керівництва.

Протистояти потужному техногенному пресингу на природу може лише єдина екологічна система, у якій активну організуючу роль виконують ліси, полезахисні, прищляхові та інші види насаджень. Відсутність реального господаря лісових багатств України може призвести до їх подальшої деградації. Для реабілітації міцності екосистеми України зусиль лише окремих господарств недостатньо. Створити і захистити таку систему можна лише на державному рівні за умови збереження жорсткого державного контролю за процесами використання, охорони та відтворення цих природних багатств. Таким чином, поєднуючи регіональні програми відтворення лісового фонду зі світовими, спільними зусиллями можливо покращити екологічний стан, зокрема, і раціональне використання та охорони лісових угідь.

Необхідно змінити власне підхід до лісокористування, зробити його не виснажливим. Проте, нереальною виглядає ця думка, коли з боку держави не скеровуватимуться капіталовкладення, призначені саме для покращення стану ведення лісового господарства та його реорганізації, впровадження дійових заходів, які б сприяли процесові створення реального власника, господаря лісу. Поруч із цим необхідно провести зміни в економічній системі країни, наблизивши її до таких стандартів, які б якомога менше завдавали шкоди навколишньому природному середовищу. У свою чергу, за виконанням згаданих заходів владні органи повинні встановити належний, а не формальний контроль, який був характерний радянському періоду.

Необхідно створити ефективні правові засади щодо налагодження оптимальної взаємодії природних і виробничих комплексів, збереження усього багатоманіття флори та фауни України.

Список використаних джерел

1. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф.2275. – Оп.1. – Спр. 230. – 93 арк.
2. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф.2244. – Оп.1. – Спр. 344. – 78 арк.
3. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). – Ф.2469. – Оп. 1. – Спр.118. – 215 арк.
4. ДАЗО. – Ф. 2469. – Оп.1. – Спр.163. – 232 арк.
5. ДАЗО. – Ф.2318. – Оп.1. – Спр.134. – 148 арк.
6. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 3307. – Оп. 1. – Спр. 73. – 57 арк.
7. Центральний державний архів вищих органів влади в Україні (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5105. – Оп. 3. – Спр. 769. – 232 арк.
8. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф.4. – Оп. 9. – Спр. 7828. – 308 арк.
9. ДАЗО. – Ф.2469. – Оп.1. – Спр.77. – 147 арк.
10. Там само. – Спр.85. – 86 арк.
11. ДАРО. – Ф.2275. – Оп.1. – Спр. 304. – 72 арк.
12. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 221. – Оп. 2. – Спр. 7389. – 54 арк.
13. ДАЛО. – Ф. 221. – Оп. 2. – Спр. 7605. – 210 арк.
14. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2073. – Оп. 1. – Спр. 209. – 166 арк.
15. ДАТО. – Ф. 3307. – Оп. 1. – Спр. 57. – 48 арк.
16. ДАТО. – Ф. 3307. – Оп. 1. – Спр. 89. – 63 арк.
17. ДАТО. – Ф. 3227. – Оп. 1. – Спр. 252. – 74 арк.
18. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 14. – Спр. 698. – 36 арк.
19. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 14. – Спр.1656. – 172 арк.
20. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 13. – Спр. 6810. – 183 арк.
21. ЦДАВО України. – Ф. 5105. – Оп. 3. – Спр. 769. – 146 арк.
22. ДАЗО. – Ф.2469. – Оп.1. – Спр.93. – 51 арк.
23. ДАЗО. – Ф.2469. – Оп.1. – Спр.104. – 133 арк.
24. ДАЗО. – Ф.2469. – Оп.1. – Спр.109. – 67 арк.
25. ДАЛО. – Ф. 221. – Оп. 2. – Спр. 7757. – 85 арк.
26. ДАЛО. – Ф. 221. – Оп. 2. – Спр. 8982. – 122 арк.
27. ДАІФО. – Ф. 31. – Оп. 1. – Спр. 54. – 74 арк.
28. ДАТО. – Ф. 3307. – Оп. 1. – Спр. 143. – 54 арк.
29. ЦДАВО України. – Ф. 5105. – Оп. 3. – Спр.769. – 63 арк.
30. ДАЧО. – Ф.4. – Оп.9. – Спр.7136. – 148 арк.

Ruslan Chygur

SOCIAL AND ENVIRONMENTAL IMPACT ON THE STATE OF FORESTRY IN WESTERN UKRAINE IN THE 70–80-YEARS OF THE 20TH CENTURY: CAUSES, CONSEQUENCES AND PROSPECTS

In the article, based on archival sources, the improper activity of state authorities of Ukraine and commercial enterprises concerning saving, irrational usage, reproduction of forest resources in Western Ukraine have been highlighted, the ways out of crisis have been analyzed.

УДК 94: 329.15 (477. 82) “1988 /1991”

Василь Чура

НОМЕНКЛАТУРА ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ КПУ ЯК ЧИННИК НАРОСТАННЯ СУСПІЛЬНОГО АНТАГОНІЗМУ НАПРИКІНЦІ 80-Х РР. ХХ СТ.

Необмежена влада компартійної командно-адміністративної системи в УРСР спричинилася до утворення прихованої, непідконтрольної, правлячої суспільної групи – номенклатури. До неї увійшли партійні і господарські керівники республіки. Зосередивши політичне та державне кермо у своїх руках, вони знаходилися в істотно кращих матеріальних умовах, ніж безпосередні виробники матеріальних благ – робітники та селяни області. Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. спричинило наростання ан-

тагонізму між компартноменклатурою та пересіченими громадянами Львівщини, який згодом став підґрунтям розгортання конфронтації між ними.

Незважаючи на те, що в Конституції УРСР 1978 р. широко задекларовано рівність усіх громадян республіки, вища партійна еліта, користуючись всевладдям та безконтрольністю, упродовж існування СРСР, утворила власну, закриту систему соціально-економічних відносин. Це компартійна номенклатура – "каста" керівників-комуністів, які займали найвищий соціальний статус у радянському суспільстві. До неї входили партійці союзного та республіканських центральних комітетів, перші керівники та керівники підрозділів обласного, міського і районного рівнів, секретарі партійних організацій, директори та їхні заступники, головні інженери, найбільших промислових і сільськогосподарських підприємств, закладів освіти, науки і культури, керівники систем профспілки, силових структур тощо.

Визначальним підґрунтям, що спричинило полярність у добробуті пересічених громадян та компартпрацівників була політична влада, сконцентрована в руках останніх, котра сформувала потужний фінансовий рівень правлячої партії.

Історіографія порушеного питання практично відсутня. Наукових досліджень, присвячених цій проблемі, немає. Проте, вивчення соціально-економічного статусу компартійного працівника зокрема та обласної організації в цілому, дає змогу ретельніше дослідити причини наростання національно-демократичного, а відтак антикомуністичного руху. Тому автор ставить перед собою завдання дослідити фінансово-економічний стан Львівської компартійної організації та її керівників на тлі наростання системної соціально-економічної кризи, в добу розгортання національно-визвольної боротьби за незалежність України.

Кількість членів КПУ Львівщини налічувала 129 613 осіб [1, с 121–125], які щомісячно сплачували партвнески, котрі складали основне джерело партійних прибутків. З цього приводу у статті 38 статуту КПРС зазначено, що кошти партії формуються з членських партійних внесків, прибутків від видавничої, виробничо-господарської діяльності, добровільних пожертв тощо. Розмір щомісячних сплат було встановлено в таких межах: при доходах до 70 крб. – 10 коп., відповідно 71–100 крб. – 20 коп., 101–150 крб. – 30 коп., 151–250 крб. – 1 %, понад 250 крб., – 2 %, понад 300 крб. – 3 % [2, с 15].

Прибуткова частина партійного бюджету області у 1988 р. налічувала 11,115 тис. крб. З них найбільшу частку становили членські партійні внески – 8,070 тис. крб. Надходження від партійних періодичних видань складали – 2 995 тис. крб., інші надходження – 50.

Видатки бюджету склали 8,323 тис. крб. До них відносилися витрати на утримання партійних закладів – 7,016 тис. крб., фонд зарплати: відповідальних працівників – 3478, технічних робітників – 411,1, обслуговуючого персоналу – 312,4, робітників парторганів – 311,6. Будівництво партійних споруд сягнуло 1,206 тис. крб., спорудження будівель партійних видавництв – 31, ремонт приміщень – 70 [3, арк. 6]. Витрати на партійну пропаганду склали – 301,6 тис. крб., постійно діючі курси підвищення партійної кваліфікації – 61,1, філію музею імені В. Леніна – 180,9, партархів – 40. До бюджету КПРС було перераховано 2 млн 791 тис. 800 крб., що становило 25 % від надходжень усієї партійної організації області [3, арк. 11].

Перелік штатної чисельності відповідальних працівників партійних комітетів Львівщини засвідчував, що в обкомі їх нараховувалося 84, міськомі – 132, міських райкомах – 118, сільських – 367 [3, арк. 147]. Зважаючи на середньомісячну зарплату працівників промисловості та сільського господарства, про які мова піде нижче, їхні щомісячні грошові надходження були невиправдано високими. Очільник обласної парторганізації – перший секретар обкому отримував 600 крб., другий – 500, секретарі – 480, завідувач відділом – 380, завідувач сектором – 270, інструктор – 250 [4, арк. 1–2]. Голова обласного партійного комітету КДБ – 425 крб., УВС – 420 [4, арк. 21].

Парткерівник Львова – перший секретар міському, де на партобліку перебувало 60 902 особи [5, арк. 4], отримував 390 крб. на місяць, другий – 340, секретар – 310, завідувач відділом – 280, інструктор – 220 [4, арк. 17]. Партійні працівники районних комітетів Львова мали наступні зарплати: перший секретар – 330 крб., другий – 280, секретар – 260, завідувач відділом – 230, завідувач сектором – 220, інструктор – 200 [3, арк. 43]. Керівник обласного райкому отримував 340 крб., другий секретар – 290, секретар – 270, завідувач відділом – 230, завідувач сектором – 220, інструктор – 200 [3, арк. 42]. Ректор університету марксизму-ленінізму – 270 крб., проректор – 250, завідувач навчальною частиною – 190, завідувач кафедрою – 100 [3, арк. 54]. Керівник постійно діючих курсів підвищення кваліфікації партійних і радянських працівників – 270

крб., його заступник – 220 [3, арк. 55]. Директор філії музею імені В. Леніна – 350 крб., проректор з наукової роботи – 300 [3, арк. 57].

Звільнені керівники первинних партійних організацій – секретарі парткомів, партторги, партгрупторги мали змогу поповнювати свої бюджети наступним чином: парткерівники промислових та сільськогосподарських підприємств отримували зарплату в залежності від кількості підпорядкованих їм комуністів. Секретар парткому Львівського автобусного заводу, де на партобліку знаходилося 997 осіб отримував 360 крб., а його колега з хімічного заводу, якому підпорядковувалося 35 комуністів – 240 крб. [6, арк. 55). Партійний керівник колгоспу імені XXII з'їзду КПРС Радехівського району, у якому працювало 87 осіб, одержував 370 крб. [7, арк. 19], а його колега з колгоспу імені Лесі Українки Дрогобицького району – 250, позаяк у господарстві працювало 37 комуністів [7, арк. 17]. В таких межах знаходилася зарплата парткерівників закладів освіти, наукових інституцій, підприємств торгівлі та харчування, медичних установ, силових структур тощо.

Заробітна плата обслуговуючого персоналу компартапарату також вигідно вирізнялася на тлі розгортання соціально-економічної кризи. Завідувач гаражем отримував 220 крб., механік – 180, водій – 155, старший бухгалтер – 150, комірник – 130, диспетчер – 125 [8, арк. 1]. Інженер обкому відповідно – 250 крб., завгосп – 180, комендант – 160, технік – 160, механік – 150, столяр – 120 [3, арк. 50].

Крім того, для партпрацівників передбачався розрахунок різного роду пільгових надбавок та виплат. Наприклад, всім відповідальним працівникам обкому, міськкому і райкомів належала щорічна доплата на лікування у розмірі 100 % від місячного окладу, співробітникам філії музею імені В. Леніна – 95 %, звільненим секретарям та технічним працівникам первинних парторганізацій – 50 %, обслуговуючому персоналу – 100%) [3, арк. 12]. Асигнування на оздоровлення компартпрацівників області сягнули у 1989 р. 306 тис. крб. [3, арк. 17]. Преміальний фонд обласної парторганізації налічував 478,030 крб., з яких 38,155 використовувалося відповідальними та технічними працівниками обкому, 36,393 – міськкому, 31,326 – міських райкомів, 95,998 – сільських райкомів, 4,200 – будинку політпросвіти, 1,625 – університету марксизму-ленінізму, 3,736 – кабінетами політпросвіти міськкомів і райкомів, 1,180 – курсів підвищення кваліфікації, 2,710 – партійного архіву [3, арк. 22].

468 тис. крб. щорічно витрачалося на обслуговування персонального автотранспорту партпрацівників області [3, арк. 22]. На балансі обкому партії перебувало 25 легкових автомобілів, міськкому – 5, райкомів міста – 10 [3, арк. 24]. Індивідуальний автотранспорт мали кореспонденти загальносоюзних періодичних видань "Правда" і "Социалистическая индустрия" [3, арк. 26]. Приміщення обласного комітету та партійного архіву охороняли працівники міліції: обкому 15 осіб, партархіву – 6. Сума видатків на їх утримання становила 52,600 крб. щорічно [3, арк. 28]. Фінансовий баланс компартійного видавництва "Вільна Україна" налічував 3,200 тис. крб. [3, арк. 80]. Проведення обласних компартійних форумів обходилося у 191,1 тис. крб. щороку, вартість однієї партконференції становила 36 тис. крб. [3, арк. 107]. Всього на утримання партійних органів у 1988 р. було затрачено 5 млн 6 тис. 726 крб. [3, арк. 66].

Середньомісячна заробітна плата робітників та службовців області сягала 193,1 крб., колгоспників – 148,3 крб. [3, арк. 79]. Це удвічі-втричі менше ніж у обласній компартійній еліті. Відповідно, купівельна спроможність останньої, в умовах наростання системної кризи, вигідно відрізнялася від загального матеріального стану громадян, що перетворило компартію у засіб не тільки кар'єрного просування, але й інструмент підвищення добробуту. Величину зарплат працівників області у розрізі галузей народного господарства демонструє таблиця 1 (в крб.) [3, арк. 80]:

Таблиця 1

Промисловість	220,3
Сільське господарство	167,3
Транспорт	212,6
Зв'язок	172,4
Будівництво	230,3
Торгівля та громадське харчування	143,7
Житлово-комунальне господарство	144,9
Охорона здоров'я	128,3
Освіта	164,4

Культура	115,1
Наука	225,4
Органи адміністративного управління	186,4

Аналіз грошових доходів і витрат населення свідчить про те, що жителі витрачали 72,5 % прибутків на придбання товарів широкого вжитку, 9 % на оплату послуг, 10 % на добровільні платежі та внески і лише 8,5% на заощадження [3, арк. 90]. Отже, зарплата радянського трудівника була розрахована таким чином, щоб забезпечити лише його проживання, усунувши можливість нагромадження коштів. Середньомісячний розмір пенсії становив 71 крб. [33, арк. 85], що підтверджує попередню думку автора.

Ріст прожиткового мінімуму продовжувався упродовж 80-х рр. XX ст., що наочно демонструє таблиця 2, у якій, для порівняння, приведені державні та ринкові ціни на продукти харчування [3, арк. 84–85].

Таблиця 2

(Крб. за кг)	1980		1985		1989		1990		1991	
Яловичина	2,11	2,93	2,62	3,74	2,48	4,7	2,96	6,28	7,26	16,67
Баранина	1,48	2,43	2,11	3,05	2,97	4,34	3,13	9,49	4,89	13,63
Свинина	3,12	4,07	3,33	4,65	3,41	5,56	3,99	8,24	7,51	21,20
Ковбаса	2,85	7,67	3,15	8,98	4	10,16	4,77	13,38	11,27	38,90
Риба	1,27	5,57	1,14	6,92	1,25	9,71	1,42	10,91	3,96	29,21
Картопля	0,15	0,52	0,12	0,37	0,21	0,63	0,26	0,73	1,54	2,39
Овочі	0,43	1	0,49	1,14	0,54	1,38	0,78	1,74	2,04	3,94
Фрукти	0,95	1,93	1,23	1,97	1,47	2,65	1,92	3,57	5,98	8,68
Цукерки	3,78	6,67	4,15	6,33	4,14	7,87	4,16	9,86	16,7	25,34

Отже, отримуючи, відчутно, більшу платню, партноменклатура могла собі дозволити користуватися послугами не тільки спецмагазинів, але й колгоспних та кооперативних ринків, де вища ціна, у більшості випадків, означала кращу якість. Висока заробітна плата дозволяла користуватися розгалуженою системою спецмагазинів, у яких партійні та державні керівники могли у 5–10 разів більше придбати якісних товарів. За умов тотального дефіциту, номенклатура мала змогу купувати імпортні товари, за котрі населення переплачувало втричі. Поширилася практика закупівлі за кордоном великих партій високоякісних товарів, призначених виключно для партійної та державної еліти. Номенклатура користувалася закритими лікарнями, поліклініками, санаторіями, пансіонатами, базами відпочинку, дитячими таборами, мисливськими та рибальськими угіддями, промисловими та продуктовими магазинами, дитячими садками, спеціалізованими школами тощо. Для чиновників партдержапарату зводилося житло покращеного планування. За містом до їхніх послуг були комфортабельні державні дачі, а квартири високопосадовців обслуговувалися штатними покоївками, робота яких оплачувалася за державний рахунок. Діти номенклатури вступали до престижних вузів, зазвичай, поза конкурсом. З кожним роком розрив у рівні життя між номенклатурою і рядовими громадянами зростає.

Користуючись домінуючим становищем, компартпрацівники мали змогу вагомо впливати на все суспільне життя населення краю. Диктуючи свою волю привселюдно, вони потай широко користувалися тими благами та пільгами, які гарантувала їм монополія на політичну владу. Таке дистанціювання від суспільства породило апатію громадян у відношенні до комуністичної ідеології, що призвела до виникнення зневіри у постулати радянського способу життя.

Слід зазначити також і те, що перелічені суспільні блага були доступними тільки для компартійної еліти. Рядові члени низових, первинних компартструктур не мали відношення до пільгової системи матеріального забезпечення і були змушені задовольнятися загальним рівнем добробуту населення Львівщини. Така внутрішньопартійна нерівність закономірно спричинилася до зародження деформаційних елементів у компартійному середовищі області зокрема та у КПУ назагал.

Таким чином, добробут партноменклатури був значно вищим ніж матеріальне становище пересічних трудівників Львівщини. Несправедливий характер розподілу матеріальних благ перекреслював всю комуністичну доктрину, осердям якої був саме рівноправний її розподіл. Заробітна плата партпрацівника удвічі-втричі перевищувала заробітки робітників та селян. Керівництво КПРС, котре постійно твердило про свої наміри побудувати справедливе, безкласове суспільство, насправді створило для себе систему привілеїв, що забезпечувала їй значно

кращі умови проживання. Благоустрій рядових трудівників залишався хоча і стабільним, але досить низьким. Незважаючи на численні заходи уряду щодо його покращення, радянська економіка не дозволяла суттєво поліпшити добробут безпосередніх виробників матеріальних благ.

Наростаючий антагонізм між компартійною елітою та рядовими трудівниками області став одним з чинників розгортання національно-визвольного руху, що сприяв відновленню державної самостійності України на початку 90-х рр. ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Комуністична партія України в цифрах. – К., 1988. – С. 121–125.
2. Статут Комуністичної партії Радянського Союзу. – К., 1990.
3. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.П–3. – Оп. 62. – Спр. 419.
4. ДАЛО. – Ф.П–3. – Оп. 62. – Спр. 430.
5. ДАЛО. – Ф.П–4. – Оп. 47. – Спр. 35.
6. ДАЛО. – Ф.П–3. – Оп. 62. – Спр. 356.
7. ДАЛО. – Ф.П–3. – Оп. 62 – Спр. 422.
8. ДАЛО. – Ф.П–3. – Оп. 62. – Спр. 434.

Vasyl Chura

THE NOMENCLATURE OF THE LVIV REGIONAL ORGANIZATION OF THE COMMUNIST PARTY OF UKRAINE AS A FACTOR OF THE SOCIAL ANTAGONISM INCREASING IN THE LATE 1980 S.

An unlimited power of the communist party administrative command system in Soviet Ukraine led to the formation of the hidden, uncontrolled and ruling social group-nomenclature. The party and economic leaders of the country became the part of it. They concentrated all the politic and state power in their hands and were in substantially better material situation than the immediate producers of the material values – the workers and the country people in the region. In the late 1980 s it caused the rising of antagonism between the communist party nomenclature and the ordinary citizens of Lvivshchyna. Later on it became the reason of confrontation between them.

УДК 94 (477)

Лілія Романишин

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ 1980-Х – 2000-І РР.)

У статті авторка аналізує правові механізми забезпечення гендерної рівності в Україні кінця 80-х – 2000-і рр. та їх реалізації.

На шляху побудови демократичного суспільства Україна зіткнулася із проблемою подолання нерівності між чоловіком та жінкою, адже відомо, що демократичне суспільство передбачає забезпечення прав та свобод для усіх громадян та ліквідацію усіх форм дискримінації за будь-якими ознаками, в тому числі і за ознакою статі. Тому, у контексті реформ в Україні жіноче питання та формування ефективної політики рівних можливостей чоловіків і жінок стало актуальним, оскільки статус жінки в державі та участь її в усіх сферах суспільно-політичного життя є важливим чинником розвитку нової демократичної української держави.

Про становище жінки в суспільстві загалом йдеться у дослідженнях таких зарубіжних вчених, як: Р. Столпер, Г. Рабін, А. Річ та інших. Аналізували традиційну чоловічу культуру та місце жінки в ній – С. де Бовта, Н. Ходоров, С. Волбі, К. Мілет та С. Файерстоун. Психологічні відмінності між чоловіком і жінкою досліджували Д. Мітчел, Ж. Грієр, К. Хорні, Ж. Левєр, В. Вулф. Проблему ролі жінки в суспільно-політичному житті вивчали А. Графф, Д. Нейджел, М. Масов, К. Гіліган, К. де Пізан.

На основі досліджень західних вчених, українські дослідники створили певні напрацювання і теоретичну базу для вирішення жіночого питання. Зазначимо, що проблема діяльності жі-

ночого руху в українській історіографії не нова. Різні її аспекти досліджували М. Богачевська, О. Стажкіна, Л. Смоляр, С. Павличко, М. Рубчак, О. Забужко, Г. Ткаченко, Б. Кравченко та багато інших.

Зазначимо, що активізація міжнародного співтовариства щодо поліпшення становища жінок, підвищення їхнього правового статусу в світі сприяли події другої половини ХХ століття, що визначали стратегічні напрямки вирішення проблеми зміни становища жінок через досягнення політичних, юридичних та економічних прав, рівних з чоловіками. Зокрема, було проведено низку міжнародних конференцій, присвячених вирішенню жіночих питань. Питання рівності чоловіків і жінок та шляхи його вирішення були зафіксовані у низці конвенцій та декларацій, а саме: 1945 р. – Декларація ООН прав людини; 1946 р. – спеціальна комісія ООН зі статусу жінок; 1948 р. – Загальна декларація ООН Прав Людини; 1949 р. – конвенція ООН про порушення торгівлі людьми та проституції; 1950 р. – європейська конвенція з прав людини; 1951 р. – конвенція ООН з питань однакової заробітної плати; 1952 р. – конвенція ООН про захист материнства; 1952 р. – конвенція ООН про статеву дискримінацію при працевлаштуванні та зайнятості; 1952 р. – конвенція про політичні права; 1957 р. – конвенція ООН про національність жінок; 1961 р. – європейська суспільна хартія; 1962 р. – конвенція ООН про шлюб; 1979 р. – конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок – хартія прав жінок; 1982 р. – Декларація ООН про рівність жінок і її внесок в розвиток і мир. Зазначимо, що Конвенція про захист прав і основних свобод людини – один з найважливіших міжнародних договорів у галузі прав людини, що ґрунтується, зокрема, стосовно прав жінок, на міжнародних стандартах. [1, с. 7–12]. "Здійснення прав і свобод, викладених у цій Конвенції, гарантується без будь-якої дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження або інших обставин" [1, с. 12–13].

Ці міжнародні стандарти прав людини набули особливого значення для України з прийняттям у 1996 році Конституції, що поставила питання про розбудову справді демократичної, соціальної, правової держави в практичну площину. Незалежна Україна 17 липня 1997 року прийняла Закон "Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року". Виходячи із основних положень конвенції, Конституція України як якісно новий політичний і правовий акт за змістом та формою гарантує права кожної людини суверенної держави на життя [2, ст. 27]; право кожного на повагу до гідності [2, ст. 28]; право кожної людини на свободу та особисту недоторканність [2, ст. 29]; невтручання в особисте і сімейне життя [2, ст. 32] тощо.

Таким чином, Конституція України закріплює рівні права чоловіків і жінок в усіх сферах суспільного життя. Однак, поряд із законодавчим захистом жінок в Україні існує багато проблем, що потребують вирішення. Саме тому, 8 вересня 1997 року Кабінет Міністрів України постановою № 993 прийняв документ дій щодо поліпшення становища жінок і підвищення її ролі у суспільстві упродовж 1997–2000 рр. Основною метою національного плану дій було створення конкретних механізмів поліпшення становища жінок в Україні та підвищення їхньої ролі у суспільстві, а саме: дотримання прав жінок як невід'ємної складової всезагальних прав людини; забезпечення жінкам рівних прав із чоловіками у сфері трудової діяльності; охорона здоров'я та репродуктивної функції жінок; забезпечення жінкам рівних із чоловіками можливостей у прийнятті рішень на всіх рівнях; насильство стосовно жінок; жінки та засоби масової інформації [3].

Під загальним керівництвом Міністерства України у справах сім'ї та молоді розпочалась робота щодо підтримки та залучення жінок-лідерів до активного громадського життя. Наступним кроком з боку держави стала розробка національної програми дій на 2001–2005 рр. щодо створення умов реалізації рівних можливостей жінок і чоловіків на основі гендерного підходу, яка буде основою для гармонізації міжстатевих відносин, утвердження паритетної демократії [3].

Сьогоднішнє законодавство має на меті регулювати відносини чоловіків і жінок в усіх сферах суспільного життя без виключень. Зокрема, це стосується також шлюбно-родинних відносин, що регулюються кодексом про сім'ю та шлюб України, згідно з яким, жінка та чоловік мають рівні права і обов'язки у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї [4, ст. 7]; що шлюб ґрунтується на згоді жінки та чоловіка, а примус до шлюбу не допускається [4, ст. 24], при чому як чоловік, так і жінка можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі, а повторний шлюб можливий після припинення попереднього [4, ст. 25]; при вступі у шлюб жінка має право взяти прізвище

чоловіка, чи зберегти своє дошлюбне [4, ст.35]; жінка має право на материнство "вагітній жінці мають бути створені у сім'ї умови для збереження її здоров'я та народження здорової дитини" [4, ст.45]. У сімейному кодексі зазначається, що як чоловік, так і дружина мають рівні права на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок та уподобань [ст.51], а також право на фізичний і духовний розвиток, реалізацію і прояв своїх здібностей [4, ст.52], зобов'язані спільно піклуватися про побудову сімейних відносин між собою та іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, дружби, взаємоповаги [4, ст.55].

Кодекс про шлюб та сім'ю України регулює також і матеріальне забезпечення сім'ї зазначаючи, що дружина і чоловік зобов'язані спільно дбати про матеріальний стан сім'ї.

Стосовно розірвання шлюбу, українське законодавство всебічно захищає право жінки на розлучення. Тут вказано, що чоловік не має права без згоди дружини порушувати справу про розірвання шлюбу під час вагітності дружини і упродовж одного року після народження дитини.

Важливим кроком у регулюванні шлюбно-сімейних відносин було прийняття постанови Кабінету Міністрів України № 457 "Про порядок укладання шлюбного контракту" від 16 червня 1993 р. Ця постанова зазначає, що шлюбним договором регулюються майнові відносини між подружжям, визначаються їхні майнові права та обов'язки [ст.93] (с. 4, 8, 11, 13, 15, 25).

Декларація про загальні засади державної політики стосовно сім'ї та жінок передбачає: забезпечення рівних прав і свобод жінок та чоловіків згідно з основними правами та свободами людини; підвищення статусу жінок у суспільстві; забезпечення сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї та її членів, реалізації економічних, соціальних і демографічних функцій сім'ї як основи суспільства; стимулювання самореалізації жінки; становлення сім'ї як основної ланки держави, відповідальності батьків за сімейний добробут та створення нормальних умов для життя і виховання дітей в суспільстві.

У Декларації окреслено можливі шляхи втілення принципу рівних можливостей в усі сфери життя – проведення у Верховній Раді слухань про становище сім'ї та жінок; діяльності в органах державної влади та управління структурних підрозділів усіх рівнів, що займаються проблемами сім'ї та жінок; розроблення та реалізації цільових державних комплексних програм щодо сім'ї та жінок; формування в засобах масової інформації нових гендерно-недискримінаційних поглядів на роль і місце жінки в суспільстві; взаємодії з жіночими неурядовими організаціями, надання їм соціальних замовлень на конкурсних засадах; введення адресної допомоги для підтримки родин, які перебувають у скрутному становищі. Державна політика, за казаним документом, має кілька рівнів впровадження: загальнодержавний, регіональний, місцевий.

Проект Декларації про загальні засади державної політики стосовно сім'ї та жінок було розроблено з урахуванням пропозицій і зауважень, які надійшли від зацікавлених міністерств і відомств України, неурядових організацій і прийнята Верховною Радою України 5 березня 1999 р.

Отже, аналіз зазначених документів показує, що в родинно-шлюбних стосунках жінки в Україні мають достатньо прав і свобод гарантованих їм законом. Однак, попри високий рівень захисту жінок у рамках законодавчих актів, реальний стан справ ускладнюється тим, що високо стандартизовані норми, закріплені в законодавстві, не завжди знаходять відповідні механізми, для того, щоб застосовуватись у практиці.

Ще однією важливою проблемою українського суспільства є насилля та контрабандна торгівля жінками, яка полягає у вивезенні молодих жінок та дівчат за кордон та їх подальшої експлуатації на важких, примусових роботах та у сексіндустрії зарубіжжя. Можна констатувати, що Україна зіткнулася з грубим порушенням прав людини, масштаби якого з кожним роком набирають все більшого розмаху. Вона стала країною-постачальницею "живого товару" до країн колишньої Югославії, Угорщини, Чехії, Італії, на Кипр, до Греції, Туреччини, Ізраїлю, США, Арабських Еміратів тощо. Тільки з Ізраїлю упродовж 1995–1997 рр. депортовано близько 1,5 тис. жінок до України. За даними посольства України у Греції, Афінах і Салоніках перебуває близько 3 тис. молодих українських жінок, які втягнуті в легальну і нелегальну проституцію, у Туреччині – майже 5 тис. [3].

Гендерне насильство є загальнопоширеною проблемою в усьому світі, дотичною до всіх сфер життя жінок. Розуміння глобальності масштабів цієї проблеми й сукупний досвід боротьби з гендерним насильством у різних культурах і середовищах дав можливість накреслити приблизну схему для правозахисної роботи у цій сфері, розробки стратегії протидії.

Зазначимо, що для пошуку шляхів вирішення проблеми насильства над жінками особливий інтерес викликають чотири основні його типи: пряме фізичне насильство (побиття, зґвалтування вдома чи на роботі); психологічне насильство (позбавлення волі, примусове одруження, залякування); позбавлення ресурсів, необхідних для підтримання фізичного і психологічного добробуту (медичне обслуговування, харчування, освіта, матеріальні засоби існування); трактування жінок як товару (торгівля жінками, проституція).

Торгівля жінками є неприпустимим суспільним явищем, якому необхідно рішуче протидіяти, адже боротьба з грубим порушенням прав жінок вимагає національного, європейського та міжнародного співробітництва. Україна, в рамках вирішення цього питання, приєдналась до Декларації про викорінення насильства проти жінок, ухваленої в 1994 році, в ст. 2 якої йдеться про те, що "насильство щодо жінок охоплює наступні випадки, але не обмежується ними: а) фізичне, статеве та психологічне насильство, яке має місце в сім'ї, включаючи нанесення побоїв, статевий примус дівчат в сім'ї, насильство, пов'язане з приданим, зґвалтування дружини чоловіком, пошкодження жіночих статевих органів та інші традиційні види практики, які спричиняють шкоду жінкам, лікарське насильство та насильство, пов'язане з експлуатацією; б) фізичне, статеве та психологічне насильство, яке має місце в суспільстві в цілому, включаючи зґвалтування, статевий примус, статеве домагання та залякування на роботі, в навчальних закладах та в інших місцях, торгівлю жінками та примус до проституції; в) фізичне, статеве та психологічне насильство, з боку чи при попусканні держави, де б вони не відбувалися" [5, с. 74].

Декларація про викорінення насильства проти жінок (далі – ДПНПЖ) є вичерпним висловленням міжнародного консенсусу стосовно захисту жінок від насильства і першим офіційним зведеним викладом міжнародних норм щодо насильства проти жінок, включно з насильством у сім'ї. Тут зазначається, що насильство проти жінок є виявом історично зумовленої нерівності між чоловіками і жінками. Стаття 4 ДПНПЖ закликає країни засудити насильство щодо жінок і не намагатися уникнути цього зобов'язання, посилаючись на звичаї, традиції чи релігію, а також сприяти всіма доступними засобами політиці ліквідації насильства проти жінок.

Декларація пропонує країнам ратифікувати серед інших численних документів дискримінації жінок і "розробляти карні, цивільні, трудові та адміністративні санкції у вітчизняному законодавстві для покарання та відшкодування зла, завданого жінці – об'єктові насильства; забезпечувати доступ до механізмів правосуддя і, відповідно до національного законодавства, до належних і ефективних засобів судового захисту; розвивати, шляхом комплексного підходу, застережні методи і всі засоби правового, політичного, адміністративного та культурного характеру, які сприяють захистові жінок від будь-яких форм насильства та гарантують, що жінка не опиниться знову в становищі потерпілої через нечутливість закону до гендерної проблеми" [5, с. 74].

Загальна рекомендація № 19 комітету ООН у справах ліквідації всіх форм дискримінації жінок також присвячена проблемі насильства проти жінок. Важлива проблема, що досить давно набула міжнародного характеру і відноситься до кримінальних злочинів – торгівля жінками для надання, так званих "сексуальних послуг". Так, 24 березня 1998 року в кримінальне законодавство України були внесені доповнення у вигляді ст. 124–1 КК України "торгівля людьми", визначає, що відкрите чи таємне заволодіння людиною, пов'язане з законним чи незаконним переміщенням за згодою чи без згоди особи через державний кордон України для подальшого продажу або іншої сплатної передачі з метою сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, втягнення у злочинну діяльність, залучення в боргову кабалу, усиновлення в комерційних цілях, використання в збройних конфліктах, експлуатація людської праці підпадає під кримінальне переслідування і тягне за собою покарання у вигляді позбавлення волі.

Для вирішення питання торгівлі жінками та насильства над ними в державі було проведено певні організаційно-інституційні заходи: створено Національну Раду з боротьби з торгівлею жінками та дітьми під егідою уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та за підтримки Міжнародної організації з міграції й ОБСЄ (весна 1999 р.); сформовано та прийнято Кабінетом Міністрів України Комплексну програму запобігання торгівлі жінками та дітьми (постанова кабінету Міністрів України від 25 вересня 1999 р. № 1768). На виконання комплексної програми запобігання торгівлі жінками та дітьми розпорядженнями голів облдержадміністрацій було затверджено обласні програми щодо запобігання цієї проблеми; створено в системі МВС України спеціальні підрозділи боротьби з торгівлею жінками та дітьми (весна–літо 2000 р.).

У національному плані дії пунктом 9 передбачено посилення контролю за додержанням засобами масової інформації законодавства щодо заборони пропаганди насильства, розпусти, проституції. Державний комітет інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України постійно контролює ситуацію щодо заборони у країні демонстрації кіно- і відеофільмів, котрі пропагують порнографію, проституцію, жорстокість. Цьому сприяє тісне співробітництво з експертною комісією у справах захисту чистоти телеефіру Міністерства культури та мистецтв. Активну участь у виконанні національного плану дій у цій частині брав Державний комітет молодіжної політики, спорту та туризму України, зокрема, відділ у справах сім'ї та жінок. Проводилися численні масові "круглі столи", семінари із зазначених проблем, а також з питань об'єктивного висвітлювання проблем жінок у засобах масової інформації.

Таким чином, всі міністерства й відомства, на яких покладено виконання цього пункту плану, постійно проводили відповідну роботу, співпрацювали між собою, розробили різні форми контролю за дотриманням законодавства щодо заборони пропаганди насильства, розпусти, проституції засобами масової інформації. Проте робота в цьому напрямку повинна продовжуватися.

Здійснення цих важливих кроків та позитивні зрушення у вирішенні зазначених проблем в нашій державі помітно вирізняють Україну серед інших країн колишнього Радянського Союзу, Центральної та Східної Європи. Здійснені заходи заклали підвалини для впровадження державної політики в галузі запобігання торгівлі людьми.

Загалом, боротьба з торгівлею жінками в Україні прирівнюється до "боротьби з організованою злочинністю", але кримінальний підхід фокусується на індивідуальних жертвах та злочинцях, не торкаючись структури злочинного бізнесу.

Проаналізуємо здійснені впродовж 1997–2000 рр. заходи щодо запобігання насильства та торгівлі жінками окремо. У 1997 р., як надзвичайно важливе, розглядалося питання про внесення до законодавства змін і доповнень, які стосуються посилення захисту жінок від усіх видів насильства.

Державним комітетом у справах сім'ї та молоді в 1999 р. підготовлено проект Закону України "Про внесення змін і доповнень до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України", згідно з яким Кримінальний кодекс України має бути доповнений статтями "Примушування до стерилізації" та "Втягнення жінки у заняття проституцією". Встановлюється відповідальність за примушування до участі у створенні продукції порнографічного характеру й виробів, що пропагують культ насильства та жорстокості. Проект передано до Верховної Ради України.

У 2000 році депутати О. Бандурка та С. Гавриш подали до Верховної Ради України законопроект "Про попередження насильства в сім'ї".

Основними завданнями державної системи попередження насильства в сім'ї є: встановлення причин та умов, які породжують насильство в сім'ї; вжиття заходів щодо обмеження поширення насильства в сім'ї; виявлення й припинення насильства в сім'ї; надання соціальної, медичної, психологічної й іншої необхідної допомоги особам, які піддаються насильству в сім'ї, або стосовно яких існує реальна загроза такого насильства; забезпечення та захист конституційних прав членів сім'ї, в якій відбулося насильство; надання допомоги у відновленні порушених прав і законних інтересів членів сім'ї, які постраждали від насильства; профілактичний вплив на осіб, які реально погрожують або вчинили насильство у сім'ї, на підставі і в порядку, передбачених законодавством України; притягнення до відповідальності, згідно з чинним законодавством, осіб, винних у вчиненні насильства в сім'ї.

Наслідками сімейного насильства нерідко є смерть, тілесні ушкодження, психічні розлади, самогубства, втрата почуття самоповаги у жертви. Часто інформація щодо проявів насильства в сім'ї не стає доступною для компетентних органів через низку різних причин (сором, традиції, суспільна думка), що ускладнює процес захисту жінок. За даними офіційної статистики, кількість правопорушень у сфері сімейно-побутових відносин постійно збільшується. Тільки упродовж 1999 р., як свідчать дані Міністерства внутрішніх справ, виявлено 9 тис. осіб, які підозрювались у вчиненні 11,1 тис. злочинів, скоєних проти життя, здоров'я, волі та гідності осіб жіночої статі, внаслідок чого потерпіло 10,8 тис. жінок. Домінуючими видами насильства і протиправних дій стосовно жінок були: умисні вбивства та вбивства з обтяжуючими обставинами (загинуло 1227 жінок); умисні тяжкі тілесні ушкодження (1215 жінок); з'валтування (1256 жінок); інші злочини (7136 жінки). Великою проблемою є також сексуальні домагання. Результати не-

залежних досліджень, проведених громадськими організаціями, засвідчили, що 50 % жінок зазнавали сексуальних домагань, з яких 8 % – багаторазово [3].

Для запобігання проблеми насильства в сім'ї почала формуватися загальнонаціональна система допомоги потерпілим, яку мають реалізовувати державні установи, неурядові та релігійні організації. У Києві з 1999 р. і у Харкові з травня 2000 р. діють притулки для жінок та дітей, що потерпіли від домашнього насильства.

У регіонах України здійснюється активна просвітницька й інформаційна робота щодо запобігання торгівлі людьми. У Донецькій, Житомирській, Харківській, Чернігівській, Луганській, Тернопільській та інших областях за участю неурядових організацій, зокрема Міжнародного жіночого правозахисного центру "Ла Страда – Україна", проводилися конференції "круглі столи" з проблеми захисту жінок від усіх видів насильства, на яких було ухвалено пропозиції та звернення до органів законодавчої й виконавчої влади, поширювалися листівки та брошури просвітницького характеру.

Значну роль у розв'язанні цієї проблеми відіграє Міжнародний жіночий правозахисний центр "Ла Страда – Україна", діяльність якого спрямована безпосередньо на реалізацію програми "Ла Страда" – боротьбу з торгівлею жінками та допомогу потерпілим. Особливістю роботи центру є комплексний підхід до запобігання торгівлі людьми, що збігається із загальною тенденцією формуванню політики протидії білому рабству в Україні.

Основними напрямками діяльності "Ла Страда" є допомога потерпілим від торгівлі людьми, організація роботи "гарячої лінії", проведення досліджень із проблем насильства щодо жінок, експертиза законодавчих актів, стосовно становища жінок в Україні, здійснення просвітницької діяльності серед молоді з проблем жіночих прав і запобігання торгівлі жінками, інших видів насильства й експлуатації, робота із засобами масової інформації, поширення інформації з проблеми, видання матеріалів, бюлетенів, випуск листівок відповідної тематики, проведення семінарів та конференцій за проблемою, співробітництво з урядовими та неурядовими організаціями в Україні й за кордоном з метою запобігання торгівлі жінками та допомоги жертвам нелегальної торгівлі.

Упродовж листопада 1997 – травня 1998 рр. до телефонної "гарячої лінії" цієї неурядової організації звернулося 720 жінок, які або постраждали від торгівлі, або мали підозру, що можуть постраждати [6, с. 202–205].

Варто зазначити, що для вирішення будь-якої проблеми необхідно зрозуміти причини її виникнення. Україна в процесі перебудови та політичних реформ зазнала глибокої економічної кризи, в результаті якої збільшується відсоток безробітних, що спонукає до міграційних процесів. З одного боку, саме дефіцит робочих місць спонукає до пошуків заробітку шляхом виїзду за кордон, а з іншого – незайнятість мігрантів означає відмову від стабільної, але низькооплачуваної роботи на батьківщині.

Міжнародні норми захисту прав людини, а також специфічний міжнародний правовий режим, присвячений торгівлі жінками, пропонує ефективну систему дій для боротьби з цим явищем. Стандарти, встановлені Міжнародною організацією праці та Міжнародною конвенцією "Про захист прав усіх працівників-мігрантів та членів їх сімей", також стосуються і жінок – об'єктів торгівлі. Україна, ставши на шлях входження в європейське і світове співтовариство як демократична держава, взяла на себе зобов'язання щодо дотримання цих міжнародних правових документів. Втім, те, що багато правових зобов'язань стосовно торгівлі жінками здебільшого не виконуються, є, принаймні, частково результатом існування різних механізмів, які по-різному визначають відповідальність держави. За відсутності централізованого міжнародного повноважного органу, який би займався проблемою торгівлі жінками, нагляд у цій сфері набув розрізненого й неефективного характеру. У зв'язку з цим Організація ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) у співпраці з коаліцією протидії торгівлі жінками виступила з ініціативою розробити проект конвенції про припинення всіх форм сексуальної експлуатації жінок. Крім того, Світовий союз протидії торгівлі жінками запропонував проект мінімальних норм ставлення до жертв торгівлі людьми, примусової праці й практики пригноблення людей.

У 1994 році Генеральна Асамблея ООН визначила торгівлю людьми як "незаконне і таємне переміщення людей через національні та міжнародні кордони, головним чином, з країн, що розвиваються та деяких країн з перехідною економікою, кінцевою метою якого є поставити жінок та дівчат у ситуацію сексуального чи економічного гноблення та експлуатації задля одержання прибутків вербувальниками, торгівцями та злочинними синдикатами, а також інша неза-

конна діяльність, як от примусова домашня праця, фіктивні шлюби, таємне працевлаштування та фіктивне батьківство".

Варто зазначити, що на сучасному етапі назріло питання створення нових норм вимагає визначення торгівлі і встановлення орієнтирів для національних та міжнародних заходів щодо боротьби з торгівлею жінками. На жаль, жіночий рух не має єдиного погляду на цю проблему, що затримує проведення необхідних і важливих змін у міжнародному законодавстві [7, с. 369–381].

Важливим і водночас специфічним аспектом системи правового регулювання суспільних відносин є захист жінки кримінальним законодавством. Адже, в українській правовій системі існують дві галузі за допомогою яких можливо здійснювати захист від порушень прав та свобод жінок – це кримінальне та цивільне право.

Кримінальне законодавство – це єдина галузь права, що реально може застосовуватись при вирішенні проблем насильства, та інших проблем пов'язаних із життям та діяльністю жінки. Так, у статті 79 зазначено, що в разі призначення покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі вагітним жінкам або жінкам, які мають дітей віком до семи років, крім засуджених до позбавлення волі терміном більше п'яти років за тяжкі і особливо тяжкі злочини, суд може звільнити таких засуджених від відбування як основного, так і додаткового покарання з встановленням випробного терміну в межах терміну, на який згідно з законом жінку може бути звільнено від роботи у зв'язку з вагітністю, пологами і до досягнення дитиною семирічного віку.

Також, згідно зі статтею 83 – кримінальне законодавство іде назустріч жінкам, які мають дітей віком до трьох років. Проте карає умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини [7, ст. 117]. Розділ IV кримінального кодексу України перелічує покарання за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи [7].

Питання забезпечення прав жінок, зайнятих суспільною працею, в Україні є надзвичайно болючою і гострою проблемою. Незважаючи на високу зайнятість у виробництва та значну перевагу (61,1 %) серед спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою, жінки обіймають, в основному нижчі посади. Існує проблема подвійного навантаження жінок: виробництво та домашнє господарство. Недоліки в організації праці жінок, охорони їхнього здоров'я, соціально-побутові обслуговування значно ускладнюють їхнє життя. Так, у сфері зайнятості, станом на 1999 р., спостерігаються такі тенденції, як висока концентрація жінок серед зайнятих у галузях невиробничої сфери, в легкій, харчовій, медичній промисловості (від 57,4 % в харчовій до 86,6 % у сфері соціального забезпечення); велика частка жінок-робітниць на роботах, які не вимагають високої кваліфікації; переважання жінок серед незайнятого працездатного населення (62,1 %).

Особливо деструктивні процеси в сфері зайнятості, зокрема жінок, характерні для малих міст та селищ міського типу з чисельністю населення до 50 тис., в яких загалом проживає 11 млн (майже 22 % населення України), з них жінки становлять близько 6 млн, половина з яких – жінки працездатного віку. Тут рівень незайнятості й безробіття населення значно перевищує середні показники в Україні.

За даними Державного комітету статистики України, п'яту частину (21,6 %) з-поміж зареєстрованих безробітних на кінець 1999 р. становили особи, що проживали у сільській місцевості. Безробіття зумовило скорочення жіночої зайнятості у колективних сільськогосподарських підприємствах майже вдвічі.

Жінки мають більше проблем, ніж чоловіки, як при звільненні (їх частка серед звільнених у 1999 р. становила 62,6 %), так і при працевлаштуванні. За станом на 1 січня 2000 р. серед офіційно зареєстрованих безробітних абсолютну більшість (62,1 %) становили жінки – 729,6 тис. В результаті такого стану речей жінки починають активно освоювати сферу малого та середнього бізнесу.

Основним законодавчим актом, що регулює трудові відносини є Кодекс законів про працю України, який здебільшого передбачає захист жінки не як трудівниці, а як суб'єкта фізіологічного, здатного до материнства. Глава XII вказує на те, які права мають жінки, що працюють, а в статті 174 дається перелік робіт, на яких забороняється використання праці жінок. Забороняється також залучення жінок до підймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми. Перелік таких робіт затверджується Міністерством охорони здоров'я України за погодження із Державним комітетом України по нагляду за охороною праці.

Про обмеження праці жінок на роботах у нічний час йдеться у статті 175, де зазначається, що "залучення жінок до робіт у нічний час не допускається за винятком тих галузей народного

господарства, де це викликається особливою необхідністю і дозволяється як тимчасовий захід". Перелік цих галузей і видів робіт із зазначенням максимальних термінів застосування праці жінок у нічний час затверджується Кабінетом Міністрів України. Зазначені у частині першій цієї статті обмеження не поширюються на жінок, які працюють на підприємствах, де зайняті лише члени однієї сім'ї.

У Кодексі законів про працю зазначається також, про заборону залучення вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років або дітей інвалідів, до нічних, надурочних робіт, робіт у вихідні дні, відряджень [9, ст. 176, 177]; про переведення на легшу роботу вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, із збереженням середнього заробітку за попередньою роботою до досягнення дитиною віку до трьох років [9, ст. 178]; про відпустки у зв'язку з вагітністю, пологами і догляду за дитиною, тривалість якої обчислюється сумарно і становить 126 календарних днів, а за бажанням жінки їй надається відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку з виплатою за ці періоди допомоги по державному соціальному страхуванню [9, ст. 179]; про заборону відмови жінкам у прийнятті на роботу та знижувати їм заробітну плату з мотивів пов'язаних з вагітністю або наявністю дітей віком до чотирнадцяти років чи дитини-інваліда [9, ст. 184]; про надання вагітним жінкам і жінкам, які мають дітей віком до чотирнадцяти років, путівок до санаторіїв та будинків відпочинку і надання їм матеріальної допомоги [9, ст. 185].

Розглянувши Кодекс про працю можна зробити висновок, що захист праці жінок здійснюється на рівні державного законодавства, адже тут передбачено усе для забезпечення відповідних умов жінкам у їхній трудовій діяльності. Однак ці норми – лише формальність. Насправді дане питання вимагає ще доопрацювання.

Відомо, що освітній рівень жінок значно вищий, ніж чоловіків, але їх заробітна плата значно нижча. Найбільший розрив в оплаті праці чоловіків і жінок відзначається у високооплачуваних галузях. На розмір заробітної плати в цілому впливає багато чинників, зокрема результати та умови праці, освітній, та рівень кваліфікації, посада та інші чинники. Попри вищий професійний та освітній рівень, жінки обіймають посади нижче оплачувані, заробітна плата в середньому на 26,7 % менша, ніж у чоловіків [10, с. 7]. Але такий розрив в оплаті не можна цілком трактувати фактором прямої дискримінації. Це пояснюється тим, що законодавство про працю забороняє використання праці жінок на важких та шкідливих роботах, а чоловіки, які працюють на таких виробництвах, отримують пільги і компенсації, що впливає на розмір їхньої оплати праці [3].

Що стосується цивільного законодавства, то воно також надає жінкам однакову з чоловіками громадську правоздатність і однакові можливості її реалізації. Вона, зокрема забезпечує їм рівні права при укладанні договорів і управлінні майном, а також рівне ставлення до них на всіх етапах розгляду суду. В ньому відсутні дискримінаційні норми щодо жінок. Сам по собі розділ суб'єктів цивільно-правових відносин юридичних і фізичних осіб означає автоматичне зрівняння жінок у правах і обов'язках з чоловіками [11].

Однак, закріплення рівноправ'я в правових нормах ще не є гарантом рівноправ'я на практиці. На жаль, рівні права жінок та чоловіків, які проголошуються Конституцією України, українським законодавством у праці, винагороді за неї, особливо в просуванні по службі, порушуються.

Варто зазначити, що немає жодного закону, який би віддавав перевагу чоловікам, одночасно обмежуючи жінку, завдаючи шкоди її інтересам. Тому, як громадянка, жінка має такі самі, зафіксовані в Конституції та чинному законодавстві права та обов'язки, що і чоловік. Однак юридична рівність жінок і чоловіків, на жаль, не означає їхньої фактичної рівності. Психологічні, фізичні, фізіологічні особливості чоловічого та жіночого організму вимагають врахування їх в процесі правового регулювання суспільних відносин. Чимало правових норм уже сьогодні враховують ці особливості, віддаючи чоловікам, як може видаватися на перший погляд, певні переваги. Саме вони виконують підземні та важкі роботи. На них поширюється загальний військовий обов'язок. З іншого боку, є окремі норми, які ставлять жінку у привілейоване становище. Закон України "Про пенсійне забезпечення" встановлює пенсійний вік: для жінок – 55 років, а для чоловіків – 60. Засуджені жінки відбувають покарання у виправно-трудовах колоніях двох видів режимів: загального та суворого, а чоловіки ще й посиленого та особливого. На чоловіків не поширюється ціла низка норм трудового законодавства, що пов'язані з наявністю у сім'ї малолітніх дітей. Такі норми – привілеї виключно жінок.

Особливе місце посідають політичні права жінок, які забезпечують повноцінну участь громадян у суспільному житті та у здійсненні державної влади: в галузі політичних прав здавна існує дискримінація жінок, яка часто була закріплена законом.

Однак, хоча законодавчо встановлені усі норми, які захищають жінку – в реальному житті більшість дівчат, закінчивши навчання, одружившись і народивши дітей, втрачають можливість побудувати свою кар'єру та самоутвердитись в суспільстві. Саме тут виникають протиріччя реаліями та проголошеними нормами рівноправ'я між чоловіком та жінкою. Поряд із створеним законодавством умовами, які дають змогу поєднувати працю з материнством, матеріальною та моральною підтримкою материнства і дитинства, жінка з дитиною опиняється в ситуації повної залежності від чоловіка. В цьому контексті варто звернутися до питання гендерних стереотипів, які панують в українському суспільстві, що є по своїй суті чоловічим з патріархальною структурою сім'ї. У такому суспільстві всі ключові позиції займають чоловіки і всі ключові рішення приймаються ними ж, тому і всі ролі в суспільстві між чоловіками і жінками розподіляються відповідним чином.

В Україні питання подолання гендерних стереотипів та дискримінації жінок у всіх сферах життєдіяльності намагаються вирішувати самі жінки об'єднуючись у різного роду організації, виборюючи собі рівні права з чоловіками. Однак, варто зазначити і те, що жінки поступаються чоловікам в готовності взяти участь у різних заходах по захисту своїх прав.

Гендерний паритет посідає важливе місце в забезпеченні розвитку здорового суспільства і є запорукою економічного та соціального прогресу. Важливими заходами досягнення рівності між чоловіком та жінкою є проведення державними органами та громадськими організаціями конференцій, "круглих столів", семінарів з метою вироблення стратегії і тактики дій щодо зміни правових і політичних процесів на користь жінок, порушення нових проблем, які необхідно подолати для підвищення статусу жінок, визнання їхніх прав.

Список використаних джерел

1. Європейська Конвенція про захист прав і основних свобод людини. – К. – 1999. – С. 72. Нова Конституція України. Огляд, коментарі і текст Основного Закону. – К. – 1997.
2. Кабінет Міністрів України. Державний комітет статистики України. Проект "Сприяння гендерній рівності" ПРООН / Власенко Н. С., Виноградова Л. Д., Калачева І. В. Гендерна статистика для моніторингу досягнення рівності жінок і чоловіків. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. Режим доступу до видання: <<http://westurk.itgo.com/gender.html>>.
3. Сімейний кодекс України. Прийнятий 10 січня 2002 р. – К.: Істина, 2002. – ст. 7.
4. Розуміння й використання механізму прав людини: Посібник з жіночих людських прав. – К.: СП "Інтертехдрук". – 1999. – 90 с.
5. Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та підвищення їх ролі у суспільстві за 1997–2000 роки. Аналітичний звіт / Жінка в Україні. Міжвідомчий науковий збірник. – К., 2001. – Т. 23. – 648 с.
6. Суська О., Кудіна Т. Торгівля жінками як соціальна і правова проблема / О. О. Суська, Т. А. Кудіна // Жінка в Україні. Міжвідомчий науковий збірник. – Т. 23. – 2001. – 645 с.
7. Кримінальний кодекс України: офіційний текст. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 352 с.
8. Кодекс Законів про Працю України: Офіційний текст. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 352 с.
9. Київський міський Центр роботи із жінками. Статистики мова скупа... Інформаційний бюлетень № 4. – Київ, 2000.
10. Цивільний кодекс України. – К.: ЮРІН-КОМ ІНТЕР, 2003. – 464 с.

Lilya Romanyshun

LEGAL MECHANISMS TO ENSURE GENDER EQUALITY IN UKRAINE (LATE 1980 – AND 2000-RR.)

In this article the author examines the legal mechanisms to ensure gender equality in Ukraine late 80's, he was the 2000th and their implementation.

УДК 94(477)

Вадим Оліярник

**ЗАСЛУЖЕНІ ПРОФЕСОРИ-ІСТОРИКИ ЛЬВІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА:
КОСТЯНТИН КОНДРАТЮК, МИКОЛА КРИКУН, СТЕПАН МАКАРЧУК**

У статті висвітлюється творчий шлях та наукові досягнення заслужених професорів історичного факультету Львівського університету К. Кондратюка, М. Крикуна та С. Макарчука, які належать до числа провідних фахівців української історичної науки.

Згідно з положенням про почесне звання "Заслужений професор Львівського національного університету імені Івана Франка", Вчена рада університету присвоює таке звання професорам, які мають 30-річний стаж роботи в університеті (з них не менше 10 років на штатних посадах професора, завідувача кафедри, проректора з навчальної роботи, проректора з наукової роботи, ректора університету, а також на посадах завідувача науково-дослідним відділом, головного наукового співробітника, провідного наукового співробітника, старшого наукового співробітника, вченого секретаря після присвоєння вченого звання професора) і надалі працюють в університеті на цих посадах, підготували не менше семи кандидатів (докторів наук) і мають значний доробок у науковій та навчально-методичній роботі.

В даний час на історичному факультеті працюють три професори, доктори наук, які удостоїлися звання "Заслужений професор Львівського національного університету імені Івана Франка", а саме: Костянтин Костянтинович Кондратюк, Микола Григорович Крикун, Степан Арсентійович Макарчук.

Костянтин Кондратюк народився 5 травня 1944 р. в с. Нападівка Ланівецького району Тернопільської області у селянській родині. Середню освіту здобув 1962 р. в Ланівецькій СШ № 1, після закінчення якої став працювати лаборантом. У 1964–1968 рр. навчався на історичному факультеті Львівського державного університету ім. І. Франка, після закінчення якого працював вчителем історії, на комсомольській роботі в м. Тернополі. У 1970–1974 рр. заочно навчався в аспірантурі на кафедрі історії СРСР Львівського університету ім. І. Франка. З січня 1974 р. по даний час – викладач історичного факультету Львівського університету [1, с. 145]. У 1975 р. захистив кандидатську дисертацію, у 1976 р. обраний на посаду доцента кафедри історії СРСР. Упродовж 1976–1980 рр. працював заступником декана історичного факультету, а в 1985 р. його обрали завідувачем кафедри історії СРСР. На цій посаді К. Кондратюк працював майже сім років. Окрім викладання (читав лекційний курс "Росія в XVII – першій половині XIX століть"), активно займався науковою роботою. Темою майбутньої докторської дисертації обрав діяльність профспілок України в повоєнні роки. Щороку у "Віснику Львівського університету", в "Архівах України", в республіканських наукових міжвідомчих збірниках почали з'являтися статті дослідника з цієї тематики. Він опублікував чимало змістовних розвідок, які хоч і не були вільними від ідеологічних штампів радянського часу про керівну і скеровану роль партії у профспілковому русі, однак за фактологічним навантаженням та новизною узагальнень залишаються вартісними й до сьогодні. Підсумувала доробок монографія "Профспілки України на завершальному етапі будівництва соціалізму" [2].

Монографія, однак, була лише етапом у підготовці й оформленні докторської дисертації. Впродовж кількох наступних років автор працював у архівах, аналізував періодику багатьох областей, нові явища у профспілковому житті України.

У ході роздумів і дискусій викристалізувалася її назва – "Діяльність профспілок України в перше повоєнне десятиліття (1945–1955 рр.)". У січні 1991 р. дисертація була представлена в спеціалізовану вчену раду Київського державного університету ім. Т. Шевченка, а в березні того ж року відбувся її успішний захист. Офіційні опоненти й члени ради визнали новаторський характер дисертації, аргументованість її положень і висновків. Автор на основі значного документального матеріалу відтворив реальну картину історії профспілок України післявоєнного десятиліття, повної протиріч і складностей, напруженості відносин між виробничими колекти-

вами і партійними структурами. Дисертант показав негативний вплив культу особи Сталіна на діяльність профспілок, який уперше повоєнне десятиліття досягнув свого апогею, гальмував народну ініціативу і будь-яку вільну думку. Фактично наступило одержавлення профспілок, а вони самі перетворились в одну із ланок командно-адміністративної системи. В управлінні їх було запроваджено суворий централізм. Профспілкові комітети замість того, щоб бути незалежними, рівноправними партнерами адміністрації, стали лише послушними виконавцями всіх її рішень.

Дослідження переконливо доводило, що адміністративно-командна система нехтувала статутними нормами діяльності профспілок, використовувала профспілки для нейтралізації найменшого невдоволення працюючих, для завуальовування власних помилок та лакування дійсності. Профспілкові органи в центрі й на місцях захоплювалися паперотворчістю, підмінювали реальні справи різними засіданнями і нарадами. У страху перед репресіями, що становили практику тодішнього життя, багато профспілкових керівників проявляли боязнь в роботі, цуралися всього нового, ставали малоініціативними, зате послушними виконавцями вказівок, які надходили зверху.

Поряд із цим у дисертації показано, що профспілки України в багатьох випадках захищали інтереси пересічних громадян, були функціонери, які навіть у тих складних і суперечливих умовах сміливо відстоювали права профспілок. Серед профспілкових працівників і активістів було немало творчих і авторитетних особистостей, завдяки яким робилося чимало корисного в інтересах простих трудівників.

У 1991 р. К. Кондратюк отримав диплом доктора історичних наук, згодом диплом професора.

У 1995 р. в результаті реорганізації кафедри історії та етнографії України створено кафедру давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін, кафедру новітньої історії України та кафедру етнології. Завідувачем кафедри новітньої історії України обрано тоді професора К. Кондратюка.

Під керівництвом завідувача кафедри були розроблені нові програми нормативних і спеціальних курсів з новітньої історії України. Особисто завідувач кафедри підготував і читав студентам денної і заочної форми навчання історичного факультету лекційний курс з історії України XIX – початку XX ст. У 2000/2001 навч. році він почав читати лекції з історії України першої половини XX століття, а для студентів спеціалізації “Новітня історія України” – спецкурси “Український національний рух XIX – початку XX ст.”, “Галичина і Волинь в роки Другої світової війни”. Проводив також магістерський семінар “Українська історіографія XIX – початку XX століть”.

В контексті зв'язків Львівського університету з іншими навчальними закладами К. Кондратюк у 1978 р. упродовж семестру викладав історію у Велико-Тирновському університеті імені Кирила і Мефодія (Болгарія). У 2000 та 2008 рр. читав спецкурс в університеті “Острозька Академія”. У 1996–2002 рр. професор читав лекції з історії України, проводив семінарські заняття в курсантів Львівського інституту внутрішніх справ, тим самим вносячи помітний внесок у становлення і розвиток навчально-виховної та наукової діяльності молодого вузу Львова. Як експерт з історії України, залучався Міністерством освіти і науки України при проведенні акредитації відповідних кафедр Львівської академії зооветеринарної медицини, університету “Львівська політехніка”, Українського лісотехнічного університету, Дрогобицького педуніверситету, Кам'янець-Подільського державного університету.

К. Кондратюк – автор серії підручників і посібників, методичних матеріалів для студентів вищих навчальних закладів. У 1992 р. у видавництві Київського університету ім. Т. Шевченка була надрукована “Історія народів Росії. Від середини XVIII ст. до 1917 р.” У цьому підручнику він помістив параграфи про соціальну структуру населення Російської імперії другої половини XVIII ст., про внутрішню і зовнішню політику царизму першої половини XIX ст. У наступні роки опублікував індивідуальні посібники: “Нариси історії українського національного руху XIX ст.”, “Портрети видатних українських митців XIX – початку XX ст.”, “Видатні історики України XIX – початку XX ст. Історіографічні нариси”, “Видатні вчені природознавці і техніки України” [3–6]. Для підручника “Історія України”, який видрукувало Львівське видавництво “Світ” у 2002 р., професор К. Кондратюк написав цікавий розділ про освіту, науку і культуру в українських землях.

У 2002 р. вийшов у світ оригінальний посібник професора “Українська історіографія XIX – початку XX століть: основні напрями і концепції” [7]. В основу структури книги автор поклав

проблемно-хронологічний і персонологічний принципи. Видання обсягом близько 15 друкованих аркушів чітко структуроване за типологізацією українського історіографічного процесу на основі спільності методологічних принципів спадщини істориків, які досліджуються в зазначеному періоді. Автор групує істориків за такими трьома методологічними напрямками: романтичним, народницьким та державницьким. Кожен розділ посібника розпочинається характеристикою панівних ідейно-світоглядних засад в історичній науці, політичних обставин розвитку історичної думки на кожному з етапів. Привертає до себе увагу педагогічно вивірена методика викладу матеріалу. Відповідно до неї характеристика кожної персоналії розкривається через основні віхи її життєвого шляху з особливим акцентуванням уваги на науковій біографії. Тут же подаються основні праці істориків та розкриваються їхні основні положення. Особливу увагу К. Кондратюк звертає на аналіз історичних концепцій кожного з істориків та з'ясування їх поглядів на епохальні доленосні питання української історії. Високий рівень науково-теоретичних узагальнень, фактологічна насиченість праці К. Кондратюка разом із доступним стилем викладу забезпечили їй популярність та читабельність не тільки серед студентів, але й серед науковців.

У 2007 р. побачив світ ще один посібник професора під назвою "Новітня історія України. 1914–1945 роки". Запропонований студентам посібник написано на основі багаторічного досвіду викладання. Особливістю та оригінальністю праці є те, що вона чітко пристосована до "Програми новітньої історії України", структурована на 18 тем, які логічно і послідовно розкривають складний, неоднозначний, періодами драматичний історичний шлях, який пройшов народ України у першій половині ХХ ст. Кожну тему автор розпочинає з огляду сучасної історіографії проблеми, що є важливим для самостійної роботи студентів. У порівнянні з іншими підручниками посібник К. Кондратюка позитивно вирізняється і тим, що у ньому багато питань розкрито глибше і доступніше для студентів.

Наукові інтереси професора К. Кондратюка повністю відповідають змісту діяльності кафедри новітньої історії України. В широкому розумінні це – історія України, історична думка і культура України ХІХ–ХХ ст. Проте у зазначених хронологічних межах дуже різноманітним є тематичний спектр інтересів ученого, свідченням чого є його публікації останнього десятиріччя. Низка статей дослідника була присвячена різним аспектам історії національного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [8–10]. У той же час він має праці з історії культури України [11–14]

Особливими є зацікавлення професора питаннями історіографії [15–18].

Наприкінці 90-х років у дослідницькому діапазоні вченого з'явилася тема України в Першій та Другій світових війнах [19–24].

Ще одним об'єктом його досліджень стали маловивчені питання повоєнної історії України, становлення незалежної Української держави [25–29].

За роки роботи в університеті К. Кондратюк систематично виступав на факультетських, регіональних, всеукраїнських та міжнародних конференціях з науковими повідомленнями і доповідями з різних проблем новітньої історії України. Особливо актуальними і змістовними були доповіді вченого на міжнародних конференціях "1939 рік в історичній долі України і українців" (Львів, 1999), "Український національно-визвольний рух 20 – 50-х років ХХ століття" (Дрогобич, 2002), "Голод 1932–1933 років в Україні" (Львів, 2003), на польсько-українських наукових семінарах "Львів: місто-суспільство-культура", "Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни" та ін.

Професор прорецензував 25 дисертацій, 15 монографій і навчальних посібників, виступив офіційним опонентом при захисті 17 кандидатських і 5 докторських дисертацій. У даний час він є редактором вісника Львівського університету (серія історична), членом редколегії журналу гуманітарних студій "Мандрівець", головою спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій у Львівському університеті ім. І. Франка.

Дзеркалом кожного справжнього вченого є його вихованці. Під науковим керівництвом професора К. Кондратюка захищено 16 кандидатських і 2 докторські дисертації. У 1999 р. К. Кондратюка обрано академіком Української Академії історичних наук, у 2002–2008 рр. членом Вченої ради університету.

За сумлінну працю Костянтина Костянтиновича у 1986 р. нагороджено Знаком міністерства ВССО СРСР "За відмінні успіхи в роботі", грамотою міністерства освіти і науки України, неодноразово йому оголошував подяки ректор університету. У 2004 р. Указом президента України К. К. Кондратюку присвоєно почесне звання "Заслужений діяч науки і техніки України",

а в 2006 р. Вчена рада університету присвоїла йому почесне звання “Заслужений професор Львівського національного університету імені Івана Франка”.

Степан Макарчук народився 3 січня 1930 р. у с. Дуліби Гоцанського району Рівненської області у селянській родині. У 1951 р. закінчив Гоцанську середню школу, в 1956 р. – історичний факультет Львівського університету ім. І. Франка. Після закінчення університету працював викладачем сільськогосподарського технікуму, в 1959–1965 рр. – науковий співробітник Українського державного музею етнографії та художнього промислу Академії наук УРСР у Львові. З 1965 р. по 1973 р. працював у Львівському обкомі Компартії України керівником лекторської групи. В 1973 р. С. Макарчук перейшов на роботу у Львівський університет ім. І. Франка, де був обраний на посаду завідувача кафедри історії СРСР. На цій посаді він працював до 1985 р. Впродовж 1976–1994 рр. С. Макарчук обирався деканом історичного факультету [30, с. 128–129].

Попри кафедральну і деканатську роботу С. Макарчук активно займався наукою. Ще працюючи в музеї етнографії та художнього промислу у 1964 р. захистив кандидатську дисертацію на тему “Соціалістичні перетворення в побуті робітників Прикарпаття”. Темою майбутньої докторської дисертації обрав соціальний і національний склад населення західноукраїнських земель та його динаміку з кінця XIX ст. до 1939 р., зміну етнонаціональних структур під впливом різних економічних і політичних факторів. Зібрані в бібліотеках та архівах матеріали конкретизувалися не лише в численних статтях, рецензіях, повідомленнях на наукових конференціях, але й у змістовній монографії “Етносоціальний розвиток і національні відносини на західноукраїнських землях в період імперіалізму” [31]. Дослідження в ті роки не могло обійтися без посилань на класиків марксизму-ленінізму та ідеологічних штампів (сьогоднішній читач це добре розуміє). Але не вони визначали науковий рівень книги, яка нині залишається актуальною і на яку роблять поклики дослідники. Монографія була добре розпланована, в ній у логічній і хронологічній послідовності глибоко і зі знанням справи розкрито тему.

Спираючись на статистичні та архівні матеріали, автор переконливо довів, що, починаючи з найдавніших часів, основну масу населення західноукраїнських земель становили українці. Проникнення упродовж під впливом політичних і економічних чинників представників польського, німецького, чеського, єврейського та інших народів визначило змішаний у національному плані характер населення краю, але це не підірвало домінуючої чисельної переваги в ньому українського етнічного елемента. З кінця XIX ст. на складі населення західноукраїнських земель позначилася дія таких факторів, як еміграція і сезонна міграція, Перша світова війна (біженці, репресії, епідемії та ін.). На зламі XIX і XX ст. тут проживало понад 6 млн. осіб, з них 65% українців. За кількістю населення далі йшли поляки, євреї, росіяни, німці та чехи. Національна структура не змінилася істотно і в період панування Польщі. Важливе місце в монографії займає дослідження соціальних процесів. На основі багатьох документів показано соціальне і національне пригнічення українського населення за часів австрійського і польського панування, чимало уваги приділено політичній боротьбі навколо національного питання та багатьом іншим сюжетам. Монографія засвідчила, що в українській історичній науці з’явився вчений широкого діапазону, фундаментальної підготовки. У 1985 р. С. Макарчук представив докторську дисертацію для захисту перед спеціалізованою вченою радою Київського державного університету імені Т. Шевченка і успішно її тоді ж захистив.

У 1986–1989 рр. С. Макарчук обирався завідувачем кафедри історії Української РСР, у 1989–1995 рр. – історії та етнографії України, у 1995–2000 рр. – етнології. На початку 90-х років XX ст. історична наука потребувала оновлення, очищення від закостенілих штампів, заповнення достовірним матеріалом багатьох “білих плям”. Час вимагав написання нових навчальних програм, посібників і підручників. Степан Арсентійович з властивою йому енергією і працездатністю береться за цю роботу. У 1991 р. під його керівництвом було укладено програму з курсу “Історія України”, а в 1992 р. вийшов у світ його оригінальний навчальний посібник “Український етнос (Виникнення та історичний розвиток)”.

Спираючись на писемні та археологічні джерела, спеціальну літературу, історик переконливо доводив, що український народ належить до давніх європейських народів. Його виділення з-поміж слов’янської спільноти відбулося приблизно в середині I тис. н. е. одночасно з появою інших слов’янських етносів.

Викликають значний інтерес роздуми автора про етносоціальні процеси в добу Київської Русі, життя української етнічної спільноти у XIII–XVIII ст., державотворчі змагання української нації. На його тверде переконання, українці належать до давніх державних народів. З більш

як 1100-річної історії, фіксованої писемними джерелами, український народ мав свою державність щонайменше упродовж 900 років. Це – близько 500 років давньоруської доби (від Аскольда і Діра до занепаду Галицько-Волинського князівства). Це – 200 років існування Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського (до Люблінської унії) як політичної держави литовців, білорусів, українців, у якій українсько-білоруський елемент і серед феодальної верхівки і серед простолюдинів становив 9/10, а давньоукраїнська та давньобілоруська мови обслуговували державне управління, культурне життя, освіту держави. Це – майже 120 років козацької доби – від 1648 р. до скасування гетьманату 1764 р. Козацькою республікою була Запорізька Січ, що існувала від 50-х років XVI ст. до 1775 р. Нарешті, останні 74 роки український народ вів безперервну боротьбу за свою державну незалежність.

Важливим сюжетом книги стала тема історичних випробувань української нації, зокрема у XX ст. Через війни, голод, пошесні хвороби спричинені тоталітарними режимами, розправи над людьми, цілеспрямовану асиміляцію, більш ніж на півстоліття зупинилося кількісне зростання української нації. Та попри всілякі перешкоди українці твердо йшли до своєї мети і домоглися проголошення незалежної української держави.

У 1994 р. львівське видавництво "Світ" видало за редакцією професора С. Макарчука навчальний посібник "Етнографія України". У цій великій колективній праці вчений помістив шість своїх розділів, які суттєво доповнюють або уточнюють тези "Українського етносу". Оцінюючи складний драматичний шлях українського народу впродовж віків, С. Макарчук зазначав, що ніякі чужоземні загарбання окремих частин єдиного українського тіла, що віками зазнавали відмінного політичного, економічного й культурного впливу, не змогли роз'єднати чи диференціювати український етнос. Відроджена в XIX ст. ідея національного визволення одразу ж виявила надивовижу спільну народнорозмовну, традиційно-культурну і психологічно-менталітетну самобутність українців Полтавщини і Закарпаття, Холмщини і Кубані, Волині та Буковини. Це стало ще одним незаперечним свідченням того, що український етнос від сивої давнини відзначався органічною цілісністю компонентів своєї матеріальної та духовної культури. У повній силі та багатстві, а можливо, і найвищому розквіті народна культура українців зберігалася аж до першої половини XX ст., поки не зазнала на собі глибоко руйнівної дії більшовицької державної політики – ліквідації українського традиційного села, нищення національної християнської церкви, обмеження суспільних функцій української мови, депортацій та геноциду.

У 1997 р. світ побачила ще одна книга С. Макарчука під назвою "Українська республіка галичан". Її було видано напередодні відзначення 80-річчя Західноукраїнської Народної Республіки. Але не тільки це привернуло до неї увагу науковців та широкого українського загалу. Цінність праці полягає передусім в об'єктивності, незаангажованості автора, у послідовному і обґрунтованому джерелами аналізі діяльності ЗУНР.

Листопадові події 1918 р. у Львові історик трактує як початок національно-демократичної революції, в ході якої повсталася ЗУНР. Існування республіки, на думку автора, яскраво продемонструвало, що український народ здатний, як й інші європейські народи, до державного життя. У надзвичайно складних умовах внутрішнього і зовнішнього характеру впродовж кількох місяців у ЗУНР було створено нову структуру адміністративного поділу та управління, регулярну армію, дипломатичну службу, організовано діяльність шкіл, медичної служби, відновлено діяльність культурних установ. На основі документів історик довів, що особливістю розвитку української державності в Галичині та Північній Буковині були демократизм, поважання прав національних меншин, гуманістичні принципи законотворчої діяльності.

У книзі розглянуто хід військових дій протягом польсько-української війни 1918–1919 рр., яскраво показано картину внутрішнього життя Республіки, причому не тільки на вищому (державному), але й на місцевому рівні.

Головною причиною поразки ЗУНР, на думку автора, стали передусім дуже несприятливі зовнішньополітичні обставини, коли практично всі близькі сусіди та великі держави виявили зацікавленість у її ліквідації та засобами воєнної сили домоглися цього. Однак падіння ЗУНР не перекреслило ролі Республіки в історичному поступі українського народу на шляху до національної свободи і державної незалежності. Досвід ЗУНР переконливо засвідчив, що вибороти і захистити незалежне національне існування можна тільки зусиллями всіх суспільних верств і політичних сил народу.

Наукові інтереси професора С. Макарчука охоплюють етнічну історію і етнографію України, історію західноукраїнських земель XIX – XX ст., писемні джерела історії України. Про це свідчать його публікації останніх років [32–36].

Досить інтенсивною і плідною була навчально-методична робота вченого. Він розробив і читає оригінальні нормативні та спеціальні курси лекцій, зокрема: "Етнічна історія та етнографія українців", "Етнографічне районування України", "Український етнос" та ін. С. Макарчук – автор методичних порад з питань написання курсових і дипломних робіт, проведення семінарських занять. Професор опублікував ґрунтовні навчальні посібники з джерелознавства [37–38].

За роки роботи в університеті С. Макарчук систематично виступав на наукових конференціях з доповідями і повідомленнями з різних маловивчених проблем історії та етнології України. Особливо змістовними були доповіді вченого на міжнародних симпозиумах "Іван Франко і світова культура" (1986), "Тарас Шевченко і українська національна культура" (1990), на польсько-українських наукових семінарах "Львів: місто-суспільство-культура", "Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни", міжнародних науково-теоретичних конференціях, присвячених 75-ти і 80-річчю ЗУНР, міжнародних конгресах українців та ін. Професор процензував понад три десятки дисертацій, виступив офіційним опонентом при захисті 15 кандидатських і 7 докторських дисертацій. Був членом редколегій багатьох журналів. Упродовж двадцяти років (1975 – 1995) С. Макарчук призначався редактором, а в 1996 – 2009 рр. членом редколегії "Вісника" історичного факультету Львівського університету імені І. Франка.

У даний час професор С. Макарчук є членом спеціалізованої Вченої ради в галузі історичних наук Львівського університету. Вчений вніс вагомий вклад у підготовку істориків та етнологів вищої кваліфікації. Під його керівництвом підготовлено і захищено 21 кандидатську і 4 докторських дисертації.

У 1998 р. його обрано дійсним членом Академії історії і культури євреїв України, а в 1999 р. – академіком Української академії історичних наук.

За сумлінну працю Степанові Арсентійовичу неодноразово оголошували подяки ректорату, його нагороджено Почесною грамотою президії Верховної Ради УРСР, орденом "Дружби народів". У 1999 р. Указом Президента України професору С. Макарчуку присвоєно звання "Заслужений діяч науки і техніки України". У 2003 році Вчена рада університету присвоїла С. А. Макарчуку почесне звання "Заслужений професор Львівського національного університету імені Івана Франка".

Микола Крикун народився 9 травня 1932 р. в м. Житомирі. Середню школу закінчив 1951 р. у м. Стрию. У 1957 р. закінчив історичний факультет Львівського університету ім. Івана Франка. Упродовж 1957–1958 рр. працював учителем історії в середній школі с. Гірське Меденицького району Дрогобицької області. У 1958 – 1960 рр. – старший лаборант, у 1960–1970 рр. – асистент кафедри історії південних і західних слов'ян Львівського університету. З 1959 р. по 1963 р. заочно навчався в аспірантурі. У 1965 р. захистив кандидатську дисертацію на тему "Народонаселення Подільського воєводства в XVII–XVIII ст." (науковий керівник – проф. Д. Л. Похилевич).

Дисертація написана основним чином на матеріалах першоджерел, які знаходилися в архівах Львова, Києва, Варшави, Вроцлава і Кракова. Лише перелік архівних матеріалів поданих дослідником вже викликав повагу. У своїй роботі М. Крикун критично проаналізував зібраний джерельний матеріал, який стосувався Подільського воєводства даного періоду. Основна увага в дисертації зосереджена на встановленні чисельності подільського населення в першій половині XVII ст. і другої половини XVIII ст., а також вивченні змін в заселеності воєводства у даний період. У ході дослідження учений широко використав податкові реєстри (подимні та поголовні списки) та документи, які були складені в гродських канцеляріях. На їх основі досліднику вдалося скласти порівняльну демографічну картину змін, що відбулися в кількісному складі населення внаслідок збройних конфліктів з Річчю Посполитою, татарських набігів та ін.

Велика маса населення залишала обжиті території і мігрувала в регіони Правобережної України. Автор аргументовано довів факт, що в кінці XVII ст. Поділля було надзвичайно спустошене, але все ж воно не представляло собою безлюдну територію. Воно було тоді заселене, хоча й набагато гірше ніж в передтурецький період – в 60-ті рр. Був етап коли кількість населення в даному регіоні зменшувалась на 70 %, проте з кінця XVII ст., а особливо в першій половині XVIII ст. розпочався процес заселення Подільського воєводства колоністами з Галичини і Волині [39]. В дисертації підкреслюється, що велику роль в ході колонізації Подільського

воєводства, особливо в першому десятиріччі XVIII ст., відіграло існування слобод, в часи яких переселенці могли відновлювати благоустрій своїх господарств без сплати будь-якого податку.

Низка демографічних питань, таких як темпи росту населення, народження, смертність та інші, в дисертації не були описані через відсутність необхідних документів в архівах. Працю над цими питаннями вчений продовжував у наступні роки.

У 1971 р. М. Крикуна обрано на посаду доцента, у 1984 – 1992 рр. він виконував обов'язки завідувача кафедри, а з 1993 р. і до тепер – професор кафедри історії слов'янських країн. Окрім викладання (читав лекційний курс "Історія південних і західних слов'ян", спецкурси "Економічна історія Польщі XVI–XVIII ст." та "Польща у феодальну добу") активно займався науковою роботою. М. Крикун вніс вагомий вклад у вивчення різних аспектів історико-географічного районування України. Сфера його наукових інтересів охоплює питання поширення польського адміністративно-територіального устрою на Правобережній Україні у XV–XVIII ст. У дослідженнях повітового устрою Волині, Поділля і Київщини історик ефективно застосував методи інтегрального (всесторонній аналіз природи, населення і господарства в даний історичний період) та компонентного (аналіз окремих історичних сюжетів – політико-географічних, демографічних, економічно-географічних) аналізу, наголошуючи, що вивчення територіально-адміністративного поділу неможливе без врахування системи управління. Головні аспекти даної проблеми вчений висвітлює у публікаціях початку 90-х років [40–44]. Результати досліджень були узагальнені ним у докторській дисертації та спеціальній монографії під назвою "Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV – XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел" (Київ, 1993).

Монографія була присвячена змінам, які відбулися в адміністративно-територіальному устрої Правобережної України в межах Речі Посполитої. Історик поставив перед собою мету, яка полягала у вивченні воєводсько-повітового устрою на українських землях у всіх його проявах і в ході усього його існування. Основна увага науковця була спрямована на дослідження Подільського, Волинського, Брацлавського і правобережної частини Київського воєводства. Микола Григорович, як завжди, дуже критично поставився до джерел, порівнюючи і співставляючи дані різних документів. Матеріали гродських і земських книг стали особливо корисними для аналізу повітового устрою, також в роботі знайшли застосування сеймові постанови (в основному сеймові конституції). Історик зазначав що без історико-географічного тла будь-які ґрунтовні дослідження політичних, соціально-економічних чи культурних процесів були б якщо неточними, то взагалі неможливими. Тому у роботі над докторською дисертацією і в майбутньому над монографією вчений не зміг обійтися без обчислення змін, які відбулися в територіальних комплексах (протяжність кордонів тощо).

Як показав автор, одним з проявів польського впливу на українські землі була система адміністративно-територіального устрою, компонентами якої були: поділ підвладної території на воєводства і повіти та відповідна йому адміністративна інфраструктура. Історик в першу чергу розглядав адміністративно-територіальний устрій як підсистему – складову частину політичної системи організації суспільства. М. Крикун довів, що адміністративно-територіальний устрій Правобережної України на державно-земському рівні в XV – XVIII ст. прямо чи опосередковано еволюціонував в напрямку до польської моделі. Науковець вказував на те, що така модель існування в даний історичний період розвитку Речі Посполитої виявилась застійною. Сам воєводсько-повітовий устрій був наскрізь просякнутий консерватизмом соціально-політичного мислення і поведінки шляхетського стану. Зміни що відбулися були наслідком експансії польських правлячих кіл на українські землі, а з іншого боку – соціально-політичного зближення тих же земель з польською державою. У даному зближенні не менш важливу роль відіграло прагнення української шляхти користуватися тими ж політичними привілеями, які мала польська.

М. Крикун розробляв також проблеми демаркації кордонів між Річчю Посполитою і Портою на українських землях [45].

У коло зацікавлень вченого входять також проблеми історичної демографії, доробок у якій можна вважати його суттєвим внеском у розвиток історіографії [46, с. 247]. Проведення досліджень в цій сфері М. Крикун вважав необхідною умовою для глибокого розуміння соціально-економічних перетворень в суспільстві. Своїми дослідженнями подимних реєстрів він сигналізував свої наукові пошуки на всю Правобережну Україну. Тому подальша його робота в цій ді-

лянці була спрямована на дослідження демографічних змін цього регіону в межах XVII–XVIII ст.

У змістовній статті “Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року” [47] історик зробив аналіз парафіяльних списків даного регіону. Авторами списків виступали греко-католицькі священники. За цими списками Микола Григорович торкнувся майже недослідженого для Правобережної України XVIII ст. питання про склад сім’ї, населення житлового приміщення взагалі. Парафіяльні списки Житомирського повіту досить точно інформували про сімейну структуру житлових приміщень. Показано, що окрім самої сім’ї (батьки, неодружені діти) до таких “домів” зараховувались комірники, слуги, а також окремі несімейні особи. Як зазначає автор, такі доми зосереджували близько 50 % усього населення даного повіту.

У статті “Перепис Подільського козацького полку 1659 року”, яка була опублікована в “Записках НТШ” [48], автор, умовно розділивши джерело на три частини, провів ґрунтовний розбір кожної. При цьому проаналізував поіменний список козаків, козацької старшини та сотень до яких вони відносились, а також інформацію про мешканців міст Бара, Могилева, Ярошева і Курпівців.

В даному випадку, а також в багатьох інших подібних ситуаціях, вирізняється особливий хист дослідника, вміння віднайти майже втрачений документ, проаналізувати і донести його до наукової спільноти. Щодо перепису 1659 р., то він залишається унікальним джерелом у своєму роді. Він є єдиним із існуючих полкових переписів, які були складені 1659 р. у зв’язку з приведенням до присяги населення на вірність московському цареві.

Окрім того, в 90-х рр. вчений опублікував серію вагомих у науковому плані статей, присвячених козаччині доби Руїни [49–50].

Слід відзначити також науковий доробок М. Крикуна у вивченні історії державних урядів та канцелярських установ XV–XVIII ст. [51–53]. Зважаючи на те, що земські уряди на українських землях проіснували близько 360 років, що в свою чергу засвідчило їх вкоріненість в історію українських земель, вже цей факт вимагав дослідження цього питання. Земські уряди призначалися внаслідок запровадження у них польського адміністративно-територіального устрою та права. Така доля чекала й Галицьку Русь, яка була перетворена в Руське воєводство. Земські уряди також з’явилися в Холмській і Белзькій землях. У 1434 р. у Руському воєводстві було ліквідовано руське право і запроваджено польське. Такі ж зміни торкнулись і західної частини Поділля, яке тоді належало Короні.

До навчального посібника “Історія Центрально-Східної Європи” (Львів, 2001), професор написав два змістовні параграфи – про виникнення і розвиток середньовічних монархій і про Річ Посполиту як багатонаціональну державу. У 2002 р. разом з професором Леонідом Зашкільняком він опублікував “Історію Польщі. Від найдавніших часів до наших днів”. У книзі, яка налічує 752 сторінки, М. Крикун помістив перші сім розділів, які хронологічно охоплюють історію земель у давнину і до кінця XVIII ст. У центрі історичного опису перебуває формування і розвиток польського етносу, який по мірі цивілізаційного поступу творив послідовні форми суспільного життя – протодержавні та державні об’єднання (племінні союзи, монархію, стану монархію, республіку), набував рис згуртованої національної спільноти, що посідає помітне місце в історії взаємин європейських народів. У книзі яскраво показано, що внаслідок специфічних умов розвитку націй і держав в регіоні Центрально-Східної Європи поляки і польська державність в різні історичні епохи пройшли етапи високого злету й занепаду, проявивши при цьому як риси міцної тривалості, так і помітної експансивності. Усе це дозволило полякам створити оригінальну культуру, що увібрала в себе загальнохристиянські цінності і культурні здобутки багатьох ближчих і дальніх народів. Запропонована автором версія історії Польщі ґрунтується на спробі висвітлити рівною мірою всі прояви життя поляків в різні історичні епохи – політичні, соціальні, економічні, духовні стосунки всередині польської спільноти та її зовнішні взаємини з іншими народами.

Книга написана на основі великого кола джерел, останніх здобутків польської, української та зарубіжної наукової літератури. Вона стала корисним посібником не тільки для студентів істориків або філологів, а й економістів, міжнародників, філософів, усіх гуманітаріїв, яким у сучасному світі припадає відповідальна місія – формувати нове, відкрите гуманістичне світобачення, встановлювати стосунки між людьми, засновані на взаємній повазі до “інакшості”, довірі та рівноправності.

Упродовж довгого періоду діяльності в університеті М. Крикун брав участь у різного роду наукових конференціях, семінарах, колоквиумах. Варто відзначити змістовні доповіді вченого виголошені на міжнародному науковому симпозиумі "Центрально-Східна Європа в період пізнього феодалізму" (Люблін, 1990), міжнародній конференції "Україна й Османська імперія в XV – XVIII ст.: проблеми джерелознавства та історіографії" (Київ, 1991), науковому семінарі "Центрально-Східна Європа на етапі трансформації: економіка і суспільство в період від середньовіччя до модернізації (XV – XVIII ст.)" (Львів, 1997).

Вчений прорецензував кілька десятків дисертацій, монографій і навчальних посібників, неодноразово виступав офіційним опонентом при захисті кандидатських і докторських дисертацій. Під керівництвом Миколи Григоровича захищено 6 кандидатських і 2 докторські дисертації. Вчений є членом редколегії збірника "Проблеми слов'янознавства", був відповідальним редактором "Вісника Львівського університету. Серія історична".

З 1994 р. по 1996 р. історик співпрацював з Львівським відділенням Інституту української археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, а також Інститутом історичних досліджень Львівського університету, де редагував історичне видання "Україна модерна".

М. Крикун – член Вченої ради історичного факультету, член спеціалізованої ради з захисту кандидатських дисертацій на історичному факультеті Львівського університету. У 2007 р. Вчена рада присвоїла М. Г. Крикуну звання "Заслужений професор Львівського національного університету імені Івана Франка".

Список використаних джерел

1. Українські історики ХХ ст. Бібліографічний довідник. Вип. 2. Частина 1. Київ, 2003. – с. 145.
2. Кондратюк К. Профспілки України на завершальному етапі будівництва соціалізму / К. Кондратюк. – Львів, 1985. – 175 с.
3. Кондратюк К. Нариси історії українського національного руху ХІХ ст. / К. Кондратюк. – Тернопіль, 1994. – 175 с.
4. Кондратюк К. Портрети видатних українських митців ХІХ – початку ХХ ст. / К. Кондратюк. – Львів, 1995. – 122 с.
5. Кондратюк К. Видатні історики України ХІХ – початку ХХ ст. Історіографічні нариси. – Ч. 1. / К. Кондратюк. – Львів, 1996. – 159 с.
6. Кондратюк К. Видатні вчені природознавці і техніки України. / К. Кондратюк. – Львів, 1999. – 60 с.
7. Кондратюк К. Українська історіографія ХІХ – початку ХХ століть: основні напрями і концепції. Навчальний посібник. / К. Кондратюк. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 240 с.
8. Кондратюк К. Національна ідея у світогляді і творчості П. Куліша / К. Кондратюк // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів, 1997. – Т. 1.
9. Кондратюк К. Товариство українських поступовців / К. Кондратюк // Український альманах. – Варшава, 1998.
10. Кондратюк К. Мовне питання в українському національному русі другої половини ХІХ ст. / К. Кондратюк // Збірник праць науково-дослідного центру періодики Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України. – Львів, 2001. – Вип. 9.
11. Кондратюк К. Асоціація незалежних українських митців у Львові: 1930–1939 / К. Кондратюк // Український альманах. – Варшава, 1999.
12. Кондратюк К. Театральне життя Львова в перші повоєнні роки / К. Кондратюк // Львів: місто-суспільство-культура. Зб. наук. праць. – Львів, 1999.
13. Кондратюк К. Мистецькими шляхами Івана Труша / К. Кондратюк // Український альманах. Варшава, 2001.
14. Кондратюк К. Львівський архітектор Іван Левинський / К. Кондратюк // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали наукової краєзнавчої конференції. – Львів, 2005.
15. Кондратюк К., Білян П. Дослідження історії української революції 1917 – початку 1918 рр. вченими в еміграції / Костянтин Кондратюк, Петро Білян // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 261–273.
16. Кондратюк К., Мандзяк В. Українське національне відродження ХІХ – початку ХХ століть у сучасній вітчизняній історіографії / К. Кондратюк, В. Мандзяк // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / Колективна монографія за ред. Л. Зашкільняка. Львів, 2004. – С. 154–167.
17. Кондратюк К. Волинська трагедія 1943 року в оцінках українських і польських істориків / К. Кондратюк // У пошуках правди. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції "Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки". Луцьк, 22–23 травня 2003 р. – Луцьк, 2003. – С. 439–445.
18. Кондратюк К. Західноукраїнські землі міжвоєнного періоду у висвітленні сучасних вітчизняних істориків

- / К. Кондратюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. Праць. – Львів, 2008. – Вип. 16. 19. Кондратюк К. Втрати Східної Галичини в роки Першої світової війни / К. Кондратюк // Військово-науковий вісник. – Львів: ЛВІ, 2005. – Вип. 7. 20. Кондратюк К. Сучасна вітчизняна історіографія про Україну в роки Першої світової війни / К. Кондратюк // Збірник наукових праць науково-дослідного інституту українознавства. – Київ, 2008. – Том XX. 21. Кондратюк К. Боротьба УПА з німецькими окупантами України / К. Кондратюк // Дрогобицький краєзнавчий Збірник. – Дрогобич, 2002. 22. Кондратюк К. Українці і поляки в радянському партизанському русі в роки II світової війни / К. Кондратюк // Polska-Ukraina: trudnie pytania. – Warszawa, 2002. – Т. 9. 23. Кондратюк К. Велич і трагедія українців у збройній боротьбі з німецьким фашизмом. 1941–1945 / К. Кондратюк // Мандрівець, 2005. – №3. 24. Кондратюк К. Демографічні втрати України у період Другої світової війни / Костянтин Кондратюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – Серія: Історія. – Вип. 2. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. 25. Кондратюк К. Умови праці робітників західних областей України в 60–80-х роках XX ст. / К. Кондратюк // Наукові зошити історичного факультету. Зб. наук. праць. – Львів, 2001. – Вип. 4. 26. Кондратюк К. Поновлення "радянізації" органів влади та управління м. Львова у перші повоєнні роки / К. Кондратюк // Lwow: miasto-społeczeństwo-kultura. – Krakow, 1998. – Т. IV. 27. Кондратюк К. Зміни етносоціального складу населення Львова у 1944–2000 рр. / К. Кондратюк // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2007. 28. Кондратюк К. Депортаційні та переселенські акції із Західної України в 40-х – початку 50-х років XX ст. / К. Кондратюк // Депортація українців з етнічних земель – трагічна сторінка в історії нашого народу. – Тернопіль, 2004. 29. Кондратюк К. Зовнішня політика української незалежної держави / К. Кондратюк // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1993. 30. Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940–2000). – Львів, 2000. – С. 128–129. 31. Макарчук С. Етносоціальний розвиток і національні відносини на західноукраїнських землях в період імперіалізму / Степан Макарчук. – Львів, 1983. 32. Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX ст. – 1914 р.) / С. Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 32. – Львів, 1997. 33. Макарчук С. Українсько-польські етнополітичні взаємини на західноукраїнських землях в першій третині XX ст. / Степан Макарчук // Збірник праць і матеріалів на пошану Л. І. Крушельницької. – Львів, 1998. 34. Макарчук С. Депортації 1944–1947 рр. в контексті українсько-польського історико-етнічного контактування / Степан Макарчук // Матеріали світового конгресу українців Холмщини і Підляшшя. – Рівне, 1998. 35. Макарчук С. Євреї західноукраїнських земель кінця XIX – першої третини XX ст. у світлі офіційних статистичних джерел / Степан Макарчук // Осягнення історії. Зб. наук. праць на пошану проф. М. П. Ковальського. – Острог, Нью-Йорк, 1999. 36. Макарчук С. Нищення населення на Волині в часи війни (1941–1945) / С. Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – Львів, 1999. – Вип. 34. 37. Макарчук С. Писемні джерела з історії України. Курс лекцій / Степан Макарчук. – Львів, 1999. 38. Макарчук С. Історичні неписемні джерела. Курс лекцій / Степан Макарчук. – Львів, 2002. 39. Зашкільняк Л. Штрихи до портрета історика // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37/1. – С. 19. 40. Крикун М. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях / М. Крикун // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 42. – Львів, 1991. 41. Крикун М. Кордони і повітовий поділ Волинського воєводства в XVI–XVIII ст. / М. Крикун // Географічний фактор в історичному процесі. Зб. наук. праць. – К., 1990. 42. Крикун М. Повітовий устрій Подільського воєводства в XV–XVI ст. Перспективи джерелознавства історичної географії України / М. Крикун // Український археологічний щорічник. – Вип. 1. – К., 1992. 43. Крикун М. Повітовий поділ Київського воєводства в останній третині XVI–XVIII ст. / М. Крикун // Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. праць. – К., 1992. 44. Крикун М. Мої наукові пошуки / М. Крикун // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 37. Част. 1. – Львів, 2002. 45. Крикун М. Матеріали розмежувань Речі Посполитої з Турецькою імперією на українських землях 1680 і 1703 років / М. Крикун // Проблеми

слов'язнознавства. – Вип. 44. – Львів, 1992. 46. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: Здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 247. 47. Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року. / М. Крикун // Україна модерна. – Ч. 6. – Львів, 2001. 48. Крикун М. Перепис Подільського козацького полку 1659 року / М. Крикун // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Т. 240. – Львів, 2000. 49. Крикун М. Турецький похід у Правобережну Україну 1674 року / М. Крикун // Вісник Львівського університету імені Івана Франка. – Вип. 34. – Львів, 1999. 50. Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь / М. Крикун // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 233. – Львів, 1997. 51. Крикун М. Початки подільського повітового устрою / М. Крикун // Проблеми української історичної медієвістики. – К., 1990. 52. Крикун М. Повітовий устрій Подільського воєводства в XV–XVI ст. / М. Крикун // Український археологічний щорічник. – Вип. 1– К., 1992. 53. Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV–XVIII століттях / М. Крикун // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 228–Львів, 1994.

Vadym Oliyarnyk

**HONOURED PROFESSORS OF HISTORIANS OF THE IVAN FRANKO NATIONAL
UNIVERSITY OF L'VIV: KOSTIANTYN KONDRATIUK, MYKOLA KRYKUN,
STEPAN MAKARCHUK**

The article highlights the creative development and scientific achievements honoured professors of History Department of L'viv University K. Kondratiuk, M. Krykun, S. Makarchuk, which are belong to the leading specialists of Ukrainian historical science.

РОЗДІЛ 2. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 262.13+94 (47)

Елла Бистрицька

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ У 1917–1923 РР. У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

У статті аналізуються основні причини конфліктного характеру відносин між радянськими органами влади і католицькою церквою, їхній вплив на стосунки СРСР зі Святим Престолом та іншими країнами.

Вивчення особливостей функціонування радянської державної системи, зокрема державно-церковних стосунків в СРСР, є важливим завданням сучасної історичної науки. Окремі аспекти досліджуваної проблеми знайшли своє відображення в наукових працях А. Киридон, В. Пашенка, О. Сагана, В. Слободян та інших, які акцентують увагу на відносинах між державою і церквою в радянській Україні. На увагу при вивченні особливостей державно-церковних відносин в СРСР, діяльності державних органів влади, що здійснювали безпосереднє керівництво релігійними організаціями, заслуговують публікації російських науковців – О. Васильєвої, М. Одінцева, Є. Токаревої, М. Шкаровського. Оскільки авторка досліджує відносини Святого Престолу з СРСР [1], у статті проблема переслідування католицької церкви з'ясовується через механізми прийняття відповідних рішень органами радянської влади та способи їх реалізації.

У контексті дослідження були використані документи державних архівів Російської Федерації, що дозволили підтвердити спланований характер переслідувань духовенства і віруючих у період голоду 1921–1923 рр., та відсутність узгоджених дій між партійним, державним керівництвом і Наркоматом закордонних справ (НКЗС), зокрема, у справі "Цепляка – Буткевича", що ускладнило роботу радянського дипломатичного корпусу у відносинах з Ватиканом.

У результаті Жовтневих подій 1917 р. до влади в Росії прийшли більшовики, які проголосили своїм завданням побудову нового суспільства на засадах комунізму. Комуністична ідеологія претендувала на панівну роль у суспільстві, тому в остаточному підсумку релігія мала зникнути як пережиток минулого. 21 січня 1918 р. в "Известиях Центрального Исполнительного Комитета и Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов" був опублікований Декрет про свободу совісті, церковні та релігійні товариства. Остаточний текст якого з'явився 23 січня 1918 р. в "Газете Временного Рабочего и Крестьянского правительства" під назвою "Декрет Ради Народних Комісарів РРФСР про відокремлення церкви від держави і школи від церкви". Реалізації цього декрету ЦК РКП (б) і радянський уряд надавали важливого значення. Спочатку при Наркоматі юстиції (Нарком'юст, НКЮ) була створена міжвідомча комісія, до якої ввійшли представники комісаріатів. Для участі до роботи в комісії були запрошені також представники православної, римсько-католицької, греко-католицької та інших церков. 8 травня 1918 р. Раднарком розпустив комісію і створив особливий відділ, який отримав порядковий номер VIII (з 1922 р. – V), відомий як "ліквідаційний". Його очолив член колегії НКЮ П. Красиков. Саме цей відділ почав упроваджувати в життя вимоги Декрету про відокремлення церкви від держави. Паралельно з восьмим відділом Нарком'юсту, проведенням церковної політики займалися органи НКВС і ВНК-ДПУ, які мали власне бачення її змісту і застосовували особливі, переважно репресивні методи, що спонукали громадян дотримуватися чинних законів. Відкрита конфронтація церкви з більшовицькою владою активізувала втручання каральних органів у церковні справи.

Римсько-католицьке керівництво в Росії не одразу відреагувало на законодавчі акти більшовицького уряду, незважаючи на їх відверто антицерковний характер. Загалом вони не виходили за межі світових правових норм антиклерикального спрямування. Декрети більшовиків передусім підривали засади панівного становища РПЦ. Щодо питання націоналізації майна, то серед католицького єпископату існувала думка, що у власність держави буде передано лише майно колишньої державної РПЦ. Восени 1918 р. ці погляди були викладені у рефераті прелата і генерального вікарія Могильовської архієпархії К. Буткевича (Будкевича) "Историческая записка об отделении Церкви от государства в большевистской России" і схвалені архієпископом Могильовським Е. Роппом [2, с. 94].

За умов соціально-політичної нестабільності у Росії, Римська курія керувалася необхідністю вжиття запобіжних заходів з метою найменших втрат для католицької церкви на період перебування більшовиків при владі. Більшість ватиканського керівництва й особисто Бенедикт XV були впевнені у тому, що після збройного протистояння ситуація стабілізується і більшовики, якщо залишаться при владі, проведуть більш помірковану толерантну політику [3, с. 85–89]. З метою збереження церков Ватикан звернувся за підтримкою до зарубіжних держав. У результаті впродовж осені 1918 р. – січня 1919 р. значна частина петроградських храмів отримала охоронні грамоти від представництв Польщі та Німеччини, Червоного Хреста Данії, що виражали інтереси Антанти [4, с. 11].

Влада більшовиків не робила винятку для жодної з існуючих у Росії конфесій. З банківських рахунків були конфісковані усі наявні депозити, серед інших і католицької церкви. У 1920 р. Е. Ропп у записці на ім'я наркома закордонних справ Г. Чичеріна вказував, що сума конфіскованих капіталів становить приблизно 2 млн 600 тис. доларів, прибуток від майна – 2 млн 100 тис. доларів у всіх єпархіях [5, л. 7–8].

Позбавлення церкви прав юридичної особи та передача її майна у фонд держави викликала заперечення католицького духовенства. 620 діючих католицьких храмів перейшли у власність держави. Виконання інструкції VIII відділу НКЮ від 30 серпня 1918 р. вимагало від органів влади передання церковних споруд і майна в тимчасове користування за спеціальним договором. Керівництво католицької церкви наполягало на тому, що інструкція суперечила інтересам релігійних інституцій, а, найголовніше, – канонічному праву церкви.

Рішучий протест архієпископа Е. Роппа щодо політики влади у сфері релігійних відносин, бажання відстояти незалежність церкви та її майнові права призвели до його арешту 19 квітня 1919 р. У листопаді поточного року він залишив територію РРФСР у примусовому порядку. Могильовську архієпархію очолив архієпископ Я. Цепляк.

Рішення позбутися одного з найавторитетніших ієрархів не вплинуло позитивно на взаємовідносини між більшовицькою владою і католицькою церквою. Навпаки, це стало початком глибокої конфронтації, у якій католицьке духовенство і віруючі намагалися відстояти свої права.

Поки тривала громадянська війна і радянська влада на місцях не почувалася впевнено, боротьба з релігією та церквою не набула системного характеру. Приводом для нової атаки на церкву став голод 1921–1923 рр., що охопив Поволжя, Кубань, Південну Україну і Крим, частину Північного Кавказу, Південний Урал, Башкирію, Північний і Західний Казахстан, частину Сибіру та інші райони. Згідно з офіційними даними, оприлюдненими М. Калініним, у зоні голоду перебували 28 млн осіб [6, с. 310].

Екстремальні умови економічної розрухи і голоду давали змогу пришвидшити процес ліквідації церков. Перші спровоковані сутички під час конфіскації цінностей стали приводом для застосування владою силових методів проти церкви для розв'язання державних завдань, що чітко і жорстко окреслив В. Ленін членам Політбюро ЦК ВКП(б) у своєму листі на ім'я В. Молотова від 19 березня 1922 р.: 1. Розгромити "чорносотенне духовенство" у найкоротші строки ("довготривале застосування жорсткостей народні маси не витримають"), використавши зручний момент "несамовитого голоду" і "саме тепер дати чорносотенному духовенству рішучий і нещадний бій, подавити його опір з такою жорстокістю, щоб вони не забули цього впродовж декількох десятиліть"; 2. Створити державний фонд "у декілька сотень мільйонів золотих рублів". "Без цього ніяка державна робота загалом, жодне господарське будівництво зокрема і ніяке обстоювання своєї позиції, особливо у Генуї, зовсім немислимі" [7, с. 141–142].

У конфлікт з владою з приводу конфіскації церковних цінностей вступила католицька церква. Ще до оприлюднення декрету, архієпископ Я. Цепляк 3 січня 1922 р. направив духовенству циркуляр, у якому зобов'язав, керуючись канонічним правом церкви, зберігати церковне майно і священні предмети культу у власності костелів. Вони не можуть, писав він, належати групам віруючих, передаватися у власність держави, не підлягають інвентаризації, перевірці, опису, а тим більше вилученню без особливого дозволу вищої церковної влади [8, с. 104–105]. Відповідно, священики на місцях, посилаючись ще на статтю VII, пп. 2, 3 мирного договору між Росією і Польщею від 18 березня 1921 р. (Ризький договір), у якому стверджувалось, що "рухоме і нерухоме майно костелу не може бути реквізоване, відчужене і обтяжене будь-якими податками...", відмовлялися підписувати акти про вилучення церковних цінностей [9, л. 18].

Уряд Польщі конфлікти католицької церкви з радянськими органами влади також розглядав як порушення статті VII Ризького договору. У польській урядовій ноті від 28 квітня 1922 р.

опротестовувалися численні випадки вилучення цінностей з костелів, їхнє закриття, переслідування священиків, вимога попередньої цензури костельних проповідей [10, л. 63–64]. У службовому листуванні між НКЮ і НКЗС упродовж травня з приводу польської ноти відсутні аргументи, що підтверджували б правову доцільність дій радянського уряду в контексті цієї угоди. З метою спростування звинувачень, П. Красиков рекомендував НКЗС висунути Польщі зустрічний протест у порушенні статті VII – про переслідування дисидентів російського походження, що й було зроблено [10, л. 74–77]. Різнопланове тлумачення статей Ризького договору радянськими урядовцями, католицьким керівництвом і польським урядом майже на рік відтягнуло початок репресій проти католиків.

Офіційні звернення до уряду РРФСР з компенсаційними пропозиціями мав Ватикан. 14 травня 1922 р. заступник держсекретаря Дж. Піццардо від імені папи Римського звернувся до Г. Чичеріна з проханням звільнити патріарха Тихона та інших арештованих священиків. А також повідомляв, що "Його Святість готовий викупити церковні цінності, залишаючи їх на збереженні у монсеньора Я. Цепляка" [11, л. 3]. 16 травня поточного року телеграмою у НКЗС Г. Чичерін так прокоментував пропозицію: "Це спокусливо, але передача православних церковних предметів католикам викличе бурю в Росії" [7, с. 258].

П. Красиков перспективу викупу цінностей Ватиканом оцінив негативно. У відповідь на запит він писав члену колегії НКЗС Я. Ганецькому, що радянськими декретами і циркулярами не передбачено придбання у власність храмового майна [10, л. 82]. 7 червня 1922 р. держсекретар Гаспаррі повторив пропозицію Святого Престолу, надіславши телеграму на ім'я В. Леніна. Але, як і на попередні запити, Ватикан не отримав відповіді Кремля [12, с. 147].

Непримиренність позиції єпископа католицької церкви Я. Цепляка в майнових питаннях стала формальним приводом для нової хвилі репресій проти священиків. У листі від 12 травня 1922 р. П. Красиков просив звернути увагу, на свідому протидію Я. Цепляка розпорядженням радянської влади, скеровану на зрив кампанії з вилученням церковних цінностей, і застосуванням найсуворіших заходів, що унеможливили б його "подальшу злочинну діяльність" [7, с. 232].

Опір католицького духовенства в Росії Ватикан намагався підтримати дипломатичним шляхом. Звітуючи про свою розмову з кардиналом Піццардо, радянський представник в Італії В. Воровський писав М. Литвинову 12 серпня 1922 р., що Ватикан "не може визнати акта націоналізації церковного католицького майна" і дозволити духовенству підписувати пропоновані радянським урядом угоди. З огляду на важливість дипломатичних переговорів між Ватиканом і радянським урядом, які на той час проходили, В. Воровський пропонував обмежитися для католиків підписанням "розписки" в отриманні по опису майна [10, л. 101].

В опозиційній війні між "ліквідаційним" відділом П. Красикова і католицькою церквою, НКЗС намагався не допустити відкритого конфлікту. 13 листопада 1922 р. Г. Чичерін у категоричній формі писав Й. Уншліхту: "Майте на увазі, що нам у міжнародних відносинах доводиться дуже рахуватися з впливом католицької церкви". Він підкреслив, що позитивне ставлення на початках нового папи Пія XI до Радянської держави сприяло вирішенню деяких міжнародних питань. "Навпаки, – продовжував далі нарком, – боротьба проти нас загальним фронтом усіх сил, які можуть бути мобілізовані Ватиканом, могла би бути для нас надзвичайно неприємна. З цим потрібно рахуватися. Такі факти нас дуже дискредитують і особливо заважають у збереженні вигідної для нас початкової позиції нинішнього Папи" [13, л. 152].

П. Красиков дотримувався іншого погляду, розглядаючи церкву як ідеологічний інститут, ворожий радянській владі. Тому у внутрішній політиці не мав наміру йти на компроміси. У відповідь на запит Г. Чичеріна (18.11.1922 р.) з приводу листа В. Воровського (12.08.1922 р.) П. Красиков 2 грудня поточного року писав, що поступкою органів влади було їхнє бажання передати у вересні костели під майнову розписку, з чим католики не погодилися. "За таких обставин, – робив він висновок, – капітулювати перед католицизмом це означало би просто відмовитися від проведення у життя декрету про відокремлення церкви від держави" [9, л. 114 об.]. Далі П. Красиков звертав увагу, що вилучення церковних цінностей у католиків відбувалося більш конфліктно, ніж у православних. З метою збереження для храму предметів культу, священики і віруючі імітували пограбування (Єкатеринодар), переховували цінності (Ялта), ключі від храму і навіть чинили відкритий опір. Судові процеси щодо цього відбулися у Гомелі, Кам'янці-Подільському, Мінську та інших містах [9, л. 114 об.].

Впродовж 1922 р. кримінальна справа на Я. Цепляка та інших католицьких священиків поповнювалася новими матеріалами. 5 березня 1923 р. Верховний революційний трибунал у

Москві розпочав процес над арештованим католицьким духовенством, аналогічний за своїм змістом і методами фізичної і моральної дискредитації духовенства, які влада застосувала до патріарха Тихона і РПЦ. За типовими звинуваченнями у “контрреволюційній змові і організації опору радянській владі” постановою Ревтрибуналу архієпископ Я. Цепляк і прелат К. Буткевич були засуджені до смертної кари; четверо священиків – до 10 років ув'язнення; ще вісім – до трьох років ув'язнення; 17-літній студент отримав шість місяців умовно [8, с. 111].

Переслідування та утиски священиків і віруючих викликали обурення за кордоном. На захист обвинувачених з офіційним протестом виступив представник Польщі у Москві [8, с. 112]. Смертну кару священикам опротестували уряди Великобританії, Франції, релігійні та громадські організації світу. Телеграми однакового змісту на ім'я М. Калініна і Г. Чичеріна надіслав кардинал Гаспаррі зі сподіванням, що високопосадовці вплинуть на пом'якшення вироку і візьмуть до уваги “все, що папа зробив для російського народу і ще зробить”. Він просив відправити Я. Цепляка та інших засуджених з ним священиків у Ватикан, оскільки вони підпорядковані його компетенції [14, л. 19, 14].

У результаті дипломатичного демаршу смертний вирок архієпископу Я. Цепляку був замінений 10-річним ув'язненням. Обвинувачений у антиурядовій кампанії, що нібито субсидіювалася польським урядом, К. Буткевич був розстріляний у ніч з 31 березня на 1 квітня, напередодні Великодня.

Розстріл католицького священика мав надзвичайно негативні наслідки для міжнародного авторитету СРСР. На деякий час він призупинив діяльність політиків, наприклад, у США та Великобританії, що лобювали встановлення дипломатичних відносин своїх країн з СРСР. З цієї причини Г. Чичерін пропонував Й. Сталіну відмовитися від смертної кари в процесі над патріархом Тихоном, що ще “більше погіршить наше міжнародне становище” [7, с. 263–264].

Куріальні кола на розстріл священика відреагували вкрай негативно. В. Воровський писав М. Литвинову: “Папа, Гаспаррі і Піццардо, три ієрархи, які наполягали на зближенні з Росією, опинилися у повній ізоляції серед кардиналів та інших панів. Дж. Піццардо зізнався, що через справу Буткевича деякі кардинали перестали з ним вітатися” [15, л. 43]. У незручне становище потрапив сам В. Воровський, який з огляду на листування з керівництвом дав зрозуміти чільникам Ватикану, що в разі ухвалення смертного вироку справа до його виконання не дійде [7, с. 260–261]. Після розстрілу К. Буткевича він з обуренням нагадував М. Литвинову про його рекомендації не влаштовувати маніфестацій, що нібито могли погіршити вирок; запевнення, що життю звинувачених ніщо не загрожує і рекомендації про “зондування ґрунту” щодо обміну засуджених на Серраті і Бордігу [15, л. 39].

Курс на ліквідацію церкви не мав яскраво вираженого антикатолицького забарвлення і був складовою атеїстичної програми. Процес над католицькими священиками, у якому основним фігурантом був архієпископ Я. Цепляк, глава католицької церкви у СРСР, мав продемонструвати силу нової влади. Тому переслідування духовенства об'єктивно мали політичний характер. Тим більше, що деяку роль тут відігравали чинники зовнішньополітичного характеру: католицизм переважно сповідували поляки і німці, які під час Першої світової війни й іноземної інтервенції воювали на протилежному боці; метою польсько-радянської війни 1919–1920 рр. було створення Польської радянської республіки як європейського коридору для поширення революції в Німеччині. Цей проект зазнав краху й завершився підписанням Ризького мирного договору 18 березня 1921 р., який закріпив кордони до 17 вересня 1939 р. Тому спроби уряду Польщі виступити на захист польських католиків не тільки не знаходили розуміння, а й, навпаки, поставали пунктом звинувачення в “державній зраді”.

Репресії завдали нищівного удару католицькій церкві. Відповідно до статистичних даних упродовж 1918–1923 рр. кількість католицьких віруючих скоротилася на 251 333 особи – з 515 643 до 264 310; водночас кількість священиків зменшилася більш як наполовину – з 232 до 102 осіб [16, с. 84]. Для Ватикану СРСР став “темною плямою на релігійному фронті” [17, л. 41]. У 1930 р. Пій XI започаткував міжнародну кампанію на захист віруючих та духовенства. З офіційними протестами на адресу уряду СРСР виступили десятки церковних організацій Європи та США. До них приєдналися політики, що навіть вимагали розірвання дипломатичних відносин з СРСР. Тим не менше, до середини 1937 р. діяльність католицької церкви в СРСР була практично паралізована. На початок 1939 р. у країні функціонувало лише два католицьких храми – у Москві та Ленінграді, і лише тому, що ними опікувалися два священики іноземного громадянства. До кінця року були ліквідовані усі католицькі громади, а священики відбували

покарання. Антирелігійні репресії в СРСР, що призвели до ліквідації католицької церкви, стали причиною відвертої конфронтації Ватикану з СРСР.

Список використаних джерел

1. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану у контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.) / Е. Бистрицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с.
2. Чаплицкий Б. О. Константин Буткевич (1867 – 1923): жизнь и деятельность / Б. О. Чаплицкий. – СПб.: Речь, 2004. – 240 с.
3. Morozzo della Rocca R. Le nazioni non muoiono. Russia rivoluzionaria, Polonia indipendente e Santa Sede / R. Morozzo della Rocca. – Bologna, 1992.
4. Шкаровский М. В. Римско-католическая Церковь на Северо-Западе России в 1917 – 1945 гг. / М. В. Шкаровский, М. Ю. Черепенина, А. К. Шикер. – СПб.: Нестор, 1998. – 302 с.
5. Архів зовнішньої політики Російської Федерації (далі – АВ РФ). – Ф. 98. – Оп. 4. – П. 2. – Д. 5.
6. Калинин М. И. Избранные произведения / М. И. Калинин. – М.: Госполитиздат, 1960. – Т. 1. – 784 с.
7. Архивы Кремля: В 2 кн. Кн. 1: Политбюро и церковь, 1922–1925. – Новосибирск-Москва: Сибирский хронограф: РОССПЭН, 1997. – 599 с.
8. Революция и церковь. – М., 1923. – № 1–3.
9. Державний архів Російської Федерації (далі – ГА РФ). – Ф. А-353. – Оп. 6. – Д. 6.
10. ГАРФ. – Ф. А-353. – Оп. 6. – Д. 9.
11. АВ РФ. – Ф. 98. – Оп. 4. – П. 4. – Д. 9.
12. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. / В. Верига. – Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – 192 с.
13. ГАРФ. – Ф. А-353. – Оп. 2. – Д. 714.
14. АВ РФ. – Ф. 98. – Оп. 7. – П. 5. – Д. 9.
15. АВ РФ. – Ф. 098. – Оп. 6. – П. 103. – Д. 46.
16. Дориа Пьеро. Документи Ватикана об отношениях между Святым Престолом и Россией (1917–1919) / Дориа Пьеро // Россия и Ватикан в конце XIX – первой трети XX века / под ред. Е. С. Токаревой., А. В. Юдина – СПб., 2003. – 321 с.
17. АВ РФ. – Ф. 98. – Оп. 15. – П. 20. – Д. 6.

Ella Bystrytska

PECULIARITIES OF CATHOLIC CHURCH PERSECUTION BY THE SOVIET REGIME IN 1917–1923 IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL RELATIONS

The article analyses main reasons of conflict relations between Soviet authorities and Catholic Church, their influence on relations between USSR and the Holy See and other countries.

УДК 94 (438)

Оксана Парнета

ПРОГОЛОШЕННЯ ТА МІЖНАРОДНЕ ВИЗНАННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. “ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ” НА ПАРИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ

У статті розкрито та проаналізовано процес проголошення Польської держави, особливості формування політичного устрою суспільства та його визнання на міжнародній арені.

Проголошення II Речі Посполитої 11 листопада 1918 р. ознаменувало завершення багатолітньої боротьби народу за незалежність. Друге національне польське відродження призвело до самовизначення та утвердження Польщі в контексті новітньої історії, відповідало вимогам європейської історії, становило закономірну подію в історії державницьких домагань польської нації. Проголошення незалежності Польської держави обумовило здобуття вагомого її місця у системі міжнародних відносин Центрально-Східної Європи та впливу на історичні процеси на європейському континенті.

У цьому зв'язку важливим є переосмислення питань проголошення, міжнародного визнання, зовнішньополітичного розвитку Другої Речі Посполитої, визначення і реалізація концептуальних основ зовнішньої політики, налагодження зв'язків із зарубіжними країнами на тлі

міжнародних проблем їх повоєнного врегулювання, з'ясування місця й ролі нововідновленої Польщі у системі міжнародних відносин у досліджуваний період. Зазначимо, що ці проблеми знайшли певне відображення у працях Л. Алексієвець [1–4], Л. Зашкільняка і М. Крикуна [5], З. Баран [6], В. Ярового [7–8] та інших українських істориків. Однак проблема проголошення та міжнародного визнання Другої Речі Посполитої все ще не втратила своєї наукової актуальності, а її вивчення стає нагальним завданням в сучасних умовах розвитку українсько-польських взаємин та євроатлантичних і глобалізаційних процесів.

Пропонована стаття покликана сприяти подальшому провадженню неупередженого та об'єктивного наукового пошуку в царині дослідження місця й значення відродженої Польської держави у системі міжнародних відносин Центрально-Східної Європи, з'ясування концептуальних засад Другої Речі Посполитої у галузі зовнішньополітичної діяльності як важливого чинника національного державотворення.

Упродовж більш ніж 125-ти років польський народ перебував у стані глибокої економічної, політичної, культурної дискримінації. З часів поділів країни він мріяв про суверенність, поляки намагалися використати будь-які загострення міжнародних відносин, як, наприклад, наполеонівські війни, повстання у державах, що поділилися між собою польські землі, революції тощо, щоб повернути втрачену державність та солідарність держав-окупантів щодо "польського питання" не давала можливості возз'єднання країни, таким чином залишаючи прагнення польського народу до суверенності нездійсненим тривалий час.

Ситуація змінилась на користь Польщі внаслідок Першої світової війни, оскільки, вперше з часу поділу Польської держави, солідарність держав-окупантів була зламана. В ході війни між собою зіткнулись три поневолювачі Польщі, які належали до протилежних таборів. Росія була однією з держав Антанти. Німеччина й Австро-Угорщина утворювали блок Центральних держав. Конфлікт між ними поклав кінець їхній єдності в антипольській політиці і призвів до руйнації потужного союзу трьох держав, із якими боролися поляки [1, с. 91].

Війна загострила "польське питання" на міжнародній арені. Напередодні Першої світової війни воно не відігравало жодної ролі у планах воюючих сторін і вважалось внутрішньою справою держав, що володіли польськими землями. Та з перших її днів польські землі перетворились на театр бойових дій. У зв'язку з цим, у серпні 1914 р., "польське питання" набуло звучання в обіцянках і виступах воюючих держав, кожна з яких намагалася заручитись підтримкою поляків у ході воєнних дій. У 1914–1916 рр. цар, кайзер та імператор-король пропонували полякам щораз вищий ступінь автономії [9, с. 727]. Суттєві зміни в "польському питанні" відбулися на межі 1916–1917 рр., коли зазнав краху план "блискавичної" війни. Центральні держави, втративши надії на укладення сепаратного миру з Росією, вирішили створити "союзну державу". Австро-Угорський та німецький генерал-губернатори проголосили створення на землях, "вирваних з-під російського панування", "самостійної держави із спадкоємною монархією та конституційним ладом" [3, с. 245]. Про територіальні межі проголошеної держави, звичайно, не йшлося. Та й до проголошення її жодна зі сторін не ставилася серйозно, а лише намагалась використати польський народ, територію та його армію в ході боротьби з Росією. Ні країни Антанти, ні царський уряд не визнали цього акту проголошення Польської держави.

Кардинальні зміни в "польському питанні" відбулися на межі 1917–1918 рр. Політика західних держав щодо Польщі змінилась кардинально. На думку авторки, така зміна поглядів була викликана прагненням західних держав по-перше, завершити війну, що виснажила воюючі сторони і встановити мир, а для його забезпечення відновлення Польщі було обов'язковою вимогою, оскільки поляки були готові зі зброєю в руках відстоювати свою довгоочікувану державність. По-друге, у створенні незалежної Польщі вони намагались знайти засіб стримування Німеччини. Ці плани, згодом, чітко проявились на Паризькій мирній конференції, коли йшла мова про визначення кордонів Польської держави. Таким чином, категоричні заперечення щодо її незалежності змінилися прихильним ставленням з боку США, Франції, Великої Британії, Італії та інших країн. Прем'єр-міністр Великої Британії Ллойд Джордж 5 січня 1918 р. у промові, присвяченій цілям Першої світової війни, згадував і про "необхідність звільнити Бельгію, повернути Франції Ельзас і Лотарингію, відродити Польщу в її етнографічних кордонах" [10, с. 136].

Проте, найвизначнішим актом дипломатії, що згодом став міжнародно-правовою базою, на основі якої світове співтовариство погодилося виправити несправедливість, допущену на Віденському конгресі 1815 р. при поділах Речі Посполитої, було послання американського президента В. Вільсона конгресу від 8 січня 1918 р., відомого в історії як "14 пунктів В. Вільсона". 13 пункт послання зазначав: "повинна бути створена незалежна Польська держава з приєд-

нанням до неї територій, де проживало польське населення, якому має бути забезпечений вільний доступ до моря; політична й економічна незалежність, територіальна цілісність мають бути гарантовані міжнародним договором" [11, с. 233].

Першу конкретну спільну гарантію "відновлення Польщі в її історичних та географічних кордонах" здійснено 2 березня 1918 р. у місті Яссах в Румунії [9, с. 735]. Цю декларацію публічно повторили в спільній ноті Франція, Велика Британія, Італія та США 3 червня 1918 р. Вони засвідчили, що утворення незалежної і об'єднаної Польщі, з доступом до моря, становить одну з умов тривалого і справедливого миру і відновлення панування в Європі закону" [6, с. 8].

29 серпня 1918 р. радянське керівництво анулювало договори царизму з Пруссією і Австро-Угорщиною про поділ Польщі, у якому за польським народом визнавалось невід'ємне "право на самостійність і єдність" [6, с. 7]. Таким чином, Росія відмовилася від будь-яких претензій на польські землі.

Події Першої світової війни призвели до загострення політичної, економічної, суспільної, духовно-ментальної ідеологічної ситуації в світі, спричинили руйнацію усталених міжнародних зв'язків. Їхнє загострення вело до піднесення революційного руху, що спричинив розпад Австро-Угорської дуалістичної монархії, послаблення та руйнування Російської й Німецької імперій. Відродження державності Польщі уможливилось після поразки Центральних держав.

Важливе значення для процесу відновлення національної державності II Речі Посполитої мала діяльність польських громадських організацій, що діяли як у Польщі, так і далеко за кордоном, у США, Великій Британії, Франції, Швейцарії тощо. Окрім допомоги військовополоненим та жертвам війни, вони підтримували і пропагували ідею незалежності Польщі. Завдяки їхній діяльності, Центральні країни, Антанта, США визнавали право поляків на власну державу. Внаслідок цього, 15 серпня 1917 р. в Лозанні утворився Польський національний комітет, що виконував роль польського уряду і був визнаний державами Антанти представницьким органом польського народу. У США було утворено Польський центральний комітет. До його складу увійшли І. Падеревський, Г. Нарutowич, Е. Пільтц та інші. У Франції та Великій Британії значний вплив на розвиток "польського питання" здійснював Р. Дмовський. І. Падеревський пропагував польську справу у Швейцарії, де заснував Центральну польську агенцію.

Як видатний піаніст-виконавець він прославився у Великій Британії, США. Під час своїх концертів закликав слухачів посприяти визволенню Польщі від іноземного панування. Допомогало у вирішенні "польського питання" й особисте знайомство із багатьма політиками різних країн, зокрема В. Вільсоном, якого вдалося, на певний період, схилити на бік польського народу. "Ви можете бути певні, що все, що я можу зробити в інтересах Польщі, буде зроблено від усієї душі" [12, с. 8] – писав В. Вільсон у листі до І. Падеревського від 30 січня 1917 р. Таким чином, польські патріотичні сили як всередині країни, так і в еміграції намагалися привернути увагу громадськості до "польського питання", заручитися підтримкою Центральних держав у справі відновлення і будівництва II Речі Посполитої.

На завершальному етапі Першої світової війни склались умови для розбудови державних структур Польської держави. У Варшаві, Любліні, Кракові, Лодзі та інших польських землях створювались перші урядові осередки: Тимчасова державна рада, Регентська рада, Тимчасовий народний уряд Польської Республіки, Польська ліквідаційна комісія, тощо. Їх створення відображало прагнення польського народу до незалежності.

Першим актом, що проголошував відбудову державності Польщі був маніфест Регентської ради до польського народу від 7 жовтня 1918 р. У ньому, на основі 13 пункту Вільсона, були викладені принципи незалежності Польщі. Від 19 жовтня 1918 р. у Тешині урядові функції здійснювала Народна рада Тешинського князівства, очолювану священиком Ю. Льондзінім. Тешин був першою польською територією, що 28 жовтня 1918 р. проголосила незалежність і заявила про намір приєднатись до Польської Республіки. 28 жовтня 1918 р. свободу здобув і Краків. Цього ж дня тут було сформовано Польську ліквідаційну комісію, яку 4 листопада 1918 р. очолив В. Вітос. У Познані діяла Рада Людова. 7 листопада 1918 р. в Любліні лідери соціалістів і людовців створили Тимчасовий народний уряд Польської Республіки, який очолив прем'єр І. Дашинський [9, с. 737]. Того ж дня було прийнято маніфест, який проголошував республіканську форму правління Польської держави: "Польська держава, охоплюючи собою землі, на котрих проживає польське населення з власним морським побережжям має становити на всі часи Польську Народну Республіку, першого президента якої обере Законодавчий сейм" [6, с. 9]. Відбувалося формування органів місцевого самоврядування, загонів міліції, армії.

11 листопада 1918 р. в Комп'єнському лісі (Франція) між Німеччиною, з одного боку, і США, Англією, Францією та іншими державами – з іншого, було підписано перемир'я на 36 днів. В історію воно увійшло під назвою Комп'єнського і означало закінчення Першої світової війни.

Скориставшись сприятливою ситуацією на міжнародній арені, Ю. Пілсудський, за підтримки Польської військової організації та лівих партій, проголосив, 11 листопада 1918 р., відновлення незалежності II Речі Посполитої. Свідок подій Є. Морачевський писав: "Неможливо передати того стану, тієї великої радості, які в той момент огорнули польський народ. Після 120 років розлетілися кордони. Немає "іх". Воля! Незалежність! Об'єднання! Власна держава! Назавжди! Хаос? Це нічого. Буде добре... Чотири покоління даремно чекали цієї хвилини, п'яте дочекалося. Зранку до вечора збиралися натовпи на площах міст; робітник, службовець кидали працю, селянин залишав поле і мчав до міста ... дізнатися, переконалися, побачити польське військо, польські написи, орли на установах... [13, с. 50].

Утворення незалежної Польщі у 1918 р. було визначною подією не тільки для поляків, але й для Європи, оскільки відновлена Польська Республіка була однією із стабільних держав, що мала багатотисячлітні традиції самостійного існування і активної зовнішньої політики. Проголошення незалежності II Речі Посполитої обумовило здобуття вагомого її місця у системі міжнародних відносин Центрально-Східної Європи та впливу на історичні процеси на європейському континенті в умовах повоєнного часу.

Відродження Польщі було підготовлено ходом національної та світової історії й становило закономірний результат державницьких домагань польського народу. Після проголошення II Речі Посполитої поляки впевнено продовжували будівництво своєї держави. Перед правлячими колами Польщі постали першочергові завдання забезпечення об'єднання польських земель і населення в межах цілісної держави, формування центральних органів влади, утвердження національної незалежності Польщі та визнання її на міжнародній арені як суверенної незалежної держави.

На перший погляд, поляки поставили перед собою утопічні завдання відродження і міжнародного визнання своєї держави, оскільки, на час її проголошення вона не мала чітко визначених кордонів, її адміністрація лише створювалась, відчувалася відсутність дипломатичного досвіду. Розвиток держави відбувався в умовах постійної зовнішньої загрози, яку не могло нейтралізувати невелике, погано озброєне військо. Проте, завдяки харизматичним лідерам, які набравшись дипломатичного досвіду за кордоном, повернулися на батьківщину і очолили процес її відродження, і народу, який прагнув бути суверенним розпочалося відновлення державності Польщі.

II Річ Посполита після тривалого поневолення чужоземними імперіями стала на шлях незалежного історичного розвитку, а значить і самостійного ведення своїх міжнародних справ. Відразу виникла потреба активного включення нововідновленої держави в міжнародне життя в сфері політики, дипломатії і культури. Водночас постала проблема врегулювання стосунків з іншими країнами, а також захист поляків, що продовжували жити за межами матірньої батьківщини. Від першої хвилини незалежного постання, Польща розпочала будівництво державних структур і стала активним елементом міжнародної політики. Цілі, характер та основні пріоритетні напрямки зовнішньополітичної діяльності, зазвичай, визначаються дією низки чинників: геополітичним становищем, природно-ресурсним потенціалом, політичним режимом, економічною моделлю, соціальною структурою, етнічними та конфесійними особливостями, що є характерними власне для тієї чи іншої країни. Підкреслимо, що певну корекцію у зовнішньополітичний курс кожної окремої держави вносить дія загальносвітових міжнародних тенденцій. Забезпечити їхнє виконання у повоєнний період було вкрай складно.

На основі суттєвих зміни, що відбувалися у процесі формування польської політичної системи, часовий проміжок від листопада 1918 р. до травня 1926 р. можна поділити на два періоди.

I період (11 листопада 1918 р. – 17 березня 1921 р.) – розбудови польської національної державності, нормативно-правового визначення суспільно-політичного устрою відродженої Польщі й встановлення її кордонів. II період (17 березня 1921 р. – 14 травня 1926 р.) час функціонування парламентської системи та пошуку шляхів стабілізації [2, с. 93].

Проголосивши державність, правлячі кола Польщі розпочали складний процес формування державних інституцій. Ю. Пілсудський, як авторитетний та визнаний серед польських політичних сил лідер, очолив процес створення центральних державних органів. Як зазначив

Луїс Нам'єр розпочалася спроба "збудувати Польщу поки Росія і Німеччина спали" [9, с. 737]. 11 листопада 1918 р. Регентська Рада, як вищий орган правління, передала Ю. Пілсудському командування польськими військовими формуваннями. Упродовж трьох днів усе королівство звільнилося від німецьких військ. 14 листопада 1918 р. Регентська Рада передала Ю. Пілсудському всю повноту влади в нововідновленій країні й припинила свою діяльність. Того ж дня він прийняв відставку Люблінського тимчасового уряду і фактично став главою Польської держави.

Правлячі кола прагнули міжнародного визнання своєї, нововідновленої держави. З цією метою Ю. Пілсудський 16 листопада 1918 р. розіслав телеграми урядам держав-переможниць та інших країн, у яких повідомляв про створення незалежної Польської Республіки: "Польська держава створюється за волею всього народу і ґрунтується на демократичних засадах. Польський уряд замінить панування розпачу, який протягом 140 років тяжів над долею Польщі – ладом, заснованим на порядку і справедливості. Спираючись на польську армію під моїм командуванням, маю надію, що з цього часу жодна чужоземна армія не вдереться до Польщі, поки не висловимо в цій справі нашої формальної згоди. Я переконаний, що могутня демократія Заходу надасть свою допомогу і братню підтримку відродженій і незалежній Польській Речі Посполитій" [14]. На це послання першою відгукнулась Німеччина, одразу ж призначивши свого посла у Варшаві. Проте від багатьох інших країн відповіді не надійшло. Таким чином, надалі, основним завданням зовнішньої політики стало утвердження Польщі на міжнародній арені як самостійної незалежної держави.

У листопаді було сформовано перший загальнопольський "народний" уряд (листопад 1918 – січень 1919 рр.). 17 листопада 1918 р. главою Тимчасового уряду було призначено Є. Морачевського, представника правого крила ППС, соратника Ю. Пілсудського. У декреті від 21 листопада поточного року, він проголосив запровадження 8-годинного робочого дня, виплату допомоги робітникам у випадку хвороби, мінімальну заробітну плату на державних підприємствах, заснування інспекції з питань праці, тощо [15–16].

22 листопада 1918 р., згідно з "Декретом про верховну представницьку владу Польської Республіки", уряд Є. Морачевського проголосив Польську Республіку [17]. Її майбутній устрій був схвалений народом. Ю. Пілсудський, здобував найвищу владу в країні, як Тимчасовий начальник держави та обіймав посаду Верховного головнокомандуючого польських військ. Таким чином, він отримав диктаторські повноваження, якими міг користуватись до скликання Законодавчого сейму. Отже, першочергові завдання з будівництва основ державного устрою Польщі були виконані.

28 листопада 1918 р. був опублікований "Декрет про виборчий закон" [18]. Він встановив рівне, пряме, пропорційне таємне загальне виборче право. Право голосу отримали польські громадяни, що досягли 21-річного віку, окрім військовослужбовців, які перебували на дійсній службі. Проведення виборів до Законодавчого сейму було призначене на 26 січня 1919 р. [19]. Прийняття виборчого закону відіграло важливу роль у стабілізації суспільно-політичної ситуації в країні і було серйозним кроком на шляху до демократії і світового визнання. Вони мали зміцнити позиції уряду і держави, які все ще де-юре не були визнаними на міжнародній арені. Проголошені "Декретом про виборчий закон" положення, стали основою виборчої системи, що діяла в Польщі до 1935 р. З прийняттям цього закону II Річ Посполита ставала в один ряд з країнами, що мали тривалі демократично-парламентські традиції як, наприклад, Франція, США, Велика Британія.

Проте, внутрішньополітичне становище країни було складним. Сильна опозиція діяла проти уряду Є. Морачевського. На міжнародній арені її інтереси представляв Польський національний комітет. Отже, Польща мала два уряди: на міжнародній арені Польщу представляв ПНК у Парижі на чолі з Р. Дмовським. Саме Польський національний комітет визнавали західні держави представницьким органом відновленої Польщі. Проте, влада в країні належала Ю. Пілсудському і кабінету Є. Морачевського. Ця проблема потребувала вирішення в силу наближення дати проведення Паризької мирної конференції, на яку поляки покладали великі надії. Консолідація і взаєморозуміння між ПНК і владою у Варшаві, були необхідними для того, щоб якомога краще представити інтереси Польщі на майбутній конференції. У таких умовах 16 січня 1919 р. уряд, очолюваний Є. Морачевським пішов у відставку.

На думку авторки, цей крок був, швидше, необхідним, ніж виправданим, проте, з наближенням мирної конференції поляки не могли виносити внутрішні суперечності на огляд міжнародної громадськості.

Ю. Пілсудський, цього ж дня, скликав новий кабінет (січень – листопад 1919 р.). Його очолював І. Падеревський. Він обійняв посади прем'єр-міністра і міністра закордонних справ Польської Республіки. Призначення І. Падеревського главою уряду було зваженим дипломатичним кроком, оскільки новий прем'єр був широко відомий серед поляків і в світі, мав добрі стосунки з лідерами країн-переможниць. Призначення І. Падеревського главою уряду Польської Республіки принесло свій результат. II Річ Посполиту визнали і заявили про встановлення з нею дипломатичних зв'язків: США – 30 січня 1919 р., Франція – 24 лютого 1919 р., Англія – 25 лютого 1919 р., Італія – 27 лютого та інші держави [20, с. 14]. Результатом досягнутого компромісу також була політична та фінансова підтримка Польщі з боку Центральних держав. Кандидатура прем'єра влаштовувала усі основні політичні сили Польщі, а також союзні держави.

18 січня 1919 р. у Парижі розпочала свою роботу мирна конференція. Проходила вона з перервами до 21 січня 1920 р. У Паризькій мирній конференції брали участь 27 держав Європи, Азії й Америки. У ході війни вони воювали з чотирма Центральними державами – Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією, або ж розірвали дипломатичні відносини хоча б з одною з перелічених держав. Ні радянська Росія, ні Німецька Республіка не були допущені до роботи конференції, а решту держав-наступниць допускали лише як помічників та прохачів [21, с. 954].

Головою конференції обрали главу французького уряду Ж. Клемансо. Офіційно, керівництво Паризькою мирною конференцією здійснювали п'ять головних держав-переможниць: США, Велика Британія, Франція, Італія, Японія. Усі важливі питання вирішувала "рада десяти", до якої входило по два представники від кожної з перелічених вище держав: від США – президент Вільсон і статс-секретар Лансінг, від Франції – прем'єр-міністр Клемансо і міністр закордонних справ Пішон, від Англії – прем'єр-міністр Ллойд Джордж і міністр закордонних справ Бальфур, від Італії – прем'єр-міністр Орландо і міністр закордонних справ, барон Сонніно, від Японії – барон Макіно і віконт Шінда [22, с. 141]. У березні 1919 р. відмовились від такого "широкого" органу і була утворена "рада чотирьох", до якої увійшли: Вільсон, Ллойд Джордж, Клемансо та Орландо.

У ході роботи конференції функціонували й інші керівні органи: "рада п'яти", Рада глав делегацій та ін., але фактично найважливіші питання конференції, в тому числі і щодо кордонів Польщі вирішували представники трьох держав-переможниць: США, Великої Британії та Франції.

Мирна конференція розпочала свою роботу в умовах нового співвідношення сил на міжнародній арені. Внаслідок Першої світової війни та соціальних революцій розпалися імперії Габсбургів, Гогенцоллернів, Романових та турецьких султанів, котрі раніше визначали світову політику. Натомість, держави-переможниці – США, Велика Британія, Франція, Італія, Японія та інші, прагнули гегемонії в Європі і світі. На конференції вони обстоювали свої інтереси, намагаючись на рівні міжнародних договорів та домовленостей закріпити результати військових перемог. Це зумовило гострі протиріччя при обговоренні висунутих проблем. Паризька мирна конференція проходила в умовах постійних суперечок, недовіри, ворожості між її учасниками, які загострились з перших хвилин її проведення. "Поганий початок для майбутнього союзу націй" повторював Клемансо [23, с. 31].

Участь у роботі Паризької мирної конференції брала і Польська держава, від якої могли бути заявлені два представники [24, с. 169–172]. Делегатами були призначені Р. Дмовський та І. Падеревський [2, с. 120]. 29 січня 1919 р. на засіданні "Ради десяти" були викладені пропозиції щодо територіальних вимог Польщі. В основу їх визначення пропонувалося покласти "історичний принцип", тобто повернутись до кордонів 1772 р. До складу відродженої Польщі Р. Дмовський вимагав включення всієї Галичини і Волині, Верхньої та Середньої Сілезії, Познанщини, Помор'я, Вармії і Мазур, Литви, переважної частини Білорусі, теренів Полісся і Поділля в Україні [5, с. 452]. Загалом територія, якої домагалися поляки на Паризькій мирній конференції, становила 84198 км². з населенням 6598692 осіб [6, с. 17].

Для вирішення "польського питання" на Паризькій мирній конференції була утворена комісія, очолювану французьким дипломатом, колишнім послом Франції у Німеччині Ж. Карбонном [3, с. 150]. 12 березня 1919 р. комісія виклала пропозиції щодо визначення польсько-німецького кордону, в основу якого було покладено етнографічні принципи, проголошені у січні 1918 р. В. Вільсоном та Д. Ллойд Джорджем.

Загалом, пропозиції Ж. Камбона були неприйнятними для Польщі. Вони на третину скоротили територіальні претензії поляків. Західні та північні кордони Польщі були встановлені

договорами з Німеччиною, підписаними 28 червня 1919 р. у Версалі. 20 жовтня 1921 р. Рада послів прийняла рішення про передачу Польщі Пінщини, Рибнік, Катовіце, Крулевської Гути, Тарновської Гури і Любленця. До складу Другої Речі Посполитої увійшли: частина Померанії, більша частина Західної Пруссії. Згідно з Версальським договором Гданськ разом з округом перетворили на "вільне місто", що перебувало під протекторатом Ліги націй. Відповідно до укладеного 9 січня 1920 р. договору між Польщею та "вільним містом", зовнішня політика Гданська визначалася Польщею, якій гарантувався вільний вихід до Балтійського моря, полякам – мешканцям міста надавався статус національної меншини.

15 червня 1922 р. була прийнята Женевська угода, за якою на найближчих 15 років у Верхній Сілезії, що входила до Польської республіки, чинним залишалася німецьке законодавство. Практичне передання Польщі частини Верхньої Сілезії відбулося в червні 1922 р. У 1920 р. в досить тривалу суперечку між Польщею і Литвою з приводу Віленщини втрутилася Верховна рада великих держав. На конференції у Спа, 10 липня 1920 р., рекомендувала польському урядові, віддати литовцям окупований Вільнюс. Але радянсько-польська війна внесла корективи в хід подій. 12 липня 1920 р. в Москві був підписаний радянсько-литовський договір, а вже 14 липня Червона Армія звільнила від поляків Вільнюс, який був одразу ж переданий Литві. Згідно з тимчасовою угодою, підписаною 7 жовтня 1920 р. в Сувалках, Польща визнавала Вільнюс і Віленську область складовою частиною Литви.

Рішенням Віденського сейму від 3 березня 1922 р. Віленщину включено до складу Польщі. Рада послів великих держав відповідно до Версальського договору прийняла 15 березня 1923 р. резолюцію, яка остаточно визнавала східні та північні кордони Польщі.

Південний кордон Польщі був установлений безпосередньо після того, як Австрія за Сен-Жерменським договором (19 вересня 1919 р.) відмовилася на користь держав Антанті від будь-яких зазіхань на неавстрійські території, що належали Австро-Угорській монархії. Таким чином, Австрія апріорно визнала майбутні акти Антанті щодо польських земель. Установлення польсько-чехословацького кордону в Тешинській Сілезії викликало суперечку й затягнулося до липня 1920 р. Складним виявилось питання про східні кордони Польщі. Воно було центральним пунктом її зовнішньої й внутрішньої політики й становило об'єкт особливої уваги держав-переможниць. Ризький мирний договір встановлював східний кордон по так званій "лінії Керзона", за яким Польща отримала Західну Україну та Білорусію. Підписання остаточного тексту мирного договору, яким закінчувалася польсько-радянська війна, відбулося після тривалих переговорів, 18 березня 1921 р. Країни Антанті визнали східний кордон Польщі в 1923 році. Отже, у результаті дипломатичних і військових зусиль Польща на початок 1920-х років завершила процес визначення державних кордонів, проте стосунки із сусідніми країнами залишались напруженими.

На думку авторки, участь Польщі у Паризькій мирній конференції була найяскравішим актом її міжнародного визнання. Нехтування її інтересами, звичайно, викликало занепокоєння і роздратування польського народу, проте позитивом було те, що вперше, після багатьох років поневолення, світова громадськість визнала відновлену державу, допустила до роботи мирної конференції, дала можливість польській делегації висловити свої пропозиції щодо врегулювання "польського питання", а це могли зробити далеко не всі її учасники. Прикрим є те, що при вирішенні багатьох питань країни-переможниці нехтували інтересами польського народу. Та попри всі негаразди і труднощі поляки добились одного – незалежності, а вирішення решти завдань були питанням часу. Тож надалі поляки впевнено продовжували будівництво своєї незалежної держави.

26 січня 1919 р. відбулися перші вибори до Законодавчого сейму. Проте, в призначений час вибори відбулися лише на території Королівства Польського та Західної Галичини. Було обрано 296 депутатів. Згодом було проведено додаткові вибори: в Сувалцькому окрузі – в лютому; в Бельському та Білостоцькому – в травні; в Познаньщині – в червні; в Помор'ї – в травні 1920 р. [7, с. 68]. Перемогу на виборах здобула національна демократія – 45 % голосів, ПСЛ "Визволене" отримало 22 % і ППС – 9 % голосів. Остаточний склад сейму сформувався у березні 1922 р., коли до нього увійшла остання група обраних – 20 депутатів з Віленщини [6, с. 15].

17 березня 1921 р., після тривалих і запеклих суперечок, була ухвалена Конституція Польської Республіки. "Це була конституція незалежності... Вона становила урочисте підтвердження стриманого державного суверенітету" відзначав А. Гвіждж [25, с. 166].

Конституція 17 березня 1921 р. фактично юридично оформила основні елементи та інститути демократично-парламентської системи організації політичної влади республіканської держави. Конституція була прогресивним документом, створеним за зразком основного закону Франції. Березнева конституція запроваджувала в Польській Республіці демократичний, парламентський устрій, характерний для розвинених країн світу. Вона завершила перший період формування Польської держави й стабілізувала на певний час її внутрішню структуру та суспільно-політичне життя [4, с. 75].

Таким чином, на початок 20-х років минулого століття II Річ Посполита завершила процес визнання державних кордонів, утвердилася на міжнародній арені як суверенна незалежна держава, визначила у Березневій конституції 1921 р. основні принципи зовнішньополітичної діяльності, завершивши, таким чином, перший період відродження Польської державності, який умовно тривав від 11 листопада 1918 р. до 17 березня 1921 р.

Після встановлення кордонів Польської держави та прийняття основного закону на перший план вийшли проблеми внутрішнього життя. Ситуація в країні була напруженою, панували інфляція, безробіття, зубожіння населення, проходили страйки і демонстрації протесту. Значна кількість партій і часта зміна політичних орієнтирів дестабілізували становище в країні [2, с. 362].

Загальним невдоволенням в країні вирішив скористатись Ю. Пілсудський, щоб повернутись до влади. 11 травня 1921 р. у Варшаві відбулися антиурядові виступи офіцерів. 12 травня поточного року розпочалися збройні сутички, у ході яких війська Ю. Пілсудського заволоділи містом. Таким чином, у травні 1926 р. у країні фактично відбувся державний заколот. Щоб не допустити громадянської війни, президент С. Войцеховський передав свої функції маршалу сейму М. Ратаю, а уряд В. Вітоса 14 травня прийняв рішення про відставку. М. Ратай тимчасово обійняв посаду президента. Таким чином, у травні 1926 р. влада в країні перейшла до рук Ю. Пілсудського та його прибічників. Нова система влади, незважаючи на формально парламентський лад держави, мала риси авторитаризму.

Травневий переворот 1926 р. привів до авторитарного правління, поступового ослаблення впливу політичних партій, опозиції, обмеження ролі законодавчої влади, тощо. Варто зазначити, що встановлення авторитаризму не означало поразки демократії, якої прагнув народ і за яку боровся. Та демократичні системи прийнятні лише в періоди стабільного політичного, економічного, соціального життя країни, а у моменти кризових явищ встановлення авторитаризму є неминучим. В умовах суспільно-політичного хаосу у Польському суспільстві протягом 1918–1926 рр. парламентаризм не зміг забезпечити здійснення демократичних прагнень і завдань, що ставились перед ним після проголошення державності, тож відбувся перехід до авторитаризму і режиму "санації", які б мали забезпечити подальший розвиток країни.

Отже, на початку ХХ ст. відбулися суттєві зміни у долі Польської держави. Протягом 1918–1926 рр. поляки відновили втрачену державність, об'єднали польські землі і населення в межах цілісної держави, здійснили формування центральних органів влади, домоглись утвердження національної незалежності Польщі та її визнання на міжнародній арені як суверенної незалежної держави.

Зовнішня політика Другої Речі Посполитої здійснювалася у 1918–1926 рр. здебільшого відповідно до дипломатичних комбінацій великих держав, що були спрямовані на зміцнення власних позицій та послаблення позицій суперників, але Польща, її територія і народ виступали на міжнародній арені, як незалежна держава, держава, про яку мріяли покоління. Звичайно, у веденні зовнішньої і внутрішньої політики протягом досліджуваного періоду правлячі кола Польщі допускали серйозних помилок, міжусобиць, що призводили до загострення політичного, соціально-економічного становища, а згодом і до встановлення авторитаризму. Та протягом цього часу поляки виконали основні завдання – відновили державність і об'єднали три частини Польщі в одну – II Річ Посполиту, а виконання решти завдань було справою часу.

Список використаних джерел

1. Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926. / Леся Миколаївна Алексієвець / Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с.
2. Алексієвець Л. М. Польща в 1918–1926 рр. Особливості відродження національної державності, формування суспільно-політичного устрою / Алексієвець Леся Миколаївна / Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – Тернопіль. – 2007. – 455 с.
3. Алексієвець Л. Основні етапи формування кордонів Польщі та захист польської національної державності в 1918–1926 рр. / Леся

Алексієвець // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Серія: Історія. – Тернопіль. – 2005. – Вип. 1. – С. 145–161. 4. Алексієвець Л. Прийняття конституції 1921 р. у контексті утвердження парламентсько-демократичного устрою Другої Речі Посполитої / Леся Алексієвець // Україна-Європа-Світ. – Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. – Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 62–76. 5. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. 6. Баран З.А. Відродження і становлення Польської держави. 1918–1921 рр. / Зоя Анатоліївна Баран. – Львів: вид-во ЛДУ, 1995. – 55с. 7. Яровий В. Історія західних та південних слов'ян у XX ст. / Валерій Яровий. – К.: Либідь, 1996. – 416 с. 8. Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. XX століття / Валерій Яровий. – К.: Генеза, 2005. – 816 с. 9. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Норман Дейвіс; пер. з англ. П. Тарашук. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – 1080 с.: іл. 10. Всемирная история: В 24 т. Т. 20. Итоги I мировой войны. / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. – Мн.: Литература, 1997 – 512 с. 11. Архив полковника Хауза. Подготовлен к печати профессором истории Йэйлского университета Чарлзом Сеймуром. – Т. III / Пер. с англ. В. В. Прокунина. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1939. – 320 с. 12. 7. 1917 styczeń 30, Waszyngton. – List prezydenta T. W. Wilsona do I. Paderewskiego // Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego. – T. V. 1909–1914. – Warszawa: NERITON, 2001. – S. 8. 13. Zieliński H. Historia Polski. 1914–1939. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985. – 428 s. 14. Do pana prezydenta... – AAN, Akta Leona Wasilewskiego, sygn. 68, s. 1. 15. Dekret o 8-mio godzinnym dniu pracy // Dz Pr PP, 1918, nr 17, poz. 42. 16. Dekret Naczelnika Państwa o urzędzeniu i działalności inspekcji pracy // Dz Pr PP, 1919, nr 5, poz. 17. 17. Dekret o najwyższej władzy reprezentacyjnej Republiki Polskiej // Dz Pr PP, 1918, nr 17, poz. 41. 18. Dekret o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego // Dz Pr PP, 1918, nr 18, poz. 46. 19. 16. Dekret o wyborach do Sejmu Ustawodawczego // Dz Pr PP, 1918, nr 18, poz. 47. 20. Krasuski J. Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919–1945 / Jerzy Krasuski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. – 347 s. 21. Дейвіс Н. Європа: Історія / Норман Дейвіс; пер. з англ. П. Тарашук. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – 1464 с.: іл. 22. История дипломатии в 3-х т. Т – III: дипломатия на первом этапе общего кризиса капиталистической системы. Под ред. А. А. Громько, И. И. Земскова и др. М. 1965 р. 23. Цветков Г.М. Міжнародні відносини і зовнішня політика 1917–1945 рр. / Гліб Миколайович Цветков. – К.: Либідь, 1997. 24. Nr 241. 1919 styczeń 15, Paryż – Nota rządu francuskiego do E. Piltza, przyznająca Polsce prawo do dwóch delegatów na Konferencję Pokojową w Paryżu // Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / Pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszczaka (Powstanie II Rzeczypospolitej...). – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 169–172. 25. Gwiżdż A. Sejm i Senat w latach 1918 – 1939 // Bardach J., Grodziski S., Gwiżdż A., Jankiewicz A., Działocha K., Kraczkowaki R., Wawrzyniak J. Dzieje Sejmu Polskiego. – Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 1997. – S. 145–195.

Oxana Parneta

PROKLAMATION AND RECOGNITION OF THE STATE OF POLAND. "THE QUESTION OF POLAND" ON THE PARISIAN PEACE CONFERENCE

In the article are represented all processes of proclamation of the state of Poland, peculiarities of forming the political regime of society and its recognition at the international scene.

УДК 336.742:341.324(477) 1944/1945

Олег Клименко

ЕМІСІЇ РАДЯНСЬКИХ ВОЄННИХ ГРОШЕЙ ПРИ ВИЗВОЛЕННІ ВІД ФАШИЗМУ КРАЇН СХІДНОЇ І ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ (1944– 1945 РР.)

У статті розкрито роль емісій спеціальних грошових знаків під час визволення Червоною армією країн Східної і Центральної Європи від фашизму в роки Другої світової війни.

На завершальному етапі Другої світової війни у більшості визволених від гітлерівців країн Європи, в тому числі і в деяких прикордонних територіях України, з'явилися запроваджені командуванням Червоної армії спеціальні грошові знаки, деноміновані у національних грошових одиницях країн (леях, пенге, кронах та злотах), які ставили за мету перенести частину воєнних витрат СРСР на плечі місцевого населення. На жаль, цей винятково важливий для вітчизняної історії аспект радянської політики визволення досі залишається поза увагою науковців.

Метою статті є узагальнення закордонних історіографічних джерел, введення до наукового обігу нових, якими є насамперед грошові знаки, проведення їх наукового аналізу та встановлення ролі радянських емісій у нанесенні економічних збитків народам Східної і Центральної Європи.

Влітку 1943 р. війська Червоної армії отримали ряд важливих воєнних перемог, що наблизили фронт до Західного кордону СРСР, що в свою чергу висунуло питання про міжнародно-правові аспекти військово-політичної й економічної операції на території країн Східної і Центральної Європи, а також про їхню координацію з військами союзників. На конференції послів у Москві в жовтні 1943 р. вирішено, що війська Червоної армії діятимуть на території Румунії, Угорщини, Польщі та Чехословаччини. Правдоподібно, наприкінці жовтня 1943 р. командування Червоної армії на підставі вказівки Й. Сталіна замовило на фабриках цінних паперів "Держзнаку" НКФ СРСР у Москві та Краснокамську підготувати друк і розробити пробні зразки грошових знаків для частин радянської армії, що діятимуть на території визначених країн, або в їх окремих регіонах. При цьому ставилася умова, щоб нові грошові знаки були деноміновані у національних грошових одиницях цих країн.

На підставі вивчення зразків грошових знаків з колекції "Держзнаку" можна констатувати, що на першому етапі, очевидно, через надто загальне і поспішне формулювання замовником суті проекту грошових знаків для названих держав, у листопаді– Стаття присвячена діям козачого війська на підтримку і захист політичних, національних і релігійних прав українського народу в кінці XVI і першій чверті XVII століття.– грудні 1943 р. замовлення розроблялося проєктантами виключно як класичні окупаційні гроші. При цьому не бралася до уваги діаметральна різниця у політиці названих країн, не проводилось ніяких консультацій з суверенними і легальними урядами Польщі та Чехословаччини у Лондоні. Керівництво Червоної армії у такому разі свідомо ставало суверенним емітентом окупаційних грошових знаків і претендувало через вказаний валютний інструмент на неконтрольоване використання економіки двох союзних держав в інтересах СРСР.

Проекти воєнних грошових знаків для Румунії, Угорщини, Польщі та Чехословаччини спиралися на графічну концепцію радянських казначейських білетів 1922 р. До певної міри були також застосовані деякі графічні елементи з радянських банкнот 30-тих років і з нереалізованих проєктів початку 40-их років XX століття, які характеризують важливі елементи радянських білетів, друкованих глибоким друком [24, с. 39–78].

Проте, на наше переконання, вказані воєнні грошові знаки не слід розглядати як механічну імітацію радянських білетів. Для швидкого і простого проєктування великої кількості різних

* Й. Сталін у колі своїх соратників висловився з цього приводу: "Наші брати по класу повинні мати свою валюту. Не годиться новій, народній владі використовувати буржуазні гроші скинутих, прогнилих режимів" [6].

грошових знаків при дефіциті часу не тільки для названих чотирьох держав, але потенційно для інших, які б у перспективі могли стати операційними теренами для частин Червоної армії, таке розв'язання проблеми виглядало чи не найбільш оптимальним. Автором макетів Іваном Дубасовим при їх розробці використано біля 60-ти орнаментальних елементів, які лише комбінувалися у певний спосіб. Воєнні грошові знаки хоча і були колажами, складеними із запозичених і перероблених елементів, проте вдало пристосованих. Для всіх білетів ретельно підбиралися різнокольорові барви, підгонка текстів, додаткові правки. Для спрощення роботи, деякі грошові знаки для різних держав мають тільки незначні відмінності в кольорі, шрифтах та текстах. Деякі елементи з радянських грошових знаків застосовано також на югославських динарах, незважаючи на те, що вони мають іншу графічну концепцію [27, с. 54–58].

Макети наочно демонструють, те що у певному протиставленні із загальною тенденцією до швидкого проектування та друку, автор Іван Дубасов дбав про захисні комплекси і прагнув до використання відносно дорогої техніки друку.

Першою із зарубіжних країн, на територію якої наприкінці березня 1944 р. вступили радянські війська, стала Румунія. При наступі Червоної армії виникли потреби в іноземній валюті для закупок деяких видів продовольства, фуражу, палива, а також оплати послуг місцевого населення. У зв'язку з цим, радянський уряд прийняв рішення про виготовлення для використання в Румунії воєнних грошових білетів, вартість яких виражалась в національній грошовій одиниці. В угоді про перемир'я союзних держав з Румунією, укладеній 12 вересня 1944 р. у Москві, передбачалася ліквідація фашистського режиму І. Антонеску, вступ країни на шлях незалежного демократичного розвитку, а також створення контрольної комісії у складі представників СРСР, США та Великобританії за виконанням умов перемир'я під головуванням маршала Радянського Союзу Р. Я. Малиновського [15, с. 364–365]. Згідно з 10 пунктом цієї угоди та додатком "С", "Румунський уряд повинен регулярно виплачувати грошові суми у румунській валюті, необхідні Союзному (Радянському) Головнокомандуванню для виконання його функцій..." [1, с. 205–212].

Окрім того, кожен військовослужбовець Червоної армії отримав право поміняти у конторах Румунського національного банку суму 500 карбованців на леї за курсом 1 крб. за 100 леїв. Одночасно в додатку до угоди спеціально обумовлювалося, що "Румунський уряд вилучить і випустить у такі терміни і на таких умовах, котрі будуть вказані Союзним (Радянським) Головнокомандуванням, усю наявну на румунській території валюту, випущену Союзним (Радянським) Головнокомандуванням, і без відшкодувань передасть вилучену таким чином валюту Союзному (Радянському) Головнокомандуванню" [1, с. 204–205].

Що стосується воєнної валюти, то радянською владою упродовж 15 квітня – 19 серпня 1944 р. (період вступу в північні території Румунії) де-факто емітовані однотипні грошові знаки восьми номіналів 1, 5, 10, 20, 100, 500, 1000 і 5000 лей, що перебували в обігу досить нетривалий час, тому належать до категорії рідкісних бон, а купюри 1, 500, 1000 та 5000 лей вважаються унікальними. Грошові знаки вартістю 5000 лей вірогідно були надруковані тільки на випадок тривалої окупації й поглиблення інфляційних процесів у країні, оскільки в обіг вони так і не потрапили і згодом їх утилізував Держбанк СРСР. За даними словацького дослідника З. Шустека, у Румунії зберігається єдиний у світі примірник грошового знаку 5000 леїв. Білети усіх номіналів, прикрашені простим двоколірним узорчастим орнаментом, мають напис румунською мовою "Командування Червоної армії", дату емісії – 1944, літерне позначення серій та порядковий номер [29, с. 29–36]. Поряд із воєнними леями в грошовому обігу Румунії перебували і радянські карбованці, що спричинили різке зростання цін, особливо на продукти харчування [5, с. 194].

Після завершення звільнення країни від гітлерівців 28 вересня 1944 р. маршал Радянського Союзу Р. Я. Малиновський підписав комунікат про те, що з 24-ої години 1 жовтня поточного року радянський карбованець та воєнний лей перестають бути у Румунії легальними засобами платежу. Здійснити обмін карбованців і воєнних леїв у співвідношенні 1 крб. за 100 державних леїв і 1 воєнний лей за 5 державних леїв можна було до 3 жовтня 1944 р. у народних банках, ратушах й інших громадських інституціях. Згодом термін обміну продовжили до 10 жовтня, а з дозволу контрольної ради – до 30 листопада. Не подані до обміну суми конфісковувалися [16, с. 22]. У подальшому, вилучені з обігу воєнні леї передали радянській стороні для утилізації [15, с. 364–365; 21, с. 301].

Яку конкретно суму воєнних леїв вдалося вилучити не з'ясовано. Однак існують офіційні дані румунського уряду станом на кінець 1944 р. про те, що з грошового обігу шляхом обміну

вилучили воєнні леї, радянські карбованці та угорські пенге на загальну суму 68 млрд. румунських леїв, що становило 18% загального обігу банкнот [28, с. 236–237]. Незважаючи на те, що обіг радянських окупаційних леїв у Румунії виявився порівняно незначними (за нашими підрахунками не більше 12–13 % загального обігу паперових грошей), він об'єктивно сприяв розвитку гіперінфляції в країні, що частково закінчилася тільки 15 серпня 1947 р. обміном старих грошових знаків у співвідношенні 20000 старих леїв=1 новому лею при обмінному ліміті 3 млн леїв на кожного робітника і службовця та кожну селянську сім'ю, й 1 млн леїв – для інших верств населення [28, с. 237].

Отже, воєнні леї, незважаючи на незвично короткий період перебування в обігу, проявили себе типовими окупаційними грошима, що відіграли свою роль лише частково, оскільки на окупованих територіях Румунії для окупаційних цілей радянські війська застосовували і власну карбованцеву валюту та валюту окупованої держави. Не дозволила воєнними леям до кінця виконати свою роль насамперед інфляційна емісія румунських законних платіжних засобів, й застосування багатьох інших безпрецедентних фінансових механізмів, дія яких фактично тривала до 1956 р.

8 травня 1944 р. на підставі договору про “Дружбу, взаємодопомогу, післявоєнне співробітництво” між СРСР та ЧСРР від 12 грудня 1943 р., уряди двох країн підписали угоду про відносини між радянським головнокомандуванням і чехословацькою адміністрацією після вступу військ Червоної армії на територію Чехословаччини, що передбачала у подальшому й досягнення особливої угоди у фінансових питаннях. Таку угоду уклали 31 березня 1945 р. і вона зобов'язувала сторони, що “Уряд СРСР забезпечує на протязі всього періоду війни чехословацькі військові частини, які знаходяться в оперативному підпорядкуванні Радянського Верховного Головнокомандування, необхідним озброєнням і військовим спорядженням, матеріалами й обслуговуванням з віднесенням витрат за рахунок бюджету Радянського Союзу, а уряд Чехословаччини, у свою чергу, зобов'язується понесені витрати на утримання частин Радянської Армії (грошові засоби, матеріали і обслуговування на території Чехословаччини) зараховувати в рахунок воєнних витрат Чехословацької республіки з віднесенням цих витрат на рахунок бюджету республіки” [8, с. 236–239, 257].

Приготування воєнних грошей для Чехословаччини відбулося в двох фазах. Перша фаза: від пізньої осені 1943 р. до початку квітня 1944 р. Підготовка емісії велася на фабриці “Держзнак” без участі чехословацького емігрантського уряду в Лондоні, однак при сприянні чехословацької комуністичної еміграції у Москві і навіть чехословацького посла в СРСР доктора Зденека Фірлінгера. Друга фаза: від початку лютого до літа 1944 р. У цій фазі підготовка емісії відбувалася за ініціативи і під керівництвом чехословацького уряду в еміграції. Вже на початку лютого 1944 р. став відчутним прояв уваги чехословацького міністра фінансів Феєрабенда до друку валюти інвазії. Зокрема, на початку квітня 1944 р. міністр передав у Лондоні радянському послу офіційне замовлення уряду на виготовлення грошових знаків. Підготовка “Держзнаком” нових проектів грошових знаків вартістю 1, 5, 20, 100, 500 і 1000 крон згідно з інструкціями чехословацького уряду проходила до 14 квітня 1944 р. – до часу, коли проекти продемонстрували послу Чехословаччини у Москві З. Фірлінгереві.

При цьому один з проектів окупаційних білетів вартістю 10 крон за вказівкою посла переробили на 20-ти кронову банкноту. Чехословацький посол з невідомих причин дезінформував свій уряд з приводу окремих деталей виконання “Держзнаком” замовлення на виготовлення воєнних крон, зокрема щодо вміщення чеських, словацьких та українських текстів на банкнотах. Очевидно, він таким способом хотів замаскувати свою співпрацю з Москвою і участь без санкції уряду у підготовці чехословацьких грошових знаків та їх модифікації [23, с. 34; 20, с. 314].

Проекти білетів вартістю 100 і 1000 крон містять чеські тексти, позначення серії “Бч” (білети Чехословаччини) і нульову нумерацію, а проекти банкнотів вартістю 5 та 20 крон мають серію у вигляді ініціалів їх автора “ИД” (Иван Дубасов), а також шестизначну нумерацію, що вказує на точну дату виготовлення проектів (120444 і 140444), тобто 12 і 14 квітня 1944 року.

У червні 1944 р. “Держзнаком” розпочато серійний друк чехословацьких воєнних грошей, яких замовили на суму 8 млрд. крон. На той час словацька крона мала вищу покупну силу, ніж чеська. На початку липня 1 словацька крона = 3–4 протекторатним кронам, а наприкінці війни у червні 1945 р., незважаючи на інфляцію і “схуднення”, продовжувала перебувати у паритеті до 1,16 чеських крон. Влітку 1944 р. емігрантський уряд у Лондоні, зваживши на вказане співвідношення валют і для порятунку економіки країни, прийняв рішення про окрему емісію воєнних

грошей для Чехії та Моравії, у зв'язку з чим замовив у "Держзнаку" друк білетів тільки крупних номіналів 100, 500 і 1000 крон такого ж самого дизайну, як у першій емісії, але з певними спрощеннями: без захисної сітки і з чорною нумерацією.

Через велику інфляцію у Чехії та Моравії друк білетів дрібних номіналів 1, 5 та 20 крон тимчасово визнано недоцільним. До їх запровадження в обіг вирішено повернутися лише після приборкання інфляції та наведення ладу у фінансовому господарстві. Однак "Держзнак", через перавантаження замовленнями, не зумів задовольнити нагальну потребу чехословацького уряду в Лондоні. Повноважні представники Чехословаччини отримали від радянських інституцій тільки пробні примірники замовлених грошових знаків [25, с. 90–96].

Проблему вартості двох різних крон вдалося частково розв'язати у Словаччині на початку липня 1945 р. штемпелюванням воєнних грошових знаків вартістю 100, 500 і 1000 крон. Однак, при цьому словацькі урядовці не змогли досягти остаточного погодження запланованих заходів з командуванням Червоної армії. Через численні протести радянських військових інстанцій їм врешті-решт дозволили при пересуванні військ Червоної армії з Чехії та Моравії в Словаччину здійснювати оплати нештемпельованими грошовими знаками. З цієї причини обіг нештемпельованих воєнних грошей було толеровано владою аж до їх вилучення в рамках грошової реформи 31 жовтня 1945 р.

Тільки наприкінці 1944 р. радянський уряд зумів позитивно вирішити питання випуску воєнних грошових знаків у чехословацькій національній грошовій одиниці. Воєнні білети в кронах вартістю 1, 5, 20, 100, 500 та 1000 крон, з датою емісії 1944 р., дефакто впроваджені в обіг у частинах чехословацького корпусу 31 грудня 1944 р., і в період воєнних дій поступово запроваджувалися на звільнених територіях Чехословаччини, зокрема 11 березня 1945 р. у Словаччині у співвідношенні 1 воєнна крона = 1 словацькій кроні, а на початку квітня 1945 р. – у Східній Моравії, де 1 воєнна крона прирівнювалася до 1 протекторатної крони. При цьому словацькі і протекторатні монети залишалися в країні законними платіжними засобами [13, с. 86–91; 19, с. 130–135].

На всій території Чехословаччини (за виключенням Закарпаття) обіг воєнних крон завершився 31 жовтня 1945 р. у рамках першої післявоєнної грошової реформи. Тільки білет вартістю 1 крона залишався в обігу до 20 квітня 1946 р. через брак монет цього номіналу. У ході проведення грошової реформи, фізичні особи могли обміняти старі грошові знаки (словацькі, протекторатні та воєнні крони) на загальну суму 500 крон за 500 нових крон. Решта грошей громадян депонувалася на "заморожені" банківські вклади, котрі пізніше, у певних випадках (соціальна допомога, плата за навчання, сплата маєткових податків), розморожувалися. У 1953 р. власті вказані рахунки анулювали. Здійснюючи операцію з оздоровлення фінансів Чехословаччини, Національний банк країни вилучив з обігу воєнних грошей на суму 8945245000 крон, без врахування однокронових банкнотів, обіг яких припинено у 1946 р., додатково поміняних військам Червоної армії білетів на суму 500000000 крон та певної кількості знищених білетів, втрачених або з різних причин не представлених до обміну. Усе це означає, що в той час з обігу вилучено на 1 млрд. крон більше, ніж попередньо замовлено, і що цю суму надруковано в СРСР нелегально. Остаточну друковану суму воєнних крон, на нашу думку, значно завищено, експерти з Народного банку Чехословаччини вираховували в сумі 12–13 млрд. крон, з яких 4–5 млрд. крон – незаконна емісія Радянського Союзу [23, с. 33–39].

При дорахуванні виміняної суми 500 млн крон і певної кількості однокронових банкнот, що знаходилися в обігу на території Східної Словаччини до весни 1946 р., є підстави стверджувати тільки про незаконну радянську емісію в сумі 2 млрд. крон. Емітовані СРСР чехословацькі воєнні гроші на суму 9 млрд. крон становили 9,3 % обігу готівки колишнього протекторату Богемія і Моравія і 76,4 % готівки Словаччини, що нанесло непоправний удар ослабленій німецькою окупацією економіці звільненої країни, поглибило інфляційні процеси [28, с. 233].

Грошові знаки радянського воєнного командування також використовувались у Закарпатті і їм довіряло місцеве населення. Після звільнення частини території Закарпаття наприкінці 1944 р. емігрантський уряд Чехословаччини скерував туди свого делегата, доктора Немца із завданням відновити діяльність чехословацьких урядових установ. Однак його дії зустріли спротив радянських воєнних органів, що, не маскуючись, відкрито вели підготовку до приєднання краю до СРСР. Поряд з воєнними чехословацькими кронами й угорськими пенге, що з дозволу радянської влади перебували в обігу, були введені ще й радянські карбованці. Таким чином, у Закарпатті використовувались грошові знаки різних систем, між якими радянські ком-

петентні чинники, як арбітр, встановили штучне і зовсім нереальне співвідношення 1:1:1, що викликало гостре невдоволення населення. Якщо 1 воєнна крона умовно відповідала 1 словацькій кроні, то протекторатна крона, що перебувала в обігу в Чехії, за роки війни значно знецінилася. Населення Закарпаття користувалося здебільшого угорським пенге, який ще в 1944 р. згідно з курсом валют Словацького народного банку при купівлі коштував 2,10 словацької крони і продавався за 3 крони. На початок 1945 р. співвідношення валют встановилося приблизно таке: 1 карбованець = 1 пенге = 2–3 крони [10, с. 389]. Про реальну купівельну спроможність пенге може свідчити постановою військової ради 4-го Українського фронту від 27 січня 1945 р., згідно з якою начальнику тилу фронту дозволялося продати населенню Закарпатської України 3 тисячі тонн хлібного зерна. При цьому були встановлені такі відпускні ціни: 100 кг пшениці – 21 пенге 62 філлери, 100 кг жита – 20 пенге 12 філлерів [3, арк. 41].

Чехословацькі воєнні гроші припинили своє існування в Закарпатті 15 листопада 1945 р., коли цей край став територією СРСР і там дефінітивно впроваджено радянський карбованець як легальний засіб платежу.

У подальшому в зв'язку з переходом емісійних функцій в компетенцію уряду Національного фронту, купюри крупних номіналів (100, 500 і 1000 крон), але вже з наклеєними марками, що підтверджували їхню правосильність, продовжували перебувати в обігу. На нашу думку, їх потрібно розглядати як такі, що втратили початкове призначення воєнних грошей, оскільки вони трансформувалися у власний випуск чехословацьких державних інституцій. Через гостру нестачу грошової маси одночасно в обігу перебували й грошові знаки Словацької республіки 1940–1941 рр. з наклеєними на них аналогічними марками [7, с. 130–131].

Таким чином, у Чехословаччині воєнні крони були емітовані через правосильні, суверенні органи визволеного народу. Вони як тимчасова валюта, перебували в обігу упродовж 10 місяців і допомагали легалізувати економічні стосунки Червоної армії з громадянами та відновленими органами самоврядування. До повної монетарної реуніфікації Словаччини з Чехією та Моравією вони виконували функції спільних грошей. Водночас воєнні крони представляли певний інфляційний чинник. Однак, завдяки швидкому проведенню грошової реформи, що ліквідувала значну кількість інфляційної грошової готівки в обігу, їхня роль, особливо в Чехії та Моравії, не була важлива та істотна.

Достовірні документальні дані про підготовку компетентними органами СРСР воєнних грошей для Польщі практично відсутні. Тільки словацькому досліднику З. Шустеку вдалося розшукати в архіві "Держзнаку" невідомі проекти й пробні відбитки воєнних злотових банкнотів, що дало змогу реконструювати поетапний хід реалізації цього емісійного проекту:

На першому етапі йшла підготовка проектів окупаційних грошей без прийняття до уваги позиції емігрантського уряду Польщі як союзника СРСР наприкінці 1943 р. На другому – модифікація правного і карного попередження на проектах у такий же спосіб, як на грошових знаках для інших трьох держав. На третьому – спрощення технічних проектів для високого друку, впровадження в текст як емітента ще не існуючого на той час Польського народного банку. Друк пробних білетів вартістю 1, 10, 20, 50, 100 і 500 злотих у темних кольорах зі складною захисною сіткою, як це мало місце в першому проекті. Четвертий етап – чергове технічне спрощення проектів (без темних складних захисних сіток), створення тільки двох проектів народної емблеми, доповнення системи номіналів знаками 10, 20, 50 грошей, 2 і 5 злотих. П'ятий етап – це друкування другої емісії в Польщі з виправленими юридичними попередженнями та з іншим типом нумерації серій [26, с. 167–171].

Після вступу радянських військ в межі Польщі створено Польський комітет національного визволення (ПКНВ), який згідно з угодою з СРСР отримав повноваження керівництва всіма справами в тій частині території країни, котра перестала бути зоною безпосередніх воєнних дій. Оскільки довоєнний Польський емісійний банк перебував у Лондоні, емісійні функції спочатку поклали на засновану в Любліні Касу відомств, котру потім реорганізували в Центральну казначейську касу. 24 серпня 1944 р. від імені ПКНВ емітовано білети на суму 1 млрд. злотих, котрі вперше запроваджено на визволених територіях на захід від лінії Керзона, що не входили у сферу територіальних інтересів СРСР. Після звільнення Варшави від німецьких окупантів декретом уряду і президії Крайової Ради Народової було створено Народний банк Польщі, наділений монополією правом емісії грошей. У січні 1945 р. у Москві додатково віддрукували грошові знаки на загальну суму 8,5 млрд. злотих. Заснування емісійного банку, наявність достатньої кількості запасів грошових знаків дозволили у січні-лютому 1945 р. провести грошову реформу в країні й уніфікувати її грошову систему [2, с. 144].

У переважній більшості каталогів грошових знаків емісії Народного банку Польщі відносять до випусків радянських військ, які певний час перебували в обігу на звільненій території країни. Підставою для такого твердження послужило те, що частину названих банкнот віддрукували у Москві зі словом "OBOWIAZKOWYM", а не "OBOWIAZKOWE", як це мало місце на грошових знаках польського друку, виготовлених на фабриках держзнаку в Кракові та Лодзі. Перший різновид випускався в купюрах вартістю 50 грошей, 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100 і 500 злотих, наступний – 2, 5, 10, 20, 50, 100 і 500 злотих. На всіх них проставлена дата емісії – 1944 р. Згодом у додаток до цієї серії з'явилася банкнота вартістю 1000 злотих, датована 1945 роком [28, с. 235].

Перший (радянський) різновид друкувався дещо поспішно, оскільки в обіг потрапила значна кількість бракованих банкнот. Білети вартістю 50 грошей, 1, 2 злотих зустрічаються без дати емісії й правничого застереження про обов'язковість прийому в платежі та кримінальну відповідальність за фальшування. Окрім того, аверси і реверси певної кількості грошових знаків вартістю 5, 10 та 20 злотих виявилася віддрукованими лише одним кліше [17, с. 48].

На підставі того, що "Держзнак" своєчасно не виконав замовлення і не надав компетентними органам Польщі потрібної кількості воєнних злотих, радянське воєнне командування змушене було толерувати використання на визволених територіях країни радянських карбованців у співвідношенні 1 карбованець = 1 краківському злотому = 1 злотому Люблінського уряду. Радянські карбованці вилучили з обігу в Польщі упродовж 15 січня – 14 лютого 1945 р. Після цього використання карбованців каралося штрафом, який досягав 1 млн злотих. Спільно з вилученням радянських карбованців відбувався обмін окупаційних злотих. На підставі декрету від 6 січня 1945 р. банкноти Емісійного банку в Кракові з 10 січня поточного року перестали бути легальними засобами платежу і готівку в тих банкнотах громадяни повинні депонувати в касах казначейства до 1 березня 1945 р. Фізичні особи мали право обміняти тільки суму 500 окупаційних злотих, а підприємці – 2 тисячі на банківський злотих на білети Національного банку у співвідношенні 1:1, вищі суми вносилися на банківський рахунок [28, с. 235].

Оскільки легальний орган визволеного польського суспільства Люблінський уряд був маріонетковим, підконтрольним радянському військовому командуванню, то й банкноти, котрі формально емітувалися від його імені Народним банком, незважаючи на те, що їхній фактичний випуск перебував в компетенції цивільної влади, частково підпадає під поняття "воєнних грошей".

Однак, польські воєнні гроші не були тимчасовим явищем, а стали інструментом першої післявоєнної грошової реформи, оновленням грошової системи країни і реуніфікації різних польських земель. В обігу вони, поряд з банкнотами зразка 1945, 1946 і 1947 рр., за виключенням вилученого в березні 1947 р. грошового знака вартістю 500 злотих, продовжували залишатися до грошової реформи 1950 р.

Бої за звільнення Угорщини, що тривали до квітня 1945 р., носили запеклий характер. Фінансова система країни перебувала в катастрофічному стані. Якщо станом на 1 січня 1938 р. в обігу перебувало 466 млн пенге, то 1 січня 1945 р. їх стало 12180 млн, 1 січня 1946 – 765446 млн, 1 квітня 1946 – 34 білйони, на початку червня – 42 білйони, а 27 липня 1946 – аж 460000 трилйони, або більше 4 квінтильйонів [22, с. 84]. З огляду на те, що на території звільненої частини Угорщини весь банківський емісійний механізм перебував у стані повної розбалансованості, радянський уряд за поданням, заснованої в січні 1945 р. Союзної Контрольної Комісії в Угорщині, отримав дозвіл на емісію воєнних грошових знаків, виражених в національній валюті країни – пенге.

Офіційно випуск воєнної валюти союзників передбачено спочатку в Угоді про перемир'я, укладеній 20 січня 1945 р., а потім підтверджено в мирному договорі з Угорщиною, підписаному 10 лютого 1947 р. У відповідності до угоди встановлювалося, що "Угорський Уряд повинен регулярно виплачувати грошові суми в угорській валюті і надавати товари (пальне, продукти харчування і т.п.), засоби і послуги, які можуть бути потрібні Союзному (Радянському) Головнокомандуванню для виконання його функцій, а також для потреб місії або урядів Союзних Держав, пов'язаних з Союзною Контрольною Комісією". У Додаток до Угоди також включили вимогу: "Угорський Уряд вилучить і викупить в такі терміни і на таких умовах, які будуть вказані Союзним (Радянським) Головнокомандуванням, всю наявну на угорській території валюту, випущену Союзним (Радянським) Головнокомандуванням, і безвідплатно передасть вилучену таким чином валюту Союзному (Радянському) Головнокомандуванню". При цьому "уряд Угорщини повинен прийняти на себе повну відповідальність за всю військову валюту Союзників,

випущену в Угорщині, союзними військовими властями, включаючи валюту, яка знаходиться в обігу на день вступу в силу цього договору [9, с. 58–61; 4, с. 3].

Проте і без наявної нормативної бази воєнні пенге впроваджувалися Червоною армією в обіг з кінця жовтня 1944 р., по мірі визволення території Угорщини, зокрема емітувалися у Північній Трансильванії, а потім додатково друкувалися в різних угорських друкарнях (м. Карцаг, Сегед, Пакс, Шолнок) [18, с. 113–117].

Друковані в СРСР для випуску в Угорщині військові грошові знаки з текстом угорською мовою містять напис "Комендатура Червоної Армії" та дату – "1944". Білети з нескладним графічним орнаментом, одно- і двобарвного забарвлення, мали номінали 1, 2, 5, 10, 20 і 1000 пенге. Станом на 1 січня 1946 р. в обігу перебували воєнні банкноти на суму 4,8 млрд. пенге. На підставі наказу командування Червоної армії ці білети з 28 лютого 1946 р. перестали бути легальним платіжним засобом. Угорський національний банк однак вилучив грошові знаки тільки на суму 3,95 млрд. пенге, які повернули СРСР. Ще в червні 1945 р. вартість 4,8 млрд. пенге дорівнювала 7470815 доларів США, але з виникненням інфляції в лютому 1946 р. – тільки 1714 американських доларів [28, с. 237–238]. Якщо у 1944 р. воєнні пенге становили 48 % всього обігу банкнотів, то в лютому 1946 р. тільки 0,09 %. Окрім воєнних пенге, в Угорщині в обігу перебували також радянські карбованці, курсування яких припинено за наказом міністра фінансів 15 липня 1945 р. Упродовж одного місяця карбованці міняли у співвідношенні 1 карбованець=2,5 пенге, в результаті чого з обігу вилучили 1952000 карбованців [28, с. 238].

Емісія воєнних грошових знаків радянського військового командування в Угорщині, які були типовими окупаційними грошима, допомогла вирішенню гострої на той час проблеми подолання грошового голоду – нестачі вкрай необхідних платіжних засобів як для покриття невідкладних воєнних витрат, так і витрат, пов'язаних з переходом країни до мирного розвитку. Всупереч допустимості лише короткочасного використання грошової емісії для фінансування надзвичайних витрат і необхідності проведення заходів, скерованих на подолання інфляції, Тимчасовий уряд Угорщини вступив на протилежний шлях – форсування емісії і поглиблення інфляційного розпаду в країні [22, с. 84–89; 31, с. 99–100].

Демонстративні спроби послаблення інфляції шляхом наклейки на крупнокупюрні банкноти марок підвищеної цінності (до банкнот номіналом 1 тис. пенге потрібно було прикріпити червону марку вартістю 3 тис. пенге, до банкнот 10 тис. пенге – коричневу марку відповідної вартості і т.д.), а потім введення спеціальної розрахункової одиниці – "податкового пенге" (курс якого щодня визначався спеціальною комісією), успіху не мали, оскільки про них наперед ставало відомо спекулянтам. Закінчилося все це повною інфляційною катастрофою в липні 1946 р., коли новим народно-демократичним урядом була проведена радикальна реформа (девальвація близька до нуліфікації): пенге, що знецінилися, підлягали обміну на нову грошову одиницю – форинт за небувалим і рекордним в історії грошей курсом 40х10 у 27 ступені пенге [14, с. 12].

Відомий радянський вчений-економіст А. Ейдельмант доволі скептично оцінив ефективність проведення грошових реформ в країнах Варшавського блоку, зауваживши, що їхній успіх "з погляду стабілізації цін, стабілізації грошової маси і результатів боротьби з "чорним" ринком визначився не тими чи іншими технічними прийомами їх проведення, які виявилися доволі одноманітними, але виключно більшими чи меншими успіхами відбудови виробництва" [11, с. 45–46].

Отже, емісія командування Червоної армії, всупереч задекларованим політичним цілям визволення країн Східної та Центральної Європи від фашизму, насправді, в економічному сенсі, мало чим відрізнялися від окупаційних грошей. У більшості випадків вказані "гроші визволення" тільки ускладнювали і без того складні інфляційні процеси, спричинені німецькою окупацією, спонукаючи нові демократичні уряди до невідкладного проведення грошових реформ.

Список використаних джерел

1. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. – В 3-х т. – Т. II. 1 января – 31 декабря 1944 / МИД СССР. – М.: ОГИЗ, Госполитиздат, 1946. – 684 с. 2. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – Т. VIII. (январь 1944 – декабрь 1945 г.) / [АН СССР, Институт славяноведения – Польская АН, сектор истор. сов.-польск. отн., ред. кол. И. А. Хренов (отв. ред.), С. Вронский и др., пер. М. И. Лениной, Л. И. Маслениковой]. – М.: Наука, 1974. – 608 с. 3. Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф. 244. – Оп. 2996. – Спр. 7. 4. Кессель В.А. Инфляция в Венгрии 1945–46 гг. / В. А. Кессель // Москов-

ский бонист. – 1982. – № 1–2 (136–137). – С. 3–7. 5. Мухин Ю. Отцы-командиры. Звезды на погонах – звезды на могилах / Ю. Мухин, Л. Лебединцев. – М.: "Яуза" "ЭКСМО", 2004. – 606 с. 6. Рожков Н. Человек, который рисовал деньги. Режим доступа до сайту: <http://www.peoples.ru/art/painter/dubasov/> 7. Руник Й. Военные деньги образца 1944 года в собрании Музея монет и медалей в Братиславе / Йозеф Руник // Десятая Всероссийская нумизматическая конференция. Псков. 15–20 апреля 2002. Тезисы докладов и сообщений. – Псков, 2002. – С. 130–131. 8. Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы / [МИД СССР – МИД ЧСР, отв. ред. Я. Влчек]. – М.: Госполитиздат, 1960. – 292 с. 9. Советско-венгерские отношения 1945–1948 гг. Документы и материалы / [рук. ред. коллегии Ильичев Л. Ф.]. – М.: Политиздат, 1969. – 356 с. 10. Шустек З. Обращение чехословацких денежных знаков в Закарпатье / Збишек Шустек // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. – Львів, 2005. – С. 384–389. 11. Эйдельмант А. Б. Особенности денежных реформ после Второй мировой войны / А. Б. Эйдельмант // Советские финансы. – 1947. – № 6. – С. 42–48. 12. Ausch Sandor. Az 1945–1946, evi Inflacio es Stabilizacio. – Budapest: Kossuth publ, house, 1958. – 116 p. 13. Bajer Jan. Papírová platidla Československa 1919–1993. České republiky Slovenské republiky 1993–2003. – 5vydání. – Praha: Elektris, 2003. – 240 s. 14. Banyai Richard A. The Legal and Monetary Aspects of the Hungarian Hyper-Inflation 1945–1946. – Phoenix Arizona: by the author, 1971. – 28 p. 15. Buzdugan G., Luchian O., Oprescu C. Monede și bancnote românești. – București: editura Sport, 1977. – 439 p. 16. Kirițescu C. C. Sistemul bănesc ul leului și precursorii lui. – Vol. III. – București: Editura Academiei Republicii socialiste România, 1971. – 405 p. 17. Kowalski M. Polskie I obce pieniadze papierowe na naszych ziemiach. – Kalisz, 1985. – 152 s. 18. Kupa M. Corpus notarum pecuniariorum Hungariae [Magyar egyetemes pénzjegytár] (Világ pénztörténeti vonatkozásokkal). I. kötet, Informatika Történelmi múzeum alapítvány. – Budapest, 1993. – 256 p. 19. Mixa M. Starosti s papírovými penězi ČSR za 2 světové války. Poukázky 1944 a měnová opatření. – Díl 1. – Hradec Králové: Česká numizmatická společnost, 1987. – 136 s. 20. Fierlinger Z. Ve službách ČSR. Paměti z druhého zahraničního odboje.–Praha, 1949. – 619 s. 21. Pick A. Papiergeld Lexikon. – München: Mosaik Verlag, 1978. – 416 s. 22. Rádóczy Gyula. A legújabb kori Magyar pénz (1892–1981).–Budapest: Corvina Kiadó, 1984.–216 p. 23. Šula J. Z historie československé jednokrunové voenské poukázky z roku 1944 její slažni z oběhu // Numizmatika. – 1997. – № 15. – S. 33–39. 24. Šustek Z. Grafická kompozícia vojenských platidiel tlačených za II svetovej vojny v ZSSR pre Rumunsko, Maďarsko, Československo a Poľsko // Numizmatika. – 1997. – № 15. – S. 39–78. 25. Šustek Z. Neznáme návrhy československých korunových poukázok z roku 1944 – genéza a historicko-politické súvislosti // Zborník Slovenského národného múzea. – № 95, História № 41, 2001. – S. 89–106. 26. Šustek Z. Nieznane projekty i odbitki próbne banknotów Narodowego Banku Polskiego z 1944 // Pieniądz i banki (tezauracja, obieg pieniężny, bankowość). Wspólnota dziejów – Białoruś – Litwa – Łotwa – Polska – Słowacja a Ukraina.–Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, Zarząd Główny, Warszawa, 2002. – S. 167–171, 197–200. 27. Šustek Z. Grafická kompozicija novčanica Federativne demokratske Jugoslavije iz 1944. godine // Dinar. – 2004. – № 22. – S. 54–58. 28. Šustek Z. Pieniądz Wojskowy dla Rumunii, Węgier, Czechosłowacji i Polski w 1944 r. // Pieniądz i Wojna. Białoruś–Litwa–Łotwa–Polska–Słowacja–Ukraina. – Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, 2006. – S. 236–237. 29. Šustek Z. Biletele de ocupație ale Comandamentului Armatei Roșii din anul 1944 pentru România // Colecțiinarul Român. – № 13. – I Martie, 2007. – P. 29–36.

Oleh Klymenko

EMISSION OF THE SOVIET MILITARY MONEY DURING THE LIBERATION OF THE COUNTRIES OF EASTERN AND CENTRAL EUROPE FROM FASCISM (1944–1945)

The article reveals the role of the emissions of the special money notes by the Red Army commandment during the liberation of the Eastern and Central European countries in the WWII.

УДК 94:351.746.1:316.422:323.28(73) "2001/2003"

Андрій Коблан

СТРУКТУРНА РЕФОРМА ВНУТРІШНЬОЇ БЕЗПЕКИ США В КОНТЕКСТІ ПРОТИДІЇ ТЕРОРИЗМУ (2001–2003 РР.)

У статті висвітлюється питання реформи американської системи внутрішньої безпеки після 11 вересня 2001 року, скеровувалася на запобігання терактам на території США. Структурна складова реформи внутрішньої безпеки розглядається через призму реорганізації американських антитерористичних відомств і створення міністерства внутрішньої безпеки. Особлива увага в роботі приділена розгляду передумов реформи та аналізу ефективності функціонування нового міністерства.

На початку XXI ст. міжнародний тероризм став одним із головних чинників світової політики, увага до якого особливо посилилася після безпрецедентних терактів 11 вересня 2001 року. Після того як об'єктом масштабних терактів стали Сполучені Штати Америки, їхнє керівництво розпочало широкомасштабну антитерористичну кампанію, одним із головних аспектів якої стала "реформа внутрішньої безпеки", що полягала в посиленні заходів безпеки на території США шляхом реорганізації державних відомств відповідальних за протидію тероризму та запровадження нових жорстких антитерористичних норм в законодавстві.

Варто зазначити, що незважаючи на появу досліджень з проблем тероризму з кінця 2001 року, американська контртерористична політика не так часто стає об'єктом спеціальних розвідок українських дослідників. Проблема структурної реорганізації внутрішньої безпеки США (2001–2003 рр.), що відображена в публікаціях В. Селіванової [1], Р. Девід [3], розглядається автором статті в кількох аспектах: причин та передумов створення міністерства внутрішньої безпеки США; розвитку суспільно-політичної дискусії навколо нової реформи; та аналізі структури, ефективності та доцільності створення нового міністерства.

Вже в третій декаді вересня 2001 року стало очевидним, що республіканська адміністрація на чолі з президентом Дж. Бушем (2001–2009 рр.) вдаватиметься до жорстких заходів щодо запобігання терактам в майбутньому та відновлення свого військово-політичного іміджу на міжнародній арені. Нова антитерористична концепція, що широко пропагувалася американським президентом, одержала досить метафоричну назву "війни проти тероризму", двома основними аспектами якої стали антитерористична операція проти Аль-Каїди в Афганістані (розпочалася 7 жовтня 2001 року) та "реформа внутрішньої безпеки". Основні напрями посилення внутрішньої безпеки стали відомі вже через десять днів після терактів. Дев'ятнадцятого вересня 2001 року міністр юстиції США, Джон Ешкрофт, оприлюднив проект стосовно прийняття нового антитерористичного закону ("Патріотичного акту"), що був затверджений 26 жовтня 2001 року. Двадцятого вересня, Дж. Буш, у виступі перед конгресом, виголошуючи ультимативні вимоги щодо режиму талібів, який переховував керівництво Аль-Каїди, заявив про створення управління внутрішньої безпеки (УВБ).

Варто наголосити, що поняття "внутрішньої безпеки" (homeland security) почало застосовуватися в США лише після терактів 11 вересня 2001 року на позначення переважно антитерористичних заходів, хоча упродовж другої половини XX ст. широковживаним був термін "внутрішньої безпеки" (internal security і domestic security), що стосувався протидії підіривній діяльності внутрішньополітичних сил США. Водночас нове поняття "внутрішньої безпеки" ("безпеки батьківщини"), будучи співзвучним із поняттям "внутрішньої оборони" (homeland defense), що часто використовувалося в часи "холодної" війни, засвідчило, що навіть внутрішньодержавним заходам було надано відтінків війни ("війни проти тероризму").

Початки нової реформи були закладені в середині 1990-х років. Після терактів в Нью-Йорку (1993 р.) і Оклахомі (1995 р.) в США були запроваджені внутрішні антитерористичні заходи, що пізніше лягли в основу реформи, що розпочалася на початку XXI століття. Зокрема, було затверджено антитерористичний закон (1996 р.) та передбачено низку антитерористичних заходів в імміграційній системі, що мали реалізуватись в наступні роки. Однак саме не-ефективність більшості заходів, що діяли в цей період, призвела до реалізації "одинадцятивересневих" терактів. Російський дослідник В. Селіванова, характеризуючи еволюцію американської внутрішньої антитерористичної політики, зазначає, що проблеми внутрішньої безпеки в часи "холодної" війни були відсунуті на другий план [1, с. 77]. Однак, аналогічне твердження

можна застосувати щодо останнього десятиріччя ХХ століття, коли, незважаючи на ескалацію антиамериканського тероризму, проблема внутрішньої безпеки не набула строгого концептуального визначення (відповідно до національної стратегії безпеки США, 1996 р., тероризм не вважався першочерговою загрозою, на відміну від потенційної небезпеки зброї масового знищення).

Враховуючи те, що упродовж 1997–1999 років в США почали діяти три спеціальні комісії з питань національної безпеки, період 1997–2001 років можна назвати "часом пошуку основної загрози". Діяльність двох з цих комісій безпосередньо стосується проблем внутрішньої безпеки США. У своєму першому звіті в 1999 році, одна з них, комісія Гарта-Радмена зазначила: "територія Америки буде все більше незахищеною, і її військова міць не буде здатна забезпечити безпеку" [7], – маючи на увазі загрозу використання терористами зброї масового знищення. Друга комісія (Гілмора), що розпочала свою роботу в тому ж році також зосередила свою увагу на цій проблематиці. В одному із чергових звітів комісії Гарта-Радмена (від січня 2001 року) йдеться про ймовірність ударів по території США в наступні 25 років [10].

Як видно із доповідей комісії Гарта-Радмена, основною загрозою для безпеки США, її автори вважали потенційне застосування зброї масового знищення терористами. Про ймовірність організації Аль-Каїдою в найближчий період широкомасштабних терактів без застосування зброї масового знищення, в доповідях не йдеться, незважаючи на заяву Усами бен Ладена в 1999 році про неминучість "перенесення битви" на територію США. На цьому аспекті наголошує американський автор Р. Девід, яка виокремлює твердження Усами бен Ладена про намагання "завдати кінця легенді, що зветься Америкою" [3]. Вона перелічує діяльність комісії та інші дослідження з проблем безпеки, що проводилися в США в другій половині 1990-х років, акцентуючи увагу на очевидному висновку про їхню нездатність акцентувати увагу на "близькості загрози", незважаючи на наявні ознаки. "Незважаючи на близько десятиліття дебатів, захист нашої внутрішньої безпеки від асиметричних загроз не був все ще основною місією для жодного відомства нашого уряду", – підсумовує своє дослідження Р. Девід [3]. Важко також не погодитися із іншими висновками Р. Девід, яка наголошує на "відсутності стратегії та нагальності" в діях американського уряду до 11 вересня 2001 року, які можна доповнити поняттям психологічної неготовності щодо масштабних терористичних нападів навіть серед американського контртерористичного експертного середовища.

Твердження комісії Гарта-Радмена про 25-річний термін упродовж якого можливі теракти в США, за вісім місяців до проведення, і в розпал підготовки, "одинадцятивересневих" терактів, та констатація П. Піларом (провідним американським експертом з тероризму, колишнім працівником ЦРУ) факту "кардинального зменшення авіатероризму" в останню чверть століття як досягнення американської контртерористичної політики в його монографії "Тероризм і американська зовнішня політика", що вийшла у світ в квітні 2001 року [8, с. 25], свідчить, що навіть теоретично, система антитерористичної безпеки США не була готова до цих терактів.

Однак після 11 вересня 2001 року проблема внутрішньої безпеки, що в кінці 1990-х років дебатовалася в США на вузькому експертному рівні, стала одним із наріжних каменів внутрішньої політики адміністрації Дж. Буша, яка утворила окреме відомство, відповідальне за цю сферу. УВБ США, яке очолив Том Рідж, було утворене 20 вересня 2001 року. Проте його створення стало лише попереднім етапом реформи внутрішньої безпеки, результатом якої було формування окремого міністерства в кінці 2002 – на початку 2003 років. Варто зазначити, що почасти утворення подібних структур було прогнозованим та передбачуваним, а теракти лише пришвидшили їх утворення. Саме у звіті комісії Гарта-Радмена було вперше висунуто проєкт створення окремого міністерства, яке мало виконувати функції кількох міністерств і займатися проблемами протидії та подолання наслідків терактів на території США [10]. Проєкт передбачав основним завданням нового міністерства координацію діяльності щодо покращення ефективності в сфері внутрішньої безпеки на федеральному і місцевому рівні. Водночас комісія Гілмора висунула альтернативний проєкт, який був покладений в основу створення УВБ. В проєкті комісії Гілмора передбачалося створення лише спеціального управління, яке б координувало політику в сфері внутрішньої безпеки, а також займалося розробкою стратегії внутрішньої безпеки та її бюджетним забезпеченням [1, с. 78].

УВБ, утворене за проєктом Гілмора, не влаштовувало конгрес, оскільки було підпорядковано лише Президенту США. В силу наростання критики діяльності американських спецслужб та антитерористичних відомств через неможливість запобігання "одинадцятивересневим терактам", заклики до реформування системи внутрішньої безпеки виявилися домінуючими.

Упродовж вересня 2001 року – липня 2002 року до конгресу було подано 83 законопроекти, що торкалися різних питань внутрішньої безпеки, зокрема, було передбачено створення спеціального комітету з внутрішньої безпеки і тероризму, та окремої комісії з внутрішньої безпеки [1, с. 81].

Колишній кандидат в президенти США, сенатор Дж. Ліберман, розробив проект створення міністерства внутрішньої безпеки із власним управлінням розвідувальної діяльності, чого навіть не передбачав президентський проект. Більшість пропозицій конгресменів були залишені без розгляду, однак під тиском конгресу, адміністрація Дж. Буша вирішила вдатися до кардинальних змін в питаннях внутрішньої безпеки, шляхом створення окремого міністерства. УВБ продовжило надалі діяти, хоча доцільність в його функціонуванні фактично відпала, оскільки воно виконало своє основне призначення: була розроблена стратегія внутрішньої безпеки, а Конгрес затвердив дворазове збільшення бюджетних асигнувань на потреби внутрішньої безпеки на 2003 рік [1, с. 85].

Проект створення департаменту внутрішньої безпеки (ДВБ) був представлений американським президентом в конгресі 6 червня 2002 року. В промові перед Конгресом, Дж. Буш наголосив на необхідності створення окремого департаменту (міністерства), яке б опікувалося проблемами внутрішньої безпеки, та посилило ефективність і координацію діяльності між відомствами, відповідальними за окремі сфери внутрішньої безпеки [2]. Основні завдання нового міністерства відповідали трьом основним завданням стратегії внутрішньої безпеки, яка була оприлюднена в липні 2002 року: запобігання терактам на території США, зменшення вразливості щодо тероризму, і мінімізації шкоди та ліквідації наслідків потенційних терактів [6, с. 2].

Проект створення нового міністерства фактично не дебатувався, проте не був відразу затверджений в конгресі. Влітку 2002 року в США проходили чергові проміжні вибори, в результаті яких в обох палатах конгресу більшість одержала республіканська партія, яка досить вдало використала патріотичні настрої в суспільстві та ідеологічну несхильність партії демократів іти на запровадження жорстких заходів безпеки. Проект створення нового міністерства розкритикував лише ряд американських громадських організацій, зокрема американський союз громадських свобод, який висловив занепокоєння щодо проблеми гласності і контролю в діяльності нового міністерства. Проте в листопаді 2002 року законопроект про створення ДВБ, фактично без змін, був прийнятий конгресом і затверджений президентом. Свою роботу нове міністерство мало розпочати через два місяці (насправді почало діяльність 1 березня 2003 року) після затвердження закону, відповідно до якого також були створені рада та спеціальний комітет з внутрішньої безпеки [11].

В результаті створення ДВБ, система американської виконавчої влади зазнавала найбільших змін з моменту створення міністерства оборони в 1947 році. Новий департамент став третім міністерством за величиною (після департаменту оборони і юстиції), з 22 профільними управліннями, 170 тисячним персоналом, та бюджетом у 37 мільярдів доларів на 2003 рік [1, с. 85]. До складу ДВБ, зокрема, увійшли такі відомства як берегова охорона, митна служба, служба імміграції та натуралізації, що попередньо входили до інших міністерств. Діяльність останньої служби була особливо гостро розкритикована після 11 вересня 2001 року, оскільки, всі терористи-нападники безперешкодно і легально проникли на територію США, потім неодноразово порушуючи візові умови перебування в США. В результаті розформування служби, її функції були передані трьом управлінням ДВБ: митного і прикордонного захисту, імміграційного та прикордонного виконання, службі міграції і громадянства. Останнє управління отримало розширені повноваження щодо розгляду клопотань на одержання віз та імміграційного статусу на строк до шести місяців, що було зумовлено намаганнями американських властей детально перевіряти біографічні дані іноземців при в'їзді на територію США, значний відсоток яких розглядали як потенційних терористів. Такі заходи спричинилися до накопичення черги в більше ніж шість мільйонів міграційних заяв на початок 2004 року, що стало серйозною перешкодою у функціонуванні американської імміграційної системи [5].

Водночас американські спецслужби (ФБР, ЦРУ), як провідні контртерористичні відомства, не були включені до складу ДВБ. Це стало центральною проблемою реформи, оскільки нове міністерство не сконсолідувало всіх засобів щодо забезпечення антитерористичної безпеки на території США, навіть незважаючи на утворення в складі ДВБ розвідувального управління, та створення в 2003 році антитерористичного центру щодо координації діяльності ДВБ, ЦРУ, ФБР. Окрім того, створення нового міністерства, не тільки усунуло деякі бюрократичні перепони, але й створило нові, оскільки ДВБ одержав повноваження інших міністерств.

Розглядаючи проблему доцільності створення та ефективного функціонування ДВБ, варто наголосити на таких аспектах. По-перше, в європейських країнах, що упродовж другої половини ХХ століття зіткнулися з проблемою тероризму (Франція, Німеччина, Італія), і які постали перед новою хвилею тероризму вже на початку ХХІ століття (Іспанія, Великобританія), не було створено окремих міністерств, які б відповідали суто за проблемами внутрішньої безпеки і протидії тероризму [4]. По-друге, без залучення основних американських спецслужб до складу ДВБ, нове міністерство не було забезпечено максимальними можливостями щодо протидії тероризму на території США. Окрім того, статус ДВБ в системі американських міжвідомчих відносин не міг суттєво підвищитись через "споглядальну позицію" керівника ДВБ, Т. Ріджа [9]. По-третє, залишилась проблема концептуального забезпечення діяльності нового міністерства.

У Національній стратегії внутрішньої безпеки (2002 р.) зазначені шість основних завдань політики США в цій сфері, з яких лише одне ("внутрішній контртероризм") безпосередньо стосується протидії тероризму [6, с. 7]. Згідно з цією програмою, "внутрішній контртероризм" повинен виконувати такі функції: покращення міжвідомчої правоохоронної координації (знову постає проблема взаємодії ДВБ та спецслужб), полегшення затримання потенційних терористів, продовження поточних розслідувань, реформування ФБР, протидії фінансуванню тероризму та відслідковування і покарання іноземних терористів (що безпосередньо знайшло відображення у "Патріотичному законі") [6, с. 9]. По-четверте, в січні 2003 року, ДВБ почав адмініструвати "систему індикаторів внутрішньої безпеки", яку було запроваджено в грудні 2001 року. Ця система, як одна із основних ініціатив в галузі внутрішньої безпеки США, мала інформувати американські власті та населення про рівень терористичної загрози. Проте через відсутніх чітких критерій та звинувачення у використанні цієї системи у політичних цілях на користь правлячої адміністрації, "система індикаторів внутрішньої безпеки" стала об'єктом критики як ознака неефективної діяльності нового міністерства.

Варто наголосити на тому, що проведення "реформи внутрішньої безпеки" в США було зумовлене потребою запобігання терористичним нападам на території США, що стало особливо актуальним після "одинадцятивересневих" терактів. Однак ще до 11 вересня 2001 року, в США не тільки спостерігалася тенденція щодо посилення антитерористичного законодавства, але вже в кінці 1990-х років були запропоновані проекти щодо створення координуючого міністерства (управління) в системі американських відомств відповідальних за антитерористичну безпеку на території США. Саме ці проекти лягли в основу реорганізації внутрішньої безпеки США, результатом якої стало створення Департаменту Внутрішньої Безпеки, який формально забезпечив консолідацію більшості американських антитерористичних відомств. Проте структурні зміни в системі американської внутрішньої безпеки, що спричинили процес нового перекоєння повноважень, запровадження нових бюрократичних процедур, при відсутності контролю нового міністерства над провідними американськими спецслужбами, поставили під сумнів ефективність нового міністерства.

Список використаних джерел

1. Селиванова В. Реформа системы внутренней безопасности США / В. Селиванова // США. Канада: экономика, политика, культура. – 2003. – №1. – С. 77–88.
2. Bush: New Agency to Secure American Homeland [Electronic Resource] // CNN News [Politics]. – 2002 – June 6. – Mode of Access: <http://archives.cnn.com/2002/Allpolitics/06/06/bush.speech.transcript>.
3. David R. Homeland Security: Building National Strategy [Electronic Resource] / R. David // Journal of Homeland Security. – July 2002. – Mode of Access: www.homelandsecurity.org/journal/Articles/davidnatstrategy06282002.html. – (Article reprinted from The Bridge (spring 2002 edition) published by the National Academy of Engineering).
4. European Approaches to Homeland Security and Counterterrorism [Electronic Resource] / K. Archick // Report for Congress by Congressional Research Service. – Washington: The Library of Congress. – 2006 – July 24 – 50 P. – Mode of Access: www.fas.org/sgp/crs/homesecc/RL33573.pdf. – (Site of Federation of American Scientists).
5. Martin P. International Migration and Terrorism: Prevention, Prosecution and Protection [Electronic Resource] / P. Martin // Migration Dialogue [Research and Seminars]. – May 2004. – Vol. 10. – No. 4. – Mode of Access: http://migration.ucdavis.edu/rs/more.php?id=148_0_1_0. – (UC-CIIP Seminar, March 5–6, 2004).
6. National Strategy for Homeland Security [Electronic Resource] / Washington: The White House, July 2002. – 76 P. – Mode of Access: www.whitehouse.gov/homeland/book/nat_strat_hls.pdf.
7. New World Coming: American Security in 21-st Century. Major Themes

and Implications [Electronic Resource] / United States Commission on National Security in 21-st Century, Hart-Rudman Commission, September 1999. – [Report] – Mode of Access: www.au.af.mil/au/awc/awcgate/nssg/nwc.pdf. 8. Pillar P. Terrorism and U.S. Foreign Policy / Paul Pillar. – Washington: Brookings Institution Press, 2001. – 272 p. 9. Pianin E. For Ridge, Ambition and Realities Clash / E. Pianin, B. Miller // Washington Post – 2002. – January 23. – Page A01. – Mode of Access: http://www.truthout.org/docs_01/01.24E.Ridge.Clash.p.htm. – (Article reprinted on Truthout: political news website). 10. Road Map for National Security: Imperative for Change [Electronic Resource] / United States Commission on National Security in 21-st Century, Hart-Rudman Commission, January 2001. – [Report] – Mode of Access: www.au.af.mil/au/awc/awcgate/nssg/phaseIIIfr.pdf. 11. Text of Homeland Security Act. Public Law 07-296-November 25, 2002 [Electronic Resource] / Washington: Congress, 2002. – Mode of Access: www.dhs.gov/xlibrary/assets/hr_5005_enr.pdf.

Andriy Koblan

STRUCTURAL REFORM OF HOMELAND SECURITY IN USA IN THE COMBATING TERRORISM CONTEXT (2001–2003)

The article highlights the issue of American homeland security reform after September 11, 2001, that was aimed at prevention of terrorist attacks on USA territory. Structural component of the homeland security reform are examined through the reorganization of USA counterterrorist agencies and creation of Department of Homeland Security. There is emphasis for the preconditions of reform, that was response for the September 11 attacks only partially, and for the analysis of effectiveness of new department.

УДК 94 (438):94 (476)

Олег Бориняк

ЕТНОКОНФЕСІЙНИЙ ЧИННИК У ПОЛЬСЬКО-БІЛОРУСЬКИХ ВІДНОСИНАХ (90-ТІ РР. ХХ – ПОЧ. ХХІ СТ.)

У статті досліджено вплив етноконфесійного чинника на розвиток польсько-білоруських відносин упродовж 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. Проаналізовано найбільш проблемні аспекти, що безпосередньо чи опосередковано впливали на динаміку міждержавного співробітництва, а саме на діяльність польського духовенства в Білорусі, проблеми щодо мови літургії та повернення сакральних об'єктів.

Розпад СРСР став значним поштовхом для творення нової системи міжнародних відносин в регіоні Центрально-Східної Європи. В цьому зв'язку складністю та непрогнозованістю характеризувалися взаємини між Республікою Польща (РП) та Республікою Білорусь (РБ). Окрім політичного та цілої низки чинників, що безпосередньо впливали на динаміку двосторонніх відносин, паралельно особливого значення набував процес відновлення релігійного життя у цих країнах, який доволі часто переводився у площину зовнішньополітичної діяльності офіційних Варшави та Мінська.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні впливу етноконфесійної складової на становлення та розвиток польсько-білоруського міждержавного співробітництва упродовж 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст.

Аналіз стану наукової розробки проблеми дає підстави стверджувати, що темі дослідження присвячена відносно мала увага. Свідченням цього є відсутність узагальнюючого монографічного дослідження. Щоправда останнім часом з'явилися досить ґрунтовні розвідки польських та білоруських вчених. Серед інших на особливу увагу заслуговують праці Р. Дзвонковського [7–10], у яких детально проаналізовано діяльність римо-католицького костелу в країнах Східної Європи. Не менш важливою для вивчення як етноконфесійних, так і етнонаціональних відносин в Польщі та Білорусі, а також Литві є монографія Ц. Жолендовського [23]. Водночас

вагомий науковий інтерес становлять дослідження Є. Вашкевіч [22], Н. Пятровіча [16], Т. Олеяжа [15] і П. Казанецького [13].

Однаково цінними та цікавим є праці білоруських вчених. Так, на особливу увагу заслуговують статті В. Карабалеви́ча [4], Л. Уладикоуської-Канаплянік [5], а також Е. Бабосова та В. Русецької [1]. Окремо вважаємо за доцільне відзначити монографію А. Дудіка [11] та колективну роботу присвячену аналізу головних конфесій в Білорусі, що вийшла за редакцією В. Навіцкіго [3].

Вже від початку 90-х рр. ХХ ст. проблеми міжконфесійних відносини часто ставали предметом жвавого обговорення під час офіційних зустрічей між представниками польського та білоруського істеблшменту. У випадку Білорусі також слід звернути увагу і на наявність суспільної дискусії щодо окремих питань діяльності римо-католицького костелу в країні. До найбільш проблемних доцільно зарахувати такі, як: мова літургії; звинувачення польських священників, які працювали в РБ у спробах щодо полонізації [9, с. 91]. Не менш важливе місце у цьому контексті посідали ревіндикаційні процеси^{*}.

Загалом відродження римо-католицького костелу, зрештою як і православної церкви, на території сучасної Білорусі розпочалося ще наприкінці 80-х рр. ХХ ст. У той час в СРСР, окрім Литви та Латвії, костел не мав будь-яких адміністративних структур окрім деканатів. Натомість в Білорусі станом на 1986 р. функціонувало лише 96 римо-католицьких парафій [8, с. 34]. До найбільш важливих подій вказаного періоду слід зарахувати прийняття М. Горбачовим в Москві у 1988 р. кардинала А. Касароллі, який очолював делегацію Апостольської Столиці, що прибула на святкування 1000-річчя хрещення Русі. У ході зустрічі він передав меморандум Іоанна Павла II, у якому піднімалися найважливіші проблеми функціонування римо-католицького Костелу в Радянському Союзі [11, с. 127].

Наступною важливою подією досліджуваного періоду стала зустріч Папи з М. Горбачовим, що відбулася у Римі 1 грудня 1989 р., внаслідок якої між офіційним Ватиканом та СРСР були встановлені дипломатичні відносини. Папа Римський, як згадував М. Горбачов, звертав увагу на деякі проблеми, пов'язані із становищем католиків у окремих республіках СРСР [3, с. 325]. Таким чином, вказані події стали основою для відродження релігійного життя в Радянському Союзі загалом, та в Білорусі, зокрема.

Під кінець 80-х рр. ХХ ст. релігійна ситуація в Білоруській Радянській Соціалістичній Республіці (БРСР) змінилася настільки, що на її території подвоїлася чисельність діючих костелів, у яких постійно працювало 62 особи. Проте справжнє відродження римо-католицького костелу в Білорусі розпочалося після 1989 р., коли Апостольська Столиця призначила першого, від часів Другої світової війни, католицького єпископа, яким 25 липня 1989 р. став Тадеуш Кондрусевич. Водночас він виконував функції апостольського адміністратора Мінська й усієї Білорусі. Від самого початку своєї діяльності Т. Кондрусевич прагнув організувати власну курію та духовну семінарію. Останнє завдання зумовлювалося відсутністю місцевого духовенства. Власне тому, ще у 1989 р. він підписав порозуміння з примасом Польщі, кардиналом Юзефом Глемпем, згідно з яким каплани з РП отримували можливість приїздити на допомогу в Білорусь [16, с. 87].

Проте остаточно тільки постановою комітету у справах релігії при Раді Міністрів СРСР від 9 січня 1990 р. дала дозвіл на приїзд 50 польських капланів до праці у католицьких парафіях БРСР. Остаточно ж було запрошено 60 осіб, що частково було наслідком тиску зі сторони громадян Білорусі римо-католицького віросповідання. Також у 1990 р. з метою підготовки власних кадрів, у Гродно було відкрито духовну семінарію. Навчання та діловодство у якій велося польською мовою [7, с. 8]. До 2003 р. Гродненська духовна семінарія підготувала понад 70 священників. Паралельно також було проведено реорганізацію дієцезних структур римо-католицького костелу в Білорусі. Зокрема була створена дієцезія в Гродно, а її ординатором призначено священника Олександра Кашкевича з костелу Св. Духа у Вільнюсі. Натомість Мінська дієцезія та частина Могилевського архієпископства (в межах Білорусі) були об'єднані в мінсько-могилевську митрополію, очолювану Казимиром Свьонтеком [11, с. 129].

Швидкі темпи відбудови римо-католицького костелу в Білорусі на початку 90-х рр. ХХ ст. відразу викликали критику зі сторони Білоруського Національного Фронту Відродження (далі

^{*} Під значення ревіндикації треба розуміти діяльність польського та білоруського урядів стосовно повернення церковної чи то костельної власності, яка внаслідок певних історичних подій була втрачена однією зі сторін.

БНФ (В)), представники якого домагалися створення власної національної релігії зосередженої довкола греко-католицької Церкви. На перешкоді реалізації такого амбітного плану стала відсутність вірян греко-католицького віросповідання. Не мали успіху також і спроби білорусизації православної церкви. Уже після 1994 р. православ'я стало "єдиною слухною релігією", яка відкрито фаворизувалася вищим державним керівництвом [23, с. 163].

У відносинах між БНФ (В) та римо-католицьким костелом в РБ першочерговою проблемою стало питання впровадження у новостворених парафіях літургії білоруською мовою. Реакція костелу на вимоги представників білоруської національної інтелігенції була доволі прихильною. Так, згідно із рішенням архієпископа Т.Кондрусевича, було впроваджено принцип вибору мови літургії парафіянами. Щоправда це рішення не призвело до значного поширення білоруської мови у костелі. Лише в окремих парафіях Центральної та Східної Білорусі з'явилися додаткові – окрім польських – богослужіння білоруською мовою [4, с. 576]. Динамічне впровадження білоруської мови до літургії часто супроводжувалося перенесенням польських вірослужінь на менш зручний час.

У цьому контексті важливо звернути увагу і на той факт, що в прикордонних з Польщею областях, переважна більшість католиків, навіть тих, які не знали польської мови, виступали проти впровадження білоруської. Така білорусизація трактувалася ними, як національна зрада та легковажне ставлення до жертвності виявленої ними в справі підтримки католицизму в період існування СРСР. Подібна ситуація навіть призвела до виразного конфлікту між місцевими поляками та священиками й монахинями з Польщі. Як стверджував Р. Дзвонковський, вони недооцінили емоційного ставлення польської меншини до цього питання [10, с. 98].

Прояви конфлікту виразилися також в бойкотуванні вірянами деяких польських священиків. З іншого боку мав місце тиск з боку керівництва союзу поляків у Білорусі (СПБ) на місцевих єпископів. Окрім того – за посередництвом польської спільноти та деяких польських політиків – рекомендувалось висилати до Білорусі таких капланів, які б краще розуміли потреби місцевих поляків [18, с. 3]. Примітно, що у 1998 р. під час святкування десятої річниці власного створення, СПБ виступив із апеляцією до римо-католицького костелу в РБ, щоб той "залишився польським". Таким чином, проблема мови літургії у костелі була контроверсійним питанням не лише у відносинах між БНФ (В) та костелом, але також викликала незадоволення місцевих поляків, що наполягали на збереженні польської мови.

Слід зазначити, що подібного роду проблеми не були притаманні представникам білоруської меншини у Польщі. Так, в Білостоцьких церквах білоруська мова практично не вживалася, а богослужіння, зазвичай, проходило церковнослов'янською. Натомість проповідь священика виголошувалася російською або польською мовами. Схожа ситуація була й з навчанням релігії. У переважній більшості випадків воно провадилося польською. Лише окремі православні священики використовували під час уроків релігії білоруську мову [13, с. 202]. Щоправда питання збільшення значення білоруської мови в богослужіннях було предметом багаторазових розмов між діячами білоруських організацій в РП та керівництвом Польської автокефальної православної церкви. Однак це не принесло жодних змін. Безуспішність подібних намагань, на думку Ц.Жолендовського, зумовлювалася передовсім відсутністю тиску з боку вірян, які надавали перевагу польській та російській мовам [23, с. 161].

Наступним контроверсійним аспектом, який безпосередньо впливав на розвиток польсько-білоруських двосторонніх відносин, була проблема діяльності польського духовенства в РБ. Частково вона зумовлювалася тим, що капланська робота польських священиків в Білорусі не була регламентованою відповідними умовами чи документами. Відтак нез'ясованість питання про статус та підстави для праці польського духовенства в РБ викликали особливу критику з боку офіційної білоруської влади [15, с. 129]. Наприкінці 80 – на початку 90-х рр. ХХ ст. римо-католицьке духовенство в Білорусі особливо критично оцінювалося білоруською націоналістичною інтелігенцією. Активна участь представників польського кліру в релігійному житті РБ набула негативного резонансу, а тому досить часто супроводжувалась звинуваченнями у спробах полонізації [14, с. 98]. Такого роду риторика була притаманна здебільшого представникам православного духовенства та офіційного керівництва країни.

Наведені побоювання з білоруського боку не були безпідставними, оскільки окремі священики, громадяни Польщі, інколи діяли у невідповідності з чинним законодавством РБ. Мали місце факти, коли у костелах вивішувалася польська державна символіка тощо [3, с. 329]. Також частина польських капланів приїздила до Білорусі на приватне запрошення, а відтак не мала

права займатися тут трудовою діяльністю. Окрім того римо-католицьких священиків звинувачували у спробах окциденталізації, у своїй більшості, православного населення Білорусі*.

Як наслідок – керівник БНФ (В) Зянон Пазняк в листопаді 1991 р. надіслав листа до Папи Римського Іоанна Павла II, у якому прохав скерувати до Білорусі римо-католицьких священиків з Італії, Швейцарії, Чехії – але тільки не з Польщі, оскільки польські (на думку З. Пазняка. – О. Б.) займаються не виконанням своїх безпосередніх обов'язків, а концентрують свою діяльність на "підрубуванні коріння Білоруської незалежності" [14, с. 99]. Ідея запрошення на роботу в римо-католицьких парафіях РБ не польських священиків, та священнослужителів із інших держав не втратила своєї актуальності і в наступні роки. Зокрема, у 1992 р. один із тодішніх білоруських депутатів, Олег Трусов звертав особливу увагу на доцільність працевлаштування в Білорусі капланів з Хорватії та Словаччини [22, с. 167].

Таким чином, активна діяльність польського кліру в РБ скеровувалась на відродження римо-католицького костелу та національної свідомості у представників польської меншини викликала жваву критику, як з боку офіційного державного керівництва, так і з боку білоруської націоналістичної інтелігенції. Більше того швидке відродження в країні римо-католицизму водночас стимулювало створення опозиційних до костелу товариств та організацій. Так, ще в 1991 р. було утворено білоруську католицьку громаду (БКГ), яка основною метою своєї діяльності ставила білорусизацію католицького костелу. Посткомуністичне керівництво країни, за своєю сутністю атеїстичне, також підтримувало ідею впровадження білоруської мови, вбачаючи в цьому "менше зло" у порівнянні з поширенням польськості [22, с. 168].

Так, під час офіційного візиту Станіслав Шушкевича до РП 23–25 червня 1992 р., лідер білоруської держави відзначав, що справжньою проблемою для РБ є охорона білоруської ідентичності перед русифікацією і полонізацією [12, с. 91]. Головною претензією білоруської делегації було те, що представники римо-католицького духовенства в країні (здебільшого польські громадяни) не володіли білоруською мовою. Такий стан справ викликав жваву дискусію у білоруському суспільстві. Особливо гостро це питання коментувала білоруська організація військовослужбовців (БОВ). Апелюючи до керівництва країни, її учасники висували вимогу вислання усіх польських священиків з РБ [2, с. 3].

Діяльність представників польського кліру не користувалася популярністю і у Ватикані. Так, ще на початку 1992 р. Папа Римський Іоанн Павло II рекомендував католицьким священикам в РБ бути більш стриманими в своїх діях [20, с. 300]. Особливої ваги цій проблемі надавав і керівник православної церкви Білорусі Філарет, який висловлював стурбованість щодо полонізаційної місії римо-католицьких священиків у Білорусі [21, с. 1]. Таким чином, подібні дискусії не сприяли двосторонньому діалогу. Відповідно, уникаючи загострення цього питання, аргументи польських дипломатів здебільшого зводилися до того, що політика костелу не була компетенцією Міністерства закордонних справ Польщі.

Певна опосередкованість у цьому питанні була проявлена польськими урядовцями під час візиту до Мінська прем'єра РП Ганни Сухоцької 18 листопада 1992 р. Зокрема, на зустрічі з представниками польської національної меншини вона лише зазначила, що не втручатиметься у цю справу. Водночас прем'єр Польщі підкреслювала, що спрямування більшої чисельності польських священиків до Білорусі, чого домагались представники польської меншини, залежить від порозуміння між урядом РБ та Ватиканом [6, с. 82].

Примітно, що напередодні візиту Г.Сухоцької до Білорусі, 11 листопада 1992 р. у Мінську було підписано документ, що передбачав відкриття білоруського посольства у Ватикані та Апостольської Нунціатури в Мінську [11, с. 130]. Таким чином, встановлення дипломатичних відносин між офіційними Мінськом та Ватиканом частково знімало попередню напругу. Так, вже під час візиту до столиці Білорусі Л. Валенсі 28–29 червня 1993 р. С.Шушкевич заявив, що загроза полонізації білорусів (більшою мірою тих, які проживали в західній частині країни) католицьким духовенством є надуманою.

У будь-якому разі жваве обговорення питання діяльності польських священиків в РБ у першій половині 90-х рр. ХХ ст. не змінило динаміки їх працевлаштування в країні і у наступні роки. Станом на 1998 р. із 217 ксьондзів, які обслуговували 392 римо-католицькі парафії, польських налічувалося 140 (у Брестській області – 16, Вітебській – 24, Гомельській – 7, Гродненській

* Станом на 1991 р. понад 61 % білорусів сповідувало православ'я, 10, 3 % католицизм, 12, 4 % протестантизм. Решта – невірні та представники інших визнань.

– 69, Могилевській – 21, Мінській – 3). Для порівняння в РБ також працювало 5 литовських священиків, 1 латвійський, 1 німецький та 73 місцевих [5, с. 496]. Виразна перевага польських священиків зумовлювалась гострою потребою кадрів, оскільки Гродненська духовна семінарія не могла забезпечити необхідну кількість священиків громадян Білорусі.

До прикладу, в 1996 р. семінарію закінчили лише 25 священиків, а на початку 1997 р. на п'яти курсах навчалося 144 студенти [3, с. 329]. Таким чином, при подібних темпах підготовки особистих кадрів костел у РБ був змушений ще довгий час запрошувати священиків із інших держав. Другу духовну семінарію у Білорусі ім. Св. Томи Аквінського у Пінську було відкрито 21 липня 2001 р. У ній мали навчатися священики для Мінсько-Могилевської архієпископії, а також для Пінської та Вітебської дієцезії [11, с. 134].

Окрім інших проблем, що потребували у цей період нагального вирішення, актуальним залишалось питання повернення церковної та костельної власності новим суб'єктам господарювання. Це питання мало не лише міжнародний резонанс, але була також конфліктом, що мав виразно етнічний характер. Відзначимо, що підходи та інструментарій для їхнього залагодження у кожній зі сторін був різним. Так, якщо керівництво РБ сприяло процесу повернення колишньої власності костелу то представники польської влади намагалися відтермінувати аналогічні справи на більш пізній період. Зокрема, безрезультатно обговорювалася можливість повернення польською стороною православного монастирського комплексу в м. Супраслі [19, с. 46]. Вказаний факт є цікавий ще й тим, що до 1993 р. РБ передала римо-католицькому костелу в Білорусі близько 200 сакральних об'єктів, відповідно в РП станом на липень 1993 р. не дійшло до повернення жодної пам'ятки [17, с. 140]. За наступних десять років (1993–2003 рр.) римо-католицькому костелу білоруська держава повернула ще 91 сакральний об'єкт.

Починаючи з другої половини 90-х рр. XX ст., дискусії довкола діяльності польського духовенства в РБ поступово припинилися. На наш погляд, це було частково зумовлено погіршенням, а згодом зрівнянням польсько-білоруських відносин на найвищому рівні. Тобто, обидві сторони в окреслений період були настільки зайняті вирішенням проблем політичного характеру, що ця проблема ставала другорядною. Також маргіналізація БНФ (В) у політичному житті Білорусі, а відтак його переорієнтація як опозиційної організації на співробітництво з РП залишала попередні критичні зауваги щодо діяльності римо-католицького костелу в РБ у минулому. Іншим не менш важливим чинником послаблення польсько-білоруських суперечностей на міжконфесійному ґрунті стало офіційне визнання у Білорусі основних релігійних свят, як православних, так і католицьких, у рівній мірі загальнодержавними [1, с. 156].

Водночас від кінця 90-х рр. XX ст. поступово припинялася критика діяльності в Білорусі польських священиків, що аж ніяк не було зумовлено тенденцією до зменшення кількості польських священиків. Так, на переломі 2001–2002 рр. в РБ усього працювало 274 каплани з яких 156 було іноземцями (150 з Польщі). Паралельно проходив динамічний процес відродження релігійного життя і відновлення зруйнованих та будівництва нових костелів. Станом на 2003 р. римо-католицький костел в РБ нараховував 432 парафії. Також в Білорусі функціонувало 343 костели, а ще 36 нових будувалося. При костелах працювало близько 300 недільних шкіл [11, с. 135].

Зауважимо, що діяльність православної церкви в Білорусі була не менш активною. Для порівняння відзначимо, що їй належало 983 церков. На наш погляд, подібна ситуація пояснювалася наступними мотивами, а саме: православ'я незмінно залишатися в РБ найбільш популярною релігією, а тому закономірно, що церква консолідувала довкола себе більше сакральних об'єктів ніж костелу. Також православна церква на відміну від римо-католицького костелу користувалася прихильністю президента О. Лукашенка, який називав себе "православним атеїстом". Загалом в кінці 90-х рр. XX ст. на початку XXI ст. як в білоруському, так і польському суспільстві не доходило до відкритих етноконфесійних антагонізмів. Проте водночас було б помилковим стверджувати, що між православною церквою та римо-католицьким костелом було досягнуто цілковитого порозуміння. Відтак етноконфесійний чинник продовжував залишатися важливим аспектом у польсько-білоруських відносинах.

Таким чином, міждержавне співробітництво між Польщею та Білоруссю значно мірою визначалося ставленням офіційних Мінська та Варшави стосовно діяльності, з одного боку, римо-католицького костелу, а з іншого, православної церкви. Важливо, що проблемі впливу цих релігій на розвиток польсько-білоруських взаємовідносин у 1991–2004 рр. були притаманними загальні тенденції двостороннього співробітництва. Зокрема, відверта критика процесу відродження костелу в Білорусі, а відтак і негативне ставлення тодішнього білоруського керівництва

до активної діяльності польських священиків мало місце здебільшого лише на початку 90-х рр. ХХ ст. Висловлені в цей період БНФ (В) звинувачення стосовно антибілоруської діяльності римо-католицького костелу безпосередньо погіршували міждержавні контакти між РП та РБ.

Заради справедливості слід відзначити, що такі критичні оцінки білоруської націоналістично зорієнтованої інтелігенції не завжди були безпідставними, оскільки окремі представники польського духовенства дійсно вели занадто активну пропольську проповідницьку роботу на що свого часу звертав увагу Папа Римський Іоанн Павло II. Натомість діяльність православних священиків в РП не призводила до виникнення подібних міжконфесійних конфліктів. Це здебільшого зумовлювалося низьким рівнем національної свідомості у представників білоруської меншини в Польщі. Хоча церква й була для них важливим консолідуючим осередком, однак не таким сильним як костел для білоруських поляків.

Список використаних джерел

1. Бабосов Е., Русецкая В. Взаимодействие этнонациональной и религиозной идентификации в белорусско-польском пограничье / Е.Бабосов, В.Русецкая // Polska wobec transformacji na wschodzie. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej. – Poznań, 6–7 czerwca 1995 roku. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1996. – S. 155–161.
2. Беларусь и Польша подписали договор. Произойдет ли "прорыв" в двусторонних отношениях // Независимая газета. – 1992. – № 123. – С. 3.
3. Канфесіі на Беларусі (конец XVIII-XX ст.) Навуковы рэдактар докт. гіст. навук У.І. Навіцкі. – Мінск: ВП "Экоперспектыва", 1998. – 315 с.
4. Карабалевиц В. Место Польши в политике Беларуси / Валерий Карабалевиц // Наш радавод. – Кн. 8. – "Беларусы і полякі: дыялог народаў і культур Х-XX ст.". Матэрыялы круглага стала. – Гродна: Заходня беларуский гуманітарны цэнтр даслядуванняў Усходняй Еўропы, 28-30 вересня 1999. – С. 550–588.
5. Уладзькоўская-Канаплянік Л. Роля каталіцтва ў беларуска-польскім узаемадзеянні на сучасным этапе / Любоў Уладзькоўская-Канаплянік // Наш радавод. – Кнігі 8. – "Беларусы і палякі: дыялог народаў і культур XX ст.". Матэрыялы міжнароднага круглага стала (Гродна, 28-30 верасня 1999 г.). – Гродна, 1999. – С. 495–498.
6. Darski J. Białoruś: historia, współczesność, konflikty narodowe / Józef Darski. – Warszawa: Instytut polityczny, 1994. – 105 s.
7. Dzwonkowski R. Kościół katolicki na Wschodzie / Roman Dzwonkowski // Nowe Kontrasty. – 1996. – № 4 – S. 6–8.
8. Dzwonkowski R. Instytucje życia religijnego Polaków w państwach powstałych po rozwiązaniu ZSRR / Roman Dzwonkowski // Studia Polonijne. – 1998. – № 19 – S. 33–51.
9. Dzwonkowski R. Polacy w Kościele na Wschodzie – przemiany i problemy / Roman Dzwonkowski // Państwo polskie wobec Polaków na Wschodzie / Redakcja naukowa T. Gąsowski. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 2000. – S. 76–93.
10. Dzwonkowski R. Sytuacja religijna Polaków na Białorusi / Roman Dzwonkowski // Polska-Białoruś: problemy sąsiedztwa / Pod red. H. Chałupczaka, E. Michalik. – Lublin: UMCS, 2005. – S. 91–102.
11. Dudik A. Sytuacja wyznaniowa i ekumeniczna na Białorusi w latach 1988-2003 / Andrzej Dudik. – Sandomierz: Drukarnia w Sandomierzu, 2007. – 259 s.
12. Foligowski P. Białoruś – trudna niepodległość / Przemysław Foligowski. – Wrocław: Atlas, 1999. – 278 s.
13. Kazanecki P. Mniejszość Białoruska / Paweł Kazanecki // Mniejszości narodowe w Polsce: praktyka po 1989 roku. – Praca zbiorowa pod red. B. Berdychowskiej. – Warszawa: Sejmowe, 1998. – S. 178–208.
14. Malak K. Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa Białorusi / Kazimierz Malak. – Warszawa: Akademia Obrony Narodowej, 2003. – 209 s.
15. Olejarz T. Interesy Kościoła katolickiego na Wschodzie / T. Olejarz // Polityka wschodnia Polski: uwarunkowania, koncepcje, realizacja / Redakcja naukowa A. Gil i T. Kapuśniak. – Lublin-Warszawa: IESW, 2009. – S. 117–130.
16. Piatrowicz N. Katolicyzm na Białorusi. Polski czy już białoruski? / N. Piatrowicz // Więż. – 1997. – № 9 – S. 81–92.
17. Polska – Ukraina – Białoruś – nowa forma sąsiedztwa. (Skrócony zapis dyskusji na zebraniu konsultacyjnym Ośrodka Studiów Międzynarodowych oraz fundacji "Polska w Europie", 3 lipca 1993 r.) // Polska w Europie. – 1993. – Zeszyt 12. – S. 110–148.
18. Rayski J. Odrodzenie Białoruskiego Kościoła / J. Rayski // Głos z nad Niemna. – 1993. – № 4 – 11-17 stycznia. – S. 3.
19. Skubiszewski K. Pozycja Polski w Europie / Krzysztof Skubiszewski // Pozycja Polski w Europie / Pod red. D. Popławskiego. – Warszawa: Scholar, 1994. – 65 s.
20. Snyder T. Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569 – 1999 / Timothy Snyder. – Sejny: Pogranicze, 2006. – 350 s.
21. Traktat Polska – Białoruś // Gazeta Wyborcza. – 1992. – № 147. – 24 czerwca. – S. 1.
22. Waszkiewicz J. Mniejszość polska na Białorusi i białoruska w Polsce – przesłanki konfliktów / J. Waszkiewicz // Nacjonalizm oraz konflikty etniczno-narodowe / Pod red. J. Polakowskiej-Kujawy. – Warszawa: SGH, 1999. – S. 166–

170. 23. Żołędowski C. Białorusini i Litwini w Polsce, Polacy na Białorusi i Litwie: uwarunkowania współczesnych stosunków między większością i mniejszościami narodowymi / Cezary Żołędowski. – Warszawa: IPS UW, 2003. – 360 s.

Oleg Borynyak

ETHNOCONFESSIONAL FACTOR IN THE RELATIONSHIPS BETWEEN POLAND AND BELORUSSIA (90-S OF XX – EARLY XXI CENTURIES)

This article deals with the influence of the ethnoconfesional factor on the development of the relationships between Poland and Belorussia during the 90-s of the XX century at the beginning of the XXI century. The most problematic aspects which either directly or indirectly influenced the dynamics of intergovernmental cooperation, namely activities of the polish clergy in Belorussia, problems concerning liturgy language and return of the sacral objects are analysed.

УДК 94 (438)

Лілія Чередніченко

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ТА НАПРЯМКИ АГРОПОЛІТИКИ ЄВРОСОЮЗУ

У статті розглядається аграрна стратегія Європейського Союзу, основні закони його діяльності та механізми функціонування агрополітики.

Актуальність дослідження основних напрямків політики Євросоюзу (далі – ЄС) полягає у всебічному осмисленні агро політики та визначення змін в тенденціях і пріоритетах сільського розвитку континенту. Важливе місце у виробленні агрополітики Союзу посідав Європарламент. Як вищий законодавчий орган, що відображає стратегічні інтереси держав-учасниць з врахуванням загальних тенденцій розвитку континенту через власні функції, повноваження та склад, визначає спільну політику – правову, економічно-господарську позицію у питаннях розвитку сільських територій та аграрного виробництва.

Виняткова роль у формуванні агрополітики належить економічному й соціальному комітету європейської комісії. Він діяв на основі 257 статті договору про ЄС, мав статус консультативного органу ЄС, що забезпечував інституційне представництво різних сфер економічного і соціального життя.

При формуванні регіональних аграрних програм, як складової загальної аграрної стратегії, виняткова роль належить комітету регіонів – консультативному органу, що забезпечував представництво у ЄС, регіональних і місцевих адміністрацій. Комітет, заснований у відповідності зі ст.198а Маастрихтського договору, діяв з березня 1994 р. На нього покладалась функція підготовки висновків з питань, в тому числі аграрних, що стосувалися розвитку регіонів. Здійснював перевірку прибутків і витрат ЄС, стежив за якістю управління фінансами та доповідав Європарламенту і Раді – палаті аудиторів. Цей орган складався з представників, обраних по одному від кожної держави-члена, затвердженого Радою, на шестирічний термін, був незалежним у виконанні своїх обов'язків [1, с. 29].

Законотворчий процес у ЄС досить складний і передбачав є три етапи: внесення пропозицій, обговорення й прийняття рішень. Право законодавчої ініціативи належить Комісії ЄС, що готує проекти законів. Для різних категорій законодавчих і нормативних актів передбачається свій порядок ухвалення рішень і відповідно різні процедури взаємодії між комісією, радою і парламентом. Амстердамський договір закріпив чотири основні процедури. Процедура згоди парламенту, тобто ухвалення чи накладання вето на односторонньо ухвалений радою акт, застосовувалась при вирішенні питання про прийом у ЄС нових членів, визначенні завдань і повноважень Європейського центрального банку. Були випадки, коли при перегляді цін на сільськогосподарську продукцію не вимагалось парламентської згоди на ухвалені радою рішення. У

конкретних випадках вдавались до процедури консультацій. При цьому роль парламенту обмежувалась ухваленням рекомендацій із законопроекту, які рада могла ігнорувати. Основна маса агрополітичних рішень ухвалювалась за процедурою спільного рішення радою і парламентом [1, с. 32].

Ключовим документом, що виробляється виконавчо-консультативними органами і набирає силу закону, є загальний бюджет ЄС. У 2000 р. він становив 93,3 млрд. євро, що відповідало приблизно 2,5 % державних витрат держав-членів. Процедура формування бюджету передбачено ст. 268–272 Договору про ЄС і передбачає декілька етапів: комісія готує попередній проект і скеровує у раду міністрів, яка приймає текст за основу, готує проект і передає його до Європарламенту. Для проведення спільної аграрної політики та формування для цього обов'язкових витрат повноваження парламенту є обмежені: він висуває свої пропозиції, однак вимушений погоджуватися з позицією ради. У випадку з необов'язковими витратами (інші напрямки політики ЄС) Парламент має повні права. Наступний етап наступав, коли рада, одержавши зауваження і поправки парламенту, повторно розглядала проект і при необхідності вносила зміни. Якщо вони стосувались обов'язкових витрат (аграрної політики), то вважались остаточними, а якщо необов'язкових – то знову передавались до парламенту.

Бюджетний ресурс формувался з кількох надходжень: митних зборів на імпорту продукції, установлених відповідно до загального тарифу ЄС; податків на імпорт сільськогосподарської продукції з третіх країн; відрахувань держав-членів у розмірі 1 % зібраного податку на додану вартість, з 2002 р. – 0,75 % від збору ПДВ; відрахувань держав, що встановлювались відповідно до обсягів ВВП. Останнє надходження регламентувалося прийняттям у лютому 1988 р. на сесії Європейської ради у Брюсселі пакету Делора-I, що передбачав поступове підвищення власних ресурсів до 1,2 % ВВП, обмеження витрат на загальну сільськогосподарську політику, ріст фінансових ресурсів структурних фондів.

Після ухвалення у грудні 1992 р. пакету Делора-II, формування прибуткової частини бюджету ЄС багато в чому почало залежати від величини ВВП країн-членів, різко скорочувалась доля так званих "традиційних" статей. Почало зростати значення структурних фондів, через які фінансувались окремі сегменти аграрного ринку з метою підвищення їхньої конкурентності, регіональної та соціальної політики. Серед фондів – Європейський фонд орієнтації і гарантій сільського господарства. У 1993 р. у відповідності ст. 130d Маастрихтського договору був заснований фонд об'єднання, завдання якого полягало у фінансуванні проектів у сфері захисту навколишнього середовища і розвитку транс'європейської мережі у відсталих країнах-членах. З 1994 р. діяв фінансовий інструмент сприяння риболовлі. Із загального бюджету ЄС частково фінансувалась продовольча допомога бідним країнам світу.

Парламент затверджує склад комісарів єврокомісії – виконавчого органу, який мав право законодавчої ініціативи, уповноважений контролювати виконання законів, повноваженнями приймати рішення у таких сферах, як сільське господарство, торгівля, конкуренція, функціонування єдиного внутрішнього ринку, захист навколишнього природного середовища тощо. Комісія складалася з 20 членів (по два представники від Франції, Німеччини, Італії, Іспанії та Великобританії, по одному – від решти держав-членів), які призначалися терміном на п'ять років національними урядами, але цілком незалежними у виконанні своїх обов'язків. Організаційна структура комісії вибудовувалась так: на чолі стояв генеральний секретар, координували окремі напрямки 20 генеральних директорів. Працювало 15 тис. службовців. В ухваленному у вересні 1999 р. складі комісії гендиректором, на якого покладався контроль над сільським господарством, був австрієць Ф.Фішлер, захистом споживачів опікувався ірландець Д.Бірен, а охороною навколишнього середовища – шведка М.Вальстрем [2, с. 80].

Рада міністрів забезпечувала механізм функціонування агрополітики. Щороку 15 міністрів сільського господарства країн-членів ЄС визначали цільові ціни за видами сільгосппродукції. Вони були верхньою межею цін всередині ЄС і, здебільшого, істотно перевищували ціну світового ринку. Для запобігання дешевого імпорту, що впливав на цільову ціну, на всі імпортовані продукти встановлювалося мито у розмірі різниці між світовою і цільовою цінами. Цей механізм називався "змінне мито" і функціонував доти, доки ЄС була імпортером своєї продукції. За обставин, коли ситуація змінювалась і розширювалась доля експорту, імпортерне мито втрачало вплив на внутрішню ціну продукції, що знижувалась до рівня ціни світового ринку. Аби цього не допустити радою міністрів встановлювались "інтервенційні ціни". Вони дозволяли закуповувати за встановленими стандартами якості продукції, унеможлилювали падіння цін внутрішнього ринку ЄС, нижче від цієї ціни. Уряду часто не вдавалося забезпечити закупівлю оптималь-

ного розміру сільгосппродукції. Надлишок її на внутрішньому ринку експортувався, що було економічно невигідно, а то і збитково. У 1980–1990 рр. цього вдалося уникнути. Водночас, підтримка внутрішнього виробництва продуктів і істотне зростання його обсягів, вимагали виділення з бюджету ЄС великих коштів для покриття різниці між світовою і внутрішньою цінами. Такий підхід викликав невдоволення торгових партнерів – експортерів сільгосппродукції (США, Аргентини і Канади) тим, що ЄС експортними субсидіями "демпінгував" ціну на світовому ринку і тим самим знижував її. Отже, всі ці обставини, а також високі споживчі ціни на продукти харчування в рамках ЄС були причинами перманентних змін у агрополітиці.

Упродовж тривалого часу багато в чому вона залишалась затратною і малоефективною. Прикладом цього стало запровадження урядом квот на виробництво молока, цукру, спирту і крохмалю, тобто на певні види продукції. Це робилося з метою збереження високого рівня внутрішніх цін, недопущення надвиробництва, а також зниження видатків з бюджету ЄС. Квотування виробництва молока виявило кілька негативних аспектів: виробники шукали можливих шляхів його уникнення, розмір квотування залишався невисоким і сягав 20–30 %; через квотування усіх виробників, а не найефективніших, відбувалося нераціональне використання праці, землі й капіталу в агровиробництві й, відповідно, робило держави ЄС біднішими; не вдалося уникнути спекуляції квотами окремими підприємствами, які намагалися розвивати інші напрямки виробництва.

Продаючи їх або здаючи в оренду (часто оренда кілограма квотованого молока коштувала 10 євро-центів, а продаж – 80), господарства здійснювали капіталізацію за аналогією із землею і капіталом; експортні субсидії на молоко були настільки високими, що щороку сягали 2,3 млрд. євро (формувались з податків, розмір яких зростав до 250 євро на сім'ю); через підтримку цін і квотування внутрішні ціни на продукцію у ЄС зростали, погіршуючи матеріальне становище малозабезпечених громадян, які витрачали більшу частку сімейного бюджету, ніж заможні. Цінова підтримка уряду надавалась близько 25 % найбільшим виробникам, які одержували 75% її загальної суми і позитивно впливала на зростання виробництва лише спочатку, далі спрацьовував "ефект відлуння" і відбувалося поглинання її зростаючими виробничими витратами; підтримання цін зумовлювало і підвищення цін на землю і рівень ренти, як наслідок знижувало конкурентоспроможність галузі. Таким чином, ЄС забезпечив найвищі експортні субсидії, які досягли в 1996 р. 84 %, тоді як питома вага США у них становила 1 %, Швейцарії відповідно – 4 %. При цьому постійно знижувалась продуктивність сільського господарства ЄС [3, с. 82].

Спільна аграрна політика – це досить складний механізм, яких охоплював сотні регулювань на усіх ділянках сільськогосподарського виробництва, а також переробки і реалізації продукції. Упродовж усього періоду свого функціонування, з кінця 1950-х років, перебував у процесі змін. Основні заходи, що здійснювались у 1960–1980-х рр. скеровувались на запровадження механізмів ефективного функціонування сільського господарства як в межах ЄС, так і національних економік. Хронологічно і сутнісно вони були такими: 1968 р. запроваджувалося квотування виробництва рафінованого цукру; 1969 р. – вводилась програма управління надвиробництва пшениці (започатковувалась її закупка для переробки і використання не на харчові цілі); 1982 р. – запроваджувались граничні обсяги виробництва для молока, цукру, зерна, рапсу і помідорів як сировини для харчової промисловості; 1984 р. – вводилась квота на закупівлю молока; 1986 р. – зменшувались квоти на молоко та запроваджувались інтервенційні закупівлі молокопродуктів і м'яса; 1988 р. – прийнята перша комплексна програма, що стосувалась структурних змін у сільському господарстві, вводились "сільськогосподарські стабілізатори" для половини сільгосппродукції і максимально гарантовані квоти виробництва, вихід за які автоматично знижував підтримку; бюджетна дисципліна (видатки затверджувались в розмірі $\frac{3}{4}$ середнього зростання ВВП); зниження інтервенційних цін і закупівель.

За нижчої світової ціни, при імпорті стягувався компенсаційний збір, який піднімав її до мінімального рівня зафіксованого на території ЄС. У такий спосіб підтримувалась конкурентоспроможність приблизно $\frac{1}{4}$ аграрної продукції. Фінансова солідарність передбачала спільну оплату видатків, пов'язаних з реалізацією спільної агрополітики. Для цього розроблялись схеми регулювання ринків окремих видів сільгосппродукції, зокрема, у відношенні до тих, у яких спостерігалось перевиробництво (зерно, цукор, молоко). Для них вводились гарантовані або інтервенційні ціни. ЄС гарантував мінімальну ціну, за якою товар скуповувався спеціальними організаціями, що відповідали за надлишок і могли реалізувати їх, поки ціна на відкритому ринку підніметься. Такі механізми діяли на ринку свинини, фруктів, овочів і столового вина. Однак ЄС в основному фінансував зберігання і переробку продукції. У цілому гарантовані ціни поши-

ривалися на 70 % сільгосппродукції. Для стримування перевиробництва використовувалась система квот. Бонуси вводилися, коли міжнародні зобов'язання не дозволяли ЄС установлювати імпордне мито, а світові ціни виявлялися нижчими собівартості продукції. За їх допомогою ціни знижувались до світових, розміри виплат залежали від виробничих витрат, об'ємів виробництва, орних земель, у тваринництві – чисельності поголів'я [4, с. 70].

Структурна політика скеровувалась на розвиток трьох напрямків: організації виробництва, оптимізації торгових потоків і розвитку села. Для поліпшення організації виробництва, органи ЄС сприяли впровадженню досягнень науки і техніки, методів економії сировини, води й інших ресурсів, підвищення освітнього рівня сільськогосподарських працівників, розвитку сітки консультативних центрів, компенсацію фермерам з виплати відсотків за банківськими кредитами та іншими інвестиційними зобов'язаннями. З метою оптимізації торгових потоків і розвитку збуту продукції, поліпшувались інфраструктура та матеріально-технічна база комбінатів переробки молока і м'яса, фабрик упаковки плодоовочевої продукції, складів-холодильників, заохочувалось створення кооперативних об'єднань з метою налагодження співпраці фермерів з організаціями споживачів.

У кінці 1990-х років з'явився новий напрям агрополітики – розвиток села, що передбачив заходи зі збереження навколишнього середовища, диверсифікації виробництва, підвищення якості життя у депресивних сільських районах. На структурні зміни кошти виділялись секцією орієнтації ФЕОГА.

Модель сільського господарства ЄС була заснована на трьох базових чинниках: фермерському господарстві, багатofункціональності галузі і всебічному захисті прибутків товаровиробників від ринкової і природної стихії. Постійно вдосконалювалась регуляторна політика в аграрній сфері. Вона все більше скеровувалась на ефективну мінімізацію екстерналій, тобто побічних чинників, що виникали під дією ринкового механізму, природних чинників тощо. На початку 1990-х років сільське господарство ЄС почало відчувати вплив таких чинників, як індустріалізація та застосування у виробництві новітніх технологій. Ці обставини актуалізували вироблення агро політичних заходів, які б забезпечували сталість розвитку. У відповідності до економічних теорій, що використовувались в країнах ЄС, сталість – це якість розвитку галузі, за якої навколишньому природному середовищу, сільській місцевості і соціальній сфері надається паритетне значення. Аграрна політика включала пропонувані сільськогосподарськими і продовольчими організаціями ООН і СОТ концептуальну норму багатofункціонального сільського господарства з наступними елементами, а саме продовольча безпека, охорона довкілля, комплексний розвиток сільських територій [5, с. 4].

З огляду на затратність і неефективність САП ЄС, а також зростаючі проблеми з торговими партнерами та розширенням ЄС на Схід, у березні 1999 р. на засіданні ради міністрів у Берліні було прийнято "Програму АГЕНДА 2000", розраховану на 2000–2006 рр. Ініціатором її ухвалення був уповноважений із сільського господарства ЄС Ф.Фішлер. Запропоновані ним у липні 1997 р. тези були доопрацьовані міністрами сільського господарства країн і систематизовані в програму, що передбачала приєднання до ЄС низки країн Східної Європи, механізм узгодження дій в рамках СОТ, перехід від цінової підтримки продукції до прямих виплат, зміну системи оцінки контролю виробництва [6, с. 152].

Слід зазначити, що внесені зміни в систему регулювання виробництва не завжди приносили очікувані результати. 26 червня 2003 р. Європейська рада у Люксембурзі змушена була ухвалити програму третього етапу реформи САП. Визнавалась необхідність подальшого розмежування дотації об'ємів виробленої продукції, зокрема його суттєве зменшення порівняно з субсидуванням розмірів площ зайнятих під окремі культури і посилення квотування окремих видів продукції. Наступним важливим чинником змін було фінансування розвитку окремих регіонів. В цілому реформа скеровувалась на створення в європейському просторі сучасного сільського господарства, що задовольняло б вимоги ринку і споживачів, забезпечувало безпеку продукції і стійкий розвиток. В її основі знаходились такі елементи, як: відміна прямих дотацій сільгоспвиробникам з метою орієнтації виробництва селян на ринок; знищення витрат і частковий перерозподіл засобів для активного розвитку сільських територій, шляхом так званої "модуляції". Передбачався перерозподіл частини фінансових ресурсів з одних завдань (інтервенція, прямі платежі сільським виробникам, дотації на експорт) на інші (удосконалення інфраструктури, охорону навколишнього середовища). Отже, саме цим аграрна політика більше, ніж до цього часу мала сприяти економічному, екологічному і соціальному розвитку сільських те-

риторій – зв'язування прямих виплат із збереженням стандартів охорони навколишнього середовища, тварин і якості продуктів.

Потреба у реформі САП ЄС обумовлювалась низкою проблем. Субсидії сільському господарству становили приблизно 50 % вартості його продукції – близько половини щорічного бюджету ЄС (42 млрд. євро). Споживачі змушені були платити вищу (майже удвічі) ціну за продовольство почасти через те, що значні витрати становили субсидії фермерам, почасти із-за того, що конкуренція з іноземними виробниками утруднювалася перешкодами, наприклад, тарифами. Особливо потерпали громадяни з малими прибутками. Крім того, єдина аграрна політика стримувала економічний ріст розвинутих країн. З одного боку, фермери цих країн не могли продати свою продукцію в ЄС за конкурентною ціною, а з іншого – вони користувалися субсидіями, які дозволяли фактично знижувати світові ціни за межами ЄС.

Аграрна політика передбачала принципи аграрної структурної політики, що полягали у вирівнюванні умов господарського та соціального розвитку окремих територій, стимулювання їх економічного зростання; підтриманні міжгалузевих пропорцій і рівня прибутків працівників різних сфер агропродовольчого сектора; обмеженні монополізму в продовольчому комплексі і підтримки конкурентоспроможності фермерських господарств; формуванні раціональної структури оброблюваних сільськогосподарських угідь і запобіганні неефективному використанню земель і перевиробництву продовольчої продукції; захисті внутрішніх сільськогосподарських виробників ЄС від надмірної конкуренції зарубіжних форм та імпорту продовольства з-за меж ЄС; узгодженні цінової політики країн ЄС та усуненні перешкод на шляху розвитку інтеграції та кооперації сільськогосподарського виробництва в межах ЄС; створенні передумов для потенційною розширення спільного аграрного ринку з урахуванням інтересів внутрішніх виробників ЄС [7, с. 46].

Список використаних джерел

1. Европейский Союз: справочник-путеводитель / под ред. О. В. Буториной, Ю. А. Борко, И. Д. Иванова; Ин-т Европы РАН. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Деловая литература, 2003. – 286 с.
2. Любин В. Институт Европарламента в организационной структуре ЕС и выборы 1999 г. / В. П. Любин // Европейский Союз на рубеже веков: Проблемно-теоретический сборник / Рян. ИНИОН. Центр научной информации исследов. Глоб. и регион. пробл., Гусаров Ю.А. (Ред.-сост.). – М., 2000. – 85 с.
3. Дем'яненко С. Спільна аграрна політика ЄС: суть, тенденції та значення для України / С. Дем'яненко // Економіка України. – 2003. – № 3. – С.82–83.
4. Бойко Ю. Общая сельскохозяйственная политика / Ю. Бойко // Европейский Союз: Справочник-путеводитель / Под ред. О. В. Батуриной. – М., 2003. – С. 70–71.
5. Могильний О. Спільна аграрна політика Європейського Союзу щодо сталого сільського розвитку: уроки для України / О. М. Могильний // Економіка АПК. – 2004. – №7. – С. 4–5.
6. Палман П., Алмаши Ш. Трансформация аграрной политики Европейского Союза / Палман Петер, Алмаши Шандор // Економіка АПК. – 2006. – № 5. – С. 152.
7. Янків М., Демченко В., Борщевський В. Сільське господарство Австрії: аспекти інтеграції в ЄС / М. Янків, В. Демченко, В. Борщевський. – Львів, 1999. – С. 46.

Lilia Cherednichenko

CONCEPTUAL FRAMEWORK AND DIRECTION OF AGRARIAN EUROPEAN UNION

In the article is examined agrarian strategy of European Union, basic laws of his activity and mechanism of functioning of agropolitics. An agrarian policy foresaw a row normatively – legal, organizational measures on introduction of new norms of quality of agricultural produce.

УДК 94 (437.1/.2:477)

Олена Цуп

СПІЛЬНА УЧАСТЬ УКРАЇНИ ТА ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ У ПРОЕКТАХ ОБСЄ

У статті досліджено основні напрямки співробітництва України та Чеської Республіки в рамках ОБСЄ на сучасному етапі. Особлива увага зосереджена на питанні спільної участі обох країн у саммітах, зустрічах, форумах і конференціях організації, а також співпраці з основними інститутами ОБСЄ.

У контексті створення загальноєвропейської системи безпеки Україна на початку формування власної зовнішньополітичної діяльності не ставила питання про своє членство в будь-яких військово-політичних союзах чи блоках і вважала небезпечною для європейської безпеки виникнення ситуації, яка б вела до поділу Європи на військові блоки і до їх можливого протистояння. Позаблоковий статус України не ставав перешкодою до повномасштабної участі в програмах і механізмах багатостороннього європейського співробітництва, скерованого на забезпечення гарантії власній національній безпеці. Однією із таких структур з підтримання безпеки і співробітництва в регіоні стала Рада з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ, а із 1995 р. ОБСЄ).

Питання регіонального співробітництва України, її участі у проектах ОБСЄ висвітлюють ряд досліджень. Так, узагальнений хронологічний матеріал та стислу характеристику основних подій у сучасній історії взаємин України із даною організацією містить видання "Зовнішня політика України в умовах глобалізації" [12], підготовлене в Інституті історії НАН України. Про підсумки десятирічної участі України в діяльності ОБСЄ йдеться у публікації І. Лоссовського та М. Оснача "Як форум політичного діалогу. Десять років участі України в діяльності ОБСЄ: деякі підсумки та основні пріоритети" [13]. У монографії В. Газіна "Актуальні проблеми сучасності: історія, світова політика" [9] в контексті дослідження проблем зовнішньої політики України розглянуто окремі аспекти співпраці України з міжнародними організаціями, у т. ч. ОБСЄ. Зовнішньополітичному курсу Чеської Республіки, її євроінтеграційному шляху і зв'язкам із Україною присвячено дослідження С. Мотрук "Головні напрями зовнішньої політики Чеської Республіки на рубежі ХХ–ХХІ ст." [14]. Більшість матеріалів, що стосуються безпосередньо українсько-чеського співробітництва в рамках ОБСЄ, представлено у архівних збірках Галузевого державного архіву Міністерства закордонних справ України [1–3], Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України [4–8] та в аналітично-оглядових матеріалах періодичних видань обох країн.

НБСЄ сформувалася на базі, прийнятого в серпні 1975 р. Гельсінського заключного акту. Основною метою її діяльності було визначено розвиток діалогу між Сходом і Заходом в інтересах пом'якшення блокового протистояння. Самміт НБСЄ в Парижі у 1990 р., сповістивши про закінчення "холодної війни" і початок нової ери міжнародних відносин, висунув у Паризькій хартії для нової Європи програму утвердження демократії, миру та європейської єдності. Наступним кроком стало створення 2–3 квітня 1991 р. на Мадридській конференції країн-учасниць Парламентської Асамблеї НБСЄ. На Гельсінській зустрічі у липні 1992 р. країни-учасниці прийняли рішення заснувати у Відні форум НБСЄ з питань співробітництва в галузі безпеки, під егідою якого відбувався діалог з питань безпеки і переговори щодо контролю над озброєннями, роззброєння та зміцнення довіри й безпеки [4, арк. 141–146; 13, с. 30].

Однією з 35 країн співзасновниць НБСЄ стала ЧСФР, а після її розподілу Чехія і Словаччина за рішенням Стокгольмської зустрічі 18 січня 1993 р. як самостійні держави приєдналися до цієї організації. Варто відзначити, що першим місцем перебування секретаріату НБСЄ стала Прага [23, с. 108–109; 10, с. 590; 14, с. 204]. Саме у Празі 30–31 січня 1992 р. відбулося засідання Ради міністрів закордонних справ НБСЄ, на якому Україну було офіційно визнано учасницею цієї організації [1, арк. 139–143, 146; 2, арк. 197].

Упродовж 1992 р. в дипломатичній діяльності європейських держав одне з центральних місць займав пошук шляхів подальшого вдосконалення механізмів НБСЄ з мирного вирішення спорів. На її розгляд делегації Франції і Німеччини внесли проект "Конвенції з примирення та

арбітражу”, який передбачав створення в рамках НБСЕ Узгоджувально-арбітражної палати. Співавторами франко-німецького проекту стали 16 держав учасниць НБСЕ, в т. ч. ЧСФР. На його підтримку висловився ряд інших країн. Зважаючи на те, що запропонований механізм істотно посилив би ефективність НБСЕ в галузі вирішення міждержавних спорів, делегація України теж підтримала зазначену ідею. Проте франко-німецька пропозиція зустріла опір з боку США, підтриманих Туреччиною, Великобританією та деякими іншими державами. Делегація США заявила, що вона принципово проти підведення правової основи під процес НБСЕ.

В неофіційних розмовах американці відверто говорили, що “не хотіли б зв’язувати собі руки”. Вони аргументували це тим, що не всі держави-учасниці НБСЕ погодяться підписати конвенцію, а це порушить принцип консенсусу в організації. В пошуку протидії франко-німецькій пропозиції США висунули свій проект процедури з мирного вирішення спорів. У результаті було досягнуто домовленості скликати спеціальну нараду експертів держав-учасниць НБСЕ в Женеві (з 12 по 23 жовтня 1992 р.) для продовження розгляду обох пропозицій [5, арк. 123]. Додатковий поглиблений порівняльний аналіз франко-німецького і американського проектів підтвердив правильність позиції, яку зайняла чехо-словацька та українська делегація в Гельсінкі.

Під час Будапештської наради НБСЕ на найвищому рівні (5–6 грудня 1994 р.) відбулася зустріч глав Чехії В. Гавела і України Л. Кучми. В ході засідання, за повідомленням посольства України в Чеській Республіці, В. Гавел висловив підтримку реформаторського курсу українського президента та сподівання на прискорення підписання основоположного “Договору про добросусідство, дружні відносини та співробітництво між країнами” [6, арк. 148–151]. Стосовно інших питань міжнародного співробітництва, то обидва президенти підтримали ініціативу перейменування організації на ОБСЕ.

На основі Народи з безпеки і співробітництва в Європі у січні 1995 р., було утворено ОБСЕ як політичний консультативний орган з метою зміцнення миру і безпеки, захисту прав людини та розвитку міжнародного співробітництва [23, с. 108–109; 14, с. 204]. Чехія і Україна беруть участь у всіх саммітах і зустрічах, що проходять в рамках ОБСЕ, а також активно співпрацюють з інститутами організації: верховним комісаром ОБСЕ у справах національних меншин, бюро з демократичних інститутів і прав людини та Представником ОБСЕ з питань свободи ЗМІ.

Ще в серпні 1994 р. була заснована місія НБСЕ в Україні. Основна її увага зосереджувалася на питаннях підтримки суверенітету, територіальної цілісності та непорушності кордонів України у відповідності до основоположних принципів організації. Результати діяльності Місії фіксувалися у відповідних звітах [7, арк. 111–113; 8, арк. 8]. 30 квітня 1999 р. місія в Україні завершила свою роботу у зв’язку із виконанням свого мандату, що стало першим в історії організації випадком, коли Місія ОБСЕ припинила своє існування саме завдяки успішному виконанню покладених на неї завдань.

Щодо Лісабонського самміту ОБСЕ, який відбувся у 1996 р. і розробки загальноєвропейської моделі безпеки, то Чеська Республіка, висловила проти того, щоб ця організація стояла “над” НАТО або іншими європейськими структурами [3, арк. 147–149]. Разом із тим питання пошуку форм побудови нової системи європейської безпеки було віднесено до пріоритетних завдань як чеської, так і української зовнішньої політики.

Упродовж 1997–1998 рр. Чехія і Україна взяли активну участь у роботі ОБСЕ, яка сконцентрувалася в основному на спробах вирішення критичної ситуації на Балканах і підготовці документів для наступного Стамбульського самміту, проведення якого відбулося на рік пізніше, ніж планувалося. На Стамбульській зустрічі 18–19 листопада 1999 р. чеська і українська делегації очолювані президентами В. Гавелом та Л. Кучмою, долучилися до прийняття двох важливих документів – “Угоди про адаптацію Договору про звичайні збройні сили в Європі” та “Декларації безпеки для Європи XXI століття”. З метою посилення процесу політичних консультацій в межах ОБСЕ, було також створено підготовчий комітет під егідою постійної ради ОБСЕ та оперативний центр, що планує і забезпечує проведення конкретних операцій ОБСЕ [24, с. 51–52; 22, с. 20–23]. Учасники самміту наголосили на особливій ролі організації у розбудові єдиної та безпечної Європи.

У XXI ст. країни-учасниці ОБСЕ поряд із підготовкою нових документів у військовій та економічній сфері, зосередилися на пошуку спільної стратегії боротьби із тероризмом. ОБСЕ із самого початку свого існування займалася проблематикою міжнародного тероризму, однак після подій 11 вересня 2001 р. у США розпочалася інтенсивна робота із вироблення проектів

подолання терористичної загрози в світі. Представники Чехії та України активно долучилися до цієї діяльності, взявши участь у засіданні Ради Міністрів ОБСЄ (2–4 грудня 2001 р.), на якій було прийнято два документи – "Бій тероризму" та "Дієвий план боротьби з тероризмом" і конференції з питань координації зусиль міжнародних організацій у боротьбі проти глобального тероризму (Лісабон (Португалія), 12–13 червня 2002 р.). На Парламентській Асамблеї ОБСЄ, яка проходила 3–10 липня 2002 р. в Берліні (Німеччина) чеські та українські депутати також спільно обговорювали проекти резолюцій з питань економічної безпеки, торгівлі жінками, проблем врегулювання абхазького конфлікту тощо [20, s. 19–20].

Щорічні економічні форуми (ЕК) ОБСЄ, які відбуваються в Празі, скеровані на вирішення економічних і екологічних проблем. Рішення про його створення було прийняте у лютому 1992 р. з метою надати країнам-учасникам платформу, на якій би значна увага приділялася питанням переходу посткомуністичних держав до вільної ринкової економіки та її подальшого розвитку. Перший установчий ЕК відбувся 16–18 лютого 1993 р., на ньому країни-учасниці організації, в т. ч. Чехія і Україна, визнали важливість економічних аспектів у вирішенні конфліктних ситуацій і забезпечення стабільності в Європі та світі [21, s. 29–30]. Наприклад, на 4-му економічному форумі було обговорено вплив економічного фактору на стабільність і безпеку в Європі, звернуто увагу на актуальні проблеми економічного розвитку держав з перехідною економікою. Керівник української делегації посол України в ЧР А. Озадовський у своєму виступі наголосив на необхідності розширення міжнародного співробітництва для подолання наслідків техногенних та екологічних катастроф, які мають відчутний вплив на рівень економічної безпеки в європейському регіоні. Цей заклик був підтриманий всіма державами-членами ОБСЄ [16, с. 6].

Головною метою 8-го ЕК 11–14 квітня 2000 р. стали економічні аспекти постконфліктної реабілітації, а на 9-му ЕК – обговорено проблеми посилення міжнародного економічного співробітництва не лише із провідними світовими і європейськими інституціями та організаціями, але й з партнерами з інших континентів і недержавних організацій. 11 форум 19–23 травня 2003 р. був присвячений питанням перемитництва наркотиків, людей та вогнепальної зброї [24, s. 54–55; 12, с. 59]. Важливим для Чеської Республіки і України став 13-й форум, оскільки основною темою для обговорення стала проблема міграції та інтеграції, насамперед трудової [19, с. 4]. Серед країн пострадянського простору Україна продукує найбільше трудових мігрантів, які досить часто обирають країни Центральної Європи, в т. ч. Чехію, місцем свого працевлаштування. Зважаючи на це керівництво обох держав поряд із двосторонніми консультаціями, беруть участь у заходах ОБСЄ з пошуку механізмів врегулювання цього питання.

15-ий форум ОБСЄ з питань економіки і довкілля 23 травня 2008 р. відбувся під гаслом забезпечення безпеки навколишнього середовища та сталого розвитку на просторі ОБСЄ. Серед ключових питань, розглянутих на форумі, виділялися деградація землі, зубожіння ґрунтів й управління водними ресурсами. Варто відзначити, що представники ЧР і України щороку приймають активну участь у всіх заходах, що відбуваються в рамках ЕК, отримуючи можливість співпрацювати як задля покращення власної економічної та екологічної ситуації, так і у світі в цілому.

В ході 17-го засідання Парламентської Асамблеї ОБСЄ 3 липня 2008 р. в Астані (Казахстан) було ухвалено резолюцію "Про Голодомор 1932–1933 років в Україні". У цьому документі держави-учасниці ОБСЄ вшанували пам'ять жертв національної трагедії українського народу – Голодомору. Підкресливши важливість поширення у суспільстві інформації про цю трагедію українського народу з метою запобігання подібним катастрофам у майбутньому, держави ОБСЄ висловили свою підтримку ініціативам України на міжнародному та національному рівнях, спрямованим на висвітлення всієї правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, а також широке громадське та наукове обговорення цього питання. Підтверджуючи свої зобов'язання "чітко та беззастережно засуджувати тоталітаризм", Парламентська асамблея ОБСЄ звернулася до усіх парламентів держав-учасниць організації визнати Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Окремо віталася ініціатива України щодо організації пам'ятних заходів з нагоди 75-ої річниці Голодомору та участі у них держав-учасниць ОБСЄ, задля поширення знань про трагічні події спільного минулого і зміцнення верховенства права, захисту прав людини та основних свобод і попередження людських трагедій у майбутньому [17, с. 5; 15, с. 1]. Чеська Республіка стала однією з 25-ти країн, які підтримали спільну заяву "Про 75-у річницю Голодомору 1932–1933 рр. в Україні".

Безпрецедентною і знаковою подією для України та її участі у міжнародних організаціях стало призначення 30 квітня 2009 р. Рахункової палати України зовнішнім аудитором ОБСЄ. П'ятдесят шість країн – членів Постійної ради ОБСЄ, в тому числі і Чеська Республіка одностайно підтримали це рішення. Відповідно до правил ОБСЄ, основне завдання зовнішнього аудитора полягає у здійсненні аудиту адміністративно-фінансової системи ОБСЄ та підготовці рекомендацій щодо її вдосконалення. Варто відзначити, що за всю історію діяльності ОБСЄ функції зовнішнього аудитора виконували лише Вищі органи фінансового контролю (ВОФК) Західної та Північної Європи, а саме: Швейцарії, Фінляндії, Швеції, Великої Британії та Норвегії. Тому той факт, що вперше, на цю високу й важливу посаду був обраний незалежний конституційний орган фінансово-економічного контролю, який представляє державу колишнього пострадянського простору став справжньою перемогою української демократії [11, с. 26–29]. Подальше входження в систему взаємозв'язків з вищими органами фінансового контролю як Чеської Республіки, так й інших країн світу через розширення географії двостороннього співробітництва та участі у багатосторонньому й регіональному співробітництві – є основними завданнями, що постають перед Україною та системою зовнішнього державного фінансового контролю.

Отже, Чехія та Україна зацікавлені у підвищенні ефективності, удосконаленні структур та інститутів ОБСЄ, посиленні її превентивного миротворчого потенціалу. Хід дискусій на засіданнях і форумах засвідчив близькість позицій або співпадіння точок зору делегацій обох країн щодо розроблення загальної і всеохоплюючої моделі безпеки в Європі ХХІ ст., ролі ОБСЄ у процесі політичного врегулювання конфліктів. Зусилля обох делегацій послідовно спрямовані на подальше забезпечення інтересів держав в ОБСЄ, зміцнення їх авторитету. Через нові форми співпраці України з інститутами ОБСЄ, відбулося законодавче реформування різних сфер суспільного життя країни, що дало змогу наблизити чинне законодавство України до вимог ЄС. Чеська Республіка, будучи повноправним членом Євросоюзу зі свого боку сприяє підвищенню ефективності взаємодії України з делегаціями інших держав-учасниць ОБСЄ, у першу чергу з країнами-членами ЄС.

Список використаних джерел

1. Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (далі – ГДА МЗС України). – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 6886. – 184 арк. 2. ГДА МЗС України. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 6973. – 214 арк. 3. ГДА МЗС України. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 8388. – 158 арк. 4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 1397. – 185 арк. 5. ЦДАВО України. – Ф. 5233. – Оп. 1. – Спр. 11. – 192 арк. 6. Там само. – Спр. 104. – 213 арк. 7. Там само. – Оп. 2. – Спр. 433. – 242 арк. 8. Там само. – Спр. 998. – 230 арк. 9. Газін В. П. Актуальні проблеми сучасності: історія, світова політика. Монографія / В. П. Газін. – К.: Видавничий дім "Слово". – 424 с. 10. Баран З. Організація з безпеки і співробітництва / З. Баран // Світова історія: ХХ століття. Енциклопедичний словник / [за ред. Ігора Підкови, Романа Шуста]. – Львів: Літопис, 2008. – С. 590. 11. Зовнішній аудитор ОБСЄ (інтерв'ю начальника управління міжнародного співробітництва Рахункової палати Тараса Припути) // Зовнішні справи. – 2009. – квітень-травень. – С. 26–29. 12. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / [відп. ред. С. В. Віднянський]. – К.: Генеза, 2004. – 616 с. 13. Лоссовський І. Як форум політичного діалогу. Десять років участі України в діяльності ОБСЄ: деякі підсумки та основні пріоритети / Ігор Лоссовський, Михайло Оснач // Політика і час. – 2002. – № 3. – С. 30–36. 14. Мотрук С. Головні напрями зовнішньої політики Чеської Республіки на рубежі ХХ–ХХІ ст. / Світлана Мотрук // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 13: Міжвідомчий збірник наукових праць присвячений пам'яті доктора історичних наук, професора І. М. Кулиничка / [відп. ред. С. В. Віднянський]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 199–207. 15. Новини // Урядовий кур'єр. – 2008. – С. 1. 16. Посольство України інформує... // Пороги. – 1996. – № 2. – С. 6. 17. Топ "15×15" в Україні та світі // Зовнішні справи. – 2008. – серпень. – С. 5. 18. Україна – ОБСЄ: особлива форма співробітництва (інтерв'ю координатора проектів ОБСЄ в Україні Пітера Буркхарда) / Олександр Гладкий // Політика і час. – 2001. – № 6. – С. 63–65. 19. Шокало О. Інтеграція чи повернення додому / О. Шокало // Дзеркало тижня. – 2005. – 8 квітня. – С. 4. 20. Karlas J. OBSE a boj s terorismem: důsledky pro její roli / Jan Karlas // Mezinárodní politika. – 2004. – № 1. – S. 19–20. 21. Leška V. Praha Ekonomické forum 2001 / Vladimír Leška // Mezinárodní politika.

– 2001. – № 7. – С. 29–32. 22. Matějka Z. Co nového přinesl Instambulsky summit OBSE / Zdeněk Matějka // Mezinárodní politika. – 2000. – № 1. – С. 20–23. 23. OSCE Handbook. – Vienna: OSCE Press and Public Information Section, 2007. – 120 s. 24. Report on the Foreign Policy of the Czech Republic between July 1998 and December 1999. – Prague: Foreign Affairs of the Czech Republic, 2000. – 295 s.

Olena Tsup

GENERAL PARTICIPATING OF UKRAINE AND CZECH REPUBLIC IN PROJECTS OBSE

In the article basic directions of collaboration of Ukraine and Czech Republic are traced within the framework of Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE) on the modern stage. The special attention is concentrated on the question of general participation of both countries in summits, meetings, forums and conferences of organization, and also collaboration, with basic institutes OBSE.

УДК 327 (477)

Оксана Валіон

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМКИ ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМИН МІЖ УКРАЇНОЮ ТА НІМЕЧЧИНОЮ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті проаналізовано сучасні українсько-німецькі зв'язки та перспективи їх розвитку. Основну увагу сконцентровано на політичних відносинах між Україною та Німеччиною в трьох стратегічних напрямках: підтримці Федеративною Республікою процесу реформ в Україні, співпраці в галузі транспортування енергоносіїв та співробітництві у євроінтеграційному напрямку.

Невід'ємною і надзвичайно вагомою складовою функціонування будь-якої держави є її зовнішня політика. Особливого значення вона набуває сьогодні, в епоху глобалізації, адже саме від зовнішньополітичних рішень залежать долі країн і народів, політична рівновага на континентах. Одним із найважливіших завдань зовнішньої політики України на сучасному етапі є інтеграційні процеси, входження у світове співтовариство, налагодження двосторонніх відносин із європейськими державами.

В цьому контексті пріоритетними для нашої держави є зв'язки із Федеративною Республікою Німеччина (далі – ФРН), що є одним з найближчих сусідів, належить до Європейського Союзу, є важливим і надійним партнером України на шляху до Європи. Сучасні українсько-німецькі відносини будуються виважено та прагматично. Вони особливо посилюються тим, що обидві держави за географічними та демографічними ознаками належать до найважливіших держав європейського континенту. Як зазначав Надзвичайний і Повноважний Посол України у ФРН, Наталія Зарудна, "для нинішніх українсько-німецьких відносин характерним є гармонійний розвиток політичного діалогу при нарощуванні практичного співробітництва в різних сферах" [1, с. 3].

Дослідження динаміки двостороннього співробітництва, характеристики стратегічних напрямків їх реалізації, з'ясування перспектив подальшого розвитку українсько-німецьких взаємин має важливе значення як для української історичної науки, так і для формування політики співпраці між Україною та ФРН на наступні десятиліття.

З огляду на актуальність проблематики, у цій науковій статті ставимо за мету дослідити стратегічні напрямки сучасних політичних українсько-німецьких зв'язків та перспектив їхнього розвитку. В процесі написання праці окреслено наступні завдання – з'ясувати підтримку Федеративною Республікою процесу реформ в Україні, висвітлити співпрацю обох держав у галузі

транспортування енергоносіїв та з'ясувати двостороннє співробітництво в євроінтеграційному напрямку.

Окремі аспекти досліджуваної проблематики знайшли відображення в працях українських дослідників А. Кудряченко [2], С. Рудича [3], В. Солошенко [4], А. Мартинова [5], Г. Старостенко [6], В. Химинця [7]. Сучасний стан співробітництва між Україною і Німеччиною досліджував голова Верховної Ради України Володимир Литвин у монографії "Україна: Європа чи Євразія" [8, с. 200–232]. Цінними в методологічному плані для розробки досліджуваної теми стали праці С. Віднянського і А. Мартинова "Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.)" [9] та Л. Чекаленко "Зовнішня політика України" [10].

Українсько-німецький діалог має об'ємну договірно-правову базу, яка налічує понад 100 документів [10, с. 122]. Оскільки стан розвитку договірно-правової бази певною мірою відображає рівень стратегічності між Україною і Федеративною Республікою, варто зауважити, що порівняно із іншими, стратегічними партнерами України (зокрема, з Росією та США підписано значно більше двосторонніх документів), необхідно, посилюючи з цього приводу міждержавний діалог.

У новітній історії становлення та розвитку українсько-німецьких взаємин виділяють три етапи. Основними критеріями періодизації є комплекс завдань та конкретний зміст двосторонніх, насамперед, політичних зв'язків між Україною й Німеччиною. Перший – від липня 1990 р. до червня 1993 р. Другий етап тривав приблизно з червня 1993 р. до жовтня 1998 р. Третій етап українсько-німецького співробітництва почався на межі ХХІ ст. й триває донині [5, с. 230–231].

Двосторонній діалог між Україною та Німеччиною у 1991–2009 роках мав висхідну прогресію, впродовж якої вироблено певні традиції культурних, економічних та наукових зв'язків. Вони, в свою чергу, спиралися на багатотисячлітню міждержавну взаємодію в різні історичні періоди, починаючи від часів Київської Русі [8]. Незважаючи на певні проблеми, що існують в сучасних українсько-німецьких відносинах, позитивна динаміка відбувається завдяки зусиллям як української, так і німецької дипломатії, що свідчить про визначення стратегічної перспективи майбутніх двосторонніх взаємин.

Політичні зв'язки між Україною й Німеччиною у 1991–2009 рр. здійснюються у трьох стратегічних напрямках двосторонньої співпраці: по-перше, підтримці Федеративною Республікою процесу реформ в Україні, по-друге, співпраці в галузі транспортування енергоносіїв, зумовленої політизацією торгівлі енергоносіями та зростанням геостратегічного значення країн-експортерів та країн-транзитерів енергоресурсів, і, по-третє, співробітництві нашої держави й ФРН у євроінтеграційному напрямку. Варто зауважити, що політичні пріоритети двосторонніх взаємин тісно пов'язані між собою, адже характер співробітництва України й Німеччини виступає наріжним каменем євроатлантичної стратегії Києва. Зміцнення їх взаємин виходить із необхідності підтвердження демократичного напрямку перетворень в Україні, завершенні й зростанні ефективності результатів її ринкових реформ та інтеграції до євроатлантичного простору. У цьому контексті розширення та поглиблення двостороннього партнерства є важливим чинником побудови нової і неподільної Європи. Разом з тим, енергетичні питання якісно впливають на поступ двосторонніх взаємин.

ФРН не лише першою серед країн "великої сімки" – 26 грудня 1991 р. – визнала незалежність України, окрім того, 17 січня 1992 р. встановила дипломатичні відносини, а й взяла на себе місію підтримувати трансформаційні процеси в нашій державі шляхом консультацій уряду й парламенту України. На найвищому політичному рівні регулярно здійснювалися візити представницьких делегацій на чолі з Президентом України та бундес-канцлером. Зокрема, Гельмут Коль побував в Україні двічі – в червні 1993 р. та у вересні 1996 р. Про всебічну підтримку України з боку Німеччини в справі проведення реформ канцлер заявив у своїй промові 4 вересня 1996 р.: "Шлях реформ, розпочатий 1991 р., є певно не завжди легким, але тільки він зможе забезпечити Україні добре майбутнє. Ми, німці, будемо пліч-о-пліч з народом України на цьому шляху і підтримуватимемо при змозі. На це спрямована і спільна німецько-українська Декларація, яку ми підписали тут під час мого останнього візиту" [11, с. 3].

Президент України Леонід Кучма за перший період свого президентства перебував у Німеччині в липні 1995 р., та в 1997 р. У лютому 1998 р. Київ і Харків відвідав тодішній Президент ФРН Роман Герцог. Під час другого періоду президентства Л. Кучма відвідав Берлін 18–20 січня 2001 р. Новий канцлер Г. Шредер здійснив візит до Києва 6 грудня 2001 р. Він заявив, що Німеччина бачить себе "відвертим і щирим партнером" України на її шляху до Європи [12,

с. 3]. 9 березня 2005 р. у Берліні побував В. Ющенко, вдруге Президент України здійснив візит до Німеччини 3–4 жовтня 2006 р. Приїзд Ангели Меркель до України відбувся 22 липня 2008 р.

У ході проведення двосторонніх переговорів і консультацій на найвищому рівні пріоритет становлять проекти, скеровані на поліпшення рамкових умов для соціально та екологічно сприятливої ринкової економіки, консультування з питань економічної політики і законодавства, а також на підготовку та підвищення кваліфікації кадрів з метою посилення процесу прийняття реформаторських рішень та їхнє втілення у життя. Пріоритетність такого напрямку співпраці для Німеччини визначається визнанням важливого геополітичного значення України в збереженні безпеки на сході європейського континенту. Відповідно до цього ФРН безпосередньо зацікавлена в успішному завершенні трансформаційних процесів в Україні, в розбудові ефективної державно-правової й економічної системи, що базується на принципах демократії, верховенства права та ринкової економіки.

Суттєво важливим чинником формування позитивного політичного клімату двосторонніх відносин став динамічний міжпарламентський діалог. Головними подіями якого виступали офіційні візити голови Верховної Ради України О. Мороза до ФРН у квітні 1995 р. та голови бундестагу Р. Зюсмут в Україну в липні 1996 р. В парламентах двох країн були утворені депутатські групи "Україна – Німеччина" та "Німеччина – Україна", що активно співпрацювали. Тим самим конструктивні політичні ініціативи, спрямовані на розбудову партнерських відносин майже відразу втілювались у конкретні законопроекти, а підписані документи без зайвих бюрократичних перепон проходили процедуру ратифікації [5, с. 231].

29–30 травня 2000 р. ФРН відвідала українська парламентська делегація на чолі з тодішнім головою Верховної Ради України І. Плющем. Обговорення засвідчили, що взаємодія парламентів перетворилася на важливий механізм міждержавного українсько-німецького політичного співробітництва. 30 травня – 1 червня 2001 р. до Берліну вдруге прибув голова Верховної Ради України І. Плющ. Під час зустрічі з членами правління українсько-німецького та німецько-українського форумів він визнав, що "тільки наша, не завжди послідовна, робота з наповнення змістом уже наявних домовленостей призводить до пробуксовки українсько-німецького співробітництва" [13, с. 2]. Активний міжпарламентський діалог створив передумови для співпраці двох країн.

Важливим етапом українсько-німецького співробітництва в контексті підтримки ФРН процесу реформ в Україні стало проведення 28–29 травня 1998 р. у Бонні перших українсько-німецьких міжурядових консультацій на вищому політичному рівні, які впродовж наступних років систематично відбувалися. Хронологія таких зустрічей наступна: другі українсько-німецькі консультації на вищому рівні проходили 8–9 липня 1999 р., треті – 11–12 липня 2000 р., четверті – 6 грудня 2001 р., п'яті відбулися 20 лютого 2004 р. Серед актуальних питань переговорів були: закриття Чорнобильської АЕС, стимулювання інвестиційної діяльності німецьких підприємств в Україні, підтримка Німеччиною прагнення України відновити співробітництво з МВФ за програмою розширеного фінансування, боротьба з міжнародним тероризмом, збереження стабільності в Україні напередодні парламентських виборів березня 2002 р., питання розвитку відносин України з ЄС і НАТО тощо.

Отже, ФРН зацікавлена в просуванні України шляхом політичних і соціально-економічних реформ, вважаючи, що це максимально наблизить її до досягнення стандартів, необхідних для членства в ЄС. При цьому, як зауважував Надзвичайний і Повноважний Посол України у ФРН Наталія Зарудна, вона не лише декларує, а й підтверджує це конкретними справами. Серед них Посол називає наступні: відкриття генерального консульства ФРН у Донецьку, участь країни в реалізації проектів ЄС в Криму та збільшення обсягів фінансово-технічної допомоги в таких важливих сферах як енергоефективність, інфраструктурні проекти, Євро-2012 тощо [1, с. 3].

Стратегічним питанням українсько-німецьких відносин залишається проблема газового транзиту. Для ФРН, що є на сьогодні активним споживачем енергії, і не зможе забезпечити свої потреби за рахунок власних ресурсів, особливий інтерес становить значний енергетичний потенціал багатих покладів природного газу та нафти в країнах СНД у регіоні Каспійського моря. Співробітництво з Україною в галузі транспортування енергоресурсів з цього регіону, яка розташована на половині шляху від країн-виробників (Росії, Казахстану, Азербайджану тощо) до країн-споживачів нафти та газу з Європи, набуває все більш стратегічного значення для європейських партнерів та Німеччини, зокрема.

10 червня 2002 р. у Санкт-Петербурзі Президенти Л. Кучма та В. Путін, бундес-канцлер Г. Шредер підписали спільну заяву про створення газотранспортного консорціуму. Наприкінці грудня 2003 р. в Києві відбулося засідання ради засновників Міжнародного газотранспортного консорціуму, проте на тому етапі до складу його засновників представників ФРН ще не було введено [14, с. 4]. На думку В. Химинця, "ініціатива щодо створення міжнародного газотранспортного консорціуму, покликана поєднати російського постачальника та європейського споживача природного газу, відкрила перед Україною певний шанс органічно вpleсти свої національні стратегічні інтереси до мережі економічних зв'язків у рамках Великої Європи. Натомість на тому етапі майже за рік до чергових президентських виборів в Україні німецька сторона досить скептично сприймала ступінь самостійності в процесі прийняття стратегічних економічних рішень" [7, с. 93–94].

Складна внутрішньополітична ситуація, що відбувалася в Україні у листопаді-грудні 2004 р., вплинула на погодження позицій щодо транзитного питання між президентом РФ В. Путіним та бундес-канцлером Г. Шредером. 21 грудня 2004 р. в Гамбурзі обидва політики дійшли висновку, що в разі дестабілізації ситуації в Україні реальним може бути ризик стабільного постачання енергоносіїв до Європи. І справді, незабаром це обумовило реанімацію проекту будівництва прямого газопроводу дном Балтійського моря з Росії до ФРН.

Так, 8 вересня 2005 р. була підписана угода про будівництво газопроводу дном Балтійського моря в обхід України та Польщі. Планувалося, що цей газопровід довжиною 1200 км., з'єднає російський Виборг з німецьким Грайфсвальдом, а його потужність становитиме 19,7 млрд. кубометрів газу. З цього приводу новообраний канцлер Німеччини А. Меркель наголошувала, що зазначений проект "не спрямований ні проти кого, а є дуже важливим стратегічним проектом для Європи, а також для Німеччини" [15].

Газові кризи, що відбулися у відносинах між Україною та Росією на початку 2006 та 2009 рр., змусили Німеччину серйозно замислитися щодо безпеки енергопостачання, в тому числі через транзитні країни. Вони тільки зміцнили бажання керівництва ФРН та більшості населення країни за будь-яку ціну побудувати газогін "Північний потік" із Росії через Балтійське море безпосередньо до Німеччини, незважаючи на протести Польщі, Швеції, країн Балтії. Як вважав Надзвичайний і Повноважний Посол України Ю. Щербак, це було єдиною перемогою Росії в газовій війні [16, с. 4].

Отже, бачимо, що розвиток українсько-німецьких відносин буде суттєво залежати від німецько-російського чинника, а можливості поліпшення відносин між Києвом та Берліном у жодному випадку не будуть шкодити інтересам взаємин між Берліном та Москвою. Все ж "газова блокада" України та Європи на початку 2009 р. закріпила за Росією в Німеччині та країнах ЄС позицію непередбачуваного партнера. На жаль, прогнала й Україна, яку, разом із Росією, громадська думка Німеччини асоціювала з колишньою грізною тінню СРСР. Як наслідок, відбувся відкат нашої держави з позицій кандидата в члени НАТО і ЄС до ролі міфологічного неіснуючого "Східного блоку" [16, с. 4].

Враховуючи зазначене, можемо констатувати, що співробітництво в енергетичній сфері є одним із перспективних у відносинах між Україною й Німеччиною. Тому визначення конкретних шляхів і механізмів реалізації стратегії України щодо співпраці з Німеччиною в енергетичній сфері, здійснення заходів у налагодженні продуктивної взаємодії із відповідними структурами Німеччини є особливо актуальними на сучасному етапі двостороннього діалогу.

Важливим вектором політичних українсько-німецьких відносин є співпраця в євроінтеграційному напрямку. В цьому контексті визначальним результатом двосторонніх зв'язків стало визнання з боку Німеччини та ЄС ключової ролі України в процесі будівництва європейської архітектури безпеки. Основою для входження України в поле взаємодії держав Євросоюзу стала угода про партнерство, що була ратифікована європейським парламентом 30 листопада 1995 р. [4, с. 71].

Німеччина постійно підтримувала Україну в її намірі інтегруватися до європейських політичних і економічних структур. Ще федеральний канцлер Німеччини Г. Коль започаткував у Європейському Союзі дискусію про неповне членство в ньому України, щоб на практиці розпочати реалізацію її входження до нього [17, с. 5].

Одним із важливих зовнішньополітичних успіхів України було прийняття її до Ради Європи 9 листопада 1995 р., авторитетної міжнародної організації на континенті. Ця позиція започаткувала новий етап історичного поступу України, визнання значущості демократичних засад, перетворень і перспектив розвитку. Прийняття її до Ради Європи означало автоматичне при-

єднання до Європейської конвенції з прав людини, яка вважається взірцем з цього кола проблем.

Практика переговорів вищого політичного керівництва ФРН та України впродовж другої половини 90-х – початку 2000-х рр. виразно продемонструвала готовність Німеччини і надалі надавати підтримку прагненню України до інтеграції в європейській політичній та економічній структурі, зокрема, відносно створення зони вільної торгівлі з ЄС [18, с. 108] та укладення договору про асоціацію для України в майбутньому [19, с. 2]. З цього приводу канцлер Г. Шредер зазначав: "Ми підтримуємо процес наближення України до Європейського Союзу, оскільки це відбувається і в наших інтересах. Наближення здійснюватиметься через інститути нової концепції партнерства, але через деякий час Україна має отримати й можливість асоційованого членства в ЄС" [19, с. 2]. Разом з тим Німеччина наголошувала, що такі перспективи залежать від ступеня успішності проведення радикальних реформ в Україні. ФРН наполягала на необхідності посилення програм Європейського Союзу, що сприяють економічній, політичній та соціальній співпраці Євросоюзу та України, оскільки наша держава не володіє достатніми внутрішніми ресурсами для успішної адаптації до умов розширення ЄС самотужки. Як зазначав Г. Старостенко, "невідповідність України високим стандартам ЄС спричинили значні складнощі в процесі адаптації України до імперативів співробітництва з Євросоюзом. Усвідомлення Німеччиною протиріччя між політичною необхідністю євроінтеграційної орієнтації України та її неспроможністю ускладнило завдання ФРН ефективно сприяти процесові налагодження рівноправних відносин між Україною та Європейським Союзом" [6].

Питання європейського вектору розвитку України з новою силою порушив Президент України В. Ющенко під час візиту до Берліну 9 березня 2005 р. Виступаючи на спеціальному засіданні німецького парламенту, він визнав необхідність поетапного виконання положень плану дій Україна – Європейський Союз. Канцлер А. Меркель відреагувала на прагнення України та інших держав залучити Німеччину до підтримки їхніх євроінтеграційних перспектив, зазначивши, 9 травня 2006 р., виступаючи на Берлінському європейському форумі, що "ми зобов'язані виконати наші обіцянки, але мусимо сказати окремим країнам про неможливість набуття членства в найближчому майбутньому". Канцлер поставила завдання, "як можна тісно співробітничати з нашими сусідами, щоб не обов'язково кожен з них ставав членом ЄС" [20, с. 1]. Про підтримку Німеччини щодо укладання угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом український президент також висловився 3–4 жовтня 2006 р. під час чергової робочої поїздки до Берліну.

Зрештою, Німеччина, яка в першому півріччі 2007 р. головувала в Європейському Союзі, запропонувала Україні програму реалізації стратегії "спеціального сусідства", яка не передбачала набуття членства в Європейському Союзі. Підставами такого рішення були внутрішні проблеми в ЄС після чергового розширення з 1 січня 2007 р. до 27 країн-членів. На думку посла ФРН в Україні Р. Шеферса, "99 % німецьких політиків, бажаючих добра ЄС, вважають, що забезпечити його ефективний розвиток після розширення буде неможливо, якщо сюди додати ще "величезного чорного слона" у вигляді України, оскільки в такому разі ЄС може спіткати доля багатьох організацій, які розпалися внаслідок глобалізації та розширення". Тож "під час німецького головування в ЄС ми прагнемо укласти новий великий договір з Україною, в основу якого має бути закладено створення зони вільної торгівлі" [21, с. 3].

Створення зони вільної торгівлі впродовж тривалого часу перебувало на порядку денному в двосторонньому діалозі між Україною та ЄС. Нове бачення проект зони вільної торгівлі отримав у 2005 р. великою мірою завдяки закріпленню відповідної позиції у запропонованих ЄС десяти напрямках посиленого співробітництва з Україною, а також у спільній заяві за результатами саміту Україна – ЄС (1 грудня 2005 року) [22]. До нинішнього часу було проведено вісім раундів переговорів між Україною та ЄС про створення зони вільної торгівлі, але даний проект так і залишається відкритим. Шанси його реалізувати українські урядовці покладають на саміт Україна – ЄС, що має відбутися в грудні 2009 р. у Києві. Відтак, створення зони вільної торгівлі має стати складовою нової угоди про асоціацію між Україною та ЄС [23]. Створення ЗВТ є актуальним питанням, оскільки перший крок до наближення в європейській економічній структурі Україна зробила вже майже два роки тому, ставши 152-им членом Світової організації торгівлі [24].

Звісно, Європейський Союз не розглядає своє розширення лише як економічний проект, а прагне водночас забезпечити собі політичне виживання, нову роль на міжнародній арені, умови для збереження європейської ідентичності. Тому особливого значення набуває спільне

сприйняття політичних цінностей демократії, верховенства права, послідовного захисту прав людини. Саме відповідність цим критеріям європейського співтовариства, а також послідовність та наполегливість у їх здобутті – є запорукою входження України до таких європейських структур як ЄС та НАТО.

Враховуючи всі ці обставини, Україна повинна не просто очікувати прийняття до Європейського Союзу, але й докладати максимум зусиль щодо наближення до європейських стандартів. Німеччина готова взяти на себе функції провідника України в Європейському Союзі, однак у ФРН існують впливові політичні сили, які впродовж тривалого часу ефективно співпрацюють з Росією, і тому без симпатії ставляться до відхилень від напрацьованого курсу. Щоправда, оптимістичні, хоча й обережні прогнози нині надходять з Берліну, де в результаті парламентських виборів 27 вересня 2009 р. перемогу отримали блок партій ХДС/ХСС та вільні демократи (ВДП). У програмних документах останніх є фіксація перспективи членства України в ЄС. Під цим кутом варто розглянути й отримані від нового голови МЗС ФРН Г. Вестервелле (лідер ВДП – О. В.) сигнали, виголошені в його промові на церемонії вступу на посаду міністра, зокрема, про потребу посилення співпраці з країнами Східної Європи в контексті продовження проекту В. Шееля, В. Брандта, Г. Коля, Г.-Д. Геншера, К. Кінкеля та ін. [1, с. 3].

Разом з тим, такі зміни у ФРН повинні стати для України поштовхом у проведенні послідовної практичної як внутрішньополітичної, так і зовнішньополітичної діяльності, яку буде після виборів 17 січня 2010 р. реалізовувати новий Президент України. Саме від неї, великою мірою, й залежатиме процес поглиблення українсько-німецького діалогу, а також перспективи нашої державі отримати статус рівноцінного стратегічного партнера Німеччини. У цьому контексті, на наш погляд, визначальною повинна стати ефективна внутрішня політика, адже, як свідчить історія, блискуча зовнішня політика не може проводитися на тлі невиразної внутрішньої [9, с. 49]. Остання є тим лакмусовим папірцем, що показує готовність держави відповідати всім викликам сучасного глобалізованого світу.

Щодо оптимізації діалогу між Україною та Німеччиною, то, насамперед, потрібно динамічніше розвивати ті спільні сфери двостороннього співробітництва, у яких буде пріоритетно розвиватися партнерство. Окрім того, формалізація відносин шляхом підписання відповідних міжнародно-правових документів має велику вагу в розбудові взаємовідносин, однак недостатнім залишається рівень їх практичної реалізації. У цьому контексті вкрай необхідна послідовність української сторони в досягненні взаємовигідних результатів, ефективніша координація спільних проектів, підвищення рівня мотивації до взаємозв'язків. Врешті, інтенсифікація українсько-німецьких зв'язків залежить від формування позитивного іміджу України в Німеччині, а також популяризації знань про нашу державу за кордоном. Цю функцію в Україні виконує Гете-інститут, який сприяє обміну між Німеччиною та іншими державами в галузі культури, а також надає підтримку німецької мови за кордоном.

Відсутність аналогічної української інституції в Німеччині негативно впливає на поінформованість широких кіл німецької громадськості відносно України. У зв'язку з цим, для підвищення якості двосторонніх відносин потрібно налагоджувати "горизонтальні" прямі зв'язки (між політичними партіями, структурами громадянського суспільства), які саме й покликані реалізувати досягнуті на вищому рівні домовленості, а також створювати і розширювати українське коло впливу в Німеччині. Це особливо важливо з огляду на завдання, які ставить на сучасному етапі в зовнішній політиці українська держава, адже стратегія просування України до Європейського Союзу повинна враховувати важливість позитивного сприйняття нашої держави в Німеччині як стратегічно важливої країни Європейського Союзу.

Таким чином, хоча існують певні проблеми в українсько-німецькій співпраці, проте двосторонні відносини на сучасному етапі продовжують зміцнюватися та розвиватися. Як влучно зазначила федеральний канцлер Німеччини Ангела Меркель під час візиту до Києва 22 липня 2008 р.: "Не існує альтернативи демократичному й вільному шляху розвитку" [25]. Україна відкрита для співробітництва з Німеччиною, яка розглядає нашу державу як важливий елемент стабільності в Центральній та Східній Європі. Тоді як для України ФРН залишається ключовим партнером у Європейському Союзі. Завдяки свідомому й послідовному здійсненню Україною ефективною внутрішньої та незалежної зовнішньої політики, Німеччина зокрема, та Європа загалом, сподіваємося, в скорому часі переконаються, що Україна – це не просто сусід, а європейський сусід, нація, зі своїм баченням європейського майбутнього.

Список використаних джерел

1. Зарудна Н. Про "стіну", бар'єри та перспективу / Н. Зарудна // День. – 2009. – 5 листопада. – С. 3.
2. Кудряченко А. Україна – Німеччина: можливості невичерпні, інтерес – обопільний / А. Кудряченко // Віче. – 1994. – № 7. – С. 147–153.
3. Рудич С. Україна – Німеччина: вихід на сучасний рівень партнерства / С. Рудич // Віче. – 1997. – № 12. – С. 107–120.
4. Солошенко В. Україна–Німеччина: становлення і розвиток політичних відносин / В. Солошенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2001. – Вип. 52. – С. 69–73.
5. Мартинов А. Українсько-німецькі відносини на межі ХХІ ст.: попередні підсумки і перспективи А. Мартинов // Науковий вісник дипломатичної академії. – Вип. 7. – К., 2002. – С. 229–242.
6. Старостенко Г. Українсько-німецькі відносини: політичний та безпековий виміри співробітництва / Г. Старостенко / Автореф. дис. канд. пол. наук. – К., 2004. – 21 с.
7. Химинець В. Українсько-німецькі політичні відносини на початку ХХІ ст. / В. Химинець // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 14: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Віднянський. К., 2005. – С. 91–100.
8. Литвин В. Сучасний стан українсько-німецького співробітництва // Литвин В. Україна: Європа чи Євразія. – К., 2004. – С. 200–232.
9. Віднянський С., Мартинов А. Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.) С. Віднянський, А. Мартинов // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 32–51.
10. Чекаленко Л. Зовнішня політика України / Л. Чекаленко. – К., 2006. – 712 с.
11. Олійник О. Україна – Німеччина: разом до нової Європи / О. Олійник // Урядовий кур'єр. – 1996. – № 166–167 (861–862). – С. 1–3.
12. Голос України. – 2001. – 8 грудня. – С. 3.
13. Діалог українських та німецьких парламентарів // Голос України. – 2001. – 23 травня. – С. 2.
14. Тузла випробовує українсько-німецькі відносини // Голос України. – 2003. – 24 грудня. – С. 4.
15. Перспективи співробітництва України та Німеччини в енергетичній сфері (політичний аспект) // Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/library/1441.html>.
16. Щербак Ю. Українські проблеми та російський фактор // День. – 2009. – 19 березня. – С. 4.
17. Гайкен Е. На головних напрямках стабілізації / Е. Гайкен // Політика і час. – № 12. – С. 4–9.
18. Високий рівень партнерського співробітництва // Політика і час. – 1997. – № 5–6. – С. 108.
19. Шредер Г. Німеччина підтримує Україну на шляху до ЄС / Г. Шредер // Голос України. – 2003. – 5 червня. – С. 2.
20. Дзеркало тижня. – 2006. – 17 травня – 3 червня. – С.1.
21. Шеферс Р. Поняття нейтралітету не пасує до ХХІ століття / Р. Шеферс // День. – 2006. – 7 листопада. – С. 3.
22. Інформація щодо створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС // Режим доступу: <http://www.minagro.gov.ua/page/?n=3902>.
23. Шансів домовитися про зону вільної торгівлі до саміту Україна-ЄС немає? // Режим доступу: <http://unian.net/ukr/news/news-340624.html>.
24. Шлях України в СОТ // Режим доступу: <http://wto.in.ua/index.php?get=4>.
25. Заяви Президента України та Федерального канцлера Німеччини за підсумками переговорів // Режим доступу: <http://www.ukrainenato.gov.ua/nato/ua/news/detail/14252.htm>.

Oksana Valion

THE STRATEGIC DIRECTIONS OF MODERN POLITICAL UKRAINIAN AND GERMAN COOPERATION

The article deals with the present-day Ukrainian-German relations and the prospects of their development. The main attention is paid to three strategic directions in the political relations between Ukraine and Germany: the support of reforms in Ukraine by the Federal Republic, cooperation in the field of transportation of energy as well as in the direction of European integration.

Розділ 3. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК

Віктор Грушко

УКРАЇНА І РОСІЯ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Стаття присвячена аналізу різних цивілізаційних доктрин, що панували в Східній Європі на різних етапах історії та особливості цивілізаційного вибору двох найбільших православних народів.

Україна з кінця ХХ ст. вступила у смугу глибоких перетворень у різних сферах життя. Злам усталеного способу життя породив у свідомості українців суперечливі настрої і оцінки того, що відбувається. Нові реалії, від яких суспільство очікувало змін на краще, принесли не так багато бажаних позитивів і несподівано багато проблем для звичайних людей та історичних викликів для молодшої політичної нації. Серед базових, системоформуючих світоглядних ребусів, які ніяк не може вирішити українське суспільство для себе, є з'ясування того, "хто ми є" і місце України в світі. Одним із поширених підходів є виявлення цивілізаційної приналежності країни у розумінні приналежності до спільноти народів, що володіють стійкими, аналогічними особливостями соціально-політичних, економічних, культурних, духовних (релігійних, ціннісних, світоглядних, ментальних тощо) ознак.

На проблеми самоідентифікації України звертали увагу американський вчений Самюель Хантінгтон, російський ідеолог євразійства Олександр Дугін, український мислитель Микола Рябчук та інші. На перший погляд, складається враження, що Україна просто приречена на дезінтеграцію. Проте ситуація насправді не настільки однозначна, як на перший погляд може скластись враження. Взяти хоч би те, що єдиних критеріїв визначення того, що собою являє цивілізація (у розумінні культурно-історичного типу, за Миколою Данилевським) в суспільних науках не існує. Зокрема, Україну (починаючи від інока Філофея) відносили до православної цивілізації, до слов'янської – Олексій Хомяков і Микола Данилевський, до євразійської – Лев Гумільов і Лев Карсавін тощо. Уже навіть з переліченого помітно, що православність, слов'янськість і євразійськість є не синонімічні поняття, і тому, за "православною" логікою, греки з українцями є частиною однієї цивілізаційної сім'ї, то за "слов'янською" і "євразійською" – ні. Те ж саме стосується, скажімо, чехів чи казахів, які лише, згідно з однією концепцією, є нашими народами-братами, а за іншими двома – чужаками. Впадає у вічі віртуальність подібних теорій, які щось ніби і пояснюють у нашій реальності, але, очевидно, надають виявленим особливостям надуманого значення. Наявність суперечностей однозначно вказує на хиби у подібних підходах.

Зокрема, євразійська ідея виходить з позиції, що є Європа (Захід), є Азія (Схід), а є євразійська цивілізація, що відбирає у двох частин все краще і на основі цього формує щось якісно нове [13, с. 217]. Якщо врахувати, що східні релігії (конфуціанство, даосизм, індуїзм, буддизм) негативно, або байдуже налаштовані до змін та формують соціально пасивну модель поведінки, а західні (у першу чергу християнство) – націлені на зміни (прогрес) та соціально активну модель поведінки, то стає зрозумілим безперспективність спроб синтезу подібних підходів. Можливо, цим можна пояснити схильність до крайнощів у розвитку Росії, що керувалась подібними підходами упродовж тривалого часу своєї історії.

Що стосується православної ідеї, то можна відразу звернути увагу на те, що православ'я не є самостійною релігією з фундаментально відмінними світоглядними, ціннісними підходами до розуміння смислу, мети і призначення людського життя у порівнянні з католицизмом і протестантизмом, а є лише однією з течій у християнстві, як скажімо шіїзм і сунізм в ісламі, чи махаяна і хінаяна в буддизмі. Але ж відгалуження в ісламі, буддизмі чи в індуїзмі ще не ставали приводом для обґрунтування, що носії різних течій у цих релігіях формують свої цивілізації [5, с. 142–204]. Якби пішли цим шляхом, то довелось виділяти не з десяток цивілізацій, а сотні. З іншого боку, виділення християнської цивілізації до складу якої були б змушені включити третину населення світу, формує новий несподіваний ракурс – цивілізації нерівнозначні (!), адже помітно виділяється серед них гегемон (на лідерство християнських народів у багатьох сферах життя вже давно звернули увагу).

Слов'янофільство, у свою чергу, протиставляє західну цивілізацію в основі якої лежить інтелект і слов'янську – у якому панує емоційна сфера [12, с. 615]. Аргументація можливо на теоретичному рівні цікава, але чи можна назвати однобічно емоційно розвинуту людину (чи суспільство), але без інтелекту, чи з інтелектуально, але без емоцій повноцінною (повноцінним)? Очевидно, що ні. Емоції та інтелект є взаємодоповнюючими і однаково важливими сферами життя як окремої людини, так і суспільства в цілому. Тому в цілому вірне виділення слов'янофільства домінування емоційності у слов'ян та раціоналізму, прагматизму на Заході, обґрунтовують лише особливості Західної і Східної Європи, але більше вказують на взаємодоповнюючий характер цих частин континенту, а не доводять їх фундаментально іншу цивілізаційну природу.

Судячи з усього, наявність різнохарактерних цивілізаційних доктрин, що суперечать одна одній і в яких, окрім того, всередині самих наявні логічні неувязки, свідчить про переважання тут не об'єктивного аналізу, а чийхось корисливих геополітичних інтересів, які, в залежності від вимог часу і регіону беруть на озброєння для ідеологічного обґрунтування своїх претензій на контроль тих чи інших регіонів, або вплив на них.

У той же час, неможливо ігнорувати реальні відмінності у ментальності скажімо американців і росіян, чи навіть жителів Заходу і Сходу України. Іноді вони насправді видаються непереборними. Для з'ясування коренів цих світоглядних суперечностей слід звернути увагу на спільну основу (незважаючи на всі відмінності) східних релігій (конфуціанство, даосизм, індуїзм, буддизм), з одного боку, і язичництва європейських та близькосхідних народів – з іншого. Зокрема, Євгеній Торчинов, вивчаючи східні релігії дійшов висновку щодо панування в них так званого "корелятивного мислення" (на відміну від звичного для нас причинного), в основі якого лежить переконання наявності зв'язків спорідненості (симпатії) між різними різнорідними явищами: рослинами, тваринами, звуками, кольорами, емоціями, органами тіла, зірками і т.д., що резонують між собою. Європейці з цією системою мислення зустрічаються, коли знайомляться з такими окультними вченнями, як астрологія, хіромантия, фізіогноміка, нумерологія тощо. Якщо підсумувати, то можна виявити, що східний світогляд на сьогодні, це значною мірою язичницьке (пов'язане з обожненням природи) сприйняття світу, аналогічне до того, що колись панувало і в європейських народів. Цю філософію бачення світу концентровано виражає мудрість, яку приписують міфічному засновнику давньоєгипетського жрецтва Гермесу Трисмегісту – "що на верху, те й внизу". Звідси віра у владу зірок над характерами і долею людей в астрології, у фатальну силу ліній на руці у хіромантиї, у магію цифр в нумерології тощо.

У Європі з цією системою мислення упродовж тривалого часу боролись, з одного боку, церква, як з ідопоклонством, а з іншого – офіційна наука, що розглядала корелятивне мислення, як лженаукове. В результаті всі ці окультні вчення (і відповідний їм світогляд) в Європі набули негативного сприйняття в публічній сфері, оскільки вони несуть або безглузді вигадки, з точки зору офіційної науки, або демонічне начало – з позиції християнства, проте продовжують впливати на свідомість значної частини пересічних обивателів, формуючи неусвідомлені суспільні стереотипи [11, с. 62].

Конфлікт між язичницьким і християнським сприйняттям дійсності розгортається у багатьох сферах. Якщо вести мову про соціальне життя, то в першу чергу можна виявити суперечності по лінії з'ясування того, "хто свій, а хто чужий", тобто з якою групою (і відповідно з якими ідеалами, цінностями) людині слід себе ідентифікувати. Язичник (той що культивує природне) у першу чергу сприймає себе, як невід'ємну частину природного середовища (ландшафту, Матері-Землі), або свого приРОДнього роду (неусвідомленого язичницького бога Рода), в наш час – свого наРОДУ-нації, а християнин – з тими, з ким співпадають його духовні (а не природні) прагнення. Для язичника (тобто прихильника усього РІДного, або звичного, зрозумілого, а тому приємного, милого, до якого звук із раннього дитинства) філософія життя вибудовується на основі сприяння досягнення максимальної єдності з РІДною землею чи зі своїм РОДОМ (народом-нацією) та емоційної синергії всіх його представників, що визнається, як "добро". Відповідно, все що цьому шкодить, – "зло". Для християнина "добром" є щоразу більше підпорядкування природного ідеальному (своєму вищому "Я", а його – Богові (Христові)), а тому потакання природним (тілесним, владним, марнославним тощо) бажанням своїм, інших людей, чи людських спільнот трактується, як – "зло". Тому у християнській системі координат територіальний (земляцький, патріотичний, або інший варіант культу Матері-Землі) чи національний (тобто свого РОДУ) егоїзм трактується негативно, а в язичництві – навпаки [10, с. 459].

На основі цього можна зрозуміти, чому нацизм (крайня форма вираження національного егоїзму) у Німеччині в 30-их роках ХХ ст. формував свою ідеологію на основі модернізованого арійського язичництва. У цілому й атеїзм, який запанував в колишньому СРСР, можна розглядати, як одну з форм язичництва (з точки зору наділення її властивостями божества, тобто здатністю творити з неживого – живе і з живого – розумне).

Росія та Україна сьогодні, виявились на лінії головного протистояння цих світоглядів, що упродовж історії виявляли своє негативне ставлення один до одного. Формально Росія і Україна – християнські країни, проте при більш уважному їх вивченні можемо виявити несподівані прояви досить потужних неусвідомлених язичницьких (що пов'язані з культивуванням землі, природи і природного в людині) установок у Росії і значною мірою в Україні. При цьому Східне Середземномор'я (для нас Південь), який тривалий час виступав носієм духовних (релігійних) впливів та Захід, де культивувалась незалежна від соціуму індивідуальність, фактично, виступали розхитувачами "милої старовини" (фактично обцинного язичництва) у слов'ян. Більшою мірою цей вплив зазнавали представники вищих прошарків суспільства, а в наш час – городяни, а територіально – жителі південного-заходу Східної Європи. Відповідно, чим далі на Північний-Схід, чим менший населений пункт і менш освічене населення, тим більше можемо виявити язичницьких стереотипів. Концентровано більш християнізовану та індивідуалізовану (тобто схильну до самостійного критичного мислення) частину східних слов'ян представляють українці, а обцинно-язичницьку – росіяни, в Україні, відповідно – Галичина і Донбас (в останньому переважає атеїзм, як осучаснена форма своєрідного урбанізованого язичництва) [3, с. 272, 293].

Зокрема, в історії розвитку російського суспільства можемо виявити періодичні різкі повороти суспільства, що, очевидно, пов'язане з боротьбою всередині соціуму між християнським і язичницьким, індивідуалістичним і обцинним, західним і східним, європеїзованим і рідним, національним, "почвеністським": від бездумного схилання перед усім іноземним до ксенофобії, від православного фундаменталізму до войовничого атеїзму комуністичної влади ХХ ст., від рабства і всевладдя деспота до кривавого бунтарства, від періоду сонного інфантилізму до непримиреного радикалізму, що сформувало своєрідний пульсуючий ритм життя. Таке життя, з одного боку, увібрало в себе елементи протилежних світоглядів (зокрема язичницького Сходу та індивідуалістично-християнського Заходу), а з іншого – контрастувало як зі спокоєм, умиротвореністю, застиглістю одного, так і з еволюційними поступальними перетвореннями іншого. Характерним стало суперечливе поєднання у світогляді суспільства і мислителів протилежних установок: комплексу неповноцінності перед передовими націями і великодержавної зверхності до підкорених народів.

Страх знайомства з більш досконалішими суспільствами пробуджувало комплекси, формуючи в уявленні людей їх демонізований образ і породжуючи прагнення максимально ізолюватися від "тлетворного впливу Запада" [6, с. 131]. Саме для захисту від "тлетворності" розроблялись різноманітні доктрини розбудови власного оригінального суспільства. Зокрема, ще у XVI ст. інок Філофей став автором концепції "Москва – третій Рим", в якій обґрунтовувалась месіанськість Московської держави. Утвердження у свідомості населення ідеї сакральності Московського царства (очевидний вплив язичницького обожнюючого природу образу "Матері-Сирої-Землі"), як єдиної держави правдивого християнства (православ'я), формувало у людей благоговіння перед владою, навіть якщо вона набирала форм кривавої тиранії. У ХХ ст. Москва з форпосту православ'я трансформувалась у столицю "найсправедливішого" суспільного ладу – соціалізму (в основі якого обожнення природи і традиційна язичницька обцина).

Спроба прискороного подолання відсталості країни і переорієнтація зі Сходу на Захід, здійснена Петром I на початку XVIII ст. деспотичними східними методами, породила суперечливі соціальні процеси. З одного боку, вже на початку XIX ст. був сформований значний європеїзований, освічений прошарок суспільства, проте з іншого – абсолютна більшість населення продовжувала перебувати в умовах середньовічного азійського рабства. Паралельне існування надто відмінних способів життя спричинило світоглядну розколотість російського суспільства, що відобразилось у пануючих соціальних ідеях. Одні мислителі зосереджували увагу на самотності російського суспільства, а інші розглядали Росію в контексті розвитку всієї європейської цивілізації, обґрунтовуючи при цьому, що Росія дещо пізніше, ніж інші країни Європи стала на шлях розвитку і тому має вчитись у Заході та змушена пройти такий самий історичний шлях. Ці дві групи мислителів сформували відповідно слов'янофілів і західників [12, с. 615].

На думку слов'янофілів, емоції є первинними щодо волі і розуму, що лише зреалізують наші прагнення, породжені любов'ю, симпатією, приязню, тому емоційним слов'янам та їх найбільшій державі Росії мала б належити особлива, ключова роль в історії людства. Слов'янофіли обґрунтовували, що самотність Росії проявляється у селянській общині, монархічності, культурній своєрідності, православ'ї.

Представники географічної школи, яка є різновидом натуралізму, у якій практично відсутня межа між природними і соціальними явищами (тобто це також язичницький погляд на життя), часто ідеологічно обґрунтовували експансіонізм Москви. Цей напрямок розвивали М.Мечников, В.Ключевський, Б.Чичерін. У ХХ ст. географічна школа одержує свій розвиток у євразійстві, яке розробляв історик Лев Гумільов. На сучасному етапі серед ідеологів євразійства виділяється Олександр Дугін, що викриває наступ на Традицію, яка, на думку цього політолога, співзвучна Вічності і силам Світла темних сил модернізму, лібералізму, глобалізації, носієм яких виступає атлантизм (західництво), яким має дати відсіч у майбутній вирішальній битві союз локальних імперій (російської, китайської, ісламської тощо). Поширеними серед визначних російських мислителів були і циклічні ідеї (циклізм є яскравою особливістю природних закономірностей, які вчені проєктують на суспільство) – Олександр Чижевський, Микола Кондратьєв, Велімір Хлебніков, Пітерим Сорокін (американський вчений родом з Росії), Георгій Щокін (український росіянин).

У той же час, значна частина російської гуманітарної інтелігенції, яку часто називають в самій Росії "совістю Росії", "сіллю землі російської", або навпаки "космополітичною", "зрадницькою", "антинаціональною" висловлювала далеко непафосні оцінки реаліям життя у Росії: М.Салтиков-Шедрін – "Історія одного міста", О.Грібоєдов – "Горе від розуму", Ф.Достоевський – "Біси", А.Чехов – "Палата № 6", М.Лермонтов – "Прощай, немыта Росіє" тощо. Їхні оцінки російської дійсності були або європейською (західною), або християнською, або європейською і християнською одночасно. З іншого боку, загальноросійським улюбленцем став співець язичництва О.Пушкін, а не любитель християнської моралі. Очевидно, це пов'язане з тим, що християнство своїми ідеалами зачепило не таку значну частину російського суспільства і в глибинах народних більшість росіян продовжує віддавати перевагу культури природи і природного. Тому події 1917 року можна розглядати і як реакцію провінційної, сільської, неосвіченої, незачепленої європейськими культурними впливами, формально православної, а по суті язичницької Росії на незрозумілі і, очевидно, болісні для неї процеси вестернізації Російської імперії від часів Петра I і особливо інтенсивно з кінця XIX та початку XX ст.

Україна у свою чергу пройшла дещо далі у процесі засвоєння близькосхідних і західних впливів. Початок нашої ери був ознаменований революційними змінами світогляду у багатьох народів. У Римській імперії в муках народжувалось християнство, що починало відгукуватись і в житті слов'ян. Вже у I ст. н.е., засланий на каменоломні біля Херсонесу, четвертий римський папа, учень апостолів Петра і Павла, святий Климент гине мученицькою смертю за поширення Христової віри. Святого, прив'язаного до якоря, топлять в одній із бухт. Ці події одержують своє продовження після хрещення Русі, коли до Києва була привезена частина мощей святого, якого наші предки обирають своїм небесним заступником, а символ його мучеництва за віру – якір у модифікованому вигляді тризубі приймають за герб своєї держави. У свою чергу, Нестор літописець у "Повісті минулих літ" повідомляє легенду про слова апостола Андрія Первозванного, сказані на київських горах, про возсіяння на них у майбутньому благодаті Божої [7, с. 615].

Хрещення Русі Володимиром Великим у 988 році крок за кроком почало наповнювати життя людей новими смислами, ідеалами, цілями, пріоритетами. Перший руський митрополит Іларіон у своїй книзі "Слово про закон і благодать" викладає концепцію світової історії, у якій принцип закону в іудеїв замінюється принципом благодаті у християн. Закон при цьому трактується лише як тінь істини, слуга і предтеча благодаті, що для автора і є синонімом істини. У цьому ж творі автор повідомляє про посвячення Русі Пресвятій Богородиці (очевидно цей християнський образ змінив язичницьку богиню-Матір (Ладу, Мокош), жіночу іпостась бога Рода) рівноапостольним князем Володимиром, що багато в чому пояснює особливе місце, яке зайняла Божа Матір у духовному житті нашого народу.

Важливою віхою розвитку духовності на теренах всієї Східної Європи стало заснування Києво-Печерської Лаври, що стала основним осередком Христової віри у цій частині світу. Її засновниками стали святі Антоній і Феодосій Печерські. Зокрема, преподобний Антоній привіз на Батьківщину, опанований ним духовний досвід монахів на Святій горі Афон у Греції,

пов'язаний з надлюдськими тілесними випробовуваннями. Преподобний Феодосій доповнив започатковану справу свого попередника, впорядкував чернече життя, проявивши себе при цьому більше у справах смирення, послуху і милосердя.

Християнське смирення на теренах Київської Русі набуває специфічних форм, які не були характерні для Візантії, звідки прийшла віра Христова. Якщо у греків людина мала проявляти покірність перед усім вищим – Богом, імператором, начальником, то перші киево-руські святи виявляли смиренність перед приниженими і уоподібними людьми, але до знатних осіб проявляли вимогливість і суворість. Можливо, саме такі особливості розвитку християнства в Київській Русі дозволили їй не допускати підміну Бога – кесарем, духовність – обрядовір'ям. У свою чергу, етика християнського милосердя знайшла своє відображення в існуючій правовій системі, зокрема, у збірнику законів "Руська правда" Ярослава Мудрого, була відсутня смертна кара.

Русь сприймала християнство більшою мірою через емоції – краса обряду, співчуття до страждаючого Христа чи до ближнього, захоплення містичними переживаннями. У той же час, догматичне богослів'я в країні не набуло такого розвитку, як на Заході чи у Візантії. Ще однією особливістю духовного життя нашого краю стала непропорційно велика кількість святих серед мирян (близько чверті), що контрастувало як з візантійським, так із римо-католицьким досвідом [10, с. 76].

Розкол християнства у 1054 році негативно відгукнувся, як в духовному так і в політичному житті суспільства. Країна почала скочуватись до чвар і міжусобиць, драма яких яскраво описана у "Слові о полку Ігоревім", що згодом призвело до її загибелі. Північно-східні терени Русі, на яких згодом сформувалась російська державність, після 250-річного підординського періоду перейняли візантійські традиції контрольованої владою церкви, а на теренах України тривале протистояння у релігійній, культурній і політичній сферах з поляками-католиками з часом призвело до відновлення єдності з Римом у 1596 році частиною українців, яка була сприйнята далеко неоднозначно. Одні її розглядали, як спосіб нормалізації стосунків з поляками і долучення православних до європейських культурних і освітніх надбань, інші ж розцінили як зраду, що з часом призведе до втрати рідної мови і національної самобутності. Час показав, що побоювання не справдились, проте світоглядна неоднорідність українства залишилась до сьогодні.

З епохою Відродження на українські землі посилюється поряд з релігійним і інтелектуальний вплив Заходу. Як наслідок, українське суспільство все гостріше відчувало потребу власного розвитку у цій сфері. Спочатку значна частина українців активно шукала можливості здобуття європейської освіти, а згодом росло усвідомлення необхідності створення аналогічних навчальних закладів у себе, для поширення знань серед співвітчизників.

Юрій Дрогобич став першим українцем, який здобув загальноєвропейське визнання, як авторитетний вчений. Він зумів стати першим слов'янином, який очолив один з провідних західноєвропейських університетів в Болоньї. Найвідомішим його учнем був польський астроном М.Коперник. Ввійшов в історію, як український Нострадамус, оскільки досить вдало займався прогнозуванням майбутнього.

Мелетій Смотрицький створив на основі латинських, одну з кращих слов'янських граматики, що одержала загальне визнання і на основі якої був розроблений правопис для усіх слов'ян, що користувались кирилицею, що суттєво посприяло поширенню освіти серед них.

Петро Могила став засновником найбільшої і найавторитетнішої на той час освітньо-наукової установи всієї Східної Європи – Київської колегії, що формувалась на засадах європейських університетів і була своєрідною кузницею кадрів для східних і південних слов'ян упродовж майже двох століть. Серед знаменитих неукраїнців, які здобували тут знання можна виділити білоруса Симеона Полоцького, який став ініціатором створення першого вищого навчального закладу на теренах Росії – слов'яно-греко-латинської академії у 1687 році, у якій тривалий час викладали переважно українці, засновника російської науки Михайла Ломоносова, який у свою чергу виступив організатором створення Московського університету у 1755 році.

XVII–XVIII ст. взагалі стали періодом масової міграції освічених українців на терени Росії. За оцінкою митрополита та історика церкви Івана Огієнка, це був період, коли освітня і релігійна сфери у цій державі практично повністю були монополізовані українцями, яких, після радикальних реформ Петра I, широко залучали для європеїзації країни. Значною мірою праця українців на цій ниві підготувала культурний поступ Росії з початку XIX ст., коли тут з'являється значна кількість визначних поетів, письменників, художників, композиторів, вчених [6, с. 130]. Без перебільшення можна стверджувати, що російська гуманітарна інтелігенція була виплека-

на і одухотворена світоглядом, ідеалами, цінностями привнесеними українцями. І тільки цим можна пояснити чому ставлення до пропагованих нею ідей російської влади, а почасти і самих росіян неоднозначне і суперечливе, у той час, коли українці виявляють співзвучність власних емоцій з ідеалами які утверджували у своїй творчості велика кількість російських поетів, письменників, мислителів.

У той же час, з кінця XVIII ст. інтелектуальне і культурне життя в самій Україні поволі занепадає і українці з найосвіченішої частини населення імперії до кінця XIX ст. за рівнем писемності виявляють нижчі показники ніж в середньому в імперії, відповідно 16,3 % і 23,3 %. Україна втрачає свої позиції культурного, наукового і освітнього лідера у Східній Європі.

Незважаючи на, це українські вчені, ще неодноразово виявлялись на вістрі розвитку світової науки. Зокрема, на початку XX ст. Володимир Вернадський розвиває вчення про ноосферу, як нову сходинку еволюції матерії і людства. Разом з ідеями економіста Михайла Туган-Барановського, який, критикуючи матеріалізм Карла Маркса, доводив, що частка нематеріальної сфери виробництва постійно зростає, що з часом призведе до її домінування, чим фактично передбачили прихід постіндустріальної епохи. Цікаво, що згодом київський вчений Сергій Лебедев, створивши перший комп'ютер в Європі, та його учень Віктор Глушков – перший персональний комп'ютер і розробивши концепцію Інтернету, ніби надають їх ідеям певного завершення. А американський українець, нобелівський лауреат 1971 року, Саймон Кузнець-Сміт стає співзасновником теорії народного капіталізму, в руслі якої останнім часом розвиваються передові країни світу.

Якщо ж звернути увагу на соціально-політичний розвиток на теренах України, то повертає увагу значний вплив на них з боку Заходу. Перша держава наших предків Київська Русь, так само, як Велике князівство Литовське і Річ Посполита, до складу яких входили українські землі, функціонували на західному інституті васалітету, в основі якого лежали вільні договірні взаємини між васалом і сюзереном. У цей період українські міста здобувають магдебурзьке право, що закріплювало право міст на самоврядування і свободи городян. Окрім того, антифеодальна війна, очолена Богданом Хмельницьким у XVII ст. дозволила українцям здобути певні демократичні завоювання. Тому певною мірою закономірною стала поява у 1710 році Конституції, розробленої козацькою старшиною на чолі з Пилипом Орликом, яка стала одним з перших документів у Європі, що закріплював особисті права і свободи людей. Хоч вона й не набрала чинності в Україні, проте її поява засвідчила спорідненість українських політико-правових традицій із європейськими і значною мірою визначила напрямок в якому має розвиватись українське суспільство.

У той же час, сформована в Росії політична модель одноособової, ніким неконтрольованої влади, на особливості формування якої вплинула, у тому числі, концепція "освіченого абсолютизму", розроблена сподвижником Петра I, українцем Феофаном Прокоповичем, вступила в конфлікт з українськими вольностями, що вилилось у низку кроків російської влади за для посилення "керованості" українців: ліквідується українська автономія в 1764 році, руйнується Запорізька Січ в 1775 році, впроваджується кріпосне право в 1783 році, міста України позбавляються магдебурзького права, ліквідується шкільна освіта на селі і Києво-Могилянська академія тощо.

Значний внесок у розвиток суспільної думки здійснили представники Кирило-Мефодієвського братства, такі, як М.Костомаров, Т.Шевченко, П.Куліш та інші, які пропагували ідеї свободи, соціальної справедливості та слов'янської федерації зі столицею в Києві.

Під європейським впливом українці продовжували активно розвивати демократичні ідеї. Михайло Драгоманов обґрунтовував, що пріоритетом у суспільстві мають бути права і вільний розвиток кожної людини і громади, кожного народу і краю. Богдан Кістяківський доводив, що право виростає з етики і концентровано виражає рівень розвитку культури суспільства. Право при цьому може діяти лише за умов панування свободи особи, а правова система має бути націлена на утвердження справедливості і гідного життя [4, с. 846].

У другій половині XX ст. в Україні розгортається наймасовіший в колишньому СРСР правозахисний рух, зокрема, кожен другий політв'язень в цій країні був українцем. Серед українських дисидентів, які намагались дати глибокий науковий аналіз драматичним подіям у XX ст., виділяється вчений і письменник Микола Руденко. Розпочавши свою діяльність з критики сталінізму, він врешті дійшов до виявлення фундаментальних помилкових підходів, як марксизму так і економічної концепції Адама Сміта, чії ідеї лягли в основу сучасного лібералізму. Розвиваючи ідеї французького економіста XVIII ст. Ф. Кене та українця XIX ст. С. Подолинського,

М. Руденко обґрунтував, що джерелом додаткового багатства є не людська праця, а космічне випромінювання, радикальним чином змінюючи розуміння того як повинна працювати економіка [8, с. 166].

Якщо ж узагальнити аналіз особливостей протікання процесів розвитку східних слов'ян, то можна зробити висновок про безпідставність виділення якоїсь оригінальної – чи то слов'янської, чи то православної, чи то євразійської цивілізації. Насправді спостерігається динамічний процес поступового поширення християнства з Близького Сходу (для нас з Південного Заходу), з чим пов'язане становлення людської особистості зі своїм неповторним внутрішнім світом, незалежним від консервативного, інертного, нетерпимого до іншого оточуючого соціального середовища, на що ще накладаються західні чинники науково-технічних, соціально-політичних та економічних перетворень. Засвоєння східними слов'янами нових близько-східних і західних впливів дозволяло їм зростати у своєму освітньому, культурному, інтелектуальному, моральному, духовному розвитку. І навпаки, ізоляція від них, супроводжувалась зростанням ксенофобії (цікаво порівняти оцінку закоханих з ворогуючих кланів у "Ромео і Джульєтти" В. Шекспіра і в "Тарасі Бульбі" М. Гоголя) та авторитаризму (найкривавіші режими в історії Росії: Московського царства, СРСР) Івана Грозного і Йосипа Сталіна були одночасно найнетерпиміші до зовнішнього світу), що вело до наростання трагізму в житті людей та підміну глибоких, внутрішніх, витончених смислів на поверхневі, проте неодмінно вражаючі якоюсь грандіозністю досягнення.

У Східній Європі, а саме Україна у трипільську епоху, у IX–XIII ст., а після у XVII–XVIII ст. ставала ретранслятором відповідно близькосхідних і західних впливів далі на Північ і Схід, а на теренах Росії гуртувались переважно більш консервативні сили. У сучасній Україні можемо виявити більш "вестернізовану", християноцентричну Галичину, що виступає в якості "розхитувача" звичних для багатьох східноєвропейців стереотипів (комуністичних, атеїстичних, часто недемократичних) та зберігаючий антизахідні установки Донбас. Той факт, що чіткої межі між Заходом і Сходом України не існує, очевидно свідчить про хоч і повільне, проте неухильне поширення нової західної трансформаційної хвилі на Схід, що незважаючи на всі труднощі, засвоюється суспільством. Тому відмінності між регіонами України фіксують лише різну глибину "озахіднення", а не надуманий цивілізаційний розкол країни. Проте цей висновок ще не означає, що відсутність світоглядної єдності в Україні не може нести потенційних загроз.

Список використаних джерел

1. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев – М.: ТОО "Мишель и Ко", 1983. – 503 с.
2. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії і цивілізації / Френсіс Дворнік. – К.: Дух і Літера, 2000. – 528 с.
3. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика / Олег Донченко, Юрій Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
4. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Під ред. Римаренко Ю.І. та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
5. Настольная книга атеиста / Под ред. С.Д. Сказкина. – М.: Политиздат, 1983. – 448 с.
6. Огієнко І. Українська культура / Огієнко І. / Репринтне відтворення видання 1918 року / Ред. Максименко М. Т. – К.: Абрис, 1991. – 272 с.
7. Повесть вре́мяних літ. Літопис (за Іпатіївським списком). – К.: Рад. Письменник, 1990. – 558 с.
8. Руденко М. Гносис і сучасність / М. Руденко. – Тернопіль: Джура, 2001 – 248 с.
9. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення / Микола Рябчук. – К.: Критика, 2000. – 304 с.
10. Священник Ілья (Попов). Православие святых и инквизиторов / Священник Ілья (Попов). – М.: Община Православной Церкви Божией Матери Державная, 2003. – 592 с.
11. Торчинов Е. Пути философии Востока и Запада: познание запредельного / Евгений Торчинов. – СПб.: Азбука-классика, Петербургское Востоковедение, 2005. – 480 с.
12. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Ильичев Л. Ф., Федосеев П. Н., Ковалев С. М. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 448 с.
13. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Самюэль Хантингтон. – М.: АСТ, 2003. – 603 с.
14. Щекин Г. Славянство: его место и роль в европейской истории / Георгий Щекин. – К.: МАУП, 2004. – 56 с.

Victor Grushko

UKRAINE AND RUSSIA IS IN CONTEXT OF EUROPEAN CIVILIZATION

This article is devoted to analysing of different civilization conceptions, which dominated in East Europe on the different stages of history and feature of civilization choice of two most orthodox nations.

УДК 94(478)

Надія Верещагіна

ВИРОБИ ДАВНЬОКИЇВСЬКОЇ КУЛЬТОВОЇ ПЛАСТИКИ ЯК ЗНАКИ ПЕРСОНАЛЬНОГО БЛАГОЧЕСТЯ

У статті досліджено матеріал, присвячений шануванню персональних святинь киянами у домонгольську добу. Відзначено роль Києва як найбільшого східноєвропейського художньо-ремісничого центру та вплив кийвської традиції на формування виробництва і побутування предметів культу в інших регіонах Русі.

Святі мощі шанувалися не тільки як храмові святині, але і як персональні реліквії, з чим безпосередньо пов'язана християнська традиція носіння й зберігання предметів особистого благочестя. На час хрещення Русі в християнському світі був накопичений значний корпус різноманітних за формою й матеріалом портативних предметів культу. Знайомство з ними здійснювалося, передусім, завдяки паломництву. Давньоруські мандрівники, які відвідували Палестину та інші східнохристиянські релігійні центри – Константинополь, Солунь, Афон і розташований поблизу Херсонес, приносили інсигнії-свлогії, що слугували зразками для місцевих ремісників і впливали на іконографію й техніку виконання виробів. Найбільшим центром з виготовлення предметів особистого благочестя був Київ, що підтверджується численними артефактами, знайденими на давній території міста, на Княжій Горі поблизу Києва й на південних окраїнах Київщини, аж до Тмутаракані й Приазов'я [5, с. 7; 16, с. 5–19].

У Південній Русі асортимент культових витворів дрібної пластики був представлений різними типами натільних хрестів, хрестів-релікваріїв і медальйонів (іконки, зміювики, привіски), виконаних із найрізноманітніших матеріалів – металу, каменю, кістки, дерева, янтарю, перламутру. Їх підвішували на прості шнури, на металеві, у т. ч. дорогоцінні, ланцюги, у намисто. Аж до ординської навали, кийвські майстри були законодавцями художньої моди і технічних нововведень ремесел, що успішно розвивалися.

Найдавнішими серед творів були мініатюрні кам'яні рельєфні іконки, котрі носили на тілі або в мішечках з тканини. Якщо візантійські вироби виконувалися з коштовного й напівкоштовного каміння твердих порід, яке саме собою вважалося священним, то в Києві його різали в основному з місцевих м'яких порід. Зазвичай, використовувалися шифер і сланці найрізноманітніших відтінків і структур. Упродовж XII ст. у Києві формується художня школа, твори якої вирізняються специфічними рисами техніки й стилю, а також самобутньою системою орнаменталізації. Для кам'яних іконок характерна прямокутна форма із закругленою або зведеною на конус верхівкою й обов'язковою рельєфною зовнішньою рамкою, що, очевидно, в давнині прикривалася дорогоцінним окладом. Південноруські кам'яні іконки, у порівнянні з аналогічними пам'ятками, виконаними в інших руських землях, вирізнялися значно більшою витонченістю форми [8, с. 474]. Розроблені в Києві іконографічні сюжети, зокрема, композиції Гробу Господнього й семи сплячих ефеських отроків, набули широкої популярності у давньоруському мистецтві.

Особливо популярними на землях кийвського культурного впливу були амулети-зміювики, подібні до візантійських. На лицьовому боці виробу виконувалося зображення Христа, Богородиці, святих, семи отроків ефеських, а на зворотньому, прихованому, зверненому до тіла, – жіноча голова зі зміями-драконами, що розходилися навсібіч, звивалися й перепліталися (т. зв. "зміїне гніздо"). Очевидною є захисно-охоронна функція зміювиків. Напевно, ці амулети стали

результатом релігійного синкретизму, у якому образ змії ще не втратив давнього апотропеїчного значення. Пов'язане з київською домонгольською традицією виготовлення змійовиків-оберегів було поширене й у інших руських землях. Головний репрезентант цієї групи виробів – золотий змійовик, т. зв. "чернігівська гривна", знайдений на околицях Чернігова у 1821 р. Він має вигляд масивної золотої круглої медалі, на лицьовому боці якої – зображення у повний зріст архангела Михаїла, на звороті – зміїна композиція.

Рівень художнього виконання й двомовний греко-російський текст дозволяють співставити цей пам'ятник із чернігівським князем Володимиром-Василем Мономахом. Окрім золотого екземпляра в Середньому Подніпров'ї знайдені й аналогічні мідні. Отже, ювелір, відливши золоту модель для іменитого замовника, виготовляв у тих же формах мідні змійовики, що користувалися популярністю на киево-чернігівських землях [17, с. 15; 28, с. 251]. Чернігівський змійовик визначив також спадкоємну традицію "у виданні такого роду оберегів для родини Мономаха", у т. ч. і знаменитого суздальського змійовика XII ст. [29, с. 223].

Археологічні знахідки дозволили вже першим дослідникам зробити висновок про те, що носіння хрестів й образків у давньому Києві було усталеним звичаєм: "їх одягали або безпосередньо на тіло, для чого призначалися невеликі хрестики-тільники, або поверх одягу, в останньому випадку бралися хрести-енколпіони, що досягали іноді великих розмірів, і образки, часом декілька разо" [1, с. 84–85]. Хрести-енколпіони становили важливу групу в корпусі предметів особистого благочестя й були найпоширенішою формою нагрудного хреста. Основною технікою їхнього виготовлення було лиття. Прикрашалися вони гравіруванням, черню, емаллю. Місцем їхнього масового виробництва був Київ. Артефакти свідчать, що хрести-релікварії були відомими на Русі ще до офіційного прийняття християнства. Вироби грецьких майстрів і надалі продовжували активно надходити до Києва. Приклад цього – унікальний пам'ятник константинопольської металопластики другої половини XI ст. – хрест преподобного Марка Печерника. Він становить стулку складня незвично великих розмірів (23,3 x 14,8 x 2,8 см), відлиту з мідного сплаву з черневою багатофігурною композицією. Імовірність виготовлення цього релікварію в Києві є цілком припустимою за умови виконання роботи візантійським майстром [23, с. 139–142; 25, с. 217–230]. Призначений для зберігання реліквій, хрест не міг бути наперсним, зважаючи на його розмір.

Знаменитою давньоруською святиною був бронзовий рельєфний енколпійон, який, за переказом, що дійшов у записках XVII ст., був явлений в 1182 р. у с. Куп'ятичі в Пінському Поліссі (Білорусь). Згодом хрест був перенесений у Софійський собор Києва й встановлений для поклоніння в спеціальному кіоті. Він шанувався на Русі як Куп'ятицька ікона Богородиці. Рельєфне зображення Богоматері Одигітрії й трьох осіб, розміщене на енколпійоні, аналогічне зображенням на київських складнях XII ст. Це дає підстави атрибуувати Куп'ятицьку ікону (сьогодні втрачену) як високомистецький зразок київського ювелірного ремесла. Н. Кондаков вважав "бронзовий хрест із зображенням Богородиці, шанованої під назвою Куп'ятицької Божої Матері" однією з найдавніших київських ікон [10, с. 110]. Про популярність святині свідчить той факт, що складні "куп'ятицького" типу виявлені далеко за межами Київського князівства.

Витвори культового візантійського лиття, у т. ч. херсонеського, і балкано-дунайського походження були зразками для київських майстрів. Однак у Києві переосмислювалися форма хреста, композиція, склад персонажів, іконографія. Уже в XII ст. тут відливаються майже всі типи давньоруських енколпійонів із зображенням Богородиці й найшанованіших киянами святих: Миколи, Михайла, Бориса й Гліба тощо. Виробництво енколпійонів було своєрідною монополією київських майстрів. З XII ст. київські моделі хрестів-складнів активно використовувалися ремісниками інших руських земель. Основною територією їхнього поширення було Середнє Подніпров'я. Разом з тим, як показали різночасні археологічні дослідження, вироби столичних ювелірів розходилися далеко за межі Києва, опиняючись навіть у Херсонесі, на Північному Кавказі, у Північно-Східній Русі, Галицько-Волинській землі, а також на території Болгарії, Польщі, Чехії, Словаччини, Швеції, Угорщини, Італії, Туреччини, Сербії, Хорватії [22, с. 206–219; 27, с. 3–11; 28, с. 792; 30, с. 206]. У цілому, ареал поширення київських енколпійонів відображає широкі етнокультурні зв'язки київської еліти в XI–XIII ст.

* Св. Марк Печерник – інок Києво-Печерського монастиря, який уславився чудесами, – жив у XI ст. Його мощі вшановуються в Близьких печерах лаври. Хрест зберігається у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

У давньоруських скарбах представлені численні коштовні предмети особистого вбрання світського характеру, але при цьому практично відсутні складні з коштовних і напівкоштовних металів. Вони виконувалися, зазвичай, з мідного сплаву. Очевидно, сакральний статус релікваріїв був досить високим незалежно від матеріалу виготовлення.

Привертає увагу активізація київського художнього ремесла в першій третині XIII ст., що пояснюють появою кваліфікованих кадрів з Візантії після розгрому Константинополя хрестоносцями в 1204 році [21, с. 131–138]. Після ординського руйнування Києва у 1240 р. і вимушеного припинення ремісничої традиції, київські зразки послужили основою для створення хрестів нових типів і форм в інших центрах Русі. Мідноліті енколпіони XI – XIII ст. самі ставали реліквіями. У XIV – XV ст. для їхнього зберігання спеціально виготовляли коштовні футляри [23, с. 170–171].

Про сакральний вміст енколпіонів, що походили з Київщини й Подніпров'я відомо небагато. Це пояснюється нечисленністю знахідок, поганою збереженістю вкладень, неможливістю досліджувати виявлені в минулому, а сьогодні втрачені, артефакти. Наведу свідчення, зафіксовані в письмових повідомленнях. У одному з енколпіонів, знайдених на Княжій Горі поблизу Канева, зазначена наявність “якоїсь зотлілої маси” [1, с. 86]. У складні зі Старокиївської гори “були залишки животворящого древа або св. мощів” [3, с. 141]. У хресті-мощовику з могильника в дніпровському Надпоріжжі, знаходилися “очевидно “святі мощі” з темно-коричневої маси” [2, с. 199]. Наявність “смоли” відзначено усередині стулки, виявленої в могильнику в Запорізькій області. У енколпіоні з київської церкви Богородиці Пирогощої і в деяких фрагментах стулок з Райковецького городища (Житомирська обл.) зафіксовані деревні залишки. Сучасні наукові дослідження дозволили зробити висновок про те, що “смола” або деяка “маса”, залишки котрої перебували в хрестах-складнях, є воскомастиком, що застосовувався як у храмових, так і в приватних релікваріях. У цілому, вивчення священних вкладень давньоруських енколпіонів показало, що вони найбільше нагадують “фрагментовані механічним шляхом кісткові тканини, які, за припущенням, були святими мощами <...> Перед тим як бути вкладеними в хрест-релікварій, мощі покривалися особливим розчином, що становив суміш ладану й воску” [12, с. 304].

Можна припустити, що в Києві, як і в усьому християнському світі, для приватної практики було характерним вкладення святинь в персональні (фамільні) енколпіони, ковчеги-мощовики, домашні релікваріуми. На мощеницях могли бути виконані написи, що вказували на вкладені в них реліквії. Вивчення таких написів на чималому за обсягом матеріалі XIV – XV ст. (ковчеги-мощовики й хрести-мощовики), представленому в зібранні Троїце-Сергієвої лаври показало, що для вкладень було звичайним “сполучення часток мощів вселенських святих і меморіальних предметів (точніше – їхніх фрагментів), що належали місцевим” [26, с. 84]. Реліквії вкладалися в хрести, ікони, ковчежці, що мали найрізноманітніші форми, але ніколи не оформлялися у вигляді руки, ноги або голови святого, що було характерно для західної традиції.

Хрести-складні становили обов'язкову частину сакральної приналежності князівського вбрання. Княгині (а пізніше – цариці) носили золоте “моністошійне” вбрання, до якого підвішувалися невеликі іконки, хрести із частками вкладених у них реліквій. Цим вбранням матері благословляли своїх дочок [7, с. 60]. Зазначу, що для київської художньої школи була характерна квадрифолійна форма медальйонів і хрестів-мощовиків [11, табл. II. №10; 20, с. 50–51; 24, с. 150. № 14; 31, табл. VI. № 71, табл. VIII. № 98–99, 100, табл. IX. № 114; 32, табл. XXI. № 250–251, табл. XXII. № 256–257, табл. XXIII. № 272; 33, табл. XIII. № 280]. Енколпіони у формі квадрифолія входили у домонгольський період до складу князівського “гривного начиння”, відомого за знахідками у скарбах Київщини, а також скарбах Старої Рязані, Володимиро-Суздальської землі й інших земель, що перебували в ареалі впливу києво-чернігівської культури.

Звичай носіння наперсних хрестів бере початок від до константинопольського придворного церемоніалу, відповідно з яким імператор роздавав у деякі свята невеликі срібні хрестики членам свого почту й синкліту, які були разом з ним у цей день на богослужінні. У день пам'яті

* Двостулкові порожністі хрести-релікварії, виготовлялися з початку XIV ст., прийнято називати не енколпіонами, а хрестами-мощовиками.

* Квадрифолій (лат. quadrifolium – чотирилистий) – вид рівнокітного хреста з заокругленими лопастями – “листочками”.

пророка Іллі, перед літургією, імператор роздавав вищим придворним чинам визолочені срібні хрести [6, с. 79, 154, 163]. "Носіння на ланцюгах подібних хрестів не могло не бути пов'язане з відомим почесним званням і слугувало, як відомо, його почесним знаком" [9, с. 181]. "Знаки" сакрального характеру розцінювалися як сімейна святиня й передавалися у спадщину. У руському перекладі (XI–XII ст.) візантійського епосу "Девгенієве діяння" зазначено: "И бысть на Стратиге крестъ златъ прадеда его многоценень" [4, с. 84].

Очевидно, про такі реліквії мова йде в літописі під 1147 р. Розповідаючи про побиття князями князя Михалка, літописець зазначав, що вони зірвали з князя "крестъ и чепа и гривны злата" [19, с. 175]. У 1154 р. київський князь Ростислав, після смерті свого батька, роздав у церкви й монастирі спадщину – "порты и золото и серебро", залишивши собі в якості "благословення" лише батьківський хрест [18, ствп. 473]. Про подальше побутування цієї київської традиції свідчать духовні грамоти великих і удільних князів XIV–XV ст., у яких нагрудні хрести й ікони перелічуються як батьківське благословення. Документи повідомляють, що княжич отримував у спадщину від батька разом з дорогим поясом, шапкою й бармами ще й нагрудну ікону-хрест на дорогоцінному ланцюзі [15, с. 168–173]. На мій погляд, значущим є той факт, що численні хрести-мощовики у зібранні святинь Троїце-Сергієвої лаври мають форму квадрифолія [14, с. 102–103. № 8, с. 114. № 14, с. 115. № 15, с. 116–117. № 16, с. 117–118. № 17]. Вважаю, що характерна квадрифолійна форма хрестів-мощовиків вказує на органічний зв'язок із древньою київською традицією.

Як і у візантійській практиці, на Русі ковчег-мощовик міг бути вставлений в ікону, яка служила його сакральним обрамленням. Власник мощовика, у зв'язку зі значною для нього подією особистого характеру або даною ним обітницею, міг вкласти реліквію до храму або монастиря. При цьому святиня звичайно підвішувалася до окладу шанованих ікон.

Києво-руський звичай носіння енколпіонів з персональними святинями набув характеру загальнооруського й був продовжений хрестами-мощовиками XIV–XV ст. Ця традиція вже не відповідала новій релігійній свідомості Московської Русі, її церковній і державній політиці, що відобразилася в появі багатьох звичайних хрестів, що лише зовні повторювали давньоруські складні [23, с. 176]. Дослідники підкреслюють "істотну різницю між християнською свідомістю Давньої й Московської Русі: якщо для давньоруського суспільства суверенітет церковної громади над реліквією здійснювався в тому числі й через особисте володіння святинею, у силу значимості особистості в давньоруському суспільстві й церкві, то процеси, що відбуваються в суспільстві московської епохи, можна розцінити як позбавлення особистості права на здійснення такого соборного суверенітету" [13, с. 365–366].

Таким чином, у домонгольському Києві збереглась християнська традиція носіння на грудях знаків особистого благочестя й зберігання персональних святинь. Київ був найбільшим східноєвропейським центром з виготовлення предметів культу. Художньо-ремісничі школи Києва й практика побутування персональних реліквій вплинули на розвиток художнього ремесла, виробництва й побутування культових витворів дрібної пластики в інших регіонах Русі.

Список використаних джерел

1. Беляшевский Н. Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. / Н. Беляшевский // Киевская старина. – 1892. – Т. 36. – С. 61–104.
2. Бодянский О. Знахідки епохи Київської Русі у Надпоріжжі / О. В. Бодянский // Середні віки на Україні. – К.: Наук. думка, 1971. – Вип. 1. – С. 196–199.
3. Вельмин С. Археологические изыскания Императорской Археологической Комиссии в 1908 и 1909 годах на территории Древнего Киева / С. Вельмин // Военно-исторический вестник. – 1910. – № 7–8. – С. 121–153.
4. Девгениево деяние // Библиотека литературы Древней Руси. – СПб.: Наука, 2000. – Т. 3: XI–XII века. – С. 58–91.
5. Жишкович В. Давньоукраїнська рельєфна ікона XI – початку XIV століть / В. Жишкович // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Л., 1998. – Т. ССXXXVI. – С. 7–23.
6. Иоанн, иеромонах. Обрядник Византийского двора как церковно-археологический источник. – М., 1895. – 198 с.
7. Каптерев Н. Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях / Н. Ф. Каптерев. – Сергиев Посад, 1914. – 567 с.
8. Каргер М. Древний Киев / М. К. Каргер – М.-Л.: АН СССР, 1958. – Т. 1. – 579 с.
9. Кондаков Н. Русские клады. Исследование древностей великокняжеского периода / Н. П. Кондаков. – СПб., 1896. – Т. 1. – 213 с.
10. Кондаков Н. Русская икона / Н. П. Кондаков. – Прага, 1931. – Т. III. – Ч. 1. – 417 с.
11. Леопардов Н., Чернев Н. Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках / Н. Леопардов, Н. Чернев. – К., 1891. – Серия 2. –

Вып. 1. – 29 с. 12. Липатов А., Медникова Е., Мусин А., Пескова А. Священные вложения древнерусских энколпионов в контексте литургической практики: возможности комплексного анализа / Липатов А. А., Медникова Е. Ю., Мусин А. Е., Пескова А. А. // Христианская иконография Востока и Запада в памятниках материальной культуры Древней Руси и Византии. – СПб.: Российская Академия Наук, 2006. – С. 291–308. 13. Мусин А., диакон. Святые мощи в Древней Руси: литургические аспекты истории почитания / диакон А. Мусин // Восточнохристианские реликвии / Ред.-сост. А. М. Лидов. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – С. 363–385. 14. Николаева Т. Произведения мелкой пластики XIII–XVII веков в собрании Загорского музея. Каталог / Т. Николаева. – Загорск, 1960. – 331 с. 15. Николаева Т. Предметы княжеского убора XIV в. / Т. Николаева // Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник. 1976. – М.: Наука, 1977. – С. 167–174. 16. Николаева Т. Древнерусская мелкая пластика из камня XI–XV вв. / Т. В. Николаева. – М.: Наука, 1983. – 161 с.; 68 табл. 17. Орлов А. Библиография русских надписей XI–XV вв. / А. С. Орлов. – М.-Л.: АН СССР, 1952. – 237 с. 18. Полное собрание русских летописей. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – М., 1998. 19. Полное собрание русских летописей. – Т. 9.10: Патриаршая или Никоновская летопись. – М.: Наука, 1965. – С. 1–284. 20. Пекарська Л. Дорогоцінності тайника Десятинної церкви / Л. Пекарська // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К.: АртЕк, 1996. – С. 48–54. 21. Пекарская Л., Пуцко В. Византийская мелкая пластика из археологических находок на Украине / Л. Пекарская, В. Пуцко // Южная Русь и Византия. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 131–138. 22. Перхавко В. Находки энколпионов на территории Югославии / В. В. Перхавко // Советская археология. – 1987. – №4. – С. 206–219. 23. Пескова А. Древнерусские энколпионы XI–XIII веков в русле византийской традиции / А. А. Пескова // Ставрографический сборник. – М.: Древлехранилище, 2005. – Кн. 3.: Крест как личная святыня. – С. 134–183. 24. Предметы культового назначения // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К.: АртЕк, 1996. – С. 146–153. 25. Пуцко В. Произведения искусства – реликвии Древнего Киева / В. Пуцко // *Russia mediaevalis*. – München, 1987. – Т. VI, 1. – С. 135–156. 26. Пуцко В. Кресты-мощевики и ковчеги-мощевики XIV–XVI в. в Троице-Сергиевой Лавре / В. Г. Пуцко // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2006. – №2. – С. 82–91. 27. Пуцко В. Ареал распространения киевских крестов-энколпионов как показатель межславянских этнологических и культурных связей / В. Г. Пуцко // Проблемы славяноведения. – Брянск: Брянский гос. университет, 2007. – Вып. 9. – С. 3–11. 28. Рыбаков Б. Ремесло Древней Руси / Б. Рыбаков. – М.: АН СССР, 1948. – 792 с. 29. Рындина А. Суздальский змеєвик / А. Рындина // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. – М.: Наука, 1972. – С. 217–234. 30. Сагайдак М. Нова знахідка енколпіона / М. Сагайдак // Стародавній Київ. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 206–208. 31. Древности русские. Кресты и образки. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. – К., 1899. – Вып. I. – 33 с., XVI табл. 32. Древности русские. Кресты и образки. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. – К., 1900. – Вып. II. – 25 с., XVI табл. 33. Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. – К., 1902. – Вып. V. – 64 с., XL табл.

Nadia Vereschagina

THE WARES OF THE ANCIENT KIEV CULT PLASTIC ARTS AS THE SIGNS OF PERSONAL PIETY

The material dedicated to honouring personal relics by the citizens of Kiev in the pre-Mongol epoch is considered in the article. The role of Kiev as the biggest art and craft centre of Eastern Europe and the influence of the Kiev tradition on the formation of manufacture and the existence of the portable objects of cult in other regions of Rus is also mentioned in the text.

УДК 94 (477):82.1

Ірина Скакальська

ЕЛІТАРНІСТЬ У ТВОРЧОСТІ Ю. СЛОВАЦЬКОГО

У статті на основі творів поета авторка зробила спробу сформуванню образ елітної людини, зазначивши її необхідність сучасному суспільству.

Ми поставили собі завдання сформуванню образ шляхетної людини, зазначивши її необхідність особливо сучасному суспільству, звернувшись до творів Юліуша Словацького. Адже він, як усі особи благородної душі, значно випередив свій час. І сьогодні сприймаємо поета як свого сучасника, вдячні йому за світло, яке він щоденно довершував у собі, йдучи до Бога і прагнучи провадити цією дорогою своїх друзів – сучасних і майбутніх. Романтичний поет – ідеал Ю. Словацького – повинен не лише творити, але жити згідно з високими засадами моралі. У його творах можемо знайти відповіді на різні питання, відповідно й на ті, що стосуються елітарності.

Важливо, що ядром будь-якої виховної системи є ідеал як мета виховання. Коли запитуєш учнів, студентів про їхній образний ідеал, відповіді фактично немає або ж вона шокуюча, з точки зору моралі. Специфічність ситуації, що склалась у сучасній українській культурі, полягає у тому, що такий взірець і досі не сформований. І чому саме образу шляхетної людини не стати таким ідеалом, що є необхідним в контексті розбудови нашої держави. Звідси випливає актуальність проблеми. В науковій літературі зазначена проблематика не піднімалась.

Словом "шляхетний" або ж "елітарний" ми, зазвичай, означували людину, котра, на наш погляд, володіє певними особливими якостями, що вирізняють її з-поміж інших. Рисами шляхетної людини є аристократизм (думаю, можемо говорити і про аристократизм духу), чесність, патріотизм, національна гідність, справедливість, свободоловність, вірність дружбі, відповідальність, вишуканість, вияв високої моральності у ставленні до інших. До речі, нашою метою не є визначити, що достеменно складає підоснову самого поняття, особливо його початкове значення, оскільки ми розуміємо, що воно дискусійне, і зазначена категорія є досить вживаною, має широкий спектр тлумачень і модифікаційних варіантів. Ставимо акцент на тому, щоб прослідкувати, як вимальовується елітарність у поезіях Юліуша Словацького.

Свідченням плідності наших пошуків є твір "Відповідь на "Псалми майбутнього", процитуємо один фрагмент поезій Юліуша, де він виписав образ шляхетної особи, підкреслюючи її доброту, щедрість, милосердя:

Шляхтича вгадав... Палало
Його серце добротою,
Він давав дари щедротні,
Виділявся з-поміж сотні
Милосердністю святою... [1, с. 62].

Таким чином, до нашого образу шляхетної людини ми додамо ці риси. Як продовження до створення образу, цитуємо слова з поеми "Вацлав":

Любов до батьківщини – сонце ясне,
Що для сердець шляхетних вік не гасне;
Вони летять попереду народу,
Як журавлі – провідники [2, с. 92].

Отож, шляхетні люди є кращими з кращих, вони завжди попереду народу, для них загальне благо дорожче ніж особисте. До речі, критерієм шляхетності був не маєток, а показник особистої мужності й сили, бо на шляху покладался обов'язок боротьби зі Степом. Причому, якщо верхні верстви шляхти-панства поступово полонізувалися, то зем'яни-шляхта навпаки – виступала як елемент, що українізував чужинців.

Прояв прикмет шляхетності проявляється у свободоловстві, прагнення до волі підкреслено лунає в поезії "До матері":

Воліє вмерти, щоб не йти в ярмо вороже,
Воліє чашу мук, аби ганьби не бачить [3, с. 73].

Підсилює ці думки й "Ода вольності", також у ній звучить і заклик до боротьби за волю. Навожу слова істинного сина своєї країни:

Свободи ангел вже прийшов,
Свобода має оборонця.

Так зводьте ж світлі чола знов! [4, с. 42].

Безумовно, доповненням поняття свободи, незалежності є почуття патріотизму. Любов до рідного краю є домінуючою у шляхетної особи. Для того, щоб засвідчити наскільки великою була любов поета до своєї Вітчизни, процитую такі слова:

Нам – стоять на власних силах,
Жити на землі своїй,
Спати – у своїх могилах [5, с. 46].

Еліта прагнула до свободи, хотіла бути незалежною і вільною у суспільстві, вільною від держави, на що остання ніколи не могла погодитись. Однак свободу вони розуміли не лише як право діяти за власною волею, а й почуття обов'язків, прагнення служити людству, толерантність у ставленні до інших... [6, с. 8].

Звернемо увагу, що саме почуттям патріотизму пронизана творчість поета. Ці почуття особливо загострювались, коли Юліуш перебував за межами Батьківщини:

Коли тебе, як лист, між тлум чужий завіє,
Де почувань твоїх ніхто не зрозуміє,
Тоді хоч думкою вертайсь на батьківщину,
Згадай свою рідню, кохану і єдину,
Згадай той дім, де ти провів літа дитячі [7, с. 33].

І як доповнення цієї думки:

Повітря, що тебе там зцілить, знаю,
Я лив з грудей своїх для свого краю... [8, с. 76].

Як продовження окресленої тематики патріотизму і свободи, є почуття національної гідності, у разі відсутності якої неможливо побудувати власну державу та перетворити її на вагому міжнародну силу. Для прикладу – фрагмент з поезії:

Проклятий, хто брудом кине
В свого батька – зрозумій,
А люд польський – батько твій! [1, с. 62].

Шляхетна Людина, характеризується вмінням самостійно мислити, відстоювати свої і свого народу інтереси, у Словацького це звучить гаслом:

Я є життя владар! [4, с. 42].

Причому, підмічу, сильний духом, якого не скорять, і якому не нав'яжуть чужої думки, заставивши загамувати власну:

Ні, терпи, будь духом дужчий [9, с. 53].

Особливо актуально звучить, вище згадана риса у "Заповіті":

Колись замислившись про всі страждання й скруту
Вітчизни, визнає шляхетний мій нащадок,
Що я не вижебрав плаща для свого духу –
Клейноди прадідів узяв мій дух у спадок... [10, с. 75].

Важливу роль у формуванні шляхетності відіграє й оточення, у Юліуша це теж підмічено:

Я з вами жив, страждав і плакав у печалі,
Прихильний був до тих, що серцем благородні [10, с. 75].

Почуття вірної дружби теж притаманне благородній людині, геній Словацького про це говорить:

Як над тобою засія зірниця
Й почувеш тихе леготу зітхання,
Знай: то – останнє дружнє привітання,
Що за тобою лине ніби птиця! [11, с. 36].

Не можемо ми оминати у формуванні образу шляхетної людини і прекрасних почуттів любові та кохання. Наведу такі слова, як приклад:

Прийми ж цю квітку, хоч вона не показна,
Та біла, мов святе чуття в душі невинній...
Нехай, коли сльоза твоїх торкнеться вій,
Мій лишок радості твоє лице прикрасить [12, с. 34].

Ці думки з глибини душі людини благородної, шляхетної, у них – кохання, пошана і відданість.

Не можна не порушити і проблему толерантності, християнської любові, швидше за все, без цих понять не буде повного образу шляхетної людини, наведу слова поета:

Я молитвою живою

Ще й за ворогів просив... [1, с. 60].

Внутрішня особливість, проте і зовнішня краса та гармонія мають важливе значення для образу шляхетної людини. У Юліуша Словацького ми зустріли такі слова, як підтвердження висловленої тези:

Могутній лицар степового краю,

Нащадок знаного у Польщі роду,

Як лицар Сходу, мав препишну вроду... [2, с. 86].

І на завершення формування образу шляхетної людини, цитую Юліуша Словацького:

...твоя шляхетність і страждання

Привабили мене, і я у тебе

Благаю знов о товариську згоду...

Твоє кипуче серце,

Твоя несхибна й молода шляхетність,

Твій урочистий дух і жест рицарський

Перемогли мене, причарували

І прив'язали почуття братерства... [13, с. 164].

Таким чином, звернувшись до творів Юліуша Словацького, можна чітко змалювати аристократичну особу, якій притаманні кращі моральні якості. Справді, шляхетна людина – це індивідуальність, яка характеризується чесністю, гідністю, патріотизмом, справедливістю, свободолюбністю, вірністю дружбі, відповідальністю, витонченістю, виявляє високу моральність у ставленні до інших. Наостанок, зазначу, що східні філософи говорили: якщо ти прагнеш змінити Світ, то не поспішай – спочатку зміни себе, а тоді й зміниться Світ. Отож, на наш погляд, необхідно відроджувати, зберігати та набувати шляхетності, аристократизму духу, формувати сучасну українську еліту. Адже, історія розвитку людства переконливо свідчить, що еліті об'єктивно належить величезна роль у всіх без винятку суспільних сферах. Її становище, соціальний статус та функціональні можливості багато в чому визначають прогрес усього народу.

Список використаних джерел

1. Відповідь на "Псалми майбутнього" / Словацький Юліуш. Срібний міф України: Поезії. Поеми. Драми. – Львів: Світ, 2005. – 304 с.
2. Вацлав / Там само.
3. До матері / Там само.
4. Ода вольності / Там само.
5. Гімн / Там само.
6. Кухта Б., Теплохова Н. Політичні еліти і лідери. – Львів: Кальварія, 1997. – 224 с.
7. Мати до сина / Там само.
8. Якщо колись у тій моїй країні / Там само.
9. Розмова з пірамідами / Там само.
10. Мій заповіт / Там само.
11. До Людвіка Шпітцнагеля / Там само.
12. Мелодія, II / Там само.
13. Мазепа / Там само.

Irina Skakalska

GENEROSITY IN J. SLOVATSKYI'S CREATIVE WORK

In the article the author has made an attempt to form a character of generous person, mentioned her necessity for contemporary society at the base of posts works.

УДК 94 (477.85/.87):69 "XIX–XX"

Володимир Клапчук

БУДІВЕЛЬНА ГАЛУЗЬ ГОСПОДАРСТВА ГУЦУЛЬЩИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

У статті наводиться статистична інформація про загальний стан справ у будівельній галузі господарювання, географія її поширення, динаміка та проблеми розвитку.

Будівельні галузі господарювання розвивались на Гуцульщині впродовж багатьох століть. Це пов'язувалось з наявністю тут значних покладів будівельних матеріалів – каменю, піску, глини, вапняку тощо. Незважаючи на зацікавлення дослідників проблемами ремісництва Гуцульщини, комплексної праці, щоб базувалася не тільки на описі технологій та особливостей виробництва, але й на статистичних даних, немає. Це й послужило аргументом для написання цієї статті, у якій відображено загальну картину розвитку будівельної галузі господарювання та житлового будівництва на Гуцульщині впродовж тривалого часу.

Дослідженнями окремих аспектів особливостей, поширення та специфіки будівельних галузей господарства Гуцульщини займалися українські та зарубіжні дослідники – Г. Горинь, Я. Грендиш та О. Никорак [1, с. 125–146], В. Грабовецький [2, с. 35–37], В. і М. Клапчуки [3, с. 324–371], І. Могитич [5, с. 370–416], В. Шухевич [7], В.Сариуш-Залескі [15, с. 2–107] та ін.

Для підготовки статті використано дані статистичних довідників [8, с. 294; 10, с. 1463–1549; 11, с. 193–304; 12, с. 185–328; 17, с. 438–552; 18] та оригінальні матеріали автора.

Поштовх до розвитку ремесел Гуцульщини дав потужний їх розквіт в Східній Галичині у першій половині ХІХ ст. Наприкінці 1870-х рр., коли відбувалась економічна криза, дещо зменшився розвиток ремесел, в т.ч. і будівельних [8, с. 294; 15, с. 2–107]. На межі століть незначна кількість населення Гуцульщини була зайнята на 127 промислових підприємствах (Косівський повіт – 48, Надвірнянський – 70, Печеніжинський – 9), серед яких 28,3 % належали до будівельної галузі [11, с. 193–304] (в табл. 1).

Таблиця 1

Промислові будівельні підприємства Гуцульщини у 1898 р.

Галузь господарювання	Повіти			Всього
	Косів	Надвірна	Печеніжин	
Гравійні кар'єри	2	1	–	3
Кам'яні кар'єри	–	5	–	5
Скляні гуди	–	2	–	2
Цегельні парові	–	–	1	1
Цегельні ручні	9	8	–	17
Будівництво колій	–	1	–	1
Будівництво доріг	–	1	–	1
Будівництво гідроспоруд	1	–	–	1
Житлове будівництво	–	3	–	3
Мулярство	1	1	–	2
Всього	13	22	1	36

У першому десятилітті ХХ ст. [12, с. 185–328; 17, с. 438–552] кількість будівельних підприємств та зайнятих на них робітників дещо зросла (насамперед, за рахунок утворення малих підприємств, на яких працювало 2–3 робітники) (в табл. 2).

Таблиця 2

Промислові будівельні підприємства Гуцульщини у 1908 р.

Галузь господарювання	Повіти						Всього	
	Косів		Надвірна		Печеніжин			
	к-сть	чол.	к-сть	чол.	к-сть	чол.	к-сть	чол.
Кам'яні та глиняні кар'єри	152	252	20	224	4	14	176	490

Будівництво	237	318	35	230	34	44	306	592
Разом	389	570	55	454	38	58	482	1082

При цьому досить сумнівним виглядає статистична картина у Косівському повіті, у якому зафіксовано значну кількість ремісничих підприємств при незначній кількості працівників. Крім цього, ці показники надто завищені у порівнянні з промислово краще розвинутим Надвірнянським повітом, а кількість робітників приблизно однакова. Думається, що тут враховувалася кількість мешканців, що займались індивідуально тим чи іншим ремеслом, незважаючи на наявність чи відсутність офіційного патенту.

Враховуючи, що кількість населення Косівського повіту складала на той час 84045 осіб, можна констатувати, що у будівельній галузі цього повіту було задіяно лише 0,7 % населення, у Надвірнянському повіті (79116 чол.) – 0,6 %, а в Печеніжинському (37136 осіб) – лише 0,1 % усього населення. В цілому Гуцульщині (200297 осіб) цей показник складав 0,54 %.

Наприкінці 1920-х рр. на Гуцульщині значилася велика кількість ремісників, зайнятих у сфері будівництва (табл. 3–4). Ця статистика підтверджує наше попереднє заключення щодо необ'єктивності даних у Косівському повіті за попередній період. Якщо в 1908 р. у цьому повіті згадується 389 ремісників будівельних спеціальностей, то в 1929 р. ця цифра складає всього 39, що є сумісним зі статистикою по аналогічному Надвірнянському повіті [10, с. 1463–1549; 17, с. 438–552].

Таблиця 3

Кількість ремісників будівельних професій у населених пунктах Гуцульщини

Населені пункти	Бляхарі	Будівничі	Каменярі	Малярі	Мулярі	Склярі	Разом
Ворохта	1						1
Делятин				1	1	4	6
Дора					1		1
Жаб'є	3				1		4
Косів		2		3	4		9
Косів Старий		1					1
Кути	5				7		12
Кути Старі		2			3		5
Ланчин					3		3
Микуличин	1				2		3
Молодятин		1					1
Москалівна					5		5
Надвірна	7	1	1	1	4		14
Печеніжин	2				2		4
Пістинь					1		1
Пнів					3		3
Рибне					1		1
Уторопи					1		1
Яблуниця (Надв.)					1		1
Яблунів	3						3
Ямна		1					1
Яремче				1			1
Всього	22	8	1	6	40	4	81

Найкраще будівельна галузь господарювання була представлена у Надвірній, Кутах та Косові, на які припадало понад 40 % усіх ремісників. Деякі спеціальності були представлені лише в одному населеному пункті: каменярі – у Ямній, склярі – у Делятині.

Таблиця 4

Загальна кількість та питома вага будівельників на Гуцульщині

Професія	Загальна кількість	Кількість ремісників на один населений пункт
Бляхарі	23	0,3

Будівничі	8	0,1
Каменярі	1	0,01
Малярі	6	0,08
Мулярі	40	0,5
Склярі	2	0,03
Всього	80	1,1

Таким чином, до офіційно зареєстрованих ремісників будівельної галузі Гуцульщини відносились 6 спеціальностей. Загалом на Гуцульщині було 80 патентованих ремісників будівельних галузей, що складало 1,1 % на один населений пункт. Ця кількість була мізерною на загальному тлі держави і виносила 1 % від загальної кількості ремісників у воєводстві. Хочеться при цьому зазначити, що незареєстрованих ремісників в окремих населених пунктах було у декілька разів більше.

Серед ремісників будівельних спеціальностей (в табл. 5) переважали мулярі та бляхарі. Малопоширеними були спеціальності склярів та каменярів. Хоча на Гуцульщині і згадується лише один патентований каменярь, розвиток цього ремесла був досить поширений у долині Пруту. Так, лише в Ямній згадується понад 20 каменярів [3, с. 338–339]. Розвитку каменярства сприяла діяльність чисельних каменоломень наприкінці XIX ст. (Ямна, Верхній Ясенів, Криворівня, Брустурі, Тюдів, Косів, Татарів). Каменярі виготовляли млинові жорна, надгробні та природні хрести, точила, кременеві кресала. Камінь також широко застосовувався у народному будівництві (мурування пивниць, криниць, огорож, викладання каменем подвір'їв, стежок і т.п.).

Таблиця 5

Чисельність ремісників, що займались будівництвом

Спеціальність	Бляхарі	Будівничі	Каменярі	Малярі	Мулярі	Склярі	Всього
Кількість, шт.	23	8	1	6	40	2	80
%	28,75	10,0	1,25	7,5	50,0	2,5	100,0

На Гуцульщині здавна було добре розвинуте теслярство – виготовлення пиломатеріалів, призначених для житлового та господарського будівництва (кругляк, брус, плениці – навпіл розрізані колоди, дошки, сволоки, лати). Пиломатеріал виготовлявся за допомогою нескладних інструментів (сокири з широким вістряем, рубанків, пил, долот, коловоротів) або на тартаках. Тесля керував не тільки заготівлею пиломатеріалів, але й будівництвом споруди.

З теслярством та будівництвом було тісно пов'язане виробництво драниці та ґонти, якими вкривали житлові та господарські будівлі, робили дахи тощо. У Надвірнянському повіті в 1889 р. було (патентованих та непатентованих) 69 теслів та 153 ґонтарі [14, с. 1, 6]. У виробництві ґонти відомим осередком був Ясенів [20, арк. 78]. На початку XX століття виробництво ґонти почали налагоджувати при тартаках (лісопильнях), використовуючи для її виготовлення відходи виробництва [13, с. 30].

У 1912 р. підприємства з виготовлення ґонтів у Надвірнянському повіті утримували Г.Розенгек, С.Зальнетер, Ю.Таґер та К.Таґер – з Яблуніці, Е.Кантор – з Середнього Майдану та Уйзер – з Ворохти [17, с. 552]. В західній Гуцульщині упродовж 1926–1927 рр. було 22 теслі (у Ланчині – 9, Делятині та Ямні – по 4, Заріччі – 3 та у Лузі – 2) [9, с. 1772–1838]. У першій третині XX ст. лише в Косівському повіті було понад 50 майстрів-будівельників, що займались не тільки будівництвом, але й виготовленням наборів пиломатеріалів для спорудження будинків на продаж [4, с. 149].

Для підвищення рівня ремісництва в середині 1930-х рр. у воєводстві відбулися курси з питань будівництва (59 слухачів) [18, с. 126].

Будівельні галузі господарювання мали безпосереднє відношення до традиційного житлового будівництва на Гуцульщині. У другій половині XIX – початку XX ст. на Гуцульщині виділялись два типи забудови садиб: відкритий двір з незв'язаними або частково зв'язаними будівлями; замкнутий двір, який мав декілька назв – хата в брамах, ґражда, хата з ґраждою тощо.

Серед відкритих дворів побутували: двори вільної забудови, коли окремо стоячі господарські будівлі розташовувались без певної системи або паралельно до хати; Г-подібної забудови – хата з критим переходом; П-подібної забудови – хата з переходами, розімкнутий двір, розімкнута ґражда.

Критий двір зустрічався фрагментарно по деяких середньогірних поселеннях – Микуличин, Ворохта, верхів'я Білого Черемошу.

Систематизацію житлових будівель Гуцульщини найуспішніше провів І.Могитич [5, с. 370–416]. У розвитку гуцульського житла простежувалося дві лінії розвитку: від однокамерної кліті – колиби та від двокамерної стаї – п'ятистінки. Перша лінія характерна, як для постійних житлових будинків, так і для сезонних житлових будинків – зимарок. Друга лінія зафіксована тільки для сезонних житлових будинків – шопок або хижок.

Розвиток гуцульського житла можна найкраще простежити на основі однокамерної хати-кліті, яку гуцули називають "бурдей". У ній були відсутні сіни та мала вона незначні розміри (площа до 14 м²). Наступним етапом була прибудова до житлової камери холодних сіней. Далі слідувала прибудова вузького хліву для худоби (притула), які розташовувались біля напільної чи однієї з причілкових стін, чи охоплювати будинок з боку напільної та обох причілкових стін [5, с. 374–377].

На Гуцульщині найбільш поширеним явищем подальшого розвитку житла була прибудова холодної кліті-комори з боку хати (комора+хата+сіни). В деяких селах комору прибудовували з боку сіней (комора + сіни + хата). Цей тип плану був менш поширений [19, с. 285], однак з нього розвинулось трикамерне житло типу "хата+сіни+хата" двох варіантів: з різновеликими житловими камерами, часто одна з них холодна (дві хати через сіни) та з рівноцінними житловими камерами (хата на дві половини). Витіснену житловим приміщенням комору будували окремо у дворі, навпроти вікон. Всі трикамерні будинки споруджували з притулами при одній, двох та трьох стінах, рідко – без притулу. У багатших будинках збільшується кількість приміщень, з'являється чотирикамерний тип – комора+хата+сіни+хата з притулами [5, с. 379].

При вільній забудові дворів, крім житлового будинку, будували у дворі комору-кліть з погребом. Часто погріб (яму) влаштовували окремо у протилежному кутку двору. Заможні гуцули будували й окремо стоячі стайні для коней та великої рогатої худоби. Неподалік від комори чи стайні – підняті високо над землею помости з будами для собак, обгороджені рідким високим частоколом з тонких жердин, щоб захистити собак від вовків.

Сполучення житлової будівлі з господарською критим переходом створює Г-подібний двір, а за наявності двох господарських будівель з критими переходами П-подібний двір.

ґражда є одним з найдавніших типів забудови. Залежно від специфічних умов місцевості та заможності господаря ґражди мали різні розміри та набір господарських будівель. Бідніші ґражди займали площу до 120, а ґражди багатців – до 400 м². Найпростіші ґражди складаються з різного за розмірами житлового будинку та відкритого зверху двору, обнесеного стіною, виконаною у зруб та покритою дашком. Цей тип ґражд часто має притули тільки з двох боків житлового будинку. Поширенішими є ґражди з забудованими дворами, у яких споруджували тільки комори з ямами, часом однокамерну чи поділену перегородками стайню та широкі піддашся. Найбільш поширеними є ґражди з двома дворами – парадним та господарським. Простішим варіантом є двори, розташовані перед хатою та розділені винесеною у двір коморою на дві частини, а складнішим – ґражди з парадним двором перед хатою та господарським двором з напільного боку. Ю.Жуковський зафіксував у 1930 роках ґражду, побудовану в кінці XIX ст., що мала три двори [19, с. 294].

Гуцульські криті двори зафіксовані двох варіантів. Перший варіант розвинувся з двокамерного житлового будинку типу – "хата + сіни" з притулами біля сіней та напільної стіни. Хлівець при напільній стіні розвинувся у великий корівник-стайню, а притули прилягали до сіней та стайні. Майже напроти входу в сіни була прибудована дровітня, що подекуди використовувалася і як комора. Площа стайні рівнялась, або була більшою від площі разом взятих хати і сіней. Повал над стайнею влаштовувався приблизно на 0,5 м нижче від повалу над хатою, що давало можливість зберігати на горіщі стайні значний запас сіна. Другий варіант критого двору виник з житлового будинку типу "комора + хата + сіни" та типу "комора+хата+сіни+холодна хата", з притулами біля комори та напільної стіни. У першому випадку до сіней прибудовано стайню з входом у напільній стіні з притулу, а перед коморою і стайнею чи холодною хатою – хлівці та дровітні. При цьому сіни витягнуті до розміру прибудов так, що перед вікнами хати залишається маленький дворик, повністю накритий широким піддашсям хати та відгородже-

ний стіною з воротами. У 1920–1930 рр. ґражди практично втратили замкнутий характер, перед будинком влаштовувалися впорядкований дворик, житловий будинок у садибі орієнтували великими вікнами до вулиці, а господарський двір примикав до сіней. Вже в цей час частина сіней перегороджувалася і в глибині розміщувалася кухня. Часто кухня займала колишні сіни, а сіни з верандою влаштовувались вздовж хати на місці колишньої відкритої галереї. Ґанки та веранди ще не виступають за межі основних габаритів будинків [6, с. 19–40].

Велика увага приділялась міцності та довговічності деревини на зруб. Тут використовували, в основному, смереку, рідше – ялицю та бук зимової рубки. Зрубану деревину очищали від сучків, окорували та розкрижовували.

Фундамент будівлі часто представляв собою великі камені по кутах, між якими підкладали менше каміння. Висота фундаменту у вищій по схилу частині виносила 15–20 см. На фундамент ставили підвалини, які виготовляли з товстих смолистих, обтесаних з чотирьох сторін на квадрат, колод. Стіни виконувались у вугли. Зруб збирали з колод-кругляків, протесів (розпиляна навіпіл колода) та тесанців (обтесана на чотири грані колода). З'єднання зрубів були переважно такими – в замки або в кані. Зруби стін найчастіше відкриті з обох боків і тільки всередині житлового приміщення, якщо складаються з кругляків чи протесів, стіни мастять глиною або затикають мохом.

З початку ХХ ст. на Гуцульщині великого поширення набуло будівництво у стовпи (в слупи) в заміт зі штукатуркою та шалюванням стін. Таким чином, у підвалини зарубували стовпи (кутові та несучі), які підпирались зарубаними підпорами. Поміж них вкладали замітник, що представляв собою як кругляк, так і протеси та бруси. Стіни, виконані у зруб з протесів, зсередини приміщення стругали та вигладжували (гиблили). Будівля з такими стінами мала свою назву – мита хата. В іншому випадку, якщо стіни були складені з кругляків чи протесів і не гиблили, то шпари між ними заповнювали глиною або мохом. Стелі (повал) влаштовували з протесів, рідше з товстих дощок. Доречно зауважити, що у багатьох будівлях стеля була відсутня. На початку ХХ ст. верх стін скріплювали товстими брусами (платвами) у чотири способи їх розташування: платва фронтальної стіни висунена вперед й оперта на випусти; вперед висунені платви фронтальної та напільної стін, а платви причілкові лежать в осях стін; висунені платви фронтальної та причілкових стін; висунені платви всіх стін.

Ширина будівлі разом з ґанком чи піддашшям звичайно у два рази менша від загальної довжини. Висота даху майже дорівнювала повному зрубу стін, так що висота видимого зовні зрубу до даху не перевищувала співвідношення 1:1,5. Житлова частина в плані близька до квадрату. Внутрішній розмір сіней та комори по довжині становив 1/2 довшої стіни [5, с. 403].

Над житловими приміщеннями та коморами влаштовувалися стелі (повал) з міцних протесів, рідше з товстих дощок. Інші приміщення, в тому числі і сіни, не мали стелі, що дозволяло пічному диму виходити в сіни та на горище. Повал опирався на зруб стін та сволоки, яких було чотири типи: один сволок; два-три паралельні сволоки; два покладені навхрест сволоки; один нижній сволок, поверх якого покладено два-три верхні сволоки.

Окремо від сільського стоїть дерев'яне будівництво (житлові та громадські споруди) міст та містечок. Більшість з тих будов були зруйновані під час двох світових воєн, особливо у долині Пруту, та через недбальство місцевих адміністрацій. На Гуцульщині було низка дерев'яних будов громадського призначення – школи, сільські уряди, лікарні, корчми, а також будинки шляхти – вілли тощо. У містах і містечках, які розвивалися на основі самоуправління і магдебурзького права, будівництво житлових будинків було значно відмінним від сільського. Як стверджував В.Січинський [16, с. 80], що “...загальний розподіл, план і форми міських будов мають всі ознаки мистецтва ренесансу. План дерев'яних мешкальних будинків притримується зразків мурованих домів, після приписів магдебурзького права та інших міських правил, які обмежували не тільки розміри будов, але навіть кількість вікон, що виходили на вулицю...”.

Жителі міст, що володіли Магдебурзьке право, одержували низку привілеїв. Так, вони мали право будувати ратушу з годинником і тримати трубача при ній. У нижніх приміщеннях ратуші дозволялося розміщувати крамницю, хлібні засіки, “мірну діжку” і “мірницю мідну”, прибутки з яких використовувалися для загальноміських потреб. У містах, до яких приїжджало багато купців, дозволялося будувати гостинний двір. Міста мали право на “посполиту лазню”, “посполиту кухню” (шинок), млин.

Міський будинок, зазвичай, був дуже довгим і своєю вузькою стороною, що мала 2–4 вікна, виходив на вулицю. Вздовж цілої будови, посередині або збоку, був довгий проїзд чи прохід, що вів у внутрішній двір за будовою. З боків проходу (коридору) були розміщені житлові та

господарські приміщення. До вулиці виходили найбільші і парадні приміщення (місцева назва – "саля", "галя"), в глибині будинку – приміщення, де мешкала родина, ще далі – кухня, комора тощо; у кінці будови, збоку двору були спеціальні господарські приміщення для домашньої худоби. Такі будинки ще дотепер збереглися у Делятині, Надвірній та інших містечках Гуцульщини.

Хоча план таких будинків виник під впливом мурованого будівництва доби ренесансу і бароко, у зовнішніх формах збереглися риси народної, оригінальної творчості. Подекуди особливістю будов були відкриті входи на колонах, вздовж фасаду – підсіння, піддашся, під'ганя, піддашся, ганок та інші. У більших будовах були також мансарди з вікнами або з поверхом, теж на колонах і з балконами та вікнами різноманітної форми і вигляду, як на дзвіницях і церковних будовах. Дахи звичайно більш розвинені, часто в двох площинах і "заломлені", з досить розвиненим фронтоном. Подібно, як і в гуцульських хатах, фронтони мають велике багатство мотивів, поділу окремих площ, декоративно укладених дощок, гарно вирізьблених вікон, різних оздоб, розеток тощо. Дахи часто ускладнювались так званими "слуховими вікнами" та "голуб'ятниками".

Найкращі зразки дерев'яної архітектури зберігалися у невеликих містечках Гуцульщини, у яких були визнані майстри-теслі. Головними осередками такої майстерності були Косів, Яблунів, Печеніжин та інші. Впливи міського мурованого будівництва, зокрема барокові мотиви, більшою мірою помітні в таких містечках, як Печеніжин, Делятин та Надвірна.

Особливою красою і майстерністю вирізнялися такі частини будівель, як підсіння і фронтони. Часто вони прикрашались такими елементами, як восьмикутні "звізди" та "рожі", що мали символічне значення. Елементи ренесансу і бароко були присутні в деталях вікон, дверей, профілі стовбів, оздобленні дверей тощо.

Муровані будівлі, особливо вілли, характеризувались загальними принципами будівництва, що притаманні сучасному будівництву, проте план забудови, інтер'єрне та екстер'єрне вирішення базувалось на кращих зразках основних архітектурних європейських стилях.

На основі викладеного можна зробити наступні висновки:

1. Наприкінці XVIII – середині XIX ст. на Гуцульщині створено всі передумови для розвитку ремісництва, проте криза 1873 р. призвела до скорочення чисельності дрібних промислових підприємств наполовину. На межі XX ст. тут діяло лише 80 будівельних промислових підприємств, серед яких переважали цегельні. У першому десятилітті XX ст. кількість дрібних і середніх підприємств, а також зайнятих на них робітників дещо зросла. У будівельній сфері Косівського повіту було задіяно лише 0,7 % населення, у Надвірнянському – 0,6 %, а в Печеніжинському повіті – лише 0,1 % усього населення. Наприкінці 1920-х рр. на галицькій Гуцульщині було 80 патентованих ремісників, що складало 1,1 на один населений пункт. Ця кількість була мізерною на загальному тлі держави і виносила 1 % від загальної кількості ремісників у воєводстві. При цьому хочеться зазначити, що незареєстрованих ремісників по окремих населених пунктах було у декілька разів більше. До 1930-х рр. кількість ремісників скоротилась у порівнянні з довоєнним періодом у 3 рази, що було викликане укрупненням виробництва та значною кількістю непатентованих ремісників через високі податки та збори. Важливою причиною занепаду була світова економічна криза.

2. Найкраще будівельна галузь господарювання була представлена у Надвірні, Кутах та Косові, на які припадало понад 40 % усіх ремісників. Деякі спеціальності були представлені лише в одному населеному пункті: каменярі – у Ямній, склярі – у Делятині. В цілому, переважали мулярі (50 %) та бляхарі (28,75 %); малопоширеними були склярі (2,5) та каменярі (1,25 %).

3. Розвитку будівельних галузей сприяли: наявність дешевого будівельного матеріалу, активізація та модернізація житлового, громадського та відпочинкового будівництва.

4. У другій половині XIX – початку XX ст. на Гуцульщині виділялись два типи забудови садиб: відкритий двір з незв'язаними або частково зв'язаними будівлями; замкнутий двір (хата в брамах, гражда, хата з граждою).

Серед відкритих дворів побутували двори вільної забудови, Г- та П-подібної забудови. Замкнутий двір (гражда) був одним з найдавніших типів забудови. Залежно від специфічних умов місцевості та заможності господаря вони мали різні розміри (від 120 до 400 м²) та набір господарських будівель.

5. Специфічним було будівництво житлових та господарських споруд. Фундаментом будівлі служили великі камені по кутах, між якими підкладали менше каміння, на який ставили об-

тесані з чотирьох сторін підвалини. Стіни виконувались у вугли. Зруб збирали з колодок, кругляків, протесів та тесанців. З'єднання зрубів були в замки або в кані. З початку ХХ ст. значного поширення набуло будівництво в стовпи у заміт зі штукатуркою та шалюванням стін. Верхи стін скріплювали платвами. Стелі влаштовували з протесів чи товстих дощок. У житлових будинках влаштовували долівки або підлоги. Перед входом до хати будували піддашся або ґанки. Перед входом на ґанок влаштовували дерев'яні або кам'яні східці. Житлові будівлі мали, як правило, чотирихилі дахи, що виконувались на кізлах. Поверх кізлів настелювали лати, на які – ряди драниць.

Поширеними будівлями для утримання свійських тварин були окремо розташовані стайні та обороги. Інші будівлі споруджувалися у зруб та покривалися дралицями. Ями та пивниці мурували з каменю. Садиби та цілі хутори обгороджувалися воринням, рідше – штахетником, та муром.

6. Міське дерев'яне будівництво (житлові та громадські споруди) мали відмінні від сільського риси. Загальний розподіл, план і форми міських будов мали всі ознаки мистецтва ренесансу. План дерев'яних житлових будинків дотримувався зразків муrowаних. Міський будинок, зазвичай, був дуже довгим і своєю вузькою стороною, що мала 2–4 вікна, виходив на вулицю. Вздовж цілої будови, посередині або збоку, був довгий проїзд чи прохід, що вів у внутрішній двір за будовою.

7. У зовнішніх формах будинків збереглися риси народної, оригінальної творчості. Подєкуди були відкриті входи на колонах, вздовж фасаду – підсіння, піддашся, підґання, підстрішся, ґанок та ін. У більших будовах були також мансарди з вікнами або з поверхом, теж на колонах і з балконами та вікнами різноманітної форми і вигляду. Дахи часто в двох площинах і заломлені, з досить розвиненим фронтоном.

8. Муrowані будівлі, особливо вілли, характеризувались загальними принципами будівництва, що притаманні сучасному будівництву, проте план забудови, інтер'єрне та екстер'єрне вирішення базувалося на кращих зразках основних архітектурних європейських стилів.

Список використаних джерел

1. Горинь Г.Й. Домашні промисли і ремесла / Г.Й.Горинь, Я.Д.Грендиш, О.І.Никорак // Гуцульщина (Історико-етнографічне дослідження). – К.: Наук.думка, 1987. – С. 125–146.
2. Грабовецький В.В. Нариси історії Прикарпаття / В.В.Грабовецький. – Івано-Франківськ: Акорд, 1995. – Т. 8. Гуцульщина в другій половині ХІХ – поч. ХХ століть. – С. 35–37.
3. Клапчук В.М. Делятинщина: історико-географічне дослідження / В. М. Клапчук, М.М.Клапчук. – Делятин: Фоліант, 2007. – С. 324–371.
4. Мандибура М.Д. Допоміжні види занять / М.Д.Мандибура, Р.Й.Федина // Гуцульщина (Історико-етнографічне дослідження). – К.: Наук.думка, 1987. – С. 149.
5. Могитич І. Житлове будівництво Гуцульщини / І.Могитич // Історія Гуцульщини. – Львів: Логос, 1999. – Т. ІV. – С. 370–416.
6. Самойлович В.П. Народна архітектура України в ілюстраціях / В.П.Самойлович. – К.: Абрис, 1999. – 280 с.
7. Шухевич В. Гуцульщина / В.Шухевич: [Репринтне видання 1899 р.]. – Верховина, 1997. – Частина 1–2. – 352 с.
8. Handbuch des Lemberger Statthaltereigebietes in Galizien für das Jahr 1858. – Lemberg, 1860. – S. 294.
9. Księga adresowa Polski 1926/1927. – Warszawa, 1926. – S. 1772–1838.
10. Księga adresowa Polski 1929. – Warszawa, 1929. – S. 1465–1549.
11. Podręcznik Statystyki Galicyi / [Pod redakcją Dr Tadeusza Pilata]. – Lwów: Druk. i Związkowa, 1901. – Т. VI. – Cześć II. – S. 193–304.
12. Podręcznik Statystyki Galicyi / [Pod redakcją Dr Tadeusza Pilata]. – Lwów: Druk. i Związkowa, 1908. – Т. VIII. – Cześć II. – S. 185–328.
13. Rocznik statystyki przemysłu i handlu krajowego. – Lwów: druk. Ludowa, 1889. – Zeszyt 2. – S. 30.
14. Rocznik statystyki przemysłu i handlu krajowego. – Lwów: druk. Ludowa, 1889. – Zeszyt 13. – S. 1, 6.
15. Saryusz-Zaleski W. Dzieje przemyślu w b. Galicji 1804–1929 / W. Saryusz-Zaleski. – Kraków, 1930. – S. 2–107.
16. Sitschynski V. Dřevěné stavby v Karpatské oblasti [Дерев'яні споруди в Карпатській області. Аналіз бойківських та гуцульських пам'яток архітектури] / V.Sitschynski. – Praha: 1940. – 216 s.
17. Skorowidz przemysłowo-handlowy królestwa Galicyi. – Lwów, 1912. – Wyd. II. – S. 438–451, 548–552.
18. Stan rzemiosła w Polsce. – Warszawa: Druk. "Lech", 1938. – 326 s.
19. Żukowski J. Huculszczyzna / J. Żukowski // Biuletyn historii sztuki i kultury. – Warszawa, 1934–1935. – Z. 3. – № 3. – P. 285–294.
20. Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). – Ф. 808. – Оп. 5. – Од. зб. 269. – Арк. 78.

Volodymyr Klapchuk

**BUILDING INDUSTRY IN GUZULSHYNA AT THE END OF XIX – THE FIRST
THIRD OF XX CENTURIES**

The article reveals the statistic information about general condition of affairs in the building branch of household, the geography of its expanding, dynamic and problems of its development.

УДК 902:572(470+571:44)

Олександра Пахарєва

**АНТРОПОЛОГІЧНІ СТУДІЇ Д. М. АНУЧІНА ТА Ф. К. ВОВКА ЗА
КОРДОНОМ**

У статті досліджено зарубіжний період навчання Д. М. Анучіна та Ф. К. Вовка і їхню дослідницьку роботу в країнах Європи. Показано, як студії вчених за кордоном, вплинули на їхню подальшу наукову діяльність.

Дмитро Миколайович Анучін (1843–1923) і Федір Кіндратович Вовк (1847–1918) – видатні вчені-антропологі. Вони були представниками одного покоління науковців у тодішній Росії. Академік Д. Анучін вважається засновником російської академічної географії, а Ф. Вовк був істориком, етнографом, став засновником української антропологічної школи. Обидва вчені відіграли вагомий роль у розвитку науки в Російській імперії в останній чверті XIX – на початку XX ст. Однак формування їхніх наукових поглядів відбулося за кордоном під впливом західно-європейської наукової думки.

Вперше Д. Анучін зацікавився антропологією у Московському університеті на лекціях професора А. Богданова і на його ж кафедрі він написав магістерську роботу. Сформуватись Д. Анучіну як вченому-антропологу допомогло дворічне закордонне відрядження, що молодому науковцеві організував комітет з облаштування антропологічної виставки (далі – Комітет), створений у 1873 р. при Товаристві природознавців. Відкриття виставки мало відбутись в Москві у 1878 р., а для цього потрібно було, серед іншого, ознайомитись з антропологічними матеріалами за кордоном і зібрати відповідні колекції.

Закордонне відрядження Д. Анучіна тривало упродовж 1877–1879 рр. Науково-дослідна робота вченого за цей період вражає. За час перебування за кордоном він надіслав чимало листів і звітів до Комітету, у яких детально описав стан антропологічної науки та її діячів, музеї, кафедри, лабораторії, пам'ятки в кількох країнах.

Приїхавши до Парижу, вчений опинився в Товаристві антропології. Він відвідував лекції П. Брока, Г. де Мортільє, П. Топінара, брав участь у практичних роботах, вивчав колекції. Крім того, він цікавився лекціями з гістології та ембріології. Д. Анучін разом з Г. де Мортільє їздив околицями Парижа й оглядав дольмени. Також вчений зробив опис Паризького антропологічного музею, етнографічного відділу Лувру, Музею національних старожитностей у Сен-Жермен ен Ліль.

Під час поїздки до Лондона Д. Анучін познайомився з Дж. Євансом та Е. Френксом, оглянув остеологічні зібрання у музеї Королівського коледжу хірургії, детально охарактеризував доісторичну колекцію аматора-колекціонера Г. Крісті у Британському музеї. Під час поїздки в Бельгію, Д. Анучін вивчав й описав колекції з первісної археології та палеонтології четвертинного періоду. Потім він побував у німецьких містах Франкфурт, Гейдельберг і Мюнхен, де брав участь у засіданнях природознавців. Д. Анучін відвідав також Саксонію і Богемію та міста Прагу і Відень. У цей же час він працював над посібником з антропології, який писав на основі побаченого і почутого.

Після повернення до Парижу учений отримав кошти від московського Товариства природознавців для подорожей та огляду доісторичних старожитностей Франції. Г. Массен виявив

бажання показати російському досліднику печери та гроти на берегах річки Везер і провести в одному з гротів розкопки. Е. Шантр запропонував науковцеві з Росії провести розкопки пам'яток бронзового та залізного віку в департаменті Юра [5, с. 14].

У своїх звітах в Москву, Д. Анучін детально описує проведені розкопки, які дали йому практичні навички польової та наукової роботи іноземних колег. Г. Массен запропонував московським колегам придбати колекцію кам'яних та кістяних знарядь з печер долини ріки Везер. Під час розкопок дольменів з Е. Картільяком російський вчений не тільки вів польовий щоденник, а й збирав загальні відомості про дольмени Франції. Поїздки Д. Анучіна на південь цієї країни, участь у розкопках з провідними фахівцями того часу відіграли важливу роль у його науковій та педагогічній підготовці. За кордоном вчений мав можливість вивчити антропологію в широкому сенсі – як науку про людину, адже тодішня західноєвропейська антропологія включала в себе фізичну та доісторичну антропологію, або, інакше кажучи, первісну археологію, палеонтологію, етнологію та етнографію.

За дорученням московського Товариства природознавців Д. Анучін організував російську частину антропологічного відділу на Паризькій всесвітній виставці в 1878 р. Завдяки його праці російський відділ зайняв поважне місце й високо був оцінений організаторами. На цій виставці були представлені антропологічні та краніологічні матеріали (бюсти, маски, портрети, кістки), археологічні колекції, етнографічний матеріал з Росії та України, а також створено відділ медичної географії [6, с. 112].

Основною темою наукових робіт Д. Анучіна за кордоном було дослідження аномалій людського черепу. Він вивчив значну кількість краніологічного матеріалу (більше 4000 черепів). Перше його дослідження на цю тему було опубліковане в 1880 р. [3]. Воно стало магістерською дисертацією із зоології (наукового ступеню з антропології в Росії не давали – О. П.) Д. Анучіна, яку він захистив того ж року. Тему “Аномалії людського черепа” вчений обрав не випадково. Насамперед це пов'язувалось з успіхами еволюційної теорії. Популярними стали праці з порівняльної анатомії людини. Палкі дебати велися між прихильниками і противниками теорії Ч. Дарвіна. Одним із дискусійних питань того часу було порівняльно-анатомічне і расове значення окремих аномалій людини. Робота Д. Анучіна стала класичною у тодішній антропологічній літературі. У своїй праці вчений відстоював точку зору видової єдності людства.

На початку 1880 р. в Московському університеті була створена кафедра антропології, яку очолив Д. Анучін, отримавши вчене звання приват-доцента. Саме тут вчений вперше в Росії запровадив курс лекцій з антропології. На жаль, ця кафедра проіснувала недовго, в 1884 р. її закрили. Викладання антропології продовжувалося на історико-філологічному і фізико-математичному факультетах університету, а на кафедрі географії та етнографії була відкрита спеціальність “антропологія”.

У 1889 р. Д. Анучін опублікував роботу “Про географічний розподіл зростання чоловічого населення Росії”, у якій використовував дані загальної військової повинності за 1874–1883 рр. [4]. У ній вчений встановив центри високого і низького зростання населення на території Східної Європи. Пояснення географічного розподілу зростання людей автор знайшов у даних історичної етнографії. Матеріали цієї роботи були добре науково розроблені і комплексно опрацьовані. Дослідження географічного розподілу зростання населення стало не лише класичною роботою вченого, а й вплинуло на науковий доробок інших російських учених.

Ф. Вовк прибув у Францію в 1887 р, тобто на 10 років пізніше від Д. Анучіна. Його науковою метою було вивчення антропології в Сорбонні. Вченому допоміг виходець з Росії Й. Денікер, зокрема, за його рекомендацією, Ф. Вовк відвідував в університеті лекції П. Топінара і Г. де Мортільє [7, с. 79]. Основну частину свого часу вчений проводив в антропологічній школі, у якій вчився проводити наукові дослідження, в Музеї природничої історії та музеї Трокадеро. Сферою його наукових інтересів було антропологічне дослідження стопи. На цю тему він написав і захистив докторську дисертацію [9, с. 114].

З 1890 р. починають налагоджуватися наукові зв'язки між вченими Південно-Західного краю (охоплював територію України – О. П.) Російської імперії та Францією. Ф. Вовк обмінювався літературою з іноземними вченими, організував запрошення для вчених з Києва і Харкова до Сорбонни [2; 103]. У 1890 р. він брав участь в організації виставки в Парижі і міжнародного конгресу з доісторичної археології та антропології. У секції Паризького антропологічного товариства Ф. Вовк організував етнографічно-антропологічну виставку. На цій виставці він представив карту України, світлини з життя і побуту її населення різних регіонів, а також серію релей, знайдених В. Хвойкою у Трипіллі.

Під час проведення згаданої виставки було організовано міжнародний університет. Його завдання полягало у читанні лекцій, тематично пов'язаних з виставкою, а також підготовка відповідей на запитання, що стосувалися виставки. Ф. Вовк був постійно задіяний у роботі цього університету, керував його чотирма секціями. Російську секцію очолював І. Мечніков, але фактичним керівником був виходець з України, професор М. Ковалевський. В університеті були прочитані доповіді "Доісторична Росія" (Ф. Вовк), "Передісторична Франція" (Г. де Мортільє) та ін. Ф. Вовк виступив також з рефератом про українську етнографію та підготовку етнографічної виставки, проведення якої планувалося під час роботи археологічного з'їзду в Харкові у 1902 р. В серпні 1900 р. у Парижі проходив міжнародний конгрес доісторичної археології та антропології. На ньому Ф. Вовк прочитав реферат "Індустрія в неолітичних знахідках на Україні". Також він взяв участь у конгресі фольклористів, що відбувся в столиці Франції наступного місяця того ж року.

Вказані заходи сприяли налагодженню і розвитку міжнародних наукових зв'язків. В їх організації та проведенні Ф. Вовк брав безпосередню участь. За заслуги в організації конгресів і виставок у 1900 р. він був нагороджений медаллю Паризького антропологічного товариства. Статті про ці виставки й конгреси були опубліковані в "Матеріалах до українсько-російської етнології" і французьких виданнях [7; 8].

Після вдалого проведення виставок І. Мечніков і М. Ковалевський запросили Ф. Вовка викладати етнографію, археологію та антропологію у створену ними Вищу школу суспільних наук, що діяла при Сорбонні. Викладали в цій школі не тільки російські емігранти, а й вчені з інших країн (Л. Манувріє, А. Мортільє, В. Анрі, К. Валішевський). Прочитати курс з історії України запросили М. Грушевського [1, с. 28]. Ф. Вовк викладав курси "Еволюція економічної культури", "Порівняльна етнографія", "Основи антропології", "Етнографія слов'ян", "Антропологічні особливості слов'янського населення Європейської Росії". Школа існувала на громадських засадах, викладачі, в тому числі й Ф. Вовк, підтримували її існування. За свої заслуги він отримав річну премію Годара від Паризького антропологічного товариства і медаль П. Брока.

Упродовж 1903–1906 рр. за дорученням Російського музею у Санкт-Петербурзі, Паризького антропологічного товариства, Австрійського етнографічного товариства у Відні та Наукового товариства імені Шевченка у Львові, Ф. Вовк досліджував історичні, антропологічні та етнографічні аспекти українського населення Галичини, Буковини й Закарпаття. Про проведені дослідження він, зокрема, представив доповідь "Про карпатських русинів-гуцулів" [8, с. 134].

Вчений продовжував викладати у Вищій школі суспільних наук і працювати над докторською дисертацією. У 1905 р. Ф. Вовк здобув науковий ступінь доктора природничих наук і повернувся до Росії. Тоді ж Наукове товариство імені Шевченка у Львові обрало його головою своєї етнографічної комісії. У 1907 р. вченого затвердили приват-доцентом Санкт-Петербурзького університету, викладачем Вільної вищої школи П. Лесгафта і зарахували до штату етнографічного відділу Російського музею. До викладання Ф. Вовка допустили не одразу, адже його іноземний диплом певний час не визнавали.

Після повернення до Росії Ф. Вовк виступив у Санкт-Петербурзі з доповіддю "Про виявлення нового палеолітичного скелету у Франції" [8, с. 167]. Вчений продовжував підтримувати зв'язки з Францією. Разом зі своїм учнем С. Руденком він побував на конгресі Французької асоціації наук у м. Діжон та VII конгресі доісторичної антропології Франції в м. Нім. Зазначимо, що саме у паризький період Ф. Вовк став прихильником еволюційної школи і структурного функціоналізму. Численні міжнародні нагороди, участь у конференціях, членство у кількох наукових товариствах свідчать про визнання вченого міжнародною науковою громадськістю.

Загалом закордонні студії Д. Анучіна та Ф. Вовка так чи інакше вплинули на подальшу долю кожного вченого. У XIX ст. Європа була центром вивчення і розвитку природничих наук. Ознайомившись з передовими тогочасними досягненнями науки, оглянувши значну кількість музеїв і колекцій, пройшовши практику у європейських лабораторіях, обидва науковці після повернення на батьківщину максимально використали свої знання для розвитку антропології у Російській імперії, заклали основи своїх антропологічних шкіл.

Список використаних джерел

1. Національний архів Інституту археології Національної Академії наук України. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 408.
2. Антонович М. Епістолярна спадщина Володимира Антоновича. Неопубліковані листи В. Б. Антоновича до Ф. К. Волкова (з архіву УВАН) / М. В. Антонович // Український історик. – К., 1989. – Т. 26. – № 13. С. 102–104.
3. Анучин Д. О некоторых аномалиях челове-

ского черепа и преимущественно об их распространении по расам / Д. Н. Анучин // Труды антропологического отдела Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. – М., 1880. – Т. 4. 4. Анучин Д. О географическом распределении роста мужского населения России / Д. Н. Анучин // Записки императорского Русского географического общества по отделению статистики. – М., 1889. – Т. 7. – Вып. I. 5. Богданов В. Дмитрий Николаевич Анучин: антрополог и географ (1843–1923) / В. В. Богданов. – М.: Центросоюз, 1941. 6. Левин М. История антропологии в России / М. Г. Левин. – М., 1960. 7. Франко О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч / О. О. Франко. – К., 2001. 8. Volkov Th. La Science des illetrés en Ukraine dans cette directions // Congrès International des Traditions Populaires. – Paris., 1902. – P. 132–134; 9. Volkov Th. Variations squelettiques du pied chez les primates et dans les races humaines. – Paris, 1905.

Oleksandra Pakharieva

SCIENTIFIC STUDY ABROAD BY D. ANUCHIN AND F. VOLKOV

This article is devoted to foreign study of two scientists D. Anuchin and F. Volkov and how it has influenced their future scientific activity. Two scientists have a great role in development of a scientific ideas in Russia.

УДК 130.2

Михайло Ревуцький, Аліна Коваль

КУЛЬТУРОЛОГІЯ М.ДАНИЛЕВСЬКОГО І СУЧАСНИЙ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ТИП

У статті досліджено культурологічні аспекти творчості М. Данилевського і сучасний культурно-історичний тип.

Мислителі різних народів і різних історичних епох називали своє чи будь-яке інше співтовариство по-різному: поліс (Платон, Аристотель), цивітас (Цицерон, Сенека), цивітас террена (Аврелій Августин), хідара (Ібн-Хальдун), нація (Дж. Віко), громадянське суспільство (Т. Гоббс), цивілізація (Ф. Гізо), суспільно-економічна формація (К. Маркс), соціальний організм (Г. Спенсер), культурно-історичний тип (М. Данилевський), і т.д. Соціальна життєдіяльність людини від античності і до початку ХХ ст. позначалася терміном "суспільство". З розвитком етнографії, етнології, що отримали в північноамериканській науці назву "культурна антропология", поняття "суспільство" все частіше замінюється терміном "культура", який і став домінуючим в соціологічних і культурологічних дослідженнях другої половини ХХ ст.

У сучасній науковій літературі існує безліч визначень поняття "культура". Одним з перших, хто зробив теоретично-змістовний опис основних сфер культури був Микола Данилевський. Він писав, що загальних розрядів культурної діяльності, в широкому розумінні цього слова нарахується не менше і не більше чотирьох:

1. Релігійна діяльність, що охоплює відношення людини до Бога. Це розуміння людиною своєї долі в співвідношенні до долі людства й Всесвіту, тобто народний світогляд не як теоретичні знання, що ґрунтуються на здогадах й доступні лише небагатьом, а як тверда віра, що є основою всієї моральної діяльності людини.

2. Культурна діяльність у вузькому розумінні цього слова, всеохоплююче відношення людини до зовнішнього світу, по-перше, теоретично-наукове, по-друге, естетично-художнє (причому до зовнішнього світу зараховується і сама людина як предмет дослідження, роздумів і художнього сприйняття), і по-третє технічно-промислове, тобто збереження предметів зовнішнього світу, стосовно потреб людини.

3. Політична діяльність охоплює відношення людей між собою як членів одного цілого і відношення цього цілого як одиниці вищого порядку до інших народів

4. Суспільно-економічна діяльність охоплює відношення людей між собою не безпосередньо як моральних і політичних особистостей, а опосередковано – стосовно умов користування предметами зовнішнього світу, їх добування й обробки [1, с. 471–472].

Згідно з ідеями М. Данилевського культурно-історичні типи є реальними, дійсними носіями історії людства. Таких типів, що уже проявилися в історії десять: єгипетський, китайський, індійський, єврейський, грецький, європейський та інші. М. Данилевський виходить з позиції, що "інтереси людства" є беззмінним для людини поняттям, у той час як "європейські інтереси" є не пустим словом для француза, німця чи англійця. "Отже, – робить свій важливий висновок Данилевський, – для всякого слов'янина: росіянина, чеха, серба, хорвата, словенця, словака, болгарина (бажав би додати і поляка), – після Бога і Його святої Церкви, ідея слов'янства повинна бути вищою ідеєю, вище свободи, вище науки, вище просвітництва, вище всякого земного блага, бо жодне з них для нього недосяжне без її здійснення – без духовно, народно і політично самобутнього, незалежного слов'янства; і навпаки всі ці блага будуть необхідним наслідком цієї незалежності і самобутності" [1, с. 127].

Микола Данилевський сформулював чотири закони суспільно-історичного розвитку. Один з них говорить: "Основи цивілізації одного культурно-історичного типу не передаються народам іншого типу. Кожен тип відпрацьовує її для себе при більшому чи меншому впливі чужих, попередніх чи сучасних йому цивілізацій" [1, с. 91]. Пояснюючи зміст цього закону, М. Данилевський писав, що єгипетська культура не перейшла до народів неєгипетського походження, що індійська цивілізація обмежилася народами, які розмовляють мовами "санскритського кореня", що євреї не передали своєї культури жодному з оточуючих їх чи одночасно живучих з ними народів.

Заперечуючи М. Данилевському, можна привести приклади дійсного руху історії, суть якого в передачі культурних начал. Зокрема, це приклад буддизму, що виник в Індії та поширився на народи монгольської раси та визначив характер і культурно-історичну долю всієї Східної та Північно-Східної Азії. Це також приклад християнства, що виникло серед єврейського народу і в своїй еволюції двічі порушило "історичний закон", бо спочатку євреї передали цю релігію грецькому та римському світам, а потім ці два культурно-історичні типи здійснили передачу християнства двом новим культурно-історичним типам: германо-романському і слов'янському, тим самим перешкодивши їм, згідно з вимогами теорії, створити свої власні релігійні начала. Про це писав російський філософ Володимир Соловйов та інші вчені.

Самобутність того чи іншого культурно-історичного типу виникає, згідно з концепцією М. Данилевського, з особливостей природного буття народів. Питання про взаємозв'язок культури і природи, природи конкретної країни в історії окремого народу є досить складним. Вирішення його в найбільш загальному виді виглядає так: культура будь-якого народу формується, створюється, розвивається в певних природних умовах. Однак подальша конкретизація цієї тези стикається з необхідністю методологічних застережень, не врахування яких може призвести до надуманості, вульгаризації та прикладів фальсифікації та вільного маніпулювання фактами. Зокрема, досліджуючи це питання окремі автори пишуть про (не більше і не менше) "генетичну скарбницю людства" як загадку українського чорнозему [2, с. 109]. Так, писав В. Романюк, опираючись на праці О. Братко-Кутинського, Н. Околітенко, Ю. Канигіна та З. Ткачука, наявність сприятливого енергетичного потенціалу на українській землі пояснюється унікальними природними умовами, передусім унікальними ґрунтами. Вказаний автор зазначав, що "значний масив українських земель (приблизно Вінниччина і Житомирщина) з часу появи на земній кулі перших наземних рослин та перших тварин... жодного разу не був затоплюваний водами морів чи океанів" [2, с. 113]. А це означає, твердить В. Романюк, що "протягом сотень мільйонів років тут зберігався і нагромаджувався родючий ґрунт та послідовно розвивався найбагатший у світі генетичний фонд. Це означає, що протягом усієї історії нашої планети ця земля відігравала роль недоторканої генетичної скарбниці, була чимось на зразок велетенського "Ноева ковчега", де формувалась і звідки розселялась по новоутвореній суші флора і фауна, а разом з нею і людність" [2, с. 113]. Тому при розгляді цього питання, й метою уникнення подібних висновків, необхідно звертатися до теоретичних принципів, що розробляються в межах соціальної філософії і культурології.

Безперечно, що людина пристосовується до оточуючої її природи, складає єдине ціле з природою: культури поза природою, суспільства поза природою, людини поза історичною діяльністю, що розвивається в певних географічних умовах, не існує.

У загальнотеоретичному розумінні поняття “культура” співпадає за своїм змістом з поняттям “суспільство”. Будь-який елемент культури виникає в суспільстві, є суспільним утворенням, і, навпаки, будь яка частина суспільства є елементом культури, що твориться руками і розумом людини як суспільної істоти. Маючи один і той самий зміст поняття “культура” і “суспільство” використовуються в різних науках з різною метою. Соціологія і соціальна філософія надають перевагу терміну “суспільство”. Етнографія і етнологія, соціальна антропологія і культурна антропологія, культурологічні дисципліни різного роду віддають перевагу використанню терміну “культура”, позначаючи ним ті чи інші сфери буття людини.

Загальнонаукове поняття культури охоплює сукупність усіх форм людської діяльності, а також продуктів цієї діяльності і самого процесу їх створення. Одна культура (етнічна, формаційно-історична, регіональна, особистісна) відрізняється від іншої, передусім, тими способами, якими людина створює штучне середовище, необхідне їй для виживання в конкретних природно-кліматичних умовах.

В філософському розумінні культура є особливим способом надбіологічного буття людини як суспільної істоти, здатної керувати образами власної свідомості, речами і людьми. Вказана здатність виділяє людину зі світу природи, роблячи її творцем “другої природи” – культури. Одним з найважливіших суб’єктів історичного розвитку є створена ціленаправленою соціокультурною діяльністю інтелігенція як складова частина будь-якого самобутнього народу.

Відомо, що кожна соціальна група, що формується в ході історичного розвитку, намагається тією чи іншою мірою усвідомити власне місце і роль в суспільстві. Кожна група висуває з свого середовища особистостей, які виконують функції ідеологів, тобто свідомих виразників інтересів цієї групи. Інтелігенція відрізняється від представників інших груп тим, що складається переважно з людей покликаних для вирішення інтелектуальних задач. М. Данилевський у праці “Росія і Європа” писав, що “так звана інтелігенція не що інше як більш-менш чисельне зібрання досить порожніх особистостей, що отримали поверхневу освіту, не переваривши і не засвоївши її, лише перемелюють в голіві і перебовтують язиком похідні думки які в даний момент прикривають вульгарною етикеткою сучасних [1, с. 405].

Основним недоліком російської інтелігенції М. Данилевський вважав наслідування Заходу, або “мавпування європейства” як вираз слабкості і немічності народного духу в вищих освічених колах суспільства і логічно похідними звідси є західництво, лібералізм, нігілізм в яких він вбачав загрозу інтересам загальнослов’янської справи. Погляди М. Данилевського виказують характерне для певної частини суспільства відношення до інтелігенції як до особливої групи людей, для якої чужими є світогляд і національний життєвий уклад.

Нігілізм як характерний елемент європейської культури став синонімом культури “західної”, цінності якої сумнівні для культури слов’янської. “Нігілізм” використовує Ніцше як назву, що визначає суть найближчих століть історичного розвитку, і який він зводить до відомої короткої тези “Бог помер” – втратив свою владу над усім сущим і над призначенням людини. Хоча, як вважав Мартін Хайдеггер, “нігілізм” не є тільки європейським явищем – “Слово “нігілізм” пізніше поширилося в обіг через Тургенєва як означення такого світогляду, коли дійсно існує тільки суще, доступне чуттєвому сприйняттю, тобто власному досвіду, а крім нього більше нічого. Тим самим заперечується все, що основане на традиції, владі, чи будь якому іншому авторитеті” [3, с. 63].

Відношення слов’янофілів до інтелігентів-західників було в цілому негативним, вбачаючи в них ідейних противників. Праця М. Данилевського “Росія і Європа” стала своєрідним “катехізисом слов’янофільства”, а автора оголосили противником “всесвітньо-історичної точки зору” [4, с. 73–74]. Можна зрозуміти прагнення слов’янофілів захиститися від проблем суперечливої плуралістичної культури Заходу розповсюджувачами якої є, за словами К. Леонтьєва “маври прогресу” – інтелігенти-західники (К. Н. Леонтьєв “Візантизм и слов’янство”). Як вважав П. Козловський, культура може бути неоднорідною, але вона повинна бути органічною. Органічною значить такою, що відповідає природно-історичному розвитку конкретного суспільства. Така позиція співпадає з ідеями М. Данилевського. На думку П. Козловського, сучасне, плуралістичне суспільство демонструє нам дуже високий ступінь багатоманітності і суперечливості, а значить і проблем, яких прагнули по можливості уникнути слов’янофіли, ратуючи за органічність культури [5, с. 245].

Часто сучасні дослідники культури висловлюють думки, хоча й трохи в іншому контексті, схожі з поглядами М. Данилевського. Зокрема, досліджуючи образ і феномен Трікстера (шах-рай, трюкач) в культурології, білоруський культуролог Ю. Чернявська наголошує, що “в сучас-

ному світі важливий не продукт, а упаковка, не сутність, а імідж. Але культурі, як і людині при-таманно втомлюватися. Прийде день, коли вона втомиться від криків ді-джеїв, від поперемінного миготіння на екранах телевізорів трансвеститів і політиків. Прийде час, коли вип'є себе до дна постмодерністська іронія. Прийде хвилина, коли культура відчує себе в центрі замкнутого кола яке оточує світ що відмовився вирішувати проблеми [6, с. 52].

У праці "Росія і Європа" М. Данилевський розглядав нігілізм в рамках своєї концепції "мавування європейства", тобто інтелігентського наслідування Заходу. На його думку, нігілізм є приклад російського брехливого демократизму і так званого "послідовного матеріалізму" Він виступав проти нігілізму "доморощеного" походження, вважаючи, що такого не існує. М. Данилевський вважав, що нігілізм запозичений, а значить карикатурний, причиною поширення якого є відсутність самобутнього розвитку.

Співставляючи погляди М. Данилевського (більш ніж столітньої давності) та окремі ідеї сучасних ідеологів української самобутності ми можемо помітити багато спільних позицій, що підтверджує думку про неможливість єдиної (навіть найкращої) культури і єдиного глобального культурного простору. Ю. Канигін писав: "У кінці пророчої ери Україна готується до свого месіанського кроку: виконати біблійні заповіді, вийти на авансцену молодого слов'янського світу в якості його духовного керівника. В ім'я гідного життя українського народу і в ім'я його месіанського призначення розгортається зараз напружена, непроста боротьба за самостійність, державність, соборність Великої України" [7, с. 96].

Кожен етнос прагне внутрішньої інтеграції та самоорганізації. Етнічна самосвідомість, яка виявляється в етнімі та розумінні себе як суб'єкта історичного процесу з іншими подібними спільнотами, культурна уніфікованість, що виявляється не лише у відносній культурній гомогенності етнографічного масиву, а й у наявності єдиної стандартизованої нефольклорної культури, насамперед, – літератури та політична єдність, тобто не просто "державність", а єдність політичної волі, яка можлива або у формі прагнення національного самовизначення з метою утворення національної держави, або у формі прагнення підтримувати своє національно-державне існування для найповнішої реалізації свого соціокультурного потенціалу й захисту його від зовнішніх зазіхань – усе це є виявами такого прагнення.

Етнос, що має ці три індикатори єдності, є нацією, точніше, етнонацією. Жодна інша спільнота не забезпечує людині таких оптимальних умов для саморозвитку і дії; жодна інша спільнота не може зрівнятися із нацією в культуротворчих потенціях. Нація не утискає особу в тісних племінних або конфесійних рамках, але й не розчиняє її в абстрактному "людстві взагалі" (для порівняння – "інтереси людства" є беззмістовним для людини поняттям. М.Данилевський), тобто не дає їй стати космополітом, не закоріненим у жоден етнокультурний ґрунт. Недаремно видатний політичний теоретик Ісайя Берлін зазначав, що космополітизм є нікчемним, а люди не можуть розвиватися, коли вони не належать до певної культури. Між іншим, апломб, з яким космополітичні кола декларують створення єдиної "загальнолюдської", "всесвітньої" культури, І. Берлін вважав не менш "нікчемним". Навіть, якби створення такої ме-гакультури стало можливим, це, за його словами, стало б смертю культури, а не єдиною культурою [2, с. 396].

Список використаних джерел

1. Данилевський Н. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому / Н. Я. Данилевський. – М., 1991.
2. Романюк В. Орда у храмі / В. С. Романюк. – Стрий: Щедрик, 2003.
3. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / М. Хайдеггер. – М., 1993.
4. Назаров Ю., Возилов В. "Россия и Европа" в споре Н. Я. Данилевского и В.С.Соловьёва / Ю. Н. Назаров, В. В. Возилов // Соловьёвские исследования. Периодический сборник научных трудов. Выпуск 5. – Иваново, 2002.
5. Козловський П. Постмодерна культура: суспільно-культурні наслідки технічного розвитку / П. Козловський // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки. – К., 1996.
6. Чернявская Ю. Трикстер или путешествие в хаос / Ю. В. Чернявская // Человек. – № 3. – 2004.
7. Канигін Ю., Ткачук З. Українська мрія / Ю. Канигін, З. Ткачук.– К., 1996.

Myhaylo Revutskyy, Alina Koval

THE THEORY OF CULTURE M.DANILEVSKIY AND MODERN CULTURAL AND HISTORICAL TAPE

The article explored cultural aspects of creativity and M. Danilevsky modern cultural-historical type.

УДК 94(477)

Наталія Кобрин

ПРИНЦИПИ ТА ФОРМИ МУЗИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА “ПРОСВІТА” В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ

У статті на основі документів та публікацій розглядається діяльність музичних гуртків товариства “Просвіта” у Східній Галичині. Особливу увагу звернено на зміни положень статутів щодо музичної діяльності “Просвіти”.

Період другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. у Східній Галичині характеризувався активним музикуванням різноманітних українських товариств. Розвиваючи музику і використовуючи її для досягнення суспільно-виховних та культурно-просвітницьких цілей, вони утверджували погляд на неї як на один із провідних чинників відродження нації, зростання самосвідомості і на спосіб поширення ідей національно-визвольного руху. Надзвичайно показовим прикладом саме такого трактування музичного мистецтва була діяльність відповідних гуртків товариства “Просвіта”, завдяки яким в Східній Галичині сформувався значний пласт масової української музичної культури.

Просвітанські хори та оркестри впливали на розвиток і розповсюдження багатьох пісенних жанрів тієї доби (таких як, старогалицькі пісні, пісні парамілітарних товариств, стрілецькі пісні), формували, значною мірою, мистецько-звукову атмосферу регіону (найбільш елементарний і популярний пласт музики) і були зразком для інших товариств. Завдяки їм національна пісня могла дістатися у найвіддаленіші містечка і села, зумовлюючи зростання суспільної свідомості, а також впливаючи на становлення багатьох особистостей, зокрема і композиторів. Адже, на думку Я. Якуб'яка щодо національних джерел творчості М. Лисенка і С. Людкевича, “композитор не може залишатися індеферентним до того мистецько-звукового середовища яке його оточує” [1, с. 10]. Рівно ж – провідні галицькі музиканти, такі, як С. Людкевич, В. Барвінський, Б. Кудрик, В. Витвицький, З. Лисько, Н. Вахнянин, Б. Вахнянин, О. Нижанківський, В. Матюк й ін., не тільки цікавилися станом музичного життя просвітанських осередків, але, усвідомлюючи їхню важливість для повноцінного розвитку української музики і культури в цілому, допомагали їм своєю композиторською творчістю та громадською діяльністю.

Стан і проблеми української масової музичної культури, що на зазначеному етапі національного руху виявлялася передовсім діяльністю різноманітних товариств, зокрема, “Просвіти”, в історіографії залишаються майже не розкритими. Дослідження, присвячені становленню українського визвольного руху, історії товариства “Просвіти” тощо (В. Мудрий [2], В. Щурат [3], Р. Гарат [4], І. Зуляк [5], Б. Савчук [6], В. Верига [7]), зазвичай, лише констатують факти проведення окремих концертів і подають вибіркиму статистику хорів, оркестрів, святкувань. Зокрема, у колективному дослідженні Р. Гарата, А. Коцура, В. Коцура театральномистецька діяльність “Просвіти” розкривається надто стисло і, головне, в аспекті роботи аматорських театральних гуртків [4, с. 134–139]. У музикознавчих працях лише окремі дослідники (Ю. Булка [8], Л. Кияновська [9]) згадують про велику кількість просвітанських хорів та їх національно-патріотичну спрямованість, не деталізуючи ні особливостей структури музичних гуртків “Просвіти”, ані напрямів їх діяльності, або ролі в піднесенні культури і вихованні мистецьких смаків суспільства. Поза тим ще у 1938 р. музикознавець і диригент М. Антонович писав про музику як одну “з найбільш активних рушійних сил людства” і про те, що українці у своєму бездержавному стані не можуть дозволити собі “духового лінивства”, легковаживши силою впливу музики [10, с. 160].

Отже, це дослідження ставить за мету розкрити цілі та форми музичної діяльності “Просвіти” – одного з вагомих засобів національного виховання, піднесення самосвідомості та ак-

тивізації суспільного руху, зокрема те, як їх характеризують внутрішні документи товариства, матеріали конференцій, як, теж, окремі музиканти.

Сфера масової музичної культури в житті української спільноти Східної Галичини охоплюється діяльністю церковних хорів, хорів та оркестрів при товариствах різноманітного, але немистецького спрямування, зокрема, "Руської бесіди", "Просвіти", "Жіночої громади", ремісничого товариства "Зоря", парамілітарних товариств "Січ". "Сокол", "Пласт", стрілецьких хорів та оркестрів впродовж 1914–1920 рр., гімназій та шкіл тощо. Це найбільш численна група національних установ, яка за допомогою розгалуженої мережі філій, гуртків та читалень обіймала широкі верстви галицького українства, в тому числі у багатьох невеликих містечках і селах.

У контексті основної діяльності зазначених товариств музикування передбачало не стільки естетичні цілі, скільки було одним із просвітницько-виховних засобів, поряд із освітніми курсами, видавничою діяльністю, аматорськими театральними виставами. Зв'язок музичної практики цих гуртків із національним рухом був очевидним і безпосереднім, адже йшла мова про формування особистості кожного українського громадянина. А його, за словами П. Феденка, повинні характеризувати "просвічений знаннями розум, чистий врівноважений характер, розвинене чуття мистецької краси, вироблений нахил до добра" [11]. Діяльність музичних гуртків і хорів при цих товариствах, передовсім у "Просвіті", базувалася на українських, особливо на галицьких мистецьких і хорових традиціях XIX ст.

Заснування товариства "Просвіта" у 1868 р. стало не лише важливим етапом структурування українського національного руху в Східній Галичині, але відіграло значну роль в розвитку масового музичного мистецтва, пробудивши активний рух до утворення хорових гуртків товариства. Діяльність філій і читалень "Просвіти" у царині музики підпорядковувалася чітко визначеним національно-патріотичним, виховним цілям та організаційним засадам. Основне – це піднесення національної свідомості найширших верств українського суспільства, тому правила товариства вказували наступне: "З огляду на велике виховне значення хору та висококультурну мистецьку його вартість, кожний член хору доложити усіх старань, щоб досягнути намічену ціль. Кожний член хору повинен усе тямити на слова: "Піснею до серця, а серцем до Бога і Батьківщини" [12].

Судячи зі статутних документів "Просвіти" можна визначити принаймні три етапи розвитку музикування в гуртках товариства.

Ранній період (1868–1891 рр.) характеризувався захопленням українською пісенною спадщиною, спорадичною організацією хорових гуртків та влаштуванням музично-декламаторських вечорів, передовсім Шевченківських академій, на яких декламування поезії поєднувалося із виконанням вокальної, рідше – інструментальної музики. Якщо у першому статуті товариства (1868 р.) йде мова лише про збирання народних пісень, то другий і третій статуту (відповідно, 1870 р. і 1876 р.) вже зазначають можливість влаштовувати музично-декламаторські вечори. Як відомо, вони почали у Східній Галичині проводитися саме з 60-х рр. XIX ст.

Початок другого етапу музичної діяльності "Просвіти" є досить чітко позначений четвертим статутом (1891 р., тоді ж було засноване хорове товариство "Львівський Боян"), який веде мову про обов'язкове "уряджування публічних відчитів і музикально-декламаторських вечорів, як також взагалі плекання музики і співу" [13, с. 48], тобто утверджує необхідність цілеспрямованої та систематичної організації музичних гуртків товариства (зокрема, хорів при філіях і читалень). З цією метою при просвітньо-організаційній комісії Виділу "Просвіти" засновується театральна й артистична секції (в них працювали, зокрема, С. Чарнецький, І. Туркевич, о. Т. Лижогубський, о. Д. Лопатинський, Ю. Балицький).

20–30-ті рр. XX ст. можна вважати третім етапом музичної діяльності "Просвіти", хоча п'ятий і шостий статуту (відповідно, 1913 р. і 1924 р.) в частині параграфів про музичну діяльність майже не відрізнялися від попереднього. Значно більший інтерес представляє проект статуту 1929 р., де визначено необхідність "організувати гурти для успішного виконання поодиноких завдань товариства й вести кружки театральні, декламаторські, танкові, хорові, музичні" [13, с. 123–124], відтак йде мова не лише про заснування хорів і оркестрів, але й музичні виклади на самоосвітніх курсах, видання музичних творів.

Рішення про організацію окремої власне музично-театральної комісії із трьома її секціями – театальною, музичною (тобто інструментальної музики) і хоровою було прийнято 13.02.1922 р. [14]. До її складу ввійшли С. Шах (фактично відповідав за організацію комісії), С. Чарнецький (голова), І. Туркевич, О. Магальяс, С. Магальяс, Й. Стадник, С. Стахова, О. Зага-

ров, М. Вороний. Рядки із положення про театральну-музичну комісію підкреслюють національно-виховні і просвітницькі цілі діяльності музичних гуртків у проведенні академій, концертів, театральних вистав, лекцій, якими вона покликана була опікуватися: "Вони несуть у народ живе слово, живу, поглядову науку, промовляють до сумління живою мистецькою формою, то і починається до культурного піднесення стану народу, до освідомлення і просвіти широких, прибитих щоденною боротьбою за хліб насущний, мас простолюддя" [14].

Уся діяльність "Просвіти" впродовж зазначеного часу, як-от утворення значної кількості хорів, оркестрів, заснування диригентських курсів, проведення лекцій на музичні теми, засвідчила надзвичайну актуальність проблем розвитку українського просвітнього музичного руху та масового мистецького виховання. Зазначене коло питань було підняте вже на Першому українському просвітньо-економічному конгресі 1909 р., влаштованому товариством з нагоди 40-ліття заснування. Пісенна творчість на цьому конгресі розглядалася як невід'ємна частина духовного, суспільного та економічного життя галичан. У рефераті Ф. Колесси "Про теперішній стан пісенної творчості українського народу" [15, с. 237–238], який можна трактувати як підсумок розвитку галицького музичного мистецтва у XIX ст., і, водночас, результат студій українського фольклору (в тому числі автором статті), йшла мова, головне, про два аспекти музикування в гуртках "Просвіти": значення української пісенності та її зміст; і способи активізації музикування в товаристві (відомо також, що планувалася доповідь С. Людкевича на тему "Зужитковання народних мотивів у музиці і штуці", яка не була прочитана з причини неприїзду автора із Перемишля [16, с. 213]). Окреслюючи найхарактерніші погляди щодо суспільно-виховних функцій пісні, Ф. Колесса виділив п'ять ознак, визначальних в аспекті її історичної, національної та естетичної вартості:

1. Пісня, що первісно була складовою частиною синкретичного обрядового дійства і через мистецьку творчість людини висловлювала її віру та релігійність, дає досконалі приклади національного мислення і засобів вираження. "Українські пісні подають недостижимі взірці чистої народної мови і високо виобразованого поетичного вислову", – твердив автор [15, с. 237].

2. Дотикаючись своєю співаною ритмо-часовою і просторово-звуковою природою до непроминальних і вічних цінностей духовного життя людства, пісня є своєрідним непомільним внутрішнім стержнем, зосереджує основні принципи оцінювання явищ оточуючого світу, наче приміряє їх до свого мікрокосмосу. Тому, "українська народна поезія пронизана гуманними і свободолюбивими ідеями, розвиває і підносить усе, що лишень є доброго і гарного в душі людській..." [15, с. 237].

3. Пісня перевтілює і висловлює у музично-поетичних символах кардинальні аспекти історії та буття етносу, у ній кристалізується національний міф, постають провідні ідеї, що спонукають до постійного розвитку, самовдосконалення, спрямовують подальший поступ. Вона є ще й, за словами Ф. Колесси, "поетичним літописом", "підтримує історичну традицію, а через те розбуджує в широких верствах національну свідомість" [15, с. 237].

4. Оскільки співно-музичний, зокрема фольклорний вислів є значно консервативнішим, ніж вербальна мова (більшу стабільність музичного вислову доказує той факт, що текстових варіантів народних пісень є завжди більше, ніж мелодичних), пісня найвиразніше засвідчує соборність – єдність нації в часі і просторі: "чим є кров в живім тілі, тим є народна мова і поезія в народнім організмі" [15, с. 237].

5. Пісня є одним з найкращих прикладів мистецької творчості, а творчість у житті – це ще й акт формування себе, своєї нації, власної держави. Отже, "українська народна поезія будить в масах почуття краси, розвиває природні спосібності народу і його фантазію" [15, с. 237].

Відтак автор пропонував кілька способів сприяння розвитку музики у просвітнянських гуртках, серед них: організація у Львові короткотермінових (кількатижневих) курсів диригентів сільських хорів, введення в практику поїздок вчителів у села для заснування хорів та навчання нотної грамоти (теж саме обговорювалося і 1929 р.), видання співаників та посібників з елементарної музичної грамоти.

На Всеукраїнському освітньому конгресі 1929 р. з нагоди 60-ліття "Просвіти" діяла окрема секція мистецтва, серед доповідей якої була така: "Критичний огляд музикальності нашого народу на західноукраїнських землях" о. І. Туркевича. Про музичні гуртки йшла мова також у рефератах на секції позашкільного виховання, зокрема в А. Животка ("Дитячі клуби") та Д. Бурка ("Основні проблеми організації освітньої праці недільної школи при читальнях") [17; 18]. У резолюції конгресу зазначалося, що "всі філії "Просвіти" повинні організувати щонайменше 10-місячні курси диригентів "з наукою засад режисури", які опрацює театральну-музичне коло "Го-

ловного Відділу" [19]. Ця практика підтверджується, наприклад, читанням на просвітніх курсах лекції на тему "Організація музично-співочих імпрез", інформацію про яку подає часопис "Просвіта" у ч. 1–2 за 1937 р.

Значення та способи діяльності просвітніх гуртків в ділянці масової музичної освіти та національного виховання розглядав також С. Людкевич у рефераті "Організація музичного виховання" на Українському педагогічному з'їзді 1935 р., вказуючи на такі можливі напрями розвитку музичної практики в товаристві: "Організації музичного виховання може проводити "Просвіта" головню: 1) шляхом заснування і плекання просвітянських хорів і оркестрів, 2) виховуванням відповідних диригентів для тих гуртків, 3) влаштуванням музичних курсів диригентів, збірних концертів хорів і оркестрів, врешті, 4) заснуванням музичних бібліотек, збиранням та видаванням придатного репертуару для хорів та оркестрів" [20].

На планованому на 1938 р. конгресі української культури в честь 70-ліття створення "Просвіти" в рамках секції мистецтва і літератури передбачалося три доповіді на музичні теми: "Музика і школа" В. Барвінського, "Шляхи і бездоріжжя української музичної культури" С. Людкевича і "Напрямні сучасної української музики" В. Витвицького [21].

Музична діяльність "Просвіти" включала кілька вагомих ланок, які віддзеркалювали не лише різновіковий склад членів товариства, але їх різноманітні потреби і неоднакову підготовку:

Хори та оркестри при філіях і читальнях "Просвіти" утворювали окремі музичні секції, число яких постійно зростало. Ця тенденція найбільш виразно простежується у 20–30-ті рр. ХХ ст., як це засвідчують відповідні статистичні дані [2, с. 14; 22; 23]: на 1925 р. "Просвіта" мала 304 хори і 10 оркестрів; на 1928 р. – більше 500 хорів і 50 оркестрів; у 1934 р. було вже понад 746 хорів і 115 оркестрів; у 1938 р. – 1500 хорів та 104 оркестри.

Їх основною метою було розвивати, поширювати і плекати церковну та світську українську пісню. Так, у положенні про порядок діяльності хорових гуртків "Просвіти" зазначалося, що "просвітній хор систематичною працею учить порядку й карности членів власного гуртка, розбуджує просвітне життя у Читальні й зацікавлює нею загал громадян своєї місцевини, через урядження національних свят здійснює у великій мірі виховно-культурну ідею "Просвіти" і плекає та популяризує українську – головню народну – пісню" [12].

Особливої згадки заслуговують хор тернопільської "Просвіти" (яким протягом певного часу керувала Є. Любович-Барвінська і де починала співати С. Крушельницька, хори "Сурма" (заснований 1927 р. Т. Купчинським) у Львові та "Думка" (заснований у 1931 р.) у Станіславові, що діяли при товаристві і належали до надзвичайно популярних у Галичині. Їхня концертна діяльність охоплювала досить широкі терени, виходячи за рамки традиційного просвітнього аматорського співу, і викликала досить високі відгуки у фахових музичних колах. Свідченням є хоча б той факт, що чоловічий хор "Сурма" у 30-х рр. ХХ ст. ставився в рівень із найбільш значними хоровими товариствами м. Львова, такими як "Львівський Боян" та академічний хор "Бандурист" (спільні концерти цих хорів були частим явищем).

Ймовірно, що на відміну від міських осередків "Просвіти", у переважній більшості східногалицьких сіл, що були базовим, елементарним рівнем культурно-просвітньої праці, діяв один і той самий хор у церкві і в читальні товариства "Просвіта". Одним з перших і найяскравіших прикладів, напевне, був хор с. Денисів на Тернопільщині (заснований у 1868 р.) із дворічною диригентською школою при ньому (існувала упродовж 1884–1890 рр.). Впродовж 1868–1900 рр. ним керував о. О. Вітошинський, а популярність хору спричинилася до значного розповсюдження аматорського просвітньо-музичного руху. Його можна вважати чи не найкращим зразком тогочасного просвітнього читальняного хору з декількох причин: це сільський хор, який одночасно давав елементарну музичну освіту – знання сольфеджіо, теорії і навіть диригування, випускники школи працювали диригентами у багатьох галицьких селах; щорічно він влаштовував декілька академій та концертів (як правило, 5–6) національно-патріотичного змісту, серед них присвячені роковинам Т. Шевченка, М. Шашкевича, Ю. Федьковича і ін., а також виступав не лише у сусідніх селах, а навіть у м. Львові; основою його репертуару були, головню, народні пісні та твори українських, найчастіше галицьких композиторів – о. М. Вербицького, о. І. Лаврівського, А. Вахнянина, о. О. Нижанківського, о. І. Воробкевича, о. В. Матюка, а також Д. Бортянського тощо – найбільш культивовані і люблені аматорськими хорами Галичини (всього близько 100 творів).

Дитячі музичні гуртки за змістом і цілями діяльності є, до певної міри, аналогічними з дорослими хорами та оркестрами. Вони існували поруч із природничими, математичними, історичними, літературними і мистецькими (тобто художніми) секціями. Однак у тогочасних мате-

ріалах дитячі музичні гуртки зображаються радше як музичні школи, де не лише навчали співу і гри на інструментах, а також – здобували загальні теоретичні та музично-історичні знання. А. Животко, описуючи їх призначення, говорив, що музичний гурток "провадить музичні студії на роялі, скрипці, кобзі, виготовлює ноти. Ознайомлюється з життям та творчістю видатних музиків. Організовує та бере участь в концертних відділах діточих свят. Організовує відвідини концертів або опери" [17].

Самоосвітні гуртки при сільських читальнях серед іншого проводили уроки співу та музики, що служили наче першим кроком до участі в просвітньому хорі. Про мету співу у самоосвітніх гуртках, Н. Нижанківський писав так: "Такий спів дасть нам не тільки відпочинок, але й задоволення, що ми чогось навчилися. Такий спів вправляє не тільки наше вухо й серце, але й волю" [24, с. 120].

Викладання музики у недільних школах та на українознавчих курсах також було одним із вагомих способів пізнання української історії та культури. У програмі загальної освіти в недільних школах спів був обов'язковим поряд із історією, українською письменністю, соціальними науками, географією, піснюю та знанням театрального мистецтва.

Для бажаючих поглибити освіту читали лекції з історії української музики. Зокрема, це стосується українознавчих курсів, на яких викладали відомі галицькі музиканти, в тому числі Ф. Колесса і С. Людкевич. Орієнтовний зміст лекцій з музики на українознавчих курсах можуть розкрити теми популярних викладів С. Людкевича, наприклад: "Основи гармонічної музики", "Про національні танці", "Основи музичної ритміки", "Значення Шевченка для української вокальної музики", "Вагнер і вагнерівські проблеми" (в Перемишлі, Самборі та Львові).

Курси диригентів просвітніх хорів тривалістю переважно один-три місяці, часом до десяти місяців, влаштовувалися переважно у Львові та при філіях товариства у більших містах Східної Галичини. Необхідність їх проведення галичани усвідомили ще в кінці XIX ст. під впливом значного зростання кількості сільських читальняних хорів. Однак до 20-х рр. такі курси діяли, головню, у Львові, наприклад, один із них у 1913 р. очолював С. Людкевич. У 1930-х рр. таких курсів при філіях "Просвіти" налічувалося близько 126. Важливість і корисність зазначених курсів засвідчують відповідні матеріали освітніх конгресів (зазначені вище реферати Ф. Колесси у 1909 р., С. Людкевича у 1935 р., резолюції Просвітнього конгресу 1929 р. тощо).

Осмислення місця і ролі диригента у контексті діяльності просвітнянських та аматорських хорів було важливою проблемою, але особливої значущості вона набула у 20–30-ті рр. З існуючих матеріалів теоретичного і полемічного змісту з'ясовується, що диригент українського просвітнього чи іншого аматорського хору повинен бути добрим організатором суспільно-культурного життя громади, усвідомлювати важливість піднесення національної свідомості, володіти відповідною музичною освітою, яка б дозволила викладати хористам базові теоретичні та історичні відомості, навчити розуміти зміст і стиль музичного твору і т. ін. Вищість суспільно-організаторської функції диригента влучно ілюструє позиція В. Сольчаника у полеміці з В. Барвінським у 1930 р. про необов'язковість академічної освіти диригента просвітнього хору. Натомість матеріали О. Хомінського, В. Витвицького і деякі ін., розраховані на широке коло любителів музики, доволі докладно розкривали суто мистецькі фахові вимоги до праці диригента, її якості та результату [25; 26, с. 5–6, 216–226; 27; 28]. Наприклад, у "Диригентському порадику" вказувалося так: "Збірне музикування більших гуртків, себто хору і оркестру вимагає чіткості однієї думки, одної волі, щоб зібрати все в одну мистецьку цілість. Це власне й є завданням диригента. Він мусить зрозуміти твір, який виконує зі своїм хором чи оркестрою, вміло розложити його виконання на своїх співвиконавців, стараючись по змозі вірно передати те, що вклав у свій твір мистець-композитор" [26, с. 5].

Розвиток масової виконавської практики у товаристві "Просвіта" був покликаний підносити рівень культури і свідомості у галицьких регіонах. З цією метою проводилися численні урочистості з нагоди різноманітних історичних та національно-культурних ювілеїв, частиною яких було й виконання музичних творів, як-от: академії, присвячені Т. Шевченкові, М. Шашкевичу, Ю. Федьковичу, згодом роковини бою під Крутами, День Злуки, а також концерти, що мали переважно музично-тематичний характер, локалізуючись на народній творчості та українській мистецькій спадщині XIX – початку XX ст., конкурси і фестивалі регіонального та локального масштабу. Повною мірою зазначений перелік характеризує діяльність філій, тоді як читальні обмежувалися академіями та концертами у власній місцевості та близьких селах. Кількість таких імпрез, від яких положенням про діяльність хорових гуртків товариства "Просвіта" неодмінно вимагалася наявності національно-патріотичного, пізнавального та виховного змісту, з року

в рік зростала. Наприклад, за даними 1938 р. по філіях і читальнях товариства відбулося 8600 концертів і 14500 святкувань. Для сільських читальняних хорів було рекомендовано таке: "Проби повинні відбуватися звичайно по два рази в тиждень... Працюючи за таким розкладом проб, можна продовж року приготувати хор до виступів щонайменше на три імпрези. А три імпрези в році з участю хору: тобто три святочні академії, або дві святочні академії і один чисто пісенний концерт – є зовсім вистарчаючою нормою для праці Читальні у тій ділянці" [12].

У 30-х рр. ХХ ст. систематично відбувалися повітові конкурси просвітянських хорів та оркестрів. Найбільші з них проводила Стрийська філія, де, за свідченнями С. Людкевича, брало участь до 40 хорів і вони виявляли достатньо високий виконавський рівень. Як стверджував автор, "конкурс хорів у Стрию був наочним доказом того, що музична культура йде чим раз ширше і глибше в наші народні маси, створює на селі потребу її плекання, добуває з села свіжі, ще не використані духовні засоби, та в'яже наше село з містом в одноцільний національний організм" [29]. Зокрема, під час ювілею 40-річчя заснування "Просвіти" у Стрию брав участь збірний хор у кількості 2 тис. співаків. У Жовкві змагалися не лише хори, але й оркестри. Невеликі конкурси відбувалися в Галичі, Городку, Бурштині, Тернополі і інших містах.

Організацією практичної та інформаційної допомоги просвітнім читальням, хорам та оркестрам опікувалася не тільки театральна комісія "Просвіти", але й чільні музиканти Східної Галичини – у 30-х рр. члени Союзу українських професійних музик (СУПроМу). Зокрема, Рада СУПроМу у Львові для співпраці фахових музикантів із Віділом "Просвіти" запропонувала свою комісію у складі В. Барвінського, В. Витвицького, Ф. Колесси, М. Колесси, С. Лісовської, С. Людкевича, Р. Савицького, Л. Туркевича, Н. Нижанківського, І. Охримовича. Звернення керівників "Просвіти" до ради СУПроМу, які зафіксовані у книзі протоколів товариства, стосуються двох основних проблем [30]: а) редагування і видання творів популярних українських композиторів для читальняних хорів (зокрема, на нараду "Просвіти" з цієї проблеми у 1936 р. запрошувалися В. Барвінський, Б. Кудрик, М. Колесса, С. Людкевич і Н. Нижанківський) [31]; б) співпраця у рамках підготовки музичної частини свята Української Культури з нагоди 70-ліття товариства "Просвіта" (музичну комісію очолював В. Барвінський)*.

У рамках діяльності товариства "Просвіта" допомога музичним гурткам філій і читалень виявлялася також публікуванням співаників та відповідних пізнавальних матеріалів у періодичні пресі.

Співаники, що містили не лише поетичні тексти пісень, але й ноти, стали систематично виходити з кінця ХІХ ст. Ймовірно, перший з них був укладений К. Паньківським та опублікований з його передмовою у 1888 р. Він містив народні пісні і твори галицьких композиторів ХІХ ст. та М. Лисенка – найбільш люблений репертуар просвітянських хорів. Серед численних нотних видань, опублікованих до 1939 р., найбільше значення мав "Великий співаник Червоної калини" під редакцією З. Лиська. Будучи виданим за сприяння СУПроМу у 1937 р., він включав обробки народних та стрілецьких пісень провідних галицьких композиторів (зроблені спеціально для аматорських хорів): З. Лиська, М. Колесси, М. Гайворонського, Б. Кудрика, Н. Нижанківського, В. Барвінського, С. Людкевича, а також М. Леонтовича і ін. Для різних потреб "Просвіти" і на її замовлення створювалися хори і марші, авторами яких були Б. Кудрик ("Торжественна увертюра"), Н. Нижанківський (хори "Сонце Просвіти", "Угору стяг", "Жалібний марш" з нагоди відзначення пам'яті С. Петлюри), В. Барвінський (хори "Сонячне завтра", "Ой, колосися ниво", "Шевченкова хата"), А. Рудницький, С. Людкевич, З. Лисько (згадки про замовлення відповідних творів є Книзі протоколів СУПроМу [30]). У нотному видавництві "Просвіти", що діяло впродовж 1935–1939 рр. (керував Б. Вахнянин) були видані хори та популярні інструментальні композиції багатьох галицьких авторів ХІХ – першої половини ХХ ст.: В. Балтаровича, В. Барвінського, Б. Вахнянина, М. Вербицького, І. Воробкевича, М. Колесси, Б. Кудрика, М. Лисенка, Н. Нижанківського, А. Рудницького, Д. Січинського.

Історико-пізнавальні та теоретичні матеріали на різноманітні музичні теми (в тому числі ті, котрі можна було використати у самоосвітніх гуртках читалень) публікували часописи "Письмо з Просвіти", "Аматорський театр", "Життя і знання", "Просвіта", а також календарі. Серед цих матеріалів є популярні біографії українських композиторів, статті з елементарної теорії музики, розвідки на різноманітні музично-історичні теми тощо. Більшість із них відноситься до 20–30-х рр. ХХ ст., а їх авторами є галицькі громадські діячі, дослідники, активісти товариства "Просві-

* Свято української культури з нагоди 70-ліття товариства „Просвіта” у планованому форматі не відбулося

та” (І. Брик, В. Сімович, С. Чарнецький, О. Вергановська, Б. Ліщинський ін.), рівно ж – музиканти (члени СУПроМу), зокрема, Б. Кудрик та Б. Вахнянин, рідше В. Витвицький, Н. Нижанківський, А. Рудницький і ін. Наприклад, в “Пораднику для самоосвітніх гуртків” Н. Нижанківському належить стаття методичного характеру про спів. В. Витвицький, З. Лисько і М. Колесса підготували у 1937 році “Диригентський поради́ник” – посібник для диригентів аматорських, передовсім, просвітянських хорів.

Отже, впродовж всієї діяльності українського товариства “Просвіта” при ньому активно розвивалися різноманітні музичні гуртки. Цей процес охопив широкі географічні терени, різні вікові групи та враховував неоднакові мистецькі смаки членів товариства. Осердям виховної та просвітницької діяльності в царині музики традиційно була українська пісня. Її культ у просвітянських колах засвідчується положеннями статутів; матеріалами конгресів, що в частині музичного мистецтва осмислювали призначення, зміст і можливості розвитку національної пісенності, її роль у вихованні національної свідомості та утвердженні українства (як-от, розвідки Ф. Колесси, І. Брика, В. Щурата, І. Туркевича); а також публікаціями творів українських композиторів (більшість із них – вокальні і хорові твори). Заради плекання української пісні провідники товариства: підтримували колективне музикування у хорах та оркестрах, організовували дитячі і самоосвітні гуртки, українознавчі курси, включали музику як невід’ємну частину програм національно-патріотичних імпрез, добродійних акцій і святкових академій. Різноманітну діяльність товариства можна узагальнити у трьох основних напрямках, що відіграли вагомую роль у піднесенні національної свідомості і розвитку українського суспільного руху: аматорське музичне виконавство, музична освіта, видавнича діяльність (публікування посібників і необхідних музично-теоретичних, історичних матеріалів).

Саме просвітянські музичні гуртки творили елементарний пласт масової музичної культури, без функціонування якої у Східній Галичині не можливо уявити подальше становлення професійного мистецтва (як в аспекті появи відомих особистостей музикантів і композиторів, так і стосовно формування освіченої аудиторії слухачів). Невипадково у 30-х рр. музикант і диригент Б. П’юрко твердив, що “тисячі музичних гуртків по всіх культурно-освітніх клітинах, десятки тисяч членів, що проходять в оцих гуртках перший ступінь музичного виховання, стали поважною позицією в загальному баянсі послідовної, роками веденої виховної праці серед найширших верстов українського народу”. Цей націотворчий і виховний аспект діяльності українських громадських організацій і товариств у сфері музичної культури, зокрема масової музики, потребує подальшого дослідження.

Список використаних джерел

1. Якуб’як Я. Микола Лисенко і Станіслав Людкевич / Я. Якуб’як. – Львів, 2003. – 264 с. 2. Мудрий В. Роля “Просвіти” в українському житті. З приводу шістдесятиліття “Просвіти” / В. Мудрий. – Львів, 1928. – 19 с. 3. Щурат В. На досвітку нової доби. Статті та замітки до історії відродження Галицької України / В. Щурат. – Львів, 1919. – 178 с. 4. Гарат Р., Коцур А., Коцур В. Діяльність товариства “Просвіта” в Галичині (1868–1921 р.) / Р. Гарат, А. Коцур, В. Коцур. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – 168 с. 5. Зуляк І. Діяльність товариства “Просвіта” у національно-культурному відродженні українського народу Східної Галичини / Іван Степанович Зуляк: Автореферат дис. канд. іст. наук. – Чернівці, 1997. – 24 с. 6. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX – кінець 30-х рр. XX ст.) / Борис Савчук. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 138 с. 7. Верига В. Нариси історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / Василь Верига. – Львів: Світ, 1996. – 448 с. 8. Музична культура Галичини // Історія української музики в 6-ти тт. – т. IV. – Київ: Наукова думка, 1992. – С. 546–588. 9. Кияновська Л. Стильова еволюція галицької музичної культури XIX–XX ст. / Л. Кияновська – Тернопіль: Сп. “Астон”, 2000. – С. 98–117. 10. Антонович М. Легка музика / М. Антонович // Українська Музика. – 1938. – Ч. 9 – 10. – С. 160–162. 11. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 309 – Оп. 1. – Спр. 1925. – арк. 58. 12. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 813. – арк. 1. 13. Товариство “Просвіта” у Львові. Статути / Упор. Пашук В. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1999. – 271 с. 14. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6453. 15. Брик І. Перший Український просвітньо-економічний конгрес, уладжений товариством “Просвіта”: протоколи і реферати / Іван Брик. – Львів, 1910. – 256 с. 16. Штундер З. Станіслав Людкевич. Життя і творчість. – т. 1 (1879–1939) / З. Штундер – Львів, 2005. – 636 с. 17. ЦДАУ

України у м. Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 135. 18. Там само. – Спр. 136. 19. Там само. – Спр. 132. 20. Людкевич С. Організація музичного виховання / С. Людкевич // Рідна Школа. – 1937. – Ч. 22. 21. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 348. – Оп.1. – Спр. 95. 22. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 348. – Оп.1. – Спр. 27. 23. Там само. – Спр. 6456. 24. Порадник для самоосвітніх гуртків. – Львів: накл. Фонду "Учітеся, брати мої", 1934. – 127 с. 25. Барвінський В. На співочі теми / В. Барвінський // Діло. – 28 серпня 1930. 26. Витвицький В., Колесса М. Лисько З. Диригентський поради́ник / В. Витвицький, М. Колесса, З. Лисько. – Львів: Український Видавничий Інститут, 1938. – 240 с. 27. Сольчаник В. На музичні теми / В. Сольчаник // Діло. – 18 вересня 1930. 28. Хомінський О. Курс для диригентів аматорських хорів / О. Хомінський // Боян. – 1930. – Ч. 8–9. – С. 85–88; Ч. 10–11. – С. 101–105; Ч. 12. – С. 117–119. 29. Людкевич С. З хорового життя Стрийщини / С. Людкевич // Діло. – 7 квітня 1936. 30. Книга протоколів СУПроМу // Союз Українських Професійних Музик у Львові. Матеріали і документи. – Львів, 1997. – с. 61–139. 31. Львівська Національна Бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. Конс. 171/3. – П. 53. 32. П'юрко Б. Проблеми масової музики / Б. П'юрко // Українська музика. – 1937. – Ч. 2. – С. 20–22.

Nataliya Kobryn

PRINCIPLES AND FORMS OF THE MUSICAL ACTIVITIES OF THE "PROSVITA" SOCIETY IN HALYCHYNA

Based on archival and printing documents the author analyses the activities of the musical sections of the "Prosvita" society in Halychyna. Special attention is paid to the changes in the charter's items concerning to music and to the information after "Prosvita" congress's documents.

УДК 930.1 (477) "19"

Валерія Мотуз

СТВОРЕННЯ СІЛЬСЬКОЇ РАДІОМЕРЕЖІ В УСРР ТА ЇЇ ВИКОРИСТАННЯ В ІДЕОЛОГІЧНИХ ЦІЛЯХ

У статті характеризується діяльність радіомовлення, як одного із ефективних засобів пропагування більшовицьких ідей в сільській місцевості у період формування радянського тоталітарного режиму в Україні.

Одну з провідних позицій у культурній роботі радянської влади на селі у 1920–1930-х роках, а саме в ідеологізації духовного життя сільського населення, посідало радіомовлення. Завдяки його інформаційним можливостям, партійно-радянське керівництво покладало на нього завдання не лише з підвищення культурно-освітнього рівня селянства, а й політичного виховання.

Досліджувана проблематика знайшла відображення у працях радянських та сучасних дослідників: О. Михайлова [1], Г. Шевчука, Н. Кукси, Я. Грицака, С. Кульчицького [2], М. Захарченко [3] та ін. Однак у фаховій літературі відсутні дослідження, що б предметно відобразили вплив радіомовлення на масову свідомість селянства. Існуючі праці лише фрагментарно, у контексті аналізу інших проблем, торкаються цього питання. Останнє зумовлює необхідність спеціального дослідження розбудови сільської радіомережі.

На подолання прогалини у висвітленні цієї проблеми і скерована представлена розвідка. Мета її – встановити вплив радіомовлення на свідомість українського селянства в період утвердження тоталітарної системи в Україні.

Як і всі інші засоби масової інформації, радіомовлення ставало активним учасником радянської ідеологічної пропаганди. Ще в 1927 році авторитетний радянський журнал "Агітатор" з цього приводу писав: "Радіо вже стало неоціненним інструментом на службі масової, власне, програмної агітроботи нашої партії" [4, с. 83].

Саме завдяки своїм можливостям, коли диктор за півгодини міг проінформувати сотні тисяч слухачів і для цього останнім не потрібно було мати навиків читання, воно ставало могутнім знаряддям впливу на народні маси. Про такі переваги радіо свого часу зазначав ще В. Ленін, коли назвав його “газетою без паперу і без відстані” [5, с. 3].

Радіохвилі непомітно, але організовано охоплювали всю територію Радянського Союзу і об’єднували її в єдине інформаційне ціле. Як писала газета “Червоне село” у 1926 році “радіо з’єднувало глухі закутки з культурними містами СРСР” [6, с. 10].

Початок радіомовлення в УСРР припадає на 1924 рік, коли у Харкові розпочала пересилання інформації через малопотужні передавачі перша радіостанція України [7, с. 326]. Більш потужніші радіоцентри з’являються в 1925 році у Києві та Харкові [14]. У 1927 році було налагоджено регулярне радіомовлення в Донецьку, Дніпропетровську, Одесі та інших українських містах [4, с. 82].

У цьому ж таки році “вперше почули голос столиці” і жителі багатьох сіл України. Наведено висловлювання з приводу одного із сільських кореспондентів Уманської окружної газети “Сільська правда”, який зазначав, що: “Недавно встановлено у нашому (авт. із с. Соколівка Маньківського району) селі радіо. Тепер кожного вечора повно селян у сільбуді. Слухають радіопередачі з Москви...” [9, с. 3].

Радіофікацію українського села було розпочато в 1928 році. Головним засобом радіомовлення в сільській місцевості довгий час залишались трансляційні радіоточки з гучномовцями. Тобто на селі застосовувалась релейна системи радіо-будівництва – створення радіовузлів з подальшою ретрансляцією дротами до підключених репродукторів. Більш простіший метод – естеровий – встановлення радіоприймачів – в українській сільській місцевості не використовувався через його можливості отримувати радіопересилання з-за кордону [8].

Поява радіомовлення в УСРР та перші роки його діяльності викликали великий інтерес до себе з боку селянства. На відміну від міст, які до кінця 1920-х років були майже повністю радіофіковані, в Україні залишалось ще немало сіл, які не могли похвалитися наявністю у них хоча б одного потужного приймача з гучномовцем для колективного прослуховування радіо-програм. Були випадки, коли для сільських жителів детекторний приймач вважався небаченою розкішшю. Яскравим прикладом цього слугує становище в с. Іванівка Уманського району, коли в хаті-читальні постійно збиралися довгі черги бажаючих на кілька хвилин одягти навушники, щоб послухати радіо [9, с. 3].

Про інтенсивність радіофікації українського села в кінці 1920-х років свідчать наступні дані. Станом на 1929 рік у сільській місцевості УСРР налічувалося вже понад 13400 радіотрансляційних точок [1, с. 63]. До кінця першої п’ятирічки кількість радіоустановок мала зрости до 11000 – радіо передбачалося встановити у “кожному залюдненому пункті” [10, с. 11]. Як цей намір втілювався в життя, зокрема, свідчить ситуація в Шевченківському окрузі, де на грудень 1929 року в селах вже функціонувало 250 радіоустановок [11, с. 54].

Гонитва за успішним виконанням “спущених” зверху завдань призвела до того, що великою проблемою вже існуючих радіоустановок було те, що половина з них або належно не використовувалася через поганий стан радіолінії, або просто зламалася [10, с. 10]. Так, до організаційного відділу ВУЦВК окружним виконавчим комітетом Прилуцького округу був направлений такий звіт: “За постановою ВУЦВК, з 1-го листопада 1928 року по всій Україні повинні були розпочатися радіокурси для сільського активу по радянському будівництву. По району кожна сільрада має радіоприймачі, але вони за відсутності певного ремонту не скрізь можуть бути використані. Перенесли курси, але радіоприймачі так і не відремонтували, тож радіокурси не розпочато” [12, арк. 31].

Отже, цілком раціональна ідея використання радіомережі для просвітницьких чи будь-яких інших цілей часто не реалізовувалася через проблеми, які існували на організаційному рівні, як-от: неможливість відремонтувати приймачі та привести в належний стан дротові радіомережі.

Недоліки радіомовлення, в тому числі і ті, які залежали від самих працівників радіостанцій, постійно зазнавали критики керівництва. Зокрема, відділ пропаганди і агітації ЦК КП(б)У зазначав, що “Дніпропетровська та інші широкотрансляційні радіостанції знаходяться в прямому оперативному розпорядженні та підзвітності центральних радіокомітетів, якими на місцях керують зовсім не ідеально. Має вкрай роздуті штати та витрачають занадто багато засобів на утримання своїх громіздких та малопрацездатних апаратів. В штатах Всеукраїнського радіокомітету числиться 311 осіб, в тому числі 125 чоловік адміністративно-обслуговуючого персона-

лу. Структура радіоорганізацій така, що, починаючи з районних та закінчуючи республіканськими радіовузлами, кожна намагається заповнити ефір якоюсь халтурою та дрібницями протягом всієї доби, не маючи для цього ні матеріальних, ні, тим більше, художніх можливостей" [13, арк. 56–57].

Однак наявність в роботі українського радіомовлення низки істотних недоліків не впливало на інтенсивність розбудови сільської радіомережі на початку 1930-х роках. Вже під кінець першої п'ятирічки в селах України нараховувалось 258270 радіотрансляційних точок проти 42233 на її початку [3, с. 323]. Крім того, з'являються радіоприймачі. Найперші з них були встановлені в колгоспах у 1932 році. За один рік їх кількість зросла вдвічі і в 1933 році становила 3909 одиниць [1, с. 63].

Про те, що вирішення питання радіофікації села було вельми важливим для радянської влади свідчить постанова XIII з'їзд Рад УРСР та звіту уряду від 22 січня 1935 року, у якому вищий орган влади республіки доручав РНК приділити особливу увагу розвитку радіобудівництва в сільській місцевості [1, с. 104].

Злагожденість в роботі вищих органів влади та управління демонструє успішне виконання цієї директиви на місцях. Так, з другої половини 1930-х років в Україні розпочинається активне будівництво на території сіл радіовузлів та радіостанцій. З цього приводу в кореспонденції журналу "Колбуд" про розвиток культури в с. Чапаївка Золотоніського району в 1937 році зазначалось: "Колбуд... радіофікований....Від власної радіостанції, яку збудували цього року, проведено 300 радіоточок" [11, с. 78].

Незважаючи на те, що у довоєнні роки основна маса громадян УРСР мешкала в сільській місцевості, де доволі звичним явищем стають наявність сільських радіовузлів та радіостанцій, місто продовжувало посідати лідируючі позиції в питанні радіофікації. І хоча, на 1940 рік в українських селах налічувалось вже 1372000 трансляційних радіоточок, це становило лише 13 % від загальної їх кількості у республіці [8].

У роки утвердження тоталітарного ладу в Україні радіомовлення перетворилось в один із важливих засобів комуністичної "переплавки" людей. Саме воно надало можливість радянській владі поширювати значні обсяги інформації пропагандистського характеру серед найчисельніших верств населення. Наприклад, в кінці 1920-х – на початку 1930-х років 70 % радіопередач в УСРР були з політичного мовлення, коли програма українських радіостанцій, крім "радіогазет" – робітничих, селянських, комсомольських, піонерських – складалася з доповідей, бесід, останніх новин, повідомлень з'їздів, нарад тощо [14].

Не менш яскравим прикладом використання більшовиками радіо в ідеологічних цілях була його активна участь в атеїстичній кампанії 1920–1930-х років. У радіоефірі з'явилися лекції на антирелігійну тематику, що транслювалися щосуботи, і селяни отримували можливість прослуховувати їх у хатах-читальнях та сільбуддах. Тематика таких радіопередач була досить різноманітною і торкалася різних сфер життя українського суспільства. Селяни слухали лекції: "Військова небезпека і релігія", "Завдання ЛКСМУ на антирелігійному фронті", "Звідки виникло шанування хреста", "Безперервний тиждень і безвірники", "День колективізації і безвірники", "П'ятирічка руйнує релігію", "Роковини життя і безвірники", "12-річчя Жовтневої революції і релігія", "Боротьба з релігією – боротьба за соціалізм", "Радянське законодавство і церква", "Соціалістичне будівництво і сектантство", "Кому корисно святкувати Різдво" та ін. [15, с. 61].

З радіостанціями активно співпрацювали громадські організації. Серед них товариство "Безбожник", що проводило не тільки антирелігійні радіолекції, але й численні вистави та вечірки, що широко рекламувались за допомогою радіоефіру [16, с. 31].

Загалом радіолекції читалися на різну тематику, особлива ж увага приділялась тим, що найбільше сприяли вихованню "нової генерації". Серед них можна виділити радіопрограми, які стосувались "мистецького слова". З 18 годин щоденної роботи радіомовлення на їх трансляцію приділялось у середньому 3–4 години [8].

Підсумовуючи зазначене, варто наголосити, що радіомовлення стало могутнім засобом ідейної боротьби комуністичної партії на свідомість населення. Радіо, як новий потужний чинник поширення інформації, викликало значний інтерес, оскільки давало можливість слухати найбільш різноманітні освітньо-культурні програми та лекції, живу мову вищих посадовців держави. Монополія на радіомовлення дозволила радянській владі здійснювати постійний ідеологічний тиск, що став потужним знаряддям формування свідомості широких народних мас у радянському дусі.

Список використаних джерел

1. Михайлов О. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929–1941) / О. Михайлов. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – 243 с.
2. Шевчук Г. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 роках. / Г. Шевчук. – К., 1963. – 387 с.; Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX ст.: Навч. посіб. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.; Україна крізь віки: У 15 т.: Т. 11.: Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). / С. В. Кульчицький. – 1999. – 335 с.; Кукса Н. Г. Культурно-освітній розвиток українського селянства в період українізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Н. Г. Кукса. – Черкаси, 2005. – 20 с.
3. Захарченко М. Радіофікація та поштаризація українського радянського села в 20-х рр. XX ст. // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. – Ч., 2009. – С. 319–324.
4. Яке значення має радіо для проведення агітації. Офіційний відділ // Агітатор. – 1927. – № 5. – С. 82–83.
5. Рябчук Л. Для духовної сніги // Черкаська правда. – 1976. – 7 травня. – С. 3.
6. З діяльності Уряду УСРР щодо села. // Червоне село. – 1926. – грудень. – С. 10.
7. Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. Кн. 2. – XX століття: Навч. посіб. / Мельник Л. Г., Верстюк В. Ф. та ін. – К.: "Либідь", 1992. – 464 с.
8. Історія радіофікації в Україні // Режим доступу: <http://waredia.mobi/uk/>
9. Хмельківський Л. У ті незабутні роки // Черкаська правда. – 1967. – 2 квітня. – С. 3.
10. Приходько А. Завдання культурного будівництва на селі / А. Приходько // Червоне село. – 1929. – № 5. – С. 10–11.
11. Культурное строительство в Черкасской области (1917–1980): Сб. документов и материалов. – Днепропетровск: Промінь, 1988. – 272 с.
12. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 7. – Спр. 1185. – 102 Арк.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6458. – 96 Арк.
14. Історія радіо в Україні // Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Радіо>.
15. Хроніка // Безвірник. – 1929. – № 23–24. – С. 61–63.
16. Старенький. Перемагаємо релігію / Старенький // Безбожник. – 1929. – № 8. – С. 31.

Valerya Motyz

CREATION OF THE COUNTRY RADIO NET IN THE UKSSR AND ITS USAGE WITH THE IDEOLOGICAL AIM

In the article the activity of radio broadcasting as one of the most effective means of Bolshevich ideological propaganda in the period of Soviet totalitarianist regime formation in Ukraine is characterized.

УДК

Галина Поперечна

**ПРОБЛЕМАТИЧНІСТЬ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ
(ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ)**

Стаття присвячена аналізу історико-філософських концепцій розуміння людини.

Перші спроби осягнути таємницю людини знаходимо задовго до появи філософії. З появою свідомості людину хвилювали питання про те, як вона виникла, яке її місце у нескінченному ланцюгу буття, для чого вона живе, на що може сподіватися.

Першою спробою дати відповідь на такі запитання були міфи. Австрійський філософ Ернст Касіер (1874–1945) у роботі "Досвід про людину. Вступ до філософії людської культури" відзначав, що вже в перших міфологічних поясненнях питання про походження світу завжди переплітається з питанням про походження людини, що саме в древніх переказах, міфах, легендах виражена деяка істина про людські пристрасті, таємничі бажання, єдність з природою. Однак, хоча в міфологічній свідомості людина як таємнича ланка буття і привертає особливу увагу, проте розглядається вона в контексті космологічних сюжетів і не має самостійного значення. Лише починаючи з класичного періоду античної філософії здійснюються перші спроби

відділити індивіда від всезагальної субстанції (космосу) і направити фокус філософської рефлексії на коло власне людських проблем.

Родоначальником філософії людини у європейській традиції є Сократ, для якого людина – це цілий універсум, що заслуговує визнання і дослідження. Сократ не тільки вперше акцентував увагу на людині, але і першим усвідомив усю складність цієї проблеми, адже розгортаючи детальний аналіз індивідуальних людських якостей і чеснот, мислитель так і не наважився дати визначення людині. Він усвідомлював, що тільки в безпосередньому спілкуванні з людиною можна наблизитись до її витлумачення. Відтак, філософія, яка доти розумілась як інтелектуальний монолог, перетворилась в діалог: прийти до істини можна тільки шляхом питань і відповідей. З позиції Сократа неявно проглядається таке пояснення людини: це істота, яка постійно шукає себе і яка в кожен момент свого існування досліджує і перепроверяє умови свого існування, – в цьому полягає як завдання, так і цілісність людського життя.

В історії філософії йдеться про випадок, що трапився з учнем Сократа Платоном, коли той визначив, що "Людина – це двонога тварина без пір'я." Почувши це, філософ Діоген випустив під час лекції в аудиторії Академії общипаного півня і викрикнув: "Ось людина Платона". Стверджують, що Платон визнав свою помилку і уточнив вихідне визначення: "Людина – це двонога тварина без пір'я з широкими нігтями". Попри весь комізм ситуації очевидно, що античні мислителі зіштовхнулись із проблемою, яка суттєво відрізняється від усіх попередніх і яка в свою чергу вимагає інших шляхів дослідження ніж ті, якими досі пізнавали природу. Складність і унікальність людської натури зумовили розмаїття підходів і пояснень цього феномену. Так, згаданий вище Платон заклав основи антропологічного дуалізму душі і тіла, вважаючи при цьому душу нематеріальним безсмертним чинником, від якостей якого залежить загальна характеристика людини, її призначення і соціальний статус.

Аристотель в свою чергу розглядає людину як істоту соціальну, державну, політичну: "Людина – полісна тварина". Для нього соціальність, розумність і мова є тими основними характеристиками, що виокремлюють людину з-поміж інших живих істот.

В епоху еллінізму, в період руйнування класичного античного полісу і відчуження індивіда від загального цілого, людина з її приватними інтересами стає об'єктом особливої уваги. На передньому плані в філософії опиняються проблеми етики, зокрема щастя і смислу життя. При цьому наголошується на внутрішніх чинниках сутності людини. Так, стоїк Марк Аврелій підкреслює, що багатства, чини, суспільне визнання, інтелектуальний дар – все це другорядне. Єдине, що має значення – це внутрішня установка душі, яка не повинна бути порушена. Тому той, хто живе у згоді з собою, живе в гармонії з універсумом.

Якщо антична філософська думка змогла відкрито продемонструвати кілька варіантів теоретичного вирішення сутності людини, то західноєвропейське середньовіччя в цьому плані виявилось однотонним. Середньовічні антропологічні вчення відзначаються свосереднім поєднанням геоцентризму і антропоцентризму, ідея Бога ставиться у безпосередній зв'язок з ідеєю реальності і абсолютної цінності людської особистості.

Середньовічна релігія і теологія трактують Всесвіт як ієрархічний порядок, в якому Землі відводиться центральне місце, місце перебування людини – об'єкта особливої уваги і турботи Бога. Зароджується уявлення про людину як тілесно-чуттєву субстанцію, наділену душею, розумом, духовністю, що несе на собі відбиток абсолютної особистості Творця. Людина опиняється в центрі світобудови і набуває цінності незалежно від космічних сюжетів.

Важливе значення в контексті середньовічних антропологічних вчень має вчення Августина Блаженного. З точки зору Августина, людина сама не знає, хто вона, чого в ній більше – божественного чи диявольського. У своїй "Сповіді" він показав усю суперечність становлення особистості, пройшовши шлях від констатації темної "безодні" душі до висновку про необхідність Божої благодаті, що рятує цю особистість.

Прикметно, що в середньовічній християнській філософії спостерігається певне заперечення цінностей, сповідуваних в античний період. Те, що здавалось вищим привілеєм людини, набуло значення небезпечної спокуси. Те, що було її гордістю, стало її приниженням. Заклик стоїків підкоритися своєму внутрішньому принципу, шанувати цього "демона" в собі став розцінюватись як ідолопоклонство.

В епоху Відродження переглядається питання про становище людини в світі та її значення. Людина проголошується найвищою цінністю буття. Обираючи за вихідний пункт духовне начало, мислителі Ренесансу вибудовують ідеал вільної особистості. Людина вже не набожний споглядач чудесних справ Бога в тварному світі і поціновувач Бога над тварним світом, а

діяльна істота, яка намагається оволодіти силами божественного і природного рівнів. Вона мислиться абсолютною основою для природи, суспільства і історії. Високо оцінюється гідність людської особистості, легітимуються потреби індивіда, втім числі і потреби людського тіла, спонуки чуттєвої природи. Універсальною основою людської сутності виступає творчість, діяльність. Але, підносячи людину на такий високий рівень, ренесансні мислителі водночас відчували і обмеженість людської істоти. Відтак найбільш важливою для філософської думки Відродження стає проблема: чи велична, чи низька людина? Цим окреслюється унікальна місія думки Відродження в історії людської культури – людина вперше постала як проблема, яка не має розв'язку. Проблематичність людського буття стала ще більш відчутною з відкриттям Коперника. На думку іранського філософа Даріуша Шайгана, Коперник не просто відкрив астрономічний закон, він прогнав людину від рідного вогнища. Разом з підривом космічного порядку розпалась ієрархія буття. Уявлення про Землю як звичайну планету перекреслило переконання, що людина – центр Всесвіту, а ідея нескінченності і однорідності світу вела до руйнування ієрархії цінностей. Людина виявилась вміщеною у нескінченний простір, в якому її буття виглядає самотньою і зникаючою маленькою крапкою. Вона оточена мовчазним Всесвітом, який абсолютно байдужий до її релігійних почуттів, глибоко моральних запитів, життєвого світовідчуття. Вона стала "бездомною". Реакція, що виникла у зв'язку з цією концепцією, породжувала сумнів і страх, спровокувала підрив віри у Бога. Тепер людина потребувала нового пояснення і обґрунтування свого місця у світі.

В епоху Нового часу під впливом розвитку науки і техніки, передовсім математики і механіки, ця проблема отримує вирішення з позицій природничо-наукового підходу. Так, Декарт наближає людину до світу природи, практично не відрізняючи її від подібних до неї за тілесною будовою істот. "Людина – це машина, що складається з кісток і м'яса", – підкреслює філософ. Але тут же додає, що вона не тільки матеріальна, а й духовна істота, вона має не лише матеріальне тіло, але й розумну душу. Це власне та межа, яка відрізняє людину від тварини. Якщо тіло – це автомат, то душа – це така властивість людини, завдяки якій вона може діяти автоматично. За Декартом, людину завдяки душі відрізняють дві істотні ознаки – здатність осмислено користуватись мовою та універсальний характер діяльності. При цьому душа і тіло "так щільно пов'язані і поєднані одне з одним, що утворюють немовби одну річ". Тіло має потребу в душі як у своєму керівництві, а душа потребує тілесного органа, вмістилища.

Однак духовне і тілесне начала людини в філософії Декарта залишаються відокремленими одне від одного, більш того, протиставлені одне одному. Тіло підпорядковується фізичному світу, де панує закон необхідності, а душа – світу духовному, де має діяти свобода волі. Людина таким чином постає "подвійною" істотою, в якій випадково поєднані дві субстанції.

Як складову частину науки про природу розглядає антропологію і нідерландський мислитель Спіноза. Намагаючись подолати дуалізм Декарта, він розуміє людину як єдину за своєю сутністю істоту, застосовуючи до неї ті самі природничо-наукові методи, що і до інших явищ природи. Людина – це частина природи, тому підпорядкована її загальним законам. Її сутність становлять модуси єдиної субстанції – модус мислення і модус протяжності. Душа і тіло – різні вияви цієї сутності, які не мають самостійного буття. Принципову єдність душі і тіла Спіноза доводить у вченні про афекти. Він є першим, хто дослідив людські емоції, розглядаючи їх як форму зв'язку людини зі світом. На думку мислителя, хоча людина і включена в загальну систему природної детермінації й підпорядкована її законам, її поведінка опосередкована власними душевними станами, діями. Джерелом усіх виявів життя людини є прагнення до самозбереження. Саме це прагнення становить основу добродетності. Так відкладаючи трансцендентні поняття абсолютного добра і обов'язку, Спіноза намагається пояснити поведінку людини, виходячи з її природної сутності. Добродетельність, обов'язок і право кожної людини полягають у наслідуванні природних законів під керівництвом розуму. Нідерландський філософ спробував створити своєрідну математичну теорію морального світу людини, в якій розум розцінюється як зв'язок людини з універсумом і є ключем до істинного розуміння естетичного і морального порядку.

Незважаючи на важливі досягнення у вивченні людської природи, філософія Нового часу так і не змогла продемонструвати людині надійного буття в світі. Більше того, наділена можливостями для пізнання вічності та нескінченності універсуму і самої себе, людина не тільки почувалася бездомною і загубленою у Всесвіті, але й перестає бути загадкою у власних очах.

Особливе місце серед антропологічних вчень Нового часу посідає вчення французького релігійного філософа Блезя Паскаля (1623–1662). Він демонструє дивовижне захоплення лю-

диною, її таємничістю, незбагненністю. За переконанням мислителя, ані наука, ні філософія, ні релігія не в змозі розкрити до кінця цю таємницю. "Людина – це найслабша в природі очеретина, але очеретина мисляча. Для її знищення не потрібно, щоб озброювався увесь світ. Трохи імлі, краплина води – і цього достатньо, щоб її убити. Але нехай би була розчавлена цілим усесвітом, то й тоді вона була б чимось набагато шляхетнішим, ніж те, що її губить: бо вона знає, що вмирає, і знає ту перевагу, яку має над нею Всесвіт. А світ нічого про це не знає. Тому вся наша гідність полягає в мисленні" ... Зауважуючи про те, що людина внутрішньо розірвана, є сама собі протилежністю, що її велич дорівнює її нужді, Паскаль глибоко переживає трагічність людського буття, його загубленість у нескінченності.

Із Паскалем полемізують просвітники-матеріалісти. Так, Вольтер стверджує, що людина – не загадка, а істота, яка займає своє місце в природі, більш високе ніж тварини. Просвітники переконані в розумності людини, у переважанні в її природі позитивних задатків, у можливостях виправлення її вад та негативних рис. Розуміючи людину як суспільну істоту, вони підкреслюють: людина є такою, якою її робить соціальне середовище. Відтак мислителі цієї епохи зосереджують свою увагу на проблемі найкращого суспільного устрою, що максимально відповідає людській природі. Звідси бере початок ідея прогресу як можливості нескінченного вдосконалення людини і людства.

Очевидно, що всі ці вчення постають швидше як передісторія, передумова виникнення філософської антропології, позаяк людина в них виступає носієм тих чи інших атрибутів, задатків, а не як спеціальний об'єкт дослідження. Для виникнення філософської антропології потрібно було здійснити важливий крок – усвідомити людину як проблему.

Особливу роль на цьому шляху відіграла філософія Імануїла Канта (1724–1804). Для нього питання "що таке людина" – це головне питання філософії, а сама людина – найголовніший предмет у світі. Кант вперше висунув ідею створення цілісного вчення про людину на основі синтезу філософських, релігійних та наукових даних. Людину німецький мислитель розуміє як подвійну істоту, що причетна до двох світів: емпіричного світу природи та трансцендентного світу свободи. Як частина чуттєвого світу явищ вона підпорядкована необхідності, а як носій духовності – вона вільна. Всупереч натуралістичним уявленням про людину як егоїстичну від природи істоту, філософ наголошує на її моральній сутності, що виявляється у здатності опанувати і обмежувати свій егоїзм. Кант додає до характеристики людини такі риси, як "духовність", "духовна діяльність".

Здійснюючи історико-культурний аналіз проблеми людини, Мартін Бубер (1878–1865) спробував пояснити, чому інтерес до проблеми людини то стрімко підіймається, то спадає. У зв'язку з цим він розрізняв епохи облаштованості та бездомності. В епоху облаштованості світ постає для людини як близький і рідний дім, в якому їй відведено певне місце та роль, вона почувається спокійно і затишно. Прикладом такої епохи є античність, де людина вважається невід'ємною частиною космічного порядку, а також епоха середньовіччя з її чітко вибудованим християнським космосом, образом якого виступав хрест. Вертикальна частина цього хреста символізувала кінечний простір від небес до пекельних глибин і проходила через людське серце, а поперечна мислилась як символічний час від створення світу до його кінця. Поки все прекрасно, стверджує Бубер, людина про себе не думає. Але як тільки в уявленні про цілісність світу з'являється тріщина, людина починає почувати себе беззахисною, невпевненою, "бездомною". Вона глибоко переживає проблематичність власного буття. Епохою бездомності був період занепаду античності; відчуття бездомності і проблематичності людського буття спричинили відкриття М. Коперника. Приймавши ідею нескінченності, людство виявилось неспроможним вибудувати новий вселенський дім, більше того, воно взагалі відмовилось від цієї ідеї. Людина, констатує Бубер, залишилась один на один зі світом, який став для неї чужим і в якому неможливо знайти підтримку і опору. За переконанням мислителя, антропологічна проблема зазвучала тоді, коли було розірвано початкову угоду між Всесвітом і людиною, коли людина відчула себе прибульцем і самітником.

Починаючи з другої половини XIX ст., спостерігається двоякий підхід до проблеми людини. Представники сциентистських течій у філософії практично усувають людину з поля досліджень, намагаючись вибудувати строгую наукову теорію, звільнену від суб'єктивних обмежень людського розуму. На протигагу їм мислителі антропологічного спрямування вважають людину вихідним пунктом і головним об'єктом філософії. У цей час здійснюються такі важливі зрушення у пізнанні людини, як відкриття глибинної ірраціональності, акцент на її внутрішньому

світі, душевному житті, здатності до самопізнання, відбувається перегляд взаємовідношення біологічного та соціального в людині тощо.

Зрозуміло, що накопичення матеріалу вимагало узагальнення, систематизації та вироблення цілісного вчення про людину. Крім цього, важливу роль у формуванні філософської антропології як самостійного напрямку відіграла так звана ситуація “антропологічної кризи”. Стало зрозуміло, що людина не є господарем Всесвіту і вінцем еволюції, що реалії життя є протилежним до її величних задумів і цілей, що створена нею цивілізація неспівмірна з її можливостями. З'ясувалось, що людина нездатна справлятися із своїми негативними схильностями і потягами, а вибух сатанинських сил підсилив усвідомлення не тільки власної конечності, але й конечності людства. Як зазначає відомий український філософ С. Кримський, виникла загрозна колізія між цивілізацією та екзистенцією. Людина виявилась розіп'ятою між палеолітом свого духовного підпілля та науково-технічним прогресом, який, за висловом Ейнштейна, став нагадувати сокиру в руках дикуна. На фоні колосального зростання своїх можливостей людина почувається стривоженою, розгубленою, розчиненою в масі і водночас самотньою.

Таке становище породило також інший феномен, що отримав назву “антропологічного ренесансу”. Суть цього явища полягає у широкому зацікавленні темою людини, визнанні її головним об'єктом філософування. Виникає ціла панорама напрямів, підходів і концепцій, які мають на меті не тільки висвітлити природу людини, але й зобразити її в реальному світі, звільнити від ілюзій і допомогти їй самореалізуватися, справитись з колізіями життя. Інакше кажучи, сформульовані ще Кантом антропологічні питання розглядаються вже на якісно іншому рівні: в них акцентується увага не на питанні “що? ”, а на питанні “як? ”.

Інтерес до людини викликаний також досягненнями та відкриттями у сфері точних наук. Зрештою, в самих сциєнтичних колах було визнано, що світ як сплетіння відносин з необхідністю включає в себе людину, як невід'ємну ланку цих відносин і як спостерігача, який сприймає й оцінює його за своїми власними мірками, а тому не може бути усунутий із пізнавального процесу.

Найбільш впливовими напрямками антропологічного спрямування є, філософська антропологія, екзистенціалізм, персоналізм, психоаналіз. Суть їхнього підходу полягає у тому, щоб визначити основи і сфери “власне людського” буття, суб'єктивно-творчих можливостей людини, з неї і через неї пояснити як її власну природу, так і смисл та значення навколишнього світу.

Прагнучи створити цілісне вчення про людину, засновник філософської антропології Макс Шелер (1874–1928) наголошує на необхідності поєднання досягнень конкретно-наукового знання про людину з його філософським осмисленням і, виходячи з сутності будови людини, розкрити її відношення як до світу природи, так і світу культури, осмислити основні напрями та закони її біологічного, психічного, історико-духовного і соціального розвитку людини. Однак ця грандіозна програма залишається невиконаною і досі. Вже при спробі систематизації антропологічних учень та створенні типологізації людини Шелер зіштовхнувся із серйозною проблемою – накопичений величезний досвід, який практично неможливо впорядкувати через розмаїття концепцій і підходів, що не лише доповнюють, але й суперечать одна одній. Більше того, новітні відкриття про людину часто переіснують попередні позиції та руйнують попередні схеми. Спроби дати визначення людині так і залишаються спробами. На підставі накопиченого матеріалу можна лише зробити висновок, що людина – гранично захоплюючий і загадковий об'єкт пізнання, який вимагає особливих засобів і методів дослідження. Жодна царина знання не в змозі до кінця розкрити таємницю людини, бо її природа відзначається багатством і витонченістю, різноманітністю і непостійністю. Та найголовнішою її ознакою є відкритість. Ніколи з упевненістю не можна сказати, якою стане людина в процесі самостворення.

Список використаних джерел

1. Бердяев Н. О назначении человека / Н. А. Бердяев. – М., 1993.
2. Бубер М. Два образа веры / М. Бубер. – М., 1995.
3. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде / А. Камю // Сумерки богов. – М., 1989.
4. Кирилук О. Трансцендування як сутнісна риса людини / О. Кирилук // Філософська і соціологічна думка, 1993. –№ 2.
5. Кримський С. Запити філософських смислів / С. Б. Кримський. – К., 2003.
6. Мамардашвили М. Необходимость себя: лекции, статьи, философские заметки / М. К. Мамардашвили. – М., 1996.
8. Проблема человека в западной философии. – М., 1988.
9. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М., 1988.
10. Фромм Э. Иметь или быть? / Э. Фромм – М., 1990.
11. Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и

безсмертні. – М., 1991.

Halyna Poperechna

PROBLEMS OF HUMAN BEING (HISTORICAL-PHILOSOPHIC ASPECT)

The article is dedicated to the historical-philosophic analysis of conception of human comprehension.

РОЗДІЛ 4. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК 930.1 (477)

Олена Кучерук

ДОСЛІДЖЕННЯ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ Д. П. ПОЙДИ У РЕЦЕПЦІЇ ФРАНЦУЗЬКОГО ІСТОРИКА Д. БОВУА

Стаття присвячена аналізу творчої спадщини дніпропетровського професора Д. П. Пойди з аграрної історії Правобережної України другої половини XIX ст. крізь призму її бачення сучасним французьким істориком Д. Бовуа. У фокусі уваги останнього головна праця українського дослідника – монографія “Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.)”, що стала вагомим надбанням і оригінальною складовою вітчизняної історіографічної традиції з питань соціально-економічної історії України XIX ст.

Сучасна історіографічна ситуація в Україні, у якій відчувається тенденція щодо поступового відходу від застарілих теоретико-методологічних засад дослідження минулого радянської доби, все частіше висвічує існуючі прогалини і у вивченні нашої соціально-економічної історії. Передусім, це стосується дійсно солідних академічних праць, що зазнали незначних політико-ідеологічних впливів. У них увагу сучасних дослідників привертають насамперед джерелознавчі аспекти, тобто їхня цінність виявляється у фактичному матеріалі, введеному до наукового обігу. Саме в цьому полягає самодостатність та життєздатність подібних праць радянських дослідників.

Одним з таких радянських істориків, який намагався масштабно відтворити у своїх працях цілісну картину історії селянства та селянських рухів на території України у другій половині XIX ст., був доктор історичних наук, професор Дніпропетровського державного університету (тепер – Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара) Д. П. Пойда. Його ім'я добре знали в багатьох наукових центрах України та колишнього СРСР на заснованій ним науковій школі з аграрної історії, численних публікаціях і особистих контактах під час конференцій та симпозіумів, активним учасником яких він був упродовж свого життя. Основним вектором його наукових студій стала історія селянського руху в Україні пореформеної доби, яку він вивчав на прикладі двох регіонів – Катеринославщини та Правобережної України. Відповідно, ним були захищені дві дисертації: кандидатська за темою “Крестьянское движение на Екатеринославщине в период революционной ситуации в России конца 1850-х – начала 1860-х годов” (1949 р.) та докторська (1962 р.) на базі фундаментальної монографії “Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.)” [7], виданої у 1960 р., що стала найбільш вагомим здобутком у науковій спадщині вченого.

Монографія Д. П. Пойди затребувана й сьогодні. Написана, на перший погляд, на “кон'юнктурну” і “зручну” тематику селянського руху у регіоні початкової стадії інтенсивної модернізації, вона була бездоганною у сенсі розробки історії класової боротьби, однак у роботі йдеться про досить “складний регіон” з точки зору багатоплановості у ньому різних культур, світоглядів, державних устроїв, що століттями тут зіштовхувалися у боротьбі за гегемонію. Певна річ, окремі епізоди розглянутої проблематики підходили під визначення “канонічних”, “у дусі класиків” марксизму-ленінізму, однак у цілому дослідник виробив власний оригінальний погляд, розпочавши розробку того, що зараз називають соціальною історією [9, с. 7].

Саме ці риси, як і наявність серйозної джерельної бази з багатьох питань соціально-економічного розвитку Правобережної України, зокрема, ґрунтовний аналіз усіх аспектів селянського руху в регіоні та можливість практичного використання одержаних висновків привернули увагу до монографії Д. П. Пойди французького вченого-історика, директора Інституту слов'янських досліджень Сорбонни Данієля Бовуа, автора фундаментальної праці “Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах” [1; 10; 11], що територіально та хронологічно співпадала з книгою Д. П. Пойди. Ця робота являє собою продовження досліджень Д. Бовуа про взаємовідносини у політичному, суспільному і культурному житті різних етнічних груп в трьох губерніях південно-західного краю Російської імперії, а саме: Волинської, Подольської та Київської. Як відомо, там співіснували в осному чотири групи населення: україн-

нці (найчисельніші), євреї (друга група за кількістю), поляки та росіяни, не рахуючи відносно менші групи німецьких та чеських колоністів [2].

Актуальність досліджень Д. П. Пойди з аграрної історії України чи не найбільш повно якраз і визначається в книзі Д. Бовуа, оскільки на рідних теренах праці дослідника дещо "призабуті", про що не раз наголошувалося у публікаціях професора В. В. Іваненка [3, с. 7; 9, с. 7], присвячених життю та творчості вченого. Однак, аналіз здобутків монографічної праці Д. П. Пойди крізь призму сприйняття західноєвропейського дослідника, так би мовити, з позицій зовсім іншої історико-методологічної традиції, і досі ще не робився. У зв'язку з цим автор цієї статті ставить за мету визначити місце та роль ґрунтового дослідження професора Д. П. Пойди в сучасному історіографічному процесі у рецепції Д. Бовуа, а також розглянути основні аспекти, що привернули увагу французького історика й стали певною мірою репрезентативними щодо оцінки творчого доробку Д. П. Пойди у західноєвропейському науковому просторі.

Використовуючи фактичний матеріал з книги Д. П. Пойди, Д. Бовуа, втім, змушений був констатувати, що "остання... залишилася невідомою у Польщі й на Заході" [1, с. 154]. Тож, Д. Бовуа став першим серед західних істориків, хто ознайомив свою наукову громадськість з цінним дослідженням з аграрної історії Правобережної України другої половини ХІХ ст. "російськомовного українського дослідника" Д. П. Пойди.

Звичайно, таке бачення "з боку" не є абсолютно вичерпним і, швидше, поверхневим, оскільки Д. Бовуа був знайомий з творчістю Д. П. Пойди лише завдяки одній, хоч і ключовій роботі – монографії. В усякому разі, ми не можемо так само однозначно, без будь-яких обмовок назвати історика "російськомовним", бо чимало праць Д. П. Пойди написані його рідною українською мовою [5; 6; 8]. Щоправда, кількісно у творчому доробку вченого превалювали все ж таки російськомовні публікації [9, с. 17–31]. І це, мабуть, не дивно з огляду на "пріоритетний" статус російської мови в національно-державній політиці радянських властей.

Між тим, Д. Бовуа вважає монографію Д. П. Пойди найважливішою в історіографії з питання польсько-українського земельного протистояння, хоча і зауважує, що навіть у ній це питання не вивчалось під кутом зору етнічних конфліктів та національних протиріч [2]. Французький історик пояснює це вузькістю радянського підходу до вивчення соціально-економічної історії, в тому числі до аграрного питання, яке теж вповні віддзеркалювало канони марксистської методології. Саме тому, на думку Бовуа, хоч монографія Д. П. Пойди і містить цінні факти, багато з яких вперше введені до наукового обігу, проте вона цілковито ґрунтується на радянському підході, "що вдовольнявся механічно вичерпним підрахунком кількості селянських рухів з очевидною метою показати грандіозність і згуртованість "героїчної" хвилі, котра згідно "з логікою історії", свідомо прямувала до утвердження більшовиків у 1917 році" [1, с. 81]. Д. Бовуа відзначав, що за такого підходу жодні національні чи етнічні конфлікти не виокремлювались і не підкреслювались, а відтак, на його погляд, Д. П. Пойда ніде не говорить про рівень національної свідомості серед українського селянства, не вирізняє польських та російських поміщиків, а євреї взагалі лишилися поза увагою українського дослідника [1, с. 81].

Однак, не можемо погодитись з таким категоричним твердженням. Дійсно, Д. П. Пойда не акцентував увагу на міжнаціональних конфліктах, але ж протистояння польського елемента на рівні еліти, неприйняття нею всього українського (і російського) чітко простежується в деяких сюжетах його дослідження з історії селянського руху на Правобережній Україні, у яких питома вага польських поміщиків залишалася значною. Д. П. Пойда наголошував, що "більшість їх вороже ставилася не тільки до української, але й до російської національної культури, дуже гордовито та зневажливо ставилася до українського селянина, вбачаючи у ньому лише робочу силу" [7, с. 98–99]. Не дивно, що українські селяни відповідали їм у формі заворушень.

Неоднозначним з цієї точки зору є й період польського повстання 1863 р., якому Д. П. Пойда приділив значну увагу [7, с. 119–133]. Так, на думку дослідника, польських революціонерів, зокрема "червоних", які проводили агітаційно-пропагандистську роботу серед українського селянства Правобережної України, спіткала невдача через те, що вони не зрозуміли усієї складності тодішньої ситуації у цьому регіоні, "адже українське селянство не зіштовхувалось тоді з польським селянством, тому що в Україні, і особливо у селі... польські елементи були майже винятково представлені поміщиками, які жорстко гнобили селян", а в умовах Правобережної України "важкий феодально-кріпосницький гніт селян... доповнювався і національним гнітом з боку польських поміщиків" [7, с. 7]. Д. П. Пойда нагадував, що у середовищі українського народу і, передусім, у середовищі селянства завжди були пам'ятними героїчні сторінки його вікової боротьби з польськими магнатами і польською шляхтою [7, с. 121].

Складність багатоплановості українсько-польських взаємин історик розглядав з позицій переважання економічного чинника над національно-культурним, хоча значення останнього навмисне перебільшувалося російським царатом у період польського повстання 1863 р. На нашу думку, робилося це для того, щоб знизити рівень невдоволення українського селянства реформою 1861 р., яке досить часто проявлялося у вигляді селянської непокори та заворушень, що вже само по собі складало певну загрозу існуючому ладу [7, с. 123–126].

З цього приводу зауважимо, що оскільки навесні 1863 р. Правобережна Україна знову стала ареною масового руху тимчасово зобов'язаних селян поміщиків (тобто боротьба селян співпала у часі з діями озброєних загонів польських повстанців), то царат вирішив використати проти них тих же тимчасово зобов'язаних селян. Ця політика знайшла своє конкретне відображення у створенні в Білорусі, Литві і на Правобережній Україні так званих "сільських озброєних караулів" або сільської варти. Селяни отримали зброю, переважно списи, і мали допомагати як цивільній, так і військовій владі у придушенні дій загонів польських повстанців. Такі заходи дали деякі позитивні для царату результати, причому певною мірою цьому сприяла й розгорнута серед селян шовіністична пропаганда. В свою чергу, озброєння селян призвело до посилення селянських виступів, активними учасниками яких були перш за все селяни з сільської варти [7, с. 125–126]. Що ж до польських поміщиків, то ситуативно, в окремих випадках, вони діяли спільно з російською владою проти селян навіть у період репресій проти учасників польського національно-визвольного руху [7, с. 132–133].

Приклади подібних сюжетів, безперечно, свідчать про складність міжетнічних взаємин у регіоні. І хоча Д. П. Пойдою використовувався класовий підхід при розгляді подій другої половини XIX ст. на Правобережній Україні, проте це аж ніяк не вплинуло на джерельну вартість його монографії, і тому усі методологічні "непорозуміння" не стали перепорою для Д. Бовуа у використанні фактичного матеріалу з праці Д. П. Пойди. Так, він щедро запозичив дані про розміри феодальних землеволодінь за 1863 р. у Київській, Волинській та Подільській губерніях [1, с. 23; 7, с. 20]; інформацію про запровадження царем у квітні 1863 р. сільських караулів та їх діяльність щодо переслідування польських повстанських загонів на Правобережній Україні [1, с. 84; 7, с. 125–131]; про характер проведення земельної реформи 1861 р., зокрема, відомості про зменшення внаслідок неї земельних наділів селян [1, с. 88; 7, с. 27–34]; наводив різні приклади заворушень селян (через брак пасовиськ у 1880-х рр. [1, с. 113; 7, с. 306–315]; захоплення панських сіножатей, викосів, посівів у 1880-х – 1890-х рр. [1, с. 121; 7, с. 275–277, 294–297, 304–305, 333–334]) тощо.

Цікавим видається питання і стосовно чиншовиків – особливого прошарку суспільства, який Д. Бовуа вважає приналежним до польської безземельної шляхти й присвячує їм третій розділ своєї монографії – "Антагонізм у земельному питанні між поляками" [1, с. 143–229]. Дослідник зазначав, що "власне, драматична доля цих людей до сих пір не досліджувалась. Д. П. Пойда не відокремлював її від загальних селянських питань", "а суспільне життя в Україні було більш складним та заплутаним, ніж просте протистояння ідеальних експлуатованих мас та їх пригноблювачів" [2]. Звісно, вивчаючи селянський рух Правобережної України, Д. П. Пойда ставив перед собою завдання, які за своєю спрямованістю різняться від завдань, що розв'язуються у праці Д. Бовуа: якщо у Д. П. Пойди концептуально на перший план виходить економічний чинник, а соціальний розглядається як допоміжний (хоча його значення ні в якому разі не применшується), то у Д. Бовуа навпаки, основним є соціальний, навіть, так би мовити, міжнаціональний чинник, а економічні питання є лише фоном для більш яскравого зображення українсько-польсько-російських відносин у суспільно-політичному та культурному житті краю. Проте, як нам здається, дослідження українського історика щодо чиншовиків все ж таки є важливою складовою поглибленого вивчення цього прошарку суспільства Правобережної України, оскільки вчений присвятив значну увагу даному питанню, вказавши на особливості їх земельного статусу [7, с. 41–50; 4]. Що ж стосується зауважень Д. Бовуа стосовно недослідженості українським істориком соціально-етнічної історії шляхти з чиншовиків, то з усіх сімей чиншовиків у Київській, Волинській та Подільській губерніях до шляхетного походження, за підрахунками Д. П. Пойди, належала лише незначна їх частка (3,3 %) [7, с. 43]. Отже, відокремлення цієї незначної частини чиншовиків від загальних "селянських" питань не мало вирішального значення щодо оцінки подій другої половини XIX ст. на Правобережній Україні в рамках його дослідження.

Таким чином, французький історик Д. Бовуа гідно оцінив значення монографії Д. П. Пойди й використав при цьому з неї значний за обсягом фактичний матеріал, без якого автору на-

вряд чи вдалося б відтворити цілісну картину соціальних відносин на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. Він зрештою довів, що незважаючи на відмінність наукових підходів, праця Д. П. Пойди у джерелознавчому вимірі не втратила актуальності й до сьогодні, ставши вагомим і оригінальним надбанням вітчизняної історіографічної традиції з питань соціально-економічної та аграрної історії України в цілому.

Список використаних джерел

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даниель Бовуа; Національна Академія наук України, Інститут східноєвропейських досліджень. – К.: Критика, 1998. – 336 с.
2. Бовуа Д. "Борьба за землю на Правобережной Украине с 1863 по 1914 год": новая книга об украинско-польско-русских отношениях [Електронний ресурс] / Даниель Бовуа. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz14.htm>.
3. Іваненко В. В. Д. П. Пойда та його дослідження аграрної історії України в контексті сучасної історіографічної ситуації / В. В. Іваненко // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали шостих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди. – Д.: ПП Шевелев Е. А., 2007. – С. 5–10.
4. Пойда Д. П. Волнения чиншевиков и чиншевая реформа 1886 года на Правобережной Украине / Д. П. Пойда // История СССР. – 1957. – № 2. – С. 143–155.
5. Пойда Д. П. До подій на могилі Т. Г. Шевченка в 1881 році / Д. П. Пойда // Вітчизна. – 1960. – № 3. – С. 178–185.
6. Пойда Д. П. З історії боротьби українського селянства проти духовенства в дореволюційний час / Д. П. Пойда. – Д.: Дніпропетр. обл. вид-во, 1958. – 32 с.
7. Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.) / Д. П. Пойда. – Д.: Изд-во Днепропетр. горн. ин-та им. Артема, 1960. – 488 с.
8. Пойда Д. П. Про методику вивчення селянського руху періоду домонополістичного капіталізму / Д. П. Пойда // Укр. іст. журн. – 1966. – № 5. – С. 25–31.
9. Пойда Дмитро Павлович (1908–1992): Біобібліографічний покажчик (до 100-річчя з дня народження) / Укл.: В. В. Іваненко, М. Е. Кавун, О. С. Кучерук. – Д.: ДНУ імені Олеся Гончара, 2008. – 68 с.
10. Beauvois D. La bataille de la terre en Ukraine, 1863-1914: les Polonais et les conflits socio-ethniques / Daniel Beauvois. – Lille: P. U. L., 1994. – 346 p. – ISBN 2-85939-429-X.
11. Beauvois D. Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863-1914 / Daniel Beauvois. – Sejny: Pogranicze, 1996. – 367 s.

Helen Kucheruk

D. P. POJDA'S RESEARCH OF AGRARIAN HISTORY OF UKRAINE IN PERCEPTION OF FRENCH HISTORIAN D. BEAUVOIS

The article is devoted to analysis of the creative heritage of Dnepropetrovsk Professor D. P. Pojda on an agrarian history in Right-bank Ukraine of the second half of XIX-th century from the viewpoint of modern French historian D. Beauvois. There is a main work of the Ukrainian researcher in the centre of attention of last. This is the monography "The peasants' movement in Right-bank Ukraine in the post-reform period (1866–1900)" which became the important property and original component of domestic historiographic tradition concerning a social and economic history of Ukraine of the XIX-th century.

УДК 94 (477.83.86)

Лілія Шологон

ПУБЛІЦИСТИЧНІ ПРАЦІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ОСВІТНЬОГО ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті аналізуються публіцистичні праці І.Франка, М.Грушевського та інших авторів, у яких порушувалися важливі проблеми початкової, середньої та вищої школи, що свідчили про складне становище української освіти у Східній Галичині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Публіцистику як спробу узагальнення в художній формі конкретні історичні явища, можна вважати важливим джерелом для вивчення різних сфер життя народу. Кожен період української історії залишив багато праць публіцистичного характеру, що є цінними для дослідження різних аспектів громадсько-політичного та національно-культурного життя суспільства. Чимало цікавої і змістовної публіцистики з'явилося в Східній Галичині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., де відомі в краї літератори, науковці, політики немало місця в своїх розвідках присвятили становищу українського шкільництва. Вони зробили спробу привернути увагу громадськості до найнагальніших проблем у сфері початкової, середньої та вищої освіти. Згадані праці цінні тим, що в них вміщено чимало цікавих статистичних даних, використано матеріали тогочасної преси, окремі документи офіційного характеру. Окрім цього, їхні автори досить часто мали безпосереднє відношення до подій, про які йшла мова на сторінках публіцистичних праць. Саме тому, на нашу думку, вони є важливим джерелом для вивчення освітніх процесів в Галичині зазначеного часового проміжку і заслуговують на увагу дослідників.

Метою статті є аналіз найбільш змістовних публіцистичних праць кінця ХІХ – початку ХХ ст. за допомогою яких можна прослідкувати найважливіші аспекти розвитку україномовної початкової, середньої та вищої школи у Східній Галичині.

Обрана тема дослідження не залишилася поза увагою дослідників. Зокрема, в працях відомих українських діячів В. Гнатюка [4], О. Маковея [18], М. Яцківа [29], опублікованих в першій третині ХХ ст., були висвітлені окремі її аспекти. Не оминули увагою згадану проблематику і радянські вчені [1; 13]. Неабияку зацікавленість публіцистичними працями І. Франка, М. Грушевського та інших відомих постатей, присвячених україномовній освіті, проявили сучасні українські науковці, зокрема, О. Валіон [2], М. Василенко [3], Я. Грицак [6], Р. Горак [5], В. Качкан [15], В. Северинюк [20], В. Смолій [21] та інші. Коротку інформацію про публіцистику згаданих авторів можна знайти в навчальних посібниках із джерелознавства історії України [14; 17]. Однак комплексного розв'язання вона ще не отримала в українській історіографії.

Однією із найважливіших складових національно-культурного руху українців Східної Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. було становлення та розвиток власного шкільництва. Незважаючи на чималі здобутки у цій сфері, що були передусім пов'язані із запровадженням загальнообов'язкової початкової освіти в краї на початку 70-х рр. ХІХ ст., відкриттям нових україномовних гімназій та учительських семінарій, залишалося і немало питань, що піднімалися на сторінках публіцистичних праць. Зокрема, І. Франко в одному з виступів на вічі, організованому проводом Української радикальної партії, звернув увагу на проблеми української початкової школи. Промова 1892 р. друкувалася у часописі "Народ" під назвою "Наші народні школи і їх потреби" [22]. Автор зробив спробу визначення реальної кількості українських початкових шкіл, зважаючи на те, що офіційна влада не завжди надавала об'єктивну інформацію. У ній на основі критичного аналізу статистичних матеріалів, переписів населення, звітів Крайової шкільної ради зроблено висновок, що у Східній Галичині станом на 1891 р. із 6230 громад 3000 не мали початкових шкіл. Окрім цього в краї один такий навчальний заклад припадав на 1774 осіб, тоді як у Чехії – на 1200, у Франції – на 713.

Таким чином, у Східній Галичині одна початкова школа була розрахована в середньому на 270 дітей, тоді як у Франції – на 66. Також І. Франко звернув увагу на те, що на побудову і обладнання шкільних приміщень у Східній Галичині витрачалося грошей в десять разів менше, ніж у Західній Європі. Це призводило до того, що учні вчилися у непристосованих для на-

вчання шкільних приміщеннях, переповнених класах, в результаті чого, за його твердженням, “ледве двадцята часть вийде зі школи, вмючи читати” [22, с. 103]. Автор публіцистичної статті не оминув увагою й іншої не менш важливої проблеми сучасної йому початкової школи – низької заробітної плати педагога, важких умов праці, побуту, упередженого ставлення шкільної влади до окремих учителів. В результаті чого чимало талановитих педагогів залишали школу, натомість “чимраз частіше приходять учителі неспосібні, такі, що вже не мають чого іншого хопитися, ну, і розуміється, марнують дітям час, а громаді гроші” [22, с. 104].

У статті “Середні школи в Галичині в рр. 1875–1883” [23], що вперше була надрукована в серії розвідок у газеті “Діло”, І.Франко показав реальне становище середнього шкільництва в краї впродовж зазначеного часового проміжку у таких розділах, як: “Статистика заведень”, “Що коштують наші середні школи”, “Статистика учеників”. Щодо кількості навчальних закладів, то автор, порівнюючи їх з іншими коронними краями Австро-Угорщини, приходиться до висновку, що Східна Галичина, зважаючи на територію та чисельність населення, повинна б мати удвічі більше гімназій й реальних шкіл станом на 1883 р., ніж було насправді. Якщо у Чехії (близькій за територією і чисельністю населення Східної Галичини) на одну середню школу припадало 292 учні, то в Східній Галичині – 422. Він також звернув увагу на те, що витрати на середнє шкільництво впродовж 1875–1883 рр. зросли на 22 %. Із загальної суми видатків 72,3 % становили державні кошти, 12,5 – витрачалися з окремих міських бюджетів, 14 % – платили учні за навчання, 1,5 % – надходило із приватних фондів.

І. Франко в згаданій статті також прослідкував за зростанням кількості представників різних національностей в середніх школах Східної Галичини. Тут він дещо скорегував інформацію, подану крайовою шкільною радою, оскільки, на його думку, вона наводила дещо завищені цифри щодо кількості поляків, що навчалися в східногалицьких гімназіях та реальних школах, адже до них зачислили частину німців та євреїв, що сповідували римо-католицизм. Згідно з підрахунками І. Франка, станом на 1883 р., у згаданих навчальних закладах навчалось: 59872 поляків, 14973 українців, 16283 євреїв, 1164 представників інших національностей. Щодо зростання чисельності учнів в середніх школах впродовж зазначеного періоду, найбільш позитивна динаміка була у євреїв, кількість яких у вказаних закладах зросла на 85 %, тоді як українців – на 33 %, а поляків – тільки на 16 %.

В іншій праці “Що коштують наші школи” [24] І.Франко порівняв скільки отримує Східна Галичина коштів з державного бюджету порівняно з іншими коронними краями. Передусім він зазначив, що до Східної Галичини скеровувались лише 11,4 % від всіх коштів, призначених на потреби освіти. Звичайно, що сума була далеко не пропорційною чисельності населення краю і його території, що складало четверту частину держави. Далі автор порівнював фінансування Львівського університету і Політехніки з іншими аналогічними закладами Австро-Угорщини. Наприклад, Празький університет отримував від держави більше 570 тис. золотих ринських, тоді як Львівський – 173400 золотих ринських. Менше надходило з бюджету коштів лише на утримання Чернівецького університету. Щодо Львівської політехніки, то її фінансування було найгіршим із подібних закладів Австро-Угорщини. Не кращою була ситуація в класичних та реальних гімназіях, учительських семінаріях, ремісничих школах Східної Галичини тощо.

Статистичні дані, наведені у згаданій статті І. Франком, підтверджують той факт, що навіть контроль за якістю освіти тут здійснювався значно гірше, ніж в інших коронних краях держави. Якщо Чехія мала 8 крайових і 65 окружних інспекторів, то Східна Галичина – лише 4 крайових та 36 окружних. Окрім цього, І. Франко звернув увагу на те, що переважна більшість коштів, що виділялася на освітні потреби краю, витрачалася на фінансування польських навчальних закладів, тоді як на україномовні залишалось зовсім мало.

Гостра критика дій державних урядовців Східної Галичини, що гальмували розвиток української освіти, вміщена у статті І. Франка “Поляки і русини” [25]. У згаданій праці він показав необ’єктивне ставлення польських урядовців до українського шкільництва.

Не залишилася поза увагою І.Франка якість викладання окремих предметів у навчальних закладах краю. Згаданій проблемі присвячено розвідку “Конечність реформи учення руської літератури по наших середніх школах”, у якій автор писав про низькій рівень викладання цієї дисципліни, і як результат “людей, котрі нині в Галичині серйозно працюють над руською літературою і наукою можна на пальцях почислити” [26]. Особливо його хвилювало те, що українська інтелігенція не зробила жодних спроб, щоб, використовуючи популярні видання для популяризації для загалу конституційних законів держави, її соціально-економічного устрою, географії рідного краю тощо.

Таким чином, в публіцистичних працях І.Франка, присвячених українській освіті, на основі аналізу статистичного матеріалу та власних спостережень, автор намагався привернути увагу громадськості до низки невирішених освітніх проблем кінця XIX ст., над якими необхідно було працювати як громадськості, так і державним органам влади. Проте основну увагу у своїх статтях він звернув на недоліки, не вказуючи шляхів виходу зі складної ситуації, що склалася.

Проблемам національної школи і, зокрема, справі заснування приватних гімназій низку публіцистичних праць присвятив також М.Грушевський: "Що ж далі? (В справі руських гімназій)", "В справі руських шкіл і руського театру", "Не даймося", "Наша школа". Автор вважав, що українська громадськість може власними коштами утримувати приватні гімназії, і таким чином розвивати власне шкільництво та долучитися до зростання кількості національно свідомих і освічених людей. Така позиція вченого була зумовлена тим, що незважаючи на значні зусилля політиків, державні українські гімназії створювалися дуже повільно, що неабияк шкодило національній справі.

Якщо українці Східної Галичини мали можливість здобувати початкову або середню освіту рідною мовою, то у вищих навчальних закладах краю мовою викладання була польська, а боротьба за створення у Львові українського університету впродовж всього досліджуваного періоду була пріоритетною для української громадськості справою. У контексті сказаного заслуговує уваги публіцистика М. Грушевського, оскільки він, як університетський професор, мав безпосереднє відношення до вищої школи кінця XIX – початку XX ст. У одній зі статей, опублікованих у газеті "Діло", за 1898 р. під назвою "Як мене спроваджено до Львова" [7], він детально описав про обставини, пов'язані із затвердженням його на посаду завідувача кафедри "всесвітньої історії" і спростував закиди окремих політиків, що його призначення стало результатом компромісу між представниками польської влади та прихильниками так званої "нової ери".

Проте серед публіцистичних праць, присвячених так званій "університетській справі", безперечно, чи не найбільшій уваги заслуговує розвідка М.Грушевського "Листи з-над Полтави: Лист третій" [8], що з'явилася 1899 р. у "Літературно-науковому віснику", у якій автор намагався ознайомити українців Наддніпрянщини із реальним станом справ у Львівському університеті впродовж історії його функціонування. Складовою частиною третього листа стала серія статей М.Грушевського, надрукованих у часописі "Діло", під назвою "Добиваймося свого університету". Учений, на основі реальних фактів та документів, доводить, що створення німецькомовного університету у Львові в 1784 р., а згодом й україномовного ліцею, завданням якого була підготовка учнів для вступу до університету, було прагнення австрійської влади створити вищий навчальний заклад для українців. Проте громадськість краю не була готова до цього, і тому, за словами автора статті: "З катедр того університету не чути було ані слова руського аж до року 1848 – 1849. Викладава мова була для всіх світських наук німецька, на богословським відділі – латинська" [8, с. 162].

В результаті революційних подій 1848 р., згідно з міністерським декретом від 19 грудня 1899 р., було створено кафедру української мови та літератури, яку згодом обійняв Я. Головацький; на богословському факультеті працювала кафедра пасторальної теології з українською мовою викладання, а в 1849 р. розпочали також викладати нею й інші богословські науки. Решта кафедр мали перейти на викладання українською по мірі того як з'являться студенти, що будуть готові слухати такі курси та відповідно підготовлені викладачі, навчальна література тощо.

З цього приводу М. Грушевський прийшов до наступного висновку: "На жаль, австрійське правительство, показуючи охоту до піднесення руської науки, обмежилось лише порадою, даною німецькій професорській колегії Львівського університету: постаратись про наукове приготування молодих сил з русинів – само ж тим не зайнялося, а русини в тодішніх своїх обставинах власне потребували такої помочі від правительства, бо серед тисячних трудностей своїми власними силами занадто повільно поступали дорогою культурного розвою" [8, с. 164].

Саме тому впродовж 50-х рр. XIX ст. вагомим для українців здобутки в університетській справі було зведено нанівець. Учений звернув увагу і на те, що на початку 60-х рр. XIX ст. було створено в університеті дві українські правничі кафедри, але не зроблено нічого, щоб їх обійняли українці за національністю. Він також акцентував увагу на тому, що спроба польської влади в Східній Галичині повністю полонізувати Львівський університет у 60-х рр. XIX ст. не вдалася, оскільки спеціальним міністерським розпорядженням було повідомлено про цісарську постанову згідно з якою "всі обмеження, які стояли досі на перешкоді польським і руським викладам на віділах правничим і філософічним, мають цілком перестати і на катедри сих віділів

на майбутнє можна покликати лише особи, що зможуть викладати одною з двох краєвих мов" [8, с. 170]. Ті, хто не знав жодної з них, повинні були впродовж трьох років покинути навчальний заклад. Проте надалі сенат університету, переважно більшість якого склали поляки за національністю, зробив все для того, щоб якомога менше курсів читалося українською. На думку М.Грушевського, найкращим виходом із ситуації, що склалася, було створення окремого українського університету. За його підрахунками, у Львівському університеті станом на 1899 р. студентів-українців навчалось 918, що було більше ніж у деяких інших невеличких австрійських університетах.

Про ставлення у Львівському університеті до української мови, як однієї із крайових мов, йшлося в іншій статті М.Грушевського, опублікованій в газеті "Діло" за 1901 р., де його обурило те, що один із деканів, слухаючи його виступ, під час конференції, попросив використовувати польську мову, оскільки він не розумів української [9].

Такий стан справ спонукав М.Грушевського докласти власних зусиль в справу боротьби за український університет у Львові. Він був автором "Меморіалу Товариства до міністерства просвіти в справі утворення самостійного українського університету у Львові" [10], що був вперше зачитаний на засіданні виділу НТШ 20 березня 1907 р. Підставою для укладення меморандуму стала ухвала польських професорів від 2 березня 1907 р. про винятково польський характер університету, що спричинило напади польських студентів на українських. На думку автора, лише створення окремого українського вищого навчального закладу могло бути виходом із непростого становища. Меморандум став основою для парламентського запиту С. Дністрянського і О.Колесси щодо заснування окремого українського університету в складі трьох факультетів – теологічного, юридичного і філософського.

М.Грушевський неабияк переймався вирішенням згаданої проблеми, тому в одній з статей, опублікованій в газеті "Діло" за 1910 р., звернув увагу на те, що вона викликала неабияке зацікавлення в парламентських та урядових структурах і пропонувалися різні шляхи її вирішення. В контексті цього учений закликав українських політиків не йти на компроміс з представниками влади, а добиватися створення окремого українського вищого навчального закладу у Львові [11].

Окрім цього університетській справі були присвячені й ряд інші публіцистичні праці М.Грушевського. Зокрема, такі як: "Із польсько-українських стосунків Галичини (Кілька ілюстрацій до питання: автономія обласна чи національно-територіальна)", "Утраквізація чи розділ університету", "За український університет", "Невідклична справа". Із записів у щоденнику вченого за 1910 р. дізнаємося, що він щиро вірив у позитивне вирішення цієї проблеми [12]. Проте реальні обставини політичного життя тодішнього суспільства привели до того, що лише у 1914 р. було досягнуто угоди з польською сеймовою більшістю про відкриття українського університету у Львові. Цей вагомий здобуток національно свідомих українців так і залишився невітленим через події Першої світової війни.

Про рівень викладання української мови та літератури викладачами Львівського університету та їхній науковий доробок можна отримати інформацію із публіцистичної розвідки І.Франка "Професор Омелян Огоновський". Про Я. Головацького, який очолював університетську кафедру 1848 р. і вже через рік змінив свої як політичні, так і наукові переконання, він писав: "за тих 20 літ свого професорства Головацький нікому нічому не навчив, ми не знаємо між галицько-руськими діячами ані одного, котрий би сказав про себе "Я ученик Головацького" [28, с. 364]. Щодо лекцій професора О. Огоновського з української граматики та літератури, які письменник слухав, навчаючись в університеті, то в них він не знаходив відповідей на питання, які його цікавили.

Серед публіцистики кінця XIX – початку XX ст., присвяченої освітнім справам цікавими та оригінальними були праці відомої громадської діячки і письменниці Н. Кобринської, опубліковані на сторінках часопису для жіноцтва "Перший вінок", у яких авторка зробила спробу привернути увагу громадськості до загалом низького освітнього рівня українського жіноцтва. У статті "Руське жіноцтво в Галичині в наших часах" [16] вона констатувала той факт, що незважаючи на запровадження в Східній Галичині загальнообов'язкової початкової освіти і покарання батьків за невідвідування школи дітьми, багато дівчат відвідували примусово, оскільки вважали, що навчання для них зовсім не є важливим. Закінчивши школу, і навчившись читати, писати і рахувати, вони не хотіли "заглянути до книжки" і тому втрачали здобуті знання.

Н. Кобринська критикувала, як пережиток минулого, переконання багатьох людей згідно з якими "жінка з вищою освітою не могла бути ані доброю господинею, ні жінкою, ні матір'ю" [16,

с. 100] та закликала своїх сучасниць активно добиватись власних прав, руйнувати стереотипи, що склалися.

Поза увагою громадсько-політичних діячів та вчених не могла залишитися діяльність національно-культурних товариств краю, оскільки їхній внесок у справу підвищення освітнього та культурного рівня українців Східної Галичини важко переоцінити. Такі відомі діячі українського руху, як К.Малицька [19], Л.Цегельський [28] та інші діячі, показали у своїх працях, скільки зусиль потрібно було докласти для відкриття українських шкіл; за яких умов створювалися педагогічні товариства в краї, які політики і діячі найбільше зробили для їхнього успішного розвитку, як вплинули вчительські організації на видавництво українських книжок. Їхні публіцистичні твори є досить цікавими завдяки тому, що насичені інформацією та власними досить неординарними судженнями.

Підсумовуючи, варто зазначити, що проблемам української освіти присвячено чимало різнопланових публіцистичних творів кінця XIX – початку XX ст. Їхні автори, зазвичай, акцентували увагу громадськості на недостатній кількості тих чи інших навчальних закладів, не належній якості навчання в окремих з них, складному матеріальному становищі педагогів тощо. Проте особливу цінність становили ті з них, у яких пропонувався конкретний вихід із ситуації, що склалася. Зокрема, пропозиції М. Грушевського щодо вирішення університетської справи, створення українських приватних гімназій отримали належне розуміння в суспільстві і спонукали багатьох докласти власних зусиль для розвитку національного шкільництва.

Список використаних джерел

1. Байк Л. Стан народної освіти і педагогічної думки на західноукраїнських землях в період панування Австро-угорської монархії / Л. Байк, Б. Мітюров. – Дрогобич, 1965. – С. 40–52.
2. Валіон О. Роль М. Грушевського у національно-культурному відродженні українського народу (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01. / О. Валіон. – Чернівці, 2003. – 20 с.
3. Василенко М. Нам треба Франкової сили і волі / М. Василенко // Франко І.Я. Мозаїка із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50-ти томах / Упорядники З.Т.Франко, М.Г.Василенко. – Львів: Каменяр, 2001. – С. 427–429.
4. Гнатюк В. Передмова / В. Гнатюк // Науковий збірник, присвячений проф. Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої праці в Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. – С. УІ–УІІІ.
5. Горак Р. Рідна мова як політичний прапор нації (Франкова концепція сутності мови) / Р. Горак // Дзвін. – 2006. – № 11 – 12. – С. 138–142.
6. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко і його спільнота / Я. Грицак. – Київ: Критика, 2006. – 333 с.
7. Грушевський М. Як мене спроваджено до Львова / М. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. редактор П.Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. Серія "Суспільно-політичні твори (1894–1907)". – 2002. – С. 117–122.
8. Грушевський М. Листи з-над Полтави: Лист третій / М. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. редактор П.Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. Серія "Суспільно-політичні твори (1894–1907)". – 2002. – С. 160–187.
9. Грушевський М. Лист проф. Грушевського до декана Твардовського / М. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. редактор П.Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. Серія "Суспільно-політичні твори (1894–1907)". – 2002. – С. 217–219.
10. Грушевський М. Меморіал Товариства до міністерства просвіти в справі утворення самостійного українського університету у Львові / М. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: у 50 т. / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. редактор П.Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 3: Серія "Суспільно-політичні твори (1907–березень 1917)". – 2005. – С. 217–219.
11. Грушевський М. В університетській справі / М. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: у 50 т. / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. редактор П.Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 3: Серія "Суспільно-політичні твори (1907–березень 1917)". – 2005. – С. 83.
12. Грушевський М.С. Твори: у 50 т. / П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Т. 3 – С. 581.
13. Євтух М. Педагогічні погляди І.Я.Франка / М. Євтух // Початкова школа. – 1981. – № 10. – С. 65–68.
14. Калакура Я. Історичне джерелознавство: підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / Я. Калакура, І. Войцехівська, Б. Корольов та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
15. Качкан В. Нариси історії української культури в персоналіях (XIX – XX ст.): навчальний посібник-хрестоматія / В. Качкан. – Коломия: Вік, 2005. – 416 с.
16. Кобринська Н. Руське жіноцтво в Галичині в наших

часах / Н. Кобринська // Перший вінок. – 1887. – С. 68–102. 17. Макарчук С. Джерелознавство історії України: навчальний посібник / С. Макарчук – Львів: Світ, 2008. – 512 с. 18. Маковей О. Ювілей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка / О. Маковей. – Львів, 1898. – 35 с. 19. Малицька К. Наші дівчата в наших школах / К. Малицька // Звіт шкіл Руського Товариства Педагогічного за рік шкільний 1909/10. – Львів: Руське товариство педагогічне, 1910. – С. 3–10; Малицька К. Видавництва для дітей і молоді / К. Малицька // Перший Український просвітньо-економічний конгрес улажений Товариством "Просвіта" в сорокліте заснованя у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 року. – Львів: Наукове т-во ім. Шевченка, 1910. – С. 125–152. 20. Северинюк В. Історія і політика в публіцистиці М.С. Грушевського / В. Северинюк // Український історичний журнал. – 2000. – № 5. – С. 18–25. 21. Смолій В. М. Грушевський і деякі питання історіографічного процесу на Україні кінця XIX – початку XX ст. / В. Смолій // Історія України. – 2001. – № 41. – С. 1–10. 22. Франко І. Наші народні школи і їх потреби / І. Франко // Народ. – 1892. – № 7–8. – С. 100–104. 23. Франко І. Середні школи в Галичині в рр. 1875–1883 / І. Франко // Діло. – 11 вересня; 13 вересня; 20 вересня; 22 вересня; 30 вересня 1894. 24. Франко І. Що коштують наші школи / І. Франко // Діло. – 8 лютого; 10 лютого 1883. 25. Франко І. Поляки і русини / І. Франко // Житє і слово. – 1897. – Т. 6. – Кн. 3. – С. 177–190. 26. Франко І. Конечність реформи учення руської літератури по наших середніх школах / І. Франко. // Зоря. – 1884. – № 12. – С. 89–91. 27. Франко І. Професор Омелян Огоновський / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50 т. – Т. 43. Фольклорні та літературно-критичні праці. – Київ: Наукова думка, 1986. – С. 358–381. 28. Цегельський Л. З галицької України / Л. Цегельський // ЛНВ. – Київ, 1911. – Кн. III. – С. 635–644. 29. Яцків М. Іван Франко. В 40-ву річницю письменницької праці / М. Яцків. – Нью-Йорк, 1913. – 23 с.

Liliya Shologon

PUBLICISTIC WRITING AS THE STUDY SOURCE OF THE EDUCATIONAL LIFE OF UKRAINIANS OF GALICIA OF THE SECOND HALF OF XIX CENTURY – THE BEGINNING OF XX CENTURY.

In the article it is analysed the publicistic writing of I Franko, M Hrushevsky and another authors where raising the most important problems of elementary, secondary and high schools. It gives a possibility to receive the information about a status of the Ukrainian education of Galicia in the second half of XIX Century – the beginning of XX century.

УДК 37 (09) (477)

Наталія Ігнатенко

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ ТА МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (1900–1939 РР.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ

У статті досліджується проблема формування змісту та методики навчання історії у загальноосвітніх закладах Східної Галичини (1900–1939 рр.) в українській та зарубіжній історіографії.

Докорінні зміни, що відбуваються в усіх сферах сучасного українського суспільства, зумовлюють нові тенденції та напрями розвитку педагогічної науки і практики. Це спонукає переосмисленню мети та змісту навчального процесу, активізації пошуку ефективних форм і методів його організації. В такому контексті важливого значення для сучасного національно-культурного відродження набуває досвід попередніх поколінь, ретроспективний аналіз якого дає можливість краще збагнути сьогодення, уникнути помилок у майбутньому.

В історії становлення шкільництва Східної Галичини помітне місце займає період 1900–1939 рр. Для нього характерна не лише боротьба за існування української школи, а й пошук шляхів оновлення загальноосвітньої системи, переосмислення мети і змісту навчально-виховного процесу. Одним із провідних напрямів цього процесу, в означений історичний період, було вивчення і обговорення проблеми всебічного розвитку учнів, як запоруки ефективного навчання. В цей час відбувається переосмислення усталених дидактичних понять. Педагогічно-реформатори справедливо засуджували традиційну педагогіку за авторитаризм, позбавлення вихованця права на самостійність і розумову активність, обмеження його діяльності вузько регламентованими можливостями.

Автори нових концепцій змісту освіти сформували нові погляди на теорію навчально-виховного процесу. Відтак було переглянуто критерії добору форм навчання, проведено розмежування активних і пасивних методів навчання, перевагу отримали ті з них, що стимулюють особисту діяльність учня в процесі вивчення предметів загальноосвітнього циклу, спроможні забезпечити належний рівень розвитку його природних здібностей.

Аналіз джерельної бази з окресленої проблеми дозволяє зробити висновок про інтенсивні пошуки способів її розв'язання при вивченні предметів гуманітарного циклу. Дослідження відбувалось у двох напрямках: аналіз зарубіжного передового педагогічного досвіду; дослідження відповідності форм, методів і засобів навчання вимогам часу і суспільного розвитку.

Серед досліджень зарубіжного педагогічного досвіду привертають увагу праці Г. Терлецького [29], Ф. Куланського [44], М. Яцківа [33], А. Ярки [30], Я. Мацюка [19], С. Новачика [48]. На сторінках галицьких часописів, вони, аналізуючи прогресивні ідеї педагогів Західної Європи та Америки, виклали власне бачення засад і шляхів реформування освіти у Східній Галичині.

Так, Г. Терлецький у статті "Виховне навчання" [29] відстоював започатковану німецькими педагогами Е. Вебером, Г. Кершенштейнером, О. Вільманом думку про необхідність синтезу понять "навчання" і "виховання". Обґрунтовуючи свою позицію, автор доводив потребу у безперервності навчально-виховного процесу та формуванні активно життєвої позиції потенційних громадян.

Ф. Куланський у публікації "Кілька зауважень щодо навчання історії у початковій школі" [44] дослідив основні концепції "нового виховання" та виклав рекомендації на інтенсифікацію шкільного курсу історії в перші роки навчання. Автор дотримувався думки, що основне завданням історії на початковому етапі полягає у формуванні в учнів бажання пізнавати минуле, усвідомлювати особливості, закономірності його процесів і впливів на сучасність.

Проблему особистості вчителя "нової школи", а саме: його психології та педагогічної майстерності – розглянув на сторінках часопису "Шлях навчання і виховання" М. Яцків [33].

Автор вважав, що від особистості вчителя залежить і рівень підготовки учня. Пасивний, інертний учитель не зможе підготувати творчу, активну особистість. Бажання пізнавати, – вважав автор, – закладене в кожного від народження, однак те, якою мірою воно реалізуватиметься, залежатиме від життєвої позиції людей, які нас оточують, насамперед від учителів.

Будучи прихильником ідей "нового виховання", своє дослідження М. Яцків присвятив вивченню особистості вчителя у працях Г. Кершенштейнера і В. Дерінга.

Співзвучною попередній є публікація Ю. Богданіва "Нові програми і учитель" [2]. У якій автор аналізує побудовані на засадах теорій "нового виховання" навчальні програми 1932 р. та визначає місце вчителя в їх успішному виконанні.

Чимало досліджень на початку ХХ ст. було присвячено дидактичним особливостям формування змісту історичної освіти та методиці викладання предмету в гімназіях та ліцеях. Зокрема, багатий матеріал знаходимо в працях Г. Похоської [51–54] та Я. Мацюка [19].

У методичному посібнику для вчителів "Дидактика історії" [51] дослідниця проаналізувала переваги та недоліки загальноосвітньої системи Польщі 20-х рр., запропонувала зразки розв'язання суперечливих питань навчальної програми 1924 року, створила власну концепцію ефективного застосування форм та використання методів навчання історії. Відповідно до мети та завдань курсу історії в загальноосвітній школі, лекцію Г. Похоська вважала найбільш придатною й ефективною формою навчання. Однак вона не заперечувала права на існування й інших форм навчання, залишаючи вчителю можливість вибору в кожній конкретній навчальній ситуації.

У статті "Нові напрямки у вивченні історії" [54] Г. Поховська доводила, що ефективність навчання залежить не від структури заняття чи форми його проведення, а від характеру і суті

завдань, які виконують учні, самостійності мислення та рівня виконання певної розумової роботи.

Великого значення в процесі вивчення історії авторка надавала засобам навчання і методиці їх застосування. Ця проблема простежується в кожній її праці. Особливий інтерес у цьому контексті становить стаття "Історичні джерела у навчанні історії" [52]. За твердженням Г. Похоської, знання тільки тоді міцні, коли хоча б якась їх частина здобута самостійно. Один із варіантів залучення дітей до такої праці вона вбачала в спільному й індивідуальному опрацюванні історичних джерел та додаткової літератури за темою.

Цікавим із погляду висвітлення шляхів, форм, методів та засобів активізації розумового розвитку та пізнавальної діяльності учнів, що вивчають історію у "вищих" класах, є посібник авторки "Об'єм і методика навчання подій ХХ ст." [53]. У ньому Г. Похоська теоретично обґрунтувала необхідність використання прийомів навчально-дослідницької роботи, пов'язаних із самостійним пошуком та опрацюванням матеріалу до попередньо визначеної теми.

Проблему варіативності форм навчання історії описував на сторінках своїх досліджень Я. Мацюк. Автор дотримувався традиційних підходів у доборі методів навчання, тому найефективнішим із них вважав лекцію ("виклад"). Однак він наголошував на необхідності перегляду деяких її ключових моментів. Цій проблемі присвячена стаття автора під назвою "Будова лекції" [19].

Загальну побудову і планування навчального заняття описав на сторінках посібника "Методичні зауваження щодо навчання історії" [55] Станіслав Собінський. Автор – прихильник лекційної форми організації навчання, зупинився на аналізі її структурних елементів. Окремий розділ автор присвятив формулюванню мети і основних завдань курсу історії та їх впливу на зміст навчання.

Практичні поради щодо ефективності використання форм і методів навчання при вивченні історії подано в посібнику з методики викладання історії Г. Мостицького [47]. Перевагою посібника є його прикладний характер та наявність шкали оцінювання навчальних досягнень школярів.

Я. Баліцький [34] досліджував проблему міжпредметної взаємодії в контексті вивчення історії. На думку автора, вивчення історії повинно відбуватись в комплексі з літературою, або ж паралельно із нею, щоб запобігти утворенню інформаційних прогалів, особливо при розгляді питань культури.

Важливим джерелом дослідження проблеми типології уроків історії є методичні розробки "показових лекцій" прихильників ідей "школи праці" та "вільного виховання". Зокрема, у "Перших лекціях з історії" [32] В. Ярмів, розглядаючи тему "Наша країна і її мешканці в давніх часах", навів приклади щонайменше чотирьох варіантів її подання. Дотримуючись комплексного підходу в навчанні, автор розробив декілька уроків єдиної тематичної скерованості, особливість яких полягає в тому, що розповідь про події найдавнішої історії людства відбувається на тлі далекого або недавнього минулого рідного краю.

Лекція М. Томашівської "Казимир Ягеллончик" [56] є яскравим зразком застосування пояснювально-ілюстративного методу навчання. Авторка пропонувала побудувати урок (лекцію) у формі розповіді з елементами бесіди й самостійної пошукової роботи учнів над текстом підручника, ілюстраціями та історичною картою.

Переваги пояснювально-ілюстративного методу в процесі навчання відстоював у методичному посібнику "Як навчати історії в початковій школі" Б. Геберт [38]. У ній автор розглянув декілька варіантів "показових лекцій", проведених для інспекторів Львівського шкільного округу в 1922/23 навчальних роках.

Вивченню дидактичних завдань курсу історії присвячена монографія А. Клодзінського [42]. Цікавими з цього приводу є думки автора про роль самостійної роботи учнів у процесі вивчення історії, а також про місце підручника та історичного документа для її організації. В іншій роботі, під назвою "Шляхи поглиблення історичних знань", він, розвиваючи ідею попередньої книги, навів зразок "показової лекції" для учнів V класу гімназії з теми "Відродження Польщі за Локетика". Домінуючим він визначив дискусійно-прагматичний метод навчання з елементами самостійної пошуково-дослідницької роботи, тому побудував лекцію на засадах активної співпраці вчителя і учнів. Дидактичний опис лекції А. Клодзінський поєднав з детальним аналізом методичних особливостей її проведення, що полегшує читачеві сприйняття і дає можливість краще зрозуміти авторську позицію.

Настільною книгою кожного вчителя історії окресленого періоду можна вважати брошуру "Дидактичний катехизм". У ній тезово подано основні положення методики викладання предмета в середній школі за темами: "Мета навчання історії"; "Головні завдання навчання історії"; "Форми навчання історії"; "Методи навчання історії"; "Засоби навчання історії". Брошура розрахована здебільшого на вчителя-початківця і служить зразком правильного оформлення конспекту уроку.

При вивченні історії в середніх та старших класах починають переважати прийоми самостійної роботи. Методиці її організації присвячена розробка циклу лекцій Е. Малечинської [46]. На базі двох тем з історії Польщі авторка розробляє і коментує 21 навчальне заняття (5 – до однієї теми і 16 – до іншої) для учнів ліцею. Заняття побудовані виключно на засадах навчально-дослідницької роботи.

Практику самостійної роботи аналізував і В. Олшевський. У статті "Навчання історії у ліцеях" [49], автор аналізує власну транспозиційну методику навчання історії учнів середніх та старших класів. В. Олшевський відмовляється від традиційного систематично-хронологічного викладу навчального матеріалу, поділяючи його на окремі сюжети та підбираючи відповідні завдання до них. Навчання за його методикою ґрунтується на дослідженні найважливіших епізодів соціального, політичного та культурного життя. Роль підручника зводиться до мінімуму, його місце посідають історичні джерела, монографії, публіцистика тощо. Вчителів в цьому процесі відводиться скеровуюча і координуюча роль.

Власну методику викладання історії в середній школі виклав у методичному посібнику "Про навчання історії стародавнього світу" М. Кречмар [43]. Суть "евристичної методики", запропонованої ним, полягала в навчанні історії за системою: від конкретного до загального. Учням пропонувалося прочитати текст історичного джерела і самостійно знайти відповіді на попередньо поставлені запитання, після чого обговорити результати дослідження. Пошук відповідей, на думку М. Кречмара, є найкращим стимулом до розумового розвитку та активізації пізнавальної діяльності, тим паче, що в спрощеному варіанті таку роботу можна проводити уже в початковій школі.

Окрему змістову складову методики викладання історії становлять дослідження, присвячені теорії та практиці вивчення історії рідного краю. Зокрема, Г. Орша в посібнику "Про навчання історії Польщі" [50] визначив основну мету та завдання курсу "регіональної історії" і відповідно до них проаналізував навчальні програми з історії Польщі. Автор зауважував, що проблема "регіоналізму" передбачає не тільки вивчення історичного минулого краю, в якому живе дитина, а й виховання почуття громадської приналежності до країни та держави, в межах яких знаходиться ця територія.

Аналізуючи стан та перспективи вивчення рідної історії, Р. Бобека у "Елементарній науці вітчизняної і всесвітньої історії" [35] розглянув особливості добору теоретичного матеріалу курсу історії рідного краю (під "рідною" Р. Бобек розумів історію Польщі) у вищих класах початкової школи.

Вже на початку ХХ століття інтенсивній критиці починає піддаватись класно-урочна система навчання, розроблена Я. А. Коменським у ХVІІ столітті. Вона вимагала модифікації та пристосування до сучасних умов. Альтернативою традиційному навчанню стала навчальна екскурсія. Її досліджували І. Петрова [23], Д. Миколаєвич [20], І. Карий [10].

І. Карий вважав екскурсію наступною за важливістю (після уроку з лекцією як методом) формою навчання. Її переваги він обґрунтував у статті "Допоміжні засоби навчання історії" [10]. Автор детально охарактеризував основні етапи підготовки і проведення екскурсії для різновікових груп дітей та склав методичні рекомендації для вчителя, який планує її проведення.

Надаючи перевагу екскурсії як засобу емоційно-естетичного збудження учнів та активізації їх пізнавальної діяльності, І. Петрова розробила зміст, структуру та план її проведення. Авторка вважала, що перші екскурсії можна проводити вже на початковому етапі навчання історії в народній школі, однак при цьому слід пам'ятати про вікові особливості учнів і відповідно до них планувати всі етапи екскурсії.

Д. Миколаєвич – автор низки методичних розробок навчальних екскурсій історичними місцями Львова, окреслив власну концепцію організації та проведення заняття.

Окрему групу джерел з дослідження проблеми формування змісту та методики навчання історії становлять підручники з історії. Дидактичну цінність із цього погляду має підручник М. Кордуби "Картини із Всесвітньої історії" [11]. Книжка розрахована на учнів першого класу гімназії, тому, згідно з дидактичними вимогами, складається із невеличких оповідань, присвяче-

них подіям всесвітньої й вітчизняної історії, викладених у хронологічній послідовності. Характерно, що автор не просто переповів історичні події, а познайомив читачів з конкретними історичними постатями, що були рушіями історії, творили її своїми вчинками. Текст підручника не переобтяжений теоретичним і фактичним матеріалом, ще важким для сприймання на цьому етапі навчання. Можливість для часткового зорового усвідомлення історії з'являється завдяки чотирнадцяти ілюстраціям-гравюрам, вміщеним у підручнику. Слід віддати належне і мові написання книжки. Автор використовує речення без надмірної наукової термінології.

Підручник Я. Закшевського "Всесвітня історія" [7] для старших класів гімназії, тому стиль написання книжки наближається до наукового. Викладення історичних подій відбувається згідно з поданою на початку історичною періодизацією. Однак підручник має і свої недоліки. Відсутність ілюстрацій, таких необхідних у процесі навчання, картосхем, уривків з першоджерел знижує його дидактичну вартість.

Досконалішим з погляду методики є підручник В. Домбрянського [36]. У ньому вміщено 152 ілюстрації, 11 картосхем, 27 допоміжних історичних джерел та хронологічні таблиці.

Особливої уваги заслуговує підручник Я. Лехицької "Історія" [45] для I класу ліцею, виданий у Львові в 1938 році. Авторка спробувала практично впровадити одне з найважливіших положень, висунутих на початку XX століття: засвоєння історії можливе лише на основі розуміння причинної залежності між історичними явищами. У її книжці певною мірою знайшли своє пояснення внутрішні причини і зв'язки між подіями. З психологічного боку книжка також мала низку позитивних чинників. Наприклад, до кожного розділу авторка додала вдало сформульовані завдання і запитання для більш ґрунтовного закріплення матеріалу. Все це сприяло розвитку мислення учнів, стимулювало їх пізнавальну активність.

Аналізуючи підручники, не можна оминати увагою тези виступу А. Клара на учительській конференції у Львові [40]. У них, ведучи мову про завдання підручника під час навчання в гімназії, він подає схему побудови ідеального варіанту підручника. Автор зауважував, що в процесі безпосереднього шкільного навчання роль підручника повинна зводитись до мінімуму. Основним джерелом знань з предмета він стає під час виконання домашнього завдання. Відтак, щоб допомогти учневі підготувати ту чи іншу тему, підручник повинен містити комплекс допоміжних засобів, переважно наочних. "Добрий підручник, – підкреслював А. Клодзінський, – повинен містити добірку ілюстрацій, історичних карт, картосхем, хронологічних таблиць, усього, що знадобиться учневі, коли він пригадуватиме отриману під час уроку інформацію".

Теоретичну основу дослідження складають праці сучасних науковців Т. Завгородньої [4–6], І. Курляк [13–16], Б. Ступарика [26–27].

Так, у книзі Б. Ступарика "Шкільництво Галичини (1772–1939 рр.)" [26] ґрунтовно проаналізовано характерні риси розвитку шкільництва Галичини в різні історичні періоди, проілюстровано, як за допомогою шкільництва чужоземні держави намагалися денаціоналізувати українців краю і як останні відстоювали свою національну школу.

І. Курляк монографію "Українська гімназійна освіта у Галичині" [13] присвятила висвітленню передумов та етапів розвитку галицьких українських гімназій за Австро-Угорщини; аналізу змісту навчальних планів, програм і підручників з усіх гімназійних предметів, розгляду національно-освітньої традиції українських середніх шкіл; опису характеру загальноосвітніх реформ початку XX століття. У книзі також подано коментарі процесу розмежування історії і географії в окремі навчальні дисципліни; зроблено стислу характеристику змісту і основних завдань курсу історії першого десятиліття XX століття.

Розпочате дослідження авторка поглибила в ґрунтовній праці "Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX ст.). Історико-педагогічний аспект" [13] та численних наукових публікаціях.

Т. Завгородня дослідила особливості організації навчального процесу краю в монографії "Дидактична думка в Галичині (1919–1939 роки)" [4]. У ній детально проаналізовані навчальні плани, програми галицьких гімназій; з'ясовані особливості організації і проведення методичної роботи; окреслені шляхи підвищення ефективності навчально-виховного процесу.

Значну увагу Т. Завгородня приділила дослідженню особливостей підготовки вчителів до навчальної діяльності в загальноосвітніх закладах Галичини. Цій проблемі присвячена монографія "Підвищення професійної кваліфікації вчителів Галичини (1919–1939 роки): Дидактичний аспект" [6].

Допоміжним матеріалом у вивченні проблеми є джерела, що мають опосередковане відношення до вивчення питання, однак подають інформацію про характерні риси загальноосвіт-

нього руху початку ХХ століття. До таких джерел належить література довідкового характеру: "Педагогическую енциклопедию", "Енциклопедію Українознавства", "Ювілейну книгу української гімназії у Тернополі", а також праці М. Барни [1], В. Кравця [12], Щ. Драшко [3], В. Пішванової [24], О. Караманова [9] та ін.

Отже, проблема удосконалення змісту історичної освіти та методики її викладання у загальноосвітніх закладах Східної Галичини становила і становить важливий інтерес для дослідників. Однак проведений аналіз наукової літератури свідчить про те, що досліджувана проблема, не знайшла спеціального висвітлення в українській історії педагогіки. Більшість опублікованих праць має загальний, частково науково-популярний характер. Таким чином, для висвітлення і обґрунтування теми дослідження використано та проаналізовано різноманітні матеріали: праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, періодичні й довідкові видання, загальні праці з історії педагогічної думки України та Польщі.

Список використаних джерел

1. Барна М. Розвиток педагогічної освіти в Галичині 1772–1939 / М. Барна // Рідна школа. – 1998. – № 7–8. – С. 33–48.
2. Богданів Ю. Нові програми й учитель / Ю. Богданів // Шлях виховання й навчання. – 1933. – Ч. 4. – С. 188–203.
3. Драшко Ш. Ідеї трудового навчання в теорії і практиці педагогіки / Ш. Драшко // Рідна школа. – 2000. – № 7. – С. 71–73.
4. Завгородня Т. Дидактична думка в Галичині (1919–1939 роки) / Т. Завгородня – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 167с.
5. Завгородня Т. Підвищення кваліфікації вчителів в Галичині (20–30 роки ХХ століття) / Т. Завгородня // Обрії. – 1998. – № 2. – С. 17–21.
6. Завгородня Т. Підвищення професійної кваліфікації вчителів Галичини (1919–1939 роки): Дидактичний аспект / Т. Завгородня. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 89 с.
7. Закшевський В. Всесвітня історія: В 3 т. / В. Закшевський / Видавництво шкільних книжок. – Львів, 1911. – Т. 1: Старинна історія. – 185 с.
8. І.М.Ю. Нові наукові програми в народних школах // Шлях виховання й навчання. – 1933. – Ч.4. – С. 133–136.
9. Караманов О. Педагогіка культури в Східній Галичині початку ХХ століття / О. Караманов // Шлях освіти. – 2000. – № 4. – С. 46–47.
10. Карий І. Допоміжні засоби в навчанні історії / І. Карий // Шлях виховання й навчання. – 1933. – Ч. 4. – С. 79–91.
11. Кордуба М. Картини із всесвітньої історії / Мирон Кордуба. – Чернівці: Українська школа, 1909. – 127 с.
12. Кравець В. Історія української шкільної педагогіки / В. П. Кравець. – Тернопіль: Тернопіль, 1994. – 360 с.
13. Курляк І. Класична освіта на Західноукраїнських землях (XIX – перша половина ХХст.). Історико-педагогічний аспект / І. Є. Курляк. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. – 328 с.
14. Курляк І. Про вплив німецької педагогічної думки та практики на розвиток класичної освіти (Західноукраїнської землі, кінець ХVІІІ – перша половина ХХ ст.) / І. Є. Курляк // Наукові записки. Серія: Педагогіка. – 2000. – № 2. – С. 44–47.
15. Курляк І. Українська гімназійна освіта у Галичині (1864–1918 рр.) / І. Є. Курляк – Львів, 1997. – 220 с.
16. Лазарович М. Стрілецьке шкільництво / Микола Лазарович // Освітнянин. – 2000. – № 1. – С. 22–26.
17. Лозинський М. Галичина в життю України / М. Лозинський. – Відень, 1916. – 65 с.
18. Мартинчук Я. Утривалювання в навчанні історії / Я. Мартинчук // Шлях навчання і виховання. – 1933. – Ч. 4. – С. 51–55.
19. Мацюк Я. Природні зацікавлення й методи Декролі / Я. Мацюк. – Львів: ВПУВ, 1931. – 32 с.
20. Миколаєвич Д. Про давній Львів / Д. Миколаєвич // Шлях навчання і виховання. – 1933. – Ч. 4 – С. 104–109.
21. Огляд педагогічного, виховного й освітнього руху // Шлях виховання й навчання. – 1937. – Ч. 1. – С. 50–70.
22. Перший український педагогічний з'їзд у Львові // Шлях виховання й навчання. – 1935. – Ч. 4. – С. 253–261.
23. Петрова І. Історичні прогульки / І. Петрова // Шлях навчання і виховання. – 1933. – Ч. 4. – С. 110–112.
24. Піштанова В. Прогресивна освіта як чинник культурної адаптації людини (У світлі педагогічної спадщини Джона Дьюї) / В. Піштанова // Рідна школа. – 2000. – № 10. – С. 73–75.
25. Сл. М. Битва під Берестечком. Лекційний нарис // Шлях навчання і виховання. – 1933. – Ч. 4. – С. 47–51.
26. Ступарик Б. Боротьба за українську мову викладання в школах Галичини у міжвоєнну добу / Б. Ступарик // Вісник Тернопільського експериментального інституту педагогічної освіти. – 1996. – № 3. – С. 27–28.
27. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772–1939 рр.) / Б. М. Ступарик. – Івано-Франківськ, 1994. – 143 с.
28. Терлецький Г. Виховне навчання / Г. Терлецький // Шлях виховання й навчання. – 1938. – Ч. 1–2. – С. 202–215.
29. Терлецький Г. Кореляція в навчанні / Г. Терлецький // Шлях виховання й навчання. – 1937. – Ч. 2. – С. 74–80.
30. Ярکا А. Зі сучасних напрямків навчання історії / А. Ярکا // Шлях виховання й навчання. – 1933. – Ч. 4. – С. 81–92.
31. Ярмів В.

Навчання історії в сполучених відділах / В. Ярмів // Шлях навчання і виховання. – 1933. – Ч. 4. – С. 33–41. 32. Ярмів В. Перші лекції історії / В. Ярмів // Шлях навчання і виховання. – 1933. – Ч. 4. – С. 47–51. 33. Яцків М. Учитель в освітленні Г. Кершенштайнера і В.О. Дерінга / М. Яцків // Шляхи навчання й виховання. – 1933. – Ч. 4. – С. 182–187. 34. Balicki J. Problem współdziałania historii i literatury w ramach szkoły średniej ogólnokształcącej / J. Balicki. – Lwów. – 1925. – 19 s. 35. Bobek P. Elementarna nauka historii ojczystej i powszechnej. Szkice lekcyjne do użytku nauczycieli szkół powszechnych / P. Bobek P. – Cieszyn: Drukarnia tow. Domu narodowego, 1929. – T. 1. – 258 s. 36. Dombriański B. Rola ukraińskich towarzystw kulturno-oświatowych w rozwoju szkolnictwa w Galicji w drugiej połowie XIX i początku XX wieku / B. Dombriański // Galicja i jej dziedzictwo. T. 8. Myśl edukacyjna w Galicji 1772–1918. Ciągłość i zmiana. – Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej szkoły pedagogicznej, 1996. – S. 347–361. 37. Garbowska W. Jędrzejewiczowska ustawa szkolna z 1932 roku // Studia z dziejów edukacji / W. Garbowska W. – Warszawa: Żak, 1994. – 153 s. 38. Gebert B. Jak uczyć historii w szkole powszechnej / B. Gebert. – Lwów: Książnica "Atlas", 1925. – 40 s. 39. Katechizm dydaktyczne nauczyciela historii szkół średnich i wyższych klas szkół powszechnych. – Lwów: Inpona, 1928. – 17 s. 40. Klar A. Metoda projektów w nauczaniu / A. Klar // Echo nauczycielskie. – 1932. – № 1. – S. 10–14. 41. Kłodziński A. Zagadnienie podręcznika historii w gimnazjum wyższym / A. Kłodziński. – Lwów, 1925. – 4 s. 42. Kłodziński A. Z zagadnień dydaktyki historii / A. Kłodziński. – Lwów: Nakładem księgarni Polskiej towarzystwa nauczycieli szkół wyższych we Lwowie, 1911. – 45 s. 43. Kreczmar M. O nauczaniu historii starożytnej / M. Kreczmar // Przegląd humanistyczny. – 1930. – № 1. – S. 49–57. 44. Kulański F. Kilka uwag do nauczania historii w szkole powszechnej / F. Kulański // Przyacił Szkoły. – № 2. – 1931. – S. 253–262. 45. Lechicka J. Historia dla I klasy liceum. Część I. / J. Lechicka. – Lwów: Wydawnictwo zakładu narodowego imienia Ossolińskich, 1938. – 492 s. 46. Maleczyńska E. Na marginesie projektu program historii w liceum ogólnokształcącym / E. Maleczyńska // Wiadomości Historyczno-dydaktyczne. – 1937. – Część II. – S. 90–96. 47. Mościcki H. Wskazowanie dla nauczycieli historii w szkołach średnich i powszechnych / H. Mościcki. – Warszawa: Wydawnictwo księgarni J. Lisowskiej, 1924. – 144 s. 48. Nowaczyk S. Rysunek jako ilustracja / S. Nowaczyk // Przyacił Szkoły. – 1929. – S. 570–581. 49. Olszewski W. Studium historyczne w przyszłym liceum / W. Olszewski. – Lwów, 1935. – 13 s. 50. Orsza H. O nauczaniu historii w szkole początkowej. Szkic programu / H. Orsza. – Dądrowa Górnica: Mirka, 1915. – 42 s. 51. Pohoska H. Dydaktyka historii / H. Pohoska. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1928. – 260 s. 52. Pohoska H. Teksty źródłowe przy nauce historii w szkole średniej / H. Pohoska // Przegląd pedagogiczny. – 1924. – № 2. – S. 106–117. 53. Pohoska H. Zakres i metoda nauczania dziejów XX w. w szkole średniej / H. Pohoska // Rocznik Oddziału Łódzkiego Towarzystwa Historycznego. – 1928. – S. 81–90. 54. Pohoska H. Z nowych dążeń w nauczaniu historii / H. Pohoska // Szkoła Powszechna. – № 2. – S. 54–61. 55. Sobiński S. Uwagi metodyczne o nauczaniu historii / S. Sobiński. – Kraków, 1910. – 110 s. 56. Tomaszewski M. Lekcja z historii przeprowadzona w oddz. łączonych IV i V szkoły czteroklasowej w Borkach Wielkich / M. Tomaszewski // Echo nauczycielskie. – 1932. – № 6. – S. 27–31.

Natalia Ignatenko

**PECULIARITIES OF HISTORY CONTENT AND METHODOLOGY FORMATION
IN EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS OF EASTERN GALICIA (1900–1939):
HISTORIOGRAPHICAL SURVEY OF THE ISSUE**

The issue of history content and methodology formation in educational establishments of Eastern Galicia (1900–1939) reflected in Ukrainian and foreign historiography has been researched in article.

УДК 303.446.4 + 94 (477.8)

Наталія Заставецька

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТКООХОРОННОГО РУХУ 1920–1930-Х РР. НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проаналізовано результати наукових студій сучасних українських істориків у збереженні пам'яток історії та культури Східної Галичини і Західної Волині у міжвоєнний період, виокремлено основні напрямки дослідження регіонального пам'яткоохоронного руху на новому етапі вітчизняного історіописання.

Пам'ятки історії та культури є невід'ємною складовою формування здорової історичної пам'яті і, як наслідок, міцної нації. У цьому контексті набирають актуальності дослідження справи збереження культурної спадщини в конкретних історичних умовах, наприклад у Західній Україні в міжвоєнний період. Вони здатні виокремити досвід охорони пам'яток у минулому для розвитку сучасного пам'яткознавства, розбудови держави та посилення націотворчих процесів.

На жаль, до сьогодні історіографічний огляд пам'яткоохоронного руху на західноукраїнських землях у міжвоєнний період не був предметом окремого дослідження. Відтак, ми поставили за мету проаналізувати останні наукові доробки вітчизняного історіописання з проблем збереження пам'яток історії та культури у Західній Україні у 1918–1939 рр. і зробити науково обґрунтовані висновки щодо ступеня розробки тематики сучасними українськими істориками.

Падіння комуністичних режимів й встановлення демократичних устроїв в Україні та Польщі помітно вплинули на збільшення об'єктивності історичних студій і засвідчили початок нового етапу в українській історіографії. За роки незалежності України зросла кількість наукових праць, присвячених охороні пам'яток. Однак, історичний зріз пам'яткоохоронної справи у західному регіоні держави повноцінно зацікавив дослідників лише в першому десятиріччі XXI ст. Більшість публікацій, що продукували історики упродовж кінця XX – початку XXI ст. стосуються проблематики опосередковано. Такі праці можна згрупувати за напрямками: музеєзнавство, краєзнавство, аналіз діяльності громадських організацій, а також визначення внеску окремих представників національно-свідомої еліти в охорону пам'яток краю.

Органічною складовою сучасної української історіографії у сфері збереження старовини стали праці присвячені розвитку музейництва Західної України у 1918–1939 рр. Серед представників цього напрямку – П. Арсенич [3], М. Батіг [5], В. Бойко [6], Л. Коваль [6; 40], О. Волинська [7], І. Головацький [9], Р. Грисюк [11], А. Данилюк [13], І. Карсим [35], Є. Ковальчук [41], А. Кравчук [48], О. Ошуркевич [65–66], М. Паньків [68–69], Л. Понедельнік [82] та ін. Їхні публікації відображають результати досліджень як західноукраїнського міжвоєнного музейництва в цілому, так і його окремих польських та українських осередків. Прикметною рисою праць є розгляд охорони історико-культурного надбання як невід'ємного атрибуту музейного будівництва.

Більша частина доробку вітчизняних істориків присвячена діяльності провідних представників пам'яткоохоронного руху краю – Національного музею у Львові та музею НТШ. Так, наприклад, розвиток останнього у 1914–1939 рр. став предметом поглибленого вивчення М. Хитя [92–93]. Дослідник застосував фактографічний підхід до подання матеріалу. Унікаючи широкі політологічні та культурологічні оцінок, М. Хить все ж наголосив на провідній ролі музею НТШ у збиранні, вивченні й зберіганні пам'яток української культури не лише на території Галичини, але й всієї України [93, с. 33–34]. Аналізу етнографічних колекцій того ж музею у процесі їх поетапного накопичення та комплектування присвячена публікація Т. Гонтар [16]. У ній згадано про полеміку навколо визначення дати заснування музею, пояснено причини побутування кількох назв установи (наприклад, музей Наукового товариства імені Шевченка, Музей старожитностей, Український національний музей імені Т. Шевченка, Культурно-історичний музей та ін.) та історичну доцільність їх застосування, прослідковано шляхи наповнення фондів пам'ятками, оприлюднено імена основних жертводавців.

Особливою ґрунтовністю відзначаються дослідження організації й функціонування польських музейних установ краю, проведені А. Крутоус [50–51]. В контексті збереження історико-культурної спадщини авторка зачепила низку питань, які досі залишаються до кінця не з'ясованими. Так, наприклад, відзначила зростання зацікавлення польського уряду діяльністю українських музеїв Львова у міжвоєнний період, що проявилось, зокрема, у наданні їм державної фінансової підтримки [51, с. 11].

Публікація Б. Савчука “Українські самодіяльні музеї в Галичині у 20–30-х рр. XX ст.” [84] була не єдиною [83], однак специфічною роботою дослідника, що опосередковано стосувалась охорони пам'яток. Пошуковець пов'язував зародження провінційних музейних осередків краю з невиконаними планами Товариства охорони української старовини, заснованого у 1914 р. при Національному музеї у Львові. Задекларовані ним ідеї, на думку Б. Савчука, знайшли практичне застосування у роботі українських регіональних музеїв [84, с. 112]. Цікавими, з точки зору вивчення засад організації західноукраїнського пам'яткоохоронного руху, є результати наукових пошуків автора щодо створення органу координації регіонального українського музейництва. До таких Б. Савчук зарахував Союз українських наукових працівників книгозбірень і музеїв (згодом – Союз українських музеїв, книгозбірень і архівів) та Союз прихильників Національного музею у Львові [84, с. 112].

Логічним продовженням досліджень цього напрямку стали праці В. Кушніра [53–54]. Серед низки студійованих істориком питань вирізняються дослідження механізмів співпраці регіональних та центральних українських музеїв краю через організацію спеціальних музейних з'їздів [53]. Описуючи перебіг та результати останніх, науковець попередньо визначив основні чинники, що сприяли усвідомленню потреби координації зусиль та самоорганізації українських музеїв. Внутрішні – пов'язував з проблемами налагодження ефективної діяльності, визначенням напрямків збиральницької та пам'яткоохоронної роботи, пошуком підтримки з боку широких кіл громадськості. Зовнішні чинники, на думку автора, полягали у необхідності фахової консолідації для відстоювання українських національних інтересів щодо збереження історико-культурної спадщини у системі загальнопольського музейництва.

Одним з перших в сучасній українській історіографії досліджуваної тематики на дисертаційному рівні торкнувся В. Козицький [46]. Особливо цінними є розвідки автора: “Українські краєзнавчі музеї Галичини в міжвоєнний період” [45], “Музейницька діяльність В. Кобільника” [44], “Кружок любителів Львова” (1921–1923)” [42], “Краєзнавчо-туристичне товариство “Плаї” (1924–1939)” [43]. Першочергова заслуга історика полягає у введенні в науковий обіг низки неопублікованих, невідомих документів про організацію регіональних музейних осередків краю, формування структури українського музейництва, визначення його пріоритетів. Незважаючи на те, що предметом дослідження А. Козицького виступив краєзнавчий рух, а територіальні межі охоплювали лише Східну Галичину, проведений аналіз діяльності західноукраїнських музеїв та краєзнавчих товариств у міжвоєнний період можна вважати основою поглибленого вивчення української складової громадського руху за збереження пам'яток історії та культури краю.

Пам'яткоохоронну проблематику частково розглядали й інші дослідники історичного краєзнавства, наприклад: О. Дем'янюк [15], О. Завадська [17], А. Кузишин [52], О. Михайлюк [61], В. Петранівський, М. Рутинський [71–72], Л. Середняк [86], П. Тронько [91]. Спільним для їх праць було нерозривне поєднання охорони пам'яток у Західній Україні в 1920–1930-х рр. з краєзнавством та мандрівництвом.

Окремі питання виявлення й упорядкування пам'яток історії та культури учасниками туристично-краєзнавчого руху Галичини – українськими молодіжними товариствами, громадськими організаціями й музейними осередками – висвітлено Я. Луцьким [58–60]. На переконання пошуковця, усі туристичні організації краю ставили перед місцевими краєзнавцями і туристичними гуртками завдання збирати етнографічний матеріал, предмети старовини й передавати до українських музеїв у Коломиї, Самборі, Яворові, Стрию тощо, а краєзнавчо-туристичне товариство “Плаї” навіть проводило реєстрацію історичних пам'яток краю, на підставі якої розробляло маршрути мандрівок [58, с. 50].

У наукових доробках В. Лавренюка проаналізовано розвиток краєзнавства, а в його контексті й музейного руху на Тернопільщині, а саме діяльність Подільського музею польського товариства “Народна школа” у Тернополі [55–56].

Історію становлення та розвитку ще одного польського осередку охорони історико-культурного надбання на Тернопіллі описано у публікації В. Парація “Подільське туристично-

краєзнавче товариство (1925–1939 рр.): аспекти краєзнавчої та пам'яткоохоронної діяльності" [70]. У розвідці також охарактеризовано основні напрямки роботи організації, досліджено конкретні кроки у сфері збереження старовини краю.

Спираючись на широку джерельну базу, С. Терський проаналізував розвиток археології та історичного краєзнавства Волині у 1919–1945 рр., прослідкував ключові моменти діяльності із збереження пам'яток державних органів та громадських інституцій краю [88]. Окрему статтю дослідник присвятив проблемам формування колекцій археологічних пам'яток та їх охорони львівськими науковими та музейними осередками у ХІХ – першій половині ХХ ст. [89].

Частково висвітлено питання збереження старовини та пропаганди пам'яткоохоронної справи у колективній монографії Г. Дем'янчука, Б. Дем'янчука і А. Дем'янчука "Українське краєзнавство: сторінки історії" [14]. Цікаво, що помітну роль у поширенні пам'яткоохоронної культури серед широких верств суспільства у публікації відведено міжвоєнним періодичним виданням. Разом з тим, зауважимо: автори не диференціювали краєзнавчий і, як наслідок, пам'яткоохоронний рухи за польською та українською національними складовими, незважаючи на принципи відмінності в їх ідейних засадах. Більше того, під заголовком "Український краєзнавчий рух..." у монографії описано діяльність не лише українських, але й провідних польських музеїв, краєзнавчо-туристичних товариств та організацій, як от, наприклад, регіонального музею Дубненської землі, Волинського краєзнавчого товариства і опіки над пам'ятками минулого [14, с. 209].

Пам'яткоохоронну діяльність церкви студіювали історики М. Бандрівський [4] та С. Гнот [8]. Результатом дисертаційного дослідження першого з них у міжвоєнний період стали визначення внеску у збереження пам'яток історії та культури Львівської богословської академії й безпосередньо її ректора Й. Сліпого, оцінка співпраці у пам'яткоохоронній сфері представників церкви та наукових інституцій краю, зокрема НТШ і наукової фундації митрополита А. Шептицького. Наслідком такої взаємодії, на думку М. Бандрівського, було виховання нового покоління священників, покликаних поширювати не лише слово Боже, але й пам'яткоохоронні ідеї серед галицької громадськості. Згідно ж з висновками С. Гнот, роль церкви в охороні пам'яток передусім полягала в широкій підтримці музейництва та археологічних досліджень краю.

В окрему групу можна виділити ті здобутки вітчизняної історіографії, що стосуються участі громадських організацій у збереженні історико-культурної спадщини краю. Серед українських об'єднань активним прибічником справи збереження пам'яток виступало, зокрема, товариство "Просвіта". Внесок останнього у розвиток музейної справи в міжвоєнний період досліджував історик І. Зуляк [31]. Результати тривалих студій відображені у монографіях науковця [1; 30]. Він запевняв: охороні пам'яток культури відводилось чільне місце серед різноманітних аспектів праці товариства. І. Зуляк підсумував, що розвиток музейної справи "Просвітою" передбачав активні дії Головного відділу з організації при кожній філії товариства музейно-архівної комісії, при читальнях – секцій з охорони пам'яток минулого, налагодженню екскурсійної роботи, проведенню спільних засідань для вироблення єдиної та ефективної стратегії збереження й примноження матеріальної і духовної спадщини українського народу [31, с. 68]. У публікації "Просвіта у боротьбі за збереження історичної пам'яті народу" [12] дослідник А. Грицан зазначав, що після Першої світової війни товариство розпочало активне збирання матеріалів до історії національно-визвольних змагань 1914–1920 рр. У Львові було створено громадський комітет, на основі якого пізніше розвинулося "Краєве товариство охорони воєнних могил" з філією у Станіславові. Вагомого значення автор надавав пропаганді справи збереження пам'яток серед громадськості краю, розглядаючи її одним з основних чинників пробудження національної свідомості.

Пам'яткоохоронний аспект діяльності західноукраїнських молодіжних товариств розглядали І. Андрухів [2], І. Шумський [94–95], В. Окаринський [63–64]. Останній, наприклад, наголосив, що саме молодіжні товариства в силу специфіки своєї діяльності, у тому числі й щодо охорони пам'яток, сприяли вихованню в своєму середовищі нового покоління фахівців у галузі дослідження й охорони культурної спадщини України.

Нову якість у вивченні проблеми започаткували праці, що стосувались дослідження персоналії міжвоєнного пам'яткоохоронного руху Західної України. Серед них варто виділити наукові пошуки О. Іваник [32], В. Ленцика [57], Б. Стули [87] щодо ролі митрополита А. Шептицького й патріарха Й. Сліпого в організації музейної та пам'яткоохоронної справи у Галичині; дослідження Л. Коць-Григорчук [47], результатом якого стало визначення внеску у

“царині старожитностей” музейного діяча І. Свенціцького; студії істориків М. Мушинки [62] та Я. Павличко [67] у площині збереження пам’яток історії та культури дослідниками давнього Галича – В. Січинським та Я. Пастернаком; публікацію Т. Тимченко [90], присвячену обґрунтуванню діяльності зі збереження старовини реставраторки Національного музею у Львові Я. Музики; проведений О. Кратюк [49] аналіз музейної і пам’яткоохоронної справи за участю “збирача народних скарбів” В. Кобринського; студії В. Горняткевича [10] над оцінкою ролі засновника і першого голови товариства “Бойківщина” В. Гуркевича у регіональному музейному і пам’яткоохоронному рухах; вивчення постаті музеолога, дослідника народного мистецтва Волині О. Прусевича, здійснене О. Ошуркевичем [66]; опубліковані І. Сварником [85] результати досліджень внеску історика, консерватора доісторичних пам’яток Східної Галичини Б. Януша у розвиток пам’яткознавства краю і т. д. Надбання української історичної біографістики дають змогу розглядати пам’яткоохоронний рух зсередини, виходячи із світоглядних уявлень та ціннісних орієнтирів його учасників.

Ретроспективу зародження й відновлення після війни музейних осередків Львова подано другому та третьому томах колективної монографії “Історія Львова”, що вийшла друком у 2007 р. під редакцією Я. Ісаєвича, М. Литвина, Ф. Стебля [33, с. 462–469; 34, с. 110–116, 179–181]. У цих фундаментальних працях апробовано результати дослідження колективу провідних львівських істориків, зокрема й у сфері збереження старожитностей краю.

Якісні зміни в українській науці за роки незалежності відкрили нові можливості для об’єктивного і поглибленого висвітлення пам’яткоохоронної проблематики. Переконливим свідченням цього є становлення спеціалізованих студій і, навіть, окремих наукових шкіл. Так, в руслі наукової тематики історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки “Історія культури Волині” і “Археологічні, джерелознавчі, етнологічні та краєзнавчі студії історії Волині” на дисертаційному рівні охарактеризувала становлення й розвиток історико-краєзнавчої роботи та пам’яткоохоронної діяльності на теренах Західної Волині у міжвоєнний період дослідниця Н. Кінд-Войтюк [39]. Вона висвітлила роль науково-громадських товариств, музейних закладів Волинського воєводства, а також науковців та місцевих громадських діячів у дослідженні історії регіону, популяризації минувшини краю, виявленні та збереженні його пам’яток. Основні положення дисертації знайшли відображення у публікаціях авторки [36–38].

Становлення та діяльність державних органів охорони пам’яток історії та культури Західної України (на прикладі Східної Галичини) вперше стали предметом дослідження історика О. Петровського [73–81]. У його публікаціях проаналізовано роботу державних консерваторів та пам’яткоохоронних управлінь у сфері збереження пам’яток на приєднаних до Польщі етнічних українських землях, а також механізм їх взаємодії з громадськістю й науковими інституціями краю в організаційному, політико-правовому і нормативно-правовому аспектах. Дослідник намагався бути об’єктивним, а тому розглядав як негативні сторони пам’яткоохоронної політики Другої Речі Посполитої на “східних кресах”, так і позитивні. До перших зараховував тенденційне ставлення польських владних структур до української історичної спадщини та її трактування, а до других – небезуспішні спроби державної адміністрації налагодити співпрацю з громадськістю [80].

Розвитку пам’яткоохоронного руху на землях Західної України у міжвоєнний період присвячено низку публікацій авторки пропонованого дослідження [18–28]. Серед основних питань, які висвітлюються – діяльність у сфері збереження пам’яток польських та українських громадських організацій [18; 24; 27], музеїв і музейних осередків краю [21; 23; 26; 28].

Таким чином, аналіз доробку сучасної української історіографії свідчить про постійне зростання інтересу як українських, так і польських істориків до проблем охорони пам’яток, зокрема в їх регіональному вимірі. Багато досліджень торкаються різних аспектів пам’яткоохоронної тематики і формують емпіричну базу для наукових пошуків. А початки провадження історичних студій на рівні дисертаційних досліджень доводять актуальність пам’яткознавства в сучасній історичній науці, підтверджуючи необхідність поглибленого, узагальнюючого дослідження справи збереження пам’яток історії та культури на західноукраїнських землях у міжвоєнний період із залученням широкого кола науково опрацьованих джерел.

Список використаних джерел

1. Алексієвець М. М., Зуляк І. С. Діяльність “Просвіти” у національно-культурному відродженні Східної Галичини (1868–1914) / Алексієвець М. М., Зуляк І. С. – Тернопіль: ТДПУ, “Літопис”,

1999. – 184 с. 2. Андрухів І. Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939 рр. (Короткий історичний нарис) / Андрухів Ігор. – Івано-Франківськ: Надвірнянська районна друкарня, 1995. – 72 с. 3. Арсенич П. З історії музеїв Галичини / Петро Арсенич // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. – 1993. – Вип. 1. – С. 143–149. 4. Бандрівський М. С. Пам'яткоохоронна діяльність Церкви в контексті національно-культурного руху в Галичині (кінець XIX–XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Бандрівський Микола Стефанович. – Львів, 2001. – 20 с. 5. Батіг М. Білі сторінки в історії Національного музею у Львові / Микола Батіг // Літопис Національного музею у Львові. – 2000. – № 1 (6). – С. 5–29. 6. Бойко В., Коваль Л. Становлення та основні віхи музею історично-воєнних пам'яток / Володимир Бойко, Люба Коваль // Наукові записки Львівського історичного музею. – 1996. – Вип. V. – Ч. I. – С. 33–46. 7. Волинська О. Музейництво Галичини першої третини XX століття / Олена Волинська // Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство. – 2004. – Вип. VII. – С. 30–36. 8. Гнот С. Греко-католицька Церква і проблема збереження пам'яток національної культури Галичини у міжвоєнний період / Соломія Гнот // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали другої наукової краєзнавчої конференції 21 листопада 2002 р. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – С. 126–135. 9. Головацький І. З історії музейництва Наукового товариства ім. Шевченка, зокрема музею історично-воєнних пам'яток у Львові та Празі / Іван Головацький // З історії Наукового товариства імені Шевченка: Збірник доповідей та повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. – Львів: НТШ, 1998. – С. 207–216. 10. Горняткевич В. Засновник і перший голова товариства "Бойківщина" д-р Володимир Гуркевич / Всеволод Горняткевич // Літопис Бойківщини. – 2001. – Ч. I. – С. 7–15. 11. Грисюк Р. Етнографічне музейництво на Волині у міжвоєнний період / Грисюк Р. // Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє. Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів / Волинський держ. у-т ім. Лесі Українки. – Т. 1. – Луцьк, 2007. – С. 62–63. 12. Грицан А. "Просвіта" у боротьбі за збереження історичної пам'яті українського народу на Прикарпатті / Анатолій Грицан // Наукові записки [Інститут народознавства НАН України, Івано-Франківський краєзнавчий музей]. – 1999. – Вип. 4. – С. 25–31. 13. Данилюк А. Самбір і західноукраїнське музейництво / Архип Данилюк // Бойківщина: історія та сучасність. Матеріали міжнародного народознавчого семінару "Населення Бойківщини у контексті загальнокарпатського етнокультурного розвитку". Самбір, 14–16 вересня 1995 р. – Львів – Самбір: ФІРА-люкс, 1995. – С. 17–19. 14. Дем'янчук Г. С. Українське краєзнавство: сторінки історії / Г. С. Дем'янчук, Б. Г. Дем'янчук, А. Г. Дем'янчук. – К.: Вид. центр "Просвіта", 2006. – 296 с. 15. Дем'янюк О. Й. Роль краєзнавчої роботи у діяльності громадських організацій Західної Галичини у першій половині XX століття / Дем'янюк О. Й. // Екологічний вісник. – 2005. – № 2. – С. 13–14. 16. Етнографічні колекції музею НТШ / [Таїсія Гонтар] // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1992. – Т. ССХХІІІ. – С. 417–427. 17. Завадська О. Журнал "Orli lot" як джерело вивчення молодіжного краєзнавчого руху на Волині в 1921–1939 рр. // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. Вип. 3. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, Луцьк – Колодяжне, 18–19 травня 2004 р. – Луцьк: ПМ "Пулс", 2004. – С. 316–319. 18. Заставецька Н. Діяльність Польського товариства краєзнавчого у сфері збереження пам'яток історії та культури на західноукраїнських землях (1920–1930-ті рр.) / Наталія Заставецька // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – 2008. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX століття. – С. 275–281. 19. Заставецька Н. Збереження пам'яток воєнної історії у Східній Галичині в контексті внутрішньої політики Польщі / Наталія Заставецька // Охорона культурної спадщини в Україні: історія, теорія, практика. Матеріали всеукр. наук.-практ. конф., (28–29 травня 2007 р., м. Тернопіль) / М-во культури і туризму України, І-т історії України НАН України, Укр. т-во. охорони пам'яток істор. та культ., Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка, Тернопільське міське істор. т-во. "Культурна спадщина", Тернопільська міська рада – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – С. 48–52. 20. Заставецька Н. Історико-культурна спадщина східногалицького краю в політичних реаліях режиму "санацій" (на прикладі пам'яток воєнної історії) (1919–1939 рр.) / Наталія Заставецька // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія. – 2007. – Вип. 1. – С. 111–

115. 21. Заставецька Н. Музейницький аспект діяльності “Просвіти” у Східній Галичині (1869–1939 рр.) / Наталія Заставецька // “Просвіта” в національно-культурному житті українського народу (до 140-річчя з часу заснування). Матеріали Міжнародної наукової конференції / М-во освіти і науки України, Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка, істор. ф-тет, кафедра стародавньої та середньовічної історії / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 82–87. 22. Заставецька Н. Охорона пам’яток воєнної історії у Східній Галичині в 1919–1939 рр. як аспект україно-польських відносин (за матеріалами періодичних видань) / Н. Заставецька // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – 2006. – № 17 (112) жовтень. – С. 188–194. 23. Заставецька Н. Пам’яткоохоронна діяльність музеїв на західноукраїнських землях у 30-ті рр. ХХ ст. / Наталія Заставецька // Шевченківська весна. Історія: Матеріали між нар. наук.-практ. конф. молодих учених / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, істор. ф-тет, Наук. т-во студентів та аспірантів. – Вип. VI: У 2-х част. / Редкол.: проф. В. Ф. Колесник (голова), к.і.н. Ю. В. Латиш (відпов. ред.) та ін. – Ч. 2. Праці аспірантів та студентів: У 2-х т. – Т. 1. – К.: СПД Цимбаленко Є. С., 2008. – С. 150–152. 24. Заставецька Н. Пам’яткоохоронний аспект діяльності польських громадських організацій і товариств на західноукраїнських землях (1918–1939 рр.) / Наталія Заставецька // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія. – 2008. – Вип. 3. – С. 240–246. 25. Заставецька Н. Питання увічнення пам’яті жертв Талергофу як чинник впливу СРСР у Другій Речі Посполиті (1930–1938 рр.) / Наталія Заставецька // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія. – 2007. – Вип. 2. – С. 138–142. 26. Заставецька Н. Українське музейництво Галичини крізь призму пам’яткоохоронної політики Другої Речі Посполитої (1930-ті рр.) / Заставецька Н. І. // Культурна спадщина України. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Умань, 15–16 травня 2009 року / МОНУ, Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Нац. історико-культурний заповідник “Чигирин”. – Умань: Видавець Чибаненко Ю., 2009. – С. 170–178. 27. Заставецька Н. Участь українських молодіжних товариств Східної Галичини у збереженні історико-культурної спадщини краю (1920–1930-ті рр.) / Наталія Заставецька // Каразінські читання (історичні науки): Матеріали міжнародної наукової конференції, 24 квітня 2009 р. / МОНУ, Харківський нац. ун-т ім. В. Каразіна, істор. ф-тет, Студ. наук. т-во. – Харків: ХНУ ім. В. Каразіна, 2009. – С. 127–128. 28. Заставецька Н. І. Особливості реалізації ідеї збереження пам’яток у Західній Україні польськими музеями (1920–1930-ті рр.) / Н. І. Заставецька // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – 2008. – № 15 (154) серпень. – С. 156–166. 29. Збирач Скарбів / [Ольга Кратюк] // Народне мистецтво. – 1999. – № 3–4. – С. 42. 30. Зуляк І. Діяльність “Просвіти” у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) / Іван Зуляк. – Тернопіль: Воля, 2005. – 946 с. 31. Зуляк І. Роль “Просвіти” Західної України в розвитку музейної справи в міжвоєнний період / Іван Зуляк // Охорона культурної спадщини в Україні: історія, теорія, практика. Матеріали всеукр. наук.-практ. конф., (28–29 травня 2007 р., м. Тернопіль) / М-во культури і туризму України, І-т історії України НАН України, Укр. т-во. охорони пам’яток істор. та культ., Центр пам’яткознавства НАН України та УТОПІК, Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка, Тернопільське міське істор. т-во. “Культурна спадщина”, Тернопільська міська рада – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – С. 65–68. 32. Іваник О. Роль митрополита Шептицького в організації музейної справи в Галичині (перша половина ХХ ст.) / Оксана Іваник // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – 2004. – Вип. 2. – С. 81–84. 33. Історія Львова. У трьох томах / Редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. – Т. 2. – Львів: Центр Європи, 2007. – 559 с. 34. Історія Львова. У трьох томах / Редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. – Т. 3. – Львів: Центр Європи, 2007. – 575 с. 35. Карсим І. А. З історії створення і перших часів існування Церковного (згодом Національного) музею м. Львова / І. А. Карсим // Вісник Київського університету. Історія. – 2001. – № 55. – С. 43–47. 36. Кінд-Войтюк Н. Джерела з вивчення краєзнавчої та пам’яткоохоронної роботи на Західній Волині (1920–1930-ті рр.) / Н. В. Кінд-Войтюк // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2006. – Випуск 11. – С. 76–81. 37. Кінд-Войтюк Н. Наукові товариства Другої речі

- Посполитої у дослідження історії та пам'яток Волинського Воєводства (1921–1939 рр.) / Наталія Кінд-Войтюк // Краєзнавство. – 2008. – № 1–4. – С. 2–27. 38. Кінд-Войтюк Н. Участь науково-громадських товариств Другої Речі Посполитої у дослідженні історії та пам'яток Волинського воєводства (1921–1939 р.) / Наталія Кінд-Войтюк // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки: Історичні науки. – 2001. – № 5. – С. 136–140. 39. Кінд-Войтюк Н. В. Історико-краєзнавчі дослідження і пам'яткоохоронна робота на Волині у 1920-х–1930-х роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Кінд-Войтюк Наталія Василівна. – Чернівці, 2007. – 23 с. 40. Коваль Л. Історична довідка про фундаторів та жертвувателів Музею Історично-Воєнних пам'яток НТШ у Львові / Люба Коваль // Наукові записки Львівського історичного музею. – 1997. – Вип. VI. – Ч. 1. – С. 36–48. 41. Ковальчук Є. Волинський краєзнавчий музей. До історії етнографічних досліджень (1929–1992 роки) / Євгенія Ковальчук // Минуле і сучасне Волині і Полісся: народна культура – шлях до себе. Матеріали Волинської обласної науково-етнографічної конференції. – Луцьк, 2003. – Вип. 11. – С. 71–73. 42. Козицький А. "Кружок любителів Львова" (1921–1923) / Андрій Козицький // Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. – 1999. – С. 152–155. 43. Козицький А. Краєзнавчо-туристичне товариство "Плаї" (1924–1939) / Андрій Козицький // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1998. – Вип. 33. – С. 161–168. 44. Козицький А. Музейницька діяльність В. Кобільника / Андрій Козицький // Бойківщина: історія та сучасність. Матеріали міжнародного народознавчого семінару "Населення Бойківщини у контексті загальнокарпатського етнокультурного розвитку". Самбір, 14–16 вересня 1995 р. – Львів – Самбір: ФІРА-люкс, 1995. – С. 33–34. 45. Козицький А. Українські краєзнавчі музеї Галичини в міжвоєнний період / Андрій Козицький // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1999. – Вип. 34. – С. 467–477. 46. Козицький А. М. Український краєзнавчий рух у Галичині (1918–1939): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Козицький Андрій Михайлович. – Львів, 1996. – 24 с. 47. Коць-Григорчук Л. Іларіон Свенціцький – музейний діяч / Лідія Коць-Григорчук // Пам'ятки України. – 1998. – № 1. – С. 74–83. 48. Кравчук А. Історія Волинського музею в документах обласного архіву (1929–1933 рр.) / Антоніна Кравчук // Волинський музей. Історія і сучасність. Тези і матеріали I науково-практичної конференції присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, 16-17 червня 1994 р. – Луцьк: Ініціал, 1998. – С. 8. 49. Кратюк О. Володимир Кобринський – збирач народних скарбів / Ольга Кратюк // Наукові записки [Інститут народознавства НАН України, Івано-Франківський краєзнавчий музей]. – 1999. – Вип. 4. – С. 121. 50. Крутоус А. До питання формування окремих музейних збірок України та м. Львова у XIX – першій третині XX ст. / Алла Крутоус // Наукові записки Львівського історичного музею. – 1998. – Вип. VII. – С. 3–13. 51. Крутоус А. З минулого Львівського історичного музею / Алла Крутоус // Наукові записки Львівського історичного музею. – 1996. – Вип. V. – Ч. 1. – С. 3–19. 52. Кузишин А. В. З історії організації туристсько-краєзнавчої роботи в Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.) / Кузишин А. В. // Історія української географії. – 2002. – № 5. – С. 42–44. 53. Кушнір В. Українські музейні з'їзди в Галичині у 1930-х рр. / Віталій Кушнір // <http://etno.kyiv.uar.net/vyd/matetn/2004/N4/Art16.htm> 54. Кушнір В. Створення Львівського музею Наукового товариства ім. Шевченка: суспільно-історичний та культурний контекст / Віталій Кушнір // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали третьої наукової краєзнавчої конференції, 19 листопада 2004 р. / Відпов. ред. Я. Малик. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – С. 19–25. 55. Лавренюк В. Розвиток краєзнавства на Тернопільщині / Венедикт Лавренюк // Наукові записки Тернопільського обласного краєзнавчого музею. – Тернопіль: Джура, 1993. – С. 57–65. 56. Лавренюк В. А. Музей товариства "Народна школа" в Тернополі / В. А. Лавренюк // Музеї України XIX – початку XX століть. Збірник наукових праць / Під. ред. Н. Вашенко, Т. Зубрицької, К. Ковтун, Л. Мокрицької, О. Щербак. – К.: Асоціація етнологів, 2005. – С. 194–200. 57. Ленцик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосип Сліпий / Василь Ленцик. – Львів: Свічадо, 2004. – 608 с. 58. Луцький Я. Туризм та краєзнавство на Галичині (кінець XIX ст. – перша половина XX ст.) / Ярослав Луцький // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2000. – Вип. 11. – С. 47–51. 59. Луцький Я. В.

Історія туризму в Галичині до 1939 року / Луцький Я. В. // З історії вітчизняного туризму: 36. наук. статей. – К.: ФПУ, 1997. – С. 66–75. 60. Луцький Я. В. Краєзнавчо-туристичний рух у молодіжних товариствах Галичини в 20-30-х рр. ХХ ст. / Я. В. Луцький // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2001. – Вип. IV–V. – С. 100–106. 61. Михайлюк О. Історичне краєзнавство на Волині в 1921–1939 рр. / Олексій Михайлюк // Волинський музей. Історія і сучасність. Тези і матеріали І науково-практичної конференції присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, 16-17 червня 1994 р. – Луцьк: Ініціал, 1998. – С. 7–8. 62. Мушинка М. Володимир Січинський та Ярослав Пастернак – дослідники Галича / Микола Мушинка // Галич і Галицька земля в українському державотворенні (до 1110-річчя Галича і 800-річчя Галицько-Волинського князівства). – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – С. 156–165. 63. Окаринський В. Пам'яткоохоронний аспект діяльності українських молодіжних товариств (20–30-ті рр. ХХ ст.) / Володимир Окаринський // Охорона культурної спадщини в Україні: історія, теорія, практика. Матеріали всеукр. наук.-практ. конф., (28–29 травня 2007 р., м. Тернопіль) / М-во культури і туризму України, І-т історії України НАН України, Укр. т-во. охорони пам'яток істор. та культ., Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка, Тернопільське міське істор. т-во. "Культурна спадщина", Тернопільська міська рада – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – С. 131–134. 64. Окаринський В. Пласт в українському національно-визвольному русі: 1911–1939 рр.: Монографія / Володимир Окаринський. – Тернопіль: Терно-Граф, 2006. – 222 с. 65. Ошуркевич О. З історії Волинського краєзнавчого музею / Олекса Ошуркевич // Волинський музей. Історія і сучасність. Тези і матеріали І науково-практичної конференції присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, 16-17 червня 1994 р. – Луцьк: Ініціал, 1998. – С. 5–7. 66. Ошуркевич О. Олександр Прусевич – музеолог, дослідник народного мистецтва на Волині / Олекса Ошуркевич // Волинський музей. Історія і сучасність. Тези і матеріали І науково-практичної конференції присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, 16–17 червня 1994 р. – Луцьк: Ініціал, 1998. – С. 8–9. 67. Павличко Я. Володимир Січинський і національний музей у Львові / Ярослава Павличко // Володимир Січинський та Україна. Матеріали міжнародної конференції. – Київ: Абрис, 1996. – С. 99–103. 68. Паньків М. Намітки з історії Івано-Франківського краєзнавчого музею / Михайло Паньків // Наукові записки [Інститут народознавства НАН України, Івано-Франківський краєзнавчий музей]. – 2001. – Вип. 5–6. – С. 223–229. 69. Паньків М. Покутський музей в Станіславові (1928–1939 роки) / Михайло Паньків // Наукові записки [Інститут народознавства НАН України, Івано-Франківський краєзнавчий музей]. – 2003. – Вип. 7–8. – С. 240–242. 70. Парацій В. Подільське туристично-краєзнавче товариство (1925–1939 рр.): аспекти краєзнавчої та пам'яткоохоронної діяльності / Володимир Парацій // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали третьої наукової краєзнавчої конференції, 19 листопада 2004 р. / Відпов. ред. Я. Малик. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – С. 171–179. 71. Петранівський В. Л., Рутинський М. Й. Туристичне краєзнавство: Навч. Посібник / В. Л. Петранівський, М. Й. Рутинський; за ред. Ф. Д. Заставного. – К.: Знання, 2006. – 575 с. 72. Петранівський В., Рутинський М. З історії галицького туристичного краєзнавства (друга половина XVIII ст.–1945 р.): розвиток мандрівництва / Василь Петранівський, Михайло Рутинський // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – 2005. – Випуск 2 (12). – С. 48–54. 73. Петровський О. М. Діяльність польських військових органів охорони пам'яток мистецтва та культури у зоні бойових дій на західноукраїнських землях (1919–1920 рр.): організаційний та політичний аспекти / Петровський О. М. // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – 2007. – Т. XVIII. – С. 192 – 201. 74. Петровський О. М. Взаємодія державних органів управління з громадськими організаціями у сфері збереження пам'яток історії та культури на західноукраїнських землях міжвоєнного періоду (Східна Галичина) / О. М. Петровський // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць. Спеціальний випуск: Проблеми державотворення та розвитку системи вищої освіти в Україні у 90-х ХХ – перші роки ХХІ ст. [НАН України, Укр. академія істор. наук, Нац. аграрний ун-т, природничо-гуманітарний навчально-науковий ін-т]. – К, 2006. – С. 192–199. 75. Петровський О. Проблеми збереження та викори-

стання замків Тернопілля: ретроспектива та сучасне вирішення / Олександр Петровський // Матеріали науково-практичної конференції "Замки Тернопілля – невід’ємна складова історико-культурної спадщини України" (Присвячено 15 річниці незалежності України), [б/д] / Мінбудархітектури України, Нац. заповідник "Замки Тернопілля" / Голова редкол. А. Маціпура. – Збараж, 2006. – С. 124–130. 76. Петровський О. Органи охорони пам’яток історії та культури в Польщі міжвоєнного часу: організація та перші кроки діяльності (за матеріалами Східної Галичини) / Олександр Петровський // Актуальні проблеми реформування державного управління в Україні: Матеріали щорічної науково-практичної конференції. 20 січня 2006 року / Львівський регіональний ін-т держ. управління Нац. акад. держ. управління при Президентові України, Католицький ун-т Івана Павла II (м. Люблін, Польща), Вища держ. проф. школа ім. Папи Івана Павла II (м. Бяла Подляська, Польща) / За наук. ред. проф. Я. Й. Малика: У 2 ч. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2006. – Ч. 1. – С. 231–235. 77. Петровський О. Пам’яtkоохоронна справа у міжвоєнній Польщі як внутрішньополітичний чинник / Олександр Петровський // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – 2003. – Вип. 3. – С. 295–299. 78. Петровський О. Пам’яtkоохоронна справа у Східній Галичині в контексті польсько-українських відносин (30-ті рр. ХХ ст.) / О. Петровський // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. – 2005. – Вип. 9. – С. 173–179. 79. Петровський О. Формування органів охорони культурної спадщини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1919–1920 рр.) / О. Петровський // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. – 2006. – Вип. 10. – С. 229–235. 80. Петровський О. М. Взаємодія органів влади та громадських організацій на території Східної Галичини з питань охорони пам’яток історії та культури (1921–1939 рр.) / Петровський О. М. // Сторінки історії. Збірник наукових праць [Національний технічний університет України, Київський політехнічний інститут]. – 2006. – Вип. 23. – С. 111–117. 81. Петровський О. М. Нормативні та організаційні засади становлення системи охорони пам’яток історії та культури в Польщі та її поширення на західноукраїнські землі (1919–1920 рр.) / Петровський О. М. // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – 2007. – Т. XV. – С. 374 – 381. 82. Понедельнік Л. Організація музейної справи у Волинському воєводстві (1921–1939 рр.) / Л. Понедельнік // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2000. – Вип. 5. – С. 113–117. 83. Савчук Б. Український пласт. 1911–1939 / Борис Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1996. – 264 с. 84. Савчук Б. Українські самодіяльні музеї в Галичині у 20–30-х роках ХХ ст. / Борис Савчук // Історичні пам’ятки Галичини. Матеріали третьої наукової краєзнавчої конференції, 19 листопада 2004 р. / Відпов. ред. Я. Малик. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – С. 111–117. 85. Сварник І. Богдан Януш – історик, консерватор доісторичних пам’яток Східної Галичини / Ігор Сварник // Пам’ятки України. – 1996. – № 3–4. – С. 110–113. 86. Середняк Л. Краєзнавство як засіб національного виховання у навчальних закладах Східної Галичини в міжвоєнний період / Лариса Середняк // Історичні пам’ятки Галичини. Матеріали наукової краєзнавчої конференції, 26 жовтня 2000 р. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 261–274. 87. Стула Б. Науково-педагогічна і громадсько-просвітницька діяльність патріарха Йосифа Сліпого / Богдан Стула // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Част. 1. – Тернопіль: Лілея, 2005. – С. 253–270. 88. Терський С. Розвиток археології та історичного краєзнавства Волині у міжвоєнний період (1919–1945) / Святослав Терський // Наукові записки Львівського історичного музею. – 1998. – Вип. VII. – С. 158–179. 89. Терський С. В. З історії колекціонування археологічних пам’яток Львівськими науковими та музейними осередками у ХІХ – І-й пол. ХХ ст. (за архівними матеріалами та колекціями Львівського історичного музею) / Святослав В. Терський // Історичні пам’ятки Галичини. Матеріали третьої наукової краєзнавчої конференції, 19 листопада 2004 р. / Відпов. ред. Я. Малик. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – С. 43–54. 90. Тимченко Т. Ярослава Музика – реставратор Національного Музею у Львові / Тетяна Тимченко // Пам’ятки України. – 2003. – № 1–2. – С. 92–110. 91. Тронько П. Історичне краєзнавство в Україні / П. Тронько // Історія України. Шкільний світ. – 2008. – № 47. – С. 1–5. 92. Хить

М. Історія музею Наукового товариства імені Шевченка у документах фонду НТШ ЦДІА України у Львові / Михайло Хить // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали другої наукової краєзнавчої конференції, 21 листопада 2002 р. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – С. 89–94. 93. Хить М. Музей НТШ 1914–1939 рр. / Михайло Хить // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали третьої наукової краєзнавчої конференції, 19 листопада 2004 р. / Відпов. ред. Я. Малик. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – С. 26–35. 94. Шумський І. Молодіжний рух у Західній Україні (1920–1939) / Іван Шумський. – Тернопіль: ТДПУ, 2002. – 184 с. 95. Шумський І. Західноукраїнські християнські молодіжні організації і товариства у 30-ті роки ХХ століття: окремі аспекти організаційного будівництва / Іван Шумський // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2003. – Вип. 3: Національно-державне відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи крізь призму 85-річчя. – С. 93–95.

Nataliya Zastavetska

THE RESEARCH OF SIGHTSAVING MOVEMENT IN 1920-1930-TN ON THE TERRITORY OF WESTERN UKRAINE IN MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

In this article we analyzed the results of scientific researches of the modern Ukrainian historians in matters of saving the sights of history and culture of Eastern Halychyna and Western Volyn in the period between wars, determined the main directions of research of regional sightsaving movement on the new level of Ukrainian writing history.

УДК 930.2:622 (477.6) "1943/1964"

Олександр Бровар

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ У 1940-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1960-Х РР.: СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ

У статті на основі досягнень сучасної методології аналізується джерельна база дослідження соціально-економічних процесів відродження вугільної промисловості Донбасу у 40-60-х рр. ХХ ст.

Ґрунтовність наукового дослідження залежить від рівня його забезпеченості джерельною базою. Лише у випадку, коли остання є значною, можливим є багатогранне, комплексне вивчення певного історичного процесу, визначення його закономірностей тощо. Утім, навіть за наявності щонайбільшої кількості джерел, лише за умови їх систематизації та наявності ефективних методик роботи з ними можливим є проведення цілісного наукового дослідження.

Характеризуючи стан джерелознавчих досліджень із проблем розвитку вугільної індустрії Донбасу повоєнного періоду, варто відзначити їх фрагментарність і суперечливість. Дотепер джерельна база окресленої проблеми не ставала об'єктом цілісного наукового дослідження. Це зумовлює наукову актуальність проблеми і визначає провідну мету дослідження: виявлення, аналіз, систематизацію та класифікацію джерел, що стосуються питань розвитку вугільної промисловості Донбасу упродовж 1940 – першої половини 1960-х рр. Ця розвідка виконана у контексті комплексного дослідження, присвяченого вугільній індустрії Донбасу в окреслений період.

Соціально-економічні процеси, що супроводжували відродження вуглевидобувної галузі та її реконструкцію і розвиток у 50–60-ті роки, знайшли відбиток у широкому комплексі джерел.

Широке використання радянським керівництвом засобів морально-психологічної мобілізації спричинило публікацію значної частини документів, що слугували відправною точкою полі-

тико-виховної роботи партійних, комсомольських і профспілкових організацій у масах й мали переконавати в успішному і невпинному розвитку.

Звичайно, опубліковані матеріали вирізняються вибірковістю, нерідко – тенденційністю і заідеологізованістю, дискретним характером відібраних для публікацій документів і статистичних даних. Однак без них дослідникам було б важко реконструювати загальну, картину подій, виявити закономірності й особливості алгоритму й технологію ухвалення і реалізації доленосних для країни соціально-економічних програм, їхньої глибокої мотивації й детермінованості.

Оскільки КПРС домінувала над усіма іншими державно-управлінськими структурами, саме матеріали пленумів партії, партійних з'їздів, постанови ЦК ВКП (б) / ЦК КПРС з господарських питань виступали показниками економічної політики керівництва СРСР, що визначали усі її етапи, внутрішнє наповнення [22; 26; 27; 38].

Правову базу соціально-економічних перетворень становили укази Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР, союзного та республіканського уряду, а також ухвалені ними закони, постанови й розпорядження, що набували статусу директивних документів і були обов'язковими для виконання всіма нижчими інстанціями [1; 23–25; 39; 45]. У компактному вигляді видано документи і матеріали, у яких відображено діяльність професійних об'єднань на різних етапах відбудови й реконструкції промисловості [36].

Визначальним блоком джерел слід вважати партійно-урядові документи, що стосувалися економічного та соціального блоку питань. Саме в них закладалися основні показники, що слугували орієнтиром для виконавців на місцях. Незважаючи на авторитетність цих джерел, все ж слід мати на увазі деякі особливості, пов'язані, насамперед, з тим, що вони нерідко, так би мовити, підретушували дійсність, містили завищені параметри соціально-економічних процесів. Використання цього пласту джерел вимагає критичного сприйняття, коли мова заходить про конкретні статистичні викладки. Водночас вони дають можливість простежити деякі тенденції розвитку повоєнного соціуму, основні напрями соціальної політики та її пріоритети.

У характеристиці соціально-економічних умов життя гірників опираємось на тексти постанов партії та уряду та інших доступних документів директивного змісту: рішень партійних пленумів, обласних рад, міністерств і відомств, інших управлінських структур, профспілок.

Низка видань, що містять конкретизацію загальних вказівок партії та уряду, дозволяє предметніше ознайомитися з концептуальними підходами розвитку вугільної галузі УРСР в цілому, й Донбасі зокрема. До таких слід віднести "Основні технічні напрями розвитку вугільної промисловості СРСР на 1959–1965 роки" [32], підготовлені на основі матеріалів вугільних комбінатів, науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій під керівництвом колишнього міністра вугільної промисловості СРСР та УРСР О. Засядька. Серед загальносоюзного матеріалу містяться й дані регіонального характеру, у тому числі й ті, що характеризують основні напрями розвитку галузі в цей період у Донецькому басейні. Особлива роль у підготовці документальних видань належала центральному, республіканським та обласним статистичним управлінням, що періодично випускали збірники відповідного змісту.

Незважаючи на відсутність друкарського обладнання та паперу, цю справу було поставлено на належний рівень відразу із закінченням війни. Вже 1946 р. Донецьке обласне статистичне управління опубліковано "Основні показники відновлення народного господарства Донецької області". Збірка містить розлогі статистичні виклади, що ілюструють позитивні зрушення у вирішенні найбільш болючих питань [31]. Перевірити чи уточнити ці та інші дані складно, та навіть зважаючи на здатність статистичних служб на завищення дійсного стану речей, слід визнати, що це був помітний крок вперед, враховуючи, які труднощі переживала у цей час країна. Інша справа, коли співставити ці дані з кількістю людей, які потребували житла і зруйнованого фонду – тоді вони виявляються не такими вражаючими й оптимістичними.

За існуючою в радянські часи традицією до "червоних" дат календаря виходили друком фундаментальні видання, що окреслювали віхи поступу соціалізму. Незважаючи на глорифікацію подій, очевидні замовчування труднощів і недоліків, ці книги містили чимало цікавих фактів, що давали уважним дослідникам багато інформації для роздумів. Вибірковість статистики й діаграм, відсутність коментарів ускладнюють сприйняття загальної картини, однак деяку інформацію з цих збірників можна використати для її доповнення.

Але і в проміжках між ювілеями статистичні управління періодично випускали збірники, у яких групувалися матеріали з інформацією про різні напрями розвитку краю. Таку, у 1963 р. з'явився статистичний збірник "Народне господарство Луганської області", а в 1966 р. – аналогічне видання у Донецькій області [29–30]. Вони мали структуру, подібну до загальних ювілей-

них збірників, за одним винятком: Луганське статистичне управління окрім статистичних даних вмістило стислий огляд розвитку економіки і культури області, у якому цифрові дані подаються в контексті загальних подій, логічній послідовності й динаміці.

У джерельному масиві особливе місце посідають документи, в яких віддзеркалюється функціонування професійних комітетів галузі, адже вони були не тільки найбільш масовими організаціями трудящих, а й долучалися практично до всіх сторін організації виробництва, розв'язання соціальних та побутових проблем. Маючи статус “привідних пасів” від КПРС до широких робітничих мас, професійні об'єднання дійсно були одним з дійових інструментів мобілізації трудової активності населення.

Так, у постановах I з'їзду профспілки робітників кам'яновугільної промисловості західних регіонів упродовж 1939–1947 рр. міститься перелік заходів щодо розгортання соцзмагання і масово-виробничої та організаційної роботи, охорони праці, державного соціального страхування, житлово-побутового обслуговування робітників та службовців, робітничого постачання, культурно-масової та політико-виховної роботи, фізкультури і спорту, фінансів. Соціальні гарантії і страхування працівників зафіксовані в низці документів, що увійшли до збірки “Соціальне забезпечення і страхування в СРСР” [42].

У 1947 р. міністерство вугільної промисловості СРСР видало брошуру “Про переваги та пільги для підземних робітників, гірничих майстрів, керівних та інженерно-технічних працівників вугільної промисловості та будівництва вугільних шахт” [34], у якій були зібрані укази Президії Верховної Ради СРСР про нагороди орденами і медалями працівників галузі за вислугу років та звитяжну роботу, заснування медалі “За відбудову вугільних шахт Донбасу, встановлення щорічного свята “Дня шахтаря”, введення персональних завдань для керівників різних рангів, переваги та пільги перелічених у назві брошури категорій працюючих, накази міністра щодо положення про звання “Почесний шахтар”, та про проходження служби й порядок присвоєння персональних звань і таке інше. Законодавчо закріплені рішення мали морально і матеріально стимулювати всі гірничі кадри до самовідданої праці. Значна кількість видань містить нормативні акти, якими регулювалися питання охорони й безпеки праці, правила відшкодування підприємствами шкоди, заподіяної здоров'ю на підприємствах вугільної галузі [33; 35; 40–41].

Одним з важливих видів джерел виступала періодична преса. У центральних (“Правда”, “Известия”, “Труд”), республіканських (“Радянська Україна”, “Правда Украины”, “Уголь Украины”) періодичних виданнях широко висвітлювався хід відбудовних робіт, розвиток вугільної галузі, засоби вирішення тих проблем, що виникали на цьому шляху, організація праці, побуту та відпочинку гірників. Так, 24 квітня 1946 р. газета “Правда Украины” опублікувала матеріал Л. Голокопосова “Нове в змаганні шахтарів”, у якій розповідалося про пошук нових форм організації змагальних форм праці та їх вплив на підвищення її продуктивності.

“Радянська Україна” 25 квітня 1945 р. вмістила на своїх шпальтах доповідь наркома фінансів союзного уряду А. Зверєва “Про державний бюджет СРСР на 1945 рік і виконання державного бюджету СРСР за 1943 рік”, виголошеної на спільному засіданні Ради союзу і Ради національностей. У ній, зокрема, йшлося і про асигнування для вуглевидобувної галузі, що вважалась основою енергетичного потенціалу не тільки республіки, а й усього СРСР. Підсумки виконання четвертого (першого післявоєнного) плану Української РСР на 1946–1950 рр. оприлюднені у тій самій газеті 5 липня 1951 р.

Загальноукраїнські часописи надавали свої шпальти для публікацій, що сприяли популяризації передового досвіду, руху раціоналізаторів та винахідників, нових форм організації технологічних процесів. Так, у номері за 9 січня 1945 р. в “Радянській Україні” з'явився текст доповіді наркома вугільної промисловості В. Вахрушева “Начальник дільниці і майстер – повноправні командири забоїв”, з якою він виступив на нараді гірників у м. Сталіно.

В обласній та спеціалізованій періодиці – “Уголь”, “Мастер угля” (з 1961 р. – “Советский шахтер”), “Радянська Донеччина”, “Социалистический Донбасс”, “Ворошиловоградская правда”, “Комсомолец Донбасса”, “Знамя индустрии”, “Кочегарка”, “Артемовский рабочий”, “Магистраль угля”, “Гудок” – регулярно вміщувались матеріали, в яких розкривалися сторінки відбудовної епопеї, реконструкції гірничовидобувних підприємств, питання матеріально-технічного забезпечення, перебіг соціалістичного змагання, соціально-побутова проблематика тощо.

Архівні джерела відзначаються різноманітністю. У комплексі опрацьованих документів особливе місце займають постанови ЦК КП(б)У та РНК (Ради Міністрів) УРСР, що зберігаються у фондї 1 – “ЦК Компартії України” Центрального державного архіву громадських

об'єднань України (ЦДАГОУ) [53]. Вони є своєрідним "наріжним каменем" для аналізу політичного курсу керівництва держави у всіх сферах життя. Закладені у директивних документах кількісні показники, що слугували орієнтирами для функціонерів усіх рівнів "командирів виробництва", аргументація і критика стану справ на місцях, що містилися в цих документах, дають змогу не лише відтворити збірний "образ влади", а що найважливіше, – наблизитись до розуміння мотиваційних імпульсів, технології ухвалення рішень і засобів їхнього виконання. У всій своїй сукупності цей джерельний блок віддзеркалює концептуальні підходи партійно-радянської верхівки до розв'язання надзвичайно складних соціально-економічних проблем, а також пріоритети на різних етапах розвитку повоєнного суспільства. Звичайно, ці документи є специфічним джерелом, адже вони мають переважно розпорядчий характер й окреслюють межі, на які лідери держави і республіки прагнули вивести економіку і соціальну сферу. Однак, засоби, за допомогою яких передбачалося досягати результатів, нерідко мали риси адміністративно-командних підходів і не мали науково обґрунтованого прогнозування та об'єктивного аналізу ситуації в кожному конкретному випадку. Коли ж доводилося зазнавати невдач, пошук причин здійснювався організаційно-силовими методами.

Аналогічний за своєю спрямованістю масив документів зберігається у фонді 2 ("Рада Міністрів УРСР") Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України [47]. Крім того, тут містяться інформаційно насичені довідки, звіти, листування з місцевими органами влади, в яких знайшло відбиток широке коло питань, що стосуються соціально-економічних процесів у республіці, й Донбасі зокрема.

Важливе значення для з'ясування впливу реформи управлінської системи на паливно-енергетичний комплекс мають матеріали, що знаходяться у ф. 4820 – "Українська рада народного господарства" [51]. Велика маса кількісних даних, що характеризують стан вугільної промисловості і соціальні аспекти, знаходиться у ф. 582 – "Центральне статистичне управління при Раді Міністрів УРСР" [48].

Серед інших особливу увагу привернули документи фонду 4624 – "Міністерство вугільної промисловості УРСР", у яких зафіксовано основні етапи відродження галузі у повоєнні роки, розв'язання цілого комплексу складних економічних і соціальних питань [50].

Діяльність профспілкових організацій, скерована на виконання планів відбудовних робіт, планових завдань, розвитку руху новаторів і раціоналізаторів, розв'язання побутових проблем, організацію дозвілля й відпочинку гірників і т.п. відображена в документах фонду 2605 – "Українська республіканська рада професійних спілок" [49] та фонду 4957 – "Уповноважений Всесоюзної Центральної ради професійних спілок по Українській РСР" [52].

У фонді П-179 – "Ворошиловградський обком КП(б) України", відділ вугільної промисловості Державного архіву Луганської області [19] та фонді 1779 – "Виконавчий комітет Луганської обласної ради депутатів трудящих" [20] містяться доповідні записки про відбудову галузі, довідки, звіти, відомості, листування партійних, господарських та військових органів різноманітних питань, у тому числі і про роботу первинних партійних та комсомольських організацій шахт, стан культурно-побутового обслуговування гірників, використання праці військовополонених на об'єктах гірничодобувної промисловості та інше.

Архіви статистичного управління Луганської області (ф. 2519) наповнені цифровими даними про економічні показники вугільної галузі та розвиток соціальної сфери [21].

Широкий спектр фактологічного матеріалу знаходиться в фондах Державного архіву Донецької області (ДАДО). Матеріали, що ілюструють зусилля профспілки працівників вугільної промисловості у сфері охорони праці, комітету з нагляду за безпечним веденням робіт у промисловості й гірничого нагляду при уряді СРСР; матеріали розслідувань причин травматизму, звіти технінспекторів про техніку безпеки праці тощо зосереджені у справах фондів 2690 [3] та 2895 [6]. Місячні та річні звіти, зведені плани собівартості вугілля і плани чисельності трудящих з експлуатації середніх заробітків і фонду зарплати, акти нещасних випадків та відомості про виробничий травматизм виявлені у фонді 2825 [4], кварталні й річні плани та звіти про виконання норм виробітку, форми й системи оплати праці – у фондах 5153 [9] і 4301 [8]. Основу фонду 5738 [11] становлять статистичні звіти про виконання плану з продукції, праці, чисельності зайнятих, фонд зарплати, зростання продуктивності праці, рівень кваліфікації ІТП і т.п. У справах фонду 5739 [12] зафіксовано заходи з навчання і перепідготовки молодшого техперсоналу, підвищення кваліфікації робітничих кадрів, організації змагання між колективами шахт і трестів. Огляди, звіти про захворювання і соціальне страхування, аналіз професійних захво-

рювань і заходи щодо зниження їхнього рівня, причин тимчасової непрацездатності Сталінського обкому профспілки працівників вугільної промисловості сконцентровані у фонді 2865 [5].

Значний обсяг документів, що розкривають основні напрями наукових розробок у сфері безпеки праці у вугільній промисловості, механізації та автоматизації технологічних процесів, організації роботи гірничорятувальних служб, а також науково-дослідних установ, що спеціалізувалися на цій проблематиці, відклався у фондах 5802 [13], 5545 [10], 1096 [2], 6070 [15], 5912 [14], 6299 [16], 4217 [7] ("Державний Макіївський науково-дослідний інститут з безпеки робіт у гірничій промисловості", "Донецький інститут з підвищення кваліфікації, ІТП шахт і будов МВП СРСР", "Донецький науково-дослідний інститут МВП УРСР", "Державний інститут з проектування й дослідження вибухонебезпечного електрообладнання", "Центральна науково-дослідна лабораторія управління воєнізованих гірничорятувальних частин м. Макіївка", "Інститут гірничої механіки ім. М.М. Федорова АН УРСР", "Донецьке обласне правління науково-технічного гірничого товариства").

З метою висвітлення проблеми підготовки шахтарських кадрів вивчалися архіви справи фонду Р-6404 – "Ремісничє училище № 22 Сталінського управління трудових ресурсів" [18] та інші.

Організацію фізкультурно-масової роботи і спорту в регіоні віддзеркалюють документи фонду Р-6364 – Донецька обласна рада спілки спортивних товариств та організацій обласної ради депутатів трудящих [17].

Незважаючи на доволі відчутний суб'єктивізм в інтерпретаціях та оцінках тогочасних подій, значний інтерес становить мемуаристика. При цьому йдеться не тільки про ті видання, авторами яких були представники вищого ешелону влади (Й. Сталін, М.Хрущов) [43; 46], а й рядові трудівники "вугільного фронту" – О.Стаханов, Т.Михайлов та інші) [28; 44].

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що проблема розвитку вугільної промисловості Донбасу упродовж 1940 – першої половини 1960-х рр. забезпечена достатньою джерельною базою. Наявні джерела можна поділити на наступні групи: документальні видання; періодичні видання; архівні документи; мемуари. Рівень інформативності та достовірності цих груп джерел є неоднорідним. Найбільш цінну інформацію ми можемо знайти в архівних документах: документація, яка призначалася для внутрішнього використання, містила ті факти, які замовчувалися у документальних виданнях і періодиці. Утім, останні все-таки дають змогу доповнити уявлення про окремі аспекти вугільної промисловості Донбасу. Мемуари дають нам змогу зрозуміти світогляд керівників і рядових працівників вугільних шахт Донбасу. Всі ці джерела дозволили комплексно підійти до вивчення блоку соціально-економічних проблем розвитку вуглевидобувної промисловості в зазначений період.

Список використаних джерел

1. Восьма сесія Верховної Ради УРСР 1-го скликання, 27-30 серпня 1946 р.: Стеногр.звіт. – К.: Укрполітвидав, 1947. – 260 с.
2. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. 1096.
3. ДАДО. – Ф. 2690.
4. Там само. – Ф. 2825.
5. Там само. – Ф. 2865.
6. Там само. – Ф. 2895.
7. Там само. – Ф. 4217.
8. Там само. – Ф. 4301.
9. Там само. – Ф. 5153.
10. Там само. – Ф. 5545.
11. Там само. – Ф. 5738.
12. Там само. – Ф. 5739.
13. Там само. – Ф. 5802.
14. Там само. – Ф. 5912.
15. Там само. – Ф. 6070.
16. Там само. – Ф. 6299.
17. Там само. – Ф. Р-6364.
18. Там само. – Ф. Р-6404.
19. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. П-179.
20. ДАЛО. – Ф. 1779.
21. Там само. – Ф. 2519.
22. Директиви КПСС и советского правительства по хозяйственным вопросам: в 4 т. – М.: Госполитиздат, 1957–1958. – Т. 2–4.
23. Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства УРСР на 1946–1950 рр. – К.: Укрполітвидав, 1946. – 44 с.
24. Заседание Верховного Совета СССР. Первая сессия (12–18 марта 1946 г.): Стеногр. отчет. – М.: Верховный Совет СССР, 1946. – 456 с.
25. Известия Советов депутатов трудящихся СССР, 1976. – Т. 2–3.
26. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 7–10 / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 8-е изд. – М.: Политиздат, 1985–1987.
27. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: К.: Політвидав України, 1976–1977.
28. Михайлов Т. Личный стахановский план / Т. Михайлов. – М.: Профиздат, 1952.
29. Народное хозяйство Донецкой области. Статистический сборник. – Донецк: Статистика, 1966. – 196 с.
30. Народное хозяйство Луганской области. Статистический сборник. – Донецк: Госстатиздат, 1963. – 262 с.
31. Основные показатели восстановления народного хозяйства Донецкой области. Донецкое облстатуправление, 1946. – 82 с.
32. Основ-

ные технические направления развития угольной промышленности СССР на 1959-1965 г. – М., 1965. – 67 с. 33. Охрана труда. Сборник постановлений правительства. Изб. 2-е изд, испр. доп. – М.: Профиздат, 1954. – 395 с. 34. О преимуществах и льготах для подземных рабочих, горных мастеров, руководящих и инженерно-технических работников угольной промышленности и строительства угольных шахт. – Москва: "Углетехиздат Западугля", 1947. – 32 с. 35. Правила возмещения предприятиями, учреждениями и организациями ущерба, причиненного рабочим и служащим увечьем либо иным повреждением здоровья, связанным с их работой. – К.: Держполітвидав України, 1962. – 88 с. 36. Профсоюзы СССР: Документы и материалы: в 4 т. – М.: Профиздат, 1963. – Т. 3–4. 37. Работа профсоюзного актива по охране труда / Сборник статистики. – М., 1962. 38. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сб. документов. – Т. 3–10. – М.: Политиздат, 1968–1983. 39. Сборник законов СССР и указов президиума Верховного Совета СССР, 1938–1976: в 4 т. – М. 6. 40. Сборник материалов по вопросам охраны труда. – М.: Профиздат, 1962. – 77 с. 41. Сборник материалов по охране труда. – М.: Профиздат, 1962. – 94 с. 42. Социальное обеспечение и страхование в СССР. Сборник официальных документов. – М.: Профиздат, 1964. – 95 с. 43. Сталин И.В. Сочинения. – Т. 1–13. – М.: Госполитиздат, 1946–1951. 44. Стаханов А. Жизнь шахтерская / А. Г. Стаханов. – К.: Политиздат Украины, 1986. – 230 с. 45. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР: В 7 т. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963–1965. – Т. 4–7. 46. Хрущев Н. Воспоминания: Избранные фрагменты / Н. С. Хрущев. – М.: АСТ, 1997. – 345 с. 47. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 2. 48. ЦДАВОВУ. – Ф. 582. 49. Там само. – Ф. 2605. 50. Там само. – Ф. 4624. 51. Там само. – Ф. 4820. 52. Там само. – Ф. 4957. 53. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1.

Oleksandr Brovar

THE RESEARCH OF THE BASE OF RESOURCES OF THE DONBASS REGION COAL-MINING INDUSTRY IN 1940S – THE FIRST HALF OF 1960S: SOCIAL ASPECTS

The article reveals the analysis of the base of resources dealing with the social and economic process of the Donbass region coal-mining revival in 1940s-1960s. The analysis is based on the modern methodology.

УДК 94 (477)

Олег Тараненко

НОВІТНЯ УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ П. СКОРОПАДСЬКОГО (ПЕРША ПОЛОВИНА 1990-Х РР.)

У статті досліджено новітню українську історіографію аграрної політики П. Скоропадського (перша половина 1990-х рр.).

У сучасній українській історичній науці відбувається переосмислення та пошук нових методологічних підходів у трактуванні як подій революції взагалі, так і Української держави зокрема. Зі здобуттям Україною незалежності у 1991 р. дослідники отримали можливість працювати з раніше забороненими документами, монографіями та матеріалами періодичної преси, що були переведені у загальнодоступне користування. Як наслідок з'явилися можливості до прямої дискусії між представниками звільнених від впливу ідеології та політичних настанов вітчизняних істориків та дослідників з діаспори.

Автор запропонував статтю ставити за мету проаналізувати українську історіографію першої половини 1990-х рр. з аграрної політики П. Скоропадського. Об'єктом вивчення є сучасна українська історіографія першої половини 1990-х рр. з історії аграрної політики П. Ско-

ропадського. Предмет дослідження – висвітлення аграрної політики П. Скоропадського на сторінках монографій узагальнювальних та енциклопедичних видань, навчальної та довідкової літератури. З урахуванням обраної нами теми інтерес складають роботи Я. Пеленського, Ф. Проданюка, Я. Малика, В. Друмова та В. Шкварця, Р. Пирога та Ф. Проданюка, А. Фесика, С. Кульчицького, В. Борисова, О. Мироненка та О. Бенька, М. Брайчевського, Ю. Павленка та Ю. Храмова, В. Семененка.

Хронологічні рамки дослідження обмежені першою половиною 1990-х рр., що пов'язано з започаткуванням новітньої вітчизняної історіографії, що й визначає її зміст, тематику, напрямки вивчення, концептуальний та фактологічний матеріал.

Існує низка вагомих обставин, що визначають особливості виникнення, становлення новітньої вітчизняної історіографії аграрної політики П. Скоропадського. Погоджуємося з думкою С. Гнатюка про те, що, по-перше, постання сучасної вітчизняної історіографії досліджуваної теми розпочалося наприкінці 1980-х рр. як реформація української радянської історіографії. Реформація ця розгорталася поступово і обережно, ідеологічні та концептуальні основи фактично лишалися недоторканими, а весь процес контролювався і скеровувався партійно-ідеологічними структурами, потужностей яких тоді ще вистачало, аби змодельовати та визначити як зміни в суспільній свідомості, так і напрямки ревізії в історичній науці. Остання визначалася гаслами “заповнення білих плям” та “переосмислення деяких сторінок минулого”, причому низка кардинальних тем вітчизняної історії все ж залишалася частково або ж повністю недоторканою. До табуированих тем належала й більшість сюжетів з історії українських визвольних змагань 1917–1920 рр. Що ж до проблематики Гетьманату, то вона, наскільки нам відомо, взагалі не досліджувалася у 1988–1991 рр. [3, с. 38].

По-друге, українські дослідники, прагнучи відтворити реальну картину подій, знайти концептуальну та фактографічну базу для своїх пошуків, все частіше зверталися до зарубіжних джерел та студій, насамперед, історіографії української діаспори. На початку 1990-х рр. з'явилися перші роботи, авторами котрих були В. Друмов та В. Шкварець, С. Кульчицький, базовані виключно на матеріалах діаспори [4; 8]. Вони ознаменували якісно новий етап у вивченні історії визвольних змагань, ними ж, по суті, і було започатковано новітню вітчизняну історіографію нашої теми [3, с. 39].

Народжена в умовах інформаційного вакууму радянських часів, нова вітчизняна історіографія досліджуваної теми на початку не мала більш-менш досліджених тем, – усі вони були однаково невивчені. До середини 1990-х рр. основним напрямком діяльності українських істориків було активне освоєння зарубіжної спадщини, зміст їхніх студій багато в чому визначався тематичною структурою, висновками та концепціями авторів із діаспори. Разом із тим, відбуваються суттєві зрушення в бік виваженого та об'єктивного аналізу подій 1918 р. загалом, і аграрної політики П. Скоропадського зокрема. Цьому сприяла Міжнародна науково-практична конференція з нагоди 120-ої річниці від дня народження П. Скоропадського та 75-ї річниці проголошення Української держави, що відбулася 13–15 травня 1993 р., а також круглий стіл “Діяльність П. Скоропадського в розбудові української науки”.

Доповіді, виголошені на Міжнародній конференції, увійшли до ювілейного збірника “Останній гетьман” [11]. Зміст опублікованих матеріалів охоплює декілька стратегічних напрямків: історія Української держави, консервативний напрямок української політології, гетьманський рух в еміграції та невелику підбірку архівних матеріалів відповідної тематики. Дослідник зустрічається тут із низкою матеріалів та статей, що опосередковано або безпосередньо стосуються тематики нашого дослідження.

Вступну статтю написав відомий дослідник Я. Пеленський. У ній йшлося про те, що: “Міфами оповита економічна, зокрема земельна політика П. Скоропадського. На переконання автора, діячі Гетьманату, відстоюючи погляд, що приватна власність є основою цивілізації і культури, вважали введення системи, яку ми сьогодні називаємо соціальним ринковим господарством, тобто поміркованим капіталізмом, найкориснішою розв'язкою економічної проблеми в Україні. Головною метою їхньої політики, продовжує історик, було створення економічно сильної верстви середніх селян-хліборобів, яка витворювала би найстабільнішу базу українського суспільства” [13, 10–11].

У контексті окресленої теми дослідження не можна оминати увагою статтю Ф. Проданюка “До питання про внутрішню політику держави Павла Скоропадського”, яка теж надрукована на сторінках збірника “Останній гетьман”. Аналізуючи внутрішню політику П. Скоропадського, дослідник виокремив три періоди правління гетьманського уряду. На нашу думку, це допомагає

зрозуміти специфіку політики П. Скоропадського в залежності від відносин із німецько-австрійським військовим командуванням. Перший період – 29 квітня – 2 червня 1918 р. У цей час П. Скоропадський перебував у цілковитій залежності від німецького та австро-угорського командування і до того ж був обмежений попередніми домовленостями від 24 квітня 1918 р. На думку Ф. Проданюка, важливим завданням гетьманського уряду в першому періоді "... стало налагодження чіткої системи адміністративно-територіального устрою України та підпорядкування Гетьману органів самоуправління" [15, с. 60]. Другий період – 2 червня – 14 листопада 1918 р. Ф. Проданюк характеризує як період будівництва консервативної моделі майбутньої Української Держави. Одним із головних завдань внутрішньої політики Гетьмана в другому періоді, за словами Ф. Проданюка, "...стає захист інтересів більшості населення України – селянства" [15, с. 61]. Це твердження автор аргументує тим, що саме в цей період П. Скоропадським затверджено низку законів, що захищали інтереси селянства. Третій період – 14 листопада – 14 грудня 1918 р. У цей період, на думку історика, "головним завданням П. Скоропадського стала боротьба з Директорією" [15, с. 64–65].

Цінним джерелом інформації для дослідника аграрної політики П. Скоропадського є стаття Я. Малика "Земельне питання в Українській Гетьманській Державі" [9], у якій проаналізовано основні документи гетьманського аграрного законодавства. Аналізуючи аграрну політику П. Скоропадського, історик, не будучи оригінальним, говорить про те, що "суть аграрної політики Гетьманату полягала в тому, щоби перейти до власної аграрної реформи, розробити й видати власний основний закон про землю. Але це планувалося зробити не на основі законодавства Центральної Ради, а нібито зі становища, що було в аграрному секторі на Україні в дореволюційні часи" [9, с. 99].

На думку Я. Малика, "Гетьман та його уряд відновили фактично права поміщиків на землю, не порухавшись із тим, що земля революційним шляхом, хоч і хаотично, але вже перейшла в руки трудового селянства" [9, с. 99]. Однак, повернувши маєтки їхнім власникам, гетьман діяв, керуючись нормами права, і намагався наділити селян землею законним шляхом, викупивши її у великих землевласників.

Дослідник обґрунтовував точку зору, що відведений гетьману історією невеликий проміжок часу не міг кардинально змінити ситуацію на селі. Так, Я. Малик наголошував на тому що, що інтенсивна розробка основ аграрної реформи розпочалася фактично за три тижні до початку постанови Директорії УНР зі створенням 22 жовтня 1918 р. Вищої аграрної наради під головуванням гетьмана, що складалася із кількох посадовців кабінету міністрів та представників земельних власників і Протофісу [9, с. 103]. Констатуючи такий склад земельної комісії, автор, на відміну від сучасної дослідниці Н. Ковальової, чомусь нічого не згадує про діяльність підкомісії В. Колокольцева, про те, що серед членів цієї підкомісії були професори з Німеччини, а також про те, що учасників підкомісії В. Колокольцева було звинувачено в радикальності та перевищенні своїх повноважень при визначенні випадків примусового відчуження [6, с. 98].

Разом із тим, складно не погодитися з висновками автора про те, що принцип примусового відчуження землі у великих землевласників було схвалено запізно, а "помилкова розв'язка аграрного питання стала однією з головних причин упадку молодого Української Держави" [9, с. 105].

Творчими зусиллями В. Друмова, В. Шкварця в українській історіографії першої половини 1990-х рр. розвивається історіографічна проблематика Української Держави 1918 р. Стану наукового вивчення зарубіжною історіографією подій 29 квітня – 14 грудня 1918 р. стосується публікація В. Друмова, В. Шкварця "Українська Гетьманська Держава 1918 р. у висвітленні зарубіжної історіографії" [4]. У статті проаналізовано праці П. Христюка, Д. Дорошенка, І. Мазепи, Л. Шанковського, Н. Полонської-Василенко, О. Субтельного, В. Іваниса, С. Шелухіна, С. Доленги та ін.

Дослідники поділяли зарубіжних істориків на дві групи за їхнім ставленням до Гетьманату. До першої вони зараховували істориків, які прихильно ставилися до встановлення Гетьманської Держави. До другої – тих, хто у своїх працях не приховував неприязні до неї [4, с. 115].

Крім того, автори з'ясували, що зарубіжні історики приділяли увагу таким аспектам існування Української Гетьманської Держави, як: по-перше, це квітневий переворот 1918 р. і перші часи Гетьманської Держави; по-друге, це функціонування гетьманського уряду; по-третє – діяльність опозиції проти Гетьманату [4, с. 115]. Проте, ми змушені констатувати, що для нас праця дещо втрачає свою значимість, оскільки В. Друмов та В. Шкварець у своєму дослідженні лише побіжно акцентували увагу на аграрній політиці П. Скоропадського у висвітленні зарубі-

жної історіографії. Історики погоджуються з думкою А. Жуковського та О. Субтельного, які вважали, що найреакційнішою була гетьманська політика щодо селянства, яке зазнавало утисків не тільки губернських й повітових старост, колишніх царських адміністраторів, але й німецьких військ, котрі хотіли здобути якнайбільше збіжжя і жорстоко карали селян [4, с. 118].

Вивчаючи аграрну політику П. Скоропадського, дослідники першої половини 1990-х рр. роблять спроби з'ясувати питання первинності селянських організованих акцій чи змін в земельному законодавчому полі. Так, Р. Пиріг та Ф. Проданюк вважають, що першість визначається за повстанцями, що своїми активними діями стимулювали ухвалення законів. Власну позицію автори аргументують таким: "Тільки розмах повстанського руху на Україні змушує П. Скоропадського зважитися на затвердження тимчасового земельного закону, який обмежував земельне володіння 25 десятинами" [14, с. 99].

А. Фесик, навпаки, не поділяє висловлених думок Р. Пирогом та Ф. Проданюком. Він відстоює думку про те, що не спалах повстанської активності змусив П. Скоропадського піти на певні поступки, а навпаки – ухвалення влітку 1918 р. низки законів, що стосувалися регулювання земельних відносин, зініціювали вибух селянської боротьби [18, с. 11]. Таким чином, ми можемо констатувати той факт, що серед дослідників немає єдиної точки зору на те, в якій залежності перебували урядові заходи в аграрному секторі національної економіки і вибух селянського повстанського руху.

На початку 1990-х рр. активізувалися дослідження національно-політичних проблем державотворчої діяльності урядів Української революції. Зокрема, характеристика сутності Української Держави, її внутрішня та зовнішньополітична діяльність знайшли висвітлення в дослідженнях С. Кульчицького [8]. Так, характеризуючи аграрну політику П. Скоропадського, автор згадує лише два закони: "Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями" та "Про засоби боротьби з розрухою сільського господарства". Висновки історика переконають у тому, що політика гетьмана в сфері землеволодіння та землекористування мала лише негативні наслідки. Дослідник нехтує, по-перше, розглядом цілих напрямів позитивної, конструктивної діяльності режиму П. Скоропадського, а, по-друге, політичної ситуації, у якій йому довелося діяти і робити, можливо, якісь вимушені кроки.

"Гетьманський режим являв собою спробу консервативних політичних сил загасити полум'я революції, збити хвилю радикальних соціалістичних настроїв, силою державної влади та поміркованих реформ увести суспільне життя в рамки правових норм, обстояти право приватної власності, – стверджують Л. Мельник, В. Верстюк, М. Демченко, автори двотомної "Історії України", – а соціальну опору гетьманату становили вищі й середні шари суспільства: підприємці, великі власники, службовці, заможне селянство" [5, с. 156]. Викладаючи сутність аграрної політики П. Скоропадського учені звертаються до аналізу програмних засад гетьманської політики. Дослідники відтворюють традиційно усталений погляд на тему. Наприклад, вони обмежилися лише констатацією того, що повернення землі поміщикам, примусове вилучення хліба, каральні експедиції загарбників викликали бурхливу реакцію українських селян. Хоча, з іншого боку, варто погодитись із думкою істориків про те, що німці й австрійці звертали мало уваги на місцеве законодавство. Влітку 1918 р. вони розпочали відверте грабування українського села із застосуванням військової сили [5, с. 159].

Дотичними до нашої проблематики є дослідження з історії продовольчої політики в Україні періоду революції та громадянської війни. Серед досліджень у цій сфері слід відзначити, насамперед, докторську дисертацію В. Борисова [1], у якій він на основі порівняльного аналізу діяльності політичних партій дослідив розв'язання продовольчої проблеми в Україні в 1917 – 1920 рр. В своєму дослідженні автор побіжно торкається аграрної політики П. Скоропадського, аналізуючи державну монополію на хліб.

У окремих наукових працях першої половини 1990-х рр. в оцінці аграрної політики П. Скоропадського зустрічаємо стереотипи минулого. "Насильство щодо українських селян з боку Української Держави не знало меж, – стверджують О. Мироненко, О. Бенько, автори роботи "Каральний млин гетьманату", – а створені гетьманом особливі земельні і земельно-ліквідаційні комісії почали лютувати у перший же день приходу до влади" [10, с. 40]. Позитивним у вказаній праці є те, що дослідники звертаються до аналізу аграрного законодавства гетьманату на основі широкого архівного матеріалу та тогочасної періодики. Однак, з іншого боку, варто наголосити на тому, що у дослідженні відсутній об'єктивний і незаангажований виклад подій.

На початку 1990-х рр. чимало науковців негативно оцінювали гетьманування П. Скоропадського загалом і його аграрну політику зокрема. Так, наприклад, М. Брайчевський погоджувався з оцінками гетьманського уряду представниками національно-соціалістичної течії. Аналізуючи угоди, підписані 10 вересня 1918 р. урядом П. Скоропадського з Німеччиною та Австро-Угорщиною, автор зазначав, що вони виявилися відверто грабіжницькими [2, с. 11]. Праця М. Брайчевського цінна для нас тим, що в ній, на відміну від інших досліджень першої половини 1990-х рр., розкрито такий аспект аграрної політики П. Скоропадського, як держана монополія на хліб. Однак, зроблено це таким чином, щоб виставити режим П. Скоропадського з негативного боку. Оцінюючи результат діяльності окупантів у справі заготівлі хліба, автор наголошував, що наслідком було розорене село [2, с. 12].

У окреслений нами період вперше з'являються роботи, в яких висвітлено позиції різних суспільно-політичних сил та їхній вплив на формування політики українських урядів у 1917 – 1920 рр. Мова йде, наприклад, про розвідку О. Реєнта "Більшовизм і українська революція 1917–1920 рр." [16], у якій зроблено вдалу спробу визначити характер і динаміку соціальних процесів Української революції 1917 – 1920 рр.

У 1995 р. було опубліковано колективну роботу Ю. Павленка та Ю. Храмова "Українська державність у 1917 – 1919 рр. (історико-генетичний аналіз)". Певне місце в ній автори присвятили і періоду правління П. Скоропадського. Вивчаючи архівні документи та мемуари учасників тих подій, дослідники критично переглядають поширені в історіографії негативні оцінки особи гетьмана. Автори, на нашу думку, справедливо доводять, що під час правління П. Скоропадського Українська Держава перетворилася на справжній державний механізм з усіма властивими йому ознаками та атрибутами.

Аналізуючи соціально-економічну політику гетьманського уряду історики не оминули своєю увагою розв'язання аграрної проблеми в Українській Державі. Дослідники підкреслюють, що "...гетьманський план аграрної реформи мав на меті вирішення не тільки економічної проблеми (наділення малоземельних селян достатніми для гідного існування ділянками), а й ширше – формування соціальної бази справжнього громадянського суспільства через утворення міцного середнього класу забезпечених селян-власників [12, с. 133].

Говорячи про стан справ на селі навесні 1918 р., автори згаданої вище праці зазначають і про діяльність каральних експедицій. Дослідники констатують, що анархія й братовбивча війна, розпалена самочинними експропріаціями й екзекуціями з боку іноземних військ, спалахнула значно раніше, ніж П. Скоропадський прийшов до влади, але за весь час його правління загасити не вдалося [12, с. 134]. На жаль, історики не наводять ні доказів, ні джерел, за якими можна було б переконатися, що гетьман дійсно намагався загасити "пожежу анархії".

В. Семененко у монографії "Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922)" побіжно торкається окресленої нами теми дослідження. У цій праці є лише висновок автора про те, що "...земельний закон, прийнятий у серпні 1918 р., був фактично написаний на основі доповідної записки посла Німеччини П. Мумма фон Шварценштайна "Про основи земельної реформи на Україні" і ні в якому разі не враховувала соціальну атмосферу села" [17, с. 100]. На нашу думку, цей висновок є суперечливим, оскільки аграрна політика гетьманського уряду скеровувалась на наділення землею якомога більшої частини селян і таким чином на зменшення соціальної напруги на селі.

У першій половині 1990-х рр. виходять друком збірки документів, у яких епізодично представлено аграрне законодавство Гетьманату. Так, у згадуваному вже ювілейному збірнику "Останній гетьман" [11] було вміщено закон "Про заходи боротьби з розрухою сільського господарства". У збірнику "Конституційні акти України 1917– 1920: Невідомі конституції України" [7] опубліковано "Грамота до всього українського народу" та "Закони про тимчасовий державний устрій Української Держави". Для нас ці збірники є цінним джерелом інформації, оскільки на основі аналізу документів вміщених у них, можемо судити, скажімо, про упередженість чи неупередженість тих чи інших авторів, об'єктивність чи необ'єктивність їхніх висновків.

Підводячи підсумок, відзначимо, що роботи, написані у першій половині 1990-х рр. не тільки реально започаткували новітню вітчизняну історіографію аграрної політики П. Скоропадського, але й визначили її зміст, тематичну структуру, напрямки вивчення, концептуальний та фактографічний фундамент.

У науково-історіографічному аспекті першої половини 1990-х рр. аграрна політика П. Скоропадського представлена монографіями, науковими статтями, збірниками матеріалів за результатами роботи конференцій, науково-популярною та навчальною літературою. Не

можна оминати увагою й того факту, що до середини 1990-х рр. основним напрямком діяльності українських спеціалістів було активне освоєння зарубіжної спадщини, зміст їхніх студій багато в чому визначався тематичною структурою, висновками та концепціями авторів з діаспори. В окремих наукових працях першої половини 1990-х рр. в оцінці і трактуванні аграрної політики П. Скоропадського зустрічаємо стереотипи минулого, притаманні здебільшого радянській історіографії. Однак, це й не дивно, оскільки постання сучасної вітчизняної історіографії теми почалося наприкінці 1980-х рр. як реформація української радянської історіографії.

На підставі опрацьованих нами історіографічних джерел, у новітній українській історіографії першої половини 1990-х рр. умовно можна окреслити декілька підходів у трактуванні аграрної політики П. Скоропадського. На нашу думку їхній зміст полягає в наступному: по-перше, в суті аграрної політики Гетьманату, що ґрунтувалася на тому, щоби перейти до власної аграрної реформи, що стосувалася розроблення й видання власного основного закону про землю; по-друге у науково-популярному викладі матеріалу з різним рівнем аргументованості, достовірності, науковості.

Список використаних джерел

1. Борисов В. З досвіду рішення продовольчої проблеми в Україні в 1917–1920 рр. (Зрівняльний аналіз діяльності політичних партій) / В. Борисов. Дис... д-ра іст. наук. – К., 1993.
2. Брайчевський М. Конспект історії України / Михайло Брайчевський. – К., 1993. – 311 с.
3. Гнатюк С. Внутрішня політика гетьманату П. Скоропадського (1918 р.): українська історіографія проблеми / С. Гнатюк С. Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002.
4. Друмов В., Шкварець В. Українська Гетьманська Держава 1918 р. у висвітленні зарубіжної історіографії / В. Друмов, В. Шкварець // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945 рр. – К.: Академпрес, 1993. – С. 113 – 120.
5. Історія України: Курс лекцій. У 2-х кн. Кн. 2. ХХ століття – К.: Либідь, 1992. – 577 с.
6. Ковальова Н., Корновенко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Морозов А. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) / Н. А. Ковальова, С. В. Корновенко, Б. В. Малиновський, О. В. Михайлюк, А. Г. Морозов. – Черкаси: Ант, 2007. – 280 с.
7. Конституційні акти України 1917–1920: Невідомі конституції України. – К., 1992. – 272 с.
8. Кульчицький С. Українська Держава часів Гетьманщини / С. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1992. – № 7 – 8. – С. 60–79.
9. Малик Я. Земельне питання в Українській Гетьманській Державі / Я. Малик // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945 рр. – К.: Академпрес, 1993. – С. 97–106.
10. Мироненко О., Бенько О. Каральний млин гетьманату (квітень–грудень 1918) / О. Мироненко, О. Бенько. – К.–Дніпродзержинськ, 1993. – 48 с.
11. Останній Гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945 рр. – К.: Академпрес, 1993. – 398 с.
12. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 роках: історико-генетичний аналіз / Ю. Павленко, Ю. Храмов. – К.: Фенікс, 1995. – 262 с.
13. Пеленський Я. Гетьманат Павла Скоропадського. Міфи та дійсність / Я. Пеленський // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945 рр. – К.: Академпрес, 1993. – С. 5–12.
14. Пиріг Р., Проданюк Ф. П. Скоропадський: штрихи до політичного портрету / Р. Пиріг, Ф. Проданюк // Український історичний журнал. – 1992. – №9. – С. 91–105.
15. Проданюк Ф. До питання про внутрішню політику Держави Павла Скоропадського / Ф. Проданюк // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945 рр. – К.: Академпрес, 1993. – С. 56–65.
16. Реєнт О. Більшовизм і українська революція 1917–1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів / Олександр Реєнт. – К., 1994. – 39 с.
17. Семененко В. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922 рр.) / В. Семененко – Х.: Основа, 1995. – 400 с.
18. Фесик А. Вооруженное восстание на Украине (ноябрь–декабрь 1918 г.) / А. Фесик – Одесса, 1992. – 18 с.

Oleg Taranenko

LATEST UKRAINIAN AGRARIAN POLICY HISTORIOGRAPHY P. SKOROPADSKYI (FIRST HALF OF 1990'S)

The article explored the new Ukrainian historiography Agricultural Policy P. Skoropadskyi (first half 1990).

УДК 930.22

Валентина Бездрабко

“ПРОГРАМНЕ ЗНАННЯ” ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА, АБО ОБМЕЖЕНІСТЬ СТЕРЕОТИПІВ І БЕЗМЕЖНІСТЬ НОВАЦІЙ

Висвітлюється історія становлення в Україні спеціальності “Документознавство та інформаційна діяльність” як навчальної дисципліни. Проводиться компаративний аналіз структури та змісту навчальних програм із документознавства, авторами яких стали чільні вітчизняні науковці – С.Г. Кулешов, Н.М. Кушнарєнко, М.С. Слободяник, Г.М. Швецова-Водка та інші, визначається вплив на розвиток галузевої вищої освіти навчально-методичних продуктів.

Сучасний розвиток документно-інформаційної сфери суспільства актуалізував проблему підготовки відповідних кваліфікованих фахівців у системі вищої освіти. Через особливості підвладного існування України у складі СРСР дозволу на розбудову власної системи підготовки фахівців із документознавства до 1990-х рр. не було. Позитивне вирішення цього питання стало можливим лише в умовах здобуття Україною незалежності.

Існуюча навчальна спеціальність (напрямок підготовки з 2007 р.) – “Документознавство та інформаційна діяльність” бере витoki з 1995 р. Саме тоді у Київському національному університеті культури і мистецтв (далі – КНУКіМ) і Харківській державній академії культури (далі – ХДАК) було започатковано підготовку студентів за документознавчим фахом. Навчання першого набору студентів тривало чотири роки і 1999 р. відбувся перший в історії вищої освіти України випуск студентів трьох спеціалізацій: інформаційний менеджмент і маркетинг, документно-інформаційне забезпечення соціокультурної сфери, документно-інформаційне забезпечення органів управління [14, с. 24].

Таким чином, відразу визначилися основні напрями розвитку документознавчої освіти в Україні. Із метою уніфікації підготовки спеціалістів у галузі документознавства та інформаційної діяльності 1998 р. Міністерство культури і мистецтв України (нині – Міністерство культури і туризму України) рекомендувало у межах спеціальності “Документознавство та інформаційна діяльність” здійснювати підготовку фахівців із чотирьох спеціалізацій: документно-інформаційне забезпечення архівів (кваліфікація – документознавець-архівіст), документно-інформаційні системи (кваліфікація – документознавець, менеджер інформаційних систем), інформаційні системи підтримки державних органів управління (кваліфікація – документознавець, менеджер інформаційних систем управління), міжнародні інформаційні системи і мережі (кваліфікація – документознавець, менеджер міжнародних інформаційних систем) [14, с. 26]. Отже, від початку було закладено альтернативний підхід у розбудову нової навчальної спеціальності.

Відгукуючись про перше п'ятиріччя впровадження нової навчальної спеціальності, О.В. Матвієнко справедливо зауважила на широкому поширенні напряму підготовки у вищих навчальних закладах гуманітарного та технічного профілю [18, с. 33]. Ситуація ускладнювалася відсутністю фундаментальних наукових досліджень із документознавства та небажанням вищих навчальних закладів, що зайнялися підготовкою таких фахівців, прийняти класичне документознавство, що налічувало багато десятиріч практики динамічного існування, нетрансформовану під впливом потужних книгознавчих, бібліотекознавчих інвазій 1980–1990-х рр. його версію. Відхиливши позитивний освітньо-педагогічний досвід СРСР, Російської федерації і, не встигнувши за короткий час запропонувати потребуєчому загалу студентства та вищій школі поліструктурної системи підготовки за напрямом “Документознавство та інформаційна діяльність”, фахівці “прирекли” розвиток документознавства як навчальної дисципліни і нової навчальної спеціальності від самого початку на серйозні організаційні, нормативно-методичні, матеріальні труднощі.

У середині 1990-х рр. на шпальтах “Вісника Книжкової палати” (1996 р.) уперше з'явилися публікації, присвячені детальному обговоренню наповнення змісту спеціальності “Документознавство та інформаційна діяльність” професійно орієнтованими дисциплінами. Одними з перших, хто оприлюднив результати колективних пошуків відповіді на нагальні питання організації

документознавчої освіти в Україні, були представники ХДАК – Н. Кушнарєнко, В. Ільганаєва, А. Соляник та ін. [14, с. 26]. Тоді ж було актуалізовано питання необхідності створення багаторівневої системи підготовки кадрів із документознавства та інформаційної діяльності, розроблення і впровадження навчальних типових планів, узгодження номенклатури дисциплін певної спеціалізації та кваліфікацій у межах спеціальності, уточнення змісту і напрямів підготовки студентів на етапах молодший спеціаліст – бакалавр – спеціаліст – магістр, можливості введення наукової спеціальності “Документознавство та інформацієзнавство” [14, с. 26].

Започаткування у системі вищої школи України нової навчальної спеціальності затребувало розроблення комплексного навчально-методичного забезпечення. Першочерговим завданням педагогів стало упорядкування навчальних типових і робочих програм, передусім фундаментальної для фахової підготовки спеціальності “Документознавство та інформаційна діяльність” дисципліни – документознавства. Із-поміж розмаїття існуючих програм насамперед цікавими є ті, що належать провідникам новаторських документознавчих ідей, авторам модерних концепцій українського документознавства – С. Кулєшова, Н. Кушнарєнко, М. Слободяника, Г. Швецової-Водки. Аналіз їхніх розробок розкриває бачення змісту документознавства як навчальної дисципліни та навчальної спеціальності, виявляє цільові установки науковців, педагогів щодо перспектив розвитку.

Невід’ємною ознакою найвідоміших навчальних програм із документознавства, є синхронне забезпечення викладання дисципліни для документознавців і фахівців книгознавчого, бібліотекознавчого напрямку підготовки. Це наклало суттєвий відбиток на їхній зміст, а заодно відкрито демонструвало слідування розробниками шляхом адаптації існуючих розвинених спеціальностей до потреб документознавства та інформаційної діяльності. Примітним історіографічним фактом стала навчальна програма із документознавства представників харківської галузевої наукової школи – Н. Кушнарєнко й А. Соляник [6]. Програма призначалася для фахівців спеціальностей “Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографія” (I частина) і “Документознавство та інформаційна діяльність” (II частина). При цьому чітко підкреслювалися зв’язки документознавства із загальнопрофесійними та спеціальними дисциплінами, за визначенням авторів, – “Соціальні комунікації”, “Книгознавство та історія книги”, “Аналітико-синтетична обробка документів”, “Бібліотечні фонди”, “Бібліографічні ресурси” та ін.

Первинна установка упорядників – розкрити об’єкт, предмет, структуру, методи документознавства; відстежити еволюцію документа як носія інформація, засобів і технологій документування, передумови виникнення документів різних типів і видів; сформувані знання про природу і сутність, соціальну роль, ознаки і властивості документа, його структурні елементи та реквізити; охарактеризувати документні потоки та масиви, основні види документів, що складають документаційні фонди “бібліотек, органів науково-технічної інформації, архівів, музеїв, книжкових магазинів, інформаційних центрів тощо”; розвинути практичні вміння, пов’язані із придбанням, прийомом, обліком, бібліографуванням, аналітико-синтетичною обробкою, зберіганням і використанням інформації у документально-комунікаційних структурах [6, с. 3–4], чітко вказує на тенденційну версифікацію програмового матеріалу – показати зміст документології через призму здебільшого бібліотечної, бібліографічної практики задля відкриття соціально-комунікаційної перспективи розвитку навчальної дисципліни.

За кількісними показниками форм і видів занять програми з документознавства для спеціальності “Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографія” і “Документознавство та інформаційна діяльність” дещо різняться*. За цим, безперечно, криються сутнісні розмежування. Коли йдеться про програму, орієнтовану на книгознавчу, бібліотекознавчу та бібліографічну підготовку фахівців, то центральним об’єктом викладу загальної характеристики документа, уточненої завдяки репрезентації зовнішніх і внутрішніх ознак, властивостей спеціальних видів, є видання. Саме тому, значна частка тем лекційного блоку становлять ті, що стосуються видань, наприклад, “Видання як вид документа”, “Ідеографічні видання”, “Ізографічні видання”, “Періодичні і продовжувані видання” [6, с. 5]. “Загальнодокументознавчі амбіції” книгознавців, бібліотекознавців призвели до розгляду кінофотофонодокументів, патентних, нормативних, неопублікованих, управлінських, перфорованих, мікрографічних, електронних документів у межах єдиної програми, рекомендованій для підготовки фахівців із “Книгознавства, бібліотекознавства, біб-

* Симптоматичною деталлю змісту програм є те, що документознавство для книгознавців, бібліотекознавців, бібліографознавців становить більший обсяг годин (162 год.) порівняно із курсом для документознавців (140 год.).

ліографії". Спільними для обох програм є теми "Вступ. Поняття про документ. Документ як система", "Класифікація документів", "Документ як артефакт", "Документні ресурси як система", "Закономірності функціонування документних ресурсів суспільства", "Документознавство як наука" [6, с. 5–7]. Їхнє компонування зумовлено прагненням авторів віддзеркалити загальні питання у змісті часткового, підкресливши, таким чином, тенденцію розгортання сучасного документознавства.

Не торкаючись тем, що стосуються документів, вибудованих за єдиною схемою – історія, загальна характеристика (властивості, ознаки, матеріальна основа, способи і методи документування) документа, його окремих видів, що більшою мірою відповідає змісту підручника Н. Кушнарєнко "Документознавство" [16], який привернув увагу дослідників, додатково пильністю поцінуємо тему "Документознавство як наука". Формат викладу навчального матеріалу у програмі не дозволяє розгорнути масштабний аналіз. Тому обмежимося лише короткими заувагами.

Документознавство визначається як інтегральна наукова дисципліна про документ і документально-комунікаційну діяльність, теоретичну частину котрої складає документологія. За цих умов, документознавство є ширшою за обсягом наукою, до якої входить документологія. Така розстановка дисциплін у співвідношенні документологія – документознавство породжує сумніви щодо їхньої первинності й похідності. Випадкове чи логічно вмотивоване уникнення у переліку *споріднених* (підкреслено – В.Б.) із документознавством наукових дисциплін – інформаціологія, документалістика, книгознавство, інформатика, бібліотекознавство, бібліографознавство, музеєзнавство, архівознавство, патентознавство – природного середовища його виникнення – теорії діловодства ставить під сумнів неупереджений підхід авторів програми до подання його змісту. Упереджену верифікацію тематики документознавства у межах розкриття його центрального об'єкта – документа як носія інформації та засобу комунікації додатково доводять теми "Документні ресурси як системи" та "Закономірності функціонування документних ресурсів суспільства" [6, с. 21–22]. Це підкреслює загальний висновок щодо програми Н. Кушнарєнко й А. Соляник – прагнення упорядників представити авторську модифікацію документології для книгознавців, бібліотекознавців, бібліографознавців під назвою "Документознавство".

Розмірковуючи про основні напрями взаємопроникнення дисциплін документознавчого циклу, Н.М. Кушнарєнко зауважує на тому, що їхня міжпредметна інтеграція має здійснюватися через створення інтегративного комплексу "Документознавство", який об'єднує "поліпредметний курс: документологію, як методологічну частину" [15, с. 111]. При цьому пропонується поділяти документознавство на "документологію як методологічну частину документознавства, загальне, часткове, спеціальне документознавство" [15, с. 111].

Уточнення змісту загального документознавства як навчальної дисципліни передбачає його інтеграцію з історією документної комунікації, теорією, методикою й організацією роботи з документами [15, с. 111].

Плутанина на рівні термінологічних визначень і наповнення змісту понять "документознавство", "документологія" зумовила прагнення розмежувати однойменні навчальні курси на рівні змістового наповнення. Відтак із кінця 1990-х рр. у вищій школі для спеціальності "Документознавство та інформаційна діяльність" з'являється курс із загального документознавства як "методології документознавства", мета якої полягає в формуванні у майбутніх фахівців системи наукових уявлень "про найзагальніші принципи та закономірності функціонування документа в системі соціальних комунікацій ... оволодіння методами наукового пізнання документальних явищ" [15, с. 112]. Об'єктом документології як навчальної дисципліни проголошувалося документне середовище ноосфери як "мета глобальної системи, що охоплює всю сукупність закріпленої на матеріальних носіях семантичної інформації" [15, с. 112]. Визначаючи місце документології у системі документознавчих дисциплін, харківські науковці відвели їй завершальну позицію у навчальному плані – VII семестр – після опанування студентами діловодством (I–II семестри), документальним забезпеченням управління, документознавством, аналітико-синтетичною обробкою документів, індексування документів та документних інформаційно-пошукових систем (III–IV семестри), документних ресурсів (V–VI семестри), патентного документознавства (VII семестр) [15, с. 113]. Це цілком відповідає постулату про "надбудовчий" характер документології, яка має зрости на ґрунті усіх документознавчих дисциплін, інтегруючи здобутки їх теорії і практики. Слушним є висновок Н. Кушнарєнко про те, що відмова від абсолютної предметоцентричної освіти на користь міжпредметної інтеграції призведе до ефективного

об'єднання монокурсів (навчальний курс відповідає одній науці чи галузі знань), бінарних (курс поєднує дві дисципліни) і поліпредметних (поєднання більше двох навчальних курсів) дисциплін, що сприятиме якісному поліпшенню системи організації освіти та її змісту. Наразі у системі підготовки фахівців із документознавства та інформаційної діяльності маємо широку апробацію навчального курсу “Документологія”, яка прогнозовано може звершитися коригуванням нової парадигми теоретичного змісту фундаментальних і професійно-орієнтованих дисциплін.

Навчально-методичний продукт харківських науковців знайшов широке поширення і здобув визнання серед колег, що засвідчують програми І. Дацківа, М. Комової, Н. Лесовець, О. Малюк, Т. Сердюкової, В. Сендика, В. Собчука та ін. [2, 4, 17, 21, 22] Це пов'язано з тим, що, на думку Ю. Столярова, що програма з документознавства харківських дослідників Н. Кушнарєнко та А. Соляник цілком відповідає запитам підготовки книгознавців, бібліотекознавців, бібліографознавців та документознавців, формуючи у студентів систему знань про загальну теорію документа та соціальних комунікацій [26, с. 16].

Однією з перших у часі з'явилася програма з документознавства Г. Швецової-Водки, що була так само розроблена для студентів спеціальності “Книгознавство, бібліотекознавство і бібліографія” [5; 7], що упродовж 1990–2000-х рр. витримала дві редакції. Зорієнтованість Г. Швецової-Водки при розробленні програм на те, що документознавство повинно сформува-ти “теоретичні основи визначення та класифікації документів; узагальнити знання про документ, що надаються студентам у курсах бібліотекознавства, книгознавства та історії книги, бібліографознавства, інформатики; поглибити і закріпити конкретні знання з питань типології книги та типології видань” [7, с. 3], доповнені питаннями з бібліотечного фондознавства [7, с. 3], указують на незмінність науково-педагогічних орієнтирів.

Програма курсу з документознавства Г. Швецової-Водки поділяється на два розділи – “Визначення та класифікація документів” (теми – “Поняття “документ” і історичний розвиток його значень”, “Функціональна сутність поняття “документ”, “Визначення Документа IV”, “Класифікація Документа IV”) і “Книга як вид документа” (теми – “Книга як вид документа”, “Визначення “книга”, “Типологія книги: загальні поняття”, “Типи та жанри літератури”, “Види друкованих видань”) [7, с. 4]. Далі, логічно можливим є припустити цілісність і систематичну зв'язність їх між собою та підпорядкованість розкриття кожної теми професійній підготовці бібліотекарів-бібліографів, що й підтверджує зміст програми. Програма Г. Швецової-Водки є одним із перших яскравих підтверджень формування “документологічної версії” документознавства. Йдеться про “оприсутнення” у програмі під назвою “Документознавство” значної частки суто книгознавчих тем, виконаних у руслі теорії інформації, соціальної комунікації. Наприклад, деталізація історичного розвитку значень поняття “документ” через його вживання у документації П. Отле, документалістиці, і, зрештою, інформатиці підкреслюють зроблений висновок. Загалом пояснення функційної сутності документа через оперування інформацією, що розглядається в аспекті соціальної комунікації, яскраво підтверджують відбиття програмою головного напрямку досліджень, притаманних бібліотекознавцям рубіжних десятиліть ХХ–ХХІ ст. – стратегії пристосування й підпорядкування документознавства під загальніші моделі добування й організації спеціальних знань.

Акцентоване в програмі оперування поняттям “документ” у значенні “запис інформації” засвідчує позицію автора щодо підкресленого прийняття відмінностей між пропонованими нею тлумаченнями документа і їх можливими варіантами для історичного джерелознавства, діловодства та правознавства [7, с. 6]. Віддання переваги найширшому значенню поняття “документ” так само вказує на переконання автора у доцільності оперування у книгознавстві, бібліотекознавстві, бібліографознавстві термінологічними поясненнями у дусі загальної науки про документ. Детально не аналізуючи зміст другого розділу програми – “Книга як вид документа”, зауважимо лише, що він носить суто книгознавчий характер, а список літератури, рекомендованої на допомогу вивченню курсу “Документознавство”, підтверджує це [7, с. 12–14].

Таким чином, роблячи висновок про програму із документознавства Г. Швецової-Водки 1997 р., зауважимо на її книгознавчому наповненні, що відповідає документологічному підходу. Непрямий стосунок до традиційного документознавства, яке на цей час набуло інститу-

* Курс “Документознавство” Г.М. Швецової-Водки розрахований на 54 год. і передбачав 36 год. аудиторних або 67 % від загальної кількості. Пізніше зростання цього показника до 108 год. не змінило відсоткового числа, а також пропорційного співвідношення – 2:3.

ційного статусу, стимулює розвиток цих студій, водночас "уриває" розвиток модерного пізнання у тому розумінні, що саме загальні документознавчі знання у кінцевому підсумку роблять можливими надійне комплексне, всебічне представлення науки про документ.

Оновлена програма з документознавства Г. Швецової-Водки 2007 р., містила розширений варіант викладу першого розділу "Основи теорії документа", що сталося через додаткове виокремлення на тематичному рівні таких позицій – "Функції, властивості, ознаки документа", "Інформаційна складова документа", "Знакова та матеріальна складові Документа IV", "Класифікація Документа IV", "Документознавство як наука", та їх конкретизації [5, с. 4].

Особливу цікавість викликає конкретизація розділу про документознавство як науку, що дозволяє не опосередковано, а безпосередньо судити про авторське бачення Г. Швецовою-Водкою змісту навчальної дисципліни. Відштовхуючись від визначення документознавства наукою про документ, що досліджує процеси створення та функціонування документів, дослідниця удавнює історичні корені дисципліни щонайменше на двісті років. Якщо у програмі 1997 р., розмірковуючи про розвиток науки, початковим етапом її еволюції називається документалістика П. Отле, то пізніший варіант програми містить хронологічні прив'язки до становлення дипломатики, історичного джерелознавства, палеографії, сфрагістики, текстології, археографії, книгознавства у XVIII–XIX ст. [5, с. 11]. Визнання інших дисциплінарних предтеч формування документознавства збагатило його зміст. Бажання підкреслити загальність науки про документ лежить в основі пояснень непохитного відстоювання основоположної ролі документальної науки або ж, згідно з заявленими у програмі поглядами автора, документології, додатково увиразненої на тлі виникнення і розвитку інформаційної науки (інформатики), документалістики. Суттєвою відмінністю між представленням розвитку документознавства, віддзеркаленого у навчальних програмах 1997 р. і 2007 р., є оприсутнення класичної лінії розвитку науки – у лоні архівознавства, репрезентація управлінського документознавства як "найбільш розвинутого напрямку спеціального документознавства" [5, с. 12].

Змістове "забарвлення" документознавства в авторській програмі Г. Швецової-Водки яскраво проступає у непримітному, на перший погляд, переліку наукових дисциплін при окресленні міждисциплінарних зв'язків. Симптоматично, що у програмі з документознавства, адаптованій до потреб навчальної спеціальності "Книгознавство, бібліотекознавство і бібліографія", першими називаються інформатика, книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство, і лише потім – історичне джерелознавство, архівознавство, теорія справочництва (діловодства). У цьому проглядається не тільки концепційна спрямованість програми, але й бачення змісту документознавства провідним фахівцем галузі. Особливий акцент Г. Швецова-Водка робить на тому, що документологія є складовою документознавства. Короткі програмні позиції на кшталт "Місце документології в структурі документознавства" чи "Інформологія, ноокомунікологія і документологія як комплекси наукових дисциплін", "Документознавство як комплексна наука про підготовку та функціонування документа" не тільки влучно передають бачення автором змісту кожної з них, але й вказують на співвідношення між ними [5, с. 12]. Це відбувається у двох головних і, зрештою, пов'язаних між собою виявах: значенні дисциплін, що разом і окремо визначають взаємопроникнення та формування дисциплінарних комплексів.

Більшість позицій програмового списку літератури на допомогу вивчення курсу "Документознавство" складають праці провідників "документологічної версії" документознавства та дослідження яскраво забарвлені книгознавчою тематикою. Проте, помітним є зростання кількості досліджень, авторами яких є, наприклад, С. Кулешов і В. Бездрабко. Це пояснюється не тільки збагаченням новітніми дослідженнями історіографії документознавства, але й авторським прагненням показати їх у змісті програми, що цілком відповідало тематичній скерованості до всебічного, загальнодокументознавчого подання дисципліни. Вибудовуючи зміст програми в бінарних рамках – документознавство / документологія, аналогічно вже відомому нам протиставленню конкретне / загальне, автор стверджує про те, що позірні відмінності між документознавством і книгознавством слід описувати не тільки з позиції сутнісної ідентичності, а й об'єктивної зумовленості розвитком науки.

Українського науковця М. Слободяника найчастіше визначають як провідника "документологічної версії" документознавства. Це підтверджує розроблена ним навчальна програма [8]. На відміну від програм Г. Швецової-Водки, орієнтованих на студентів-книгознавців, бібліотекознавців, бібліографознавців, програма (загальна кількість – 162 год.) М. Слободяника має інше аудиторне призначення – для студентів спеціальності "Документознавство та інформаційна діяльність". І хоча визначення мети і завдань у пояснювальній записці до програми не створює-

ють цілісного уявлення про неї, проте фіксують вузлові моменти, відштовхуючись від яких відбувається репрезентація концепції документознавства як навчальної, так і наукової дисципліни.

Ставлячись до документознавства як до базової, загально-професійної дисципліни підготовки фахівців у вищій школі, переслідуючи мету – "надати цілісне уявлення про документознавство як науку, природу, сутність, соціальну роль, ознаки і властивості документа як системного об'єкта" [8, с. 3], М.С. Слободяник чітко визначає завдання курсу, "націлюючись" при цьому на оволодіння студентами знань про документ та його поведінку на різних етапах "життя", вироблення певної дози критичного ставлення і глибшого усвідомлення еволюційних закономірностей науки. Серед основних завдань курсу "Документознавство" зустрічаємо: надання знань, необхідних для теоретичного уявлення про документознавчу науку; висвітлення основних етапів виникнення і розвитку дисципліни та дослідницького об'єкта – документа, розкриття його природи, сутності, ролі, ознак і властивостей; визначення прикладного значення документознавства, окреслення сфери застосування документації залежно від функційності [8, с. 3].

Складовими програми з документознавства є три розділи: "Документологія", "Характеристика документів як джерел інформації та засобів комунікації", "Документи на новітніх носіях", кожний із яких представляє логічно завершений тематичний цикл, блок, об'єднаний заголовковим рефреном, котрий, безперечно, проливає світло на розуміння змісту кожного з них. "Історія формування документознавства", "Концепції сучасного документознавства, його об'єкт і предмет", "Структура документознавства та його взаємозв'язки з іншими науками", "Теоретико-методологічні засади документознавства", "Документ як система", "Класифікація документів", "Методи і способи документування", "Теоретичні основи розвитку системи документальних комунікацій", "Основи теорії документних потоків" – такі теми запропонував М. Слободяник у розділі "Документологія". Історія, теорія документа і науки про нього, а також документально-комунікаційної сфери діяльності суспільства у всіх її проявах складають зміст документології. Розгортання поглибленого вивчення робить очевидним не нехтування при цьому й історією історії та теорії, теорією історії та документа, документознавства, котре вказує на розпізнання у змістові *історіографічного*, загалом *наукознавчого* аспектів, що вигідно вирізняє такий підхід серед інших, пропонованих дослідниками. Своєрідним ферментом документології М. Слободяника стали ідеї П. Отле, активно інтерпретовані сучасними дослідниками, зокрема Г. Швецовою-Водкою, Н. Кушнарєнко, Ю. Столяровим та ін.

Зазначаючи у робочій програмі позиції щодо витоків документознавства, М. Слободяник, як і Н. Кушнарєнко, наголошують на теорії документації П. Отле [8, с. 7]. Майже одночасно, у публікації "До питання про структуру і проблематику сучасного документознавства" професор однозначно визначає бельгійського вченого як "основоположника сучасного документознавства" [23, с. 51]. Безперечно, переклади провідних праць зарубіжних колег, наприклад "Керування до адміністрування" П. Отле [19], виконаних у руслі народжуваної у першій половині ХХ ст. західноєвропейської документаційної науки, мали вплив на вітчизняну науку, утім, навряд чи він був визначальним, оскільки для вивчення, поширення й активного студіювання *іншого досвіду* історія не відвела часу.

Окремим блоком у робочій програмі подано концепції сучасного документознавства за авторством найвідоміших представників вітчизняної і зарубіжної науки – Н. Кушнарєнко, М. Слободяника, С. Кулешова, Г. Швецової-Водки, Ю. Столярова [8, с. 7–8]. Визначення їх змісту відбулося у бліц-заувагах, коротких характеристиках. Тлумачення документознавства як науки, що: 1) розробляє теоретичні засади вивчення документації, котра виникає у результаті діяльності установ та передається на архівне зберігання (концепція С. Кулешова); 2) займається вивченням "динамічних друкованих документів, зберігання і суспільне використання яких організується бібліотеками та інформаційно-аналітичними службами" (концепції Н. Кушнарєнко, Ю. Столярова, Г. Швецової-Водки); і 3) комплекс наук, що вивчають документ – центральний змістовний елемент документної інфраструктури суспільства, 4) інтегральна наука про документ (концепція М. Слободяника) хоча й перегукуються із-поміж собою, утім демонструють модерні суб'єктивізовані тенденції розуміння науки, ледь уловимо підкреслюючи проблему кризи дисципліни, викликані "документологічним поворотом" [8, с. 7–8]. Спільним моментом згаданих концепцій документознавства є дослідницький об'єкт – документ, а відмінним – контекст існування, який впливає на специфіку його властивостей, ознак, функційність. "Документна інфраструктура суспільства" загалом (М. Слободяник), управлінська сфера (С. Кулешов), бібліотеки й інформаційно-аналітичні служби (Н. Кушнарєнко,

Ю. Столярова, Г. Швецової-Водки) артикують не лише поняттєве значення документа, але й витворюють структуру його розуміння, інтерпретування, концепції, особливості вивчення, узгоджено з цим систематизуючи знання, висновуючи теорію науки загалом.

Аналізуючи другий розділ програми – "Характеристика документів як джерел інформації та засобів комунікації", виявляємо перелік документів, упривілейованих увагою науковця. Це – книга, періодичні та продовжувані видання, патентна й нормативно-технічна документація, неопубліковані, управлінські документи, документи на новітніх носіях (у т.ч. і електронні) [8, с. 5].

Запропонована для детальнішого вивчення студентами напряму підготовки "Документознавство та інформаційна діяльність" тема – "Структура документознавства та його взаємозв'язки з іншими науками" конкретизувала зміст концепцій науки у стосунку її складових, супідрядності, ієрархії відносин між ними. І, якщо інтерпретація структури загального документознавства обмежується лаконічним зауваженням про її метанауковий, інтегральний характер, то представлення структури *спеціального документознавства* виявляється через напрями формальної диференціації, види документів, їх сферу побутування, "галузі документознавчих досліджень". Відтак ілюстраціями до зроблених у програмі констатацій щодо структурування документознавства слугують існуючі концепції С. Кулешова та Н. Кушнарєнко [8, с. 8].

"Орієнтація на документознавчі галузі знань" послугувала підставою у тлумаченнях М. Слободяником власного розуміння структури спеціального документознавства. Теорія документальних комунікацій, теорія документних потоків, документне фондознавство, управлінське документознавство, електронне документознавство, теорія та історія діловодства, на думку розробника програми, складають спеціальне відгалуження документознавства [8, с. 8]. Помітним є зарахування до "структурних одиниць спеціального документознавства" складових ширшого і вужчого значення, виокремлених на підставі галузевої ознаки у межах різних дисциплін або їх комплексів. Показовими для визначення місця документознавства у середовищі наук документально-комунікаційного циклу є бачення науковцем суміжних і споріднених із ним наукових дисциплін. Серед перших називається когнітологія, теорія соціальних комунікацій, бібліотекознавство, інформатика, патентознавство, що вказує на природну сумісність документознавства із інформаційними науками, а також особливу вибірковість, вмотивовану нерівнозначними селективними критеріями. Суміжність досягається за рахунок того, що "документ виступає складовою об'єкта" вивчення [23, с. 52].

Окремо поціновано зв'язки з історичними дисциплінами – архівознавством, кодикологією, дипломатикою, палеографією, пам'яткознавством, зосереджених на всебічному вивченні історичних, здебільшого рукописних документів, що цілком справедливо, згідно з міркуваннями М. Слободяника, впливає на збагачення теоретико-методичного інструментарію й оновлення проблематики документознавчих досліджень [23, с. 52]. І, якщо спеціальні історичні дисципліни зараховуються до тих, котрі покликані розв'язувати часткові історичні аспекти документознавства, то узагальнюючою для нього наукою називається *інформаціологія*. Головним аргументом при цьому виступає "визначальне значення" інформаційної складової документа [8, с. 8].

Проблема співвідношення між ними і документознавством залишається відкритою, адже М. Слободяник не наважується на однозначну відповідь, що свідчить про складність її розв'язання. Цього не сталося ні в навчальній робочій програмі з документознавства, ні в інших працях відомого науковця.

Розгорнутим за змістом є тематичний блок "Документ як система". Термінологічні роз'яснення поняття "документ", його зовнішня і внутрішня характеристика як системного об'єкта, функції (інформаційна, комунікаційна, кумулятивна, пізнавальна, управлінська, правова, меморіальна, загальнокультурна), соціальна роль, ознаки (наявність семантичного змісту, стабільна матеріальна форма, можливість використання у комунікаційному процесі, завершеність) і властивості (атрибутивність, функційність, структурність, знаковість, семантичність, відображення, дискретність, безперервність, діяльнісний характер) – такі основні концепти розкриття теми "Документ як система" [8, с. 9], що відповідає загальноприйнятим підходам документознавців.

Примітною варіацією стали блоки програми – "Теоретичні засади розвитку системи документальних комунікацій" і "Основи теорії документних потоків", що підкреслили ще одну не-

* Ми свідомі того, що більшість управлінської документації належить до неопублікованих документів.

* Тут і далі зберігається термінологія М.С. Слободяника.

від'ємну ланку досліджень документознавства – документально-комунікаційну сферу діяльності суспільства. Їх змістове наповнення відповідало соціально-комунікаційним концепціям А. Соколова, Г. Доброва, О. Корінного, І. Маршакової, Д. Теплової, А. Соляник. Виходячи з переконання у перспективності розгляду документальної комунікації у метанауковому, загальнонауковому значенні, М.С. Слободяник тим самим підкреслив документологічний компонент у документознавстві. Підсумовуючи міркування, викликані програмою курсу "Документознавство" М.С. Слободяника, зауважимо наступне. По-перше, маємо приклад удакої комбінації приблизно у рівних частинах документології і спеціального документознавства, що забезпечує адекватне відбиття структури й змісту дисципліни на рівні дидактичного матеріалу. По-друге, це є випадок успішної інтерпретації новітніх творчих досягнень колег (С. Кулешов, Н. Кушнарєнко, Ю. Столяров, Г. Швецова-Водка), опертя теорії документознавства на системи їх поглядів, закорінених у міцну наукову традицію та відкритих для модерних ідейних інвазій. По-третє, адаптуючи інтелектуальні ідеї до найзрозумілішого сприйняття студентів, і, враховуючи специфіку розробки, збережено найскладніші дискурси науки, наприклад, документологічний.

Одним із перших, хто серед українських документознавців уклав програми із загального документознавства та найбільш конституційованого спеціального виду – управлінського документознавства став С. Кулешов [9, 27]. Примітним фактом є те, що у постульованих розбіжностях між загальним і спеціальним документознавством С.Г. Кулешов чітко дотримується серйозного вживання тез про пропедевтичність першого і остаточну конституційованість другого. Такий підхід унаочнив основні положення монографії С. Кулешова "Документознавство: історія. Теоретичні основи" [12]. Передусім потребує відзначення програма відомого дослідника із загального документознавства, яка суттєво відрізняється від широко тиражованої програми Н.М. Кушнарєнко. Визначаючи курс "Загальне документознавство" фундаментальним для студентів спеціальності "Документознавство та інформаційна діяльність" і, заодно, пропедевтичним "для всіх спеціальних курсів документознавчого циклу", мету навчальної дисципліни С.Г. Кулешов вбачає у формуванні знань про метанаукову сутність загального документознавства, виробленні у слухачів практичних навичок оперування філософськими методами класифікування документів за рахунок *de visu* ознайомлення з видами документів та інших видів прикладної навчальної діяльності*. Головні завдання курсу, на думку дослідника, полягають в ознайомленні студентів із історією розвитку документознавства та його сучасною структурою, основними поняттями науки, розкриттям змісту теоретичних основ загального документознавства; формування уявлень про концепційні засади типологізації документів і способи їхнього класифікування [9, с. 3].

Компонування тематики загального документознавства відбувається за такими розділами: "Історія формування документознавства", "Концепції та структура сучасного документознавства", "Основні поняття документознавства", "Теоретичні основи загального документознавства", "Загальна типологія документів". Відмітимо слідування раніше оголошеним ідеям щодо ґенези перших емпіричних знань про документ, традиції вивчення його складових, формування галузей знань, системних уявлень про носія інформації, витоків наук документально-комунікаційного циклу, передумов становлення сучасного документознавства. Неухильно дотримуючись визначення К. Міт'яєва основоположником документознавства, С. Кулешов підкреслює особливу роль Московського державного історико-архівного інституту та Всесоюзного (нині – Всеросійського) науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи у становленні документознавства, демонструючи себе прибічником його традиційної версії. Незважаючи на відсутність у програмі позицій, лаконічно, прямо чи опосередковано коментуючих виникнення документальної науки, новітньої концепції документознавства в бібліотекознавчому, бібліографознавчому, інформаційному інституційному просторі, інших гуманітарних наук, що впливали на розвиток дисципліни через студії Г.Воробйова, К. Рудельсон, Ю. Столярова, А. Соколова, Г. Швецової-Водки, Н. Кушнарєнко та інших учених, С. Кулешов досліджує тенденцію запозичення документознавством новітніх ідей із суміжних і споріднених дисциплін.

Тотальну адекватність представлення науки, на думку багатьох наукознавців, забезпечує визначення об'єкта, предмета, головних завдань, основних напрямів дослідження, моделей і сутнісного наповнення міждисциплінарних зв'язків, термінологічний апарат. Дотримуючись цієї

* Концентруючи увагу на найсуттєвіших проблемах загального документознавства, автор вибудовує курс, розрахований на 108 годин, з яких – 40 лекційних.

точки зору, С. Кулешов представив їх у відповідних програмних блоках, підкресливши особливу місію для формування у студентів уявлень і системи знань загального документознавства. Особливе поцінування знайшла одна з небагатьох фундаментальних проблем документознавства – типологія документа. Очевидно, тут йдеться не тільки про принципову важливість багатоаспектної класифікації документів як методу вивчення документів, але й про особливе ставлення автора до теми, вмотивоване багаторічними студіями С. Кулешова [1]. Обов'язкове доповнення до викладу основного змісту програми – тематика практичних, семінарських завдань, курсових робіт, контрольні питання увиразнюють наукові пріоритети автора щодо додаткового дослідження студентами окремих тем. Порівняльний аналіз змісту навчального курсу "Загальне документознавство" С. Кулешова із програмою кандидатського іспиту із наукової спеціальності 07.00.10 "Документознавство, архівознавство" (2004 р.) вказує на їх подібність, що заклало підвалини критики колег і опротестування закономірно вмотивованого існуючого підходу до змісту дисципліни.

С. Кулешов виступив також автором першої в Україні навчальної програми з "Управлінського документознавства", збалансувавши, до певної міри, у навчальних планах спеціальності "Документознавство та інформаційна діяльність" співвідношення між загальним і спеціальним документознавством [27]. Важливість наявності спеціального документознавства у межах вузівської підготовки документознавців-референтів органів державного управління та місцевого самоврядування, зумовлена підвищеною увагою в суспільстві до проблем керування документальними процесами. Базові положення управлінського документознавства складають теоретичні, науково-методичні засади загального документознавства, а зосередженість на спеціальному його виді та сфері народження і функціонування забезпечують специфіку. Структурно-логічні зв'язки "Управлінського документознавства" з "Теорією і практикою діловодства", "Історією діловодства", "Інформаційним менеджментом", "Документною лінгвістикою" ("Лінгвістичні основи документознавства"), "Комп'ютерним діловодством", іншими дисциплінами продукують композиційні й внутрішні залежності на рівні побудови програми та змістового наповнення.

Завдання курсу, на думку С. Кулешова, полягають у тому, щоб ознайомити студентів із теоретичними основами управлінського документознавства як науковою дисципліною та галуззю спеціального документознавства, сформувавши уявлення про історичне документознавство, представити терміносистему науки, розкрити зміст класифікації, уніфікації та стандартизації управлінських документів. Сукупність завдань відповідає меті навчального курсу, а саме – формуванню у студентів знань щодо концептуальних засад управлінського документознавства та уніфікації документів, практичних навичок класифікування управлінських документів та технології керування документальними процесами [27, с. 3].

Тематичний план навчальної дисципліни включає такі лекційні теми: "Теоретичні основи управлінського документознавства", "Історичне документознавство", "Понятійний апарат управлінського документознавства", "Типологія управлінських документів", "Стандартизація та уніфікація управлінських документів", "Завдання і технологія управління документацією" (загальний обсяг годин – 162). Таким чином, зміст аналізованої програми С. Кулешова умовно можна поділити на дві частини, перша з яких відповідає ключовим аспектам кожного курсу, зокрема теорії у стандартному їх представленні, а друга – вузловим практичним проблемам, а саме – уніфікації, стандартизації та класифікації управлінських документів, керуванню документальними процесами.

Дослідження змісту програми призвело до таких тверджень. Управлінське документознавство подається С. Кулешовим як єдиний конституційований вид спеціального документознавства. Сформоване у 1960-х рр. документознавство було управлінським за змістом, а його завдання поступово еволюціонували. Управлінська документація – суспільний феномен, складові якого ідентифікуються за жанрами, видами, класами, – справляють важливий вплив на функціонування суспільства. Основні шляхи вивчення управлінських документів – це їх класифікування й уніфікація та найвищий її рівень – стандартизація. Теоретичні витoki управлінського документознавства з'явилися не в академічних середовищах, а шляхом узагальнення практики керування документальними процесами у суспільстві. Історичне документознавство, маючи зв'язки із історичним джерелознавством, дипломатикою, історією діловодства, іншими історичними дисциплінами у контексті вивчення управлінських документів розглядається як підсистема управлінського документознавства. Подібні засновкові твердження структурували та впорядковували зміст авторської програми С. Кулешова з управлінського документознавства.

Продовженням навчальної програми став перший посібник із управлінського документознавства С. Кулешова, зміст якого повністю відповідає аналізованій програмі [13], за винятком теми "Історичне документознавство", основні положення якої знайшли висвітлення у розгорнутій науковій публікації дослідника на шпальтах "Архівів України" [11].

Пізніші навчальні програми так само засвідчили розмаїте ставлення до документознавства – його змісту як навчальної дисципліни, а, відтак, і структурування. Яскравим підтвердженням цьому слугують розробки доцента Волинського національного університету ім. Лесі Українки В. Собчука [24, 25]. Згідно з навчальним планом на викладання документознавства відводиться 252 год., що розраховані на два об'ємних змістових модулі – "Історія та теорія документа" (модуль I) і "Класифікація, функціональні характеристики та практичне застосування документів" (модуль II), які внутрішньо підпорядковані загальній меті навчальної дисципліни – "засвоєння знань з історії та теорії документа" з урахуванням особливостей фахової підготовки майбутніх фахівців [24, с. 3–5]. Мета курсу зумовила перелік його завдань – ознайомити студентів з основними поняттями документознавчої науки, критеріями класифікації, методиками аналізу документів, основними етапами створення та функціональним призначенням окремих їх груп. Попри охоплення предметом багатьох питань практичного значення, форми заявлених занять складають лекції та семінарські заняття, тобто ті, що зорієнтовані, передусім, на оволодіння студентами теоретичними знаннями*. Повніше уявлення про зміст навчального курсу В. Собчука демонструє поглиблення тематики змістових модулів. Аналізуючи структурування документознавства В. Собчуком, переконаємось у його синкретичності – традиційному для більшості програм поєднанні блоків класичного документознавства та його "документологічної версії". Висновок підтверджує широке послугування у рекомендаційних списках літератури до програмних тем науковим доробком С. Кулешова, Н. Кушнарєнко, Ю. Палєхи, Є. Плєшкєвича, М. Слободяника, Г. Швецової-Водки та ін. Красномовним штрихом до дешифрування змісту документознавства авторства В. Собчука виступають програмні питання для підсумкового контролю. Наприклад, коло найближчих до документознавства дисциплін охоплює інформатику, архівознавство, етнографію, музеєзнавство, книгознавство, бібліотекознавство, журналістику, а "єдине індивідуальне навчально-дослідне завдання" присвячене загальнодокументознавчій проблематиці [24, с. 26]. І хоча складно судити про концепційну скерованість навчального курсу з документознавства В. Собчука, утім очевидним є наслідування змісту підручника та програми Н. Кушнарєнко. Це підтверджує й авторська навчально-методична розробка – "Тєстові завдання з документознавства" [27].

Урізноманітнене розуміння документознавства як навчальної дисципліни підтверджують методичні рекомендації для проведення практичних та індивідуальних занять, розроблені колективом факультету лінгвістики національного авіаційного університету – М. Герашєнко, С. Крєль, С. Литвинська, М. Луцюк, С. Харчєнко [4]. Пєвно, якнайточніше охарактеризувати зміст розробки можна завдяки розгляду тематики практичних завдань. Більша частина яких присвячена загальним науковим питанням – характеристиці документознавства як науки та навчальної дисципліни, ядру об'єкта документознавства – документів, репрезентації його складових і структури, методів і способів документування, соціальної комунікації, зокрема документної, а також окремим видам документації – виданню, патентним, неопублікованим, управлінським документам, кінофотофонодокументам тощо. Рекомендації студентам при виконанні практичних завдань оперувати здебільшого працями С. Кулешова, Н. Кушнарєнко, Г. Швецової-Водки відкривають ступінь оцінювання придатності для студентської аудиторії навчального матеріалу з тим, щоб найуспішніше створити цілісне уявлення про документознавство як науку, природу, сутність, соціальну роль, ознаки і властивості документа як системного об'єкта [4, с. 39–44].

На тлі серйозних діалогів документознавців про зміст документознавства як навчальної дисципліни варто звернути увагу на змістове окреслення предмету професійними істориками. У цьому руслі цікавим є досвід навчально-методичних напрацювань із документознавства кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. 2000 р. авторський колектив на чолі з Я. Кєлакурєю, керівником проекту, уклав збірку програм професійно орієнтованих дисциплін напряму підготовки "Іс-

* Значний лекційний (60 год.) і семінарський (46 год.) блоки програми В.С. Собчук з документознавства доповнює комплекс індивідуальних навчально-методичних завдань (70 год.) і самостійної роботи (76 год.).

торія, архівознавство" [20]. Серед них зустрічаємо програму, розроблену к. і. н., доцентом Ю. Сорокою, – "Документознавство в архівній справі" [3, с. 100–104]. "Архівне" уточнення в назві навчальної дисципліни відповідає її змісту. Як зазначається у короткій передмові до розробки, головна увага зосереджена на "вузлових питаннях історії й теорії документознавства, його наукових основ і практичних проблем, пов'язаних із організацією і методикою роботи з документами і джерелами комплектування архівних установ" [3, с. 100]. Ретельніше ознайомлення з її змістом дозволяє зробити висновки про переважання практичних аспектів діловодства й архівної справи, частково – документального забезпечення управління. Відтак, маємо не суто документознавчу програму, а її симбіотичний варіант, утворений у результаті сполучення питань організації роботи з документами в оперативному й статичному стані, досліджуваний різними дисциплінами, як-от документування, класифікація документів на рівні установи, архіву, їх уніфікація, стандартизація, науково-технологічні основи зберігання, консервації та реставрації документів тощо [3, с. 100–103]. Не вдаючись до глибокого аналізу змісту програми, відзначимо наслідування Ю. Сорокою концепції класичного документознавства, що сталося не тільки через історичну закономірність цього факту, але й традицію розвитку документознавчої освіти у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка.

Таким чином, аналіз програмного матеріалу спеціальності "Документознавство та інформаційна діяльність" відзначений розмаїттям методологічних підходів і наповненням теоретичного змісту. Для їх вивчення першочергове значення посідають навчальні програми із документознавства, у т.ч. загального і спеціального, адже початкове формування у студентської аудиторії знань про галузь науки, наукову та навчальну дисципліну накладає суттєвий відбиток на подальше ставлення до документознавства молодих фахівців. Окрім цього, зміст програми з документознавства детермінує зміст навчальної спеціальності загалом. Найбільш репрезентативними програмами з документознавства виявилися методичні розробки С. Кулешова, Н. Кушнарєнко, М. Слободяника та Г. Швецової-Водки. Більшість із них зарекомендували себе прихильниками документологічної версії документознавства (Н. Кушнарєнко, М. Слободяник, Г. Швецова-Водка). Зростання науковців у сонмі книгознавства, бібліотекознавства та бібліографознавства наклало відбиток не тільки на їх програми, але й навчальні видання [10, 16, 28]. С. Кулешов, не заперечуючи перспективності узагальнюючих студій із теорії, історії документа та важливості ознайомлення студентської молоді спеціальності "Документознавство та інформаційна діяльність" із загальнодокументознавчими знаннями, цілком слушно ратує за необхідність адаптації "чистої науки" до конкретної сфери практичної роботи з документами. Порівнюючи програми С. Кулешова з "Загального документознавства" та "Управлінського документознавства", очевидною є подібність структури та відмінність значеннєвого обсягу поняття "документ", а, отже й різниця об'єктно-предметної сфери, масштабність головних напрямів та основних завдань, попри їх подібність.

Упродовж 1990–2000-х рр. спостерігаємо поступовий відхід науковців від однозначних тверджень про зміст навчальної дисципліни, що підтримує діалог і плекає поліномативність істини. Суб'єктивні чинники змінності змісту документознавства позначені також об'єктивними обставинами – розвитком інформаційної інфраструктури суспільства. Нинішня затребуваність фахівців із документознавства та інформаційної діяльності вселяє віру у перспективність пряму підготовки, а важливість обговорення змісту фундаментальної дисципліни є конче необхідною умовою гармонізації внутрішньої композиційної структури навчальних планів, базованих на науках документально-комунікаційного циклу.

Список використаних джерел

1. Бездрабко В. С.Г. Кулешов і вітчизняне документознавство: до історіографії науки на рубежі століть / Валентина Бездрабко // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2008. – № 3. – С. 31–44.
2. Діловодство та документознавство: навч.-темат. план, прог., плани семінар. занять для студ. напряму підгот. 0502 "Менеджмент" проф. спрямування 6.050200 "Менеджмент організацій" (менеджмент турист. індустрії) / Федерація профспілок України; Інститут туризму / В.В. Сендик (упоряд.). – К., 2006. – 13 с.
3. Документознавство в архівній справі // Програми професійно орієнтованих курсів для студентів історичного факультету / Ред. кол.: Я.С. Калакура, Б.І. Корольов, І.Н. Войцехівська / Київ. нац. університет ім. Тараса Шевченка. – К.: Вид. центр "Київський університет", 2000. – С. 100–104.
4. Документознавство: методичні рекомендації до проведення практичних занять / Уклад. М.В. Геращенко, С.С. Кіраль, С.В. Литвинська, М.В. Луцюк, С.В. Харченко. – К.: НАУ, 2004. – 53 с.
5. Документознавство: навч. прог. для студ. спец.

- 7.020102 "Книгознавство, бібліотекознавство і бібліогр." / Рівнен. держ. ун-т; уклад. Г.М. Швецова-Водка. – Рівне, 2007. – 24 с. 6. Документознавство: навч. програма для студентів спеціальності 7.020105 "Документознавство та інформаційна діяльність" / Упоряд. Н.М. Кушнарченко, А.А. Соляник. – Х.: ХДАК, 2003. – 26 с. 7. Документознавство: прогр. курсу для ін-ту культури зі спец. "Бібліотекознавство та бібліогр." / Упоряд. Г.М. Швецова-Водка; Рівн. держ. ін-т культури. – Рівне, 1997. – Рівне, 1997. – 14 с. 8. Документознавство: робоча програма для студентів спеціальності 7.020105 "Документознавство та інформаційна діяльність" / Укл. М.С. Слободяник. – К.: ДАКККіМ, 2003. – 40 с. 9. Загальне документознавство: програма курсу для студентів спеціальності 7.020105 "Документознавство та інформаційна діяльність" / Укл. С.Г. Кулешов. – К.: ДАКККіМ, 2002. – 14 с. 10. Комова М. Документознавство: навч. посіб. / М. В. Комова. – Л., К.: "Тріада плюс", "Алерта", 2007. – 294 с. 11. Кулешов С. Історичне документознавство: зміст та основні завдання наукового напрямку (до постановки проблеми) / С. Кулешов // Архіви України. – 1998. – № 1–6. – С. 9–18. 12. Кулешов С. Документознавство: історія. Теоретичні основи / С. Г. Кулешов. – К.: ДАКККіМ, 2000. – 161 с. 13. Кулешов С. Управлінське документознавство: навч. посіб. / С. Г. Кулешов – К.: ДАКККіМ, 2003. – 57 с. 14. Перспективи підготовки документознавців-менеджерів інформаційних систем / Н. Кушнарченко, А. Соляник // Вісн. Книжкової палати. – 1999. – № 4. – С. 23–25. 15. Кушнарченко Н. Внутріпредметна і міжпредметна інтеграція дисциплін документознавчого циклу / Н. М. Кушнарченко // Вісн. ХДАК: збірн. наук. праць. – 2003. – Вип. 13. – С. 109–114. 16. Кушнарченко Н. Документоведение: учеб. / Н. Н. Кушнарченко. – К.: Знання, 1997. – 384 с. 17. Лесовець Н., Малюк О., Сердюкова Т. Документознавство: метод. рек. до викон. магістерських та курсових робіт для студ. спец. "Документознавство та інформаційна діяльність" / Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка / Н. М. Лесовець, О. Ю. Малюк, Т. І. Сердюкова. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 36 с. 18. Матвієнко О. Інформаційна освіта: інноваційні аспекти. [Монографія]. / О. Матвієнко – К.: КНУКіМ, 2003. – 126 с. 19. Отле П. Руководство к администрированию / Пер. с франц. / П. Отле. – М., 1924. – 85 с. 20. Програми професійно орієнтованих курсів для студентів історичного факультету / Ред. кол.: Я.С. Калакура, Б.І. Корольов, І.Н. Войцехівська / Київ. нац. університет ім. Тараса Шевченка. – К.: Вид. центр "Київський університет", 2000. – 111 с. 21. Робоча навчальна програма з дисципліни документознавство для базового напрямку "Культура" спеціальності "Документознавство та інформаційна діяльність" / Національний ун-т "Львівська політехніка"; каф. Історії, теорії та практики культури; Укл. М.В. Комова, Р.Д. Зінкевич. – Л., 2008. – 10 арк. [Рукопис]. 22. Робоча програма (за вимогами КМСОНП) з дисципліни "Документознавство" для освітньо-кваліфікаційного рівня – бакалавр напрямку підготовки 0201 "Культура". Спеціальність "Документознавство та інформаційна діяльність" / Упоряд. І.Б. Дацків / Міністерство освіти і науки України; Тернопільський нац. економ. університет. – Тернопіль, 2007. – 20 арк. [Рукопис]. 23. Слободяник М. До питання про структуру і проблематику сучасного документознавства / М. С. Слободяник // Документознавство та інформаційна діяльність: наука, освіта, практика. Матеріали наук. конф. 18 грудня 2002 року. – К., 2003. – С. 50–51. 24. Собчук В. Документознавство: робоча навч. прогр. для студ. спец. "Документознавство та інформаційна діяльність" / Волинський національний ун-т ім. Лесі Українки. Історичний факультет. Каф. археології та джерелознавства / В. С. Собчук. – Луцьк: Вежа, 2008. – 29 с. 25. Собчук В.С. Тестові завдання із документознавства: навч.-метод. розробка для студ. спец. "Документознавство та інформаційна діяльність". – Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 36 с. 26. Столяров Ю. О документологической подготовке бакалавров документно-коммуникационного профиля / Ю. Н. Столяров // Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств. – 2008. – № 3. – С. 13–26. 27. Управлінське документознавство: програма курсу для студентів спеціальності 7.020105 "Документознавство та інформаційна діяльність" / Укл. С.Г. Кулешов. – К.: ДАКККіМ, 2002. – 13 с. 28. Швецова-Водка Г.М. Документознавство: навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – 398 с.

Valentyna Bezdrabko

**“PROGRAMME KNOWLEDGE” OF DOCUMENTARY STUDIES OR
STEREOTYPES LIMITATION AND INNOVATION LIMITLESSNESS**

The history of the speciality “Documentary Studies and Information Activity” coming to be in Ukraine has been highlighted in the article, in particular, the evolution of the documentary studies as a training discipline. The comparative analysis of the structure and content of the training programs of documentary studies, worked out by the contemporary Ukrainian scientists – S. Kuleshov, N. Kushnarenko, M. Slobodyanyk, G. Shvetsova-Vodka and others, common and diverse features have been revealed, the influence onto the development of the special higher school training program and methods products has been substantiated.

УДК 930.22

Любов Стромилук

**КІНОФОТОДОКУМЕНТИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО
КІНОФОТОФОНОАРХІВУ УКРАЇНИ ІМЕНІ Г.С.ПШЕНИЧНОГО ЯК
ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ
(НА ПРИКЛАДІ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА “СОФІЯ
КИЇВСЬКА”)**

Використання у дослідженнях з історії музейної справи в Україні кіно- і фото-документів дасть можливість цілісно відтворити картину цього явища. Авторка доводить, що необхідно залучити цей вид історичних джерел для вивчення музейної справи в Україні (на прикладі історії Національного заповідника “Софія Київська”).

Аудіовізуальні документи посідають окреме місце серед документальних пам'яток за способом фіксації інформації, формою її передання, носієм інформації та організацією зберігання. Постійне зростання ролі кінофотодокументів як історичного джерела призвело до широкого використання їх у різних сферах: науці, політиці, економіці, культурі. Фото-, кінодокументи в образній формі відтворюють події суспільно-політичного, соціально-економічного і культурного життя від середини ХІХ ст. до сьогодення.

Загалом у історичному джерелознавстві образотворчим документам приділяється мало уваги. До образотворчо-графічних, вочевидь, мали б належати не тільки твори суто образотворчого мистецтва, але й технічні креслення, схеми, малюнки, а також фотодокументи. Близькими до цієї категорії є також кіно- і відеодокументи, у яких запис передає рухоме зображення.

Тривалий час у історичному джерелознавстві не існувало поняття, яке б узагальнювало різноманітні форми запису інформації. Із усіх форм запису інформації особливе місце посідали писемні документи, яким приділялася особлива увага. Інші ж різновиди “запису” почали вивчати як історичні джерела порівняно недавно [1, с. 95].

У радянському джерелознавстві з появою нових видів документів на нетрадиційних носіях інформації, – кінофотофонових документів, – на початку 1960-х рр. на кіно і фотографію як історичне джерело практично вперше у науковій історичній літературі звернули увагу такі вчені, як М.Тихомиров, М.Варшавчик, Л.Пушкар'єв [2]. М.Тихомиров зазначав, що “розвиток техніки спричинив появу нових видів джерел, якими є фотографії, кінофільми, звукові записи тощо” [3, с. 8].

Пошуками місця кінофотофонових документів у класифікації історичних джерел, їх збереженням та використанням займалися також С. Шмідт [4], І. Ковальченко та ін. [5]. Науковці (переважно архівісти) поставили питання про критичний аналіз кінофотофонових документів та їх місце серед інших джерел, їх специфіку та класифікацію [6, с. 93].

У радянській історичній енциклопедії, "Большой Советской Энциклопедии" як окрема група джерел виокремлювалися "кіно-, фоно- і фотоматеріали" [7]. Пізніше Л. Пушкар'єв дійшов висновку про необхідність відокремлення кінофотодокументів від фонодокументів, і далі – відокремлення кінодокументів від фотодокументів [8, с. 202–205, 259, 260, 263].

Кінофотодокументи точно і достатньо цілісно відтворюють аудіовізуальний бік події, що відображається у контексті певної події. Разом з тим, вони характеризуються публіцистичністю, мають властивості, притаманні таким видам історичних джерел художньо-зображального типу, як книжкова мініатюра тощо.

Виступаючи в якості самостійного історичного джерела, кінофотодокументи не втрачають свого значення і тоді, коли відомості, що містяться в них, зустрічаються в інших історичних джерелах. В цьому випадку вони можуть розширювати, конкретизувати та уточнити їх [9, с. 94].

Накопичення та зберігання кінофотодокументів в Україні розпочалося на початку 1930-х рр., коли було засновано Всеукраїнський центральний фотокіноархів. Нині – Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного (далі – ЦДКФФА України).

Кінофотодокументи можуть стати цінним джерелом інформації про музейне будівництво в Україні. На їх основі можна прослідкувати як за часів радянської влади окремі храми перетворювалися на музеї, історію та діяльність цих музеїв. Значна кількість кінофотодокументів ЦДКФФА України стосується і Національного заповідника "Софія Київська", до складу якого нині входять пам'ятки XI – XVIII ст.: Софійський собор, Андріївська та Кирилівська церкви, Золоті ворота, Судацька фортеця в Криму.

Виявлені фотодокументи, на нашу думку, за тематикою можна поділити на п'ять груп. До першої групи віднесемо фотографії кінця XIX – початку XX ст. На них зафіксовано зовнішній вигляд Софійського собору та дзвіниці (вид з Софійської площі та подвір'я собору) [10]. Особливе зацікавлення викликає фото, зроблене у січні 1918 р. На фото бачимо східний фасад Софійського собору після обстрілу: одна з апсид собору пошкоджена [11]. Цікаво буде поглянути і на східний фасад собору без відкритих зондажів мурування XI ст. (фото до 1935 р.) [12].

Певну інформаційну цінність має і фотографія, зроблена у 1920–1930-х рр. – це вигляд одного із дзвонів, знятого з Софійської дзвіниці [13].

До другої групи належать фото 1940-х рр. Кількість цих фотографій незначна, але на них бачимо зовнішній вигляд собору у воєнні та перші післявоєнні роки [14].

До третьої групи віднесемо фото 1950–1990-х рр., у тому числі з колекцій О. Погона, Б. Градова, В. Репіка тощо. Тут також бачимо зовнішній вигляд собору і дзвіниці з Софійської площі та подвір'я собору [15].

До четвертої групи фотодокументів віднесемо ті, на котрих зафіксовано інтер'єр Софійського собору початку XX – середини 1990-х рр. Зокрема, вигляд центральної нави собору до реставраційних робіт 1950-1960-х рр., іконостас із срібними царськими воротами тощо [16]. До речі, завдяки вивченню фотодокументів українським та польським вченим у 2008 р. вдалося здійснити реставрацію та реконструкцію пам'ятки XVIII ст. – срібних царських воріт, які сьогодні знову встановлено у Софійському соборі.

До п'ятої групи фотодокументів, на нашу думку, варто включити ті, на яких бачимо пам'ятки Національного заповідника "Софія Київська": Трапезна церква, Брама Заборовського, Андріївська церква. Це фотографії кінця XIX ст. – 1990-х рр. [17]. Виявлені фотодокументи зможуть доповнити та збагатити фотоархів науково-фондового відділу Національного заповідника "Софія Київська", у якому на постійному зберіганні нині знаходиться понад 12 тис. одиниць фотонегативів і діапозитивів [18, с. 366].

Зміст фотографії обмежений тільки тим моментом, який потрапив у поле зору об'єктива і зафіксований на плівці у статичній формі. У цьому відношенні кінодокумент у вигляді планів (тобто послідовно розташованих кадрів, відзнятих з однієї точки) у сукупності представляє собою послідовність таких митей, що дає можливість створити більш широкую картину події чи факту. Тому цікаву інформацію про історію Національного заповідника "Софія Київська" можна почерпнути із кінодокументів.

Варто відзначити, що характеристика особливостей кінодокументів як історичного джерела робилася істориками та архівістами насамперед стосовно роботи кіноархівів. Серед робіт середини 1960-х рр., присвячених джерелознавчим проблемам кінодокументів, виділяються дослідження, проведені В.Лістовим. Науковець довів, що аналіз кіноджерела на рівні окремого кінокадру дозволяє використовувати їх у формі кіноскриптів документального кіно [19].

У 1970-ті роки вивчення кіноматеріалів отримало подальший розвиток: з'явилося декілька джерелознавчих та кінознавчих робіт, у яких ставились важливі питання авторства, датування, об'єктивності та використання [20]. Одночасно ця проблема вперше стала розглядатися у навчальних посібниках з джерелознавства [21]. Однак, незважаючи на достатню кількість досліджень з джерелознавству кінодокументів, вчені так і не змогли скласти цілісне уявлення про проблематику та значення цього джерела в цілому. Дослідники продовжували дискутувати над тим, що слід розуміти під кінодокументом як історичним джерелом і у чому полягає його специфіка як носія історичної інформації тощо. Зокрема, В. Магідов у статті "Кинодокументы: проблемы источниковедческого анализа и использования в исторических исследованиях" [22, с. 92–103] зробив спробу розглянути значення кінодокументів з точки зору походження, достовірності та специфіки на прикладі використання матеріалів кінохроніки перших років радянської влади.

Значну роботу у справі систематизації кінодокументів зробили працівники ЦДКФФА України. З 1964 р. у архіві почалося створення анотованих каталогів кінодокументів [23], на початку XXI ст. з'являються нові каталоги кінодокументів [24].

Вивчення кінодокументів передбачає аналіз організаційних аспектів процесу кінодокументування, повноти і точності зафіксованих повідомлень. Аналіз змісту кінодокументів вимагає спеціального дослідження історичної ситуації, мети створення, виявлення безпосередніх авторів фільму (операторів, режисерів), вивчення всієї текстової супроводжувальної документації і різних видів документів діловодного характеру [25, с. 94, 95]. Варто відзначити, що у джерелознавчому аспекті важливим є питання достовірності кінодокументів, ознакою яких може бути одночасність події та зйомки [26, с. 96].

Обов'язковою умовою джерелознавчого аналізу кінодокументів є з'ясування авторства, що включає в себе разом із вивченням кіно зображення розгляд усього комплексу текстової супроводжувальної інформації – різних видів документів діловодського походження, операторських та режисерських монтажних листів (контрольних документів, що супроводжують копію фільму в прокаті; містять повний і точний покадровий опис фільму від першого до останнього кадру і складаються за встановленою формою [27, с. 121]) тощо. Важливим є і режисерський задум в процесі монтажу кінострічки. Крім того, при джерелознавчому аналізі кінодокументальних джерел необхідно встановити міру їх повноти [28, с. 95].

У роботах істориків кінодокументи залучаються в окремих випадках, і тільки у вигляді кінокадрів, довільно вирваних із кінематографічних планів. Зазвичай, у книзі чи статті їм відводиться допоміжна роль. Тому більшість узагальнених досліджень та монографій містять мало кіноматеріалів. Нечасто у історичній літературі можна зустріти відомості про авторів фотографій чи кінокадрів, а також про дату, місце збереження оригіналів та їх публікацій [28, с. 98]. Краща ситуація із археографічними характеристиками фотографій та кінокадрів у спеціальних ілюстрованих виданнях. Дослідники звертались до кінофотодокументів, щоб висвітлити події німецько-радянської війни, суспільно-політичного і культурного життя країни [29], історію міста [30, с. 30–40], роботу архіву [31]. Останнім часом історики та архівісти більше уваги приділяють окремим подіям та особистостям [32], роботі архіву [33].

Розглянемо детальніше відомості, котрі можна почерпнути із кінодокументів, що зберігаються у ЦДКФФА України. На нашу думку, кінодокументи можна систематизувати, враховуючи наявну в них інформацію, наступним чином:

Кінофільми, присвячені Софії Київській [34].

Відвідання урядовими делегаціями Національного заповідника "Софія Київська": спецвипуски Укркінохроніки [35]; кіножурнал "Радянська Україна" [36]; окремі кіносюжети [37].

Науково-популярні кінофільми, присвячені: графіті Софійського собору та їх дослідникам [38]; пам'яткам заповідника: Золоті ворота, брама Заборовського, Андріївська та Кирилівська церкви [39]; історії міста Києва: пам'ятки заповідника у контексті певного історичного періоду [40]; окремі кінокадри, у яких використано загальний вигляд Софійського собору, його інтер'єр [41].

В окрему підгрупу варто виділити фільм 1946 р. про так званий "Львівський собор": на кіноплівці можемо бачити богослужіння у Андріївській церкві, священика, прихожан та інтер'єр храму [42].

Цінну інформацію містять незначні кадри кінохроніки воєнних років [43].

Сюжети різних років про Софійський собор та пам'ятки заповідника у кіножурналах "Україна сьогодні" [44] та "Піонерія" [45].

Низка кінофільмів присвячена перебуванню у Софійському соборі урядових делегацій. Крім високих гостей на кіноплівці можна побачити й інтер'єр Софійського собору. Для дослідників історії музею це має велике значення, адже зйомка здійснювалася до проведення реставраційних робіт 1960–1970-х рр. і ці кінокадри можуть суттєво доповнити інформацію із реставраційних звітів.

Яскравими ілюстраціями можуть стати окремі кінокадри, на яких зафіксовано зовнішній та внутрішній вигляд Софійського собору у 1948–1949 рр. [46], 1950–1960-х рр. [47].

На кіноплівці можна побачити і відвідувачів музею (наприклад, мерів міст Франції у 1979 р. [48], і його працівників [49]; групу українських реставраторів-художників, які працюють над відкриттям з-під пізнішого живопису фресок та їх реставрацією, позолоту куполів Софійського собору у 1958 р. [50], дерев'яний іконостас XVIII ст. [51] тощо.

Цікавими для дослідників будуть і кінокадри, які зафіксували вигляд Золотих воріт та Брами Заборовського у 1950-ті рр. [52].

Окремі фільми присвячені безпосередньо Софійському собору, Кирилівській церкві тощо [53]. Автором сценарію фільму “Софія Київська” [54] був один із співробітників музею – О.Радченко.

Значне зацікавлення викликає кінохроніка воєнних років: на окремих кадрах, на яких можна побачити Софійський собор, його дзвіницю, Кирилівську церкву, інтер'єр Андріївської церкви [55]. У кінофільмі “Львівський собор” (1946 р.) [56], який присвячений “возз'єднанню” греко-католицької та православної церков, можна побачити Володимирський собор, Андріївську церкву та Софійський собор. Примітки на монтажному листі свідчать, що у 1958–1959 рр. кінофільмом зацікавилися органи державної безпеки і їх співробітники неодноразово переглядали кіноплівку. Крім того, на полях монтажного листа знаходимо невеличку ремарку: “Не видавати служителям культу”.

Як бачимо, у кінофотодокументах міститься значна кількість інформації, що потребує аналізу і детального вивчення. Ми намагалися окреслити невелике коло питань, які можна висвітлити на основі кінофотодокументів. Їх певна фактографічна обмеженість не зменшує джерельного значення, оскільки вони містять унікальну за формою вираження інформацію, показує події і факти у розвитку та відносному спокої, даючи уявлення про відзнятий об'єкт як у просторі, так і в часі, дозволяє відтворити колорит епохи, настрої людей. Тому постає питання про необхідність копіювання особливо цінних фото- і кінодокументів про Національний заповідник “Софія Київська” з подальшим їх включенням у науковий архів та створенням електронної бази даних.

Кінофотоджерела дають можливість не лише перевірити інформацію писемних джерел, але й повідомляють додаткові відомості та у наглядній формі показують реставраційні роботи, зміну зовнішнього та внутрішнього вигляду пам'яток заповідника. Звичайно, плідне використання відомостей кінофотоджерел передбачає широке залучення писемних та інших джерел, наприклад, законодавчих актів, повідомлень періодичних видань тощо. Дослідник повинен чітко уявляти історичну ситуацію, у якій відбувалася подія. Користуючись інформацією, поданою у джерелах, можна зробити низку суттєвих уточнень та доповнень при вивченні певних подій. Використання кінофотодокументів разом із іншими історичними джерелами при висвітленні історії та діяльності Національного заповідника “Софія Київська” значно розширить джерелознавчу базу дослідження, дозволить по-новому поглянути на окремі події та факти.

Список використаних джерел

1. Швецова-Водка Г. М. Співвідношення понять “документ” та “історичне джерело” / Г. М. Швецова-Водка // Архіви України. – 2001. – № 4–5. – С. 94–115.
2. Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС. / Варшавчик М. А. – М., 1973. – 153 с.; Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР. / Тихомиров М. Н. – Вып. 1. – М., 1962. – 119 с.; Пушкарев Л. Н. Классификация источников в советском источниковедении (1917–1964 гг.) / Л. Н. Пушкарев // Вопросы архивоведения. – 1965. – № 1. – С. 28–36.
3. Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР. / Тихомиров М. Н. – Вып. 1. – М., 1962. – 119 с.
4. Шмидт С. О. Источниковая база исторической науки и классификация исторических источников / С. О. Шмидт // Историческая наука: Вопросы методологии. – М., 1986. – С. 153–163; Шмидт С. О. Современные проблемы источниковедения / С. О. Шмидт // Источниковедение: Теоретические и методологические проблемы / АН СССР. Ин-т истории. / С. О. Шмидт. – М., 1969. – С. 7–58.
5. Ковальченко И. Д. Исторический источник в свете учения об информации: (К постановке проблемы) / И. Д. Ковальченко // История СССР. –

1982. – № 3. – С. 129–148; Гедрович Ф. А. Технотронные документы – результат технически обусловленных форм письменности / Ф. А. Гедрович // Вестник архивиста. – 1998. – № 2 (44). – С. 71–73; Гельман-Виноградов К. Б. Теоретические проблемы документоведения, архивоведения и источниковедения машиночитаемых документов / К. Б. Гельман-Виноградов // Методологические вопросы архивоведения и организации документов в архивах / ВНИИДАД. – М., 1984. – С. 1–19; Кобелькова Л. А. Организация хранения и использования кинофотофонодокументов и видеофонограмм / Кобелькова Л. А., Магидов В. М. (Аналит. обзор). – М., 1989. – (Документоведение. Архивное дело: Обзор. информ. / ВНИИДАД. ОЦНТИ; № 39). – С. 56–73; Ковальченко И. Д. Исторический источник в свете учения об информации: (К постановке проблемы) / И. Д. Ковальченко // История СССР. – 1982. – № 3. – С. 129–148; Ларин М. В. Форум по электронным документам / М. В. Ларин // Отечественные архивы. – 1997. – № 2. – С. 100–101; Магидов В. М. О проблемах взаимосвязи архивоведения и источниковедения аудиовизуальных документов / В. М. Магидов // Исторические записки: Теоретические и методологические проблемы исторических исследований. – М., 1995. – Вып. 1 (119). – С. 264–299; Магидов В. М. Технотронное источниковедение: междисциплинарная проблема изучения / В. М. Магидов // Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе: Докл. и тез. выступлений на второй Всерос. конф. / ВНИИДАД. – М., 1997. – С. 176–180. 6. Магидов В. М. Кинодокументы: проблемы источниковедческого анализа и использования в исторических исследованиях / В. М. Магидов // История СССР. – М., 1983. – № 1. – С. 92–103. 7. Пушкарев Л. Н. Источники исторические / Пушкарев Л. Н. // Советская историческая энциклопедия. – М., 1965. – Т. 6. – С. 592; Пушкарев Л. Н. Источники исторические / Пушкарев Л. Н. // Большая советская энциклопедия. – 3-е изд. – М., 1972. – Т. 10. – С. 579. 8. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. / Пушкарев Л. Н. – М., 1975. – 280 с. 9. Магидов В. М. Кинодокументы: проблемы источниковедческого анализа и использования в исторических исследованиях / В. М. Магидов // История СССР. – М., 1983. – № 1. – С. 92–103. 10. Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного (далі – ЦДКФФА України). – Од.зб. № 0-188965.; Од.зб. № 4-15022; Од.зб. № 2-49234; Од.зб. № 2-17736; Од.зб. № 2-129806; Од.зб. № 2-129810; Од.зб. № 2-49009; Од.зб. № 2-72191; Од.зб. № 0-174327; Од.зб. № 2-49215; Од.зб. № 0-188714; Од.зб. № 0-189770; Од.зб. № 4-14714; Од.зб. № 4-13194; Од.зб. № 2-147445; Од.зб. № 0-20812; Од.зб. № 2-53198; Од.зб. № 0-20813; Од.зб. № 0-20817; Од.зб. № 0-7287. 11. ЦДКФФА України. – Од.зб. № 0-189770. 12. ЦДКФФА України. – Од.зб. № 4-13194. 13. ЦДКФФА України. – Од.зб. № 0-7287. 14. ЦДКФФА України. – Од.зб. № 0-3984; Од.зб. № 0-723; Од.зб. № 0-20554; Од.зб. № 0-5113. 15. ЦДКФФА України. – Од.зб. № 0-41157; Од.зб. № 2-60283; Од.зб. № 2-66594; Од.зб. № 2-158408; Од.зб. № с-1626; Од.зб. № 0-236120; Од.зб. № 2-150046. 16. ЦДКФФА України. – Од.зб. № 2-52338; Од.зб. № 0-7376; Од.зб. № 2-150266; Од.зб. № 4-13238; Од.зб. № 0-20544. 17. ЦДКФФА України. – Од.зб. № 2-158709; Од.зб. № 0-7374; Од.зб. № 2-158410; Од.зб. № 0-4390; Од.зб. № 2-115720; Од.зб. № 4-17856; Од.зб. № 0-193070; Од.зб. № 2-44129; Од.зб. № 2-2028; Од.зб. № 2-2107; Од.зб. № 0-10092; Од.зб. № 2-154549; Од.зб. № 0-4409; Од.зб. № 0-711; Од.зб. № 0-143228; Од.зб. № 2-50455; Од.зб. № с-1599. 18. Світлична Н. Іполит Владиславович Моргілевський: архітектор і дослідник (за матеріалами колекцій негативів та фотографій з фондів Національного заповідника "Софія Київська") / Світлична Н. О. // Софійські читання. Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції "Пам'ятки Національного заповідника "Софія Київська" та сучасні тенденції музейної науки" (Київ, 24–25 листопада 2005 р.). – К., 2007. – С. 366–372. 19. Листов В. С. Документальное кино глазами историка / В. С. Листов // Наука и жизнь. – М., 1965. – № 6. – С. 23–25. 20. Дробашенко С. В. Феномен достоверности. Очерки теории документального фильма. / Дробашенко С. В. – М., 1972. – 56 с.; Ефграфов Е. М. Кинофотодокументы как исторический источник: учебн. пособие. / Ефграфов Е. М. – М., 1973. – 89 с.; Магидов В. М. Кинохроника Москинокомитета – фотокиноотдела Наркомпроса как исторический источник: автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.09 "Источниковедение" / Магидов В. М. – М., 1973. – 15 с.; Магидов В. М. Материалы хроникально-документального кино и их историческое значение / В. М. Магидов // Проблемы всеобщей истории. – М., 1971. – С. 261–286; Магидов В. М. Источниковедческий анализ кинофотодокументов в историографии ГДР и ПНР / В. М. Магидов // Советские архивы. – 1975. – № 1. – С. 32–40. 21. Мнухина Р. С. Источниковедение по ис-

тории нового и новейшего времени: [учеб. пособие] / Мнухина Р. С. – М., 1970. – 86 с. 22. Магидов В. М. Кинодокументы: проблемы источниковедческого анализа и использования в исторических исследованиях / В. М. Магидов // История СССР. – М., 1983. – № 1. – С. 92–103. 23. Кинолетопись. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. / [сост.: Г. С. Пшеничный (рук.), М. Н. Базанова, Л. Б. Пилькевич и др.]. – К., 1975. – (Аннотированный каталог документальных фильмов, киножурналов и киносюжетов / Глав. архив. упр. при СМ УССР. ЦГАКФФД УССР). – 213 с.; Кинолетопись. Украинская ССР за 60 героических лет 1917–1977 / [сост.: М. Н. Базанова, Л. Б. Пилькевич, Н. Н. Слончак и др.]. – К., 1977. – (Аннотированный каталог документальных фильмов и журналов / Глав. архив. упр. при СМ УССР. ЦГАКФФД УССР) – 198 с.; Кинолетопись / [сост.: М. Н. Базанова, Л. Б. Пилькевич, Н. Н. Слончак и др.]. – К., 1969. – (Аннотированный каталог киножурналов и документальных фильмов украинских студий (1923–1941) / Архив. упр. при СМ УССР. ЦГАКФФД УССР). – 105 с. 24. Кинолітопис / [упоряд.: О. І. Селіфонов, Н. М. Слончак, Н. О. Топішко]. – К., 2002. – (Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіносюжетів (червень 1945–1955) / Держкомархів України. ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного) — 483 с.; Кинолітопис / [упоряд.: Л. Б. Пилькевич, О. І. Селіфонов, Н. М. Слончак та ін.]. – К., 2003. – (Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів, кіно- і телесюжетів (1956–1965) / Держкомархів України. ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного). – 619 с. 25. Магидов В. М. Кинодокументы: проблемы источниковедческого анализа и использования в исторических исследованиях / В. М. Магидов // История СССР. – М., 1983. – № 1. – С. 92–103. 26. Федорин А. Об эстетике документа / А. Федорин // Искусство кино. – 1978. – № 3. – С. 93–97. 27. Кинословарь [сост. Магидов В.М. и др.]. – В 2-х тт. – Т. 2. – М., 1970. – 138 с. 28. Магидов В. М. Кинодокументы: проблемы источниковедческого анализа и использования в исторических исследованиях / В. М. Магидов // История СССР. – М., 1983. – № 1. – С. 92–103. 29. Базанова М. М. Документи ЦДАКФФД УРСР про визволення України від німецько-фашистських загарбників / М. М. Базанова // Архіви України. – 1974. – № 5. – С. 31–39; Базанова М. М. Партизанський рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. (За матеріалами Центрального державного архіву кінофотофонодокументів УРСР) / М. М. Базанова, Л. П. Квітченко // Архіви України. – 1975. – № 1. – С. 28–39; Маркітан Л. Кинофотодокументи про події Великої Вітчизняної війни (на матеріалах ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного) / Л. П. Маркітан // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2001. – Число 6 (7), Ч. 1. – С. 342–352; Пшеничний Г. Кино-фото-фонодокументи – на службу соціалістичному будівництву / Г. С. Пшеничний // НІБ. – 1960. – № 1. – С. 17–21; Пшеничний Г.С. Кино-фото-фонодокументи на службі радянського народу / Г. С. Пшеничний // З історії архівного будівництва на Україні: Зб. статей, присвячених 40-річчю радянського архівного будівництва. – Харків, 1958. – С. 70–77; Ткаленко І. Інститут електрозварювання імені Є.О. Патона АН УРСР у фотодокументах / І. Ткаленко // Архіви України. – 1971. – № 4. – С. 91–94; Топішко Н. Опис фотоальбомів з Празького Музею визвольної боротьби України, що зберігаються в Центральному державному кінофотофоноархіві України / Н. Топішко // Генеза. – 1995. – Ч. 3. – С. 144–146; Філіпова Т. П. Відбудова народного господарства у визволених районах Радянської України в 1943–1944 рр. за кінофотодокументами ЦДАКФФД УРСР / Т. П. Філіпова // Архіви України. – 1974. – № 3. – С. 26–37. 30. Базанова М. М. Кинофотолітопис історії Києва / М. М. Базанова, Н. О. Топішко // Архіви України. – 1982. – № 2. – С. 30–40. 31. Базанова М. М. Центральний державний архів кінофотофонодокументів УРСР / М. М. Базанова, Г. С. Пшеничний // Архіви України. – 1975. – № 4. – С. 47–57; Пшеничний Г. Досягнення Центрального фото-фоно-кіноархіву / Г. С. Пшеничний // НІБ. – 1948. – № 2. – С. 18–22. 32. Базанова М. М. ЦДКФФА України: події і люди / М. М. Базанова // Архіви України. – 1998. – № 1–6. – С. 73–85; Маркітан Л. П. Симон Петлюра та його родина в кіно- і фотодокументах / Л. П. Маркітан // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 71–81; Слончак Н. М. Фотолітопис: Всеросійська виставка 1913 року в Києві / Н. М. Слончак // Архіви України. – 2003. – № 4–6. – С.173–183. 33. Слончак Н. Підготовка до видання анотованих каталогів кінодокументів у ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного / Н. М. Слончак // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2001. – Число 6 (7), Ч. 1. – С. 352–355; Слончак Н. Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С.Пшеничного – скарбниця

історії / Н. М. Слончак // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2002. – Т. 8. – С. 281–287. 34. ЦДКФФА України. – Од. зб. 5359 София Киевская. – Телефільм (1966 р.); Од. зб. 4776 3 часів Марії Оранти Київської. – Кінофільм (1968 р.). 35. ЦДКФФА України. – Од. зб. 1290 Перебування на Україні президента Федеративної народної республіки Югославія Йосипа Броз Тіто. – Спецвипуск (1956 р.); Од. зб. 1714 Перебування в Києві урядової делегації Чехословацької народної республіки. – Спецвипуск (1957 р.); Од. зб. 1711 Болгарська урядова делегація в Києві. – Спецвипуск (1957 р.); Од. зб. 1607 Кіножурнал "Радянська Україна". – № 31 (1957 р.); Од. зб. 2032 Перебування прем'єр-міністра Великобританії Г. Макміллана у Києві. – Спецвипуск (1959 р.); Од. зб. 2001 Добро пожалувати, дорогі друзі! (До перебування партійно-урядової делегації Німецької Демократичної Республіки в Україні). – Спецвипуск (1959 р.). 36. ЦДКФФА України. – Од. зб. 1607 Кіножурнал "Радянська Україна". – № 31 (1957 р.); Од. зб. 5091 Кіножурнал "Радянська Україна". – № 51 (1972 р.); Од. зб. 7168 Кіножурнал "Радянська Україна". – № 38 (1978 р.). 37. ЦДКФФА України. – Од. зб. 3690 Генерал Не Він у Києві. – Кіносюжет (1961 р.). 38. ЦДКФФА України. – Од. зб. 8111 Збірник кіносюжетів. – Сюжет № 18 "Вчені – 1500-річчю Києва" (1980 р.). 39. ЦДКФФА України. – Од. зб. 2877 Київ. – Кінофільм (1950 р.); Од. зб. 2884 Памятники культуры Древней Руси. – Кінофільм (1954 р.); ЦДКФФА України. – Од. зб. 12239 Там, де Русь хрестили. – Телефільм (1989 р.); Од. зб. 6050 Українське бароко. – Телефільм (1968 р.); Од. зб. 12026 Земне тяжіння. – Телефільм (1987 р.). 40. ЦДКФФА України. – Од. зб. 12383 Історія Києва. Фільм 2-й "Столиця на кручах" (1994 р.); Од. зб. 5688 Сокровища вечности. – Кінофільм (1972 р.); Од. зб. 12219 На круги своя. – Фільм 4-й з циклу "Історія Києва" (1994 р.); Од. зб. 2888 Київ – столиця Української ССР. – Кінофільм (1955 р.); Од. зб. 1730 Київ, 1957. – Кінофільм (1957 р.); Од. зб. 11762 Київ крізь віки. – Кінофільм (1991 р.). 41. ЦДКФФА України. – Од. зб. 538. Перебування в Україні делегації українських прогресивних організацій Канади і США. – Кінофільм (1948 р.); Од. зб. 11527 Торгово-промислова палата України. – Кінофільм (1992 р.); Од. зб. 11355. Українська автокефальна православна церква. Повернення. – Кінофільм (1991 р.); Од. зб. 2432 Днепр. – Кінофільм (1949 р.); Од. зб. 8759 Я – Київ. – Кінофільм (1977 р.); Од. зб. 12257 За імперськими мурами. – Фільм 9-й з циклу "Історія Києва" (1994 р.); Од. зб. 12171 Десятинна церква (1996 р.); Од. зб. 6013 Збірник телесюжетів (1967 р.); Од. зб. 4668 Каменная живопись. – Кінофільм (1967 р.); Од. зб. 2640 Наша Україна. – Кінофільм (1962 р.). 42. ЦДКФФА України. – Од. зб. 519 Львівський собор. – Кінофільм (1946 р.). 43. ЦДКФФА України. – Од. зб. 12130 Жінки з вулиці Бабин Яр. Фільм 1-й "Одверни і заступи". – Телефільм ((1992 р.) кінохроніка 1941 р.); Од. зб. 11928 50 років визволення України. – Кінофільм ((1994 р.) кінохроніка 1940-х рр.); Од. зб. 2877 Київ. – Кінофільм (1950 р.); Од. зб. 12180 Українська ніч 33-го. Справа Грушевського. – Телефільм (1998 р.). 44. ЦДКФФА України. – Од. зб. 1803 Кіножурнал "Україна сьогодні". – № 14 (1958 р.); Од. зб. 1828 Кіножурнал "Україна сьогодні". – № 12 (1958 р.). 45. ЦДКФФА України. – Од. зб. 4492 Кіножурнал "Піонерія". – № 6 (1970 р.). 46. ЦДКФФА України. – Од. зб. 538. Перебування в Україні делегації українських прогресивних організацій Канади і США. – Кінофільм (1948 р.); Од. зб. 2432 Днепр. – Кінофільм (1949 р.). 47. ЦДКФФА України. – Од. зб. 1290 Перебування на Україні президента Федеративної народної республіки Югославія Йосипа Броз Тіто. – Спецвипуск (1956 р.); Од. зб. 1714 Перебування в Києві урядової делегації Чехословацької народної республіки. – Спецвипуск (1957 р.); Од. зб. 1711 Болгарська урядова делегація в Києві. – Спецвипуск (1957 р.); Од. зб. 1607 Кіножурнал "Радянська Україна". – № 31 (1957 р.); Од. зб. 2032 Перебування прем'єр-міністра Великобританії Г. Макміллана у Києві. – Спецвипуск (1959 р.); Од. зб. 2001 Добро пожалувати, дорогі друзі! (До перебування партійно-урядової делегації Німецької Демократичної Республіки в Україні). – Спецвипуск (1959 р.); Од. зб. 3690 Генерал Не Він у Києві. – Кіносюжет (1961 р.); Од. зб. 2877 Київ. – Кінофільм (1950 р.). 48. ЦДКФФА України. – Од. зб. 8870 Київ – столиця советської України. – Кінофільм (1979 р.). 49. ЦДКФФА України. – Од. зб. 5688 Сокровища вечности. – Кінофільм (1972 р.); Од. зб. 2877 Київ. – Кінофільм (1950 р.); Од. зб. 2888 Київ – столиця Української ССР. – Кінофільм (1955 р.). 50. ЦДКФФА України. – Од. зб. 1828 Кіножурнал "Україна сьогодні". – № 12 (1958 р.). 51. ЦДКФФА України. – Од. зб. 6050 Українське бароко. – Телефільм (1968 р.). 52. ЦДКФФА України. – Од. зб. 2877 Київ. – Кінофільм (1950 р.); Од. зб. 2888 Київ – столиця Української ССР. – Кінофільм (1955 р.); Од. зб. 2884 Памятники культуры Древней Руси. – Кінофільм (1954 р.); Од. зб. 1730 Київ, 1957. –

Кінофільм (1957 р.). 53. ЦДКФФА України. – Од. зб. 4776 З часів Марії Оранти Київської. – Кінофільм (1968 р.). 54. ЦДКФФА України. – Од. зб. 5359 София Киевская. – Телефільм (1966 р.). 55. ЦДКФФА України. – Од. зб. 12130 Жінки з вулиці Бабин Яр. Фільм 1-й "Одверни і заступи". – Телефільм ((1992 р.) кінохроніка 1941 р.); Од. зб. 11928 50 років визволення України. – Кінофільм ((1994 р.) кінохроніка 1940-х рр.)). 56. ЦДКФФА України. – Од. зб. 519 Львівський собор. – Кінофільм (1946 р.).

Lyubov Stromylyuk

**MOVIES AND PHOTO-DOCUMENTS CENTRAL STATE ARCHIVE UKRAINE
NAMED WHEAT AS SOURCES FOR STUDYING HISTORY MUSEUMS IN
UKRAINE (FOR EXAMPLE NATIONAL RESERVE "SOPHIA OF KYIV")**

The usage the movies and photo-documents will enable more fully to show the picture of this event into History researches of Museum Affairs in Ukraine. The author proves the necessity of participation this kind of historical records on an example the History of National Sanctuary Sofia Kievan.

РОЗДІЛ 5. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94 (477)

Іван Зуляк

**ДАЦКІВ І. Д. ДИПЛОМАТІЯ УКРАЇНСЬКИХ ДЕРЖАВНИХ
УТВОРЕНЬ У ЗАХИСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ. 1917–
1923 РР.: МОНОГРАФІЯ. – ТЕРНОПІЛЬ: АСТОН, 2009. – 520 С.**

У рецензованій монографії аналізуються чинники, що визначали дипломатичні дії українських державних утворень в захисті національних інтересів упродовж 1917–1923 рр.

Поступ незалежної Української держави на початку ХХІ ст. тісно пов'язаний з минулим історичного розвитку українського народу. Чільне місце відведено власне 1917–1923 рр., важливою складовою яких була діяльність дипломатичних структур українських державних утворень, що захищали національні інтереси.

У сучасній українській історіографії не так вже й багато солідних наукових досліджень, присвячених дослідженню дипломатії українських державних утворень у захисті національних інтересів. Монографічне дослідження Дацківа І. Д. заповнює цю прогалину, розкриваючи ще одну маловідому сторінку праці української дипломатії, здобутки якої не втратили своє актуальності й сьогодні. Багатоплановість дослідження, порушені проблеми свідчать про високий науковий рівень підготовки монографії.

Дипломатія є засобом здійснення зовнішньої політики певної держави, що являє собою сукупність невоєнних практичних заходів, прийомів й методів, застосовуваних з урахуванням конкретних умов і характеру розв'язуваних проблем, пов'язаних як з офіційною діяльністю глав держав і урядів, міністрів закордонних справ, відомств іноземних справ, дипломатичних представництв за кордоном, делегацій на міжнародних конференціях, так і офіційною діяльністю зовнішньої політики держави, захисту прав та інтересів держави, його установ і громадян за кордоном. З дипломатією пов'язують ведення переговорів для запобігання чи врегулювання конфліктів, пошуків компромісів і взаємоприйнятих рішень, розширення і поглиблення міжнародного співробітництва.

Досвід роботи українських дипломатичних представництв і місій за кордоном не втратив своєї актуальності, і на сьогодні відіграє важливу роль у визначенні змісту зовнішньої політики України, формуванні характеру її зв'язків із ближчими сусідами і партнерами у різних частинах світу. Розвиток української дипломатії на сучасному етапі не може здійснюватись успішно без вивчення та узагальнення історичного досвіду міжнародної діяльності України, її дипломатичної служби в минулому, тому розбудовуючи в сучасних умовах апарат міжнародних взаємин, особливо важливим є залучення до цього державотворчого процесу практичного досвіду створення дипломатичної служби незалежної Української державності 1917–1923 рр., коли саме й були зроблені перші кроки на шляху побудови зовнішньої політики новітньої доби.

Вітчизняна дипломатія українських державних утворень 1917–1923 рр. пройшла доволі складний шлях становлення, пов'язаний з вирішенням важливих проблем, що стосувалися захисту національних інтересів. Розпад Російської та Австро-Угорської імперій спричинив піднесення національно-визвольного руху й утворення нових держав, що радикально змінило геополітичну карту Європи. Серед нових державних формувань була й Україна, яка від часу заснування Центральної Ради до Брестських мирних переговорів пройшла шлях у державному будівництві від автономії до незалежності. Саме у добу Центральної Ради закладалися основи української національної дипломатії, формувалися її перші інституції, тимчасові надзвичайні місії поступово реформувалися на постійні дипломатичні представництва. За цей період було опрацьовано численні законодавчі акти, якими керувалися дипломатичні служби Української Держави та УНР Директорії, визначено стратегічні напрями розбудови відомства та його складових, створено умови для розгортання масштабів міжнародної співпраці в інтересах України.

Монографічне дослідження Дацківа І. Д. присвячене актуальній і маловивченій науковій проблемі. Воно є спробою комплексного дослідження дипломатії українських державних утворень 1917–1923 рр. у захисті національних інтересів.

У нас не виникає сумніву в тому, що це рецензоване наукове дослідження результат плідних наукових пошуків, роздумів та узагальнень автора. Дацків І. Д. переконливо обґрунтував мету, предмет вивчення, об'єкт та наукову новизну дослідження, практичне значення результатів дослідження. Автор досягнув поставленої мети, а отже, комплексно й об'єктивно подав системне, цілісне бачення досліджуваної проблеми. Він володіє значним й різноплановим матеріалом, досконало дослідив історіографію проблеми, логічно класифікував праці попередників, що прямо або ж опосередковано стосувалися досліджуваної проблеми. Дослідник ґрунтовно охарактеризував практично усі напрямки української історіографії з цього питання, критично й творчо оцінив науковий доробок попередників.

Незаперечною заслугою автора монографії є те, що ним опрацьовано й узагальнено значний обсяг статистичного матеріалу. Досконале володіння автором роботи методами джерелознавчого аналізу документів дозволило йому опрацювати значний комплекс архівних джерел, значна частина якого вводиться у науковий обіг вперше. Монографія містить докладну, науково обґрунтовану класифікацію архівних матеріалів. У ній визначено ступінь їх повноти й достовірності, вказано на тому, які принципово нові аспекти й положення досліджені автором в результаті введення у науковий обіг нових історичних джерел. Дацків І. Д. опрацював також значну кількість періодики, на сторінках якої міститься багато цінного в науковому плані фактичного матеріалу.

Архітектоніка монографії логічна й цілком відповідає завданням, які поставив перед собою автор. Запропонована структура роботи дозволяє вичленити основні моменти досліджуваної проблеми. Практично усі сім розділів й тридцять один параграф носять проблемний характер, а їх дослідження й розкриття змісту відзначається високим ступенем новизни, оригінальним баченням, оцінкою багатьох історичних фактів.

Дослідник значну увагу приділив формуванню національної дипломатії в добу Центральної Ради, виступі української дипломатії на міжнародну арену, Брестському мирному договору з Центральними державами, здобуткам дипломатії Гетьманату, дипломатії Директорії у боротьбі за незалежність УНР, зовнішній політиці ЗУНР та діяльності її дипломатичних структур.

Дацків І. Д. обґрунтовує думку про важливу роль дипломатичних органів, оскільки саме вони сприяли реалізації основного завдання – створення сприятливих з метою захисту і збереження державної незалежності у розвитку взаємовідносин з міжнародним співтовариством. У питаннях розвитку організаційних форм та напрямків взаємозв'язків дипломатії українських державних утворень з іншими державами, дослідник притримується точки зору, що двосторонні відносини служили ґрунтом для виникнення загальноукраїнських дипломатичних структур, сприяли вирішенню важливих суспільних проблем.

Автор доводить, що у добу Центральної Ради закладалися основи української національної дипломатії, формувалися її перші інституції, тимчасові надзвичайні місії поступово реформувались на постійні дипломатичні представництва. За цей період опрацьовано численні законодавчі акти, якими практично керувалися дипломатичні служби Української Держави та УНР Директорії, визначено стратегічні напрями розбудови відомства та його складових, створено умови для розгортання масштабів міжнародної співпраці в інтересах України.

На думку автора монографії, зважаючи на невластиві для автономних державних утворень функції зовнішньополітичної сфери діяльності за домінування у Центральній Раді ідеї автономії України у складі Російської Федерації, на першому етапі державотворення, втрачала сенс й ігнорувалась альтернативна концепція створення незалежної держави, а відтак, її головних атрибутів – власного міністерства закордонних справ та його розгалужених міждержавних дипломатичних структур. Втрачені можливості їх своєчасної розбудови спричинені фатальними наслідками неоправданим романтизмом в поєднанні з ідеологічною зашореністю лідерів Центральної Ради та тривалою внутріпартійною міжусобицею. Лише згодом вдалося закласти основи для міжнародного представництва: створити дієздатне міністерство закордонних справ, заснувати закордонні представництва у країнах блоку Центральних держав і започаткувати відносини з новоутвореними державами на постімперському просторі Росії та ряду нейтральних держав.

Дацків І. Д. вважає, що українські дипломати виявили великі здібності й уміння використовувати суперечності, які існували між більшовицькою Росією і Центральними державами, внутрішнє становище у Німеччині і Австро-Угорщині. Вони встановили дружні стосунки з членами австро-угорської делегації, зокрема, українським депутатом до австрійського парламенту Миколою Васильком та Миколою Залізником, які ділилися таємною інформацією з делегацією

УНР. Рішуча і послідовна позиція українських дипломатів базувалася, насамперед, на заявах голів делегацій Центральних держав і більшовицької Росії про права націй на самовизначення, яке почало реалізовуватися пригнобленими народами Фінляндії, Польщі, Литви, Латвії, Естонії й України.

Автор приходиться до висновків, що українці усвідомлювали, що для Австро-Угорщини утворення й існування незалежної України гарантує її від спільного кордону з більшовицькою Росією й відновлення довоєнного статусу. Німеччина і Австро-Угорщина, безумовно, були зацікавлені мати на сході буферну державу Україну, яка забезпечила б їх від подальшої експансії комунізму на захід. Делегація УНР володіла інформацією про складне соціально-економічне становище, насамперед, у Австро-Угорщині, через катастрофічний брак продовольства, масові заворушення народу. Українська делегація також уважно відслідковувала за розвиток стосунків між представниками Центральних держав і більшовицької Росії й скористалася їх загостренням. Слід зауважити, що, в свою чергу, делегації Австро-Угорщини й Німеччини використовували представників УНР як чинник тиску на радянську сторону.

Дослідження діяльності зовнішньополітичного відомства дипломатичного корпусу Центральної Ради дозволяє зробити основний висновок: опинившись перед прямою загрозою втрати незалежності внаслідок агресії з боку більшовицької Росії, не отримавши гарантій з боку країн Антанти, симпатії до якої серед проводу України були досить вагомими, УНР змушена була шукати миру та військово-політичної підтримки у Центральних держав, що дозволило їй зайняти гідне місце на міжнародній арені, здобути визнання і права суб'єкта міжнародного права.

Падіння Центральної Ради і встановлення Гетьманату П Скоропадського не вплинуло на зовнішньополітичну орієнтацію України. Серед пріоритетів її зовнішньої політики були взаємини з країнами австро-німецького блоку на основі умов Брестської угоди. Власне, Брестський мирний договір породив радикальні зміни в політичній орієнтації української дипломатії – на перше місце виходить Німеччина.

Автор монографії, загалом позитивно оцінюючи Брестський мир, водночас відзначає його негативні аспекти. Через політичну слабкість Центральної Ради була неспроможна ефективно захищатися від більшовицької Росії і водночас протистояти Центральним державам, що врешті підштовхнули Україну до укладення миру з німцями. Водночас Брестський мирний договір спричинив розрив відносин з Антантою. Отже, в підсумку, попри окремі дипломатичні успіхи, зовнішня політика Центральної Ради зазнала програшу в усіх трьох напрямках: не було врегульовано відносин з Росією; не вдалося досягти визнання з боку Антанти; врешті, підтримка Німеччини виявилася короткотривалою.

З іншого боку, підписання договору мало незаперечне позитивне значення: створювало небачені досі можливості для визнання УНР іноземними державами, а також сприяло розвитку зовнішньополітичного відомства, його закордонних структур, стимулювало закладення дипломатичних представництв – посольств або тимчасових надзвичайних дипломатичних місій, які набували досвіду дипломатичної роботи, постійні посольства чи консульства.

Дацків І. Д. наголошує на тому, що значною заслугою української дипломатичної служби була наполеглива боротьба за визнання України повноправним членом світового співтовариства, а також обстоювання принципів соборності України, що проявилось в переговорах на Брестській мирній конференції й частково реалізувалося в досягнутих угодах про Холмщину, Галичину й Буковину, а також на наступній серії переговорів, що їх провадили дипломати Гетьманату з радянською Росією, Доном, Білорусією та ін.

У подальшому тісні зв'язки з країнами Четверного блоку суттєво зашкодили дипломатичній службі Директорії встановити дружні відносини з країнами Антанти, які стали переможцями у світовій війні і творцями нової геополітичної карти повоєнної Європи. Залишившись сам на сам у боротьбі за незалежність з білою і червоною Росією, Україна потерпіла поразку. Потрібно відзначити, що після Бреста, незважаючи на заяви лідерів України про нейтральний статус держави у міжнародних відносинах, Антанта вважала, що вона перейшла у ворожий табір, і це переконання суттєво і надовго зашкодило вирішенню українських проблем.

Автор монографії пропонує альтернативний шлях, що забезпечив би існування незалежної України у добу Директорії УНР і в майбутньому, припускаючи, що якби Україна не пішла на Брестський мир й залишалася у стані воюючих держав Антанти, то забезпечила би собі право на участь у Паризькій мирній конференції й могла б тоді зміцнити своє становище в колі світових держав, як це здійснили Чехословаччина, Польща, Румунія та інші.

Дослідник робить висновок про те, що глибокий аналіз геополітичної ситуації в Україні на початку 1918 р., що характеризувалась несприятливим перебігом більшовицько-української війни і реальною загрозою втрати незалежності, дозволяють зробити висновок про те, що історичні обставини не надавали керівництву молодій українській державі та її зовнішньополітичному відомству іншої альтернативи.

Розглядаючи діяльність дипломатичної служби Директорії УНР, що в грудні 1918 р. прийшла до влади, Дацків І. Д. підсумовує, що їй від самого початку дісталася складна спадщина у сфері зовнішньополітичної орієнтації, – давались взнаки відсутність ділових контактів з Антантою. Щоправда, коли наприкінці листопада 1918 р. в причорноморських портах України висадилися союзницькі війська силою до 15 піхотних дивізій для допомоги Добровольчій армії генерала А. Денікіна у боротьбі з більшовицькою Росією, українська дипломатія намагалася скористатися шансом для зближення з Антантою й пішла на переговори з її представниками в Одесі. Однак на перешкоді в досягненні позитивного результату для України була відсутність єдиного державницького підходу щодо змісту угод. Через партійні міжусобиці не було єдності щодо напрямку зовнішньополітичної орієнтації УНР. Прибічникам Антанти протистояла досить сильна опозиція в особі групи В. Винниченка, яка намагалася досягти порозуміння з більшовицькою Москвою, висилаючи туди дипломатичні місії.

Саме міжпартійна боротьба, як справедливо вважає дослідник, стала основною причиною зриву переговорів в Одесі, перешкодила і встановленню контактів з країнами Антанти, що виявилось фатальним для долі України в часи нової агресії з боку Москви.

Автор монографії стверджує, що дипломатична служба Директорії не змогла вповні використати можливості для тісної і цілеспрямованої співпраці з зовнішньополітичним відомством ЗУНР. Не було знайдено порозуміння, що особливо виявилось на Паризькій мирній конференції та скінчилось повним розривом стосунків через Варшавські угоди С. Петлюри про військово-політичний союз з Польщею. Щоправда, не можна нехтувати певними успіхами дипломатії УНР, що досягалися активною діяльністю 25 закордонних представництв, насамперед у питаннях піднесення престижу України, встановлення міжнародних зв'язків та захисту інтересів українських громадян, військовиків, котрі після поразки визвольних змагань опинилися за межами Батьківщини й подекуди перебували у важких умовах.

Підсумовуючи діяльність дипломатичної служби ЗУНР, потрібно зауважити її детермінованість складною геополітичною ситуацією. В умовах українсько-польської війни, відтак військово-дипломатичного протистояння з Польщею й Антантою, політичний провід республіки та апарат міністерства закордонних справ намагалися вирвати молоду незалежну державу з міжнародної ізоляції, вирішити долю країни шляхом переговорів, зокрема на Паризькій мирній конференції 1919 р.

Керівництво ЗУНР, передусім, президент Є. Петрушевич, були прихильниками курсу на зближення з Антантою, покладали великі надії на втілення в життя плану перебудови Європи, викладеного у відомих 14 пунктах президента США Вільсона. Проте Захід формував своє ставлення до ЗУНР під впливом польської політики і вважав її більшовицьким утворенням, натомість білогвардійська Росія, вбачали в ній державу української націоналістичної буржуазії. Це ставлення не змогла переламати діяльність дипломатичних представництв ЗУНР, в результаті нове державне утворення було повалене.

На думку автора, зовнішня політика керівництва ЗУНР визначалася, передусім, умовами збройного конфлікту з Польщею. Природним союзником у боротьбі за незалежність наприкінці 1918р. була УНР. Відтак перші заходи дипломатичної служби ЗУНР, скеровувались на укладення тісного військово-політичного союзу. Окрім того, було докладено значних зусиль щодо порозуміння з Антантою під час переговорів з її військово-дипломатичними місіями, які прибували до Східної Галичини з Парижа й мали на меті припинення українсько-польської війни, зрештою, не вигідної для Заходу.

Дацків І. Д. доводить, що наступною значною акцією західноукраїнських дипломатів була участь у Паризькій мирній конференції в першому півріччі 1919 р. Певним успіхом їх діяльності стали прямі переговори з керівництвом провідних держав Антанти, під час яких дипломати ЗУНР наполегливо обстоювали інтереси Української держави. Українські представники домоглися створення спеціальної комісії в рамках конференції, що займалася виключно східногалицькою проблемою. Однак у нерівному дипломатичному протистоянні перемогла позиція Антанти, насамперед Франції, провідної держави коаліції, що мала тісні зв'язки з Польщею і була її активним прибічником.

Аналізуючи зовнішню політику такої ж молоді, як і ЗУНР, Польщі, автор наголошує на ризичності в позиціях дипломатії цих держав. Зокрема, Польща не дотримувалася односторонньої зовнішньополітичної орієнтації: ще в роки Першої світової війни. У Парижі активно діяв потужний Польський Національний Комітет, який зав'язав тісні стосунки з Францією й Антантою загалом. Водночас у складі австро-угорської армії було створено не один, як у випадку з українським, а кілька польських легіонів, що в роки польсько-української війни склали ядро Війська Польського. У цей же час у складі російської армії в 1917 р. сформовано два польських корпуси, завдяки чому Польща знайшла порозуміння ще й з Москвою.

Як стверджує дослідник, зовсім інша геостратегічна ситуація склалася навколо ЗУНР. Так, її зовнішня політика була прив'язана до УНР, котра перебувала у стані війни з Польщею і яка, зрозуміло, не здобула визнання Антанти, оскільки опиралася на антибільшовицькі сили білої Росії – Добровольчу армію генерала А. Денікіна, які зі свого боку не визнавали незалежної Української держави. Отже, у пошуку реальних засобів для організації захисту Європи від більшовицької експансії, Антанта в польсько-українській війні 1918–1919 рр., віддала перевагу надійному союзникові, національно сконсолідованій Польщі та її збройним силам.

У підсумку слід погодитися з автором монографії і відзначити, що формування, становлення і діяльність зовнішньополітичних відомств та їх структур державних утворень доби Української революції – Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР і ЗУНР були викликані насамперед їх прагненням вийти на міжнародну арену. Ця діяльність стала важливою складовою процесу державного будівництва. Десятки і сотні талановитих українських дипломатів наполегливо і завзято працювали за кордоном.

Характерною особливістю розбудови і розвитку української дипломатії всіх державних формувань була складна геополітична ситуація. Молоді українські державні утворення стали об'єктом прагматичного інтересу з боку Росії, Німеччини, Австро-Угорщини країн Антанти і змушені були скеровувати зовнішньополітичну діяльність виключно на захист своєї незалежності.

У монографії детально простежено реалізацію дипломатичними структурами програми співпраці з іншими зовнішніми дипломатичними відомствами, досліджено шляхи і механізми практичного розв'язання національно-культурних і соціальних проблем. Автором визначено низку причин об'єктивного і суб'єктивного характеру, які не дали змоги дипломатичним громадським структурам у повному обсязі виконати поставлені завдання, уникнути внутрішніх прорахунків і недоліків у діяльності.

Цілком слушною є теза дослідника про те, дипломатія українських державних утворень спричинилися до розбудови до захисту національних інтересів стала основою зміцнення єдності та соборницьких прагнень. Аргументованим є твердження автора, що спрямованість міжнародної діяльності дипломатичних структур визначалася цілою низкою як внутрішніх чинників, так і зовнішніх. Логічністю й виваженістю відзначається аналіз форм і напрямків міжнародної діяльності та співробітництва української дипломатії з об'єднаннями й асоціаціями зарубіжжя. Мотивованим є твердження Дацківа І. Д. про те, що міжнародна діяльність дипломатії українських державних утворень 1917–1923 рр. позитивно вплинула на культурний розвиток української нації, сприяла її визнанню серед світової громадськості.

Зроблені дослідником висновки є всебічними й глибоко аргументованими, повністю впливають із цікавого й важливого у науковому плані фактичного матеріалу, поданого в розділах монографії. Список використаних джерел у роботі є достатнім для повноцінного й необхідного розкриття поставлених завдань, досягнення основної мети. Особливо цінним є залучення у науковий обіг значної кількості важливих маловідомих і невідомих архівних джерел та документів, які дали змогу авторові об'єктивно й всебічно дослідити дипломатію українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр.

Результати монографічного дослідження Дацківа І. Д. будуть корисними під час розробки теоретичних питань дослідниками, які займаються історією української дипломатії досліджуваного періоду. Нагромаджений у монографії матеріал свідчить про наявність широких можливостей для його використання на сучасному етапі. Матеріали монографії знайдуть своє використання у навчальному процесі під час розробки відповідних спецкурсів, навчально-методичних посібників, у науково-популярних, довідково-енциклопедичних виданнях, практичній викладацькій роботі.

Підсумовуючи, варто зазначити, що рецензована праця є давно очікуваним й корисним виданням, відзначається новизною постановки та вирішення низки завдань, пов'язаних з дип-

ломатією українських утворень у захисті національних інтересів, містить оригінальні й глибокі висновки і, безсумнівно, приверне увагу дослідників.

Монографічна праця Дацківа І. Д. є завершеною, самостійною й оригінальною роботою. Багатоплановість дослідження, нова постановка питань, порушені проблеми свідчать про високий науковий рівень її підготовки, автор добре володіє матеріалом, логічно і послідовно виклав його, робота читається доступно, сформульовані думки зрозумілі.

Ivan Zulyak

DATSKIV I. D. DIPLOMACY UKRAINIAN STATE FORMATIONS IN THE PROTECTION OF NATIONAL INTERESTS. 1917–1923 RR.: MONOGRAPH. – TERNOPIIL: ASTON, 2009. – 520 S.

In the reviewed monograph analyzes the factors that determine diplomatic actions of the Ukrainian state entity in the defense of national interests during the 1917–1923 pp.

УДК 262.13

Іван Зуляк

БИСТРИЦЬКА Е. В. СХІДНА ПОЛІТИКА ВАТИКАНУ В КОНТЕКСТІ ВІДНОСИН СВЯТОГО ПРЕСТОЛУ З РОСІЄЮ ТА СРСР (1878–1964 РР.). МОНОГРАФІЯ. – ТЕРНОПІЛЬ: ПІДРУЧНИКИ І ПОСІБНИКИ, 2009. – 416 С.

У рецензованій монографії на основі історичних фактів, архівних документів та матеріалів аналізується сукупність чинників, подій та особливостей, що визначали характер та перебіг російсько-ватиканських і радянських-ватиканських взаємин упродовж 1878–1964 рр.

Монографія доцента Е. В. Бистрицької присвячена актуальній і маловивченій науковій проблемі – дослідженню східної політики Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.). Вона є актуальною з огляду на історичну ретроспективу, а також на ті процеси, що мають місце в сучасному церковно-релігійному житті, пов'язані з кардинальними перетвореннями в усіх сферах, вони знаходять свій конкретний вияв у об'єктивно зумовлених спробах вдосконалення, корекції і навіть ревізії поглядів на окремі події та явища минулого. Цій тенденції значною мірою сприяють сприятливі обставини, що уможливили вільний розвиток церкви й можливість введення в науковий обіг нових або залучення раніше тенденційно інтерпретованих джерел.

Монографія Е. В. Бистрицької базується на використанні порівняльно-аналітичного, історико-хронологічного, проблемного методів дослідження з урахуванням принципів історизму та об'єктивності.

Безумовним здобутком дослідниці є систематизація й висвітлення багатоаспектної діяльності Ватикану в реалізації східної політики упродовж 1878–1964 рр. Послідовним й виваженим є цілісний аналіз змін, що відбувалися у сфері російсько-радянських-ватиканських взаємин.

Рецензоване наукове дослідження є актуальним і заслугоує високої оцінки релігієзнавців, оскільки у ньому комплексно досліджено й цілісно проаналізовано східну політику Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.). Цілісний аналіз досліджуваної проблематики дає необхідний матеріал для узагальнень і висновків, скерованих на розкриття поставлених у монографії завдань.

Наукове дослідження Е. В. Бистрицької спирається на широке й значне коло різноманітних архівних джерел та матеріалів зовнішньої політики Російської імперії, Російської Федерації, опублікованих джерел, документів, юридичних актів, періодичних видань, монографій, наукових статей, мемуарної та іншої літератури.

Варто наголосити, що рецензована монографія відзначається ґрунтовністю джерельної бази, що дало можливість авторці висловити свою власну компетентну думку з приводу найбільш дискусійних аспектів досліджуваної проблеми. Нею введено до наукового обігу не лише нові документи й матеріали, але й узагальнено історичні факти, події громадського життя та політичні явища, реконструйовано події тогочасної східної політики Ватикану в контексті новітньої методології.

Принагідно відзначимо, що монографія складається з чотирьох розділів, що охоплюють найважливіші аспекти досліджуваної проблематики, а саме – східну політику Ватикану наприкінці XIX – на початку XX ст.: понтифікат Лева XIII (1878–1903 рр.), російсько-ватиканські відносини напередодні Першої світової війни, геополітичні реалії і міжнародну стратегію Ватикану в системі російсько-ватиканських відносин періоду Першої світової війни, радянсько-ватиканські відносини (1917–1964 рр.), які підпорядковано основній меті – комплексному дослідженню теми.

Поділ монографії на розділи дуже тісно пов'язаний зі зміною не лише геополітичного становища, але й, передусім, складових східної політики Ватикану, виходячи з об'єктивних реалій часу. Певною мірою, такий поділ відзначається неординарністю в осмисленні досліджуваної проблеми та її глибокому трактуванні й аналізі.

Структура праці детально осмислена, логічна, послідовна, виражена і лаконічна, науково аргументована, як і виклад матеріалу власне у самих розділах. На нашу думку, вона є досить вдалою й цілісною, оскільки дає змогу розкрити складний і суперечливий процес східної політики Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.).

Відзначимо, що у вступі монографії досить детально обґрунтована актуальність проблеми, чітко визначено мету та завдання дослідження, розкрито ступінь наукової розробки теми, підкреслено важливість монографічного дослідження для сучасного релігієзнавства.

У першому розділі рецензованої монографії "Східна політика Ватикану наприкінці XIX – на початку XX ст.: понтифікат Лева XIII (1878–1903 рр.)" досліджено російський вектор дипломатичних відносин Ватикану в еволюційному розвитку: від конфронтації до діалогу, а також формування доктрини уніонізму та тенденції її відображення у російсько-ватиканських відносинах.

Авторка наголошує на тому, що східна політика Лева XIII, незважаючи на закладені основи для діалогу на принципах поваги і рівності релігійної традиції Заходу та Сходу, у Росії розглядалася через призму політичних поглядів. Для Ватикану взаємини з Росією наповнювалися дещо іншим змістом, що ґрунтувався на реаліях міжнародного суспільно-політичного становища.

Доволі оригінальними є висновки дослідниці щодо зовнішньополітичної діяльності Лева XIII, який в умовах протистояння між країнами Європи, зумів зберегти добрі стосунки з основними політичними партнерами, активно формував нову конфігурацію політичних сил. Власне, Росії відводилася особлива роль стримуючого чинника національним і комуністично-атеїстичним рухам, що поширювалися у Європі.

Е. В. Бистрицька стверджує, що царський уряд позитивно сприймав побажання Ватикану, однак не вважав Лева XIII своїм щирим союзником. У цьому контексті Ватикан розглядався Росією як інструмент у розв'язанні внутрішніх проблем, що передусім, стосувалися боротьби з національними та робітничими рухами, оскільки російське самодержавство ґрунтувалося на тісній співпраці з православ'ям, що вбачало у поширенні впливу папства небезпечного релігійного конкурента. Тим не менше, співробітництво Ватикану і Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. було взаємовигідним.

Авторка притримується думки, що Лев XIII основну увагу приділяв католицько-православному діалогу, що домінував у його діяльності, одночасно закладав основи для уніоністичної праці з православною церквою Росії.

На думку Е. В. Бистрицької, ідеї Лева XIII характеризувалися інноваційним підходом до католицько-православного діалогу, що ґрунтувалися на концепції рівності східної і західної церков. Пріоритетним завданням Ватикану залишалося возз'єднання католицької Заходу з православним Сходом.

Другий розділ "Російсько-ватиканські відносини напередодні світової війни" в основному розкриває пріоритетні аспекти церковно-релігійної політики за понтифікату Пія X (1903–1904 рр.) та український чинник і ватиканський проект уніоністичної діяльності в Росії. У ньому дослідниця наголошує на актуалізації російсько-ватиканських відносин напередодні Першої світової війни, що набули нового змісту, відсутністю системності у зовнішньополітичних діях Рим-

ської курії, неповороткості бюрократичної системи правління у Росії, нерозумінні значення релігійних питань.

Однак, на її думку, все ж таки, з одного боку, основною причиною погіршення російсько-ватиканських відносин було питання церковного устрою католицької церкви в Росії, з іншого – підтримка Ватиканом австро-угорського та німецького протекторату над римо-католиками Балкан та Близького Сходу, що суперечила інтересам Російської імперії, що весь час протегувала православним у цьому регіоні. Проблема використання національних мов у богослужінні слов'янських народів на Балканах остаточно перемістилася у політичну площину. З огляду на позицію Римської курії, вона розв'язувалася на користь політичних інтересів Австро-Угорщини.

Е. В. Бистрицька слушно доводить, що погіршення російсько-ватиканських відносин відбувалося поступово, у зв'язку з проголошенням Маніфесту 1905 р. про віротерпимість. Практика жорсткою адміністративного контролю над католицьким духовенством порушувала норми російського законодавства, чим викликала справедливі нарікання з боку Святого Престолу. Не виправдалися очікування Ватикану на відкриття нунціатури в Петербурзі, натомість політика міністерства внутрішніх справ поставила під загрозу дипломатичні відносини між Російською імперією і Ватиканом.

Варто зазначити, що уніоністична програма характеризувалася непослідовністю і двозначністю, внаслідок відсутності чіткої моделі православно-католицького діалогу. Підтримка Пієм Х громад російських католиків східного обряду була відповіддю на ініціативи знизу, але не стала офіційною позицією Ватикану. Пріоритетна роль у поширенні ідеї возз'єднання православних з католиками на території Росії належала галицькому митрополиту А. Шептицькому. Таємний характер його повноважень утруднював становлення католицької церкви східного обряду і провокував конфлікти між католицькими місіями.

У третьому розділі "Геополітичні реалії і міжнародна стратегія Ватикану в системі російсько-ватиканських відносин періоду Першої світової війни" досліджено миротворчу політику Бенедикта XV і проблему збереження світового балансу сил та інтересів, актуалізацію проблеми єдності церков та її відображення у російсько-ватиканській дипломатії 1914 – лютий 1917 рр., події Лютневої революції 1917 р. – "нову еру свободи католицизму в Росії".

Авторка основну увагу звернула на миротворчі ініціативи Святого Престолу й особисто Бенедикта XV, політику урядів Росії, Великобританії, Франції, Італії, США, що вимагали від Центральних держав та їхніх союзників виступу з офіційною заявою про цілі війни, розміри відшкодувань тощо. Зрозуміло, що насправді, для всіх учасників війна мала імперіалістичний, грабницький і завойовницький характер, а відносини між російським імперським урядом і Римською курією упродовж війни мали напружений характер.

Власне, як на цьому наголошує дослідниця, саме через заангажованість політики, у чому неодноразово звинувачували Римську курію учасники військових блоків, що зумовлювалася її релігійними і політичними пріоритетами, а саме: повернення державного статусу Ватикану в межах Риму; боротьба з комуністичним рухом як носієм атеїстичних ідеалів; збереження позицій католицької церкви на територіях традиційного католицького віросповідання; поширення впливу на територіях православної та іншої віросповідної орієнтації.

Варто погодитись з думкою дослідниці, що перша світова війна та повалення самодержавства в Росії окреслили новий підхід до російсько-ватиканських й православно-католицьких відносин. Підставою для оптимізації російсько-ватиканських відносин стали законодавчі ініціативи Тимчасового уряду, які урівняли в правах Католицьку церкву з іншими віросповіданнями й визнавали легітимність створення екзархату Російської католицької церкви східного обряду.

В умовах, коли Тимчасовий уряд продовжив курс на участь у війні та збереження цілісності територій колишньої Російської імперії, особа митрополита А. Шептицького, звинуваченого у антиросійській політичній діяльності, виявилася неприйнятною для обох сторін, а проведені митрополитом організаційні заходи не мали підтримки офіційного Ватикану й викликали неоднозначну реакцію серед російських урядовців та у православних колах.

Четвертий розділ "Радянсько-ватиканські відносини (1917–1964 рр.)" представлено ставленням радянської влади до католицької церкви та її віруючих, особливостями розвитку радянсько-ватиканських відносин упродовж 1917–1929 рр., уніоністичну програму Ватикану у 20 – 30-х рр. XX ст., зовнішньополітичні аспекти взаємовідносин СРСР, Московського патріархату і Святого Престолу в роки Другої світової війни та повоєнному облаштуванні світу.

Виходячи з хронологічних рамок окресленого розділу, авторка виділяє такі основні періоди ставлення радянської влади до католицької церкви, а саме: 1918–1939 рр. – припинення дія-

льності в СРСР внаслідок застосування репресій проти священників та віруючих латинського і східного обрядів; 1939–1941 рр. – приєднання Західної України і Західної Білорусії, Північної Буковини, Латвії, Литви, Естонії до СРСР зумовило появу нових методів адаптації релігійного законодавства та боротьби з церквою; 1943–1953 рр. – "релігійний ренесанс" РПЦ, зумовлений необхідністю її використання з політичною метою обмеження впливу католицизму; 1953–1964 рр. – діяльність католицької церкви відбувалася за умов посилення ідеологічних засобів боротьби з релігією, які спрямовувалися на формування атеїстичної свідомості мас.

Е. В. Бистрицька чітко окреслює методи боротьби радянської влади з поширенням римо-католицизму в СРСР. Основними з яких були: контроль за релігійною, фінансово-господарською діяльністю громад, трудовою діяльністю духовенства, що мали на меті обмежити діяльність церкви й забезпечити побудови безрелігійного суспільства.

Авторка стверджує, що у ставленні до духовенства та віруючих запроваджувалася система жорсткого адміністрування, що поєднувалася з використанням репресивних методів, ізоляцією духовенства й віруючих. Фактично знищення католицької церкви в СРСР унеможливило продовження між церковного діалогу, радянсько-ватиканські відносини перемістилися у площину ідеологічного протистояння.

Основні наукові положення сформульовані виважено і фахово, із знанням досліджуваної проблеми, всебічно обґрунтовані, мають незаперечне значення. Дослідниця добре володіє матеріалом, порушені проблеми свідчать про високий науковий рівень підготовки монографії. Е. В. Бистрицька зуміла на основі аналізу історичних фактів, архівних документів та матеріалів дослідити і виявити основні тенденції сукупності чинників, подій та особливостей, що визначали характер та перебіг російсько-радянських-ватиканських взаємин упродовж 1878–1964 рр.

Е. В. Бистрицька виявила широку обізнаність зі спеціальною літературою з проблеми, що досліджувалася і зуміла фахово її проаналізувати. Загалом монографія відзначається глибоким науковим аналізом фактів, документів та історичної літератури з цієї проблематики, що забезпечило науково-обґрунтовані, зваженими й аргументованими висновки, доповнена іменним покажчиком.

Успіх дослідниці у висвітленні цієї важливої наукової проблеми, на наш погляд, полягає у доборі максимальної кількості фактів та правильно обраному методологічному підході у його трактуванні.

Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що рецензована монографія є давно очікуваним й корисним виданням, що відзначається новизною постановки та вирішення низки завдань, пов'язаних з дослідженням східної політики Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.), містить оригінальні й глибокі висновки і, безсумнівно, приверне увагу дослідників.

Поява монографії Е. В. Бистрицької заповнює прогалину у системі досліджень релігієзнавців, а систематизований і об'єктивно викладений матеріал має не лише світоглядне значення, а стане важливим і, головне, дієвим засобом національної історіографії з цієї проблематики.

Вважаю, що монографічне дослідження Е. В. Бистрицької "Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.)" є важливим внеском у розвиток релігієзнавства, своєчасним, самостійним й солідним дослідженням, корисним для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться цією проблематикою.

Ivan Zuljak

BYSTRYTSKA E.V. EAST POLICY IN THE CONTEXT OF VATICAN HOLY SEE RELATIONS WITH RUSSIA AND THE USSR (1878–1964 RR.). MONOGRAPHS. - TERNOPIL: MANUAL AND BOOKS, 2009. - 416 S.

In the reviewed monograph based on historical facts, archival documents and materials analysis of a set of factors, events and characteristics that determine the nature and course of Russian-Vatican and Soviet-Vatican relations during the 1878–1964 biennium

УДК 94 (438)

Ярослав Секо

ЗОНТГАЙМЕР К. ЯК НАЦИЗМ ПРИЙШОВ ДО ВЛАДИ. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – 320 С.

У статті прорецензовано монографію К. Зонтгаймера "Як нацизм прийшов до влади".

Вже не один десяток років у наукових колах сперечаються щодо причин появи нацизму в Німеччині – країні філософів, літераторів, музикантів. За такої постановки питання політичні аргументи видаються надто поверховими, соціально-економічні – не переконливими, психологічні – надто загальними. Курт Зонтгаймер у монографії "Як нацизм прийшов до влади", пропонує, як здається, найадекватніший підхід. Він звертає увагу саме на ідейні передумови виникнення нацизму, показує, яким чином німецькі інтелектуали витворили кардинально інший у відношенні до ліберальної демократії дискурс на якому став можливий означений феномен.

Перший варіант цієї книги побачив світ 1962 р. під назвою "Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik" ("Антидемократичне мислення у Веймарській республіці") і з того часу кілька разів перевидавався. Однак, українському читачеві став доступним лише нещодавно, завдяки добротному перекладу Наталі Проскури, Олександри Межевкіної та Юлії Півторак. Попри таку відстань у часі, підняті в книзі проблеми не втратили своєї актуальності і навіть, багато в чому, не позбавлені новизни. Полеміка навколо нацизму все ще перебуває в українському суспільстві під впливом спрощених підходів, стереотипів, а подекуди – при відсутності елементарних знань. Тому запропонований матеріал, без сумніву, стане цікавим не лише фахівцям, але й усім, хто цікавиться історією політичної думки.

Перед аналізом книги доречно зупинитися на особі автора, тим більше, що сама робота має прикладний характер – відстоювання цінностей ліберальної демократії. Курт Зонтгаймер (1928–2005) – німецький політолог, професор в Інституті ім. Софії й Ганса Шолів Мюнхенського університету, автор низка праць, присвячених політичній системі й політичній культурі Німеччини. Відомий своїми дослідженнями загроз демократії з боку лівого і правого екстремізму, до кінця свого життя залишався поборником парламентської демократії [1].

У рецензованій монографії К. Зонтгаймер зосереджується на аналізі правих антидемократичних ідей часу Веймарської республіки, абстрагуєтьс як від вивчення поодиноких ідеологів, так і від суспільної адаптації їх ідей. Співствляються теорії. На шальках терезів опиняються численні підходи правих, з одного боку, а з іншого – Веймарська конституція. Не випадково вдаючись до публіцизму (шальки терезів), автор не просто дає науковий висновок правим ідеям, але й співставляє їх з певним еталоном в якості якого ним бачиться ліберальна демократія. Розуміння цього факту дозволить зрозуміти і загальну методологію автора – праві ідеї в нього втрачають свою самотність, адже розглядаються виключно як антитеза до ідей ліберальної демократії. Власне саме через цю опозицію пропонується осмислення часто вживаного ним у різних значеннях терміну "антидемократичний".

У цілому монографія відзначається системністю підбору матеріалу та логічністю структури. З притаманною німцям акуратністю, автор наполегливий у цитуванні першоджерел та академічний у посиланнях. У першій частині "Політичний ірраціоналізм", проаналізовано загальний стан правих сил та ідей Веймарської республіки. У центрі уваги – протистояння раціоналізму та ірраціоналізму в філософській думці. Приймаючи тезу Т. Мана, що за кожною духовною позицією криється політична, дослідник показує як окремі ірраціональні категорії (життя, нація) інсталюються в суспільний дискурс, витісняючи при цьому базові категорії ліберальної демократії. В умовах некоріненості в суспільній свідомості демократичних цінностей, такий потужний вприск альтернативних ідей створив небезпечну ситуацію. Серед інших важливих проблем, відзначу аналіз німецької науки державного права та впливу першої світової війни на німців. Обидві мали значний вплив на формування антидемократичних ідей.

Центральною в роботі є друга частина "Антидемократичні ідеї". Зокрема, автором виділено кілька напрямків у правому середовищі: німецько-націоналізм, консервативна революція, революційний націоналізм, націонал-більшовизм, німецькі народовці, націонал-соціалізм. У

відповідності із завданнями роботи, К. Зонтгаймер намагається окреслити певні відмінності між ними. Проте, решта сторінок присвячено загальному дискурсу правого крила: критика основних інститутів ліберальної демократії, спроби вироблення політичного ідеалу у різних альтернативах від станової до тоталітарної держави тощо. Автором детально проаналізовано такі центральні поняття антидемократичного дискурсу, як "вождь" та "імперія" в амальгамі різноманітних підходів. Окремо з'ясовано значення інших важливих термінів тогочасного політологічного словника – "народ", "спільнота", "нація", "нова політика", "націонал-соціалізм" тощо.

Третю частину "Колізії в політиці" варто розглядати як спробу узагальнення та авторського бачення причин перемоги націонал-соціалізму. Окремі висновки мають полемічний характер, отож, є сенс на них детальніше зупинитися. Як вже було сказано, визначальним для появи правих антидемократичних ідей стало панування ірраціоналізму в суспільно-політичній думці. Розглядаючи раціоналізм та ірраціоналізм як взаємовиключні стани, автор, здається, надто спрощує. Особливо коли мова заходить про їх практичний вияв. Адже в реальному житті можна знайти приклади ірраціональності в ліберальній демократії з усіма її раціональними інститутами, і навпаки, раціональні мотиви в діяльності політичних сил, які апелюють до свідомості, волі та почуттів. Така категоричність перекидається і на аналіз політичних ідей.

До певної міри традиційною для німецької історіографії є проблема "вини німців" за підтримку А. Гітлера. К. Зонтгаймер пробує осмислити її через розрізнення ідей консервативної революції (які для нього є інтелектуальним продуктом) та спадку НСДАП. Перебуваючи в одному поняттєвому полі, виступаючи проти Веймару та ліберальних ідей в цілому, в очах звичайного німця саме НСДАП була єдиним серйозним політичним репрезентантом. На відміну від більшості правих груп, які дуже часто не мали організаційного оформлення, НСДАП була партією, яка приймала активну участь у політичному житті. Звідси підтримка з боку населення: "У Веймарській республіці було надто мало людей, які переконано виступали "за", але це не означало енергійного "проти" націонал-соціалізму" (с. 296). Значно складнішою була поведінка правих інтелектуалів. У націонал-соціалізмі вони бачили "попихача", який здатен проламати "систему Веймара". Після того вони планували відтіснити інтелектуально слабку партію А. Гітлера. Маємо справу з елементарною недооцінкою, а її ціна в історії відома.

Фактично мова йде про те, що А. Гітлер вміло використав суспільні настрої задля приходу до влади. Тонкі інтелектуальні відмінності були мало зрозумілими більшості німців, для яких, за словами К.-Й. Вальгрена "в двадцяті роки політика була лише зручним приводом набити один одному морду"[2, с. 83]. К. Зонтгаймер вірно підмічає роль правих у розхитуванні основ Веймарської республіки, при цьому підкреслюючи, що їх ідеї у суспільному дискурсі втратили авторство й повністю пов'язувалися з Гітлером. Можна додати, особливість близьких понять полягає в тому, що у суспільній свідомості вони мають тенденцію до зливання. І зрозуміти різницю між Е. Юнгом і А. Гітлером чи Меллером Ван ден Бруком і А. Розенбергом без відповідної підготовки вкрай важко. Адже всі апелюють до тих самих понять. Отож, А. Гітлер використав ідеї консервативної революції, а досягнувши влади, з 1933 р. розпочав реалізовувати власну програму з усіма її збоченнями. Побіжно зазначу, що аналогічна аргументація властива концепції С. Кульчицького щодо російської революції 1917 р. та приходу до влади більшовиків [3].

Таке розрізнення ідеологій консервативної революції і НСДАП має двоїсту природу. Очевидно, історія обрала свій шлях, надавши шанс А. Гітлеру. Але гіпотетично залишається питання: чи ті нереалізовані проекти консервативної революції за умов доступу до влади в міжвоєнний період не мали б схожих наслідків із нацизмом? Спроба К. Зонтгаймера відгородити консервативні ідеї немовби "виправдовує німців", але неможливо не побачити і звороту: таке розщеплення потенційно реабілітує ідею консервативної революції. Звичайно, сам автор далекий від цього. Але така вже природа тексту – читач самостійно знаходить у ньому своє, й окремі думки трактує безвідносно до автора. А те що саме такий підхід-реабілітацію використовують крайні праві можна пересвідчитися хоча б з публікацій А. Дугіна [4].

Варто відзначити, що міркування К. Зонтгаймера висловлені в третьому розділі мають багато в чому загальний характер і є малоаргументованими. Методологічно автору виявилось важко перейти від аналізу ідей до їх практичного втілення. Показати як і в якому об'ємі вони сприймалися суспільством. У сучасній історіографії саме такий підхід викликає найбільший інтерес. Втім, нагадаю, що книга написана ще 1962 р.

Оцінюючи монографію в цілому варто вкотре підкреслити професійний аналіз ідей правих сил Веймарської республіки. Однак, їх критика з позицій ліберальної демократії видається надто однобокою. У окремих аспектах маємо справу з відвертою апологетикою ліберальної

демократії. У. Черчилль говорив про те, що демократія поганий спосіб управління державою, однак інші – ще гірші. Слідуючи логіці британського прем'єра, і відповідаючи на власне запитання, чому німці повернулися до ліберальної демократії, К. Зонтгаймер відповідає: "після недавньої трагічної історії з правими демократичний лад здавався найгуманнішим" (с. 297).

Книга К. Зонтгаймера дає цікавий матеріал для роздумів щодо появи та природи нацизму. Загальний стан кризи із закінченням Першої світової війни однаково усвідомлювався від Атлантики до Уралу. Втім висловити його, артикулювати у відповідних категоріях та запропонувати альтернативу могла лише освічена нація. Лише в середовищі з відповідною культурою вислення, системою освіти, значними ресурсами друкованої продукції, ідеї могли набути свого виразу. Німеччина чи не найкраще підходила для цього у 1920-х рр. К. Зонтгаймер навіть називає той час "Ельдорадо для інтелектуалів". І не варто цьому дивуватися. Німеччина батьківщина не тільки Канта й Гете, але й Ніцше й Вагнера. Різні інтелектуальні традиції визначали її духовне життя. А тому схилання в бік ірраціоналізму в умовах повоєнної Європи лише привело до переважання однієї з них. При цьому не потрібно забувати, що ліберальна демократія не мала за собою практичного досвіду, для більшості це була лише ідея, яка ще й до того асоціювалася з ворожим табором, а отже, пошук альтернативи був логічним кроком. Дослідження К. Зонтгаймера об'єктивно ілюструє лише той факт, чому більшість німецьких інтелектуалів потрапили під вплив консервативної ідеї й згодом приєдналися до нацизму. Водночас залишилося відкритим питання: а де ж було суспільство?

Список використаних джерел

1. Kurt Sontheimer. Режим доступу: http://lexikon.freenet.de/kurt_sontheimer. 2. Вальгрен К.-Й. Прогулки с Кафкой. Роман-есе / К.-Й. Вальгрен. – М.: Олма-Пресс, 2006. – 286 с. 3. Кульчицький С. Російська революція 1917 року: новий погляд / Станіслав Кульчицький. – К.: Наш час, 2008. – 79 с. 4. Дугін А. Консервативна революція / А. Дугін // І. Незалежний культурологічний часопис. – 2000. – № 16. – С. 55–85.

Jaroslav Seko

ZONTHAYMER K. AS NAZISM CAME TO POWER. – K.: THE SPIRIT AND LETTER, 2009. – 320 S.

The article reviewed by a monograph K. Zonthaymera "As Nazism came to power".

УДК 94 (477)

Іван Зуляк

"РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ. ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ". – ТЕРНОПІЛЬ: ЗБРУЧ, 2009. – 724 С.

У статті прорецензовано видання, в якому основну увагу звернено на особливості, характер та наслідки репресивної діяльності радянської влади на Тернопільщині.

4 грудня цього року минає 70 літ, як була утворена Тернопільська область. Ця подія у 1939 р. відбулася через два з половиною місяці після зайняття Західної України військами Червоної армії та утвердження в краї радянської влади. За надзвичайно складних геополітичних обставин, коли вже тривала Друга світова війна, відбулося, після багатовікової звитяжної боротьби за незалежність, воз'єднання переважної більшості українського народу в одному державному утворенні. Така доля випала тоді також білоруському, литовському, а невдовзі й молдавському народам.

Відзначення 70-ліття Тернопільської області дає нагоду ще раз згадати й осмислити, що приніс комуністичний режим західним українцям, як і всьому нашому народові. Загальновідомо, що одним із значимих проявів його політики в Західній Україні стали масові репресії і терор, придушення національно-визвольної боротьби, переслідування всіх, хто не погоджувався

з комуністичною ідеологією. Наслідки цієї трагічної для українського народу політики – як економічні, соціальні, так і духовні – ми донині не подолали.

Мабуть, не випадково нинішнього 2009 р. з'явилася книга, що розкриває широку картину репресивної діяльності радянського режиму щодо мирного населення на Тернопільщині впродовж усього часу його існування. Це перший том кількатомного видання “Реабілітовані історією. Тернопільська область”, підготовлений колективом обласної редакції “Книги пам'яті”, що діє на виконання урядової програми про видання в Україні серії “Реабілітовані історією”.

Зміст матеріалів книги (вона має 724 сторінки) переконує, що вона підготовлена солідно, на основі значної джерельної бази, з урахуванням здобутків сучасної історичної науки. У наш час, як відомо, є чимало видань – наукових, науково-популярних, краєзнавчих, мемуарних, художніх, художньо-документальних, публіцистичних, у яких розкриваються репресії радянського періоду і звитяжна боротьба за свободу, проти комуністичної тиранії на Тернопільщині, названі учасники цієї боротьби, показано їхній героїзм й жертвність. Книга “Реабілітовані історією. Тернопільська область” в цьому контексті займає особливе місце, оскільки її завдання – якнайповніше віднайти і закарбувати навіки імена людей, котрі стали невинними жертвами тоталітарного комуністичного режиму і своєю трагічною долею увійшли в літопис нескореної України.

Щоб оцінити вказане видання, найкраще буде, напевно, проаналізувати зміст його розділів. Після звернення до читачів обласної редакційної колеґії, в якому окреслені специфіка й цілі книги, обґрунтована її структура, йде стаття “Репресії комуністичного режиму на Тернопільщині”, що складає перший розділ. Обсяг статті (сьома частина книги), коло розглянутих питань й науковий апарат дають підстави вважати, що вона є цілісною історичною розвідкою, у якій концептуально розглядається зазначена в темі статті проблема. Виходячи з актуальності окреслених у ній проблем, варто було б видати її окремою збіркою.

Дізнаємося, що вперше більшовицькі лозунги пролунали на Тернопільщині у 1917 р. А вже через два роки, коли нинішня північна частина області – територія тодішнього Кременецького повіту була зайнята Червоною армією, почалися репресії проти мирних жителів, на рік раніше, ніж в галицькій частині нашого краю в період діяльності Галревкому. У статті, на нашу думку, цілком обґрунтовано й логічно розповідається про трагічну долю вихідців з Тернопільської землі, котрі зазнали репресій в СРСР у 1920–1930-і роки. І навіть цим сумним фактом підтверджується спільність історичної долі українців по обидва береги Збруча.

У статті відзначається, що масові репресії в нашому краї почалися з першого дня “визвольного походу” Червоної армії в Західну Україну, тобто 17 вересня 1939 р., а готувались керівництвом СРСР як інструмент державної політики завчасно і були покладені на каральні органи НКВС. Власне репресивні дії цих органів, які репрезентували нову владу, спричинили спротив населення і наростання антирадянської боротьби в краї, на чолі якої стояли члени ОУН. Розкрито маловідому донині сторінку терору 1939–1941 рр. – масові страти без суду тисяч людей як “розвантаження” в'язниць на підставі таємної постанови ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р., мовиться про чотири масові депортації людей із Західної України в сибірські та північні краї Росії. Наводяться та узагальнюються факти жахливих кривавих розправ “славних чекістів” над жителями краю після початку німецько-радянської війни у червні 1941 р.

Важливе місце у статті займає розповідь про репресії і терор у післявоєнний період. Акцентовується увага, що третій прихід “визволителів зі Сходу” супроводжувався беззаконням і брутальним насильством у різних формах над мирними людьми. Один із прикладів – злочин групи НКВС-НКДБ у селі Кривенькому на Чортківщині 22 жовтня 1944 р. Вказується, що опір більшовицькому режиму очолила ОУН і створені нею загони УПА. І хоча висвітлення їхньої боротьби безпосередньо не входить до завдань книги “Реабілітовані історією. Тернопільська область”, читаємо про окремі бої і сутички, діяльність нелегальних молодіжних організацій, про підступність радянських репресивних органів щодо ліквідації націоналістичного підпілля.

Крім масових ув'язнень людей, у той час влада широко практикувала насильне вивезення родичів членів ОУН та УПА на Північ, в Сибір і Казахстан, де невинні люди страждали, втрачали здоров'я, а багато з них і життя. Беззбройною, але підступною формою насильства була організація колгоспів, про що розповідається переконливо, на основі конкретних фактів. Не оминули репресії й духовного життя наших краян: радянська заборона національних традицій і свят, а особливо – переслідування релігійної віри, церкви.

Після смерті Й. Сталіна, як свідчать матеріали, репресивні дії комуністичної влади проти громадян продовжувалися. На Тернопільщині в час “хрущовської відлиги” і “брежнєвського застою” їх організував за вказівкою зверху обком партії, а виконавцями були органи КДБ. У

статті наводяться факти репресій та імена мешканців області, над якими чинилася розправа за те, що вони не бажали бути послушним знаряддям в руках тоталітарної влади, утверджували своїми діями українство: В. Крушельницький, В. Дятел, Д. Порбер, І. Жила, С. Слюсарчук, М. Апостол, Є. Гогусь (був засуджений до розстрілу, але потім смертний вирок замінили на 15 років ув'язнення), М. Маруняс, Б. Штойко, В. Рафальський, М. Коц, Г. Дзюрбан, І. Курилас, Л. Горохівський, М. Горбаль, В. Труш, сім молодих патріотів із села Росохач – С. Сапеляк, В. Мармус, М. Мармус, В. Винничук, В. Сеньків, М. Слободян, А. Кравець, В. Вітів, котрі вивісили в Чорткові національні прапори і поширили антирадянські листівки на честь 55-річчя УНР. Знали переслідувань, хоч і не потрапили в табори, В. Демкович, В. Ярмуш, І. Герета, М. Чубатий, В. Остапенко, Є. Скиба та деякі інші. Діяльність цих тернополян вплилася в загальноукраїнський протестний, правозахисний рух і стала проявом незгасності традицій національно-визвольної боротьби в нашому краї.

Другий розділ "Мовою документів" говорить сам за себе. У ньому зібрані документальні матеріали (їх 20), що наочно демонструють механізми репресій і терору, засвідчують злочини, що їх чинив комуністичний режим проти своїх громадян. Більшість із представлених документів є оригінальними і зберігаються в Державному архіві Тернопільської області. Ті ж, що були раніше опубліковані, залишаються маловідомими громадськості, тому їх оприлюднення вельми доречно. На жаль, немає документів з архіву управління СБУ в Тернопільській області, хоч там зберігаються чимало необхідних для публікацій матеріалів за темою книги.

У третьому розділі вміщені спомини осіб, котрі невинно поневірялися в таборах чи на заслання або були свідками злочинів, вчинених радянськими каральними органами на Тернопільщині. Загалом таких споминів небагато, але через призму людських переживань, почуттів і сприйняття побаченого та пережитого вони емоційно і колоритно, чого не може передати жоден документ або світлина, відтворюють жахіття злочинів, страждання невинних людей. У книзі опубліковані спогади, деякі вперше, зокрема, П. Боднарчука, М. Воробей-Берези, О. Воробія, Т. Голуб, О. Масного, М. Матковської, М. Музики, М. Надбережної, І. Синенького, Ю. Павлива та С. Швеця.

Цікавим, хоч і невеликим за обсягом, є четвертий розділ "Статті і нариси". У ньому подано лише 5 публікацій, кожна з яких присвячена життєвій долі людини, що пройшла через пекло радянського ув'язнення. Це – Галина Дидик – зв'язкова головнокомандувача УПА Р. Шухевича; Мирослава Гребенюк – медсестра підпілля ОУН та УПА; Олександра Блавацька – невинна жертва сфабрикованої справи про "отруєння поетів"; Михайло Маруневич – вояк УГА, який був заарештований у 1933 р. в Харкові і безслідно зник в таборі ГУЛАГу; Василь Баран – священник. Зауважимо, що у книзі стаття про Г. Дидик вдало доповнюється документом із другого розділу – її зверненням до Президії Верховної Ради СРСР, звідки маємо можливість перекоонатися в ідейній стійкості і безстрашності цієї жінки, ім'я якої вписано золотими літерами в історії ОУН та УПА.

Головне місце в книзі займає останній, п'ятий розділ. Він становить перелік коротких біографічних довідок про уродженців і мешканців Бережанського, Борщівського і Буцацького районів Тернопільської області, котрі були заарештовані й опинилися в ув'язненні. Якщо врахувати, що у цьому переліку більше 4 тисячі осіб, то має вийти у світ принаймні ще три томи видання "Реабілітовані історією. Тернопільська область".

У зазначеному переліку немає прізвищ тих, хто був примусово вивезений на заслання у далекі холодні краї за "політичні гріхи" чи загинув зі зброєю в руках у рядах націоналістичного підпілля, так визначено урядовим положенням про видання серії "Реабілітовані історією". Наскільки відомо, відомості про цих людей, теж жертв політичних репресій і терору, згодом будуть видаватимуться окремо.

Ознайомлюючись зі змістом п'ятого розділу, переконуємося, що укладачі книги склали список за населеними пунктами, завдяки цьому матеріал став доступнішим для цілісного сприйняття, адже представлена повна картина масштабів репресій та їхніх жертв у кожному місті, селищі, селі.

Ще одна особливість книги – те, що відомості подані не лише про репресованих на території Тернопільщини і справи яких збереглися в обласному державному архіві та архіві СБУ в Тернопільській області, а й про уродженців нашого краю, котрі стали жертвами репресій в інших областях, у тому числі в Радянському Союзі у 1920–1930-і роки, коли Тернопільщина не входила до цієї держави. Є біографічні довідки про людей, які загинули без суду внаслідок свавілля каральних органів, були ув'язнені, але їхні кримінальні справи час не зберіг і відомості

взяті з інших достовірних джерел. Загалом такий формальний відступ від існуючих рекомендацій, чого не зробили укладачі книг серії "Реабілітовані історією" в інших областях, тільки збагатив видання необхідною інформацією, підвищив його значимість. Врешті-решт зроблено це з позицій і історичної справедливості, і моральності.

Маємо змогу побачити в книзі й світлини. Зрозуміло, що її укладачі змушені були значно обмежити себе у підборі фотокопій документів і фотографій осіб. Всі ці матеріали є оригінальними і досі ніде не публікувалися. Як приклад, назвемо хоча б фотокопії окремих аркушів з кримінальної справи і світлину в ув'язненні відомого письменника і громадського діяча, уроженця Бережан Ф. Коковського.

Відзначимо, що поява книги "Реабілітовані історією. Тернопільська область", яка займе своє вагоме місце у висвітленні минулого нашого краю, стала можливою внаслідок тривалої і кропіткої роботи редакційно-видавничої групи в складі Ж. Гановської, Є. Гасая, П. Гудими, П. Гуцала (крім цього, він є автором наукової статті в книзі), Л. Кота (керівник) та Г. Маєвської, її співпраці з державними і громадськими організаціями, за всебічної підтримки обласної ради та обласної державної адміністрації. Допомогу групі в укладанні матеріалів надавав київський науковець О. Бажан. Книга вийшла в світ у тернопільському видавництві "Збруч", тож його працівники, котрі брали участь у підготовці видання до друку, заслуговують подяки за якісну роботу.

Насамкінець варто сказати, що перша книга серії "Реабілітовані історією. Тернопільська область" дає підстави вважати, що видання може стати, як задекларувала обласна редакційна колегія, "гідним вшануванням доброго імені і встановлення правди про тих, хто постраждав у радянський період, чиє життя безвинно було понівечене або загублене". Спільними зусиллями і нелегкою дослідницькою працею цього можна і потрібно досягти.

Ivan Zuljak

"REHABILITATED HISTORY". TERNOPIIL REGION. – TERNOPIIL: ZBRUCH, 2009. – 724 S.

The article reviewed by publications in which the main attention is paid to the particular nature and nasoidky repressive activities of Soviet power in the Ternopil region.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Бармак Микола** – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Бездрабко Валентина** – кандидат історичних наук, доцент, директор Інституту державного управління Київського національного університету культури і мистецтв.
- Бистрицька Елла** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Бровар Олександр** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Донецького національного університету.
- Валіон Оксана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Верещагіна Надія** – кандидат історичних наук, доцент Одеського національного університету імені Іллі Мечникова.
- Гладюк Тарас** – аспірант стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Григорук Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Грушко Віктор** – кандидат економічних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Гуржій Іванна** – аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.
- Гурик Мирослава** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та політології ТНЕУ.
- Древницький Юрій** – асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Завадська Ірина** – асистент кафедри історії, соціології і політології Подільського державного аграрно-технічного університету.
- Заставецька Наталія** – аспірантка стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Зуляк Іван** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Зьомко Надія** – аспірантка кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Іващенко Віктор** – аспірант кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Ігнатенко Наталія** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Карпукіна Тетяна** – викладач кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету.
- Киданюк Андрій** – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Клапчук Володимир** – кандидат географічних наук, доцент кафедри екології та рекреації Інституту туризму Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Клименко Олег** – кандидат історичних наук, заступник директора Державного архіву Тернопільської області.
- Кобрин Наталія** – аспірантка Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України.
- Коблан Андрій** – аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Коваль Аліна** – аспірантка кафедри українознавства та філософії Тернопільського державного технічного університету імені Івана Пулюя.

- Коростіль Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальноекономічних та гуманітарних дисциплін Івано-Франківського інституту менеджменту Тернопільського національного економічного університету.
- Кульчицький Руслан** – здобувач кафедри історії України інституту історії та політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника.
- Кучерук Олена** – аспірантка кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.
- Ліщук Дмитро** – здобувач Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича.
- Луговий Богдан** – кандидат історичних наук, виконуючий обов'язки доцента кафедри "Гуманітарних дисциплін", заступник декана факультету "Економіки підприємства" Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України "Бережанський агротехнічний інститут".
- Мацко Наталія** – аспірантка кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Махиня Оксана** – аспірант кафедри історії, теорії держави і права Кременчуцького державного технологічного університету імені Михайла Остроградського.
- Мотуз Валерія** – аспірантка кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Оболончик Наталія** – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного відділу Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурний заповіднику.
- Оліярник Вадим** – аспірант кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Оніпко Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України.
- Парнета Оксана** – аспірантка кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Пахарєва Олександра** – кандидат історичних наук, асистент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Поперечна Галина** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ревуцький Михайло** – кандидат філософських наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Романишин Лілія** – аспірантка кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Савенко Віктор** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Секо Ярослав** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Скакальська Ірина** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України і соціальних дисциплін Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка.
- Стоцький Ярослав** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного технічного університету імені Івана Пулюя.
- Стромилюк Любов** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національного заповідника "Софія Київська".
- Сухий Олексій** – доктор історичних наук, професор кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Тараненко Олег** – аспірант кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Туренко Вікторія** – викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Черкаського економічно-правового кооперативного коледжу.
- Троханяк Олександра** – старший викладач Бережанського агротехнічного інституту.

-
- Уніят Віктор** – науковий редактор "Тернопільського Енциклопедичного Словника", здобувач кафедри нової та новітньої історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Цуп Олена** – кандидат історичних наук, викладач кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.
- Чередніченко Лілія** – аспірантка кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Чигур Руслан** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету.
- Чура Василь** – кандидат історичних наук, доцент Львівської фінансової академії, здобувач Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.
- Шологон Лілія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету.
- Щербінін Наталія** – аспірантка стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ЗМІСТ

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Дмитро Ліщук СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVI – ПЕРША ЧВЕРТЬ XVII СТ.).....	4
Микола Бармак ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ДВОРЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ВИБОРНИХ ПОСАДОВЦІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII СТ. ТА IX ОСОБЛИВОСТІ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ.....	10
Наталія Мацко ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ У ПОЛІТИЦІ ЦАРИЗМУ В КІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ. (НА ПРИКЛАДІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ)	16
Богдан Луговий ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕДИЧНИМ ПЕРСОНАЛОМ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ КИЇВСЬКОЇ ТА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ.....	21
Іванна Гуржій СТРУКТУРНІ ЗМІНИ, МАЙНОВИЙ ЦЕНЗ І КАПІТАЛИ КИЇВСЬКОГО КУПЕЦТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.	25
Ірина Завадська ВПРОВАДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗНАНЬ НА ПОДІЛЛІ В УМОВАХ КАПІТАЛІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.	29
Наталія Щербінін ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА НАУМОВИЧА І РОЗВ’ЯЗАННЯ МОВНОГО ПИТАННЯ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (1861–1879 РР.)	32
Юрій Древницький УЧАСТЬ ВОЛОДИМИРА СТАРОСОЛЬСЬКОГО У СТУДЕНТСЬКОМУ РУСІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ	37
Наталія Григоруk РОЛЬ М. ЧУБАТОГО У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ.....	45
Олександра Троханяк БОЇ НА ГОРІ ЛИСОНЯ – НЕВМИРУЩА СТОРІНКА БОЙОВОГО ЛІТОПІСУ ПОЛКУ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ.	55
Віктор Івашенко ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (КВІТЕНЬ – ЛИСТОПАД 1918 Р): ЗАКОНОДАВЧИЙ АСПЕКТ	59
Віктор Уніят ДИПЛОМАТИЧНА ТА ІСТОРИКО-ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ НИКИФОРА ГРНЯКА.....	63
Олексій Сухий МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ: СТОРІНКИ ПОЛІТИЧНОЇ БІОГРАФІЇ.....	70
Віктор Савенко ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ТАЄМНОГО УНІВЕРСИТЕТУ У ЗБЕРЕЖЕННІ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛІТІЙ УПРОДОВЖ 1923–1925 РР.	76
Тетяна Оніпко ПОГЛИБЛЕННЯ СПІВРОБІТНИЦТВА СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ І ДЕРЖАВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В 1926–1928 РР.	81
Руслан Кульчицький ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА МАКУХА	87
Тарас Гладюк ОРГАНІЗАЦІЙНО-ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ТИМЧАСОВОГО ОРГАНІЗАЦІЙНОГО КОМІТЕТУ УКРАЇНСЬКОЇ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ (УХО) 1925–1928 РР.	94
Іван Зуляк ТЕАТРАЛЬНО-АМАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОСЕРЕДКІВ “ПРОСВІТИ” В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919–1939).....	98

Наталія Коростіль	
ПОЛЬСЬКА ВЛАДА І УКРАЇНСЬКІ АГРАРІЇ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ.....	106
Надія Зьомко	
ГРОМАДСЬКІ ІНІЦІАТИВИ УКРАЇНСЬКИХ ГІМНАЗИСТІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	114
Наталія Оболончик	
РЕЛІГІЙНА ОСВІТА у КРЕМЕНЕЦЬКОМУ ПОВІТІ у 20–30 РР. ХХ ст.....	121
Тетяна Карпухіна	
ПРОЦЕС ДЕПОРТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1941-Х РР.).....	124
Андрій Киданюк	
МАШИННО-ТРАКТОРНІ СТАНЦІЇ В КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА УПРОДОВЖ 1944–1950 РР.	128
Ярослав Стоцький	
РЕПРЕСИВНІ ДІЇ ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ГАЛИЦЬКОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ У 1940–1960 РОКАХ.....	133
Мирослава Гурик	
ЕМІГРАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯРОСЛАВА СТЕЦЬКА (1967–1968 рр.).....	140
Ярослав Секо	
ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ТА ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА СВІТЛИЧНОГО.....	143
Оксана Махня	
СТАНОВЛЕННЯ ТОВАРИСЬКИХ СУДІВ У ДОБУ "ВІДЛИГИ"	151
Вікторія Туренко	
СУБ'ЄКТИВНІ ЧИННИКИ РЕФОРМАТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. ХРУЩОВА.....	155
Руслан Чигур	
СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ НА СТАН ЛІСОВОГО ГОСПОДАРСТВА ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ У 70–80-Х РР. ХХ СТ.: ПРИЧИНИ, НАСЛІДКИ, ПЕРСПЕКТИВИ.....	160
Василь Чура	
НОМЕНКЛАТУРА ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ КПУ ЯК ЧИННИК НАРОСТАННЯ СУСПІЛЬНОГО АНТАГОНІЗМУ НАПРИКІНЦІ 80-Х РР. ХХ СТ.....	165
Лілія Романишин	
ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ 1980-Х – 2000-і РР.)	169
Вадим Оліярник	
ЗАСЛУЖЕНІ ПРОФЕСОРИ-ІСТОРИКИ ЛЬВІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА: КОСТЯНТИН КОНДРАТЮК, МИКОЛА КРИКУН, СТЕПАН МАКАРЧУК.....	178
Розділ 2. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.....	189
Елла Бистрицька	
ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ У 1917–1923 РР. У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН.....	190
Оксана Парнета	
ПРОГЛОШЕННЯ ТА МІЖНАРОДНЕ ВИЗНАННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. "ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ" НА ПАРИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ.....	194
Олег Клименко	
ЕМІСІЇ РАДЯНСЬКИХ ВОЄННИХ ГРОШЕЙ ПРИ ВИЗВОЛЕННІ ВІД ФАШИЗМУ КРАЇН СХІДНОЇ І ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ (1944–1945 РР.)	203
Андрій Коблан	
СТРУКТУРНА РЕФОРМА ВНУТРІШНЬОЇ БЕЗПЕКИ США В КОНТЕКСТІ ПРОТИДІЇ ТЕРОРИЗМУ (2001–2003 РР.)	211
Олег Бориняк	
ЕТНОКОНФЕСІЙНИЙ ЧИННИК У ПОЛЬСЬКО-БІЛОРУСЬКИХ ВІДНОСИНАХ (90-ТІ РР. ХХ – ПОЧ. ХХІ СТ.)	215

Лілія Чередніченко	
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ТА НАПРЯМКИ АГРОПОЛІТИКИ ЄВРОСОЮЗУ	221
Олена Цуп	
СПІЛЬНА УЧАСТЬ УКРАЇНИ ТА ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ У ПРОЕКТАХ ОБСЄ	226
Оксана Валіон	
СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМКИ ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМИН МІЖ УКРАЇНОЮ ТА	
НІМЕЧЧИНОЮ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	230
Розділ 3. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ	237
Віктор Грушко	
УКРАЇНА І РОСІЯ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ	238
Надія Верещагіна	
ВИРОБИ ДАВНЬОКИЇВСЬКОЇ КУЛЬТОВОЇ ПЛАСТИКИ ЯК ЗНАКИ ПЕРСОНАЛЬНОГО	
БЛАГОЧЕСТЯ.....	245
Ірина Скакальська	
ЕЛІТАРНІСТЬ У ТВОРЧОСТІ Ю. СЛОВАЦЬКОГО	250
Володимир Клапчук	
БУДІВЕЛЬНА ГАЛУЗЬ ГОСПОДАРСТВА ГУЦУЛЬЩИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ	
ТРЕТИНИ ХХ СТ.	253
Олександра Пахарева	
АНТРОПОЛОГІЧНІ СТУДІЇ Д. М. АНУЧІНА ТА Ф. К. ВОВКА ЗА КОРДОНОМ.....	260
Михайло Ревуцький, Аліна Коваль	
КУЛЬТУРОЛОГІЯ М.ДАНИЛЕВСЬКОГО І СУЧАСНИЙ	
КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ТИП.....	263
Наталія Кобрин	
ПРИНЦИПИ ТА ФОРМИ МУЗИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА “ПРОСВІТА” В	
СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ.....	267
Валерія Мотуз	
СТВОРЕННЯ СІЛЬСЬКОЇ РАДІОМЕРЕЖІ В УСРР ТА ЇЇ ВИКОРИСТАННЯ В	
ІДЕОЛОГІЧНИХ ЦІЛЯХ	274
Галина Поперечна	
ПРОБЛЕМАТИЧНІСТЬ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ	
(ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ).....	277
Розділ 4. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ	283
Олена Кучерук	
ДОСЛІДЖЕННЯ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ Д. П. ПОЙДИ У РЕЦЕПЦІЇ	
ФРАНЦУЗЬКОГО ІСТОРИКА Д. БОВУА	284
Лілія Шологон	
ПУБЛІЦИСТИЧНІ ПРАЦІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ОСВІТНЬОГО ЖИТТЯ	
УКРАЇНЦІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ....	288
Наталія Ігнатенко	
ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ ТА МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ У	
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (1900–1939 РР.):	
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ.....	293
Наталія Заставецька	
ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТКООХОРОННОГО РУХУ 1920–1930-Х РР. НА ТЕРИТОРІЇ	
ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	300
Олександр Бровар	
ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ У 1940-Х	
– ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1960-Х РР.: СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ.....	309
Олег Тараненко	
НОВІТНЯ УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ	
П. СКОРОПАДСЬКОГО (ПЕРША ПОЛОВИНА 1990-х рр.).....	314
Валентина Бездрабко	
“ПРОГРАМНЕ ЗНАННЯ” ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА, АБО ОБМЕЖЕНІСТЬ СТЕРЕОТИПІВ	
І БЕЗМЕЖНІСТЬ НОВАЦІЙ	320

Любов Стромилюк КІНОФОТОДОКУМЕНТИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО КІНОФОТОФОНОАРХІВУ УКРАЇНИ ІМЕНІ Г.С.ПШЕНИЧНОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА "СОФІЯ КИЇВСЬКА").....	332
Розділ 5. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	340
Іван Зуляк ДАЦКІВ І. Д. ДИПЛОМАТІЯ УКРАЇНСЬКИХ ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ У ЗАХИСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ. 1917–1923 РР.: МОНОГРАФІЯ. – ТЕРНОПІЛЬ: АСТОН, 2009. – 520 С.	341
Іван Зуляк БИСТРИЦЬКА Е. В. СХІДНА ПОЛІТИКА ВАТИКАНУ В КОНТЕКСТІ ВІДНОСИН СВЯТОГО ПРЕСТОЛУ З РОСІЄЮ ТА СРСР (1878–1964 РР.). МОНОГРАФІЯ. – ТЕРНОПІЛЬ: ПІДРУЧНИКИ І ПОСІБНИКИ, 2009. – 416 С.....	346
Ярослав Секо ЗОНТГАЙМЕР К. ЯК НАЦИЗМ ПРИЙШОВ ДО ВЛАДИ. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – 320 С.	350
Іван Зуляк "РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ. ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ". – ТЕРНОПІЛЬ: ЗБРУЧ, 2009. – 724 С.	352
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	356

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 3. – 364 с.

Комп'ютерний набір та
оформлення: Юрій Древніцький, Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53–59–01

Здано до складання 20.11.2009 р. Підписано до друку 30.11.2009 р. Формат 60 × 84/18.
Папір друкарський. Умовних аркушів 38,97. Обліково-видавничих аркушів 45,25.
Замовлення 134. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масо-
вої інформації КВ №15879-4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України "Про підвищення" вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1,5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1,25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами;**
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де "13" і "14" – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з "Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) "Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників".

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. Редакційна колегія не здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: zuljak@tnpu.edu.ua, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
"Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія"